

K $\frac{98760}{2}$

ივ. ჯავახიშვილი

თბილისი

1949

ილუმინაცია
მონეტის, მუხრანის

და

მედიის

III, 1

ივ. ჯავახიშვილი

ი ს კ ო რ ი ი ს
მიზანი, წყაროები და მეთოდები
წინათ და ესლა

წიგნი III, 1

ნაკვეთი პირველი

ქ ა რ თ უ ღ ი
ღამწერლობათა-მცოდნეობა
ანუ
პადმოგრაფია

თბილისი—1949

ივ. ჯავახიშვილი

**ქართული
დემნარლოგათა-მცოდნეობა
ანუ
კალეობკაუთა**

მორბა ბამოცმბა

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელომწიფო უნივერსიტეტის
ბამოცმბელობა

თბილისი — 1949

930.2:003.072(=353.1)+003.334.2

акад. ИВ. ДЖАВАХИШВИЛИ

ГРУЗИНСКАЯ ПАЛЕОГРАФИЯ

(на грузинском языке)

Зак-тип. 249.

Тираж: 5000.

Типолитография издательства ТГУ им. СТАЛИНА,
ул. Марра, 1.

Г Б И Л И С И - 1 9 4 9

რედაქტორი ილია აბულაძე

კორექტორი პ. ლაბარტყავა

ტექნორედაქტორი დ. ჩიჩაძე

გადაეცა წარმოებას 2/IX 48. ხელმოწ.

დასაბეჭდად 16/VI 49. ტირაჟი 5000.

ფე 02992. სასტამბო თაბახი 25^{7/8}

+ სურ. 8 გვ. + დიაგრ. 2.

საადრ.-საგამომცემ. 33,45.

ანაწყ. ზომა 7×11. გამომ-

ცემლობის შეკვ. № 29.

სტამბის შეკვ. № 249.

წიგნი აიწყო და დაიბეჭდა

სტალინის სახელობის თბილისის

სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომ-

ცემლობის სტამბაში, მარის ქ. № 1.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

სარჩავი	V
კელაქტორისაგან	XV
ძარგამიანი სიტყვებისა და შემოკლებული სათაურების განმარტება	XVII
წინასიტყვაობა პირველი გამოცემისა	XIX

თავი პირველი: პალეოგრაფიული ცოდნის მიზანი და თანამედროვე მიღწეულობანი 1

პალეოგრაფიის მოკლე ისტორიული მიმოხილვა (1—2).—პალეოგრაფიის, ანუ დამწერლობათამცოდნეობის ორი მთავარი დარგი—წარწერათამცოდნეობა და ხელით-წერათამცოდნეობა (3—4).—პალეოგრაფიული ცოდნის მოკლე მიმოხილვა (4—23): დამწერლობის საფეხურები (4); ბაბილონელთა დამწერლობა (5); ფინიკიელთა დამწერლობა (5—6); ბერძნული დამწერლობა და მისი წარმოშობის სადაურობა (6—8); ფინიკიელთა დამწერლობის უძველესი ძეგლები და ფინიკიურის მერმინდელი განვითარება—სიდონური, კვიპრული, კართაგენული და ნუმიდურ-პუნური, ანუ ახალპუნური (9—10); ებრაული დამწერლობა (10); არამეველთა დამწერლობა (10—11); ავესტური და ფაქლური დამწერლობა (11); პალმირული დამწერლობა (11—12); ნაბატეველთა დამწერლობა (12—13); ასურული დამწერლობა (13—14); საბაური დამწერლობა (14); ჰინიარტიული დამწერლობა (14—15); ეთიოპური დამწერლობა (15—16); არაბული დამწერლობა (16); სომხური დამწერლობა (16—18); ქართული დამწერლობა (18—23).—დამწერლობათამცოდნეობის შესასწავლი მთავარი ძეგლების გამოცემანი და წყაროები (23—25).

თავი მეორე: ტიპონიები და ცნობები ძველი ქართული და სხვა ერთა სამწიგნობარო ხელმოწევის შესახებ 26

ტერმინი «მწიგნობრობის» მნიშვნელობა (26—27).

§ 1. ხაწერი მასალა (27—40): ზედწერილი და წარწერა (27).—ფიცარნი ქვისანი (28).—ფიცარნი ცვლოანი (28—29).—კარედი, ორკარედი, სამკარედი და მრავალკარედი (29).—«კარის» მნიშვნელობა (30).—პაპკრუსი—ჭილი და მისი შემზადება, —ქარტესი (30—31).—ტყავი, მემბრანა, პერგამენტი, ეტრატი და მისი შემზადება (32—35).—ქალაღის აღმოჩენა და გავრცელება ჩინეთში, არაბეთში, დასავლეთ ევროპაში (35—36).—ქალაღის ჰვირნიშნები (36—37).—ქალაღის გაჩენა საქართველოში და უძველესი ქალაღის ხელნაწერები (37—40).

§ 2. ხაწერი იარაღი და საღებავი (40—46): შთაწერა და გამოქანდაკება (40—41).—ფრჩხილი ანდამანტისა და საწერელი (41).—ალსაწერელნი წიგნისანი და მთელი გაწყობილობა, ყალამთარაში (41—42).—კალამი ლერწმისა, ფრთისა და ფოლადისა (42—43).—საღებავი, მელანი, წითელი და სინგური (43—46).—სახაზავი (46).

§ 3. წერის ტექნიკის გარეგანი პირობები და დამწერელი (47—55): წერა მჯდომარე და დამწერელი (47—48).—წარმწერელი, დამწერელი, მწერალი და მწიგნობარი, დიდი აღმწერელი (48—49).—წერის, დანაწერისა და დამწერელის ღირსების დამახასიათებელი ტერმინები (49—51): კელი, საკადრისი კელი, კელის სიკეთე და სიაცე (49).—ზომად, უცბად და ფარხადწერა (49—50).—ჩხრეკა და დაჩხრეკა (50).—მჩხრეხელი (50), მჩხრეხი (51).—წერის სათანადო და ხელისშემშლელი პირობები (51—53):—გაწყობით და სიწყნარით წერა (51),—კალმისაგან მოყვებულ ნაკლი (51),—დროულად განუსწავლელობა და ახალმოსწავლელობა (52), მოუტყელობა (52), ჰასაკისა და ქვეყნის პოლიტიკური და საერთო მდგომარეობის გავლენა (52—53),—აჩქარება და კალმის სწრაფადობა (53).—კარგი და ხელგანი დამწერელის სახელის მოპოვების პირობები (53—56): ლამაზი და საჩინო კელი (53),—გაწყობით წერა და ასოთა წესიერად ჩასხმა (54),—კარგი და სიმართლითა ახსავსე დედანი, უმართლესი მწერალი (54—55),—მომგებელი და შეკვეთილობის ასრულების შესახები 984 წ. წერილი (56).

§ 4. გადამწერელთა ამხანაგობანი და თაბუნები (55—56): ხელთნაწერთა ჯგუფობრივ გადაწერა (55—56).—გადამწერელთა თაბუნი (56).

§ 5. გადამწერელთა შრომის ნაყოფიერება (56—60): X საუკ. განთქმული გადამწერლის შრომის ნაყოფიერება (56),—ფთვემ მთაწმიდელის შრომის ნაყოფიერება (56—57, —გიორგი მთაწმიდელის შრომის ნაყოფიერება (57),—XVII—XVIII სს. გადამწერელთა შრომის ნაყოფიერება (57).—რამდენი და რა ზომის გვერდის გადაწერა შეეძლო დღევანდელ ჩვეულებრივსა და დახელოვნებულ ქართველ გადამწერელს (58—60).

§ 6. ხელნაწერის შემადგენელი ნაწილები (60—65): შეგრაგნილი წიგნი და ქარტა (60—62). გრაგნილი და მისი გაშლა (62). აკინძული წიგნის ნაწილები (62—65): რვეული (62—63),—ფურცელი (63),—კეფი (63),—გვერდი და კაბადონი (63—64),—კიდე, არშია, შიგნიანი დანაწერი და კიდეთა წარწერილი (64),—სტრიქონი (64),—წიგნის თავი და ბოლო (65).

§ 7. წიგნის შემადგენელი ნაწილები (65—75): წიგნის შემზადებასთან დაკავშირებული სხვადასხვა მუშაობა, ავტოგრაფი ნუსხა, პირველი ნუსხა (65—66).—ნუსხა, დანუსხვა და მნუსხველი, დანუსხვილი (66—68),—პეხელად და კიხელად დაწერა (68).—სევადა (68—69).—ნაწერი (69).—წესიერი და უწესო წერა, დაწყობით ან აშლით, ან დაფანჩულად წერა (69).—გარდანაწერი და გარდამწერი (70).—რა ეთხრებოდა გადანაწერს: უტომელობა (70).—დაკლებული, ან შემატებული (70).—გარდაწერის ღირსების პირობები: დედა მართალი და გულმოდგინება (70—71).—გადანაწერის ნაკლის მიზეზები: დედა წერილად ნაწერი, ან ბნელი და გარყვნილი (71—72).—გადამწერლის მოდევნებულობა (72),—უდებების ნაყოფი ცთომილება (72),—დავიწყებისაგან დაკლებულობა-შემატებულობა (72).—გადანაწერის შეწამება და ნაკლის განმართვა (72—73).—ამოფხეკილი ადგილების სხვადასხვა მიზეზები (73—74).—გადამწერლის ანდერძი და წიგნის ხანდუკი (74).—წიგნის შემოსვა და დაკაზმვა (75).

§ 8. წიგნების მხატვრული შემკობა (75—78): ხატები და კამარა, კამარათა-მწერალი, ჯაზული, ოქროს ვარაყით წერა და ქრელი ნუსხა (75—76).—შესაფერისად და საკადრისად დახატვა-შემკობა (76). ჯერ ტექსტი იწერებოდა, მერმე ახატვინებდნენ (76—77).—წიგნების მხატვრული შემკობის ტრფიალი (77). წიგნების მოჭედვა (77—78).

§ 9. დაზიანებული წერილობითი ძეგლების განახლება (78—80): წიგნების დაუდევარი ხმარებითა და ბოროტი განხრახვით დაზიანება. ფურცლის ამოკვეთა, რვეულის ამოგლეჯა (78).—მტრების შემოსევით განადგურებული და დაზიანებული და დაშლილი ძეგლები (78).—დაშავებული და დაშლილი წიგნები და დანაწერი, მათი განცხოველები-განახლება (78—79).—დაზიანებული და დაძველებული წერილობითი ძეგლების ერთთავადი, მასიური გაცხოველები-განახლება (79—80).

§ 10. წიგნების გავრცელებულიობა და ხმარება (80—83): რამდენად დიდი მოთხოვნილება იყო წიგნებისა საქართველოში (80).—მონასტრებისათვის აუცილებლად საჭირო წიგნები (80—81).—ტრფიალი წიგნთა (81).—საღმრთო, სამეცნიერო, საკითხავი და საერო წიგნები (81).—ოჯახში აუცილებელი და ქალისათვის მზითვად გასატანი წიგნები (81—82). ნათხოვარი წიგნის მითვისება და დაზიანება (82—83).

§ 11. საშინაო და სათანაო ხელნაწერები და წიგნთსაცავები (83—97): საშინაო და სათანაო ხელნაწერები (83).—საწიგნენი (ქვ).—წიგნთსაცავები დიდი და პატარა, ძირითადი და მოძრავი, სათანაო (83—84).—წიგნთსაცავების კატალოგები (84).—XIX საუკუნოები ქართულ სამონასტრო წიგნთსაცავთა ხელნაწერების ოდენობაზე ამ წიგნთსაცავების წინანდელი სიდიდის გამოსარკვევად გამოსადეგი არ არის (84—85).—ათონის ქართველთა დიდი წიგნის საცავი, იქ დატული ხელნაწერები და მისი სიმდიდრე ჯერ კიდევ XVIII საუკ. პირველ ნახევარში (85—86).—სამეფო და საპატრიარქო წიგნთსაცავები (86).—ტბეთის საყდრის წიგნთსაცავის ძველ ხელნაწერთა სიმრავლე (86—87).—შემოსული მტრებისაგან წიგნთსაცავების განადკუთვება და მოყენებული ხიანი (87—88).—ამ დანაკლისის მრავალჯერი შეესება და წიკნთსაცავების განახლება (88).—დოდოს მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერთა რიცხვი 1690—1778 წლებში (88—89).—ძველი ეგვიპტელების წიგნთსაცავები (89—90).—სუმერ იეროთა, ბაბილონელთა, ასურელებისა და ხეთური წიგნთსაცავები და დავთარ-ხანები (90—91).—წიგნთსაცავები საბერძნეთში და რომში (91).—დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების წიგნთსაცავები (91—93).—წიგნთსაცავები ბიზანტიაში (94—95).—წიგნთსაცავები არაბთა სახელმწიფოში (95—97).

§ 12. წიგნების ფასი (97—101): გადამწერლობა, ვითარცა არსებობისა და შემოსავლის წყარო (97).—უფასოდ არავინ გადასწერდა (97).—მოზრდილი წიგნის ფასი XI ს-ში (97—98).—წიგნების დიდი მოთხოვნილება (98). მტრებისაგან წარტყვევნილი წიგნების გამოყიდვა (98).—წიგნის ფასი XVI ს-ში (98—99).—გადამწერლის შრომის ფასი ძველად და მეტადრე XVIII ს-ში (99—100).—წიგნის ვაჭრობა ძველ რომში და მათი ფასი (100).—წიგნის ფასი დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში (100—101).—წიგნების ფასი არაბთა სახალიფოში (101).

თაში მისამე: დამწერლობათამცოდნეობის ზოგადი დებულებანი და ქართული სხვადასხვა დამწერლობის შესახები ცნობები 102

§ 1. ასო, მისი ნაწილები და დამახასიათებელი ტერმინები (102—106): ანბანი და ასოთა გამოსახვასთან დაკავშირებული ტერმინები, დანაკვთა, ტანი, რქაჲ, ბეჭვ, კალნის პყრობა და ლუმბა (102—104).—ასოთა ხაზების სისხო, სიგრცე-სიგრძე, ასოთა ნაწილები. ასოთა ბუნი, წრე და მუცელი (104—106).

§ 2. დამწერლობათა ჯგუფებად დანაწილების პრინციპები და წარმომშობელი გარემოებანი (106—114): ორხაზოვანი და ოთხხაზოვანი საწერი ბადე და სისტემა (106).—ასოთა ზედა, შუა და ქვედა ტანი (107).—ასწერივი და გადახრილი დამწერლობა (107—108).—საწერი მასალისა და იარაღის თვისების გავლენა დამწერლობის ჩამონაკვთილობაზე (108).—დანაწილებისა და გვარად ჩამონაკვთილი დამწერლობანი—ძველური ანუ ეპიგრაფიული დამწერლობა (108—109).—წიგნური დამწერლობა (109).—მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა (109).—ერთი გვარი დამწერლობის სხვაგვარის მაგიერ გამოყენება (109—110).—დასახული მიზნისა და მიხედვით დამწერლობის ჩამონაკვთილობა: წერისა და კითხვის პროცესში მონაწილე ფაქტორები და მათი გავლენა დამწერლობის ჩამონაკვთაზე (110—111).—საზოგადო და კერძო, ან საპირადო დამწერლობა (111).—სწრაფადი დამწერლობა: ნოტრი, ნუსხური და ვაკრული დამწერლობა (111—112).—ნუსხური დამწერლობა (112—113).—ნუსხური დამწერლობის უპირატესობა ოპტიკური თვალსაზრისით ასომთავრულ დამწერლობასთან შედარებით (113—114).—დამწერლობანი დამწერისგან სწავლულობის და შესრულების ღირსებისა და გვარად—მდაბიო, ჩვეულებრივი, კეთილხელადი და მხატვრული, ან ხელოვნებითი დამწერლობანი (114).

§ 3. ძველ წარაგებში შენახული დამწერლობათა აღმნიშვნელი ტერმინები (114—117): ხუცური და მხედრული, სახენაო, ასომთავრული, მრგვლოვანი, საზოგადო, თხზული, ყუავის-ფრჩხილოვანი, ნოტი (114—115),—ტერმინი ხუცურის გაჩენა (115—116),—მრგვლოვანის არსებობის ხანა და მისი გადავარდნა (116),—„ხუცურის“ მსგავსი ტერმინი გერმანიაში (116—117).

§ 4. ასომთავრული დამწერლობანი (117—122): სახენაო, ასომთავრული, მთავარი ასონი (117—118).—მხედრული ასომთავრული (118).—მრგვლოვანი და მისი გადავარდნა XII საუკ. (118—119).—მრგვლოვანი წერის დავიწყება XVIII საუკ. დამდგს (119).—კუთხოვანი დამწერლობა (119—120).—რა მნიშვნელობით უნდა იხმარებოდეს თანამედროვე ქართულ დამწერლობათამცოდნეობაში ტერმინები—ასომთავრული და მრგვლოვანი და მათი შესატყვისობა უცხო ენებსა და დამწერლობაში (120—122).—შერეული დამწერლობა (122).

§ 5. ნუსხური დამწერლობანი (122—124): ნუსხა-ხუცური და მისი დამახასიათებელი თვისებები (122).—ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი და მრგვლოვანი და ამ უკანასკნელის ნიშანდობლივი თვისებები (123),—ნუსხა-ხუცური მდივან-მწმგნობრული (123),—ყუავის-ფრჩხილოვანი (123—124),—ნუსხა-მხედრული (124).

§ 6. ხელოვნებითი დამწერლობანი (124—126): კიდურყვავილოვანი, კიდურწერტილოვანი (124—125),—ტყუბწვეტიანი, კიდურწვეტიანი, ბოლოწვეტიანი დამწერლობა (125).—ამის შესატყვისი მოვლენა უცხოეთის დამწერლობაში (125—126).

§ 7. თხზული და დაქსელილი დამწერლობა (127—129): თხზული, სახენაო და ასომთავრული თხზული (127),—დაქსელვა და დაქსელილი ხუცური და მხედრული დამწერლობა (127—128).—როდის გაჩნდა მხედრული დაქსელილი დამწერლობა (128).—შეწიაღებული, აგოდლებული, აღზევებული და ბუნშებრდილი ასოები (128—129).

§ 8. მალემწერლობა (129—131): სიმიათამწერალი და მონასმენის მწერალი (129—130).—მალემწერალი (130), მისი არსებობა საბერძნეთ-რომში, ბიზანტიაში და საქართველოში (130—131).

§ 9. საიდუმლო, ანუ ანჯანური დამწერლობა (131—136): წერისა და სათვალავითი კრიპტოგრაფია, ატბაშ და იზოფსეფია ბერძნულ დამწერლობაში (131—132).—საიდუმლო დამწერლობა საქართველოში: სათვალავითი (133), ანჯანური ანბანი (133), დათქმითი ფონეტიკურ-სათვალავითი კრიპტოგრაფია (134). მოვანილ-ასოებიანი კრიპტოგრაფია (134—135),—კრიპტოგრაფიის ბევრი სხვა ანბანების არსებობა ქართულად და მათი შესწავლელობა (135—136).

§ 10. ბერძნის განსხვავებულად გამოთქმის ნიშნები (136—137): ასოებს ზევით წერტილების დასმის სისტემა. (136).—„ვინ“-ს ზევით დასმული სამი წერტილი და უბრჯგუს ნიშანი (137).

§ 11. დაქარაგმების ნიშნები და წესი (137—144): პატივი და ქარაგმა (137—138).—ანტიკონიკათალიკონის განმარტება (138).—დაქარაგმების სისტემის შესახებ გამოკვლევები და მოძღვრება დასავლეთ ევროპაში (138).—შასანის მოძღვრება (138—139),—ლტრაუბეს მოძღვრება (139—140),—ბერძნული დაქარაგმების სისტემა (140).—ქართული დაქარაგმების შესწავლელობა (140).—ქართული ქარაგმის სხვადასხვა ნიშნები (140—141).—ქართ. დაქარაგმება ისტორიულად განხილული (141—142).—უამოვნო დაქარაგმება (142).—მხოლო-ასოიანი დაქარაგმება (143),—ბოლო-შეკვეცილობითი და შუაშეკვეცილობითი დაქარაგმება (143).—ქართული დაქარაგმების სისტემათა ისტორიული თანმიმდევრება (143—144).

§ 12. განკვეთილობისა და სახვენი ნიშნები (144—146): განკვეთილობისა და სახვენი ნიშნები VI—VII სს. პალიმფსესტებში და შემდეგდროინდელი დაქვეითება. (144—

ქ 45).— გო რ გ ი მ თ ა წ შ ი დ ე ლ ი ს ა და ე ფ რ ე მ მ ც ი რ ი ს ს ის ტ ე მ ე ბ ი (145—146).—
მ ი მ ე მ ნ ი შ ნ ის შ ე მ ო ლ ე ბ ა X V სა უ . (146).— ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ა და ა ნ ტ ო ნ ი
კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ის ც ნ ო ბ ე ბ ი (146).

§ 13. პ ი რ ო ბ ი თ ი ნ ი შ ნ ე ბ ი (146—148): ქ ა ნ წ ი ლ ი , ა ნ უ წ ი ლ ქ ა ნ ი , ლ ა მ ის - თ ე ვ ის , ს ძ ი -
ლ ის პ ი რ ის ა , ჟ ა მ ის წ ი რ ე ვ ის ა და მ ა რ ხ ვ ა თ ა ა ლ მ ნ ი შ ე ნ ე ლ ი ნ ი შ ნ ე ბ ი (146—147).— ჩ ი ტ ის თ ვ ა -
ლ ი — ს ა ხ ე ლ დ ე ბ ა (147).— ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ა პ ი რ ო ბ ი თ ი ნ ი შ ნ ე ბ ი (148).

§ 14. რ ი ც ხ ე ნ ი შ ნ ე ბ ი და ფ უ ლ ის სა ა ნ გ ა რ ი შ ო ნ ი შ ნ ე ბ ი (148—152): ბ ე რ ძ ნ უ ლ ი და
რ ო მ ა უ ლ ი რ ი ც ხ ე ნ ი შ ნ ე ბ ი (148—149).— ჰ ი ნ დ ო - ა რ ა ბ უ ლ ი რ ი ც ხ ე ნ ი შ ნ ე ბ ი და მ ა თ ი
გ ა ვ რ ც ე ლ ე ბ ის ხ ა ნ ა დ ა ს ა ვ ლ ე თ ე ვ რ ო პ ა შ ი . და ს ა ქ ა რ თ ე ვ ე ლ ო შ ი (149—150).— ქ ა რ თ უ ლ ი
რ ი ც ხ ე ნ ი შ ნ ე ბ ი (150—151).— ფ უ ლ ის ქ ა რ თ უ ლ ი ა ნ გ ა რ ი შ წ ა რ მ ო ბ ე ბ ა და მ ის ი ს ა ფ უ ლ ე ლ ი
(151—152).

§ 15. ხ ა მ უ ს ი კ ო ნ ი შ ნ ე ბ ი (152—153): ა მ ნ ი შ ნ ე ბ ის შ ე უ ლ ს წ ა ე ლ ე ლ ო ბ ა და ფ რ ა ნ გ ი
მ ე ც ნ ი ე რ ის ტ ი ბ ო ს პ ი რ ე ვ ე ლ ი ც და (152—153).

**მ თ ა ვ ი მ ი ო მ ხ ე მ : ქ ა რ თ უ ლ ი დ ა მ წ ე ლ ო ბ ის გ ა ნ ვ ი თ ა რ კ ე ბ ის მ თ ა ვ ა რ ი
ს ა ვ ხ ე შ ო რ კ ი**

§ 1. პ ა ლ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ა დ მ ნ ი შ ე ნ ე ლ ო ვ ა ნ ა ძ ე გ ლ ე ბ ის და თ ა რ ი ლ ე ბ ის ა თ ვ ის (154):
დ ა მ წ ო რ ბ ო ბ ის უ ძ ე ვ ე ლ ს ძ ე გ ლ თ ა უ თ ა რ ი ლ ო ბ ა და უ თ ა რ ი ლ ო ძ ე გ ლ თ ა და თ ა რ ო ლ ე ბ ის მ ე -
თ ო ლ ო ლ ო გ ი ის მ თ ა ვ ა რ ი დ ე ბ უ ლ ე ბ ა ნ ი (154).

§ 2. ე პ ი გ რ ა ფ ი კ უ ლ ი ძ ე გ ლ ე ბ ი (155—173): მ ც ხ ე თ ის ჯ ვ ა რ ის ე კ ლ ე ს ი ის წ ა რ წ ე -
რ ე ბ ი : ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ქ ა რ თ ლ ის ა პ ა ტ რ ი კ ი ო ს ის ა , დ ე მ ე ტ რ ე ვ ა პ ა ტ ო ს ის ა , ა დ რ ნ ე რ ს ე მ ა , კ ო ბ უ ლ -
ს ტ ე ფ ა ნ ე ს ი და თ ე მ ე ს ტ ი ა ს ი (155).— ა დ რ ნ ე რ ს ე ს ვ ი ნ ო ბ ა და მ ო ლ ვ ა წ ე ბ ის დ რ ო ის გ ა ნ -
ს ა ხ ლ ვ რ ა (155—160): „ე პ ის ტ ო ლ ე თ ა წ ი გ ნ “- შ ი შ ე ნ ა ხ უ ლ ს ო მ ე მ - ქ ა რ თ ე ვ ე ლ თ ა მ ი წ ე რ - მ ო -
წ ე რ ის 607 წ - ის წ ე რ ი ლ ის ც ნ ო ბ ა ა დ რ ნ ე რ ს ე ე რ ის თ ა ვ ის შ ე ს ა ხ ე ბ (155), ვ ა ხ უ შ ტ ი ს ,
ბ ა რ თ ო ლ ო მ ე ს , პ ა ხ ო მ ო ვ ი ს ა და გ . ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ის ც და ა დ რ ნ ე რ ს ე ე რ ის -
თ ა ვ ის მ ო ლ ვ ა წ ე ბ ის ხ ა ნ გ რ ძ ლ ი ვ ო ბ ის გ ა მ ო ს ა რ კ ე ვ ე ა დ (156—157), მ ო ს ე კ ა ლ ა ნ კ ა ტ უ ე -
ლ ის წ ე კ ო რ ა ც ნ ო ბ ა ა დ რ ნ ე რ ს ე ქ ა რ თ ლ ის ა ე რ ის თ ა ვ ის ა და ა ლ ბ ა მ თ ა მ თ ა ვ რ ის ჯ უ ა ნ -
შ ი რ ის შ ო რ ის და დ ე ბ უ ლ ი ზ ე ლ შ ე კ რ უ ლ ე ბ ის ა და ა დ რ ნ ე რ ს ე ს სა მ მ ა გ ი პ ა ტ ი ვ ის მ ქ ო ნ ე ბ -
ლ ო ბ ის შ ე ს ა ხ ე ბ ბ ი ხ ა ნ ტ ი ე ლ თ ა ვ ა ნ (157), სა მ მ ა გ ი პ ა ტ ი ვ ის მ ნ ი შ ე ნ ე ლ ო ბ ა (157—158).
ჯ უ ა ნ შ ი რ ის მ ო ლ ვ ა წ ე ბ ის ა და ა დ რ ნ ე რ ს ე ე რ ის თ ა ვ თ ა ნ ხ ე ლ შ ე კ რ უ ლ ე ბ ის და თ ა რ ი ლ ე ბ ა
და ა მ ი თ ა დ რ ნ ე რ ს ე ს მ ო ლ ვ ა წ ე ბ ის ხ ა ნ გ რ ძ ლ ი ვ ო ბ ის გ ა ნ ს ა ხ ლ ვ რ ა ც (158—159), ა დ რ ნ ე რ -
ს ე ს წ ა რ წ ე რ ის და თ ა რ ი ლ ე ბ ა (159—160).— ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ქ ა რ თ ლ ის ა პ ა ტ რ ი კ ი ო ს ის ა და დ ე -
მ ე ტ რ ე ვ ა პ ა ტ ო ს ის წ ა რ წ ე რ ა თ ა და თ ა რ ი ლ ე ბ ა (160—161).— ქ ო ბ უ ლ - ს ტ ე ფ ა ნ ე ს წ ა რ წ ე რ ის
და თ ა რ ი ლ ე ბ ა (161—162).— თ ე მ ე ს ტ ი ა ს წ ა რ წ ე რ ა და მ ის ი და თ ა რ ი ლ ე ბ ა (162—163).
მ ც ხ ე თ ის ჯ ვ ა რ ის წ ა რ წ ე რ ე ბ ის პ ა ლ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ა დ და ე ნ ის მ ზ რ ი თ დ ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ ა (163).—
ბ ო ლ ნ ის ს ის ს ი ო ნ ის დ ა ვ ი თ ე პ ის კ ო პ ო ზ ის წ ა რ წ ე რ ა , ბ ო ლ ნ ის ს ის ა ლ მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ ი და დ ა ვ ი თ
ე პ ის კ ო პ ო ზ ის ვ ი ნ ო ბ ა (163—164).— დ ე ნ ის სა ე კ ლ ე ს ი ო კ რ ე ბ ის მ ო ნ ა წ ი ლ ე დ ა ვ ი თ ბ ო ლ -
ნ ე ლ ის ა და წ ა რ წ ე რ ის დ ა ვ ი თ ე პ ის კ ო პ ო ზ ის ი გ ი ვ ე ბ ის და ე რ თ ი და ი მ ა ვ ე ს ა ხ ე ლ ის ს ი -
შ ი რ ის სა კ ი თ ხ ი ძ ე ვ ე ლ ს ა ქ ა რ თ ე ვ ე ლ ო შ ი IX ს - მ დ ე (164—165).— ბ ო ლ ნ ის ს ის ს ი ო ნ ის წ ა რ წ ე -
რ ის და თ ა რ ი ლ ე ბ ა (165—166).— „ე პ ის ტ ო ლ ე თ ა წ ი გ ნ “- ის ს ო მ ე მ - ქ ა რ თ ე ვ ე ლ თ ა ე კ ლ ე ს ი ბ ის
გ ა ნ ე თ ე ლ ე ბ ის შ ე ს ა ხ ე ბ ი ს ა ბ უ თ ე ბ ის ე კ ე პ ი უ ტ ა ნ ე ლ ო ბ ის სა კ ი თ ხ ი (166).— ბ ო ლ ნ ის ს ის ს ი ო
ნ ის წ ა რ წ ე რ ის პ ა ლ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ა დ და ე ნ ის მ ზ რ ი თ დ ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ ა (166).— ვ ე ე ა ნ ა ტ ე ნ ო ლ ის
ჯ ვ ა რ ის ქ ე ს კ ვ ა რ ც ხ ლ ბ ე კ ის წ ა რ წ ე რ ა , მ ის ი პ ა ლ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ა დ და ე ნ ის მ ზ რ ი თ დ ა ხ ა -
ს ი ა თ ე ბ ა და და თ ა რ ი ლ ე ბ ა (166—168).— ა ტ ე ნ ის ს ი ო ნ ის შ ი გ ნ ი თ ი 853 წ . ე ე დ ლ ის წ ა რ წ ე რ ა
და მ ის ი პ ა ლ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი თ ვ ის ე ბ ე ბ ი (168).— ზ უ ნ ა მ ის ს ის ჯ ვ ა რ ის კ ვ ა რ ც ხ ლ ბ ე კ ის წ ა რ წ ე -
რ ა (168—169).— ო შ კ ის მ ო ნ ა ს ტ რ ის ა ლ შ ე ნ ე ბ ის შ ე ს ა ხ ე ბ ი წ ა რ წ ე რ ა , მ ის ი და თ ა რ ი ლ ე ბ ა და
პ ა ლ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი თ ა ვ ის ე ბ უ რ ე ბ ა (169—171).— ზ ა რ ზ მ ა - შ ე მ ო კ ქ ე დ ის ფ ე რ ის ც ვ ა ლ ე ბ ის
შ ა ტ ის 886 წ . წ ა რ წ ე რ ა , მ ის ი მ ე რ მ ი ნ დ ე ლ ი გ ა ნ ა ხ ლ ე ბ უ ლ ო ბ ის სა კ ი თ ხ ი და და თ ა რ ი ლ ე ბ ა

(171—173).—ყალა-ბონიას ეკლესიის 983 წ. წარწერის პალეოგრაფიული თვისება (173).—ატენის სიონის გარეთი კედლის 1060—1065 წ. წარწერის პალეოგრაფიული დახასიათება (173).

§ 2. წიგნური დამწერლობის ძეგლები (173—177): ჭილ-ეტრატის ხატიკის დანწერლობის პალეოგრაფიული თვისებები და თარიღი (174—175).—სინას მთის 864 წ. მრავალთავი და მისი პალეოგრაფიული და ენოვანი თვისებები (175—176).—ჰადის-შატ-ბერდის 897 წ. სახარების პალეოგრაფიული და ენის თვისებები (176).—X საუკ. ხელნაწერები ასომთავრული (176—177).—ნუსხა-ხუცური: კუთხოვანი დამწერლობის IX—X სს. ძეგლები (177).—ნუსხა-ხუცური მრგვლოვანი დამწერლობის XI საუკ. ძეგლები (177).

§ 3. მდივანმწიგნობრული ნუსხა-ხუცურისა და მხედრული დამწერლობის ძეგლები (178—184): ბაგრატ IV შიომღვიმის 1058 წ. სიგელი (178).—ბაგრატ IV თაბისის სიკლის დათარიღება (178), როდის მიიღო ბაგრატ, IV სევასტოსობა და მისმა ძემ გიორგიმ კურაპალატობა (178—179).—გიორგი II შიომღვიმის 1072 წ. სიგელი (179—180).—გიორგი III 1170 წ. და 1177 წ. სიგელები (180).—ქება-ქებათაჲს თარგმანების 1186 წ. ხელნაწერი (180).—მანდატურთ-უხუცესის და ამირსპასალარის ჭიებერის შიომღვიმელის შეწირულობის წიგნის ჩვეულებრივ მიღებული და ნამდვილი თარიღი (180—181); რა მიზეზია, რომ თამარის ქმარი არ იხსენიება და ჭიებერიც თავში მანდატურთ-უხუცესად იხსენიება, ხელრთვასა და მოწმობაშიაჲ მარტო მანდატურთ-უხუცესად (181—182).—თამარ მეფის 1202 წ. სიგელი (182).—მეფე გიორგი ბაგრატიონიანის სიგელი (182—183).—დავით ნარინის 1266—67 და 1291 წწ. სიგელები (183). XIV—XV სს. საბუთების დედნების სიმკირე (183).—ალექსანდრე მეფის 1449 წ. სიგელი (183).—ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება (183).—ლენ კახთა მეფის 1566 წ. სიგელი (183).—წყაროების საერთო რიცხვობრივი დახასიათება (183—184).

§ 4. ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურები VI—XVI სს. (184—193): ამ დახასიათების მიხანი ქართული დამწერლობის ისტორიის მთავარი საფეხურების გათვალისწინება (184).—მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრულის გავრცელებულობის ხანა (184).—კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურის არსებობის ხანა და მისი ხუცური ასომთავრულის კუთხოვანისაგან წარმოშობილობა (184—185).—კუთხოვანი ხუცური ასომთავრულის ჯერეთ ცნობილი პირველი ნიმუშები (185).—არც კუთხოვანი და არც მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრული დამწერლობის დასაწყისის ხანის ძეგლები ჯერ არ მოგვეპოვება (185).—VI საუკ. დამდეგის ქართული ხუც. ასომთავრული დამწერლობის ბ, ვ, ყ და შ ასოთა მოხაზულობის ნიშანდობლივი თვისებებზე და VI საუკ. დამდეგისა და VII საუკ. შუა წლებისათვის მომხდარი ცვლილება (185).—ამ ასოების პალეოგრაფიული განვითარების საფეხურები VI—IX სს. განმავლობაში (186).—ხანმეტონის ნიშნები VI საუკ. დამდეგიდან მოყოლებული და ამ მოვლენის შემდეგ საუკუნეებში გავრცობა-გაძლიერება და მისი მიზეზი (186—187).—ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერლობის წარმოშობა-ჩამონაკეთილობის ხანა (187); მისი დამახასიათებელი თვისებები, წარმოშობელ-ჩამონაკეთელი ფაქტორები და განვითარების საფეხურები (187—189).—მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცურის დამახასიათებელი თვისებები, წარმოშობელი ფაქტორები და წარმოშობა-ჩამონაკეთილობის ხანა (189—190).—XI საუკ. სიგელები ყველა მკვლევართა აზრისდა მიუხედავად მხედრული დამწერლობის ძეგლები არ არის, არამედ მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური მდივან-მწიგნობრულისა და ამის დამამტკიცებელი საბუთები (190).—მდივანმწიგნობრული მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ასოთა განმარტებელი მოხაზულობის წარმოშობელი ფაქტორები, წერის სისწრაფე, ასოთა გადაბმა და მათი გავლენა ასოთა ჩამონაკეთილობაზე (191).—ასოთა მოხაზულობის განმარტების პროცესის სათავე და მოქმედების ასპარეზი, კერძო პირთა და მდივან-მწიგნობართა დამწერლობის განვითარების სხვადასხვა დამახასიათებელი თვისებები (191)—ასოთა ძველ და ახალმოხაზულობათა პარალელური არსებობა, მათ შორის ხანგრძლივი ბრძოლა და ასოთა მოხაზულობის ის ნიშანდობლივი თვისებები, რომელ-

თაც მრგვლოვანი მდივანწიგნობრული ნუსხა-ხუცურისაგან მხედრული დამწერლობა წარმოშვეს და ჩამოაყოლიბეს (191—192).—მხედრული დამწერლობის პირველი გაჩენისა და ჩამონაკვეთილობის ხანა (192—193).—ტერმინი მხედრულის გვიანი გაჩენის მიზეზი (193).

თავი მეხუთე: ქართული ანბანის წარმოშობის საკითხი . . . 194

§ 1. ქართული ანბანის წარმოშობის შესახები სხვადასხვა თეორია (194—195): ლეონტი მროველისა და კორჯნის ცნობები (194—195).

§ 2. სომხურისაგან წარმოშობილობის თეორია (195—203): კორჯნის ცნობის მიმდევარნი—ნ. მარის თეორია და მისი განხილვა (195).—კ. კეკელიძის თეორია, კორჯნის თავისებური განმარტება და იოანე ოქროპირის ქადაგებაში სომხური და ქართული დამწერლობის V საუკ. დამლევსაც არარსებობის დამამტკიცებელი საბუთის აღმოკითხვა (195—196).—კ. კეკელიძის თეორიისა და საბუთიანობის განხილვა (196—198).—კორჯნის ცნობის განხილვა, მისი ნაშრომის თავდაპირველ რედაქციაში მაშტოც-მესროპისაგან ქართული და ალბანური ანბანის გამოგონების შესახები ცნობების არყოფნა და ამ ცნობების მერმინდელი ჩანართობა (198).—ქართული ანბანის სომხურისაგან წარმოშობის თეორიის განხილვა ასოთა მოხაზულობისა და ანბანში მიკუთვნებულ რიგის მიხედვით (198).—ქართული და სომხური ასოთა-მოხაზულობის არსებითი განსხვავება, რაც მათი ერთი წარმოშობილობის დროს არ უნდა ყოფილიყო (198—199).—ასოთა რიგის სრული განსხვავება ქართულსა და სომხურ დამწერლობაშიც მათი ერთი და იმავე პირისა და ერთსა და იმავე დროს გამოშვანებლობას შეუძლებლად ჰხდის (199).—ქართული ანბანის ასოთა რიგი უძველეს სემურ-ბერძნულ ანბანების რიგს იცავს და დანართი ასოები ბოლოში აქვს (199).—ქართული დანართი ასოების ჯგუფები და მათი დართულობის თანდათანობა (199—200).—„ჰ“-აე და მისი პირვანდელი გამოშვანებულება ქართულ დამწერლობაში (200—201).—სომხური ანბანის ასოთა რიგი და ანბანის ისტორიული განვითარების ყოველგვარი კვალის წარხოცილობა მისი მერმინდელილობის მომასწავებელია (201—202).—ქართული და სომხური ანბანი შეუძლებელია ერთი და იმავე პირის მოგონილ-შედგენილი იყოს და ქართული ანბანი სომურზე უძველესია (202).—გარდტჰაუზენის ახრი ამავე საკითხის შესახებ (203).

§ 3. ბერძნულისაგან წარმოშობილობის თეორია (203—205): გარდტჰაუზენის ახრი ქართული ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობილობის შესახებ (203).—ქართულ-ბერძნული ანბანის რიგის მსგავსება, „ვინ“-ის ქართ. ანბანში „ვაჲ“-ისა და „დიგამმა“-ს ადგილას ყოფნა ქართული ანბანის შედგენას VIII—VII სს-ში ქ. წ. გვაგულისმებინებდა, ქართ. ანბანი ბერძნულიდან, რომ ყოფილიყო წარმოშობილი (203). ქართულ-ბერძნულ ასოთა მოხაზულობის შედარებითი შესწავლის აუცილებლობა ამ საკითხის ვადასაწყვეტად და იმ სიძნელეთა მეთოდოლოგიური დაძლევა, რომელზეც ქართული და ბერძნული დამწერლობის აწარსებულ ძეგლების ქრონოლოგიურად ერთი მეორისაგან დაშორებულობით იქმნება (203—205).

§ 4. ქართულ-ბერძნულ-სემური დამწერლობის შედარებითი შესწავლა. თანხმავანნი (205—219): ქართული „გან“-ის მხარმარცხნივ მიბრუნებულობა ძველ გამოხატულებას იცავს და მისი მოხაზულობის მსგავსება სხვაგან (205—206).—„ბან“-ის უძველესი მოხაზულობა და მისი მერმინდელი ცვლილებები (206).—ამ ასოს მოხაზულობა სხვა ერთა დამწერლობაში და ქართული „ბან“-ის ფინიკიურთან მსგავსება (206—207).—„დონ“-ის ტანისა, ყელისა და სარკველის შედარება სხვა ერთა შესატყვის ასოსთან და ქართულის პარალ. მოვლენები (207—209).—„თან“-ის მოხაზულობის განსხვავების შესაძლებელი მიზეზი და მისი წარმოშობილობის საფეხურები (209).—ქართ. „ხენ“-ის სხვა ერთა შესატყვისი ასო და ქართული ასოს ჩამონაკვეთილობის ფაქტორები (209—

210).—„ქან“-ი ქართული და სხვა ერთა (210—212). „ლას“-ის თავდაპირველი შესაძლებელი მოხაზულობა. მისი განვითარების მსგავსი მოვლენები სხვაგან და საბოლოო ჩამონაკეთილობის ფაქტორი (212—213).—ქართ. „მან“-ის პარალელები და მოხაზულობის ცვლილების მსგავსება სხვაგან (214).—ქართ. „ნარ“-ის საფიქრებელი პირვანდელი სახეობა და ჩამონაკეთილობის ფაქტორი (214—215).—„პარ“-ის VI საუკ. და მერმინდელი სახე. შესატყვისობა სხვა ერთა დამწერლობაში და მისი საფიქრებელი პირვანდელი მოხაზულობა (215—216).—„რაე“-ს მოხაზულობა ისტორიულ ხანაში, პირვანდელი მოყვანილობა და სხვა ერთა დამწერლობათა შესატყვისობა (216—217).—„სან“-ის შესატყვისობა უცხო დამწერლობაში და შესაძლებელი პირვანდელი სახე (217).—„ტარ“-ი და მისი შესატყვისობა სხვაგან, პირვანდელი მოხაზულობა და მერმინდელი ჩამონაკეთილობის ფაქტორები (218—219).—ქართული ანბანის თანხმევანთა მოხაზულობა „ტარ“-ამდის ბერძნულისაგან დამოუკიდებელი არის წარმომდგარი (219).

§ 5. ხმოვანი ასოები (219—224): „ონ“-ისა და სხვა ერთა დამწერლობის შესატყვისი ასოს მსგავსება და განსხვავება (219—220).—„ინ“-ის თავისებურება და ამის მსგავსი მოვლენა სხვა ერთა დამწერლობაში (220).—„უნ“-ის პირმარცხნივი მდებარეობა. მოხაზულობის მსგავსება-განსხვავება სხვაგან და ჩამონაკეთილობის გზა (220—221).—„ან“-ის დამახასიათებელი თვისება და შესატყვისობა სხვაგან 221—222).—„ვე“-ს თავისებურება და წარმოშობილობა (222—223).—„ე“-ს რიგობითი შესატყვისობა სენიანთა და ბერძნულ ანბანებში. ქართული ასოს აღმნიშვნელობის განსხვავება და მისი პირვანდელი აღმნიშვნელობის შეცვლილობა (223).—ხმოვან ასოთა შემოღება ბერძნულში და ინდურში (223—224).—ქართულ ხმოვანთა მოხაზულობის ბერძნულისაგან განსხვავების მნიშვნელობა მათი სადაჟრობის გადასაწყვეტად (224).

§ 6. ქართულ ბგერათა გამოხატველი დანართი ასოები (224—232): „ჟან“-ი სემურ ანბანის „სსადე“-ს ადგილას არის და მისი მოხაზულობა აქვს (224—225).—სემური თავდაპირველი ანბანის „კოფ“-ისა და „კოპ“-ას ქართულ ანბანში თავისი ადგილიდან გადასმა და „ყარ“-ისათვის გამოყენება (225).—„ფარ“-ისა და „ქან“-ის და ბერძნულ შესატყვისი ასოთა მოხაზულობის იგივეობა (226—227).—„წილ“-ისათვის „სსადე“-ს მოხაზულობის გამოყენება (227).—„ლან“-ის მოხაზულობის „გან“-ისაგან წარმოშობილობა (228).—„შინ“-ისათვის „სან“-ის ძველი მოხაზულობის გამოყენება (228).—„ჩინ“-ის მოხაზულობის შესაძლებელი წარმოშობილობა (229).—„ცან“-ის მოხაზულობის „თს“-საგან განვითარება (229).—„ძილ“-ის მოხაზულობის გაჩენის ორგვარი შესაძლებლობა (230).—„ჭარ“-ის „ტჩ“, ან „დჩ“-ასოთა თხზული მოხაზულობისაგან წარმოშობილობის შესაძლებლობა (230).—„ხან“-ისა და „კარ“-ის სემური ანბანის „ჰე“ ასოს მოხაზულობისაგან თანდათან წარმოშობილობა (230—231).—„ჯან“-ის წარმოშობის ორგვარი შესაძლებლობა (231).

§ 7. დასკვნა (232—238): ქართული ასოების მდებარეობა და მსარმარცხნივ მიბრუნებულობა და ასოთა მოხაზულობის მერმინდელი განვითარება სემურს უდგება და ბერძნულისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება (232).—ასო „სან“-ის ქართული და დორიული სახელის იგივეობა და მისი წარმოშობილობა (232).—„ვინ“-ის ქართულ ანბანში ნე-6 ადგილას ყოფნის ქრონოლოგიური მნიშვნელობა (233).—ქართული ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობილობის ახრის უსაფუძვლობა (233).—ქართულ ანბანს სრული მსგავსების მქონებული წინაპარი არც მახლობელ აღმოსავლეთის დამწერლობათა შორის უჩანს; ქლი ასოების მოხაზულობის ცვლილებათა მაგვარ მოვლენათა არსებობის მნიშვნელობა (233).—„ბან“-ის უძველესი მოხაზულობის მნიშვნელობა ქართული დამწერლობის სადაჟრობისა და წარმოშობილობის ხანის განსაზღვრისათვის (233—234).—ქართული დამწერლობის ჯერჯერობით VI საუკ. დამდგებ უწინარეს ძველთა უქონლობის გათვალისწინება ქართ. ანბანის გაჩენის თარიღის გამორკვევის დროს (234—235).—შედარებითი შესწავლის საბოლოო შედეგი და დასკვნა (235—236).—წინანდელ მკვლევართა ძიების შემაფერხებელი გარემოებანი და მათი გავლენა ძველადც და ებ-

ლაც; ფრ. მკლერის, ვ. გარდტჰაუზენისა და ნ. ადონცის ამავე პირობე-
ბით წარმოშობილი აზრები (236—237).

ბოლოსიტყვაობა 239

დამატება 241

დამატება პირველი: **ა. ანბანი** 243

§ 1. ანბანური დამწერლობის თავდაპირველი გაჩენის ადგილი, მისი სადაურობა
და ჩამონაკეთის ხანა (244—247).

§ 2. ხემურ-ფინიკიური ანბანის სხვა ერთა შორის გავრცელების მიმოხილვა, არე-
და სხვადასხვა ერთა ანბანების ნათესაობა (247—252).

§ 3. უძველესი ანბანის სხვადასხვა შემთვისებულ ერთაგან თავთავიანთი ენების
თანხმოვნებისათვის დამატებითი ასოების შექმნა (252—256).

§ 4. ხმოვნებისათვის ასოების გაჩენა და მათ აღხანიშნავად განკუთვნილი სხვა-
დასხვა ხისტემები. უხმოვნო ანბანის ხმოვნთან, სრულ ანბანად ქცევა (256—261).

§ 5. ანბანის ასოთა სახელები და მწკრივის რიგობითი დალაგებულობის პრინცი-
პები სხვადასხვა ერთა დამწერლობაში (261—272).

ბ. ასო 272

დამატება მეორე: **ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქარ-
თული ხელნაწილები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის** 274

წინასწარი მოხსენება (274—316).

ნიმუშები (317—366): შექმნათა (317—318).—იგავნი სოლომონისნი
(318).—წინასწარმეტყველება იერემიასი (319—320).—სახარება მათესი (321—344).—
სახარება მარკოზისი (345—346).—სახარება ლუკასი (347—356).—სახარება იოანესი
(357—368).—მიმოდასლვად მოციქულთა (359—360).—საქმენი მოციქულთანი (361—366).

საძიებლები 367

I. ტერმინების საძიებელი (367—372) — II. საკუთარ სახელთა საძიებელი
(373—392).

ხანმეტი ტექსტების ნიმუშები (ფოტოკოპირი)

ტაბულები

ჩელაქოჩისაჲს

აკად. ივ. ჯავახიშვილის «ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია» პირველად 1926 წ. გამოვიდა. საისტორიო მეცნიერებათა ამ დარგში იგი პირველი გამოკვლევაა, რომელშიც მისმა ავტორმა მთელი სისრულით, რამდენადაც კი ეს შესაძლებელი იყო (საკვლევი მასალისა და გამოსაყენებელი სამეცნიერო ლიტერატურის მხრით), სისტემურად განიხილა საგნის ყველა ძირითადი საკითხი. ავტორის მიზანი, რომ „ამ პირველი ცდით საისტორიო მეცნიერებათათვის ასეთ მნიშვნელოვან დარგსაც, როგორც ქართული პალეოგრაფია, ჩვენში საფუძველი დასდებოდა და სპეციალური ღრმა კვლევა-ძიების საგნად ქცეულიყო“¹, მიღწეულია. ფუძემდებელი ეს ნაშრომი, რომელიც უნივერსიტეტის მოთხოვნისაგან წარმოიშვა, დღესაც უაღრეს საჭიროებას წარმოადგენს ჩვენი უმაღლესი სასწავლებლებისათვის.

ამ გარემოებითაა გამოწვეული, რომ უნივერსიტეტის გამომცემლობაში ხელი მოჰკიდა მის ხელმეორე გამოქვეყნებას, რომლის ხელმძღვანელობა ჩვენ მოგვანდო. «ქართული პალეოგრაფიის» პირველი გამოცემა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმას, რომ მართლწერის მხრით ზოგი რამ გამომცემლობამ დღევანდელი ნორმის შესაბამისად შეცვალა, აქ თითქმის უცვლელად მეორდება.

წინანდელ გამოცემას დამატების სახით ზოგი რამ დავურთეთ:

პირველი დამატება — ა. ანბანი და ბ. ასო — წარმოადგენს სტატიებს, რომლებიც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა 1932—33 წწ-ში დაწერა მაშინ ქართულ ენაზე გამოსაცემად წამოწყებული «საბჭოთა ენციკლოპედიური ლექსიკონის» რედაქციის შეკვეთით. იგინი დღემდის გამოუქვეყნებელი იყვნენ და, რადგან ქართულ პალეოგრაფიასაც შეეხებიან, მიზანშეწონილად ვცანით აქ მაინც წარმოგვედგინა.

მეორე დამატებად გავუშვით ავტორის ის ნაკვლევი, რომელიც შეეხება ხანმეტი ტექსტების აღმოჩენას, რაც ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლის საქმეში სამართლიანად ეპოქალური მნიშვნელობის მქონედ ითვლება. ეს ნაკვლევი: «ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის (წინასწარი მოხსენება ნიმუშების დართვით)» თბილისის უნივერსიტეტის მოამბის მეორე ტომიდან გადმოვბეჭდეთ.

ნიმუშები, რომლებიც ამ დამატების წინანდელ გამოცემას ჰქონდა დართული, აქაც გაშეორებულია, მხოლოდ ისინი აქ საგრძნობლად არიან გაზრდილი. ეს კი იმიტომ, რომ განსვენებული მეცნიერის არქივსა და საქართვე-

¹ იხ. აქვე ბოლოსიტყვაობა, გვ. 240.

ლოს სახელმწიფო მუზეუმში (ხელნაწერების განყოფილებაში), სადაც ის ერთ-
ხანს მოღვაწეობდა, აღმოჩნდა მის მიერ (საკუთარი ხელით) გაშიფრული პა-
ლიმფსესტებიდან ამოკითხული მეტად საინტერესო მასალა. პალიმფსესტები-
დან ამოკითხული მასალა ოთხთავის ტექსტს წარმოადგენს და ამიტომ ის
სათანადო რიგით წინათ გამოქვეყნებულს დაემატა. იმ ახალი ნიმუშებიდან
კი, ბიბლიის ტექსტს რომ არ წარმოადგენს, ცალკე წარმოვადგინეთ ერთი
ნაწილი; რომელიც სრულად XI ს-ის ერთ ხელნაწერში მივაკვლიეთ („მიმო-
დასლვაჲ მოციქულთაჲ“), ხოლო მეორე ნაწილი ნიმუშების ბოლო რიგში
მოექცა, ისე როგორც წინა გამოცემაში, მაგრამ აქ იგი დიდად გაზრდილია.
ხანმეტის ტექსტის ეს წყება, რომლის წყარო მერმინდელი დროის ხელნაწე-
რებში ჯერ მიუკვლეველი რჩება, შინაარსის მიხედვით მიჩნეულია აპოკრიფად
და დასათაურებულია როგორც «საქმენი მოციქულთანი».

ბიბლიის ხანმეტ ტექსტებს ზოგან ავტორის ხელნაწერში, კიდევბზე
შედარების ნაკვალევი გააჩნდა მერმინდელი ხანის ხელნაწერ ძეგლებთან მი-
მართებით; ეტყობა, იმის ნათელსაყოფად, თუ რამდენად უჭერენ ისინი მხარს
ამ ძეგლების ტექსტებს. ასეთი ინტერესის გამო, რომელიც, ბუნებრივია,
სხვებსაც აღედრვის, ჩვენ მერმინდელ ნუსხებში წარმოდგენილი ტექსტის სა-
თანადო ადგილები ნიმუშებს ქვეშ მივუწყეთ.

წინამდებარე გამოცემასთან დაკავშირებით წამოკრილი ამა თუ იმ სა-
კითხის გარშემო მივმართავდით პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს, რომელსაც
დაუზარელი დახმარებისათვის მადლობას მოვახსენებ.

ილია აბულაძე

1949. 9. VI

თბილისი.

ქარაგმინი სიტყვებისა და შემოკლებული სათაურების განმარტება

- АПГА, ან АПГАдж. = Д. Бакрадзе. Археологическое путешествие по Грузии и Аджаре.
- Арх. Экс. = Е. Такайшиვიძე. Археологический экскурсип, размыкания и заметки.
- ალ. ცაგ. = პროფ. ალ. ცაგარელი.
- ა. ხახ. = პროფ. ალ. ხახანაშვილი.
- CIS = Corpus Inscriptionum Semiticarum.
- დას. საქ. საბ. = დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები; გამ. სარგის კაკაბაძის მიერ.
- ე. თაყ. = ე. თაყაიშვილი.
- Voyage = Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie en 1847—1848 par M. Brosset.
- ЗВОРАОб. = Записки Вост. Отделения Рус. Арх. Общества.
- თ. ჟორდ. = თ. ჟორდანიას.
- თ. ს. უ. = თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.
- ИАН = Известия Российской Академии Наук.
- ИКОМАО = Известия Кавказ. Отд. Москов. Арх. Общества.
- ისტ. საბ. = ისტორიული საბუთები, გამ. ს. კაკაბაძის მიერ.
- Keimena = Monumenta Hagiographica Georgica, Pars prima. Keimena. Tom. I... edidit Prof. Cornelius Kekelidze, Tiflis, 1918.
- МАК = Материалы по Археологии Кавказа.
- მქცე ქე = მოქცევა ქართლისად.
- მ. ჯან. = მოსე ჯანაშვილი.
- Опис. = ან Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“, შედგ. ე. თაყაიშვილის მიერ, ან Описание рукописей церковного Музея Духовенства Груз. Епархии, რომლის I და II წიგნები თ. ჟორდანიას შედგენილია, ხოლო III—მ. ჯანაშვილისა.
- ЖМНПр. = Журнал Минист. Народн. просвещения.
- СМОМПК = Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.
- СПГП = Сведения о памятниках Грузинской письменности, პროფ. ალ. ცაგარლისა.
- ს. კაკ. = სარგის კაკაბაძე.

სქს სძვლნი = საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედაქტ. გამოცემული.

ТР = Тексты и размышления по Армяно-Груз. Филологии.

ქკბი = ქრონიკები, გამ. თ. ჟორდანიას მიერ.

ქკსა = ქრონიკონსა.

ქცა = ქართლის ცხოვრება.

ცა ვხტგ გრგსლსდ = ჯუანშერ. ცხოვრება მეფისა ვახტანგ გორგასლისაჲ, იხ. მარიამ დედოფ. ქცა; ე. თაყაიშვილის გამოცემა.

ცდ გწი მოწმდლსდ = ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისაჲ, იხ. ათონის კრებული, საეკლესიო მუზ. გამოცემა.

ცდ გგლ ხანძთლსდ = ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისაჲ, ნ. მარის გამოცემა.

ცდ იწესი და ეფთშსი = ცხოვრება იოანესი და ეფთჳმესი, იხ. ათონის კრებული. [მეორე გამოცემაში დამოწმებულია ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოცემული, 1946 წლ.].

ცა მეფეთა = ლეონტი მროველი. ცხოვრება მეფეთა, იხ. მარიამ დედოფ. ქცა.

ცა მფსა ღწთსი = ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, იხ. მარიამ დედოფ. ქცა.

ცა სრპწსი = ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისაჲ, მ. ჯანაშვილის გამოცემა. [მეორე გამოცემაში დამოწმებულია პროფ. კ. კეკელიძის გამოცემა: «ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა» თბ., 1935 წლ.].

ჩუბ. = პროფ. დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა.

XB = Христианский Восток, რუს. სამეცნიერო აკადემიის ორგანო, პროფ. ნ. მარის რედაქტორობით.

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

ჭიჭ. = ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა.

რიცხვის წინ დასმული * ხელნაწერის გვერდს აღნიშნავს.

წინასიტყვაობა

(პირველი გამოცემისა)

წინამდებარე გამოკვლევა „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“ დაწყებული მქონდა 1914 წ., როდესაც პეტერბურგის უნივერსიტეტში ქართული ეპიგრაფიკის კურსის კითხვას შევეუდექი, მაგრამ შევსებული და დამთავრებული მაქვს 1918 — 1921 წწ. ჩვენი უნივერსიტეტის გახსნის შემდგომ, სადაც ამ ხნის განმავლობაში, სხვათა შორის, ქართული პალეოგრაფიის კურსაც ვკითხულობდი. ესლა ეს გამოკვლევა იბეჭდება. ქართული სიგელთა-მცოდნეობის ანუ დიპლომატიკისა და ქართული საფას-საზომთა-მცოდნეობის ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის წიგნების მსგავსად, ეს ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობის წიგნიც ჩემი შრომის „ისტორიის მიზანისა და მეთოდების“ მესამე წიგნის იმ ნაწილადა მაქვს განკუთვნილი, რომელიც საისტორიო მეცნიერების დამხმარე დარგებს ეხება...

თბილისი. 1925. 9 თებ.

კანონგარეშედი სოფლის მიზანი და თანაბრება მიღწეაღმობანი

წერის ხელოვნებას ქართულად დამწერლობა ეწოდება და ამიტომ ამ ძველ ქართულ ტერმინზე დამყარებული დამწერლობათამცოდნეობა მნიშვნელოვანით ევროპულ მეცნიერებაში მიღებულ პალეოგრაფიას უდრის. დამწერლობათამცოდნეობის მიზანსა და დანიშნულებას წერილობითი ძეგლების გარეგანი, ნივთიერი მხარის შესწავლა შეადგენს: მათი საწერი მასალისა და ასოთა მოხაზულობის გამოკვლევა, ნაწერის წაკითხვა და დაფასება-განსაზღვრა აქვს ნაკისრები. რადგან წერილობითი ძეგლები ხშირად დაზიანებული და უთარილოა ხოლმე, პალეოგრაფიას ანუ დამწერლობათამცოდნეობას ამგვარი ძეგლების ქრონოლოგიურად განსაზღვრა და დათარიღებაც უხდება. ამ მოთხოვნის დაკმაყოფილებამ თავისდათავად დამწერლობის განვითარების ყველა საფეხურის, მისი ისტორიული თავგადასავლის შესწავლას ხელი შეუწყო და ამ სამეცნიერო დარგის უპირველეს, არსებით მოვალეობად გახადა. ასეთი მიზნის მქონებელს, რასაკვირველია, მას თვით დამწერლობის წარმოშობის საკითხიც თავისი კვლევა-ძიების ქვაკუთხედად უნდა გაეხადა.

თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ კაცობრიობის უტყუარი, ზედმიწევნითი ისტორია მხოლოდ დამწერლობის გაჩენის შემდგომ იწყება და ამა თუ იმ ერის წარსულის ნამდვილი თავგადასავლის მართო წერილობითი ძეგლების შესწავლის დახმარებით შეიძლება, დამწერლობათამცოდნეობის დამხმარე სამეცნიერო დარგის უადრესი მნიშვნელობა ყველა საისტორიო მეცნიერებათათვის ცხადი შეიქნება: ისტორიისა, მწერლობისა, ხელოვნებისა, ენათმეცნიერებისა, სამართლისა და ეკონომიური ისტორიისათვის წარმოებულ კვლევა-ძიების აუცილებელი პირველი საფეხურია. ამიტომ არის, რომ პალეოგრაფიას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა ჰქონდეს მიქცეული და ზოგიერთ დარგთან, როგორც მაგ., სიველთამცოდნეობასთან, ასე მკვიდროდ იყო დაკავშირებული.

დამწერლობათამცოდნეობის სამეცნიერო კვლევა-ძიების ნამდვილი დამწყებელი განიხილილი ფრანგი მკვლევარი Mabillon-ი იყო, რომელიც თავის 1681 წ. გამოსულ შესანიშნავ შრომაში დიპლომატიკის ანუ სიველთამცოდნეობის შესახებ „De re diplomatice libri VI“, ჩველთა თაგვი საწერი მასალისა და დამწერლობის სხვადასხვა სახეობას არკვევდა. მაგრამ მამილონს

ამ სამეცნიერო ცოდნისათვის არავითარი განსაკუთრებული სახელი არ შეუქნნია. პოლეოგრაფიის ნამდვილი დამაარსებელი და მომნათველი მეორე გამოჩენილი ფრანგი მეცნიერი Montfaucon-ი იყო, რომელმაც 1708 წ. გამოაქვეყნა თავისი დიდებული ნაწარმოები „Palaeographia graeca sive de ortu et progressu litterarum“—ბერძნული პალეოგრაფია ანუ ასოთა წარმოშობისა და განვითარების შესახებ.

XIX ს. პირველ მეოთხედამდე დამწერლობათამცოდნეობა მაინც სიგელთამცოდნეობასთან ანუ დიპლომატიკასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული და რადგან ამ უკანასკნელი სამეცნიერო დარგის შესახებ უკვე იბეჭდება ჩემი გამოკვლევა „სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა საზოგადოდ და მეტადრე ქართული“, რომელშიაც დიპლომატიკასთან დაკავშირებული პალეოგრაფიული ცოდნის თავგადასავალიც არის მოკლედ გადაშლილი, ამიტომ ამ საგანზე აქ საუბრის გაგრძელება ზედმეტად მიმაჩნია.

მხოლოდ 1821 წ. საფრანგეთში დაარსებულმა „École royale des chartes“ შეუწყო ხელი პალეოგრაფიის მუდმივ განვითარებას. უკვე 1838 წ. გამოვიდა de Waillys-ის „Éléments de paléographie“, ხოლო ერთი წლის შემდეგ A. Chassants-ის „Paléographie des chartes et des manuscrits du XI au XVII siècle. ამავე წელს დაიწყო J. B. Silvestre-ის ძვირფასი ოთხ ტომიანი მსოფლიო პალეოგრაფიის ალბომი, მშვენიერი ფაქსიმილევით შემკული „Paléographie universelle. Collection de facsimilés d'écriture de tous les peuples et de tous les temps avec notices par Champollion-Figiac“ (1839—1841 წ.).

ამგვარივე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დამწერლობათამცოდნეობის წარმატებისათვის გერმანიაში Monumenta Germaniae historica-ს გამოცემის დაწყებას და 1854 წ. ავსტრიაში „Institut für österreichische Geschichtsforschung“ ავსტრიის საისტორიო კვლევა-ძიების ინსტიტუტის დაარსებას. ამ სამმა შესანიშნავმა დაწესებულებამ პალეოგრაფია და დიპლომატიკა თავის საგანგებო კვლევა-ძიების მიზნად აქციეს და უაღრეს სამეცნიერო ზედმიწევნილობამდის აამაღლეს.

რადგან დამწერლობათამცოდნეობის თანამედროვე მკვლევართა შრომები ამ თავის სხვადასხვა ადგილას და საგანგებოდ ბოლოში დართულ ბიბლიოგრაფიაში არის მოთავსებული, ამიტომ ამაზე აქ სიტყვას არ გავაგრძელებთ.

დამწერლობათამცოდნეობა ორ მთავარ დარგად იყოფა: ეტიმოლოგიად, ანუ წარწერათამცოდნეობად, და საკუთრივ პალეოგრაფიად, ანუ ხელითნაწერათამცოდნეობად.

წარწერათამცოდნეობა მხოლოდ წარწერების გარეგანს, ფორმალურ მხარეს, მართო წარწერის მოხაზულობასა და წარწერებში მიღებულ ფორმულებს იკვლევს ხოლმე. მათი ენისა და შინაარსის მხრივ განხილვა-განმარტება კი ენათმეცნიერებისა და ფილოლოგიის, ან სხვა სათანადო სამეცნიერო დარგის საქმეა.

იგივე უნდა ითქვას ხელითნაწერათამცოდნეობაზე ანუ საკუთრივ პალეოგრაფიაზე: ისიც ნაწერის მხოლოდ ტექნიკურს, მოხაზულობითს მხარეს იკვლევს

და იმ მასალას, რომელზედაც და რომლითაც ესა თუ ის ნაწერი აღბეჭდილია. ძეგლის შინაარსს პალეოგრაფია არ ეხება და აქაც მოქმედების ასპარეზი ენათმეცნიერებას, დიპლომატიკას, ფილოლოგიას, ისტორიას ანუ სხვა სათანადო სამეცნიერო დარგსა აქვს დათმობილი.

რაკი ეპიგრაფიკაცა და პალეოგრაფიაც ნაწერის გარეგან მხარეს, ასოთა მოხაზულობათა მოყვანილობას იკვლევს უმთავრესად, ამ მხრივ მათ შორის თითქოს არსებითი განსხვავება არ არის და ორივე შესაძლებელი იყო შეერთებულიყო. მაგრამ ეპიგრაფიკა ანუ წარწერათამცოდნეობა მაგარ, მკვრივ მასალაზე, ქვა-ლითონზე აღბეჭდილ ნაწერს იხდის თავის შესწავლის საგნად, პალეოგრაფია კი თხელ და ნაზ მასალაზე, ხელითა და საღებავით ნაწერს იკვლევს ხოლმე გრაფიკული მოხაზულობის თვალსაზრისით. შინაარსის მხრით შესაძლებელია წარწერასა და ხელნაწერშიაც ერთნაირი ძეგლი იყოს, მაგ., შეწირულების ან ალაპის წიგნი, მაგრამ თავისი გარეგანი თვისებებით, გრაფიკულად მათ შორის დიდი განსხვავება იქნება და წარწერისა და სიგლის ნაწერს თავისი თვალსაჩინო დამახასიათებელი თვისებები მოეპოვება, რომელთა საგანგებო ცოდნაა საჭირო.

ნაწერის მოხაზულობის ნიშანდობლივი თვისებებურება წარწერებსა და ხელნაწერებში სახმარი იარაღისა და საწერი მასალის სხვაობის შედეგია. წარწერები მკვეთრი იარაღით არის ხოლმე ამოკვეთილი თუ ამოყვანილი. რადგან ამისთვის მასალად მაგარი საგანი—ქვა, ლითონი, ძვალი ან ხე იყო შევეულებრივ ნახმარი და მასალის სიმტკიცე-სიმაგრის გამო მკვეთელი იარაღის მოძრაობისათვის ორივე ხელის მოხმარება და ძალა იყო საჭირო, ამიტომ ასოთა მოხაზულობას თავისებურება ენიჭებოდა, ძეგლის ხასიათი ჰქონდა ხოლმე. ეს გარემოება—სახელდობრ, წარწერათა და ხელითნაწერათათვის სახმარი მასალა-იარაღის სრული სხვაობა,—ეპიგრაფიკასა ანუ წარწერათამცოდნეობასა და პალეოგრაფიას ანუ ხელითნაწერათამცოდნეობას ზოგადი დამწერლობათამცოდნეობის ცალ-ცალკე სპეციალობად ქმნის.

მაგრამ რაკი ეპიგრაფიკასა და პალეოგრაფიას, თავთავინათ განსაკუთრებულ სარბიელს გარდა, ასოთა მოხაზულობის განვითარების შესწავლის დროს საერთო მიზანი და სამუშაოც აქვთ, ამიტომ უფრო მიზანშეწონილი იქნებოდა, რომ დამწერლობათამცოდნეობა ორ მთავარ ნაწილად გაგვეყო: ზოგად, თეორიულ, და სპეციალურ, პრაქტიკულ დამწერლობათამცოდნეობად. თეორიულხ დამწერლობათამცოდნეობა ამ სამეცნიერო დარგის ზოგად საკითხებს უნდა არკვევდეს, სახელდობრ ანბანის წარმოშობისა, თანდათან განვითარებისა, ცვლილებათა ფაქტორებისა და საერთო დამახასიათებელი თვისებების, საწერი მასალისა და წერის ხელოვნების შესწავლას, დასასრულ, უთარილო ძეგლების პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით დათარიღების მეთოდოლოგიას უნდა შეიცავდეს, პრაქტიკული კიდეც დამწერლობის ისტორიის ყოველ ნიშანდობლივ თვისებათა და თავისებურების და თვით წერითი ხელობის წმინდა ტექნიკურ მხარეებს არკვევდეს.

წინამდებარე გამოკვლევა მხოლოდ ქართული დამწერლობათამცოდნეობის სამეცნიერო დარგისათვის საძირკვლის ჩაყრის პირველი ცდაა. მისი საგანი

მარტო ქართული პალეოგრაფიაა. მაგრამ რადგან ქართული ანბანის წარმოშობის საკითხი სხვა ერთა პალეოგრაფიის ცნობების გათვალისწინება-შედარებასაც აუცილებლად ხდის, ამიტომ მკითხველისათვის რომ ამ გამოკვლევაში მსჯელობის მიმდინარეობა უფრო ადვილად გასაგები გახდეს და მისი საფუძვლიანობისა თუ უსაფუძვლობის შესახებ განსჯის საშუალება იქმნეს, უნდა ბერძნულ-რომაული და მეტადრე მახლობელი აღმოსავლეთის პალეოგრაფიული ცოდნის თანამედროვე დონის მოკლე მიმოხილვა წარმოვქვენებინაწინ. იგი სრული არ არის და აქ მხოლოდ ის საკითხებია გაშუქებული, რომელთა ცოდნა ქართული დამწერლობათამცოდნეობის გასაგებად აუცილებლად საჭირო იყო.

დამწერლობის განვითარებას კაცობრიობის ისტორიაში, პირველყოფილ მდგომარეობას რომ თავი დავანებოთ, სამი მთავარი საფეხური ჰქონია. უშუაგულეს საფეხურად ცნებათადამწერლობითი, ე. წ. იდეოგრაფიული, ხატოვანი დამწერლობა ანუ, როგორც ბერძნები უწოდებენ, „ჰიეროგლიფები“ უნდა ჩაითვალოს, როდესაც აზრი სურათის საშუალებით იყო ხოლმე აღბეჭდილი და თითოეულ სიტყვას მისი სურათის მხაველობითი წესით წარმომდგენი ცალკე ნიშანი გამოხატავდა. ამგვარი დამწერლობა იცოდნენ მაგ., ეგვიპტელებმა, რომელთაც მწერლობის ძეგლები უკვე 4000 წ. ქ. წ. უნდა ჰქონოდათ. თავისებური, ეგვიპტურისაგან დამოუკიდებელი დამუშავებული, ხატოვანი დამწერლობა ხეთებსაც ჰქონდათ ძველი დროიდანვე. ჩინელების დამწერლობაც უშუაგულესი ხატოვანისაგან არის განვითარებული. ამერიკაში მცხოვრებ ადგილობრივ მკვიდრთაც თავისებური სისტემის ხატოვანი დამწერლობა სცოდნიათ.

დამწერლობის შემდეგ საფეხურად ხაზოვან-მარცვლოვანი დამწერლობა უნდა ჩაითვალოს, რომელშიაც ყოველი მარცვლისათვის ხაზების საშუალებით შექმნილი ცალკე ნიშანი არსებობს. ამგვარად, ყოველი სიტყვისათვის ცალკე ნიშნის მაგიერ, როგორც ხატოვან ცნებათადამწერლობასა ჰქონდა, სილაბურს, ანუ მარცვალთადამწერლობაში სიტყვებს ჯერ მარცვლებად ჰყოფდნენ, ხოლო შემდეგ თითოეული მარცვლისათვის მიკუთვნილი ნიშნის ერთიმეორის გვერდით დასმით ამა თუ იმ სიტყვას წერდნენ ხოლმე. მარცვლოვან დამწერლობათა შორის განთქმულია ე. წ. ლურსმული დამწერლობა, რომელშიაც მარცვლების გამომხატველი ნიშნებისათვის ლურსმის მსგავსი ხაზების ჯგუფები იხმარებოდა. თავდაპირველად იქაც, სადაც ხაზოვან-მარცვლოვანი დამწერლობა განსაკუთრებით იყო მიღებული, მას ხატოვანი დამწერლობა უძლოდაწინ და ხაზოვანი დამწერლობა მხოლოდ ხატოვანის სქემატურად გამარტივებულ განვითარებას წარმოადგენს. ეს ჩინური დამწერლობის ისტორიითაც მტკიცდება¹ და ლურსმულის ისტორიითაც, რომელიც აგრეთვე ცნებათადამწერლობითი საფეხურის მერმინდელი განვითარებაა². მარცვალთადამწერ-

¹ M. Ph. Berger, Histoire de l'écriture dans l'antiquité, Paris MDCCCXCI, 88-41-43.

² იქვე, 68-77.

ლობითი სისტემა მარტო ქალღვევლთ, ასურელებსა და ბაბილონელთ კი არ ჰქონდათ, არამედ მათგან შეთვისებით სპარსელებს, ურარტელებსა და ბევრს სხვებსაც. თვით ბერძნებსაც კი კვიპროსზე თავდაპირველად მარცვლოვანი დამწერლობა ჰქონიათ¹.

თუმცა ბაბილონელთა სამწერლობო ძეგლები ეგვიპტელებისას წლოვანობით ჩამოუვარდება, მაგრამ მაინც უუძველესი დროიდან იწყება და ბაბილონელთა დამწერლობის ნიმუშები 2900—2800 წ.წ. უნდა ეკუთვნოდნენ.

ერთ დროს ლურსმული დამწერლობა მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში და თვით აფრიკაშიაც იყო საყოველთაოდ გავრცელებული და იხმარებოდა სხვადასხვა სახელმწიფოთა ურთიერთშორის მიწერმოწერის დროს.

დამწერლობის მესამესა და თანაც უაღრეს განვითარებას ბგერითი, ანბანური დამწერლობა წარმოადგენს. უძველეს ამგვარ დამწერლობად წინათაც და ესლაც ფინიკიელთა ითვლება, რომელნიც მისი გამომგონნი თუ არა, მაინცდამაინც მნიშვნელობის საუკეთესო შემგნებელნი და გამავრცელებელნი იყვნენ. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ბერძნული ანბანისაგან უშუალოდ ყველა ევროპული ანბანის წარმომშობი ლათინური ანბანი წარმოსდგა, ხოლო თვით ბერძნული ფინიკიელთაგან არის ნასესხები, მაშინ ცხადი გახდება ის დიდი მნიშვნელობა, რომელიც ფინიკიურ ანბანს კაცობრიობის წინაშე მიუძღვის.

მართალია, ზოგიერთი მეცნიერი ამტკიცებს, ვითომც ბერძნული ანბანი არამეულიდან იყოს წარმომდგარი, მაგრამ თვით ბერძნები, მაგ., ჰეროდოტე, ბერძნული ანბანის გამომგონედ კადმოსს ფინიკიელსა სთვლიდა (V, 58) და ასოებს *φοινικισα γραμματα* ფინიკიურის ასოებს უწოდებდა. ერთ წარწერაშიაც ნახმარია *γραμματα φοινικισα* ასონი ფინიკიურნი, ხოლო ფილოზოფი ბიბლოსელს დაწერილი ჰქონდა *Περσισα φωνικισα* ფინიკიურ ასოთათვის. პოეტს ლუკანსაც ანბანის პირველ შემომღებლებად ფინიკიელნი ჰყავს დასახელებული თავის შემდეგ ლექსში:

„Phoenices primi, famae si creditur, ansi
Mansuram rudibus vocem signasse figuras
Nondum flumineas Memphis contextere biblos
Noverat, et saxis tantum, volucresque feraeque
Sculptaque servabant magicas animalia linguas“².

თვით ფინიკიელთა ანბანის სადაურობის საკითხი თუმცა საკამათოა და ზოგს, როგორც მაგ., დეეკესა და ჰომმელს, მისი სათავე ლურსმულ დამწერლობაში ეგულება, ზოგი ევანსივით კრიტოსის დამწერლობას ადარებს, ზოგი (ედ. მაჯერი) კიდევ ხეთების ხატოვან დამწერლობას უკავშირებს³, მაგრამ ძველად ბერძენ და რომაელ მეცნიერთა და ისტორიკოსთ დამწერლობაში ფინიკიელნი ეგვიპტელთა მოწაფეებად მიაჩნდათ. ტაციტს

¹ Dr. W. Larfeld, Griechische Epigraphik 3. Aufl. 1914 წ., გვ. 200—203.

² Larfeld, Gr. Epigraphik, 204 და Gardthausen Gr. Palaeogr. II³, 24.

³ Gardthausen, Gr. Palaeographie, II, 10—21.

ეს აზრი და დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურები სრული მკაფიოობით აქვს გამოთქმული: „Primi per figuras animalium Aegyptii sensus mentis effingebant (ea antiquissima monumenta memoriae humanae impressa saxis cernuntur) et litterarum semet inventores perhibent; deinde Phoenicias quia mari praepollebant, intulisse Graeciae gloriamque adeptos, tamquam reppererint quae acceperant. Quippe fama est Cadmum classe Phoenicum vectum rudibus adhuc Graecorum populis artis eius auctorem fuisse“ (Ann., II, 14).

ერთგვარი მიახლოებით გადაწყვეტილია საკითხი იმის შესახებ, თუ როდის უნდა გაჩენილიყო პირველად ანბანური ბეგრათდამწერლობა. რადგან ტელ-ელ-ამარნის XIV ს. ქ. წ. მრავალ ძეგლთა შორის არც ერთი ანბანური დამწერლობის ძეგლი არ მოიპოვება, ეს, ლიდბარსკის აზრით¹, იმის დამატკიცებლად უნდა ჩაითვალოს, რომ მაშინ 1400 წ. ქ. წ. ჯერ ანბანური წერა არ არსებობდა². თუ ასე ვადაჭრით თქმა ძნელია, ის მაინც ცხადია, რომ ზემოაღნიშნული გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ 1400 წ. თუნდაც ანბანური დამწერლობა სადმე უკვე ყოფილიყო, ის მაშინ იმდენად განუვითარებელი და მოუხეშავი უნდა ყოფილიყო, რომ მისი ხმარება ფიქრად არავის მოსდიოდა.

მოაბურ-ფინიკიური ანბანდამწერლობითი უძველესი ძეგლი მესას წარწერაა, რომელიც დიდი ზედმიწევნით შიძლება დათარიღებული იყოს და დაახლოებით 890 წ. ქ. წ. უნდა იყოს შედგენილი. გამოჩენილი გერმანელი მეცნიერის პროფ. თ. ნიოლდეკეს სამართლიანი დაკვირვებით მესას წარწერის ასოთა მოხაზულობის კარგი და მტკიცე ჩამონაკეთილობა³ ცხად-ყოფს, რომ ფინიკიელებს დიდი ხანია უკვე დამწერლობა უნდა ჰქონოდათ და მისი დასაწყისი, რასაკვირველია, გაცილებით უფრო ადრე, რამდენიმე საუკუნით უწინარეს უნდა ვიგულისხმობთ. თვით დროის განსაზღვრის გამო მეცნიერთა შორის თანხმობა არ სუფევს, მაგრამ უმეტესობას ანბანური დამწერლობის დასაწყისის ხანად დაახლოებით XII—XI ს.ს. მიაჩნიათ ქ. წ.³.

ბერძნული ანბანის ფინიკიურისაგან წამომდინარეობას სრული უეჭველობით შემდეგი სამი გარემოება ამტკიცებს: ჯერ ერთი ბერძნული დამწერლობის უძველეს ძეგლებში ყველა ასოთა მოხაზულობა ფინიკიური ანბანისას გასაოცრად წააგავს მრავალ შემთხვევაში კი შათი სრული იგივეობა სუფევს. აი მაგ., მოაბიტურ-ფინიკიურისა და ბერძნული ანბანის შედარებითი ტაბულა, ისე როგორც ლარფელდს თავის ბერძნულ ეპიგრაფიკაში (იხ. Tabel III), ფ. ბერტეს თავის ცნობილს შრომაში დამწერლობის ისტორიის შესახებ (გვ. 142—შემდეგი) და გარდტჰაუსენს ბერძნულს პალეოგრაფიაში (II 44) აქვე წარმოდგენილი (იხ. ტაბულა I).

შემდეგ ბერძნული ანბანის ფინიკიურ-სემური ანბანისაგან წარმომდინარეობას ასოთა ბერძნული სახელებიც ცხად-ყოფენ, რადგან ეს სახელები

¹ Lidzbarski, Ephemeri für semitische Epigraphik I, 110.

² Gardthausen, Gr. Palaeogr., II, 26—27.

³ იქვე, გვ. 27.

ბერძნული კი არა, არამედ ფინიკიურ-სემურია, მხოლოდ ოდნავ გადასხვაფერებული, მაგ.: ა—ალფ, რაც ხარსა ნიშნავს, ბერძნულად ალფა; ბ—ბეტ; ე. ი. სახლი, ბერძნულად ბეტა; გ—გიმელ (აქლემი), ბერძ. გამმა, გემმა; დ—დალეთ (კარი), ბერძ. დელტა; ჰ—ჰე, ბერძ. ეჰ; ვ—ვაუ (კავი), ბერძ. ვაჰ; ზ—ზაინ, ბერძ. ძეტა; ჰ—ჰეთ, ბერძ. ეტა; თ—თეთ, ბერძ. თეტა; ი—იოდ (ხელი), ბერძ. იოტა; კ—კაფ, ბერძ. კაპა; ლ—ლამედ (არწივი), ბერძ. ლამბდა; მ—მემ, მიმ, ბერძ. მი; ნ—ნუნ (თევზი), ბერძ. ნუ. ნო; ს—სამექ, ბერძ. სიგმა; ფ—ფე(პირი), ბერძ. პეი, პი; კ—კოფ, ბერძ. კოპა; რ—რემ (თავი), ბერძ. ჰრო; შ—შინ (კბილი), ბერძ. სან; ტ—ტაუ (ჯვარი), ბერძ. ტაუ.

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ ბერძნული ანბანის ასოთა რიგი, მერმინდელ დანართ ასოთა გარდა, სწორედ ფინიკიურ-სემურ ანბანის ასოთა რიგს ნისდევს¹.

თავდაპირველად ბერძნებს ანბანი სემიანთა ანბანივით 22 ასოსაგან შედგებოდა, რომელიც ფონეტიკურად ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდა. თიოიუული ჯგუფთაგანი 11 ნიშანს შეიცავდა (1—11 და 12—22) და Mediae-თი (Beth, Gimel, Daleth) ან Liquidae-თი (Lamed, Mêm, Nun) იწყებოდა. პირველ ჯგუფს თავში მხოლოდ ალფ უძღვის წინ, ხოლო ბოლოში + ჯვარის ნიშანი, რომელიც დასასრულის ნიშნად გამოდის (ლ არ ფ ე ლ დ ი, 205—206).

რადგან „ალფ“ ხარსა ნიშნავს და ხარი ვითარცა რქოსანი პირუტყვი ეგვიპტელებსა და მთვარის თაყვანისმცემელ ერებსაც წმინდა, საზვარაკო ცხოველად მიაჩნდათ, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ ასოთა რიგში პირველად ხარის „ალფ“-ის გამომხატველ ნიშანს ერთგვარი სარწმუნოებრივი დედააზრი, ვედრების გამომხატველი დანიშნულება ჰქონიყო, იმგვარადვე როგორც ქრისტიანობის შემდგომ ყოველივე ნაწერი ჩვეულებრივ + ჯვარის ნიშნით იწყებოდა. ამგვარად, გარკვეული პრინციპების მიხედვით დალაგებულ სემიანთა ანბანი ბერძნებსაც სწორედ ამავე დალაგებულობით შეუთვისებიათ. ასოთა თანამიმდევრობის მტკიცე რიგი სემიანთა ანბანში ცხადად ირკვევა ებრაელთა აკროსტიქული მწერლობის საშუალებით (იხ. ფსალმუნი 111, 119, 145, იერემიას გოდება 1—4, ივანე 31, 10—31 და ნაკლულევანი ფსალმუნები 9, 10, 25, 34, 37). ბერძნული ანბანის რიგი კი თვით ანბანურად დალაგებული ასოთა რამდენიმე შენახული ნიმუშებიდან ჩანს (იხ. ლ არ ფ ე ლ დ ი ს ბერძ. ეპიგრაფიკა, 205, 218).

ბერძნებს მიერ შეთვისებული 22 ბგერისათვის ნიშნების შემცველი სემიანთა ანბანი ბერძნული ენის ბგერათა გამოსახატავად საკმარისი არ იყო, თანაც მას რამდენიმე ისეთი ასო ჰქონდა, რომლის მსგავსი ბგერა ბერძნულს არ მოეპოვებოდა. აკლდა, დასასრულ, ამ ანბანს ხმოვანების გამომხატველი ნიშნებიც. ამის გამო ბერძენთა სამწერლობო მოღვაწეობას უნდა ყველა ეს ნაკლი შეეესო და ბერძნული ენის ბგერათა შესატყვისი ნიშნები შეეკმნა.

ხმოვანთა გამოსახატავად გამოყენებული იყო მშვინავ ბგერათა ნიშნები, რომელთა მსგავსიც ბერძნებს არ ჰქონდათ. ამგვარად, „ა“-ნის აღსანიშნავად

¹ Larfeld, Gr. Epigr., 205—206.

„ალეფ“-ი შემოიღეს და „ჰე“—მოკლე და გრძელი „ე“-ნის, „ეფსილონისა“ და „ეტას“ გამოსახატავად და „ანნი“—მოკლე და გრძელი „ო“-ნის, „ომიკრონისათვის“ და „ომეგისათვის“, ხოლო „აოლ“-ი „ინის“ გადმოიმცემ ასოდ იქცა. „ა“ ნახევარხმოვან აოტის, კ-ს აღსანიშნავად ბერძნულში არავითარი ასო არ იყო შემოღებული, რაც ცხად-ყოფს, რომ იმ დროს, როდესაც ხმოვანთათვის ბერძნები ნიშნების ძებნას შეუდგნენ, ნახევარხმოვანი „ა“ ბერძნულში უკვე გამჭრალი უნდა ყოფილიყო (ლარფელდი, გვ. 214). ფ. პრეტორიუსისა არ იყოს, სემიან თანხმოვანთა ასოების ბერძნულ ხმოვანთა გამოხატველ ასოებად გადაქცევის ეს პროცესი ბუნებრივად უნდა მომხდარიყო, რადგან რაკი ბერძნებს ამ ბგერათა წინაპორბედი სპირიტუსის გამოთქმა არ შეეძლოთ, ამ ასოების სახელები „ალეფ“, „ჰე“, „ან“, „აოლ“ ხმოვნებად უნდა მოსწვენებოდათ და გაეკოთ (იქვე).

სემიანთა ანბანის ბერძნულისათვის მოგვარება-შეკვების პროცესი, რასაკვირველია, ერთბაშად და საზოგადოდ ერთგზის არ მომხდარა, არამედ თანდათანობით, დროთა და ხანგრძლივი გამოცდილების განმავლობაში უნდა შემუშავებულიყო. ცნობილია, რომ ყველაზე გვიან მოკლე და გრძელი „ო“-ნისათვის იყო საგანგებო ნიშნები შემოღებული. მაგრამ ეს ბერძნული ანბანის უკანასკნელი ნიშანი გრძელი ანის, „ომეგას“ ასო მილეტის რიცხვითს ანბანს უკვე 700 წ. ქ. წ. შეთვისებული ჰქონია, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ სხვა უფრო ადრინდელ შემოღებულ ასოთა დრო ამაზე გაცილებით უფრო უწინარეს, ქ. მილეტის დაარსებისა და VIII ს. ნახევრის შუა ათეულებში უნდა ვიგულისხმოთ ქ. წ.¹

ბერძნული რიცხვანბანის უძველესი დამთავრებული სახე 27 ასოსაგან შედგება, რომელთა საშუალებით 1—900-მდე ერთეულის გამოსახვა შეიძლება. აი მათი ასორიცხვითი ბნიშვნელობა (იხ. ტაბულა I).

ლარფელდის აზრით ამგვარი რიცხვანბანი მილეტში VIII-ს. დამლეც მაინცდამაინც უნდა ყოფილიყო. იგი აღმოსავლეთი საბერძნეთის შემოღებული უნდა იყოს, რადგან ფ, ქ და ფს-ის რიგობრივი ნიდეგნილობა ამის ცხადი მაჩვენებელია (იქვე, 293—294).

ბერძნული დამწერლობის ჩვენამდის მოღწეული უძველესი ძეგლები VII ს. დამდეგს ქ. წ. არ სცილდება. თვით ბერძნები 776 წ. ქ. წ. ძიაწერდნენ ოლიმპიელ ძლევაშოსილთა შესახებ ცნობების შემცველ მატთანეს. მაგრამ, რადროს ჩნდება პირველად ბერძნული ანბანური დამწერლობა, ამის შესახებ მეცნიერთა შორის სრული უთანხმოებაა. ზოგნი, როგორც მაგ. ლარფელდი, ფიქრობენ, რომ ფინიკიელთ ბერძნებისათვის ანბანის სწავლება მხოლოდ XIV—XI სს. შეეძლოთ ქ. წ., დაახლოებით XI ს-ში², გარდტჰაუზენს კი ყველა ამგვარი შეხედულების მეცნიერთა აზრი და საბუთიანობა არ აკმაყოფილებს და მათი დებულება საეჭვოდ მიიჩნია. მისი შეხედულებით ფრთხილ მკვლევარს XI ს-ზე უწინარეს ბერძნულ ანბანთდამწერლობის არსებობისათვის არავითარი სანდო საბუთები და კვალი არ მოეპოვება³.

¹ Larfeld, Gr. Epigr., 240—241.

² იქვე, 207—209.

³ Gardhausen, Gr. Palaeogr., II, 28—31.

ფინიკიელთა დამწერლობის უძველეს ძეგლად 1876 წ. კვიპრის კუნძულზე ნაპოვნი ბრინჯაოს ქურქლის ნაპირზე ამოჭრილი წარწერა ითვლება, რომელიც სიდონის მეფის ჰირამის მსახურისაგან ღვთაება ბაალ—ლებინისადმი მიძღვნილობას შეიცავს. თუმცა ეს წარწერა უთარიღოა, მაგრამ ასოთა მოხაზულობით ისე წააგავს მოაზის მესის წარწერისას, რომ, თუ ეს უკანასკნელი ძეგლი 890 წ. ახლო ხანებში ითვლება დაწერილად, კვიპრის ბრინჯაოს ქურქლის წარწერაც დაახლოებით 800 წ. უნდა მიეკუთვნოს ქ. წ. ამ უძველესი წარწერის სურათი მოთავსებულია Corpus inscriptionum Semiticarum ში (1—partie, t. I, № 5) და M. Pr. Berger-ის Histoire de l'écriture dans l'antiquité, Paris, 1891 წ., გვ. 122 და 123). შემდეგ ამავე დროის ძეგლებად უმთავრესად წვრილი წარწერაინი ნივთები და ბეჭედიან ჯერ მიჩნეული. დიდი მანძილის მერმე, ფინიკიური წარწერა 650—595 წ. ქ. წ. დროინდელი იქსამბულის დიდი ტაძრის კოლოსის მუხლებზე ამოკაწრული წარწერაა (ბერჟეს თხზ., 170—171). დაახლოებით ამავე ხანს VI—V სს. ეკუთვნის ზებლოსის ტაძრის სვეტის წარწერაც, რომელზედაც სპარსულად გამოწყობილი მეფე აქსემულექია გამოქანდაკებული თავის დედოფლის ეგვიპტელთა ღვთაების სახით წარმოდგენილი ბაალატ-გებალისადმი გამარჯვების ძღვნის მიმართმევი. ამ წარწერათა დამწერლობას გარდამავალი ხასიათი და მოხაზულობა აქვს (ბერჟეს თხზ., 171—172).

400—100 წ. ქ. წ. ფინიკიელთა დამწერლობა უკვე სრულებით ჩამოყალიბებულია: ასოებს მოხაზულობის მხრივ მცირედი ცვალებადობა ემჩნევა. განსხვავება უფრო საგრძნობია კუთხობრივ—ადგილობრივ პირობების და მიხედვით. სამი განსხვავებული სახეობის დამწერლობაა ამ ნიადაგზე წარმოშობილი: სიდონური, კვიპრული და კართაგენული. მაგრამ მათ შორის მაინც დამაინც ძალიან დიდი განსხვავება არაა. სიდონური დამწერლობის ნიმუშად ესმუნაზარის სარკოფაგზე ამოჭრილი წარწერა ითვლება, რომელიც 380 წ. ახლო ხანებისად არის მიჩნეული ქ. წ. და მოთავსებულია CIS I, № 3 და ბერჟეს თხზულებაში (გვ. 172—175). ფინიკიელთა ამ ხანის დამწერლობას სიმკვირცხლე და მოქნილობა ემჩნევა, რაც კალმის ხმარებისა და გაკრული ხელით ხშირი ვარჯიშობის შედეგი უნდა იყოს (იქვე, 177).

146 წ. ქ. წ. რომ კართაგენი რომაელებმა გაანადგურეს, ამ დროიდან მოყოლებული, ახალი პირობების წყალობით ფინიკიურ დამწერლობას დიდი ცვლილება დაეტყო, ისე რომ ასი წლის შემდეგ ასოთა მოხაზულობა უკვე თვალსაჩინოდ იყო შეცვლილი და ახალი ნეოპუნურიად, აგრეთვე ნუმიდურ-პუნურიად ანუ ახალ-პუნურიად (l'écriture néo-punique ou numidico-punique) წოდებული დამწერლობა შეიქნა. ახალი პოლიტიკური გარემოების გარდა გაკრულ ხელს აქაც დამწერლობის ჩამონაკეთვის დროს ფრიალდი დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა (ბერჟეს, 178—185). სარდინიაშიც ნაპოვნი ლათინურად და ახალ-პუნურად დაწერილი წარწერა (იქვე, 179 და CIS I, № 149). საყურადღებოა, რომ ამ დამწერლობაში თხზული ასოებიც იხმარება (ბერჟეს, 184—185). ახალ-პუნურმა დამწერლობამ შედარებით დიდი ხან-

გრძლივობა გამოიჩინა და აფრიკეთის მთელ ფინიკიელთა შორის იყო გავრცელებული IV საუკუნემდე ქ. შ. (ბერჟე, 186—187 და აქ ტაბულა 2).

IX—VIII სს. უბრალო ანბანი, ქანაანელთა ანბანად მიჩნეული ფინიკიელთა ანბანს ძალიან მიაგავდა. ამგვარი დამწერლობა შემდეგშიც იხმარებოდა, თვით IV—I სს. ქ. წ-თაც, საბეჭდავ ბეჭდებისა და, II ს-მდის ქ. შ., ებრაული ფულების ზედწერილებისათვის. ის გარემოება, რომ სამარიტელებმა ამის მსგავსი დამწერლობა შემდეგშიც შეინახეს და XIII ს. დამდეგსაც კი გვხვდება ქ. შ., იმის მომასწავებელია, რომ ებრაელებს უძველესი დამწერლობა ჯერ კიდევ 400 წ. ქ. წ. საყოველთაოდ მიღებული უნდა ჰქონოდათ, რადგან ამ დროიდან მოყოლებული სამარიტელნი ებრაელებზე უკვე დაშორებულნი იყვნენ და მათგან ანბანსაც ვეღარ შეითვისებდნენ.

ამგვარი უძველესი ებრაული დამწერლობის უპირველეს ძეგლად ხილვას წარწერა ითვლება, რომელიც VIII ს. დასასრულს ეკუთვნის. მერმე, დაახლოებით IV ს. შემდგომ ქ. წ., ებრაელებმა ასურებისაგან არამეული დამწერლობა შეითვისეს, რომელიც IX—VIII სს. ქ. წ. უნდა წარმომდგარიყო სიერთო დედა-ანბანიდან. ამ არამეულისაგან შეთვისებული ანბანისაგან ებრაული კუთხოვანი დამწერლობა წარმოდგა (იხ. ტაბულა 3).

არამეული დამწერლობის უძველეს ძეგლად ამოხორციელი ასოვით გამოყვანილი ზენჯირლის წარწერა უნდა ჩაითვალოს, რომელიც დაახლოებით 750—720 წ. ქ. წ. არის ამოჭრილად მიჩნეული (ბერჟე, გვ. 210; სურათი და წარწერა იხ. იქვე, გვ. 206—209). ამ ძეგლის დამწერლობა იმდენად მიაგავს ფინიკიელთა და ებრაელთა უძველეს დამწერლობას. [რომ] მხოლოდ ენის თავისებურება გვაძლევს საშუალებას მისი სადაურობისა და კუთვნილების უცილობლად გამოჩვენებისას. მაგრამ თანაც არამეულ დამწერლობას უკვე ამ თავითვე ანათა კუთხოვანი მოყვანილობის მომრგვალებისადმი მიღრეკილება ემჩნევა (იქვე, 210).

ნინევის ნანგრევებში ნაპოვნია ასირიული და არამეული წარწერებით შემკული სასწორის ბრინჯაოს აბრები, რომელთაგან ზოგი VIII—VII სს. ეკუთვნის ქ. წ. ამ აბრებზე, მეტადრე აქემენიანთა სპარსეთში ბატონობის ხანში, არამეულ წარწერათა ასოებს ერთი მეტად დამახასიათებელი ცვლილება დაეცყო, სახელდობრ, უვლა ასო, რომელთაც თავი შეკრული ჰქონდათ, —როგორც მაგ., ბ, დ, აენ, რ-ს თავები გაეხსნათ და ასე პირლია იწერებოდნენ (იხ. ტაბულა IV). ასოთა მოხაზულობის ამგვარი ცვლილებისადმი მიღრეკილება ჯერ ნინევის ორენოვანი წარწერებით შემკულ აბრებს ემჩნევთ, მაგრამ სპარსთა ბატონობის ხანაში უკვე მკაფიოდ ჩამოყალიბდა და პირები მთლად გაეღოთ (ბერჟე, 212—214). ამასთანავე ასოთა კუთხოვანი მოყვანილობა ზოგან მრგვლოვანად იქცა და თვით მოხაზულობაც გამარტივდა (იქვე, 216). არაბეთის ტემის სვეტის წარწერაც დაახლოებით ამგვარივე დამწერლობის ძეგლად უნდა ჩაითვალოს, რაც იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ 500—400 წ. ქ. წ. არამეულნი არაბეთშიც ყოფილან შეხიზნულნი (იქვე, 219—220).

მაგრამ პაპირუსზე ნახმარმა გაკრულმა ხელმა და კალამმა შესცვალა არაზეული პირვანდელი დამწერლობის გარეგანი მოხაზულობა, რომელიც უმეტეს შემთხვევაში მეტად გამარტივებული, მორგვალებული და სქელი და წვრილი ხაზებისადმი მიდრეკილებით ხასიათდება (იხ. ნიმუში ბერჟეს თხზ., გვ. 218).

როგორც ე. დრუენის¹ გამოკვლევამ ფაჰლაური ფულების ზედწერილების შესახებ ცხად-ყო, ავესტური და ზაჰლბური დამწერლობა სპარსეთის ხანის არამეულ დამწერლობასთანაა უშუალოდ დაკავშირებული და ფაჰლაური ზენდურის გავრძელება-განვითარებას წარმოადგენს (ბერჟე, 245). თუმცა ზენდური ანბანი საბოლოოდ ჩამონაკეთილად V—IV სს. ითვლება ქ. წ., მაგრამ ჯერჯერობით არამცთუ იმდროინდელი არაფერია შენახული, უძველესი ზენდური ხელნაწერები მხოლოდ X—XII სს. მოგვეპოვება ქ. შ. (ბერჟე, 240). ხოლო წარწერებისა და მეტადრე ერანული ფულების ზედწერილების დამწერლობის საშუალებით ზენდურ-ფაჰლაური ანბანის ზემოაღნიშნულზე უფრო უძველესი ხანის მოხაზულობის გათვალისწინებაც შეიძლება.

სილვესტრ დე-სასის, ოლსჰაუზენისა, ლონგპერიეს, ედ. თომასისა, მორდტმანისა, დარმესტეტეს და დრუენის გამოკვლევებში ეს საკითხი შესწავილია და ჩვენ ხელთა გვაქვს არშაკუნიათი შაჰების ფულების ზედწერილების მიხედვით აღდგენილი ზენდურ-ფაჰლაური ასოების მოყვანილობა უკვე 100 წლიდან მოყოლებული ქ. წ. (ბერჟე, 248—250). სადაც ამ დამწერლობის განვითარების ტაბულაა მოთავსებული. ზენდურ-ფაჰლაური დანწერლობის ნათესაობა არამეულთან უფრო ცხადად ემჩნევა იმ ფაჰლაურ დამწერლობას, რომელსაც ე. წ. „ქალდეველნი“ თავიანთი ენისათვის ხმარობდნენ და რომელსაც ქალდეურ-ფაჰლაური დამწერლობა ეწოდება.

არამეულისაგანვეა წარმომდგარი პალმირული, რომელიც კუთხოვან ებრაულს თვალსაჩინოდ მიაგავს. ინგლისელის, ალეპოელი ვაჰრის William Hallifax-ის მიერ 1678 წ. პალმირის ნანგრევთა ღირებულების პირველად აღნიშვნის შემდგომ კარგა ხანმა განვლო, სანამდის მათი და იქ შენახული წარწერების შესწავლა შესაძლებელი გახდებოდა. სახელდობრ, Wood და Dawkins-მა 1751 წ. პალმირის ხუროთმოძღვრების ძეგლების შესახებ მასალების შეგროვებისთანავე 30 წარწერის პირი გადმოიღეს და თავიანთ ქვეყანაში ჩიტანეს. ოქსფორდის მუზეუმში შეწირულმა წარწერათა სამმა დედანმა აბბატ ბარტელმის (l'abbé Barthélemy) და Swinton-ს საშუალება მისცეს პალმირული დამწერლობის წაკითხვა მოეხერხებინათ. მარკიზ დე ვოკუემ (de Vogüé) ჯერ 1854 წ. მარტო ნახა და შეისწავლა პალმირა, ხოლო 1861 წ. Waddington-თან ერთად კვლავ ეწვია ამ ქვეყანას და ამ ორგზისმა შესწავლამ მეცნიერებას პალმირული დამწერლობის მრავალი ძეგლი შესძინა, რომელნიც ამ ფრანგ გამოჩენილი მეცნიერის შრომაში Syrie centrale, inscriptions sémitiques

¹ F. Drouin, Observations sur les monnaies à légendes en pehlevi et pehlevi-arabe. Extrait de la Revue archéologique, Paris Leroux, 1886.

(Paris Baudry, 1868 წ.) არის გამოქვეყნებული, ხოლო შემდეგ Mardtmann-ის, Huber-ისა და Euting-ისაგან შეკრებილ წარწერებთან ერთად CIS-ში დაიბეჭდა. და აბამელი ქ-ლასარევისაგან აღმოჩენილი პალმირის ნიხრის შემცველი წარწერის ესტამპაჟი სხვა ძეგლების ესტამპაჟებთან ერთად ერნესტ გოტემე ჩაიტანა ევროპაში. ხოლო როდესაც ეს პალმირის ნიხრის წარწერა პეტერბურგში, ერმიტაჟში იქნა ჩატანილი, პროფ. კ. კოკოვცევმა გამოაქვეყნა ამ ძეგლის სურათი, ტექსტი და გამოკვლევა (ЗВОРАОБ.).

საგულისხმოა, რომ პალმირულ წარწერათა მომეტებული ნაწილი დათარიღებულია.

პალმირული დამწერლობის უძველესი ძეგლი მე-9 წ. არის ამოჭრილი ქ. წ. უმეტესი ნაწილი მათგან კი 128—271 წლებს ეკუთვნის ქ. შ. უძველეს წარწერაში ასოთა მიხაზულობა მარტივი და კუთხოვანია, თანაც არამეული-სას მიაგავს. შემდეგ კი პალმირული დამწერლობა თანდათანობით მრგვლოვანი ხდება და ლამაზდება. დედოფალ ზენობიას და მის მეუღლის ოდენათის ქანდაკებაზე 271 წ. ამოჭრილი წარწერის ასოებს მოხაზულობით უკვე ცხადი სხვაეგება ეჩინევა კუთხოვან ებრაულთან, მაგრამ ამ უკანასკნელზე უფრო მოხდენილია (ბერეე, 265—268). სამშობლოს გარეშე გაბნეულ პალმირელებს აქა-იქ თავიანთი არსებობის კვალი წარწერების სახით უკვდავ-უყვიათ და ერთი მათგანი თვით ინგლისშიც კი არის აღმოჩენილი, ალბათ რომაელთა ჯგუფში მყოფი ერთ-ერთი პალმირული მეომრის მიერ აღბეჭდილი იქნება (იქვე, 270).

თუ პალმირული დამწერლობა სამოქალაქო ცხოვრების მიმდევარ არამეულთა ძეგლია, ნაბატეველთა დამწერლობა ამავე ტონის თვით არაბეთშიაც კი შეჭრილი უბინადრო შტოს კულტურული ნამუშავევის გამოხატულებად უნდა ჩაითვალოს. ნაბატეველნი თუმცა მობინადრე ხალხი არ იყვნენ, მაგრამ არაბებსავე მათაც მაინც კლდეში გამოკვეთილი ქალაქები და სასახლეები ჰქონდათ: ქ. ბოსრა, ჰებრან, სალქატ ჰაურანის მთებში პალესტინის აღმოსავლეთით, ქ. პეტრა არაბეთში და მრავალი საღვთური სინას მაის სალოცავისაკენ მიავალი გზის აქეთ-იქით მდებარე კლდეებთან. პირველად Burckhardt-ისა და დანასკოში მყოფი პრუსიის კონსულის Wetzstein-ის მიერ აღმოჩენილი ნაბატეველთა წარწერები ჯერ Waddington-ის და დევოჯესაგან იყო წესიერად გადმოღებული და მეცნიერულად შესწავლილი, შემდეგ Doughty-ის და Charles Huber-ის მიერ ნაპოვნი წარწერები ერ. რენანისაგან. სხვადასხვა მეცნიერნი: ბეერ, ლოტენ დე ლავალ, ლევი, ლეპსიუს, ნიოლდეკე, ხახაუ და ოტინგი მხურვალე მონაწილეობას იღებდნენ ნაბატეველთა წარწერების შესწავლაში. CIS-შიც ამ დამწერლობას განსაკუთრებული ნაწილი აქვს დათმობილი.

საყურადღებოა, რომ ნაბატეველთა თითქმის ყველა წარწერა დათარიღებული აღმოჩნდა და მე-9 წ. იწყება ქ. წ. და 75 წ. ქ. შ. თავდება. ნაბატეველთა დამწერლობა არამეულსა და ასურულ-არაბულ დამწერლობათა შორის გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენს, და მის დამახასიათებელ თვისებად ასოთა მოხაზულობის მომრგვალება და მეტადრე გადაბმა უნდა ჩაითვალოს, ის, რაც შემდეგში ასურულსა და არაბულ დამწერლობაში ასე განვითარდა და დაკანონდა.

ვითარცა მოგზაურთაგან დანაწერს შებენის, ნაბატეველთა დამწერლობას-
გაკრული ხელის ძლიერი გავლენა ემჩნევა და მათ ასოთა მოხაზულობის-
მრავალი ცვლილება სწორედ ამით არის წარმოშობილი. იქ სადაც წინათ ასოს-
ბოლო დასწვრივ იყო დახრილი, აქ უკვე მოხრილი და ზოგჯერ მთლად მომრ-
გვალეზულ-პირშეკრულია. ამ მხრივ დამახასიათებელია ასო „მიმ“-ი, რომელიც
უძველეს არამეულში, პაპირუსებში, და პალმირულში თავლია, ნაბატეველთა
დანწერლობაში მთლად პირშეკრულია. საყურადღებოა აგრეთვე თავდადახრილი
„იოდი“—ინი და ალეთის თვალსაჩინოდ შეცვლილი მოხაზულობა (იხ. ბერძენ.
271—279 და ტაბულა IV).

აშსრული დამწერლობა პალმირულ გაკრულ დამწერლობასთან იყო
თავდაპირველად დაკავშირებული, ისე რომ მაშინ ასურულა ანბანი პალმი-
რულისაგან ძლივს განირჩეოდა. უძველეს წარწერად, რომელშიაც აღბეჭდი-
ლია ასურული დამწერლობის წარმოშობა, უნდა Sauley-ის მიერ იერუსა-
ლიმში აღმოჩენილი ადიაბენის დედოფლის ელენეს სარკოფაგის ორენოვანი
წარწერა ჩაითვალოს, სადაც ასურულად ესტრანგელოს მსგავსი დამწერლო-
ბითა და კუთხოვანი ებრაულით სწერია „წადან დედოფალი“. ეს წარწერა
44—70 წწ. ეკუთვნის ქ. შ., რადგან დედოფალი ელენე იერუსალიმში მხო-
ლოდ 44 წ. დამკვიდრდა. ამ ორი სიტყვის დამწერლობა იმ მხრივ არის სა-
ყურადღებო, რომ შეიდ ასოდან უმრავლესობას არამეული მოხაზულობა აქვს,
მაგრამ „ლ“ და „ალეთს“ კი უკვე ასურულის მსგავსი მოყვანილობა ემჩნევა.
პროფ. ზახაუსაგან აღმოჩენილს II ს. მეორე ნახევრის ბერძნული და ასურული
წარწერით შემკული ძველიც ასურული დამწერლობის განვითარების ამგვარსავე
სურათს ვეიმლის. ოთხს ასოს იქ ჯერ კიდევ ძველი, არამეული მოხაზულობა
აქვს¹. მაგრამ ედევნელ მეფეთა ფულეზზე გამოყვანილი ზედწერილებიდან
ჩანს, რომ II ს. ქ. შ. ასურული დამწერლობა უკვე თითქმის მთლად ჩამო-
ნაკვთილი ყოფილა.

ამგვარი ძველები მეტად ცოტაა ჯერჯერობით აღმოჩენილი და უძველესი
ასურული თარიღიანი ხელნაწერი ედესაში 411 წ. არის ნაწერი ქ. შ. და ბრი-
ტანიის მუზეუმში ინახება. იგი იმ დამწერლობით არის დაწერილი, რომელსაც
შემდეგში „ესტრანგელო“-ს უწოდებდნენ. როგორც ეტყობა მაშინ და ნესტორი-
ანთა და მონოფიზიტ ასურთა განხეთქილებამდე ესტრანგელო ერთადერთი სა-
ყოველთაოდ გავრცელებული ასურული დამწერლობა ყოფილა. როდესაც ნესტო-
რიანნი ედესიდან გადევნალ იქნენ და, ექსორია ქმნილთ, თავი სასანიანთს
სამეფოში შეაფარეს, ესტრანგელო განსაკუთრებით ნესტორიან ასურთა დამწერ-
ლობად იქცა, იაკობიანთა ასურებმა კი, უფრო გაკრული დამწერლობა შექმნეს,
რომელსაც მართლმადიდებელი ქრისტიანები მელქიონი და მარონიტებიც ხმა-
როდდნენ. ასურული დამწერლობა განსაკუთრებით ხელითნაწერთა დამწერ-
ლობაა და მის დამახასიათებელ თვისებას, ერთი მხრით, ასოთა ვადაბმა
შეადგენს, რამაც მათი მოხაზულობა თვალსაჩინოდ შესცვალა და გაამარტივა,

¹ Zeitschrift d. deutschen morgenländischen Gesellschaft, t. XXXVI, 1882 წ., გვ.
142—167.

მეორე მხრით — ის გარემოება, რომ იქ სტრიქონები მარტო მარჯვნიდან მარცხნივ კი არ იწერებოდა, როგორც დანარჩენ სემიანთა დამწერლობაში, არამედ, როგორც ირკვევა, ზევიდან ქვევითკენ გადაბმული ასოებით ისე, რომ სტრიქონები დასწვრივ მიიმართებოდა. ამგვარად არის ნაწერი ნესტორიანთა 781 წ. ასურული წარწერა, რომელიც 1625 წ. ჩინეთში, სი-ნგან-ფუ-ში იყო ნაპოვნი. ეწ. რენანმა ადმოაჩინა აკურას სამლოცველოს კედელზე პატარა ასურული წარწერა ამგვარადვე დასწვრივი მიმართულებით აპოკრილი სტრიქონებით. პროფ. ზახაუსა აქვს ამნაირივე მაგალითი მოყვანილი, ხოლო რა აეტმა (W. Wright) ეგვიპტეში დეირ-ელ-ბაჰრის კობტური სამლოცველოს კედელზე VI ს. ამ წესითვე ნაწერი მამაო ჩვენო იპოვა (ბერჟე, 280—286, გვ. 285 სტრიქონთა დასწვრივი დამწერლობის ნიმუშის სურათია მოყვანილი).

საბა (ებრ. შება, ბერძ. საბა, გერმ. Saba, ფრან. Saba) და საბაელნი (გერ. die Sabäer, ფრან. les Sabéens) ებრაელთა შორისაც განთქმულნი, სამხრეთ არაბეთში მდებარე მდიდარი, თავისი სურნელოვანებებით სახელმძღვანელო საშენობო და დაწინაურებული კულტურული ყოფა-ცხოვრებით ცნობილი ერი იყო. საბაელთ მწერლობა და საკუთარი დამწერლობაც ჰქონდათ, რომელსაც საბაური ეწოდება (ფრან. l'alphabet safaitique, გერმ. das Safa-Alphabet). ამ დამწერლობის ძველად მრავლად აღმოჩენილი წარწერებია ქვევზე და შენობებზე. პირველად საბაელთა ძველები ინგლისელმა ეპიგრაფმა Cyril Graham-მა მიაგნო 1857 წ., ცოტა ხნის შემდგომ გერმანელმა Dr. Wetzstein-მა შეაგროვა საბას კლდეებზე 260-მდე წარწერა, რომელთა რამდენიმე ნიმუში გამოაქვეყნა კიდევ თავის საყურადღებო შრომაში „Reisebericht über Hauran und die Trachonen“ (Berlin, 1860 წ.).

Waddington-მა და ვოგჯემ თავიანთ მოგზაურობის დროს ამ ძველებს განსაკუთრებული ყურადღება ღიაკციეს და ვოგჯემ 400-ზე მეტი წარწერა გამოიღო და გამოაქვეყნა თავის სახელოვან შრომაში „Syrie centrale, inscriptions sémitiques, 2-e partie. Les inscriptions du Saba“ (Paris, 1874 წ.). სხვათა უნაყოფო ცდის შემდეგ ფრანგმა მეცნიერმა ჰალევიმ შეძლო 1877 წ. ამ წარწერათა ანბანის გამოცნობა თავის გამოკვლევაში „Essai sur les inscriptions du Saba“ (Journal asiatique, 7-e série, vol. X, p. 293—450, 1877 წ.).

საბაელთა დამწერლობის ძველები უნებლიეთ იპყრობდა ყურადღებას თავის ასოთა მოხაზულობით, რომელსაც ბევრ შემთხვევაში ფინიკიელთა ანბანთან დიდი მსგავსება აქვს. ეს გარემოება ზოგიერთ მკვლევარს აფიქრებინებს, რომ საბაელთა ანბანი უნდა ძველი იყოს. პრეტორიუსი, მაგ., ფიქრობს, რომ იგი უკვე ქ. წ. VIII ს. უნდა ყოფილიყო. ბერჟესაც ეს დამწერლობა ძველად და ფინიკიურთან დაკავშირებულად მიაჩნია (გვ. 310, 312—313, 315—323). საბაელთა დამწერლობასთან პირდაპირი ნათესაობა ჩრდილოეთ არაბეთის ჰიმარიტულ წარწერათა ანბანსა აქვს, რომელიც საბაელთა დამწერლობისაგან ასოთა მხოლოდ უფრო მრგვლოვანი და განვითარებული მოხაზულობით გინირჩევა.

ჰიმიარიტელთა წარწერები პირველად ორმა ინგლისელმა სამხედრო პირმა, მეზღვაურმა Wellsted-მა და Gruttenden-მა აღმოაჩინეს 1835 წ. ცნობა ამის შესახებ სამი წლის შემდეგ გამოქვეყნებული იყო Journal of the R. Geographical Society (vol. VII, p. 20—34 და vol. VIII p. 267). იმავე წელს ფრანგმა ნიქიერმა მკვლევარმა Furgence Fresnel-მა გამოაქვეყნა თავისი „Lettres sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme“ (Journal asiatique 3-e série, t. V et VI, avril-décembre 1838), რომელშიაც გამორკვეული იყო, რომ მაჰმადიანი მწერლები შეცდომით არაბეთში ძველ დროს ბინადარ სხვადასხვა კულტურისა და ტომის ხალხს არაბებამდე სთვლიდნენ და რომ ჰიმიარიტული შემდეგშიაც, მაჰმადიანობის დროსაც, მთლად არ გამქრალა და ებრაულსა და არაბულს შუა მდგომი ენა იყო. ამან მკვლევართ-თვალსაჩინოდ გზა გაუშუქა და სამი წელიწადიც არ იყო გასული, რომ გერმანელმა მეცნიერებმა გეზენიუსმა, ევალდმა და როდიგერმა ინგლისელ მეზღვაურთა მიერ ნაპოვნი წარწერების წაკითხვა და გაგება შეძლეს. 1843 წ. ფრანგმა მოგზაურმა ფრანსუა არნომ (François Arnaud) მარებში აღმოაჩინა ახალი ჰიმიარიტული წარწერები, რომელთა გადმოღებული პირი 1844 წ. გადასცა ფრეზნელს. უკვე 1845 წ. ამ უკანასკნელმა მიღებულ წარწერათა ფრანგული თარგმანი და განმარტება გამოაქვეყნა Journal asiatique-ში. გერმანელი მეცნიერი ოსიანდერის (Oslander) გამოკვლევათა წყალობით ჰიმიარიტულ წარწერათა შესწავლა დაწინაურდა. მასალებიც წატულობდა და 1869 წ. იოსებ ჰალევიმ (Joseph Halévy) ჩაიტანა საფრანგეთში 686 წარწერის პირი, რომელთა მომეტებული ნაწილი ახლად იყო აღმოჩენილი (იხ. Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen. Paris, 1872 წ. და Études sabéennes. Journal asiatique mai-juin, octobre 1873 წ. და décembre 1874 წ.), გლაზერმაც (Glaser) თავისი სამეზისი მოგზაურობის დროს 2000 ახლად ნაპოვნი სხვადასხვა დროის წარწერის პირები და სურათები შესძინა მეცნიერებას (ბერჟე, 301—306).

გერმანელ მეცნიერთა მორდტმანისა და დ. მულერისა და ფრანგ მეცნიერთა ჰალევისა და იოსებ და ჰარტივიგი დერენბურგების (Joseph et Hartwig Derenbourg, Études sur l'épigraphie du Yémen, 1 série, Journal asiatique, 1894 წ.) გამოკვლევების წყალობით ჰიმიარიტული წარწერების შესწავლა არ შეწყვეტილა და წარმატებაშია.

ჰიმიარიტული ანბანის დამახასიათებელ თავისებურებას ზოგი ბგერისათვის ორმაგი სახეობის ასოს შემოღება შეადგენს, მაგ., დალეტისა, ჰეთისა, ტეთისა და ცადესათვის იქ ორ-ორი ასოა (ბერჟე, 308). ამასთანავე ჰიმიარიტულსა და საბაელთა ანბანს, მის ბევრ ასოს ფინიკიელთა დამწერლობისადმი გასაოცარ მსგავსებასთან ერთად, ზოგიერთი ასოს მოხაზულობა თვალსაჩინოდ აქვს შეცვლილი. ამგვარი თავისებისაა ალფე, ბეტ, ჰე, ვავ, კაფ და მემ-ის ასოთა მოხაზულობა. მაგრამ ამ მხრივ საბაური ფინიკიურს უფრო უდგება, ჰიმიარიტული მოხაზულობა კი, როგორც ეტყობა, მერმინდელი განვითარების შედეგი უნდა იყოს (იხ. ბერჟე, გვ. 323-ზე ტაბულა აქაც).

პთიოკპური დამწერლობა ჰიმიარიტულის უშუალო განვითარებას წარმოადგენს. იმ ცხადი მსგავსების გამო, რომელიც საბაური დამწერლობის ბევრ

ასოს მოხაზულობის მხრივ ფინიკიელთა უძველეს დამწერლობასთან ემხნევა. მეცნიერთა ერთს ჯგუფს საბუთს აძლევს საბაჟურ-ჰიმიარიტული დამწერლობა ძველად მიიჩნის. მაგრამ რადგან წარწერათა უმრავლესობა ქ. წ. და შ. ახლო ხანებს ეკუთვნის, სხვა მეცნიერთათვის ამ შეხედულებას საეჭვოდა ხდის და ეს დამწერლობა სწორედ შენახული ძეგლების დროინდელად მიაჩნიათ (იხ. *Lairfeld G. E.*, გვ. 236. ჰიმიარული, ეთიოპური, ლეზური და საბაჟური დამწერლობათა ნიმუში იხ. ტაბულა V).

მაჰმადიანობასთან ერთად გავრცელებული არაბული კუზუზი დამწერლობა მაჰმადიანობის შემოქმედების ნაყოფი არ ყოფილა, არამედ არაბულ წარმართული კულტურის ნაანდერძეეა. იგი თავდაპირველად მხოლოდ ერთი ტომის, კორეიშიტების შორის იყო გავრცელებული და მის უცილობელს ბატონობას მარტო კორანმა გაუკაფა ფართო გზა არამცთუ არაბეთში და არაბთა შორის, სრულებით მათთვის უცხო სალხთა შორისაც, რომელთაგან სპარსელებს უკვე დიდხანია თავიანთი დამწერლობაცა და მწერლობაც მოეპოვებოდათ. ვეტცშტაჟმა ლეჯაში აღმოაჩინა (*Angewählte Inschriften № 110*) ჰარანის წარწერა, რომელიც ბერძნულად და არაბულად არის 558 წ. ქ. შ., ე. ი. 60 წ. უწინარეს მუჰამედის ჰიჯრამდე.

მაჰმადიანობის დროინდელი კუფური არაბული ასოებით, ვარაყით, გამოყვანილი უძველესი (ჰიჯრით 72 წ.) წარწერა იერუსალიმში თავისი ასოთა მოხაზულობით ჰარანის ზემოაღნიშნული წარწერისაგან დიდად არ განსხვავდება. ნაბატეველთა წარწერების აღმოჩენამა და გავრცელების საზღვრებმა ცხადყო, რომ ნაბატეველთა დამწერლობა მთელ ჩრდილოეთ არაბეთში ყოფილა მიღებული და თვით მაქამდისაც კი აღწევდა. ეს გარემოება მკვლევართ აფიქრებინებს, რომ ნაბატეველთა ანბანს არაბული კუფური დამწერლობის შემოშვავების დროს თავისი გავლენა უნდა ჰქონოდა. მაგრამ რადგან კუფური დამწერლობის საზოგადო იერი და ასოთა მოხაზულობა ასურულისას თვალსაჩინოდ მიემსვავება, სრული აუცილებლობით ირკვევა, რომ კუფურ-არაბული დამწერლობის ჩამონაკეთის დროს ასურულ დამწერლობას პირველხარისხიანი მონაწილეობა უნდა ჰქონდეს მიღებული (ბერჟე, 287—293).

სომხური დამწერლობის ძეგლები უცილობლად VII საუკუნეზე ქ. შ. უწინარესი ჯერ აღმოჩენილი არ არის. უძველეს ძეგლებად წარწერები ითვლება. მაგრამ სომხური პალეოგრაფია, როგორც ცალკე სამეცნიერო დარგი, ჯერ არ არსებობს იმისდა მიუხედავად, რომ მრავალი ეპიგრაფიკული ძეგლია შენახულ-გამოცემული და მრავალი ხელნაწერის არაერთი მეცნიერული აღწერილობაა გამოქვეყნებული. როგორც სომეხს, ისე ევროპელ მეცნიერთ უფრო სომხური ანბანის წარმოშობისა და სადაურობის საკითხი აინტერესებდათ. ამგვარ მკვლევართა მრავალრიცხოვანებისდა მიუხედავად, საკითხის ჯერაც გამოურკვეველია, ერთი მხრით, კორჯის თხზულებაში აღბეჭდილი სომხური ისტორიული თეორიის წყალობით სომხური ანბანის გამოგონების შესახებ, მეორე მხრით, სომხური დამწერლობის ისტორიული განვითარების უესწავლებლობის გამო. განსვენებულ სომეხთა მეცნიერს ზარბანალიანს თავის თხზულებაში ზაკლასიან ჩინ დიდიქსანს აყააილიქან სომხური ძველ-

მწიგნობრობის ისტორიაში (ვენეტიკი, 1897 წ.) სომხური პალეოგრაფიის საკითხებისათვის 83 გვერდი აქვს დათმობილი, რომელშიაც სომხური ანბანის წარმოშობა-სადაურობა განხილული, წერითი ხელოვნების შესახები ცნობებია მოყვანილი და ხელნაწერთა დახასიათება მოიპოვება (გვ. 10—94). ყველა ეს მეტად მცირე წვლილია იმ უხვ მასალასთან შედარებით, რომელიც სომხურ წერილობის ძეგლებში და ხელნაწერთა უკვე გამოქვეყნებულ აღწერილობებში მოიპოვება.

1913 წ. არქ. გარეგინ ოვსეფიანმა გამოაქვეყნა *Քարակ հայ հնագրություն, գեղություն, არქიტექტურა, ხელოვნება, მუსიკა, მასწავლებელი* (ვალარშაპატშია დაბეჭდილი) სომხური დამწერლობის ხელოვნების ძეგლების ნიმუშების წარწერების, ხელნაწერებისა და სხვა სურათების შემცველი.

ეს გამოცემა მომავალ მკვლევართ წინასწარი გაცნობისათვის დიდ საინტერესო გაუწევს, მაგრამ თვით ამ წიგნს პალეოგრაფიული გამოკვლევა არ ახლავს.

1914 წ. სამაგიეროდ პროფ. იოს. ორბელიმ სომხურ ეპიგრაფიკას უძველესი სომხური წარწერების ფოტოგრაფიული სურათებით შემკული ტექსტის გამოქვეყნებითა და გამოკვლევებით ჩაუყარა საძირკველი. ძეგლები აქ დიდი ზედმიწევნილობითა და დაკვირვებით არის შესწავლილი და პალეოგრაფიულად დახასიათებულია. მას გამოქვეყნებული აქვს: 1) *Шесть армянских надписей VII—X вв.* (Христианский Восток, т. III, вып. 1, 72—91), 2) *Указатель слов и имен к 13 армянским надписям VII века* (იქვე, გვ. 95—100), 3) *Багаванская надпись 639 г.* (იქვე, II, 109), 4) *Армянские надписи на камне* (იქვე, II, 147—154), 5) *Две строительские надписи князей Камсараканов* (იქვე, III, 297—306), 6) *Надписи Мармашена* (Петроград, 1914 г. Изд. Азийского Музея древностей, Памятники армянской эпиграфики, I) და სხვა.

ამგვარად, სომხური ეპიგრაფიკის მეთოდური მეცნიერული შესწავლა უკვე დაწყებულია. საჭიროა, რომ ხელნაწერებში უხვად დაცულ მასალებსაც ხაეისი განსაკუთრებული მკვლევარნი, პალეოგრაფები აღმოუჩინდნენ.

სომხური წარწერების ტექსტების შეგროვება თითქმის უკვე ასი წელიწადია რაც წარმოებს და დიდი მუშაობა არის ამ მხრივ გაწეული. განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო ჰოვხ. შაჰატუნიანის, სარგ. ჯალალიანის, ნ. სარგისიანის და მ. ფაფაზიანის შრომები. აღიშანს თავის 5 წიგნად გამოცემულ ნაწარმოებში (*Շիրակ 1881 წ. Անհատիկ, Արարատ 1890 წ. იქვე, Միասկան 1893 წ. Նշարք եւ Նշխարք Հայաստանի 1870 წ., Միասկան 1885 წ.*) ყველა წინანდელი ნაშრომიდან ამოღებული მასალებისათვის თავი მოყრილი აქვს. დასასრულ, თუ მთელი არა, უმეტესი ნაწილი გამოქვეყნებული სომხური წარწერების ერთგვარი საძიებელი არის შედგენილი, მოკლე ამონაწერებით შემკული კ. კოსტანიანის მიერ, რაც 1913 წ. პეტერბურგში დაბეჭდარუსეთის სამეცნიერო აკადემიის გამოცემაში *Bibliotheca Armeno-Georgica*, II, 4. *Կոստանյանց. Արմատան տարեգիր. Գույակ ժողովածու. արձանագ.*

არსებობდა და ამ შრომაში მსურველს შეუძლია მოძებნოს მანამდე არსებული სომხური ეპიგრაფიკული მასალების შემცველი ნაწარმოებების სიაც.

უძველეს ცნობილ ქართულ მატთანში „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ში **ქართული მწიგნობრობის** დასაწყისისა და მისი გამომგონებლის შესახებ არაფერია ნათქვამი. არსებობდა თუ არა მაშინ სხვა რომელიმე თხზულება, რომელშიაც ამ საკითხზე ლაპარაკი ყოფილიყო, ძნელი სათქმელია. სომხურ მწერლობაში კი კორჯნსა და მოსე ხორენელს თავიანთ თხზულებებში ქართული ანბანის გამოგონებაზეც აქვთ საუბარი. მათი სიტყვით, ქართული ანბანიც იმავე მესროპის მიერ უნდა იყოს ვითომც შედგენილი, რომელმაც ჯერ სომხური, ხოლო შემდეგ ალბანური ანბანიც შექმნა¹. ქართულად მხოლოდ XI ს. საისტორიო თხზულებაში, რომელიც ლ. მროველს ეკუთვნის, მოიპოვება გარკვეული ცნობა ქართული ანბანის შემოღების შესახებ. იქ, სახელდობრ, ნათქვამია, რომ პირველად ქართველმა მეფემ ფარნავაზმა „შექმნა მწიგნობრობა ქართულიო“—ო (*131—132, გვ. 22). სახელოვან ქართველ მეცნიერს ბატონიშვილ ვახუშტს ამ საკითხზე საგანგებოდ არაფერი აქვს ნათქვამი და ამ მხრივ ის ლ. მროველის თეორიას მისდევდა.

როგორც ხშირად სხვაგანაც ნომზდარა, საქართველოშიაც საზოგადო და ფართო საკითხების გადაწყვეტას უფრო ეტანებოდნენ, ვიდრე პალეოგრაფიის ძირითადი საკითხების კვლევა-ძიებას: ჯერ ისიც კი გადაწყვეტილი არ იყო, თუ რომელი ანბანია უძველესი, ხუცური თუ მხედრული, ჯერ ქართული ანბანის უძველესი მოხაზულობა და მისი თანდათან განვითარება შესწავლილი არ იყო და მინც ისეთი რთული საკითხის გადაწყვეტას ლამობდნენ, როგორც ქართული ანბანის სადაურობაა. საკითხი ქართული ანბანის სადაურობის შესახებ 1881 წელს V საარქეოლოგო კრებაზეც იყო თბილისში წამოყენებული. ამ საგანს ეხებოდა ორი მოხსენება: ერთში, რომელიც „Грузинская палеография“—ს სათაურით ლ. ბაქრაძემ წაიკითხა, ეს საკითხი მხოლოდ გაკვრით არის მოხსენებული, ვითარცა უცილობელი და უკვე საბოლოოდ გამორკვეული, უმთავრეს მიზნად კი მომხსენებელს ქართული ანბანის მოხაზულობის ისტორია მიაჩნდა. მეორეში, რომელიც ილ. ოქრომჭედლიშვილს ეკუთვნოდა და სახელად ეწოდება „**Он изобретении грузинского алфавита**“, საკითხი ქართული ანბანის სადაურობის შესახებ სწორედ საგანგებოდ არის განხილული. ლ. ბაქრაძემ თავისი მოხსენების მთავარი დებულებანი თავის 1889 წელს გამოსულს წიგნშიც—„ისტორია საქართველოსი“—გაიმეორა, ხოლო ილ. ოქრომჭედლიშვილმაც თავისი აზრი ქართული ანბანის სადაურობის შესახებ ქართულადაც გამოაქვეყნა 1881 წელს წერილში: „**ვინ მოიგონა ქართული ანბანი**“ („ივერია“ № 10) და 1890 წელს გაიმეორა გამოკვლევაში: „**შესახებ ქართველთა და სომეხთა ძველის ძველ ისტორიისა**“ („ივერია“ 1890 წ. №№ 3ა, 3ბ, 40—42).

ქართული ანბანის სადაურობის შესახებ ლ. ბაქრაძე წერდა: „თუ ჩვენ ჩვენის ანბანის... ასოების რიგს მივაქცევთ ყურადღებასა, შევნიშნავთ, რომ

¹ ი ი რ ქ ა ნ. შიშინაძე. *შსსრ-ის ისტორია*, თბილ. 1919 წ., გვ. 22—23, 29—30 და 48—49; შ. შიშინაძე. *შსსრ-ის ისტორია*, «*შსსრ-ის ისტორია*» ჟაკე, 1913 წ., გვ. 328—329.

იგია ბერძნულის ალფაბეტის ასოების რიგი. გარდა ამისა ზოგი ქართულ ასოები თავის ფორმებით მიემსგავსება ბერძნულის ასოების ფორმებსა... ზოგი ჩვენი ასოებიც, მეტადრე ასოთმთავრულისა ხუცურში, როგორც თვით ფორმებით, აგრეთვე გამოთქმით უახლოვდებიან დევა—ნაგერსა და სხვა ალფაბეტებს ინდოეთისას; მაგრამ ეს მხოლოდ გვიჩვენებს, რომ ჩვენი ალფაბეტი სხვადასხვა დროს არის სხვადასხვა ალფაბეტებიდამ შევსებული და, ჩემის მოაზრებით, დაარსებულია იგი ბერძნულის კულტურის გავლენით იმ დროს, როდესაც ბერძნული კოლონიები დამყარებულან ჩვენ მეზობლად შავი ზღვის ნაპირზე“¹.

ქართული ხუცურ-მხედრული ანბანის შედარებით სიძველისა და თანდათანობითი განვითარების შესახებ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ნ ათქვამი აქვს, რომ უძველეს დროს, V—VII სს. -ში, წარწერებში გვხვდება მხოლოდ ასოთმთავრული ხუცური. „იმ დროს სრულებით არა სჩანს კვალი არც ნუსხა-ხუცურისა, არც მხედრულისა. ეს ასო-მთავრულნი წარმოგვიდგენენ თავის მოხაზულობით ძველად ძველს ხასიათსა. ამით შორის არც იპოება ზოგიერთი ასოები, რომელნიც მხოლოდ შემდეგ საუკუნეებში შემოდიან ხმარებაში. უ სრულებით არ არის და იმის ნაცვლად იხმარება—ოჲ... ნუსხა-ხუცური პირველად შეგვხვდება ერთს ძველს ოთხ-თავის ვარიანტში, რომელსაც თვით მისი ქორონიკონი მიაწერს VII საუკუნესა... შემდეგ იგი ცოტ-ცოტად ვრცელდება... ამ ნუსხა-ხუცურში... ოჲ-ს ნაცვლად იხმარება უ მაშინ, როდესაც ოჲ ასო-მთავრულში XII—XIII საუკუნემდე რჩება, თუმცა უ უკვე შემოღებულია. უ სულ პირველად იწერება აჲ... ეს ოჲ დროს განმავლობაში უერთდებიან ერთი მეორესა და ამგვარად ადგენენ ერთ ასოსა, რომელიც ჯერ ისევ ოთხ-კბილიანი (ჲ), მას უკან სამ-კბილიანი (უ). ამ უ-დამ წარმოსდგა მხედრული უ ჩვენის აზრით, ნუსხა-ხუცურისა და მხედრულის შემოღებას ერთი მეორის შემდეგ მოკლე დრო ჰყოფს. ასეა თუ არა, მხედრული სხვა არა არის რა, როგორც იგივე ნუსხა-ხუცური, მაგრამ უფრო განმარტივებული და გაადვილებული სახმარად. უძველეს მხედრულს, რომელიც ჯერ კიდევ ნუსხა-ხუცურს მიემსგავსება, ჩვენა ვპოულობთ სხვათა შორის, პირველად სომხითის ანის ქალაქის ქართულს ეკლესიაზე (X საუკ.), რომელსაც შეცდომით ჰხადიან „ბერძნულ“ ეკლესიად; მეორედ სოუქ-სუს ეკლესიაზე აფხაზეთში (XI საუკ.) და მესამედ ამ რამდენისამე წლის წინად ნაპოვნს დიდს ტყავზე ნაწერს ბაგრატ IV-ის გუჯარში“-ო².

1886 წ. გამოსულ წიგნში „Сведения о памятниках грузинской письменности“ ალ. ც ა გ ა რ ე ლ მ ა ზოგიერთი საზოგადო ხასიათის დაკვირვება და დასკვნა გამოთქვა ქართული დამწერლობის ისტორიის შესახებ. განხილულ კოლექციებშიო, ნათქვამი აქვს მას, მოიპოვება ხელნაწერები პაპიროუსზე, ეტრატზე, ბამბიცინსა და ქალაღზეც, რომელნიც შავი მელნითა და

¹ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ნ, ისტ. საქართ., 83—84; შუად. Труды, V-го Арх. съезда в Тифлисе 1881 г., 33. 208.

² იქვე, 84—85; შუად. Труды V-го Арх. съезда, 33. 209—210.

სინგურით არიან დაწერილნი. აქ ქართული VII—XVIII სს.-ის დამწერლობის მრავალგვარი, ძვირფასი ნიმუშებია შენახული. მაგ., VII—VIII სს.-ის პაპირუსის თთვენი ულამაზო, უშნო ხელია, ასომთავრული ხუცურ-ნარევი. ამავე დროს პაპირუსისავე ფსალმუნში კი უკვე ნუსხა-ხუცურით არის ნაწერი და მხოლოდ ფსალმუნებისა და მუხლების თავშია ასომთავრული ნახმარი. მოხდენილი ხელით ნაწერი VIII—X სს.-ში ხელნაწერები საბაწმინდური რამდენიმეა, მათ შორის 864 და 925 წწ. მამათა ქმნილებათა მრავალთავები. X—XI სს.-ის სინას მთისა და ათონური, ან სამცხური ხელნაწერებიც შნოიანია. თითქმის ყოველ დიდ მონასტერს თავისი საკუთარი ხელი ჰქონდა; მაგ., ათონური ხელი წერილხაზოვანია (Тонкое), ვიწრო, მოხდენილი მოყვანილობის ასოებს მიჰდევდა, სინური კი, თუმცა შნოიანობით არ ჩამოუვარდება, მაგრამ ფართო, სქელი ხაზების მოყვარულია. ეტყობა ამასთანავე, რომ ქართველი დამწერელ-გადამწერლები იმ ერთა ასოთა დამწერლობის მოყვანილობასა და მოხაზულობას ჰბაძავდნენ, რომელთა შორისაც მათ ცხოვრება და მოღვაწეობა უხდებოდათ. თავისი ამ უკანასკნელი აზრის დასამტკიცებლად პროფ. ალ. ცაგარელს თანდართულ ტაბულაზე მოყვანილი №№ VI და III ნიმუშები აქვს დამოწმებული, რომელთაგან პირველი ასურულს, ხოლო მეორე აბაშურს ანუ კობტურს მიაგავსო: ხელნაწერებში გვხვდება ისეთი დამწერლობაც, რომელიც ნუსხა-ხუცურსა და მხედრულს შორის გარდამავალ საფეხურად უნდა ჩაითვალოს. ამის ნიმუშად მას თავის ტაბულაზე №VIII-ად მოთავსებული ათონური გაკრული ნუსხა-ხუცური მაგალითი მიაჩნდა. დასასრულ, ალ. ცაგარელი ამტკიცებდა, რომ მერმინდელი დამწერელ-გადამწერელნი ზშირად ძველ, ზოგჯერ რამდენიმე საუკუნით უწინარეს არსებული ძეგლების ხელსა ჰბაძავდნენ და განახლებდნენ ხოლმეო. მისი აზრით, VII—VIII სს. სინური პაპირუსის ფსალმუნის ხელის მსგავსი X—XI სს. ეტრატის ათონურსა და XIV—XVI სს. ქალაღდის ხელნაწერებშიაც კი გვხვდება¹.

1881 წ. თბილისში მომხდარ არქეოლოგოსთა მეხუთე ყრილობის შრომებში, რომელიც 1887 წ. გამოქვეყნდა, ქართული, უფრო სიგელ-გუჯრებიდან გადაღებული მდივანმწიგნობრული დამწერლობის, ლითოგრაფიულად დაბეჭდილი ნიმუშებია დართული, ხოლო № 16 ფურცელზე ქართული დამწერლობის ისტორიული განვითარების გამომხატველი ტაბულაა მოთავსებული. აქ 5 სხვადასხვა დროის ქართული ანბანია მოყვანილი: X ს. ხუცური ანბანი, XI ს. მხედრული ანბანი, XII ს. მხედრული, XV ს. მხედრული და აწინდელი: რამდენადაც პროფ. ალ. ცაგარლისაგან პირადად გამიგონია, ეს ტაბულა დ. ბაქრაძისა და მისი შედგენილია. იმ დროისათვის ეს ტაბულა დიდ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს და სამწუხარო იყო, რომ როგორც პალეოგრაფიულ ნიმუშებს, ისევე ამ ტაბულას შესაფერისი გამოკვლევა არ უძღოდა წინ და ეს ძვირფასი მასალები გამოუყენებელი დარჩა. პროფ. ალ. ცაგარლის შემოაღნიშნული პალეოგრაფიული ტაბულები და ეს ნიმუშები ტაბულითურთ მიმდინარე საუკუნის დამდეგამდე ქართული წიგნური დამწერ-

¹ ალ. ცაგარელი, Свед. о памят. груз. писм., вып. 1, გვ. XXVII—XXVIII.

ლობის წინასწარ გასაცნობად თუმცა მცირე, მაგრამ მაინც ერთადერთი წყაროები იყო.

ქართული წიგნური დამწერლობის ნიმუშების კრებული მ. ჯანაშვილსა და პქონდა გამოქვეყნებული 1900 წ. რუსულად დაბეჭდილი წიგნაკის — „Цариградъ Тамара“-ს დამატების სახით, რომელშიაც სხვადასხვა დამწერლობის მაგალითებით შემკული პალეოგრაფიული ტაბულები მოიპოვება. პროფ. ნ. მარშა 1902 წ. გამოაქვეყნა Агиографические материалы по рукописям Ивера (იხ. ЗВРАСБ), რომელიც ათონის ქართველთა მონასტრის ხელნაწერთა სანიმუშო ფოტოგრაფიულ სურათებსაც შეიცავს. მკითხველმა აქ სხვადასხვა დამწერლობის ნიმუშები შეიძლება ნახოს. ამ გამოცემის ღირსებას პალეოგრაფიის თვალსაზრისით ხელნაწერთა სწორედ ეს ფოტოგრაფიული სურათები შეადგენს. შატბერდის განთქმული კრებულის რამდენიმე სომხური მინაწერის და ერთი № 69 ათონური ქართ. ხელნაწერის ფოტოგრაფიული სურათებიც პროფ. ნ. მარშე აქვს დართული თავის შრომებში (იხ. ТР по арх.-гряз. Филол., II და III წიგნები).

ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების დამწერლობა ამ მცირეოდენობამდეც კი სამეცნიერო დაკვირვების საგნად არ ყოფილა. Dubois de Montperreux-ის Voyage autour du Caucase-ის წარწერთა ატლასიც აქვს დართული წიგნი გამოცემა პარიზში 1839—1843), აკად. მარი ბროსეს სამ წიგნად გამოცემულ Voyage archéologique en Transcaucasie-ის პირველი წიგნი 1849 წ. დაიბეჭდა პეტერბურგში და 18 ლითოგრაფიულ ტაბულას შეიცავს, მეორე 1850 წ. იქვე და 16 ლითოგრაფიული ტაბულით არის შემკული, ხოლო მესამე 11 ლითოგრაფიული ტაბულიანი იქვეა დაბეჭდილი 1851 წ. დ. ბაქრაძის 1878 წ. გამოქვეყნებული შრომა Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре, რომელსაც ატლასი აქვს თანდართული, ქართულ წარწერთა ტექსტსაც შეიცავს და ატლასებში ზოგი მათგანის პალეოგრაფიულ პირებსაც. მართალია, პირები ხელით იყო გადახატული, მაგრამ ქართული ეპიგრაფიკული დამწერლობის დაახლოებითი წარმოდგენა მკითხველს მაინც შეეძლო.

აღსანიშნავია ივ. როსტომოშვილის Ахалкалакский уезд в археологическом отношении (с ключем к чтению надписей древней Джавахетии и картой), რომელიც 1898 წ. СМОМПК XXV წიგნში იყო დაბეჭდილი (გვ. 1—133) ე. თაყაიშვილის თანდართული შენიშვნითურთ (გვ. 134—136). თუმცა იმ წერილში მოთავსებული ძეგლების ფოტოგრაფიული სურათები იმდენად ბუნდოვანია, რომ ძნელი გასარჩევია და წარწერების პალეოგრაფიული პირიც ხელითაა ნახატი და, რასაკვირველია, ზედმიწევნით დაცული არ არის, მაინც აქ თავმოყრილი ძეგლები თავიანთი დამწერლობით მეტად საყურადღებო ეპიგრაფიკულ და პალეოგრაფიულ მასალას წარმოადგენენ და ქართული დამწერლობათამცოდნეობის მკვლევარი მათ ვერც ვერ აუხვევს.

1905 წ. ქართული წარწერების გამოქვეყნებისათვის ყოველდღიური გაზეთის გარდა სხვა არავითარი ორგანო არ არსებობდა და მაშინდელ შურ-

ნალ-გაზეთებში ქართული ეპიგრაფიკული მასალებიც არის გაბნეული. მათი მოძებნა „ქართული ბიბლიოგრაფიის“ საშუალებით შეიძლება. ჟურნალ „მოამბე“-ში, სხვათა შორის, ე. თაყაიშვილის „არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“ დაიბეჭდა, რომელიც შემდეგ 1907 წ. ცალკეც გამოვიდა და ამ სათაურით შემკული ნაშრომის პირველ წიგნად არის გამოცემული. ამ ნაშრომის მეორე წიგნი საქართველოს საისტორიო-ეთნოგრაფიული საზოგადოების ორგანოში „ძველი საქართველოს“ III წიგნში დაიბეჭდა და 1908 წ. ცალკეც მეორე წიგნის სახელობით გამოვიდა. ამ მეორე წიგნის ზოგი ძეგლები, სახელდობრ ტყვირის და სუჯუნის ეკლესიების ძეგლების აღწერილობა ავტორმა რუსულადაც გამოაქვეყნა 1916 წ. Христианский Восток-ში (გვ. 40—50 და 282—300). ქართულ გამოცემასთან ამ უკანასკნელს ის დიდოუპირატესობა აქვს, რომ ნაშრომს ძეგლების ფოტოგრაფიულად გადაღებული სურათები აქვს დართული და რედაქციისაგან შესწავლილია აქა-იქ შეპარული შეცდომები. 1910 წ. პროფ. მ. მარმა გამოსცა Надпись Епифания католика Грузии (ИАН, გვ. 1433—1442) ფოტოტ. სურათითურთ.

1905 წ. ე. თაყაიშვილმა დაიწყო ბეჭდვა თავისი ნაშრომის „Археологические экскурсии, разыскания и заметки“, რომელიც ხუთ ნაწილად გამოქვეყნდა. პირველი, IV და V ნაწილები იბეჭდებოდა СМОМПК (იხ. ამ ორგანოს вып. XXXV, 1905 წ., вып. XIII, 1913 წ. და вып. XIV, 1914 წ.), II და III ნაწილები კი გამოქვეყნებული იყო მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების უწყებებში (იხ. ИКОТМАО, 1905 წ. II წიგნი და 1907 წ. III წიგნი). ე. თაყაიშვილის ეს ნაწარმოები ცალკეც გამოვიდა. ხუთივე ნაწილის ღირსებას ძეგლთა თანდართული ფოტოგრაფიულ-პალეოგრაფიული სურათები შეადგენს, მეტადრე II და III ნაწილებია წარწერათა მშვენიერი სურათებით შემკული.

დ. ლუბუას, მ. ბროსეს, დ. ბაქრაძისა, ივ. როსტომიშვილისა და ე. თაყაიშვილის ზემოაღნიშნულ ნაშრომებში დიდი ეპიგრაფიკული მასალა არის გამოქვეყნებული, მაგრამ არცერთი მათგანი ამ ძეგლების წმინდა ეპიგრაფიკული შესწავლა-გამოკვლევის საგნად არ ყოფილა; არამედ თითქმის განსაკუთრებით საისტორიო მასალის მსგავსად იყო გამოქვეყნებული. ამასთანავე იშვიათი შემთხვევა არ არის, რომ გამოქვეყნების დროს წარწერა გამომცემელთ სრული სისწორით ვერ გადმოეცათ. ისიც აღსანიშნავია, რომ ჯერ კიდევ ბევრი შეუკრებელი ეპიგრაფიკული ძეგლები მოიპოვება. ზემონათქვამიდან ცხადი იქნება, რომ ქართული წარწერათამცოდნეობა მომავლის აუცილებელ საქმედ უნდა ჩაითვალოს; იმისდა მიუხედავად, რომ აქამდე დიდი მასალა იყო გამოქვეყნებული და შთი ფოტოგრაფიული სურათები კაბინეტში მჯდომარე მკვლევარსაც კი ამ სამეცნიერო დამხმარე დარგის შესწავლის საშუალებას აძლევდა, იგი ჯერ არ არსებობს. თავისდათავად ცხადია, რომ ქართულ წარწერათა სრული ახალი კრებულის Corpus Inscriptionum Georgicarum-ის გამოცემაც აუცილებელია, მაგრამ ასეთ დიად საქმეს შესაფერი წინასწარი მუშაობა უნდა უძღოდეს წინ და ამიტომ ესეც მხოლოდ მომავალშია შესაძლებელი.

ქართული მდივანწიგნობრული ხელის განვითარების წინასწარ შესასწავლად შეიძლება გამოყენებულ იქნეს „საქართველოს სიძველეთა“ პალეოგრაფიული დამატების I და II რვეულები, რომლებშიაც XI—XIV სს. სივლების პირებია დაბეჭდილი („პალეოგრაფიული ალბომი“, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა, თბილისი, 1909 და 1920 წწ.).

ბაგრატ IV შიომღვიმის სიგელის პალეოგრაფიული პირი გამოქვეყნებული იყო ე. თაყაიშვილის მიერვე 1894 წ.—*Сигель грузинского царя Баграта IV (об. ЗВОРАОб., т. IX, გვ. 59—68), 1911 წ. პროფ. ნ. მარშა* დაბეჭდა *Грузинские приписки греческого Евангелия из Кориндии (ИАН. 1911 წ. გვ. 211—240)*, რომელსაც ამ მინაწერების ფოტოგრ. სურათები აქვს დართული. დასასრულ, პროფ. აკ. შანიძემ 1924 წ. თბილისში 1188 წ. ხელნაწერიდან ამოღებული ამჟვე დამწერლობით ნაწერი „თარგმანებაი ქებისა ქებათაისი“ პალეოგრაფიულად გამოაქვეყნა (უნივერსიტეტის სტუდენტთა კავშირის გამოცემა და უნივერსიტეტის ლითოგრაფიაშია დაბეჭდილი). ყველა შემოჩამოთვლილი გამოცემის, პროფ. ნ. მარსიანის გამოქვეყნებულის გარდა, მთავარ ნაკლს ის ვარგეობა შეადგენს, რომ პალეოგრაფიული პარები ხელით არის გადაღებული, რაც მოხაზულობის შედმიწვენილობის დაცულობის თანამედროვე მეთოდებით არ აკმაყოფილებს. უკვე კარგა ხანია მეცნიერებამ ამისათვის ფოტოგრაფია გამოიყენა და ჩვეულებრივ ჰელიოგრაფიურისა ან ცინკოგრაფიის, ანდა ფოტოლითოგრაფიის საშუალებით ბეჭდავენ ხოლმე.

ზემოაღნიშნული წყაროების გარდა, ქვემოთ პალეოგრაფიის შესასწავლად მთავარი მნიშვნელოვანი წყაროები იქნება ჩამოთვლილი: M. Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*; მისივე *Ephemeris für semitische Epigraphik, I და II.*—*Franz Praetorius, Ueber den Ursprung des Kanaanäischen Alphabets; მისივე Bemerkungen zum südsemitischen Alphabet, ZDMG. 58 B. (1894 წ.), Zum semitisch-griechischen Alphabet, ZDMG, 1908 წ., B. 62.*—*Friedr. Deitzsch, Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder Ursprung der Keilschriften, Leipzig, 1897 წ.*—*Ed. de Rougé, Mémoire sur l'origine égyptienne de l'alphabet phénicien, Paris, 1874 წ.*—*I. Halévy, Mélanges d'épigraphie et d'archéologie sémitique, Paris, 1874 წ.*—*E. Meyer-ს ფინიკიური ანბანის სათავედ ხეობრივი ანბანი ბაზილი (Geschichte des Altertums Bd 2. 1898 წ., გვ. 280 შემდ.)*—*De Vogüé, La Syrie Centrale. Inscriptions sémitiques, Paris, 1868 და 1877 წწ.*—*Corpus Inscriptionum Semiticarum.*—*D Chwolson. Corpus Inscriptionum hebraicarum, St-Petersburg, 1882 წ.; მისივე Syrisch-Nestorianische Grabinschriften aus Semiretschie, Mémoires de l'Académie de St-Petersbourg, 1890 წ., VII série, t. XXXVII. Nr. 8.*—*Ch. Clermont-Ganneau, Etudes d'archéologie orientale (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Paris, 1897 წ., 113. fascicule).*—*Ph. Berger, Histoire de l'écriture dans l'antiquité, 2-ième édition, Paris, 1912 წ.*—*Adolf Kirchhoff, Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets, Berlin, 1887 წ.*—*Wilhelm Larfeld, Griechische Epigraphik, 1914 წ., მესამე გამოცემა, აქ მსურველი იპოვის მთელი სათანადო წყაროების სიას.*—*Fr. Praetorius, Zur Geschichte des griechischen Alphabets, ZDMG, 56 B. 1902 წ.*—*Corpus inscriptionum Graecarum, edd. A. Boeckh, A. Kirchhoff, E. Curtius, H. Roehli, I—IV, 1828-1877 წწ.*—*Inscriptiones Graecae, I—XIV.*—*Inscriptiones Graecae antiquissimae.. ed. H. Roehl, 1882 წ., მესამე სასკოლო გამოცემა 1907 წ.*—*Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes, Paris, 1901 წ. და შემდ.*—*Tituli Asiae Minoris, ვენის სამეცნიერო აკადემიის გამოცემა E. Kalinka-ს მიერ.*—*B. Latyshev, Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropoli 1885, 1890, 1902 წწ.*— მშვენიერი ფოტო-

ტიოური გამოცემა Otto Kern-ის *Inscriptiones Graecae, Tabulae in usum scholarum VII*. Bonnæ.

Silvestre, *Paléographie universelle. Collection des facsimilés d'écriture*, Paris, 1839 წ.—William Wright, *The Paleographical Society. Facsimiles of manuscripts and inscriptions (Oriental series)*, London, 1875—1883 წწ.—Eugenius Tisserant, *Specimina codicum orientalium, Tabulae in usum scholarum VIII*, Bonnæ. მშვენიერი ფოტოტიოური გამოცემა, რომელშიაც საპარიტული, ებრაული, ასურული, პალესტინისა, მანდეური, არაბული, ეთიოპური, კობტური ხელნაწერების ნიმუშებია დაბეჭდილი. წინასიტყვაობაში მკითხველი ხელნაწერების აღწერილობათა და სხვადასხვა პალეოგრაფიის შესახებ მწერლობის სიას იპოვის.—არაბულ-სპარსულ-თურქულ დამწერლობის შესახებ: De Sacy *Nouveaux aperçus sur l'histoire de l'écriture chez les Arabes du Hédjaz* (*Journal Asiatique, Série I*, X, გვ. 209 და შემდ.).—Arnold, *The present order of the alphabet in Arabic*.—Fleischer, *Zur Geschichte der arabischen Schrift*, ZDMG, XVIII, 288-291.—Karabacek, *Papyrus Rainer* და სხვა წერილები.—სავულისხმო ცნობებსა და დამწერლობისა და საწერი იარაღის სურათებს შეიცავს C. Hurat-ის *Les Calligraphes et les Miniaturistes de l'Orient Musulman*, Paris, 1908 წ.—B. Moritz, *Arabishe Schrift. Enzyklopaedie des Islam*, 7-e Lieferung, 1910 წ., გვ. 399-410, ცხრა დამწერლობათა საუცხოო ნიმუშებისა და ერთი ანზანის ისტორიული განვითარების მაჩვენებელი ტაბულითურთ. იქვეა სათანადო ბიბლიოგრაფიაც.—ბერძნულ-ლათინური პალეოგრაფიისათვის მნიშვნელოვანია E. Thompson. *Handbook of Greek and Latin Palaeography*, London, 1906 წ., მე-3 გამ.—Fr. C. Kenyon. *The Paleography of Greek Papyri*.

V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, მე-2 გამ. I და II წიგნი, 1913 წ.—W. Wattenbach, *Anleitung zur griechischen Palaeographie; mitbezug Anleitung zur lateinischen Palaeographie* და მეტადრე *Das Schriftwesen in Mittelalter*.—Ludwig Traube, *Vorlesungen und Abhandlungen, I, Zur Palaeographie und Handschriftenkunde*, München, 1909 წ.—B. Bretholz, *Lateinische Palaeographie*, 1912 წ., მე-2 გამ.—Alf. Jacob, *Scriptura. ou. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, sous la direction d. M. Ed. m. Sagio*, 1909 წ., Paris, გვ. 1125—1135.—Arthur Meentz, *Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern*, Leipzig, 1920 წ.—O. A. Добраш-Рождественская, *История письма в средние века, руководство к изучению латинской палеографии*, Петербург, 1923, изд. Вторичная-Второй.—ბერძნული დამწერლობის ძეგლთა ნიმუშებისათვის უნდა მკითხველმა მიმართოს შემდეგ გამოცემებს: Henri O mont *Facsimilés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IX au XIV-e siècle*, Paris, 1890 წ., მისვე *Facsimilés des plus anciens manuscrits grecs en onciale et en minuscule du IV-e au XII siècle*, Paris, 1892 წ. და *Facsimilés des manuscrits grecs du XV-e et XVI-e siècle*, Paris, 1887 წ., მშვენიერი გამოცემა.—Bibliothèque Nationale département des manuscrits: *Facsimilés de manuscrits Grecs, Latins et Français du V-e au XIV siècle exposés dans la Galerie Mazarine*, Paris.—Girolamo Vitelli e Cesare Paoli, *Collezione Fiorentina di facsimili paleografici greci e latini*, Firenze, 1884-97 წ.—G. Wattenbach et Ad. von Velsen, *Exempla codicum Graecorum litteris minusculis scriptorum*, 1878 წ., Heidelberg.—W. Wattenbach *Schrifttafeln sur Geschichte der griechischen Schrift*, Berlin, 1876-77 წწ.—*Paleographical Society, Facsimiles of Manuscripts and Inscriptions* edited by E. A. Bond and E. M. Thompson, London, 1873-94 წწ.

რუსული დამწერლობისა და პალეოგრაფიის შესასწავლად საუკეთესოდ ითვლება აკად. სობოლევსკისა და პროფ. გ. შჩეპკინის შრომები: *акад. Соболевский, Славяно-русская палеография*, Петр., 1909 წ.—Проф. В. Н. Щепкин, *Учебник русской палеографии*, Москва, 1920 წ., Государственное издат.

პალეოგრაფიის ისტორიის ზოგადი მიმოხილვა და დებულებანი ლდვივ ტრაუბესა აქვს დაწერილი (იხ. Ludwig Traube, *Vorlesungen und Abhandlungen* herausgegeben.

von F. Bött, I. Band, München, 1909 წ. — Geschichte der Paläographie, გვ. 1—80 და Grundlagen der Handschriftenkunde, გვ. 81-127. — პალეოგრაფიისა და დამწერლობათა-მცოდნეობის გასაცნობად ფართო საზოგადოებისათვის განკუთვნილ წიგნთაგან შეიძლება დასახელებულ იქნეს პროფ. Schubart-ის Das Buch bei den Griechen und Römern, 1907 წ.; პროფ. O. Weise-ს Schrift und Buchwesen in alter und neuer Zeit (Aus Natur und Geisteswelt 4. Bändchen) და Fritz Specht-ის Die Schrift und ihre Entwicklung, Berlin, 1902 წ., რომელნიც სურათებითა და დამწერლობათა ნიმუშებითაც არიან შემკულნი.

გაკვირვები და სწავლები ქველი ქართული და სხვა პირთა სამნიგნობრო ხელოვნების შესახებ

ვიდრე ქართული პალეოგრაფიის შესწავლასა და განხილვის შევუდგებოდეთ, თავდაპირველად ჩვენ ყველა ის ცნობა და ტერმინი, რომელშიც ძველ სხვა ერთა და ქართულ მწიგნობრობასა და წიგნების შემზადებას შეეხება და ქართულ სხვადასხვა წყაროშია გაბნეული, უნდა შეკრებილი და ზედმიწევნით შესწავლილი გვექონდეს. უნდა ვიცოდეთ, რა და რა ტერმინები იხმარებოდა უცხოეთისა და ქართულ მწიგნობრობაში, ან როგორ სწერდნენ და ამზადდნენ წიგნებსა და საბუთებს, თანაც რა იარაღსა და მასალას ხმარობდნენ ამისთვის.

მწერლობას, წერა-კითხვას და მწერლობითს განათლებას ძველ საქართველოში „მწიგნობრობა“ ეწოდებოდა. იოანე საბანისძეს აბო თბილელის შესახებ მაგ., ნათქვამი აქვს, რომ სანამ აბო თავის სამშობლო ქვეყანაში არაბთა შორის ცხოვრობდა უკვე „სწავლულ იყო მწიგნობრებითა ხარკინოზთადა“ (ცდ ჰაბოასი, 63, 27), არაბული წერა-კითხვა და განათლება შეთვისებული ჰქონდაო. ხოლო როდესაც ერისთავთ-ერისთავს ნერსეს ქარლში წამოჰყვა, მაშინ „შესძინა სწავლად ქართულისა მწიგნობრებისა და ზრახვისაჲსნილად“ (იქვე, 64, 10), ქართული წერა-კითხვა და განათლებაც შეისწავლაო. გ. მერჩულის სიტყვითაც, გრიგოლ ხანძთელმა ბავშვობიდანვე „მსწრაფლ ხოლო დაისწავლა დავითი და გმითა სასწავლელი სწავლად საეკლესიოჲ, სამოძღუროჲ ქართულსა ენასა შინა ყოველი დაისწავლა და მწიგნობრობაჲცა ისწავა მრავალთა ენათაჲ“ (ცდ გვლ ხანძთლსჲ, გვ. გ.). აქაც ისტორიკოსს ხანძთის არქიმანდრიტის მიერ უცხო ენების წერა-კითხვის შესწავლაზე აქვს ლაპარაკი. ამ სიტყვა „მწიგნობრობა“-ს ანბანის, საწერ ნიშნების ზოგად სახელადაც ხმარობდნენ. ლეონტი მროველს თავის თხზულებაში აღნიშნული აქვს, ვითომც პირველად ფარნავაზ მეფემ „შექმნა „მწიგნობრობა ქართული“ (ცდ მეფეთა, * 132, გვ. 22), ე. ი. ქართული ანბანის მომპოვნებელი და შემომღები იყოო.

სამწიგნობრო ხელოვნებას თავისი დიდი და საგულისხმო თავგადასავალი აქვს, რომლის ცოდნა აუცილებელია ადამიანის სულიერი კულტურის ყოველი მკვლევარისათვის, და განათლებულ მკითხველსაც მისი ცოდნა კაცობრიობის წარმატების ერთ თვალსაჩინო და უმნიშვნელოვანეს გამოხატულებას გადაუშლის თვალწინ. სამწერლობო ხელოვნების ისტორიის განხილვის დროს უნდა სამი მთავარი საკითხი იყოს განხილული: პირველი საწერ მასალას ეხება, მეორე საწერ იარაღებს, მესამე კიდევ თვით წერის ტექნიკის გარეგან პირო-

ბეზს. რადგან ყოველი სამწერლობო ხელოვნება, ვითარცა კულტურული ცხოვრების სხვა მხარეებიც, მეზობელ და თვით შორეულ ერთა ისტორიასთან არის დაკავშირებული, ამიტომ ქართული მწიგნობრობის თავგადასავლის მიმოხილვაში ჩვენ სხვა ერთა სამწიგნობრო ხელოვნების განვითარებასაც, მეტადრე პირველი ორი საკითხის განხილვის დროს, უნდა გავუწიოთ ანგარიში.

§ 1. სანაირი მასალა

მწერლობის ძეგლებისათვის სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მასალა იხმარებოდა ხოლმე. ჯერ ქვა, ლითონი, ძვალი და, საზოგადოდ, მაგარი, შედარებით მძიმე და ხშირად ძნელად შესაძრავი ნივთიერება იყო მიღებული, შემდეგ თხელი და სუბუქი მასალა შემოვიდა. ადამიანის ნააზრვეის მაგარ ნივთიერებაზე აღბეჭდვა, რასაკვირველია, სულ სხვანაირ იარაღსაც მოითხოვდა, ვიდრე შემდეგდროინდელ თხელ მასალაზე დასაწერად იყო საჭირო. ამიტომ მასალისა, იარაღისა და ტექნიკური აღსრულების აღსანიშნავად ძველადაც თავ-თავისი ტერმინები იხმარებოდა და ახლაც ასევეა მიღებული.

ქვაზე და სხვა მაგარ ნივთიერებაზე გამოყვანილ სიტყვასა თუ აზრს, რასაც ეხლა წარწერა ეწოდება, ძველ დროს „ზედაწერილი“ ერქვა. სახარებაში მაგ., იქ, სადაც საუბარია დრაჰკან ფულზე და აღნიშნულია, რომ იესომ მათ ჰკითხა ვისი სახელი აწერიაო, ასეა ნათქვამი: „ჰრქუა მათ იესუ: ღვისი არს... ესე... ზედაწერილი“. ჰრქუეს მას: «კეისრისაჲ» (მათე, XXII, 20 — 21). მართალია, რაკი აქ ფულზეა ლაპარაკი, ამიტომ „ზედაწერილ“-ს თითქოს სპეციფიკური მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ სახელოვანი ქართველი მეცნიერის ქვემომოყვანილი სიტყვები ცხად-ყოფენ, რომ, თუ ყოველთვის არა, ზოგჯერ მაინც ამ ტერმინს წარწერის ზოგადი მნიშვნელობაც ჰქონია.

ბატონიშვილს ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს „მეფეთა სახელნი... ზედაწერილ არიან ქუთათა, ხატთა და ჯუართა ზედა“-ო (ისტ. საქართ., ჩუბ. 1, კიკ. 3 — 4).

ამგვარადვე იმას, რასაც ბერძნები ἡ ἐπιγραφή, τὸ ἐπιγραμμά-ს, ხოლო რომაელნი inscriptio-ს, ფრანგები inscription, გერმანელები კი Insehrift-ს, რუსები надпись-ს ეძახიან, ძველ ქართულ მწერლობაში „ზედაწერილი“ ან ზედწერილი რქმევია. მაგრამ უკვე ძველადვე ამავე მნიშვნელობით „წარწერა“-სა და „წარწერილს“-ც ხმარობდნენ, მაგ., გიორგი ამართლის ხრონოლოგის ბერძნული ტექსტის „ἐπιγραψα... ἐν τῷ ἀξφ“-ს (de Boor-ის გამოც. II, 13, 17) ქართულად ნათარგმნი უდრის „წარწერნეს საფლავსა მისსა ზედა“ (გ. მონაზონის ხრონ., ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა 5, 13), „მის მიერ წარწერილად პოვნილნი“ (5, 14). მაშასადამე, აქედანვე უნდა იყოს წარმომდგარი თანამედროვე ტერმინი „წარწერა“. რაკი ამჟამად ჩვენ ამ ცნების აღსანიშნავ ტერმინად წარწერას ვხმარობთ, ამიტომ თანამედროვე ქართულ სამეცნიერო ტერმინოლოგიაში ძველ ტერმინს შეიძლება ფულების წარწერის მნიშვნელობა შევუწარმოთ და „ზედაწერილი“ ლათინურ legenda-ს, ფრანგულ légende-ის შესატყვის ტერმინად ვიხმაროთ.

წარწერები, როგორც ებრაელთა საღმრთო წერილის ერთ-ერთ წიგნშიაც არის აღნიშნული, ქვაზე, ლითონზე ან სხვა მკვრივ ნივთიერებაზე იყო ხოლმე გამოყენილი. თუ თვით კედლის ან შენობის ქვაზე არ იყო მოთავსებული, მაშინ საგანგებოდ დამზადებულ ქვებზე აჭრებინებდნენ ხოლმე, კეთდებოდა სამისოდ „ფიცარნი ქვისანი“. საღმრთო წერილში, მაგ., ნათქვამია: „პრეტუა ონ მოსეს: „აღმოვედ ჩემდა მთად... და მოგცნე შენ ფიცარნი ქვისანი, სჯული და მცნებანი ჩემნი, რომელი დავწერე“ (გამოსლ. 24, 12), „გამოსთაღნა მოსე ორნი იგი ფიცარნი ქვისანი“ (იქვე 34, 4), „და დავწერნე ფიცართა მათ სიტყუანი იგი“ (იქვე, 34, 1), „განიყუნეს ტომად-ტომად ნათესაენი იგი ქამისნი და პოვნეს ფიცარნი ქვისანი და შექმნეს იგინი წიგნად, და მიიწია წიგნი ნათესაეთი ნათესავად“ (ცდ პანსოფი ალექს. Keimena, I, 50). დაბადებაში შესატყვის ადგილებში ბერძნულად სწერია τὰ πινάκας λίθιναι, ἢ ἰσθμιαί, ლათინურად *tabulae lapideae*.

მაგრამ ქვის ფიცრებს გარდა განათლებული კაცობრიობის სამწიგნობრო ხელოვნებას სხვაგვარი საწერი მასალაც უხმარია, მაგალითად, ხის ფიცრებიც. რომში ძველად ხის ფიცრებზე უწერიათ და რომაული კანონმდებლობის უძველესი ძეგლები, მათ შორის განთქმული „თორმეტი ფიცრის კანონები“, ხის ფიცრებზე ყოფილა ნაწერი თუ ამოჭრილი. ლიტონი, დაუმუშავებელი ფიცრის გარდა ძველ საბერძნეთსა და რომის სახელმწიფოებში საწერ მასალად ცვილგადაკრული ხის ფიცრებიც იყო ძალიან გავრცელებული. ეგვიპტელებს, როგორც ეტყობა, ამგვარი მასალა არ უხმარიათ საწერად.

ამნაირ ფიცრებს ლათინურად *cerae, tabulae ceratae, tabulae cerusatae*-ს უწოდებდნენ, რაც ქართულად ნიშნავს ცვილნი, ფიცარნი ცვილოანი.

ძველ ქართულ მწერლობაში ასეთი ტერმინი ჯერ არა ჩანს, მაგრამ „ხატი ცვლოანი“ სამჯერ იხსენიება გიორგი მთაწმიდელის თხზულებაში (ცდ იე და ეფთმსი, 31, 4), და ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ *tabulae ceratae* ქართულად სწორედ „ფიცარნი ცვილოანი“ იქნებოდა.

გერმანულ პალეოგრაფიულ მწერლობაში ამის აღსანიშნავად მიღებულია *die Wachstafel*, ფრანგულში *bois enduit de cire*. რაკი ცვილოანი ფიცრები ხშირად, მეტადრე როდესაც კერძო ცხოვრებაში სახმარებლად იყო განკუთვნილი, პატარა ტანისა იყო ხოლმე, ამიტომ თანამედროვე ქართულ სამეცნიერო მწერლობაში ცვილოან ფიცრებს გარდა, რომელიც ამგვარი მასალის დიდი ზომის ძეგლების აღნიშვნელ ტერმინად უნდა დარჩეს, უნდა „ცვილოანი დაფა“-ც შემოვიღოთ ყოველდღიურ ცხოვრებაში მიღებული, შედარებით პატარა ზომის, ამგვარი საწერი მასალის აღსანიშნავად.

ცვილოან დაფებს ის დიდი უპირატესობა ჰქონდა, რომ ნაწერის წაშლა და ხელახლად დაწერა ადვილად შეიძლებოდა. ამიტომ ის შავად დაწერისათვის ძალიან კარგი იყო და სწორედ ამისთვის ხმარობდნენ. მაგრამ, ამას გარდა ცვილოან დაფებზე ანგარიშები და საბუთებიც იწერებოდა. საწერ იარაღად წვეტიანი მკვრივი ნივთიერება იხმარებოდა. პირველად 1786 და 1788 წწ. *Vöröspatak*-ში იყო 131 — 167 წწ, დაწერილი ტექსტის შემცველი

25 ამგვარი ცვილოანი დაფა ნაპოვნი, რომლებიც ამჟამად ბუდა-პესტის მუზეუმში ინახება, შემდეგ 1875 — 6 წწ. კიდეც 130 ცალი ამნაირივე დაფა 15 — 62 წწ. ნაწერიტურთ პომპეიშიც აღმოჩნდა. ეს ცვილოანი დაფები, ჩვეულებრივ, ორი, სამი და უფრო მეტი ფიცრების კრებულადაა აკინძული, წიგნის ანუ უფრო რომ კარედი ხატის მსგავსად გაკეთებული ყოფილა. უფრო ხშირად სამი დაფის შემცველია ხოლმე, რომელთაგან პირველი და უკანასკნელი დაფის გარეგანი მხარე უცვილოა, ცხადია, იმიტომ, რომ აქ ნაწერი ხელის ხლებით დაზიანდებოდა. ხოლო პირველი და მესამე დაფის შივნიით მხარე და მეორის ორივე გვერდი ცვილით იყო მოფენილი და ნაწერს შეიცავს ხოლმე. ამგვარად, 6 გვერდიდან 4 გვერდი დაწერილი იყო ხოლმე, ორთა კი დაუწერიელია და გარეკანის მსგავსად არის. ბერძნულად ორი დაფის შემცველს შეკვრებს diptycha ანუ ორკეცი ეწოდებოდა (მხ. რ. διπτυχον), სამი დაფისას — triptycha ანუ სამკეცი და რამდენიმე დაფისას — polyptycha, მრავალკეცი. რომაელებს ამის შესატყვის ტერმინად ჰქონდათ duplices, triplices და multiplies, ხოლო ერთად შეკინძულს, შეკვრას caudex-ს ან codex-ს კოდექსს ეძახდნენ ხოლმე. შემდეგში ეს უკანასკნელი ტერმინი ხელნაწერი წიგნის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა. ქართულად ბერძნული „დიპტიხონ“-ის ხატის აღსანიშნავად „კარედი“ ხატი იყო ძველად მიღებული (ამის დამამტკიცებელი საბუთები მოყვანილი იქნება ცალკე გამოკვლევაში ქართული ხელოვნებისა და შინაურ ყოფა-ცხოვრების შესახებ), იმიტომ, საფიქრებელია, რომ ქართულ ძველ ნწერლობაში ზემოთხსენებულ ბერძნულ-ლათინური ტერმინის შესატყვისად „კარედი“, „ორკარედი“, „სამკარედი“ და „მრავალკარედი“ იქნებოდა, და თანამედროვე ნწერლობაშიც სწორედ ასევე უნდა ვიხმაროთ.

როდესაც ამგვარ ორკარედში სიგელი ეწერა ხოლმე, მაშინ ისე ყოფილა მიღებული, რომ მეორე და მესამე გვერდზე საბუთის დედანი ეწერა ხოლმე, ხშირად ავხელად დაწერილი, მეოთხე გვერდზე კი მოწმეთა ხელთვა და ბეჭდები იყო დასმული. ამავე გვერდზე სიგლის კაბეხლად გარდანაწერი მისდევდა, რომელიც მეხუთე გვერდზე თავდებოდა. დედანი რომ არავის გაეფუჭებინა ან დაეზიანებინა, პირველი ორი კარი ძაფით შეკრული და ბეჭდით დაბეჭდილი იყო, საბუთის პირის, გარდანაწერის წაკითხვა კი ყველას შეეძლო.

ცვილოანი დაფები, კარედები, ორკარედები და მრავალკარედები საფრანგეთსა და გერმანიაში ჯერ კიდეც XIII — XIV ს-შიაც იხმარებოდა ანგარიშებისა და სხვადასხვა მიზნითაც. სხვათა შორის, შენახულია XV ს. გერმანელი მოწაფეების სასკოლო სავარჯიშო სამუშაოს შემცველი ცვილოანი დაფებიც. ამგვარი ძეგლები პარიზის, ჟენევის, ფლორენციისა და გერმანიის მუზეუმებშია.

ხმარობდნენ თუ არა აღმოსავლეთში ხის ფიცრებსა და ცვილოან დაფაკარედებს, ჯერ გამოსარკვევია. არაბთა სახალიფოში მხოლოდ ერთი, ისიც დაზიანებული ხის ფიცარია ნაპოვნი, რომლის ერთ გვერდზე მელნით არის დაწერილი, მეორე გვერდზე კი ნაწერი ამოღებაქნილია. ძველთა ასეთი სიმციხისდა მთუხნედავად, მაინც საფიქრებელია, რომ ცვილოანი თუ უცვილო კარედი დაფებისა და მრავალკარედების ნაწერ მასალად გამოყენება უნდა აღმო-

სავლეთშიაც სკოდნოდათ და ყოფილიყო გავრცელებული. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ აღმოსავლეთში, მაგ., არაბულში „ბაბ“, ხოლო იქიდან სპარსულში და ქართულშიაც ერთი წიგნის, თხზულების ნაწილებს ან თავებს „კარი“ ერქვა. არაბულადაც „ბაბ“ სწორედ კარს ნიშნავდა. ამ ტერმინის წარმოშობისა და დედაზრის ვაგება შეუძლებელია, თუ თხზულებასა და წიგნს ძველად სწორედ კარედ ან მრავალკარედ დაფეხზე დაწერილად, მართლაც ცალ-ცალკე კარებად ნაწერ და ერთად შეკინძულ კრებულად არ წარმოვიდგენთ. ამიტომ ნაწარმოების ნაწილის აღმნიშვნელი ტერმინი „კარი“ ცხად-ყოფს, რომ ძველად აღმოსავლეთშიაც ცვილოან მრავალკარედებზე წერა უნდა სკოდნოდათ და ტერმინი „კარი“-ც სწორედ ამ ხანის წარმონაშობი და ამისი ნაშთი უნდა იყოს¹.

უხსოვარ დროიდან ეგვიპტელები საწერ მასალად ერთი მცენარის (*Cyberus, Papyrus L.*) გულიდან თხლად და სიგრძეზე ათილის ნივთიერებასა ხმარობდნენ. წინათ ეს მცენარე სხვადასხვა ცხელ ქვეყანაში მოდიოდა; ესლა კი პალესტინასა და ნუბიაში იზრდება ველურად. მას ნოტიო, ჭაობიანი ნიადაგი უყვარს და უფრო მდორე მდინარის ნაპირებს რჩეობს. ბერძნები ამ მცენარეს *πάπυρος* „პაპუროს“-ს ეძახდნენ და ბერძნებისაგან ეს სიტყვა რომაელებმა და შემდეგ მთელმა განათლებულმა კაცობრიობამაც შეითვისა (*papyrus, der Papyrus*) ამ მცენარისაგან ვაკეთებულ საწერი მასალის აღსანიშნავად. არაბები ამას „კირტას“, „კირტას მისრი“-ს უწოდებდნენ. ხოლო ქართულად პაპურუსის შესატყვის ტერმინად, როგორც ეს დაბადების ქართული თარგმანიდანა ჩანს, „ჭილი“ უნდა ყოფილიყო, ხოლო სომხურში „პრტუ“ *պրտու*. ესაიას ქართულ თარგმანში, მაგ., ერთგან ნათქვამია: განხმეს „ყოველი ძირი ლელწმისა და ჭილისა“-ო (19, 6). ბერძნულად აქ სწერია *καλαμῶν και πάπυρος* „კალამუ კაჲ პაპურუ“, სომხურად *կիკამონს և պրտու*:

საბა ორბელიანის ცნობით, ჭილი სხვადასხვანაირი იყო. „ჭილიცა სამ-ოთხ გვარი არის: შოლდო არს დაბალი და ღერო-მრგვალი ჭილი, ვივთლოხი არს მაღალი და მრგვალი ჭილი, ჩალამგელა არის ფოთელ-ბრტყელი ჭილი და სხუაგუარნიცა არიან“-ო. მისივე სიტყვით, ჭილი იყო „ნიორთა და მისთანა ერთი შენაძრავი ძირთავანი“, ე. ი. თავის ერთს ჩამოცლილ ფურცელს ეწოდებოდა. აქედანვეა ჭილობიც ნაწარმოები.

ბერძნებმა ჭილის საწერ მასალად ხმარება ეგვიპტელებისაგან ისწავლეს, ბერძნებისაგან კიდევ რომაელებმა და მთელმა დასავლეთმა ევროპამ.

კარაბაჩიკისა (H. Karabacek) და ბირტის (Th. Birt) სიტყვით, ჭილს ანუ პაპურუსს ასე აკეთებდნენ: ჯერ ღეროს წყალში ალბობდნენ და არჩევდნენ ხოლმე, „შემდეგ მწვანე კანს მცენარის შუაგულამდე აცლიდნენ, ხოლო ამის შემდგომ მცენარის შუაგულს, ბასრი მჭრელი დანით პითის სიგანე თხელ ზოლებად სიგრძეზე ჩამოაფუცქვნიდნენ ხოლმე. ამ ჩამო-

¹ აღსანიშნავია, რომ ჯერ კიდევ ეგვიპტელებიც წიგნის თავს „რე“-ს, ე. ი. პირს, კარებს, უწოდებდნენ და ბერძნებიც V ს. დამდეგს ამგვარადვე ნაწერის სვეტს *πλευρά* „ფლუტო“-ს კარს ეძახდნენ (Th. Birt. Die Buchrolle in der Kunst. Lpz. 1907 წ., გვ. 2, 10).

ნათქვეყნს ბერძნები „სქიზას“, რომაელები *scissura* „სციუსურას“, ნახლგის, ნათალს ეძახდნენ. ასეთ ჩამონათალ ზოლებს სველ ფიცარზე ერთიმეორის გვერდით სიგანეზე დაალაგებდნენ და ერთგვარი წებოთი ერთმანეთზე მიაკრავდნენ, ხოლო ზემოდან განდაგან დალაგებული და მიწებობებული ჭილის ზოლებს დაადებდნენ ხოლმე. შემდეგ ამგვარად შემზადებულ ფურცლებს სტკეპნიდნენ, ასწორებდნენ და აშრობდნენ. ჭილის შემზადების დაწვრილებითი აღწერილობა პლინიუსს უმცროსსა აქვს, რომლის სრული ტექსტი და განმარტება მოყვანილია თეოდორ ბირტის თხზულებაში¹.

ასე გაკეთებულ ჭილის საწერ ფურცლებს ბერძნები *χαρται* „ქარტეს“-ს უწოდებდნენ და აქედან არის ლათინური *charta* და არაბული „კირტას“-იც წარმომდგარი. მეხუთე საუკუნიდან მოყოლებული ამ სახელს ზოგჯერ სხვა საწერ მასალებსაც, მაგ. ტყავს, ეტრატსაც ეძახდნენ ხოლმე. ჭილის ფურცლები დასავლეთ ევროპაში X ს-მდე იხმარებოდა, მერმე კი ქრება და წარმოებაც ისპობა. ძველად კი ეგვიპტეში და ჰერკულანუმში ეს საქმე ფართოდ იყო დაყენებული და საქარხნო წარმოებად იყო ქცეული.

ჭილს საწერ მასალად არაბებიც ხმარობდნენ, მაგრამ პაპრუსზე დაწერილ ძველთა მომეტებული ნაწილი დაიღუპა. უძველესი არაბული ჭილზე ნაწერი საბუთები VII ს. მეორე ნახევრისაა; დათარიღებულთაგან კი ერთი 931 წ. ქ. შ., ხოლო მეორე 935 წ. არის შედგენილი. იყო თუ არა მიღებული თვით საქართველოში ჭილი საწერ მასალად, ჯერ გამორკვეული არ არის. ჩვენამდის მხოლოდ ორმა ჭილზე ნაწერმა ქართულმა ძეგლმა მოაღწია და ორივე პალესტინისაა, საბა წმიდის ლავრისა, და სინას მთის ქართველთა მონასტრიდანაა; ერთი მათგანი ფსალმუნია, მეორე თთვენი. ორივე ძველი სინას მთიდან საეკლესიო ისტორიის მკვლევარმა რუსმა ცნობილმა მეცნიერმა პორფირი უსპენსკიმ ჩაიტანა რუსეთში. ამ ორთაგან თთვენი შერეული ეტრატჭილის ფურცლებიდან ნაწერ-აკინძული შედგენილობისაა და VII—VIII ს. კი არა, როგორც პროფ. ალ. ცაგარელი ფიქრობდა, არამედ VIII—IX საუკუნეს ეკუთვნის, მხოლოდ ჭილზე დაწერილი ფსალმუნი კი პროფ. ალ. ცაგარლის აზრისდა საწინააღმდეგოდ, რომელიც ამ ხელნაწერს VII—VIII ს. მიაკუთვნებს, ნამდვილად IX საუკ. ძეგლია. ორთავე ხელნაწერის აღწერილობა და სურათები პროფ. ალ. ცაგარლის ნაშრომში *Сведениия о памятниках грузинской письменности* (СПБ. 1889 წ., გვ. 17—21 და 50—53) არის მოყვანილი. ამჟამად უძველესი ამ ორ ჭილის ხელნაწერთაგანი, თთვენი, რუსეთიდან საქართველოს დაუბრუნდა და საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში არის დაცული.

წერდნენ თუ არა თვით საქართველოშიაც ჭილზე წიგნებსა და სიგლებს, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია და მომავალი გვიჩვენებს.

საქართველოში ძველად ყველა სხვა საწერ მასალაზე უფრო ტყავი ყოფილა მიღებული. მაგრამ ჯერ ცოტა რამ ამის შესახებ სხვა ქვეყნებში. უკვე

¹Theodor Birt, *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens*, München, 1913 წ., გვ. 265—268.

პეროდოტეს ცნობებიდან ჩანს, რომ აღმოსავლეთში და მეტადრე აზიაში საწერ მასალად უძველეს დროიდანვე საქონლის ტყავეულობას ხმარობდნენ, რომელიც ამავე დანიშნულებისათვის იონიელ ბერძნებსაც ჰქონიათ. ბერძენთა ისტორიკოსი ამ საწერ მასალას ტყავს *μυζήξ* „დიფთერა“-ს უწოდებს. რომაელებიც ამავე მნიშვნელობის სიტყვას *membrana „მემბრანა“-ს* ხმარობდნენ ტერმინად. მხოლოდ შემდეგში შემოდის გამონათქვამი *membrana pergamena*, ე. ი. პერგამული ტყავი, რომელიც მერმე მარტივად *περγαμηνή* „პერგამენონ“, *pergamena* „პერგამენ“-ად იწოდებოდა და რომლისგანაც წარმოიშვა ფრანგული *le parchemin*, გერმანული *Pergament*. ასეთი სახელი ამ საწერ ტყავს ქ. პერგამონისაგან მიენიჭა, რადგან აქ, როგორც ეტყობა, ამ მასალის დამზადება წარმატებული ყოფილა და პერგამონს ეს თავისი წარმოები სხვა ქვეყნებშიაც ვაჰქონდა.

„მემბრანა“-ს, ტყავს საწერ მასალად უკვე ციცერონი იხსენიებს, მაგრამ მისი სიძვირე მის გავრცელებას აძნელებდა. მხოლოდ II—III ს. ქ. შ. იგი უკვე ჰილს მეტოქეობას უწევს და: IV ს.-ში, როდესაც *membrana pergamena* პერგამული ტყავი შემოდის ტერმინად, იგი ჰილს, პაპრუსს სჯობნის კიდევ. ამ შედარებით ახალი საწერი მასალის მთავარ ღირსებას დიდი გამძლეობა და მოქნილობა შეადგენდა ისე, რომ მისი წიგნად შეკერვაც შეიძლებოდა. ამ ორმა თვისებამ მის გაბატონებას ხელი შეუწყო. აღსანიშნავია, რომ IV—V საუკუნეებში უკვე ჰილს გრაგნილების წიგნად აკინძულ ტყავზე გადაწერა დაიწყეს ისე, რომ მებხუთე საუკუნიდან მოყოლებული იესო ქრისტეს და მოციქულებსაც სურათზე უკვე გრაგნილის მაგიერ წიგნით ხელში ხატავდნენ ხოლმე. (იხ. V. Schultze-ეს მიხედვით Traube-ეს წიგნში 92). საბუთებისათვის კი ტყავის საწერ მასალად გამოყენება გაცილებით უფრო გვიან შემოდის, სახელდობრ VII ს.-ში, მეტადრე კი მერვეში. VIII—XIII სს. ეტრატის განსაკუთრებული ბატონობის ხანად უნდა ჩაითვალოს.

საწერ ეტრატს ცხვრის, კრავის, თხისა და ხბოს ტყავისაგან აკეთებდნენ. რადგან ეტრატის ფურცელს ბერძნულად აგრეთვე ქარტეს, ხოლო ლათინურად *charta*-ც ეწოდებოდა, ამიტომ ცხვრის ტყავისაგან გაკეთებულ ეტრატს რომაელები *charta ovina*-ს ეძახდნენ, ხბოს ტყავისას—*charta vitulina* და თხის ტყავისას *charta caprina* ერქვა.

ტყავს საწერ მასალად ისე აკეთებდნენ, რომ ჯერ მას ბალნის მოსაცლულად კირნარე წყალში ჩასდებდნენ, შემდეგ ბასრი იარაღით ბალანს მოაშორებდნენ და ტყავის ზედაპირის სრულიად მოსასუფთაველად ისევ კირის წყალში ჩასდებდნენ ხოლმე. მერმე ამ ტყავს გასჰიმავდნენ, გააშრობდნენ და გალიავდნენ, სულ ბოლოს კი წერისათვის შესამზადებლად ცარცს, კირს წაუტხებდნენ ხოლმე. რაკი ტყავის გარეთი მხარე, ზედაპირი ბალნის ნალაგვის წყალობით უფრო მუქი ფერისა იყო, ამიტომ დამუშავების შემდგომაც ზედაპირი ყვითელი გამოდიოდა, ქვედა პირი კი თეთრი. ამის გამო ამ ქვედაპირს *album „ალბუმ“-ს*, თეთრს ეძახდნენ.

ძველად ეტრატის მრეწველობითა და ვაჭრობით განთქმულ ქ. პერგამონს გარდა ამ საწერი მასალის გაკეთებას სხვაგანაც მისდევდნენ, როგორც

საბერძნეთში, ისევე იტალიაში, შემდეგ საფრანგეთსა და გერმანიაშიც, რომელთა ეტრატს თავი-თავისი დამახასიათებელი თვისებები ჰქონდათ. იტალიის ეტრათი თავისი მალალი ღირსებითა და სინაზით იყო ცნობილი. საფრანგეთში ცხვრის ტყავისაგან გაკეთებულ ეტრატს parchemin-ს უწოდებდნენ, ხოლო ხბოს ტყავისას velin „ველენ“-ს, რომელიც ლათინური „ვიტული-ნა“-სგან არის წარმოდგარი.

ყოველ დიდ, სამწერლობო მოღვაწეობით განთქმულ მონასტერს IX ს. მოყოლებული დასავლეთ ევროპაში თავისი ეტრატის გამკეთებლები ჰყავდა, რომელსაც ერქვა pergamenarius. XII ს-ში კი გერმანიაში ეტრატის „შექმნა“ წარმოებად და სავაჭრო საგნად იქცა.

ბერძნული „დიფთერა“ და „პერგამენონისა“ და ლათინური „მემბრანა“ და „პერგამენას“ შესატყვისად საწერ მასალად დამუშავებულ ტყავს ქართულად „ეტრათი“ ეწოდებოდა: „თუ რას მაწერიებდე, მიხარიან ეტრათი გიხლო“-ო, სწერდა 982 წ. გადამწერი ტყავზე ნაწერი ხელნაწერის მომგებს, შემკვეთელს (სინას მთის ხელნაწ. № 71, გვ. 1ა). „ამის წიგნისა ეტრათი დაიწერა ქკკსა :სნე:“ 1035 წ-საო (ქკები I, 177).

ტერმინი „ეტრათი“-ს სადაურობა ჯერ გაჰოსარკვევია. საბუთების აღმნიშვნელ ქართულ ტერმინთა შორის საბა ორ ბელიანსა და ვახუშტის „ავთრათი“-ც აქვთ მოხსენებული. პირველი მათგანის განმარტებით ეს სიტყვა ბარათს ნიშნავდა (ლექსიკ.). საიდან არის ამოღებული ეს სიტყვა და რაზეა დამყარებული მისი მნიშვნელობის განმარტება, არა ჩანს. შესაძლებელია, „ავთრათი“ ზებირად შეთვისებული ბერძნული ἀφθάρτης „აფთარტოს“-ი იყოს, რაც წარუვალს, გაუხრწნელს, გაუფუჭებელს ნიშნავდა. იქნებ ავთრათი წარმომდგარიყო გამონათქვამის ἠ ἀφθάρτη βιβλίου „ჰე აფთარტე ბიბლოს“-გან, რაც გაუფუჭებელ, მაგარ ქილს, შემდეგ გამძლე წიგნს ნიშნავს და ტყავის გამძლეობის გამომხატველი იყო ქილის გაუძლეობის საწინააღმდეგოდ. ეგების „ეტრათი“-ც ამ „ავთარტი“, „ავთრათი“-ს ფონეტიკური სახეობა იყოს? ამას მომავალი გვიჩვენებს, როდესაც ზედმიწევნით გვეცოდინება, როდის და რა სახეობით ჩნდება ჩვენ მწერლობაში ეს ორი ტერმინი. ჯერხანად ამ საკითხისათვის საყურადღებოა, რომ როგორც პროფ. აკ. შანიძის რედაქციითა და ლექსიკონითურთ გამოცემულ ბეს. ვახუშტის „წვესურული მასალები“-დანა ჩანს, ხევსურულად მაგარ ქაღალდს „ატრათი“ ეწოდება, გუდამაყრულში კი „ატრათი“ იხმარება (იხ. ქართული საენათმეცნიერო-საზოგადოების წელიწდეული I და II წ., გვ. 258 და 262). ხევსურული „ატრათი“ ეტრატის პირვანდელ ბერძნულ „ავთარტა“-სთან ახლო მდგომი სახეობა უნდა იყოს. აღსანიშნავია, რომ „ატრათი“-ა „ატრატე“-ს მაგიერ და, შესაძლებელია, ეს იმ ცნობილი ბერძნული კილოს კვალის მაჩვენებელი იყოს, რომლისაგან ეს სიტყვა, ალბათ, ზებირად იქნა ქართულში შეთვისებული.

საბა ორ ბელიანს ეტრათი განუპარტავს როგორც „ქაღალდი ტყავისა“ (ლექსიკ.).

უკვე უძველესი, აქამდე ცნობილი ქართული ხელნაწერები V—VI სს., სახარებისა და სასულაერო მწერლობის სხვა ძეგლები ეტრატზეა დაწერილი. მასალა საუკეთესო ღირსებისაა და მშვენიერად არის დამუშავებული დიდი ტანის ფურცლებად. ტექსტი ამ ეტრატის ფურცლებზე ფართოდ და ადგილის დაუზოგავად არის დაწერილი და ეს გარემოება ცხად ყოფს, რომ ძველ საქართველოში, V—VI ს-შიც ეს საწერი მასალა საკმაოდ ნოიძებნებოდა. XI—XII ს-ებამდე ეტრატს ქართულ სამწიგნობრო ხელოვნებაში შეტოვქე არ უჩანს და ყველა ხელნაწერი ეტრატზეა დაწერილი. თუნდაც რომ კილზე ნაწერი ძეგლები დაღუპვის გამო არ გვქონდეს, მაინც მისი სრული გაქრობა და ეტრატის ხელნაწერების სიმრავლე იმას მაჩვენებელია, რომ საქართველოში საწერ მასალად უფრო ეტრატი უნდა ყოფილიყო მიღებული, ვიდრე კილი.

რასაკვირველია, ეტრატი საქართველოში მარტო უცხოეთიდან ლოტანელი საქონელი კი არ იქნებოდა, არამედ, ცხადია, ეტრატის გაკეთება საქართველოში უნდა სცოდნოდათ. თუ 1365 წ. საქართველოს პოლიტიკური დაქინებისა და კულტურული დაქვეითების ხანაში, ავგაროზ ბანდაის ძეს სხვა ხელობათა შორის, რომელიც მას წესწავილი ჰქონდა, შეეძლო დაესახელებინა „შექმნაჲ ეტრატისაჲ“¹, მით უმეტეს „ეტრატის შექმნა“ ძველ დროს ეცოდინებოდათ, როდესაც მრავალი წიგნები იწერებოდა და ეტრატის დადი მოთხოვნილებაც იყო.

სომხები ეტრატის აღსანიშნავად *մագալათ* „მაგალათ“-ს ხმარობდნენ. მაგრამ თავდაპირველად ამ სიტყვას გრაგნილის, წიგნის მნიშვნელობა აქვს და ესადას 34, 2 თავში მყოფი ეს ტერმინი ბერძნული ტექსტის „ბიბლიონ“-ს და ქართული თარგმანის „წიგნს“ უდრის. „მაგალათი“—„მაგალათი“ ასურულიდან ნასესხები სიტყვაა და ასურულადაც „მევალთა“ სწორედ გრაგნილს, წიგნსა ნიშნავდა².

არაბები ეტრატის აღსანიშნავად ხმარობდნენ *რაკ* „რაკ“-ს და *ჯილ* „ჯილ“-ს, რაც ტყავს და შემდეგ წიგნის ნაწილს, ტომსაც ნიშნავდა, „ჭულჯან“-საც იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა. არაბები ეტრატს მისი სიძვირის გამო ძველად იშვიათად ხმარობდნენ და უფრო სიგლებისა და კორანისათვის. ამ უკანასკნელისათვის ჩვეულებრივ დიდი ზომის ფურცლებს ხმარობდნენ ხოლმე. შემდეგში კი არაბებიც წიგნებს ეტრატზე წერდნენ.

ეტრატს დამწერლობის განვითარებისა და მწიგნობრობა-განათლებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან მისი მოქნილობა და გამძლეობა სწრაფწერასა და გავრცელებას ხელს უწყობდა და აადვილებდა. ძეგლების მხატვრული დამუშავება-შემკობაც სწორედ ესლა იყო შესაძლებელი. ეტრატის სიმტკიცე მასზე დაწერილ ძეგლს ისეთ ხანგრძლივობას ანიჭებდა და მისი დაუზიანებლევ წაკითხვა-ხმარება იმდენად შესაძლებელი ხდებოდა, რომ წინათ, კილზე ნაწერი ძეგლების არსებობის დროს, ამაზე ოცნებობაც კი შეუძ-

¹ მ. ჯანაშვილი, ქართ. მატანე, 54.

² H. Hübschmann, Armenische Grammatik 1. Theil. Armenische Etymologie,

ლებელი იყო. ერთი წიგნი ესლა მრავალ საუკუნის განმავლობაში და მრავალი მკითხველისათვის ხელმისაწვდომი და გამოსადეგი შეიქნა. ეტრატის მეტ. სიძვირეს ეს მისი უცილობელი თვისებები იმდენად ამცირებდა, რომ ქილმა მეტოქეობა ვერ გაუძლო და მოისპო.

მაგრამ ეტრატსაც შემდეგში თავისი მეტოქე და მტერი გაუჩნდა. ამგვარ მეტოქედ სამწიგნობრო ხელოვნებაში ქალაღი გამოვიდა. იოს. კარაბაჩეკმა 1887 წ. თავისი ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევით „Das arabische Papier. Eine historisch-antiquarische Untersuchung (in Mit. Pap. Erzherzog Rainer II — III, 87 — 178) და ი. ვიზნერმა (I. Wiesner) ქალაღის მიკროსკოპიულ-ნივთიერი მხარის შემცველი სამი კვლევა-ძიებით: „Die Fajjumer und Uschmuneiner Papiere“, რომელიც იმავე წელიწადს და იმავე ორგანოში იყო გამოქვეყნებული (ვ. 179 — 260) და შემდეგ ცალკე წიგნადაც გამოვიდა ამ სათაურით შემკული „Die Mikroskopische Untersuchung des Papiers mit bes. Berücksichtigung der ältesten orientalischen und europäischen Papiere“ (Wien 1887 წ.) — „Mikroskopische Untersuchung alter ostturkestanischer und anderer asiatischer Papiere, რომელიც 1902 წ. ვენის სამეცნიერო აკადემიის ორგანოში დაიბეჭდა (Denkschriften Wien. Akademie math.—naturwiss. Cl., Bd. 72, გვ. 583—632) და 1903 — 4 წწ. იქვე გამოქვეყნებული შრომით „Ein neuer Beitrag zur Geschichte des Papiers (Sitzungsberichte Wien. Akademie, Bd. 148, 6. Abhandlung). სრული უეჭველობით დაამტკიცეს, რომ ქალაღიც ევროპელებმა აღმოსავლეთისაგან მიიღეს პირველად და მისი გაკეთებაც იქიდანვე ისწავლეს. ქალაღი პირველად ჩინეთში იქნა შემოღებული. ჩინური მენატიანის გადმოცემით ქალაღი 105 წ. ქ. შ. ერთ მოხელე წაი — ლუნ-ს მოუგონია¹.

აღმოსავლეთ თურქისტანში ნაპოვნია IV ს. ქ. შ. ჩინური ქალაღი. ჩინეთში სხვადასხვა ქალაღს აკეთებდნენ, მაგრამ ამ ხელობას საიდუმლოდ ინახავდნენ და მეტადრე უცხოელებს უმაღავდნენ. 751 წ. ქ. შ. არაბებს ერთი ჩინელი ჩაუფარდათ ტყვედ ხელში, რომელსაც ქალაღის გაკეთება სცოდნია და არაბებისათვის მანამდე სასტიკად დაცული ჩინური მომპოვნებლობის საიდუმლოება გაუმჟღავნებია. არაბთა მოხელეების ზედამხედველობითა და მეთვალყურეობით მას ქალაღის გაკეთება უჩვენებია და უსწავლებია კიდევ.

არაბთა უზარმაზარ საბრძანებელში ისეთი მასალა, რომელსაც ჩინელები თავიანთ ქვეყანაში ქალაღის გასაკეთებლად ხმაზობდნენ, არ მოიძებნებოდა და ამის გამო არაბებმა ქალაღის გაკეთება ტილოს ნაგლეჯებისა და ძონძებისაგან დაიწყეს. ამ გარემოებას უალრესი მნიშვნელობა მიენიჭა, რადგან ქალაღის ღირებულება ძალიან გააიათა. შემდეგ ქალაღის გაკეთების ტექნიკა იმ მხრივაც გააუმჯობესეს, რომ უფრო მაგარი წებოს ხმარებას მიჰყვეს ხელი. ამან ჩინურ ქალაღთან შედარებით არაბთაგან გაკეთებულ ქალაღს გაცილებით უფრო მეტი სიმტკიცე მიანიჭა. ამ ორმა გაუმჯობესებამ ეს საწერი მასალა ისე გააიათა და მისი წაკეთება იმდენად გააადვილა, რომ ქა-

¹ F. Hirth, Chinesische Studien, I, 1890 წ. გვ. 266.

ღალდს უცილობელი ვაბატონებისათვის თანდათანობით ვზა გაუკაფა. ეტრატსა იგი მხოლოდ გამძლეობით ჩამოუვარდებოდა.

794—95 წ. ქ. შ. არაბებს ქ. ბაღდადში უკვე ქალაღდის სახელმწიფო ქარხანა ჰქონდათ. აქედან ეს ახალი საწერი მასალა მთელ არაბთა სახელმწიფოში გავრცელდა: ასურეთს, ეგვიპტეს, ჩრდილოეთ აფრიკასა და ესპანეთშიც. არაბები ახალ საწერ ნივთიერებას უწოდებდნენ *ჰაა ვარაკ, ვარაკს, რაც ფოთოლსა ნიშნავს, მეტადრე კი ჰაჰ აჰ ქალიღ, ქალიღ, ქალიზ-ს.* მავრამ ზოგჯერ ქალღდის აღსანიშნავად ძველს, ქილის აღმნიშვნელ ტერმინს „ქირტაზ“-საც ხმარობდნენ ხოლმე. საუკეთესო ქალღღად შემდეგში დამასკური და მამბიჯური ქალღღი ითვლებოდა. ამ ჩრდილოეთ ასურეთში მდებარე ქ. მამბიჯის (ძველი ჰიერაპოლისია) სახელიდან არის წარმომდგარი ევროპული ტერმინი *charta hombycina* „ბომბიკინი“, რომელიც უძველეს ქალღღს ეწოდებოდა და კარაბაჩეკისა და ვიზნერის შრომებანდგ შეცდომით განსაკუთრებულ, გერმანიაში XI—XIII სს. აღმოჩენილ ქალღღად იყო მიჩნეული.

უძველესი, ქალღღზე ნაწერი არაბული ხელნაწერი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, 870 წ. არის დაწერილი, აღბათ ქ. ბაღდადში. მეორე, ქაიროს წიგნთსაცავში დაცული ქალღღის ხელნაწერი, რომელიც 878—79 წ. დაწერილად ითვლებოდა, უფრო 912—13 წ. საფიქრებელია და ქ. დამასკოში უნდა იყოს დაწერილი. ესპანეთში ქალღღი უკვე XI საუკ. შუა ხანებში იყო ცნობილი, მავრამ ქალღღის გამკეთებელი საკუთარი ქარხანა XII საუკ. შუა რიცხვებში ჩნდება პირველად. პირიქით არაბთა სახალიფოში ქალღღის გაკეთება დიდ საწარმოო საქმედ იქცა. უკვე „ფიჰრისტ“-ის შემდგენელს ქალღღის 7 სხვადასხვა ხარისხი აქვს დასახელებული. შემდეგ ხომ ეს წარმოება გასაოცარი სისწრაფით უფრო და უფრო ფართოვდებოდა და უმჯობესდებოდა, რადგან ყველა დიდ ქალაქში ქალღღის ქარხნები გაჩნდა, რომელნიც ერთიმეორეს ეჯიბრებოდნენ და სხვადასხვა ზომისა და ხარისხისას აკეთებდნენ. ძვირფასი, მხატვრული თხზულებებისა და ძველებისათვის დიდი ტანის ფურცლები კეთდებოდა და IX საუკ. ერთი კორანია შენახული, რომლის ფურცლების სიგრძე-სიგანე 117 X 98 სანტიმეტრს უდრის.

ესპანეთიდან ქალღღი დასავლეთი ევროპის დანარჩენ ქრისტიანთა ქვეყნებშიაც გავრცელდა. უკვე მეთორმეტე საუკუნის პირველ ნახევარში პეტრე კლზნიელმა (1122—1150) იცოდა, რისგან კეთდებოდა ქალღღი. იტალიამ პირველად ქალღღის გაკეთება უკვე XII ს. დამლევდიან, საფრანგეთმა კი XIII ს-იდან შეისწავლეს და თავის ქვეყანაშიც შემოიღეს, როგორც ეს მტკიცდება ქალღღის გამჭვირვალე საქარხნო ნიშნებით, რომელსაც ფრანგები *filigrane*, გერმანელები კი *das Wasserzeichen*—წყლისნიშანს უწოდებდნენ (აქედანაა წარმომდგარი რუსული ტერმინი *водяные знаки*) და ქართულად შეიძლება „კვირნიშანი“ დაეარქვათ. ამ დროს ჩეტადრე ფაბრიანოს ქალღღი იყო განთქმული, რომელიც მარკ ანკონი (Mark Ancona) კეთდებოდა და ცნობილია *carta Fabrianensis*—ფაბრიანული ქარტის სახელით. XIII ს. მეორე მეოთხედიდან ქალღღს უკვე სიგლებისთვისაც ხმარობდნენ და უძველესი

ქალაღზე დაწერილი საბუთი 1228 წ. არის შედგენილი კეისარ ფრიდრიხ II სამდივანწიგნობროში. მაგრამ ქალაღის ეტრატთან შედარებით ნაკლები გამსღობისა და მდარე ღირსების გამო სწორედ ამავე ხელმწიფემ 1231 წ. სიცილიაში სიგლებისათვის საწერ მასალად ქალაღის ხმარება აკრძალა.

საფრანგეთმა და იტალიამ ისე ფართოდ მოაწყვეს ქალაღის მრეწველობა, რომ პირველ და ჩრდილოეთ გერმანიაშიც გაჰქონდა თავისი ნაწარმოები, მეორე კი მილანიდან და ვენეტიკიდან სამხრეთ გერმანიაში ვატანილი ქალაღის ვაჭრობით იყო ცნობილი. მხოლოდ XIV ს. დამდეგიდან, 1520 წ. ახლო ხანებში ქალაღის ქარხნები გერმანიაშიაც კიოლნსა და მიინციშიც არსდებო. შემდეგ თანდათანობით ქარხნების რიცხვი ვამრავლდა და XV ს-ში ქალაღის ქარხანა უკვე ექვს ქალაქში გაიხსნა.

XIV საუკ. მოყოლებული ქალაღი დასავლეთ ევროპაში ისე გავრცელდა და ვაიფდა, რომ ეტრატს უკვე მეტოქეობის გაწევა აღარ შეეძლო. სიგლებისთვისაც ჩვეულებრივ ქალაღის ხმარება დაიწყვეს და ეტრატზე მხოლოდ განსაკუთრებულ სახეიმო საბუთებს-ლა აწერინებდნენ. XV საუკ. უკვე ქალაღია ყველგან გაბატონებული და ეტრატი ქრება.

ქალაღის ვაკეთების ტექნიკა არაბებმა შეიმუშავეს და საქალაღო მასალის, ჩვრების დაშლისა, გაწმენდისა, გათეთრებისა, წისქვიღში დაფქვისა და შემდეგ წებოთი შემტკიცების ყოველგვარი ღონეობა-საშუალებანი, თვით ქალაღის მათულმაგვარი პირეულის მქონებულ ფურცლებად ჩამოსხმაც და ქალაღის შეფერადებაც კი ევროპელებს არაბებისა და აღმოსავლეთისაგან აქეთ შეთვისებული. საშუალო საუკუნეებში ევროპელებმა ამ ტექნიკაში ის შესყვაღეს, რომ აღმოსავლეთში მიღებული მცენარეულობის წებოს მაგიერ უფრო მაგარი, ცხოველთაგან შემზადებული წებოს ჩართვა დაიწყვეს. ამან ევროპულ ქალაღს უფრო მეტი სიმტკიცე და სიმავრე მიანიჭა.

იმ ღროს, როდესაც მონღოლთა გამანადგურებელი შემოსევისა და ბატონობის წყალობით აღმოსავლეთი კულტურული დაქვეითების გზას დაადგა, დასავლეთი ევროპა ქაბუკური სიმხნით წარმატების გზას იკაფავდა. ქალაღის წარმოებაშიც აღმოსავლეთის მოწაფემ, დასავლეთმა თავის მასწავლებელს ისე აჯობა, რომ აღმოსავლეთს მოწაფეობაც აღარ შეეძლო.

XV ს-დან მოყოლებული ქალაღის წარმოება აღმოსავლეთში უკვე შეფერხებული ჩანს და ეხლა უკვე ქალაღი თანდათან დასავლეთ ევროპიდანაც შეაქვეთ აღმოსავლეთში. 1496 წ. გარდაცვლილი ალ-საქავის ცნობით, რომელიც „თარის ხუღატ მისრ“-შია შეტანილი, 40-ტომიანი წიგნი მომეტებულ ნაწიღად „ფრანგულ“ ქალაღზე ყოფიღა დაწერილი. XV საუკ. დამღლევს ევროპული ქალაღი უკვე აღმოსავლეთისას სჯობნის, ხოლო XVI საუკ. დამღლევს ეგვიპტეში დაწერილი წიგნები ხშირად იტალიურ ქალაღზე არის ნაწერი.

ხემოდასახლებულ თხზულებათა გარდა, ქალაღის ისტორიის შესასწავღად აღსანიშნავია ფრანგი მეცნიერის A. Blanchet-ს ნაშრომი *Essai sur l'histoire du papier* (Paris 1900 წ.). დასავლეთ ევროპაში ქალაღისათვის შემოღებული საქარხნო გამჭვირვალე ნიშნები, „კვირნიშნები“, რომელნიც

გარკვეული დროიდან გაკეთებულობის თარიღსაც შეიცავენ ხოლმე, პალეოგრაფიაში უთარიღო ხელნაწერების დასათარიღებლად და ქალაღდის საღაღურობის გამოსარკვევად იყო მეთოდოლოგიურ ღონეობად გამოყენებული. სახელმძღვანელოების მთელი რიგი არსებობს, რომელშიაც ჭვირნიშნების მიხედვით სხვადსხვა ქარხნის ქალაღდებია შესწავლილი. ეს მეთოდოლოგიური საშუაღება იმდენად ზედმიწევნითი და თანაც შეღარებით მარტივია უთარიღო ხელნაწერთა დროის განსაზღვრისათვის, რომ დამწერლობათამცოდნეობის ყოველი მკვლევარისათვის ამ ღონეობით სარგებლობა აუციღებელია. ჭვირნიშნების შესასწავლად საყურადღებოა C. M. Briquet-ის La légende paléographique du papier de coton (1884 წ.), მეტადრე აზავე მეცნიერის 4-ტომიანი საუცხოო გამოკვლავა და ძვირღასი ნაშრომი Les filigranes (Paris 1907 წ.), რომელშიაც 16000 ჭვირნიშნის სურათის გარდა ჭვირნიშნების ისტორიული მიმოხიღვაც და ბიბლიოგრაფიაც მოიპოვება. იტალიაში XII საუკ. ნოყოღებული ნახმარი ჭვირნიშნების შესახებ Paoli-Lohmeyer-ის Grundriss der lateinischen Paläographie und der Urkundenlehre-შია ცნობები. რუსულად დაწერიღია Н. И. Лихачев-ის გამოკვლავა Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве, რომელიც 1891 წ. დაიბეჭდა და შემდეგ მისივე დიდი ნაწარმოები Палеографическое значение бумажных водяных знаков, რომელიც სამი ნაწილისაგან შედგება. გამოკვლავისა და ჭვირნიშნების აღწერიღობის შემცველი პირველი ნაწიღი 1899 წ. პეტერბურღში დაიბეჭდა. კარგი გამოცემაა, 4000 ნიშნის განმარტება-სურათებითა და აეტოტიპიური ტაბუღებით შემკული. ზემოაღნიშნული შევიცარიელი მკვლევარის ბრიკეს შრომის გამოსღვლაჰდე ლიხაჩოვის წიგნი ერთი საუკეთესოთაგანი იყო ამ დარღში.

ვითარცა VII—IX საუკუნეღებში არაბთა სახალიფოს ფარღლებში და მფარველობაში მყოფს და ბაღდაღთან ეკონომიურად დაკავშირებულს, აღმოსავღეთ საქართველოს, საფიქრებელია, ქალაღდის ხმარება შეღარებით აღრე უნდა შემოღ�ო. მაგრამ ამ საკითხის გამოკრკვევისათვის ჯერჯერობით არაღვის ყურადღება არ მიუქცეღია და სრუღებით შესწავღიღი არ არის. რამდენაღდაც ქართული ხელნაწერების არსებულ აღწერიღობათა მიხეღვით გამოკრკვევა შემეძლო, XI ს-ზე უწინარეს ქალაღდზე დაწერიღი ქართული ხელნაწერები არა ჩანს. XI საუკ. ჯერჯერობით 4 ქალაღდის ხელნაწერი მოიპოვება (თბ. სახელ. უნივერსიტეტის სიძვეღეთა მუზეუმის №№ 73, 124, 162, 390). XII—XIII სს. ქალაღდის ხელნაწერი კი შეღარებით უფრო ბევრი არის (იხ. №№ 61, 76, 77, 80, 101, 108, 109, 110, 128, 129, 174, 188, 189, 199, 258, 365, 528 და სხვა). მაგრამ ყვეღა ეს ხელნაწერი უთარიღოა და მათი დაწერიღობის დრო თ. ჟორღანიას ხელის მიხეღვით აქვს განსაზღვრული. ამის გამო სრული უეჭველობით ყვეღა ზემოჩამოთვლიღი ხელნაწერის XI—XII სს-ად მიჩნევა, რასაკვირვეღია, შეუძღებელია. ქართული დამწერლობათამცოდნეობის მტკიცე დებუღებათა ჯერჯერობით უქონღობის გამო ამ ძვეღების დათარიღებას ჯერ გულღასმიითი და ფრთხიღი შემოწმება სჭირღება. ამიტომ ამაღამად საქართველოში ქალაღდის გაჩენის დროის გამო-

სარკვევად ერთადერთ სანდო წყაროდ დათარიღებული ხელნაწერები უნდა იქნეს მიჩნეული. ამგვარ ძეგლთაგან აღსანიშნავია თბილ. სახელ. უ-ტის სიძველეთა მუზეუმის ქალაქის ხელნაწერი № 65, რომელიც 1188 წ. არის გადაწერილი (იხ. თარგმანებაჲ ქებისა ქებათაისი, პალეოგრ. რვეული გამო-ქვეყნებული აკაკი შანიძის მიერ, 1924 წ. წინასიტყვაობა). ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ XII საუკ. მეორე ნახევარში ქალაქი უკვე საეკლესიო მწერ-ლობის ძეგლებისთვისაც კი იხმარებოდა. ხოლო რადგან ეკლესია ძველ ჩვეულებას უფრო დიდხანს ინახავდა და ახალს ნელა ითვისებდა ხოლმე, ამიტომ, საფი-ქრებელია, რომ საერო ძეგლებისათვის და კერძო პირთაგან ქალაქის ხმა-რება საქართველოში თუ ამაზე უწინარეს არა, XI ს-დან მაინც არის სა-გულისხმებელი.

როდის შემოდის პირველად ქართულ მწერლობაში ტერმინი „ქალაქი“, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ჯერჯერობით შემიძლია მხოლოდ შოთა რუსთ-ველის ვეფხის-ტყაოსანი დავსახელო პირველ ძეგლად, სადაც ეს სიტყვა ნახმარია. დიდებული მგოსანი ნესტანდარეჯანს ასე აღაპარაკებს:

„ჰე ჩემო, ესე უსტარი არს ჩემგან მონაღაწეები,
ტანი კალმად მაქვს, კალამი ნაფელთა ანონაწეები,
მე გული შენი ქალაქად გულსავე ჩემსა ვაწეები.
(იუსტ. აბულაძის გამ., სტრ. 1222).

აქ ეს ტერმინი უკვე ჩვეულებრივ სიტყვად ჩანს და, რასაკვირველია, გა-ცილებით ამაზე უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ შემოსულად. ეს გარემოება არც გასაკვირველია, თუ გავისხენებთ, რომ ქალაქი ხელნაწერთა დასაწერად საქართველოში უკვე XI საუკ. ყოფილა ნახმარი. ამ ნივთიერების აღმნიშვნელი ტერმინის არაბული სახეობა იმ გზას გვიჩვენებს, რომლითაც ქალაქი საქარ-თველოში უნდა შემოსულიყო.

აღსანიშნავია, რომ „ქალაქი“ დაბადებაშიც ორჯერ იხსენიება და ბერ-ძნულად „ქართვერია“ ეწოდება. „ქალაქნიცა... და დასაწერნი ლერწმნი, რომელსაცა გაასაქმარებდენ“-ო (3 მაკაბ., 4, 15-20). ამას რომ თავისი სრულე-ბით დამაკმაყოფილებელი განპარტება არა ჰქონდეს, ეს ყოველად გაუგებარი და უცნაური გარემოება იქნებოდა, რადგან იმ დროს, როდესაც დაბადება თავდაპირველად ქართულად იყო ნათარგმნი, ქალაქი ჩინეთს გარდა სხვაგან ჯერ უცნობი იყო და ამგვარი სიტყვაც ქართულად მაშინ არ მოიბოვებოდა. მაკაბელთა წიგნი, რომელშიაც ტერმინი „ქალაქი“ გვხვდება ბ ა ქ ა რ ი ს 1743 წ. დაბადების გამოცემაში, მოსკოვში მყოფ დაბადების ხელნაწერის ნაკ-ლულოვანობის გამო, XVIII საუკ. რუსულიდან იყო ნათარგმნი¹.

შემდეგ, როდესაც ეტრატე აღარ კეთდებოდა, მწერალს ერთადერთ საწერ მასალად ქალაქი ჰქონდა და ონანა მ დ ი ვ ა ნ ს ა ვ ი თ უნდა ენატრა:

¹ იხ. პროფ. ალ. ცაგარლის Сведения о памятниках древ. письменности I, 9-10.

„ნეტამცა მწერალს საწერლო ვითა სწადს, ესრეთ უნება... ქალაღდი, კალა-
მიც კელთა უნება“ (ბარამიანი 1726 წ. ხელნაწერი, იხ. ე. თაყაიშვილის
Опис. I, 530).

საგულისხმოა, რომ ჯერ კიდევ XVIII საუკ. პირველ ნახევარში ქართვე-
ლი კალიგრაფები საუკეთესო საწერ მასალად სპარსულ ქალაღდსა სთვლიდნენ.
ონანა მდივანს 1726 წ. თავის ბარამიანის შესავალში ეს პირდაპირ
ნატერის სახით აქვს გამოთქმული. ნეტავი მწერალს, როგორც სურს, ისე
ჰქონდეს „მელანი, სპარსთა ქალაღდი და კარგი კალამიო“ (Опис. I, 530).

საერთოდ ჯერ გამორკვეული არ არის, პირველად როდის შემოდის
ჩვენში ევროპული ქალაღდი, იმგვარადვე, როგორც სრულებით შესწავლილი
არ არის არც არქეოლოგიურად და არც ქიმიურ-მიკროსკოპულად ძველი
ქართული ხელნაწერების ქალაღდის თვისებები და სადაურობა. არც ის არის
გამორკვეული, ჰქონდა თუ არა საქართველოს XII—XIII სს. თავისი საკუთა-
რი ქალაღდი, თუ უცხოეთიდან მოტანილით კმაყოფილდებოდა. ე. თაყაი-
შვილი პირველი ქართველი მკვლევარია, რომელმაც ქართული ხელნაწერების
კვარნიშნებს მიაქცია ყურადღება და უთარილო ხელნაწერების დროის გან-
საზღვრისათვის ეს ნიშნები გამოიყენა. ქ. შ. წერა-კითხვის გამავრცელებელი
საზოგადოების წიგნთსაცავის ხელნაწერთა აღწერილობაში მას ბევრი საყურად-
ღებო დაკვირვება აქვს დაგროვილი, რომლის შემდეგ სისტემატურად დამუ-
შავებას ჰპირდებოდა მკითხველ საზოგადოებას, მაგრამ ეს განზრახვა აქამდის
განუხორციელებელი დარჩა და მომავლის საქმეა.

§ 2. სანაჩი იარაღი და საღებავი

საწერი იარაღი, რასაკვირველია, საწერი მასალის თვისებებზე იყო დამო-
კიდებული. საამისოდ მაგარი, მკვრივი ნივთიერება იყო ნახმარი, თუ რბილი
და ნაზი.

ამას გარდა, თვით რბილი საწერი მასალისათვისაც საწერი იარაღი
დროთა განმავლობაში რამდენჯერმე გამოიცვალა და ყველა ამ გარემოებას
დამწერლობათამცოდნეობაში, რასაკვირველია, ანგარიში უნდა გაეწიოს.

მაგარ მასალაზე გამოყვანილი წარწერები ორნაირად იყვნენ ასრულე-
ბულნი. ან „შაწერილი“ და „ამოჭრილი“ ასოებით, როდესაც ასოთა მოხაზუ-
ლობა ჩაღრმავებითა და ამოჭრით იყო გამოყვანილი, ანდა, პირიქით, ასოე-
ბის მოყვანილობა და ნაკვით წარწერის ეზოზე უფრო ამოღლებული იყო და
„გამოჭანდაკებით“ იყო გამოყვანილი. მაგ., დაბადების ქართული თარგმანის
„შთაწერილა მკერდსა ზედა ფიცრისა“ (იერემია 17, 1) ბერძნულს *ყეყსამენუ*
„გეგლუმენე“-ს უღრის, ხოლო გიორგი აშარტოლის ხრონოღრაფის სიტყ-
ვები სვეტზე „ამოჭრილნი ასონი“ (3, 8-9) ბერძნული დედნის *ყეყსამენა*-ს
თარგმანია, *ყსაფა* კი ბერძნულად სწორედ ამოჭრას ნიშნავდა. ამიტომ ცნე-
ბის გამოსახატავად „შთაწერა“ იმ ტექნიკურ საშუალებას, რომლითაც აშ-
გვარი წარწერები გამოჰყავდათ ხოლმე, ზედმიწევნით უღებდა.

სმოხობრცვილ ასოებს რომ „გამოქანდაკებული“ უნდა რქმეოდა, ამას ბასილ შარხძელის შემდეგი სიტყვები გვაფიქრებინებენ: „ვითარცა აღემენა (შარხძის ეკლესია) შტოთურთ ვიდრეს არკუმელთამდის, დაილია ოქროჲ იგი კაცისა მის, სადა-იგი გამოქანდაკებით ქადაგებს, ვითარმედ: აქა დაილია საფასე ჩემი, ხალა ესერა მღვთმარე ვარ და მიტვრთავს ჯუარი ქრისტესი“-ო (ც-დ ს-რპნსი 180, 12-15). იობის წიგნის ქართული თარგმანის სიტყვებიც „დაიწერდენ სიტყუათა ჩემთა და... ქუათა ზედა გამოიქანდაკონ“ (19, 23-24) ბერძნულის ზნ *πετρας εγγυαφικαι* ლათინურს *in petris insculpta*-ს უდრის.

რკინის, ბრპენისა და სხვა მაგარ მასალაზე „შთაწერისათჳს“ არსებობდა განსაკუთრებული იარაღი, რომელიც შეიძლება ყოფილიყო „ფრჩხილი აღმანტიხაჲ“ ან რკინისა. იერემიას ქართულ თარგმანში მაგ. ნათქვამია: „შთაწერილ არს ნაწერსა შინა რკინისა ფრჩხილითა აღმანტიხაჲთა“-ო (17, 1) ბერძნულად ფრჩხილი ზუსტ „ონჯქს“-ად არის აღნიშნული.

რბილ მასალაზე საწერ იარაღსაც მაშინ თავისი სახელი ჰქონდა. თავდაპირველად შემდეგ ზეულებრივ ტერმინად ქცეული „კალამი“, როგორც ეტყობა, არ იხმარებოდა. წა ნინოს შატბერდისეულ — ქელიშისეულ ც-აში, მაგ. ნათქვამია: „მოხუენით აღსაწერელნი წიგნისანი და დაწერეთ... ცხოვრებაჲ ჩემი“, „მოხუენეს საწერელნი სალომე უქარმელმან და სიენიელმან პეროჲავრი და იწყო სიტყუად წმიდამან ნინო და ივინი წერდეს“-ო (Опис. II, 735). საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს, რომ „საწერელი მელან-კალამი“-აო. მაგრამ ქართული დაბადების შედარება ბერძნულ დედანთან ცხად-ყოფს, რომ მაშინ „საწერელი“ სხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა. ესაიას თარგმანში ნათქვამია: „მიიღე შენდად გრაგნილი ქარტისა ახლისა... და დაწერე მას ზედა საწერელითა“ (VIII, 1). ქართულ ტერმინს „საწერელი“ ბერძნულად უდრის *η γραφίς* „გრაფის“, ლათინურად კი *graphium*-ი ერქვა, გერმანულად ამას ეწოდება *der Griffel*, სომხურად *գրիչ* „გრაჩი“-ი იხმარება. ბერძნული „გრაფის“ უმთავრესად ცვილოან ტაბულეაზე საწერ იარაღს ნიშნავდა. ამ მხრივ შატბერდისეული წა ნინოს ცხოვრების ზემო მოყვანილი ცნობა საყურადღებოა და ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, იქაც ხომ ცვილოანი საწერი მასალა არა აქვს ავტორს ნაგულისხმევი.

რალა უნდა ყოფილიყო „აღსაწერელნი წიგნისანი“? საფიქრებელია, რომ ამ ტერმინით საერთოდ საწერი მასალა და იარაღი იგულისხმებოდა. თუ თავდაპირველად, V—VI სს., როდესაც საღმრთო წერილი ქართულად ყოფილა ნათარგმნი, „საწერელი“ ცვილოანი ტაბულეების საწერი იარაღის, გრიფელის მნიშვნელობით იხმარებოდა, შემდეგში ამ ტერმინს მნიშვნელობა შეესცვლია და, როგორც საბა ორბელიანსაც აქვს აღნიშნული, მელან-კალმის მთელი გაწყობილების სახელად იხმარებოდა. შატბერდისეულ წა ნინოს ც-ის ზემო მოყვანილ ამონაწერში საწერელი შესაძლებელია ამ მნიშვნელობითაც იყოს ნახმარი. მაინცდამაინც XVII—XVIII სს-ში რომ ეს ტერმინი სწორედ ამ მნიშვნელობით იხმარებოდა, ამას ამდროინდელი მზითვის წიგნებიც ცხად-ყოფენ. ქსნის ერისთვის ასულის ანას (1692—1703 წწ.) მზითვის წიგნში სხვათა შორის სწერია: „საწერელი ერთი კარგი და პატიოსანი

თევზის კბილისა ოქროს რაზებითა და მისის იარაღითა — მაკრატლითა და ყალამთარაშითა“-ო (ს-ქს სიძველენი II, 433). ქსნის ერისთვის, დავითის ასულის ელენეს 1713 წ. ნზითვის წიგნშიაც ნათქვამია: „საწერელი სადაფქარისა ერთი ვერცხლის თავით და გაწყობილობით“-აო (ს-ქს სიძველენი III, 497). იესე ოსგეს შვილსაც თავის თავგადასავალში მოიხსრობილი აქვს, რომ მას უადგილოდ მყოფსა და მდივან-მწიგნობრობის თანამდებობის მოაჯეს ერეკლე მეფისაგან ბრძანება მოსვლია მისი ხელის გამოსაცდელად დუშეთს ასულიყო: „ვიქირავე ერთი ცხენი, ავიღე ერთი საწერელი... და წაველ... მიმიწოდეს... დამაწერინეს“-ო (გვ. 41).

ზემომოყვანილი ცნობებიდან ცხადად ჩანს, რომ „საწერელი“ ისეთი რამე იყო, რაც ყოველს განათლებულ ადამიანს, კაცს იქნებოდა იგი თუ ქალი, უნდა ჰქონოდა. მდივან-მწიგნობარს უმისოდ თავისი მოვალეობის ასრულება არ შეეძლო. ამასთანავე, საწერელი საწერი იარაღის ერთგვარ საცავად ჩანს და ზოგჯერ მდიდრულად იყო შემკული. ხან თევზის კბილისა კეთდებოდა, ხან სადაფისაგან, რაზები ჰქონდა დასაკეტავად, ან ვერცხლის თავი ებურა. შიგამ საწერი იარაღის საცავში, თვით იარაღს გარდა, მთელი „გაწყობილობა“-ც ელაგა. ეს გაწყობილობა, რასაკვირველია, რამდენიმე ლერწმის ნაჭრისაგან შედგებოდა, რომ ძველი გაცვეთილ-დამოკლებული საწერი იარაღის მაგიერ მწერალს ახალი გაეკეთებინა, და, ამას გარდა, მაკრატელი და „ყალამთარაში“. უკანასკნელი სიტყვა სპარსული قلم است და ქართულად კალმის მჭრელს, კალმის დანას უდრის. ამ დანით კალამს სთლიდნენ ხოლმე და წვეტს უკეთებდნენ. მაკრატელი რისთვის-ღა იდგა საწერელში, არა ჩანს.

ზოგჯერ, და უკვე XVIII საუკ. დამდევიდან, „საწერ-კალამი“ სამეღნესა და კალამსა ნიშნავდა. დ. გურამი შვილს დავითიანში ერთგან, მაგნათქვამია აქვს: კახთ-ბატონმა „მოსთხოვა გურგენს მდივანსა ქაღალდი, საწერ-კალამი... მისწერა ვახტანგს“ (ზ. ჭიჭინაძის გან. 41). ცხადია, ან ტერმინს აქ სწორედ ამგვარი მნიშვნელობა აქვს. მაგრამ აღმოსავლეთში სამეღნე თვით საწერელში იყო მოთავსებული და ამის გამო ბოლოს და ბოლოს საწერელი და საწერ-კალამი ერთი და იგივე გამოდიოდა. მაშასადამე, ქართული საწერელი სპარსულ قلم است „კალმდონ“, „ყალამდან“-ს უდრის. ამ უკანასკნელი სიტყვის ფორმა ქართულშიაც არის შემოსული და ნიშნავს საწერ იარაღს მთელი თავისი აწყობილობით.

მას შემდგომ, რაც საწერ ნივთად ქვისა, ლითონის ან ცვილის მაგიერ ქილის ფურცლები და ტყავი ან ეტრათი შემოიღეს, ძველი „საწერელითა“ და „ბრჩხილით“ მუშაობა უკვე შეუძლებელი იყო. ქილი და ტყავი იმდენად ნაზი ნივთიერებაა, რომ ასობის ამოკაწვრით, ამოჭრით; თუ ჩაქდევით გამოყვანა შეუძლებელი იყო. ამიტომ საწერ იარაღად ლერწმის კალამი შემოვიდა. რადგან ქართული ეტრათის ძეგლები V—VI სს. დროიდანაც გვაქვს შენახული, ლერწმის საწერი იარაღი საქართველოში ამ დროს და უფრო ადრეც უნდა ყოფილიყო.

ჯერ „საწერელ“-თან ერთად, ხოლო შემდეგში განსაკუთრებით საწერ იარაღად „კალამი“ იხმარებოდა. მეათე საუკუნეში უკვე სხვა იარაღით წერა

ველარც კი წარმოედგინათ და დაჩი ამბობს კიდევ თავის წერილში, რომ ფსალმუნნი „დაწერნა კალამან ღმრთისამან დავით სულისამიერ წმიდისა“-ო (ქრონიკები I, 100). მაქსიმე აღმსარებელის ცნის ქართულ თარგმანშიაც ნათქვამია: „კალამი მიების ჭელსა მას დაკუთხილსა და წერნ“ (Кеимена, I, 94). შოთა რუსთაველიც მოგვითხრობს, რომ ჩემი თხზულების წერის-დროს „მელნად ვიხმარე ვიშრის ტბა და კალმად მე ნაჲ რხეული“. ნესტან-დარეჯანს თავის წერილში, „უსტარში“ ნათქვამი აქვს: „ტანი კალმად მაქვს, კალამი ნავდელთა ამონაწები“ (ვეფხისტყაოსანი, იუსტ. აბულაძე, სტრ. 1222). მასასადამე, შოთასაც საწერ იარაღად კალამი უხმარია.

კალამს ბერძნულადაც ეწოდება ἡ χαλαμία „ჰო კალამოს“, ლათინურად calamus. პროფ. ნ. მარი ფიქრობს, რომ ქართული კალამი ნასესხები სიტყვა არ არის, რადგან ამ ფესვს ქართულში მრავალი მონათესავე (წალამი, ჩალა, სალამური და სხვა) მოეპოვება, ევროპულ სხვა ენებში კი ეს ფესვი განმარტობულია (Математические названия деревьев и растений).

თუმცა კალამი თავდაპირველადაც და წემდეგშიაც განსაკუთრებით ლერწმისაგან გაკეთებულ საწერ იარაღსა ნიშნავდა, მაგრამ მაშინაც კი, როდესაც მას ლერწმისაგან აღარ აკეთებდნენ და სხვა ნივთიერებისაგან ამზადებდნენ ხოლმე, საწერი იარაღის აღმნიშვნელ ტერმინად წინანდებურად „კალამი“-იხმარებოდა. ლერწმის მაგიერ ფრინველის ფრთისაგან, მეტადრე ბატის ფრთისაგან დაიწყეს კალმის გამოკრა. ონანა მდივანიც ბარამიანში ერთგან ამბობს: „კალამს მიზიდავს ფრინველი, ოდეს ფრთა დავარდებინა“-ო (1726 წ. ხელთნ., Опис. I, 529). მეორეგან ნათქვამი აქვს: „კალმად ბატის ფრთა მქონდა“-ო (იქვე, I, 526—527). ლერწმის საწერ იარაღისაგან ვასარჩევად ამგვარ კალამს „ფრთის კალამს“ (იქვე, I, 529) უწოდებდნენ.

თუ ბატის ფრთის კალამი დასავლეთ ევროპაში პირველად V ს-დან იხსენიება და ამის შემდგომ განუწყვეტლივ იხმარებოდა XIX ს-მდე, საქართველოში მისი ხსენება ჯერ-ჯერობით XVIII საუკ. პირველ მეოთხედზე უწინარეს არა ჩანს. საზოგადოდ აღმოსავლეთში ლერწმის კალამს რჩეობდნენ და ამიტომ ბატის ფრთის კალმით წერა მაინცდამაინც ძალიან მიღებული არ უნდა ყოფილიყო, როდესაც გაიხელად წერა უნდოდათ.

XVIII საუკ. პირველ ნახევარში, სახელდობრ, ღვთაების 1721 წ. გუჯარში იხსენიება დასასრულ „კალამნი ფოლადისანი“. ერთგან იქ ნათქვამია: „აღწერის... მიზეზად... მიპყრია კალამნი ფოლადისანი“ (ისტ. საბ. I, 18). არც გასაკვირალია, რადგან, თუ დასავლეთ ევროპაში ლითონის კალმები XVI საუკ-ზე უწინარეს არ ჩანს, სამაგიეროდ აღმოსავლეთში ცნობები მათი არსებობის შესახებ საშუალო საუკუნეებშიაც კი გვხვდება და ამიტომ შესაძლებელია საქართველოშიც ფოლადის კალმის არსებობაზე უფრო ადრინდელი ცნობაც აღმოჩნდეს.

ლერწმის, ფოლადისა და ფრთის კალმებს მხოლოდ ხელის დაჭერით არც კილზე, არც, მით უმეტეს, ეტრატზე და ქალაღზე ასოების მტკიცედ აღბეჭდვა არ შეეძლოთ: თუ კალმის წვერი რომელსაშე საღებავში ჩაწობილი „ამონაწობი“ არ იყო, მისი მოსმის კვალი ან ოდნავ, ან სრულებით არ ჩანდა.

ამიტომ კალმის შემოღებისთანავე საღებავის ხმარებასაც მიჰყვეს ხელი და საღებავით დაიწყეს წერა. ეს აზრი უეჭველია მხატვრობიდან უნდა იყოს ნაკარნახევი და ჩინელები და იაპონელები ესლაც წერის დროს იმგვარსავე ბეწვისაგან გაკეთებულ ყალამს ხმარობენ ხოლმე, როგორც მხატვრობაშია მიღებული. რაკი საწერი მასალა ჩვეულებრივ თეთრი ან მოყვითალო იყო, საღებავიც შავი ან წითელი იხმარებოდა ხოლმე. ჩვეულებრივ საღებავად შავი იყო მიღებული, წითელსა და მწვანეს კი განსაკუთრებულ შემთხვევებში მოიშველიებდნენ ხოლმე.

უკვე ეგვიპტეში წერისათვის ორსავე საღებავს ხმარობდნენ. ეგვიპტეში აღმოჩენილი ჭილები ცხად-ყოფენ, რამდენად დახელოვნებული ყოფილან ეგვიპტელნი შავი საწერი საღებავის დამზადებაში. ვერც ათასი წლის ხნიერებამ, ვერც სინოტიემ, თუ მხურვალე მწველმა მზემ, მათ ფერი და ბრწყინვალეობა ვერ შეუცვალა და ვერა დააკლო რა. როგორც ეტყობა, შავი საწერ-საღებავი ქვარტლისა, წყლისა და წებოსაგან კეთდებოდა, მაგრამ შედგენილობა და შემზადების ღონეობა ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის. ბიზანტიაში, დაახლოებით IV ს-იდან მოყოლებული ქ. შ. მოწითალო შავი საწერ-საღებავი იხმარებოდა, რომელიც გამძლეობითაცა და ფერთაც ძველს ძალიან ჩამოუვარდებოდა. ამ ახალ საწერ-საღებავს უჩივის მგოსანი პერსიუსი, რომელიც, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ქართველ ერთ მწერალივით გოდებს, რომ ხან გასქელდებოდა და ხან გათხელდებოდა, ხან კალამი ქაღალდსა სვრიდა ხოლმე¹.

წითელი საღებავითაც უყვარდათ ეგვიპტეში წერა. პიერატულ ჭილებზე თითოეული თავების სათაურები მომეტებულად წითურად არის ნაწერი. ეს ჩვეულება ბერძნებმა და რომაელებმაც შეითვისეს და წესად დასდვეს ისე, რომ თვით სიტყვა rubrum „რუბრუმ“ თითქმის სათაურის მნიშვნელობით-ღა იხმარებოდა². ხოლო რაკი თავების სათაურებსაც რომაელები წითელი მელნითა წერდნენ, აქედან წარმოდგა თავებად დაყოფილობის ლათინური სახელი rubrica, „რუბრიკა“, რაც წითურსა ნაშნავს³. რაკი შავი და წითელი საღებავი იყო ხოლმე წერისათვის საჭირო, ამიტომ საწერი იარაღის საცავს ორი პატარა სამელნე ჰქონდა ხოლმე. შემდეგში ორთელიანს ლითონის, ან განომწვარბ თიხის სამელნეს აკეთებდნენ ხოლმე შავი და წითელი საღებავისათვის⁴.

ქართულ თანამედროვე ენასა და მწერლობაში საწერ-საღებავის საზოგადო სახელად „მელანი“ იხმარება. ეხლა ჩვენ ვამბობთ წითელი, ლურჯი, მწვანე. შავი მელანიო. მაგრამ ძველ ქართულში შავი და წითელი საწერ-საღებავისათვის ცალ-ცალკე ტერმინები იხმარებოდა. ერთს X — XI ს-ის მინაწერში მაგ. ნათქვამია: „აწ რომელი წითელითა წერილ არს მარტოდ... იუწყება რიც-ჭუსა [თავთა?] განწესებისა... ხოლო რომელი იგი მელნითა არს ქუთმოწერი-

¹ W. Schubart, Das Buch bei den Griechen und Römern, 1907 წ., 83. 20.

² W. Schubart, Das Buch etc., 20.

³ Th. Birt, Kritik und Hermeneutik, 1913 წ., 83. 11.

⁴ W. Schubart, Das Buch etc., 20.

ლი... არს კათოლიკე რიცხვ“-ო (იხ. თ. უორდანიას. Опис. I, 332). რაკი „წითელი“, ცხადია, წითელი საწერ-საღებავის აღმნიშვნელია, ამიტომ „მელანი“- შავი საწერ-საღებავის აღსანიშნავი ტერმინი უნდა ყოფილიყო. „მელანი“- ბერძნული სიტყვაა. ბერძნულად კი μέλας, — αινα μέλας შავს, მუქ, ბნელსა ნიშნავდა, ხოლო τὸ μέλας „ტო მელან“ საწერ-საღებავსა ეწოდებოდა. ჩვენმა წინაპრებმა არამც თუ მარტო X—XI სს-ში, როგორც ზემომოყვანილი მავალითიდანა ჩანს, იცოდნენ, რომ „მელანი“ შავსა ნიშნავდა და შავი საწერ-საღებავის სახელი იყო, არამედ შემდეგშიაც ეს გარემოება დავიწყებული არ ჰქონიათ და საბა ორბელიანსაც აღნიშნული აქვს ლექსიკონში „მელანი“- შავი საწერელი“ არისო. სომხები მელანს ქანაპ „თანაქ“-სა, საღებავს კი ყსყ „დედ“-ს, წამალს უწოდებენ.

ჩემი თხოვნით V—VI სს. ქართული პალიმფესტების ქიმიური დამუშავების დროს პროფ. იოველ ქუთათელაძემ გამოიჩინა, რომ იმ ხანაში საქართველოში რკინისაგან შემზადებული მელანი უსმარიათ, შემდეგ XIII—XIV სს-ში კი უკვე სხვანაირი მელანი ჩანს.

რაკი ტექსტი სათაურებსა და სახენაო ასოებს გარდა მთლად შავი საწერ-საღებავით იწერებოდა ხოლმე, ამიტომ ქართულში მელანი საწერ-საღებავის ზოგად სახელად იქცა. შესაძლებელია უკვე ძველ დროსვე ამ ტერმინს ამგვარი ზოგადი მნიშვნელობაც ჰქონდეს და იქნება, როდესაც გიორგი ხუცეს-მონაზონიც ამბობდა—„აწ მე, მელნითა ოდენ ცხოვლითა სიტყუაჲ გამო-მისახან“-ო (ცდ გ-ი მთაწწელსა 350), სწორედ ამ საზოგადო მნიშვნელობით გულისხმობდა ამ ტერმინს.

მელანისა და წითელის გარდა, საწერ-საღებავის ტერმინად ძველ ხელნაწერებში ხშირად სიტყვა „სინგური“-ც გვხვდება. მაგ., სინას მთის მონასტრის 992 წ. ხელნაწერებში № 16 და № 19 შემდეგი წინადადებაა: „სადა სახარებისა თავი არს დასაწყებელი ესედ ქანწილი ზის ნიშნად სინგურითა, სადა დასრულდებოდეს, ბოლოჲ ესე ჯუარი ზის სინგურითვე“ (იხ. პირველში გვ. 332ა, მეორეში გვ. 262ა—278ა, შეადარე ქკბს I, 208, 5). სხვა ხელნაწერში ამგვარივე განმარტება ასეა გამოთქმული: „მუნვე წითლითა წილქანი ზის“-ო (ქკბი I, 94). ამგვარადვე ამ მეორე შემთხვევაში სინგურის მაგიერ „წითელი“ სწერია. ამიტომ, სინგურიც წითელი საწერ-საღებავის სახელი და ტერმინი უნდა იყოს. თვით სინას მონასტრის ზემოაღნიშნულ ხელნაწერებშიც განმარტებაში მოხსენებული ნიშნები მართლაც წითელი საღებავით არის ნაწერი. სინგურის მნიშვნელობა საბა ორბელიანსაც ხსომებია და მას ნათქვამი აქვს, რომ „სინგორი და სინგური წითელი სახატავია“. მას სინგურის შედგენილობა და შემადგენის ღონეობაც სცოდნია: „ვერცხლის წყალთა და გორგთა (sic) ცეცხლში გამოადნობენ“ და ისე აკეთებენო (ლექსიკ.).

უეჭველია, სინგური ყოველ წითელ საწერ-საღებავს არ ეწოდება, არამედ განსაკუთრებული შედგენილობისა და თვისებისა უნდა ყოფილიყო. თვით სინგურიც ნაწერის ფერიცა და განსაკუთრებული ბრწყინვალეობა ცხადად განირჩევა ჩვეულებრივ წითელი მელნით ნაწერის თვისებებისაგან და მათ სხვაობას შედგენილობის მხრივაც ცხადად მოწმობს. სინგური ეწოდებოდა ქართულად

იმ საწერ-საღებავს, რომელსაც ბერძნები *αυσχάριον* „კინბარის“ *τεγγάριον*, რომაელები *sacrum incaustum*-ს, რუსები ბერძნულიდან ნასესხებ *киноварь*-ს ეძახდნენ.

სინგურითა და წითლით მარტო სათაურები და საზედაო ასოები კი არ იწერებოდა, არამედ ბიზანტიის კეისრები სინგურს საბუთებში ხელისმოსაწერადაც სმარობდნენ ხოლმე. ზქსიმე აღმსაარებელის ცხოვრებაშიც მოთხრობილია, რომ „მეფემან თჳსითა კელითა დაწერა სინგურითა წამებაჲ დამტკიცებაჲ ძველსა მას სარწმუნოებისასა“-ო (*Keimena*, I, 102). მეექვსე მსოფლიო კრების ძველის წერის ეფთჳმე მთა წმიდელის ქართულ თარგმანშიაც ნათქვამია, რომ ამ კრების „აღწერილი იგი მართლისა სარწმუნოებისა ძველი და საეკლესიონი იგი კანონნი წინაჲსე ღმრთისმსახურისა კოსტანტინე მეფისა წარიკითხეს და თავადმან კოსტანტინე მეფემან თჳსითა კელითა წითლითა წამლითა სიმტკიცე... მის ძველისა აღწერა“-ო (ა. ხახანაშვილის გამ., გვ. 78). ბიზანტიის კეისრის კარზე განსაკუთრებული მოხელე (*ὁ βασιλικός*) იყო, რომელსაც სინგურის სამელნე ებარა, რომ, როდესაც კეისარს საბუთებზე ხელი ჰქონდა მოსაწერი, ეს სამელნე მიერთშია¹.

ჩვეულებრივ წითელ მელანს ბერძნები „მელანიონ კოკკინონ“-ს, რომაელები კი *rubrum*, *rubrica*, *minium*-ს ეძახდნენ. ჩვეულებრივ სამელნეს ბერძნულ მწერლობაში „მელანდოქიონ“, „მელანდოქე“, „მელანდოქემონ“-ს უწოდებდნენ.

ვისაც ძველი ხელნაწერები ხელთ ჰქონია და მათი ნაწერის სილამაზისა და სისწოლისათვის უნებლიეთ თვალი მიუქცევია, ის ალბათ შეამჩნევდა, რომ ეტრატისა და ქალაღლის სტრიქონებს ქვეშე ხაზების ნაალაგევი ემჩნევა ხოლმე. საწერ მასალაზე ეს ხაზები, როგორც ეტყობა, ბლაგვად წაწვეტილი ძვლის დაჭერით არის გაყვანილი უსაღებავოდ ისე, რომ ეტრატისა, აუ ქალაღლის დასაზულობა ხაზების ჩაქდულობის სახით ემჩნევა მხოლოდ და ისეთი სიფრთხილით არის დახაზული, რომ სშირად ხაზების ჩანაქდევს მარტო გულდასმითი განხილვა დაანახევებს დამკვირვებელს.

იმ განსაკუთრებულ იარაღს, რომელსაც სწორი ხაზების გავლებისათვის მოიშველიებდნენ ხოლმე, „სასაზაჲნი“ ეწოდებოდა. ერთი დამწერთავანი თავს იმით იმართლებს, რომ „არა-ქონებისათჳს სახაზავისა ჩემი“ სამუშაო ხეირიანად ვერ დაწერეთ (თ. ჟორდანიას *Опис.* I, 294).

სახაზავს ბერძნები უწოდებდნენ „კანონ“-ს, რაც თავდაპირველად მუხლედ სწორ ლერწამსა ნიშნავდა, რომაელები კი *regula* და *linearium*-ს. ქართული ტერმინი ამ უკანასკნელი ლათინური ტერმინის მსგავსად არის ნაწარმოები.

¹ Скабаляноенч, Византийское государство и церковь в XI в., 1884 წ., 83. 175.

§ 3. წერილის წიგნიან პირებს შორის და დაწერილი

ადამიანის ნაბრუნის ნიშნებით აღბეჭდვას ქართულად „წიგნი“ ეწოდებოდა და ეწოდება: უძველეს დროიდანვე მოყოლებული ეს ტერმინი იხმარება და ამ ცნების გამოსახატავად იგივე ფესვია სხვა ქართულ კილოვებშიც. თუმცა „წერა“ საბა ორბელიანს განმარტებული აქვს როგორც „კალმის მოსნა“ (ლექს.), მაგრამ ეს, რასაკვირველია, ამ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა არ არის. როგორც წერტილი თავდაპირველად ნაჩვენებს ეწოდებოდა და მხოლოდ შემდეგში იქნა ტერმინად ქცეული, წერის მნიშვნელობასაც თავისი ისტორია უნდა ჰქონოდა. ბერძნული γράφω „გრაფო“, რომელიც ვერმანულ Kerben-ს ენათესავება, ჯერ ამოტყუანს, ნიშნების ამოტყუანს ნაშენად და მხოლოდ შემდეგ წერას, ამგვარადვე „წერა“-ს თავდაპირველი მნიშვნელობაა განოსარკვევი. იქნებ მისი პირვანდელი მნიშვნელობის შემნახველ სიტყვებად „მწერი“ და „წერტილი“ იყოს და თავდაპირველად წერა ჩვეულებას, ჩაჭრას ნიშნება და ამგვარად წარწერის გამოყენებისათვის განკუთვნილი ტერმინი იყო და მხოლოდ შემდეგ იქცა ნაზ მასალაზე აღბეჭდვის აღმნიშვნელ ტერმინად? ამის ვაპოვებთ ენათმეცნიერების საქმეა.

წერისათვის შესაფერისი გარეგანი პირობები იყო აუცილებლად საჭირო, რომ დაწერილი სათანადო გარკვეულობითა და სილამაზით გამოსულიყო. ამ გარეგანი პირობების შესწავლა-გამორკვევა თავისდათავადაც საგულისხმოა ვითარცა ერის კულტურული ცხოვრების ერთი გამოხატულებათაგანი, და დამწერლობისა და ნაწერის სხვადასხვა თვისების გასათვალისწინებლად და დასაფასებლადაც აუცილებლად საჭიროა.

როგორ წერდნენ საქართველოში? შოთა რუსთაველი ამაზე გვიბასწავებს: „დავჯდამ წერად ანდერძისა საბრალოსა საუბრისად“-ო (ვეფხისტყაოსანი, იუსტ. აბულაძის გამ., 94, სტროფი 725).

გიორგი მთაწმიდელის სიტყვითაც, რაკი ქართველი ბერები სწუხდნენ, რომ წინამძღვრობის მრავალგვარა მოვალეობა ეფთჳმე მთაწმიდელს სამწერლობო მოღვაწეობას უშლიდა, მონასტრის მამასახლისობას თავი დაანებებინეს „და ესრეთ მოიცილა და თჳსსა სენაკსა დაჯდა... და თავადი წიგნთა ხალმართთა თაკვანებასა შეუდგა და ფრიადნი წიგნი თარგმანნა“ (ცდ ი-სი და ეფთჳსი § 109, 2-4).

მაგრამ ყოველთვის და ყველგან მჯდომარე არ წერდა დამწერელი, ან მწიგნობარი. ბარამიანის ავტორი, მაგ. პირდაპირ ამბობს, რომ „მწიგნობარს მართებს მეფეთ წინ დახმარებასა წერანი“-ო (1726 წ. ხელნაწერის ანდერძი, ე. თაყაიშვილის Опис. I, 529). სპარსთა შემოსევის გამო თბილისიდან დუშეთში შეხიზნული ერთი დამწერთაგანი მოგვითხრობს, რომ „უშეტესად მუჯლთა ზედა... ვხწერენ კაბადონნი ამისნი“-ო (1800 წ. ხელნაწერის ანდერძი, თ. ჟორდანიას Опис. I, 294). აღსანიშნავია, რომ ძველ საბერძნეთსა და რომშიაც წერისათვის მაგიდას არ ხმარობდნენ, არამედ ან დგომელა

წერდნენ, ან იტაკზე მჯდომარე და ფურცლის მუხლზე დაყრდნობით. ამგვარად ბარელიეფური ქანდაკებაც კი არსებობს¹.

იმ ადამიანს, ან ხელოსანს, რომელსაც წარწერას ამოაქრევიანებდნენ თუ გამაქანდაკებინებდნენ, „წამწმარალი“ ერქვა. გიორგი ამბროტოლის სრონორაფის ქლი თარგმანის სიტყვები „ტყუილით სადმე დაწერეს ესე წარმწერელთა მათ“ (5, 17-18) ბერძნული დედნის ქაზმბაჟ იჲ ყეყრახძობედ ზუყრახჟაუ თინა“-ს უდრის (I, 14).

ხოლო ვინც ხელითა წერდა, მას „ღამწმარალი“, „მწმარალი“ და „მწი-მწიპარალი“ ეწოდებოდა. ათონის დაბადების 978 წ. ხელნაწერში მაგ. ნათქვამია: „დაესრულა წინასწარმეტყუელებად ესაიაჲსი, ქრისტე, შეიწყალეთორნიჲ პატრიკი და გლახაკი მიქაელ (მელ) მწერალი“. „დაიწერა წმ ესე წიგნი ჯელითა საპათა მწერალთაჲთა: მიქაელისითა, გიორგისითა და სტეფანესითა... ოდეს ესე წიგნი დაიწერა ქორონიკონი იყო რუჲმ (ალ. ცაგარელი, СПГП, I, 70,73). ათონის 981 წ. ხელნაწერშიც აღნიშნულია: „ქე აღიდესულითა მიმად [იოვანე] და შული მათი ეფთჳმე, ამისი თარგმანი... და მეცა შემიწყალე გლახაკი საბა, ამისი უცბად მწერალი“ (იქვე I, 82). ამავე სავანის 1008 წ. ხელნაწერში ნათქვამია: „ბრძანებითა... მაჲსია ჩრნისა ეფთჳმესითა ჩუენ გლახაკი და ცოდვილნი არსენი ნინოწმიდელი და იოვანე გრძელიძე და ოქრობირი ღირს ვიქმენით დაწერად ჯელითა ჩრნითა წთა ამათ წიგნთა თარგმანებულთა განმანათლებლისა წრისა მაჲსია ჩრნისა ეფთჳმესითა ბერძულისაგან ქართულად... (გვედრებით) ჩუენ მწერალნი... მოგვიწესნიოთ“-ო (იქვე. I, 91—92).

იერუსალემის ჯვარის მონასტრის XI საუკ. ხელნაწერის ერთ მინაწერში აღნიშნულია: „ქე შე სული სტეფანესი, ამის წიგნისა დამწერელისაჲ“ (იქვე, II, გვ. 34, § 115). იერემიას ქართულ თარგმანში სწერია: „შეპყრობა ბარუქისი მწიგნობრისაჲ“ (პნ, 26). ძველი და ახალი აღთქმის წიგნების ქართულ თარგმანში „მწიგნობარი“ ყრახჟაჲანის „გრამატეუსის“ მნიშვნელობით არის ნახმარი; რაც ბერძნულად მდივან-მწიგნობარს, ვადამწერელს და შემდგეში საღმრთო წერილის მეცნიერს ეწოდებოდა.

პანსოფი ალექსანდრიელის ცხოვრების ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „ემმაკი იგი იქმნა სახედ მწიგნობრისა და ჯელთა აქუნდა ქარტად და აღსწერდა სიტყუასა მას“ (Keimena I, 56).

ძველ ქართულ მწერლობასა და სახელმწიფოებრიობაში „მწიგნობარი“ სიგელ-გუჯრებისა და სხვა საბუთების შემდგენელ-დამწერელ მოხელეს ეწოდებოდა.

ათონის ქართველთა მონასტრის აღაპებში ერთს XII საუკ. აღაპში „ღიღი აღმწმარალი“-ს თანამდებობაც იხსენიება. იქ ნათქვამია: ვალის გარდაუხდელობის გამო იყო „სოფელნი დაქერილნი... დიდისა აღმწერალისაგან სამეფოჲთა ბრძანებითა... აღიღო წიგნი სიმტიკისაჲ... რომელსა ზედა არის ბეჭედი პროტონოტარისაჲ ა (1) და დიდისა აღმწერელისა ა (1)“ (ათონის კრებ., 269). აქ მოხსენებული მოხელე ბიზანტიის კეისრის თანამდებ-

¹ Th. Biri, Die Buchrolle, 196—209 და Kritik und Hermeneutik, 302

ბობის პირი ყოფილა და, როგორც ჩანს, უნდა სახელმწიფო საქურქლის ხელისუფალი ყოფილიყო.

დანაწერი თავის ღირსებისდა მიხედვით ფასდებოდა. ამის შესაფერისი აღმნიშვნელი ტერმინებიც არსებობდა: ზოგი მათგანი წერის საერთო თვისებებს ახასიათებს, ზოგი კიდეე პიროვნულს. ყოველი ადამიანის დანაწერს თავისი განსაკუთრებული თავისებურება აქვს, რომლითაც მისი დაწერილის სხვის დაწერილისაგან გარჩევა შეიძლება. დამწერლის ნამუშავევის ამგვარი თავისებურების აღსანიშნავად „წელი“ იხმარებოდა. იესე ოსეს შვილს თავის თავგადასავალში ნაამბობი აქვს, რომ ერეკლე მეფე „დუშეთს რუსეთის ველმწიფეს არხას სწერენ და... რუსეთის დიდრონ კაცებს წიგნსა“. ამ საბუთების დასაწერად „რუსთაველის იოვანეს იმედი აქეთ. იმისი ჯელი ნახეს, ვერ იყო საკადრისი. დაღონებას მიეცნენ... მიმიწოდეს, მამაო ჩვენო დამაწერინეს, მერმე ველმწიფის წიგნი, მერმე დადებულთა, და დიდად მოიწონეს ბატონებმა“-ო (გვ. 41). ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის ანდერძში ონანა მდივანიც ამბობს „არც ჯელის სიკეთესა გაუფრთხილდი“ და ამიტომ „კარგი ჯელი არ გამოვიდა და ჯელი ვერ გამოვიჩინე“-ო. წიგნის შემკვეთთ „ნახიან სწრაფადობა კალამთა ჩემთა, მაგრამ ჯელის სიხვეს არ დამაჯერა“-ო. მისივე სიტყვით, ვისაც შესაფერისად დაწერა არ შეეძლო, რასაკვირველია, „ჯელი დაეწუნება“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис., I, 527, 529, 530).

ზემონოყვანილი ამონაწერებიდან ჩანს, რომ წერილობითი ძეგლების ყოველი დარგისათვის გარკვეული მოთხოვნილება არსებობდა და თითოეულისათვის შესაფერისი „საძაღრისი წელი“ უნდა ყოფილიყო. როდესაც უკვე ცნობილი პირი არ მოეპოვებოდათ, სანამ ვისმეს რომელიმე ძეგლისა, თუ საბუთის დაწერას, თუ გადაწერას მიანდობდნენ, ჯერ დამწერელის „წელის სიკეთე“-ს, თუ „წელის სიძაღრს“ არკვევდნენ ხოლმე. „ძაღრი წელი“, თუ „წელი“ ჰქონდა და, როცა მწერალი შესაფერის ხელს „გამოიჩენდა“ და არაფერი „დაეწუნებოდა“, მაშინ მიანდობდნენ ხოლმე სამუშაოს.

დაწერილისა და ხელის თვისებებისდა მიხედვით თვით წერის პროცესის აღნიშვნისათვისაც სხვადასხვა გამონათქვამი იხმარებოდა. ჩვეულებრივი „წერის“ გარდა, დამწერელთა ანდერძებში გვხვდება ტერმინები „წომად წერად“, „უცხად წერად“, „ზარჩხად წერად“, „ჩრჩხად“ და „დაჩრჩხად“. ეფთჳმე მთაწმიდელს, მაგ., 1002 წ. ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამი აქვს: წომად წერისათჳს შემინდევით, უცალო ვიყავ და უფროასი ღამით მიწერია“-ო (ქვბი I, 139).

ვისაც თავდაბლობის გამოჩენა უნდოდა და თავისი დაწერილი საკადრისი ხელით დაწერილად არ მიაჩნდა, ეს თავის ნამუშევარს „უცხად წერა“-ს უწოდებდა და თავის თავისთვისაც „უცხად მწერალი“-ს სახელის მეტს არას გამოიხეტებდა ხოლმე. 1008 წ. ათონის მონასტრის ერთს ხელნაწერში მაგ. აღნიშნულია: „დაიწერა მეორე ესე წიგნი ჯელითა ჩუენ ცოდვილთა არსენი, იოვანე და ოქროპირისაჲთა... ლოცვა ყავთ წთა მამათა ჩთთს იოვანესა და ეფთჳმისა თარგმანებისათჳს... და ჩუენ უცხად მწერალთა“-თვისო

(ალ. ცაგარელი, СПГП I, 86). სინას მთის მონასტრის ქართული № 1 ხელნაწერის დამწერელი ყოფილა „იოვანე უცბა (sic) მწერალი“ (გვ. 124a). ათონის 1074 წ. კრებულში მიქელ დაღალისონელი თავის დაწერილის შესახებ ამბობს: „ფარჩხად წერისა-თჳს შემინდევით, რამეთუ მესამესა წელსა ბოსტანსა და დასასრულსა ჰასაკთასა ვიქცეოდე“-ო (საეკ. მუზ. გამოც., გვ. 175). ალ. ცაგარელს ეს ადგილი „ფარჩხად წერისათჳს“-ად წაუკითხავს და თანაც რუსულად განმარტებული აქვს, „разноисто, крупно“-ო (СПГП I, 46). „ფარჩხად“ წანაკითხი სწორე უნდა იყოს. ს. ორბელიანს ლექსიკონში სიტყვა „**უარჩხატი**“ აქვს, რომელიც შორი-შორს წყობილად აქვს განმარტებული. ფარჩხვა და პარჭყვა ერთი და იმავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს. პარჭყვა კი ხელების თითების გაშლას ეწოდება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ფარჩხად წერაჲ“ მართლაც, ს. ორბელიანისა არ იყოს, შორი-შორს უშნოდ წერას უნდა ნიშნავდეს.

არასათანადო წერის, ან დამწერელისაგან თავდაბლობით თავის ნაშრომის დასაწასიათებლად და აღსანიშნავად ტერმინი „ჩხრეკაჲ“ და „დაჩხრეკაჲ“-ც იხმარებოდა. მაგ., სინას მთის 1044 წ. № 13 ხელნაწერში დამწერელს ნათქვამი აქვს: „არაჲ ვიშაოდე (sic) ჩხრეკაჲ ურგებისა ჩემისათჳის“ (გვ. 270b). ხოლო ამავე მონასტრის X საუკუნის № 15 ხელნაწერში აღნიშნულია: „დავჩხრიკე წჳდ ესე სახარებაჲ ოთხთავი ჳელითა ჩემ ცოდვილისაჲთა“-ო (გვ. 292a). წიგნი ესე „დაიჩხრიკა ჳელითა იოსებ შავისა“-ითაო (ქტბი I 130).

თვით დამწერელიც ასეთ შემთხვევებში თავის თავს „**მჩხრეკელი**“-ს ან **მჩხრეკელი**“-ს სახელს უწოდებდა: „ლოცვა ყავთ... ისაკისთჳს გლახაკისა მჩხრეკელისა“ (1030 წ. ხელნ. ქტბი II, 169), **მჩხრეკელი** ამისი იოვანე—ზოსიმე“ (სინას მთის 982 წ. ხელნაწ. № 71, გვ. 183b), „მიქელ **მჩხრეკელი**“-ო (სინას მთის 994 წ. ხელნაწ. № 19, გვ. 53b და 107b, 199b).

„ჩხრეკა“ ქექვას ნიშნავს ესლა. მაგრამ ამ ზმნის თავდაპირველი მნიშვნელობა თანამედროვე მეგრულს უკეთესად აქვს დაცული, რადგან „ჩხირკა“ მეგრულად თხრას, გათხრას ეწოდება (იოს. ყიფშიძე, მეგრ. გრ., 368). ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ ჩხრეკა წერიითი ხელოვნების ძველი, წარწერათა გამოყვანის აღსანიშნავად განკუთვნილი ტერმინი უნდა იყოს.

თავისდათავად იგულისხმება, რომ მარტო ტერმინი „ჩხრეკაჲ“ და „დაჩხრეკაჲ“ ნაწერის ღირსებას, მის სიმდარეს არ ამტკიცებს. ხშირად ეს მხოლოდ ან გულწრფელი თავდაბლობის ან ზრდილობიანად ქცეული თავდაბლობის გამოჩხატველი იყო. ეს ვარემოება იმითაც მტკიცდება, რომ, ჩვეულებრივ გამონათქვამს ვარდა, ამავე დროს „**ჰამჰად ჩხრეკაჲ**“ და „**უცბად ჩხრეკაჲ**“-ც გვხვდება. სინას მთის 982 წ. ხელნაწერში, მაგ., ნათქვამია: „**ჰავად ჩხრეკისათჳს...** შემინდევით“, ხოლო იმავე მონასტრის 994 წ. ხელნაწერის დანწერი მკითხველს ევედრება „**უცბად ჩხრეკისათჳს შემინდეთ**“-ო (№ 17, გვ. 308a და № 19, გვ. 53b). ერთს 1091 წ. ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამია, ვიცი, რომ „**უნდოდ და ჰავად ჩხრეკისა**“-თჳს კითხვისა და ლოცვის ღირსი არა ვარო (ქტბი I, 215). ცხადია, ასეთ შემთხვევებში „ჩხრეკაჲ“

წერასა ნიშნავს, თორემ ცუდად წერის მნიშვნელობა რომ ჰქონოდა, „ჰაჭად ზბრეკა“ ხომ ორი ერთნაირი სიტყვის გამეორება იქნებოდა.

ცუდი ხელის მქონებელი თავისთვის „მჩხაბაში“-ს სახელსაც ხმარობდა ხოლმე: „ამისა მჩხაბავსა გაბრიელსა შეუხდევნ ღმერთმან“-ო (XIII საუკ. ხელნაწ. მ. ჯანაშვილის ოპიც. III, 195, სადაც შეცდომით „მჩხიბავი“-ა დაბეჭდილი). ს. ორბელიანიც ამბობს: „მჩხაბავი ავად მწერალი არისო“ (ლექსკ.). ცუდი დამწერელობის აღსანიშნავადვე უნდა იყოს ნახმარი გამო-ნათქვამი „მწმარალი ნაცრიანი“. XII—XIII ს. ხელნაწერში ნათქვამია: „მიოხე, წო მარიაჲ, ნაცრიანი მწერალი, ძე აბრაამისა, გლახაკი დიმიტრი“ (თ. უორდანიანი, ოპიც. I, 112).

ქართულ ძველ მწერლობაში ბევრი საგულისხმო ცნობებია გაფანტული, რომელთა მიხედვითაც ირკვევა, თუ რაზე იყო „კარგი წელი“, „წელის სიკეთე“, თუ „სიავე“ დამოკიდებული.

ერთ ქართველ დამწერთაგანს კარგადა აქვს გამოთქმული, რომ დამწერლის მუშაობის წესიერი და სათანადო ასრულებისათვის უპირველესად შესაფერისი ხელშემწყობი პირობები იყო საჭირო. ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის დამწერელი ონანა მდივანი პირდაპირ ნატრულობს: „ნეტამც მწერალსა სამწერლო, ვითა სწადს, ისრეთ უნება: მელანი, სპარსთა ქალაღდი, კალამიც წელთა უნება, გამართვით სწერდეს... სიწყნარით აბო გააწყოს“, მაშინ „არც წელი დაეწუნება“-ო (ე. თაყაიშვილი, ოპიც. I, 530). ამგვარად, სათანადო საწერი მასალა და იარაღი ერთი მხრით, მეორე მხრით „გამართვით“ წერისათვის მოწყობილობა და მუშაობის „სიწყნარე“ იყო აუცილებელი. ამნაირი ნატურის გამეორება ყველას შეეძლო და XVIII ს-ზე უწინარესი ხანის მწერლებისათვისაც გამოსადევი იყო იმ მცირედი განსხვავებით, რომ XIII ს-მდე მყოფი მწერალი საწერ მასალად ქალაღდის მაგიერ ეტრატს ინატრებდა.

საქართველოს დაქვეითების ხანის მწერლები ფრთის კალამსა და იმდროინდელ მელანსაც უჩივიან. იმავე ონანა მდივანს ნათქვამი აქვს: „ფრთის კალამს მოხდის ბეწვი და უმალ წვერზედან გაისვა“. ხოლო მისივე სიტყვით: „ცუდი მელანი ქალაღდსა უმალ შიგ გავარდებისა, მელანი მქრქალი (sic), უსამყე ცუდმან ქალაღდმან გაისვა“ (იქვე, ოპიც. I, 529). ამავე პირის სიტყვით მისი დანაწერის ნაკლი, რომ მან „წელის გამოჩენა“ ვერ შეძლო, უმთავრესად ქალაღდისა, კალმისა და მელნის უვარჯისობის ბრალი ყოფილა: „წელი ვერ გამოვიჩინე, ქალაღდმა მიყო ზიანი, მელანმა იკლო ფერითა“-ო (იქვე, I, 529). ამ თავის ნამუშევრის წუნის გამართლებისათვის სხვაგანაც ატყვე აქვს მობოდიშებული: „არც წელის სიკეთეს გაუფრთხილდი. ამაღ რომე კალმად ბატის ფრთე მქონდა და ქალაღდსა და მელანსაც თქვენც დახედეთ, რა ცუდნი და არას წელისხანი არიან, და ამისთვის კარგი წელი არ მოვიდა“-ო (იქვე, I, 526—527).

მაგრამ თავიდათავი, რასაკვირველია, შესაფერისი დროული განსწავლულობა და გამოცდილება იყო. გრიგოლის ცნის გადამწერი თავისი დანაწერის ნაკლს სწორედ სათანადო და პატარაობიდანვე განსწავლულობის უქონ-

ლობით იბოდიშებს: „თუ რაა დამეკლოს, გინა დავაკლო წალმართ, სიყრმი-
საგან არა მესწავა წეჭაჲ, შემინდევით შრომისათჳს“-ო (ქკები I, 166).
1661 წ. ჟამნგულანის დამწერი კიდევ მიზეზად თავის ახლადმოსწავლეობას
და გაუწევრთნელობას ასახელებს: „სრულ იქმნა... ველითა ჩემ ცოდვილისა
ათანასესითა. ახლადმოსწავლე ვიყავ და, თუ რაიმე დამეშავებინოს, ნუ
მწყევთ“-ო (ე: თაყაიშვილი, საისტ. მასალ. II, 49). ცხადია, „ახლად-
მოსწავლე“ გამოცდილ დამწერს ვერ შეედრებოდა ხელით იმგვარადვე,
როგორც ვისაც პატარაობიდანვე წერა შესწავლილი არ ჰქონდა, წერის
ხელოვნებას ისე კარგად ვერ შეითვისებდა, როგორც თავის დროზე და შე-
საფერისად გაწვრთნილი.

მაგრამ გამოცდილი და დახელოვნებული მწერალიც ყოველთვის და-
ყოველ შემთხვევაში ერთნაირად და ერთი და იმავე ხელითა და შნოიანობით
არ წერდა. მის ნაწერსაც სხვადასხვა გარემოების გავლენა აუცილებლად
ემჩნეოდა ხოლმე. ეფთჳშე მთაწმიდელი, მაგ., თავისი ხელნაწერის „ზო-
მად წერა“-ს იმით იბოდიშებს, რომ „უცადო ვიყავ და უფროდსი ღამითა
მიწერა“-ო (ქკები I, 139). უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ დღი-
სით სამონასტრო მოვალეობის ასრულებით ქმოუცლელი ზოგი მწერალი, თუ
გადამწერელი, ან მკითხველი ბერები ღამ-ღამობით მუშაობდნენ. ამის გამო-
ათონის ქართველთა მონასტერში ერთადერთი გამონაკლისი და ზეთის სყიდ-
ვისა და ანთების უპირატესობა იმ მონაზვნებს ჰქონდათ, „რომელნი მკითხ-
ველნი იყვნინან ანუ მწერალნი და წსბსწსბსბსბს, ანუ სსწმრლბლ ბინთინს,
სსუაჲ კულა არა იყო წესი, რათამცა... კანდელსა ანთებდეს“ (გწი მთწმი-
დლი, ცქ იწესი და ეფთშესი 81,1). თვით ეფთჳშე მთაწმიდელსაც, როგორც
მისი ცხოვრების აღმწერელს სამართლიანად აღნიშნული აქვს, „უფროდსნი
წიგნნი ღამით სანთლითა უთარგმნიან... ფრიადისა უცალოებისაგან და საუ-
რავთა“-ო (იქვე, 50,4). ამ გარემოებას შეუძლებელია დამწერელის ხელზე გავ-
ლენა არ მოეხდინა. მიქელ დაღალისონელი კიდევ თავისი „უთარხსად წერის-
მიზეზად გადაჩვეულობასა და სიბერეს ასახელებს: „რამეთუ მესამესა წელი-
წადსა ბოხტანსა და დასახრულთა შასაკათასა ვიქცეოდე“-ო (ათონის კრებ-
გვ. 175),—მესამე წელიწადი ყოფილა, რაც უკვე კარგა მოსუცებული მებოსტ-
ნეობაში ჩამბულა. ცხდია, ასეთ პირობებში აღარც ხელი დამემორჩილებო-
და-ლა და ვერც თვალი-ლა გაუჭრიდა ხეირიანად.

ავგაროზ ბანდაისძეს თავის გადაწერილ ხელნაწერის ანდერძში
აღნიშნული აქვს: „ოდეს ეიწყე წერად (1348 წ. დაუწყია), ყრმა ვიყავ და
აქა მიცოვრებულმან სრულ ვყავ ქორონიკონსა: მიგ:“ 1355 წელსაიო (თ. უორ-
დანიო, Опис. II, 94). 17 წლის განმავლობაში უწერია წიგნი და, რასაკვირ-
ველია, იქ ნაწერის თვისებაცა და ღირსებაც დაწერალობის დროისდა მიხედ-
ვით განსხვავებული იქნება. ამ წლოვანებით გამოწვეული განსხვავების გარ-
და, მას ნაამბობი აქვს ცხოვრებისა და სულიერი მდგომარეობისათვის იმ
ყოველმსრივ მძიმე პირობების შესახებაც, რომელნიც მის მუშაობას აძნე-
ლებდნენ: „ღირს ვიქმენ... მწერალი ავგაროზ ბანდაისძე აღწერად წმიდისა
ამის წიგნისა... ზელ ვყავ და ვიწაჲ წერად დიდსა სიგლასაკესა და ეტრატის

აიძვრესა და შვიოთხა და უცალობასა შინა, წელსა მას, რომელსა იყო დიდი ხიკუდილობა, ქორონიკონი იყო: ლე:“, ე. ი. 1348 წ. (იქვე; II, 93). ასეთ მძიმე პირობებში კარგ დამწერელსაც შეიძლება ხალისი დაჰკარგოდა და გულმოდგინეობა დაჰკლებოდა. ის სიწყნარე, რომელიც შნოიანი წერისათვის ქართველ გადამწერლებს აუცილებელ პირობად მიაჩნდათ, ავეგროს ბანდაისძესთანა პირობებში ნამყოფს ადამიანს ხომ შეუძლებელია ჰქონოდა.

დასასრულ, ნაწერის ვითარება თვით მომუშავეის მოცლილობა-მოუცლელობასა და დაღლილობაზეც იყო დამოკიდებული. უეჭველია, წერის სისწრაფე, „სწრაფადობა კაღაბმთ“, დამწერელს საშუალებას არ აძლევდა ასოები შესიერად და ლამაზად გამოეყვანა და „განწყობით“ დაეწერა. ონანა მდივანს აღნიშნული აქვს, რომ ბარამიანის ვადაწერაში კალმის ისეთი სწრაფადობა გამოუჩენია, რომ „დავსწერე დღეში ერთი რვეული და მისთვის ვერ არა კაი ჯელი“-ო (ე. თაყაიშვილი, *Опис.* II, 520—527).

ვეფხისტყაოსნის 1671 წ. ხელნაწერის გადამწერელი დაღლილობას უჩივის: „რა ჯელ-ვეყვ ესე წერთა ჯელნი დამიშრო კაღაბმან, თვადნი ვაშტურდეს მწერთა“ (ს. კაკაბაძე, *ვეფხისტ.* 14).

1800 წ-ს ერთი ხელნაწერის დამწერი სპარსთა შემოსევის შემდგომ თბილისიდან ლტოლვილი მოგვითხრობს; „მწირობისა ჩემისასა ქალაქსა დუშეთს... უმეტესად მუჟღთა ზედა არა სწოროთა კასშათითა ვჰსწერენ კაბადონნი ამისნი (ე. ი. ხელნაწერისა) არა ქონებისათჳს სახაზავისა“-ო (თ. ჟორდანიას, *Опис.* I, 294).

ერთი სიტყვით, შემომოყვანილი ცნობებიდან ცხადი ხდება, რომ დანაწერის ღირსებაზე, დამწერლის პირადი მხატვრული ნიჭისა და სხვა თვისებების გარდა, კულტურულ დონეს, დროულსა და სათანადო განსწავლულობასაც, წლოვანებას, გულდასმულობას, მოცლილობას, თუ მოუცლელობით გამოწვეულ წერის სისწრაფეს და ცხოვრების ყველა ხელშემწყობ თუ შემაფერხებელ პირობებსაც ვაგლენა ჰქონდა. ეს გარემოება პალეოგრაფს უთარილო ხელნაწერების მარტო ხელის მიხედვით დათარიღების დროს ყოველთვის უნდა ახსოვდეს. მას მუდამ უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ ყველა თანამედროვენი ერთნაირად არ სწერენ და ერთი და იგივე ადამიანიც თავის სიყრმის, სიჭაბუკის, ხნეგრებისა და სიბერის ხანაში ერთნაირი ხელის მქონებელი არ არის და თვით თავისი წლოვანების ერთსა და იმავე ხანაში მისი დანაწერი წერის პირობებისდა მიხედვით ხშირად თვალსაჩინოდ განირჩევა ხოლმე.

„*კაბი მწერლისა*“ და „*ხელოვანის*“ სახელის მოსახვეჭად და განთქმულობის მოსაპოვებლად ჯერ ერთი „*ღამაში*“ ასოების გამოყვანა უნდა სცოდნოდა მწერალს, „*საბინო პალი*“ უნდა ჰქონოდა და თავისი ხელოვნების ყველა მოთხოვნილება დაეცვა. გ. მთაწმიდელის ცნობით თეოფანე ხუცესი იყო „*ველოვანებით მწერალი წიგნთა*“ (ცდ იესი და ეფთუმესი 111,3). ღვთაების 1722 წ. გუჯარში ნათქვამია: „*ველოვან ხარ... გელითა წერასა*“-ო (ისტ. საზ. I, 41).

ძველად ხელნაწერს ისეთივე მოწიწებით ეპყრობოდა პატრონიცა და დამწერელიც, როგორც ხელოვნების ძეგლს. ამიტომ მის ნაწერს სილამაზე და შინო უნდა ჰქონოდა. საკმარისია, ადამიანი ეტრატზე დაწერილი ძველი ქართული ხელნაწერები გადასინჯოს, რომ ეს გარემოება მისთვის ცხადი შეიქნეს.

ეტყობა, რომ საქართველოს განათლების ცენტრები ამ მხრივ ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ. კარგ მწერალს არამცთუ თანამედროვეთა შორის ჰქონდა ხოლმე სახელი განთქმული, მისი ნაშრომი მერმინდელი შთამომავლობისათვისაც განსაკუთრებული ნდობით იყო მოსილი და შემდეგდროინდელი გადამწერნი დედნად სწორედ ასეთ პირთა ნამუშევარს ირჩევდნენ. აი მაგ., რა არის გელათის მონასტრის XII—XIII საუკ., № 25 ხელნაწერში ნათქვამი: „წიგნისა სიმართლისაიჟს იქვ ნუ ვის გაქუს, პირველ დედა მართალი და კარგისა მწერლისა დაწერილი მქონდა“-ო (XB, V, 12).

ირკვევა, რომ ძველად წერისა და დანაწერისათვის გარკვეული „კანონი“ ყოფილა შემუშავებული, როგორც ასოთა მოხაზულობა-გამოყვანისათვის, ისევე მათი „ჩახსმისა“-თვის. ამ წესების დარღვევა უკანონოდ იყო მიჩნეული და დაწერილს „უნდოდ და ჰავად“ ხდიდა. 1091 წლის ერთს ხელნაწერში დამწერელი თითონვე გულახდილად აღიარებს: „უნდოდ და ჰავად ჩხრეკისა და უკანონებად (sic) და იწროდ ჩახსმისათვის არა უმეცარ ვარ, რამეთუ არა კითხვასა, გინა ლოცვასა ღირს ვარ, არამედ წინაუქმო“-ო (ქეზი II, 215). მაშასადამე, „ასოთა დახსმა“, თუ „ჩახსმა“ სტრიქონში „იწროდ“ არ შეიძლებოდა, არამედ „გაწყობით“, მივივით ასხმულს უნდა ჰგვანებოდა. რანა მდივანი ტყუილად არ ნატრულობდა, რომ ნეტამც იმ მწერალს, რომელმაც „სიწყნართ ახო გააწყოს“-ო. ის ნანობდა, რომ აჩქარებული მუშაობის გამო „ასო ვერ დავსხი განწყობით, ვერც ჭე ლამაზი ანი“-ო (ე. თაძაიშვილი, Опис. I, 529).

რასაკვირველია, წიგნის მომგებელიცა და წამკითხველიც მართლ დანაწერის სილამაზეს არ ეძებდნენ და არ ეტანებოდნენ, მათ თვით ამ წიგნის შინაარსი აინტერესებდათ. ამიტომ მთავარი ყურადღება ტექსტის სისწორესა ჰქონდა მიპყრობილი, რომ თხზულება უცდომელად ყოფილიყო გადაწერილი. ის ვინც ამ მხრივ ყოველ უმკაცრეს მოთხოვნისას აკმაყოფილებდა, „მწერალი უმადოდასი“, ან „სიმართლითა აღსაპსა“ ეწოდებოდა. ამ მხრივ ერთი საყურადღებო ცნობა მოგვეპოვება გელათის მონასტრის XII—XIII ს. № 25 ხელნაწერში. გადამწერს იქ ნათქვამი აქვს: „დედა მართალი და კარგისა მწერლისა დაწერილი მქონდა,—და თვით რად არა წარმოგიდგინებ კაცსა მას მოკსენებითა სახელისადათა,—იოანე დიაკონისა წინა დედოფლისა ბორენაჟს გაზრდილისადათა, რომელ მე ესრე მესმა, რომელ გიორგი ბოლასა კათალიკოს—ყოფილსა აქაჟთ მისებრი და მის უმართლესი მწერალი არ გამოსრულა ჩუენ ქართველთა ნათესავთა შინა“-ო (XB, V, 121).

როდესაც გადამწერელს სილამაზით განთქმული ხელი არ ჰქონდა, მაგრამ სამაგიეროდ ტექსტის ზედმიწევნითი გადმოწერა იცოდა, ეს გარემოება ხელის სილამაზეზე ნაკლებ არა ფასობდა, პირიქით, უფრო მეტადაც. გელა-

თის მონასტრის 1711 წ. № 26 ხელნაწერში, მაგ., აღნიშნულია: „დაღაცათუ არა სადამე საჩინო არს კელი ესე, არამედ... სიმართლითა აღსავსე“-ო (XB, V, 122), ხოლო ვეფხის-ტყაოსნის 1671 წ. საქ. საისტ. საზოგ. № 757 ხელნაწერის გადამწერი კეხულობს კიდევ: „ველსა მკითხველი შეატყობს, სიმართლით სხვა სჯობს წერთა“-ო (ს. კაკაბაძე, ვეფხის-ტყაოსანი, 14).

როდესაც წიგნის შექმნის მსურველს ახალდაწერილი წიგნი უნდოდა, გადამწერელს შეუკვეთდა, ამ შინაარსის თხზულება, ან კრებული მჭირდება და მომიზნადეო. ამნაირი წიგნის შემქმნელს „მომგებელი“ ეწოდებოდა (იხ. სინას მთის მონასტრის 984, 975 და 981 წწ. ხელნაწ.) თუ საჭიროდ მიიჩნევდა, ან თუ დამწერელი შესაფერის საწერ მასალას ვერ იშოვიდა, მომგებელი მასალას თვითვე შოულობდა და მიუტანდა ხოლმე. მიქელ დაღალი-სონელს, მაგ., თავის ანდერძში აღნიშნული აქვს: ათონის 1074 წ. კრებული დავწერე „დეკანოზობასა“ იაკობ მღვდელისასა, განზრახვითა მისითა... ეტრათი იაკობ დეკანოზმან მოილო“-ო (გვ. 175). როდესაც წიგნის მომგებელს სადმე განთქმული გადამწერი ეგულებოდა, მანძილს არ შეუშინდებოდა ხოლმე. ჩვენამდის მოაღწია ერთმა საგულისხმო წერილმა, რომელიც განთქმულ მწერალ იოანეს 934 წელს სინას მთიდან წიგნის მომგებელი მიქელისათვის მიუწერია, როდესაც შეკვეთილი წიგნი შემკვეთელისათვის დამთავრებული გაუგზავნია. აი თვით წერილიცა: „ქრისტემან მომიბოძენ ჯუარი და წმიდად ლოცვაჲ თქვენი, ძჰაო და უჟალო ჩემო მიქელ, რომელი გებრძანა, დამიწერია. მარიამ მეგვბტელისაჲ არა ვბოვე. სხუად ვერაჲ ვიცოდე, რადმცა დავწერე. რვეულნი, რომელ დარჩის, საკითხავებად დავწერე. შემინდე, არაჲ მქონდა. ყოველთა ძმათა თაყვანის ცემასა და ლოცვასა მოვასხენებ. ესე მე აღრე დავწერე, ვარნა არავინ ვბოვე, ვისკცა მივსცე: ამ კჳრილესადა წარმომიცემიან. თუ რას მაწერიებდე, მიხაროიან ეტრათი გიზლო“-ო (სინას მთის მონასტ. 984 წ. ხელნაწ.). ეტყობა, მიქელს, სხვათა შორის, მარიამ მეგვიბტელის ცხოვრების გადამწერაც შეუკვეთია, მაგრამ იოანეს მისი ტექსტი სინას მთაზე ვერ უშოვია და იმის მაგიერ საკითხავები გადაუწერია. თუ ამაზე არ დამთანხმდები, რასაც დამაწერინებ, სიხარულით აგინაზღაურებ ამ ეტრატსაო. საგულისხმოა აგრეთვე გადამწერის ბოდიში დავგვიანებისათვის: შეკვეთილი დროისათვის დამზადებული მქონდა; მაგრამ მგზავრი არ იყო, რომ გამომეტანებინაო.

§ 4. გარემოებები ახსენაგოგანი და თაგუნები

სათითაო გადამწერელთა გარდა ჯგუფობრივი გადამწერლობაც იცოდნენ. ქართულ ძველ ხელნაწერებში მრავალი ცნობები მოიპოვება ერთი ხელნაწერის ორი და სამი პირისაგან გადამწერილობის შესახებ. ცხადია, ასეთ შემთხვევებში ჩვენ ერთი წერთი განსწავლულობის და სკოლის წარმომადგენლებთან გვაქვს ხოლმე საქმე, რომელთაც ამ ხელოვნების ყველა მოთხოვნილება ერთნაირად ესმით და ერთი და იმავე ხელით წერა შეუძლიათ, მაგ., რომე-ათონის 978 წ. დაბადების ანდერძში ნათქვამია: „დაიწერა

წა ესე წიგნი ჯელიათა სამთა მწერალთა[და] — მიქაელისითა, გიორგისითა და სტეფანესითა“ -ო (ა. ცაგარელი, СПГП I, 73). ტბეთის 995 წ. სახარებაც დაწერილი ყოფილა „ჯელითა ორთა მწერალთა[და] — დო გლახაკისათა და გლახაკისა ოქროპირისათა“ (იქვე, 20). იოანე ოქროპირის სახარების თარგმანების შემცველ ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერიც „დაიწერა მეორე ესე წიგნი ჯელითა ჩუენ ცოდვილთა — არსენი, იოვანე და ოქროპირისადათა“ (იქვე, I, 86). ამგვარი შინაარსის ამონაწერების მოყვანა ბლომად შეიძლება.

ცხადია, რომ ერთი ამ რამდენიმე ვადამწერთაგანი გადაწერის ხელმძღვანელი და უფროსი უნდა ყოფილიყო და ვადამწერთა ურთიერთშორის დამოკიდებულება გარკვეული წესებით იქნებოდა მოგვარებული. ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ ვადამწერთა ერთნაირი ამხანაგობანი უნდა ყოფილიყო. XI—XII სს., როდესაც საქართველოს კულტურულმა განვითარებამ უაღრეს საფეხურს მიაღწია, ვადამწერლების ამხანაგობათა არსებობა და საზოგადოდ ამ ხელობის ფართოდ, სავაჭრო მიზნით ერთობლივი წარმოება ბუნებრივად უნდა ვიგულისხმოთ, მაგრამ ჯერ ამ საკითხის შესასწავლად საჭირო ცნობები ამ ხანისათვის არ მოგვეპოვება. არც ის ვიცით, თუ რა სახელი ეწოდებოდა მაშინ ამგვარ ვადამწერლების ამხანაგობებს. მხოლოდ XVIII საუკ. პირველი ნახევრის ერთ წიგნში გვხვდება ამ საგულისხმო საკითხის შესახებ საყურადღებო ცნობა. ციხის გულანში სახელდობრ ნათქვამია: „მე ცოდვილმან მღვდელმან საბაჲ ჯელ-ვყავ პატიოსნისა გულანისა ამის აღწერა ბრძანებითა პატიოსნის ნაკაშიძის ბეჟანისათა... ესე წა პატიოსანი სრული გულანი ჩემის ცოდვილის ხელით დამიწერია... ამის წერაშიდ ჯჟმათის გულანი გავაკეთე მე და ჩემმა თაბუნმა“ -ო (დ. ბაქრაძე, АПГАдж., გვ. 274). „თაბუნი“ და „ასნაფი“ ერთი და იგივე სიტყვაა და XVII—XVIII სს.-ში ამქრის მნიშვნელობით იხმარებოდა. აქედან ცხადი ხდება, რომ ვადამწერთა ამხანაგობას „თაბუნი“ ჰქმევია. თუ ასეთი რამ საქართველოს ამ კულტურული დაქვეითების ხანაში ყოფილა, მით უმეტეს ეს X—XII სს.-ში, ჩვენი ჰვეენის კულტურული აყვავების ხანაშია საგულჯსხმებელი.

§ 5. გვამწერალთა შრომის ნაყოფიერება

საგულისხმო ცნობები მოგვეპოვება ვადამწერელ-ვადამწერთა მუშაობის ნაყოფიერებისა და „კალამთა სწრაფადობა“-ზე. მართალია, პირდაპირი ცნობები შედარებით მერმინდელია და XVI—XVIII სს. ვითარებას გვისურათებს, მაგრამ არაპირდაპირი ძველი დროისათვისაც მოგვეპოვება და მერმინდლებთან ერთად საყურადღებო დასკვნის გამოყვანის საშუალებას გვაძლევს XI—XII საუკუნეებისათვისაც.

ეფთჳმე და გიორგი მთაწმიდელების სიტყვებიდან ჩანს, რომ ვანთქმულ ხელოვან ვადამწერელს თეოფანე ხუცესს თავის სიცოცხლეში დაახლოვებით 75 მოზრდილი წიგნი გადაუწერია (ამის შესახებ იხ. აქვე § 12, წიგნების ფასი). უფრო საყურადღებოა ცნობები ეფთჳმე მთაწმიდელის

შრომის ნაყოფიერების შესახებ; რომელიც მისგან შექმნილი თეოფანე ხუცესისაზე გაცილებით უფრო ძლიერი ყოფილა. მარტო გიორგი მთაწმიდელს მის კნობებში 60 თხზულება აქვს ჩამოთვლილი. მთლად კი ეფთჳმე მთაწმიდელს 90-მდე ნაწარმოები აქვს ქართულად ნათარგმნი და გადმოკეთებული¹. ზოგი მათგანი დიდი თხზულებებია. თუ გავიხსენებთ, რომ ხანგრძლივი (978—1028), 56 წლის სამწერლობო მოღვაწეობა 14 წლის განმავლობაში (998—1012 წ.)² სამონასტრო საქმეების მართვა-გამგეობით იყო შეწყვეტილ-შეფერხებული და ნამდვილი ინტენსიური მუშაობის წარმოება მას, მაშასადამე, მხოლოდ 36 წლის განმავლობაში შეეძლო ეწარმოებინა, მაშინ ეფთჳმე მთაწმიდელის ნაყოფიერება სწორედ რომ განმაცვიფრებელი გვეჩვენება: წელიწადში 2—3 თხზულება უთარგმნია. მის ამ მოღვაწეობას, რასაკვირველია, თეოფანე ხუცესისას ვერც კი შევადარებთ: სად მთარგმნელ-შემთხზველის შემოქმედებითი მუშაობა და სად სხვის ნათარგმნისა, თუ ორიგინალური ნაშრომების გადაწერა! მაგრამ ეფთჳმე მთაწმიდელსაც ხომ თავისი თარგმანისა და ნაწარმოებების დაწერაც უხდებოდა. მარტო ამ დაწერილობას ნაყოფიერების მხრივაც რომ შევადაროთ ეფთჳმესი და თეოფანეს შრომის ნაყოფიერება, ეფთჳმე სჯობნის. მისი ნაწერი რომ მხოლოდ იმავე საფასით შეგვაფასოთ, როგორც თეოფანესია შეფასებული, ეფთჳმე მთაწმიდელის შრომების ღირებულება 1800 დრაჰკან-ლუკატს აღემატება.

ალსანიშნავია გიორგი მთაწმიდელის შრომის დიდი ნაყოფიერებაც. თავის 23 წლის სამწერლობო მოღვაწეობის დროს (1042—1065), რომელთაგან უკანასკნელი ექვსი წლის განმავლობაში მუშაობა ამ სფეროში არ შეეძლო, მას 40 შრომა დაუწერია, ხან ვითარცა მთარგმნელს, ხან ვითარცა რედაქტორს, ხან ვითარცა მეცნიერს თავისი საკუთარიც. ამგვარად, თუ 17 წელიწადს ვიანგარიშებთ, ყოველ წლივ 2 ნაშრომზე მეტი გამოდის. ზოგი მათგანი დიდი წიგნები იყო და რთულ და ხანგრძლივ მუშაობას მოითხოვდა. რასაკვირველია, აქაც ჩვენ შემოქმედებითა მუშაობის ძეგლებთანა გვაქვს საქმე, მაგრამ, მარტოა წერითი პროცესის მხრითაც რომ მივუდგეთ საკითხს, შრომის დიდ ნაყოფიერებასთან გვაქვს საქმე, მეტადრე თუ ამავე დროს ვიორგი მთაწმიდელის მრავალფეროვანს, ინტენსიურ მოღვაწეობას მონასტერსა და გარეთაც გავიხსენებთ.

პარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის დამწერელი ონანა მდივანი თავის ანდერძში თავმოწონებით ამბობს: „დღეში ერთი რვეული დავხწერი ოთხმოცდათექვსმეტი ლექსი, რომე მრავალთა ნახიან ხწრაფადობა კალამთა ჩემთა“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. I, 527). ერთი რვეული 16 გვერდს შეიცავდა და ონანა მდივნის სიტყვებიდან ჩანს, რომ დღეში 16 გვერდის (30,5 × 20,5 სანტ.) დაწერა უკვე „კალამთა სწრაფადობად“ ითვლებოდა. მაშასადამე, ჩვეულებრივ დამწერი ამაზე გაცილებით ნაკლებ ნაყოფიერებას იჩენდა და ნაკლებს დაწერას ასწრებდა.

¹ პროფ. კ. ქვეკელიძე, ქართ. ლიტერ. ისტ., I, 170—188., თბ. 1941 წ.

² იქვე, 196—207.

საქართველოს საისტორიო სპეციალური ვეფხის-ტყაოსნის 1646 წ. № 99 ხელნაწერის გადაწერის ნათქვამი აქვს: „ვიწყე ესე... ვეფხის-ტყაოსანი“ თიბათისა ცამეტსა, სრულ [ცყავ ათ]რვაშეტსა ავთისტოსა ქქსა სამას ოცდა-თოთხმეტსა, [თუ] რამ აკლდეს, ნურაინ დამწყველით, ტყვეობაში ვსწერდი. ეს წიგნი ოცდაცხრა რვეული არის“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 570). ანგვარად, ვეფხის-ტყაოსნის გადაწერა 13 თიბათეფს ანუ იელისს¹ დაწყებულა და 18 ავეისტოს დამთავრებულა. სულ 35 დღე გამოდის და ამ ხნის განმავლობაში 29 რვეული, ანუ 464 გვერდი დაუწერია. თუ გადაწერმა ყოველდღე, კვირა-უქმეებსაც იმუშავა, მაშინ დღეში 15 გვერდზე ცოტა მეტი დაუწერია. მაგრამ თუ გადაწერი კვირა-უქმეებს მტკიცედ იცავდა, მაშინ მისი ნაყოფიერება თითქმის ონანა მდიდნისას უდრის და დღეში 15 გვერდი (28×20 სანტ.) გამოდის.

ციხის გულანის ანდერძში მის XVII—XVIII ს. პირველი ნახევრის გადაწერელს საბა მღვდელსაც აღნიშნული აქვს: „ღმთაების გულანი ჩავიგდე გელთ, მარტომან ვავაკეთე, ისიც თვრამეტს წელიწადს განვასრულე“-ო (დ. ბაქრაძის АПГА, გვ. 274). დ. ბაქრაძის სიტყვით, აქ აღნიშნული ღმთაების გულანი შემოქმედის გულანი უნდა იყოს (იქვე, 275). ხოლო, ამავე მკვლევარის სიტყვით, შემოქმედის გულანი 1004 სქელ ქალაღის ფურცელს შეიცავს და 2 ფუთს იწონის, მრავალი სურათებითაც არის შემკული. დ. ბაქრაძე ამბობს, თითქოს ციხის გულანში საბა მღვდელს ნათქვამი ჰქონდეს, რომ მე და ჩემმა თაბუნმა აქ გულანზე 18 წელიწადს ვიმუშავეთო (იქვე, 150). მაგრამ თვით საბა სულ სხვას მოგვითხრობს და განსვენებულ მკვლევარს აქ შეცდომა მოსვლია. საბას ჯერ ნათქვამი აქვს: „ამის (ე. ი. ციხის გულანის) წერამიდ (sic) ჯუმათის გულანი ვავაკეთე მე და ჩემმა თაბუნმა. კიდევ ღმთაების გულანი ჩავიგდე გელთ, მარტო ვავაკეთე, ისიც თვრამეტს წელიწადს განვასრულე“-ო (იქვე, 274). აქედან ცხადია, რომ საბა მღვდელს შემოქმედისა და „ღმთაების გულანი“ სხვადასხვა წიგნებად აქვს აღნიშნული და ბაქრაძის აზრი გულანის ამ ორი სახელის იგივეობის შესახებ. თვით ამ ძეგლების გადაწერის მკაფიო ცნობას ეწინააღმდეგება. ამას გარდა, მას გარკვევითა აქვს აღნიშნული, რომ შემოქმედის გულანი მან და მისმა „თაბუნმა“ გადაწერა, ე. ი. რამდენიმე თანამშრომელი ჰყოლია ამ წიგნის გადაწერის დროს, და ეს გარემოება თვით შემოქმედის გულანის მინაწერ — ანდერძის ცნობებითაც მტკიცდება (იქვე, 149—150). „ღმთაების გულანი“ კი მე მარტო ვავაკეთე“-ო, უთანამშრომლებოდ უწერია და სწორედ ამ გულანზე ამბობს, რომ 18 წელიწადს დავამთავრეო. ეს გარემოება ისედაც საფიქრებელია, რადგან მრავალი გადაწერის თანამშრომლობას ყოველგვარი აზრი დაეკარგებოდა, ეს წიგნი ამდენ ხანს რომ ეწერათ: თანამშემწენი, ცხადია, საქმის დასაჩქარებლად უნდა ყოფილიყვნენ მიწვეულნი.

¹ ს. თრბელიანის სიტყვით (ლექსიკ. ხს. „თიბისა“ და „თოვე“), მაგრამ ესაა იგნისს. თუ იგნისად მივიღებთ, 66 დღე იქნება და დღეში 7—8 გვერდი გამოდის.

რაკი „ღმთაების გულანი“ არა ჩანს, მის სიღიღებზე დაახლოებითი შესჯელობა შემოქმედის გულანის მიხედვით შეგვიძლია, რადგან მათი შინაარსის იგივეობა ამ ხელნაწერთა ერთტანიანობას გულისხმობს. შემოქმედის გულანი კი 1004 ფურცლიანი, ანუ 2008 გვერდიანი დიდი ტანის წიგნია. თუ ეს რაოდენობა საბა მღვდელს 18 წლის განმავლობაში დაუწერია, გამოდის, რომ წელიწადში მას ორთაშუა რიცხვით 111 გვერდზე ცოტა მეტი ($\frac{1}{9}$) უწერია. უნდა გავიხსენოთ, რომ საბას ვითარცა ხუცესს თავისი პირდაპირი მოვალეობის ასრულება უხდებოდა: ამისთვისაც ცოტა დრო არ დასჭირდებოდა და სრულებით მოცლილი არ იყო, რომ განუწყვეტლივ „ღმთაების გულანის“ გადაწერაზე ემუშავნა. შესაძლებელია, შემოქმედის გულანივით ისიც დასურათებული ყოფილიყო და მაშინ ამავე დროს მას ხატვაც მოუხდებოდა. როგორც მისივე სიტყვებიდან ჩანს, ამ გულანის გადაწერის დროს კიდევ სხვა ორი გულანის გადაწერა-შემზადებაშიც მიუღია მონაწილეობა და ამისთვისაც დრო დასჭირდებოდა. ყველა ამ მოსახრებათა გამო საბა მღვდლის ზემომოყვანილი ცნობა, რომელიც დღეში დაახლოებით $\frac{1}{3}$ გვერდის გადაწერას გვაგულისხმებენებს, გამომწერელთა შრომის ჩვეულებრივი ნაყოფიერების გამოსარკვევად დამახსიათებელი და გამოსაყენებელი არ არის, მაგრამ საყურადღებოა თვით ნაწერის თვისებათა გასარკვევად და დასაფასებლად.

იგივე უნდა ითქვას ავგაროზ ბანდაისძის 17 წლის განმავლობაში გადაწერილი 500 გვერდიანი ეტრატის დიდტანიანი (34×24 სანტ.) წიგნის შესახებ ცნობაზეც, რომლის მიხედვითაც ავგაროზის ნაყოფიერება წელიწადში 29 გვერდს ძლივს სცილდება. ცხადია, რომ ამ შემთხვევაშიც გამომწერს განუწყვეტლივ არ უნდა ემუშავნა და მისი გამომწერლობა ხანგრძლივობაც ამით უნდა იყოს გამოწვეული. ეს რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, ამას თეოფანე ხუცესისა, ეუთუმე და გიორგი მთაწმიდელების შასახები ცნობები ცხადყოფენ. ავგაროზ ბანდაისძესა და საბა მღვდელსავით მათაც რომ თითო მოზრდილი ხელნაწერი 17—18 წლის განმავლობაში ეწერათ, მაშინ მათ ნამუშევარს საუკუნეები მოუხდებოდა.

1715 წ. ფსალმუნის ხელნაწერის გამომწერელი გვაუწყებს: „ვიწყე წმიდად ესე დავითი დღეთა ზატიკისათა, მენელსაცხებელთ კვირიაკისა წინაღლით, შაბათს, და სრულ ვყავ შობითგან ბრმის კვირიაკის წინაღლით, შაბათს, დღესასწაულსა წა მეფეთა კოსტანტინე და ელენესთა ჯვრის გამოჩენასა“-ო (მ. ჯანაშვილი, Опис. III, 193). რაკი ხელნაწერი 225 ფურცელს, ანუ 450 გვერდს შეიცავს, დღეში 20 გვერდი უწერია, თუ კვირაობითაც უმუშავებია, თუ არა და 23 გვერდი, მაგრამ პატარა ტანისა ($9,9 \times 6,9$ სანტ.).

გელათისეული გულანის ხელნაწერში აღნიშნულია: „ვიწყეთ წერად ამისა ქკსა ტმა (= 1653 წ.) და სრულ იქმნა წელაწადხა ორხა, ქკსა ტმგ“-ო (= 1655 წ.; თ. ჟორდანიას, Опис. II, 202). თ. ჟორდანიას ცნობით ეს დიდი ტანის (44×28 სანტ.) წიგნი ამჟამად 1161 ფურცელს შეიცავს, მაგრამ, შუაში ბევრი ფურცლები ჰკლებია (იქვე, გვ. 192—193). რადგან დანაკლისის რაოდენობა თ. ჟორდანიას ზედმიწევნით აღნიშნული არა აქვს, დაახლოებით, რომ გულანის ფურცლების თავდაპირველი რიცხვი 2000-ად ვიანგარიშოთ.

დიდი ნეცდომა არ იქნება: თვით დამწერელს აქვს აღნიშნული, რომ ამაზე სრული წიგნი საქართველოში არ მოიპოვებო, 2 წელიწადის დღეთა რიცხვს რომ 12 მთავარი დღესასწაულისა და კვირა დღეები გამოეკლოთ და 610 საშუალო დღე ვიანგარიშოთ, გამოვა, რომ დაახლოებით დღეში $6\frac{1}{3}$ დღეტიანი გვერდი დაუწერიათ.

ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებათა 1785 წ. გადამწერელს მიხედვით ცეს-დეკანოზს კიდევ ნათქვამი აქვს: „მოგვე წერად თთჳსა აპრილსა: იე: (15) და ვაეასრულე მთიბათჳს: დ: (4), რომელ იქნება დღე ორმოცდაათი“-ოე. თაყაიშვილი, *Опис. II*, 678). ამ ხელნაწერში სულ 408 გვერდი 30×20,5 სანტ. ზომისა. რაკი თვით გადამწერელი 50 დღეს ანგარიშობს, ისე გამოდის, რომ დღეში 8 გვერდი უწერია.

ამგვარიად, საბა მღვდლისა და ავკაროზ ბანდაისძის ცნობებს თუ მხედველობაში არ მივალვით, ონანა მდივნის, ეფთხის-ტყაოსნის, ფსალმუნისა და სხვა ხელნაწერების ანდერძებიდან ამოღებული ზემომოყვანილი ამონაწერებით ირკვევა, რომ კარგი და სწრაფი გადამწერი დღეში 20—23 პატარა ტანის (9,9×6,9 სანტ.) გვერდის, 13—16 მოზრდილი (30,5×20,5 სანტ.) გვერდისა და 6—8 დიდი ტანის (44×28, ან 30×20,5 სანტ.) გვერდის დაწერას ახერხებდა. თუ გავიხსენებთ, რომ მაშინ ხელნაწერი ლამაზი და გარკვეული, თანაც თავიდან ბოლომდე ერთნაირი ხელით უნდა ყოფილიყო დაწერილი, გადამწერელის ამოდენი ნაყოფიერება მისი მართლაც თვალსაჩინო კალმის სწრაფადობად უნდა იქნეს მიჩნეული. ისედაც დიდხანს დღეში 16 გვერდის შროიანი, კაიხელადი წერა ადვილი საქმე არ არის. ჩვეულებრივ, როგორც დავრწმუნდით, ამაზე ნაკლებს ასწრებდნენ 13—15 გვერდამდე, უეჭველია ამაზე უფრო მცირე რაოდენობის ნაყოფიერებაც უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც ხელნაწერი განსაკუთრებული სილამაზით უნდა ყოფილიყო დაწერილი.

§ 6. ხელნაწერის შემადგენელი ნაწილები

ყოველ ცალკე ხელნაწერს, დანიშნულებისა და შინაარსისდა მიუხედავად, „წიგნი“ ეწოდებოდა. „მოაღო წიგნი იგი შჯულისა“ (გამოსლ. 24, 7) ქართული თარგმანისა ბერძნულს *τὸ βιβλίον τῆς διαθήκης* და ლათინურს *librum testamenti*-ს უღრის. იერემიას წინასწარმეტყველების წინადადებათა „მოიღენ წიგნი სსუა და დაწერეთ ყოველნი ესე სიტყუანი მყოფნი ქარტასა შინა... თქუა უფალმან „შენ დასწვ ქარტად ესე“-ს (36, 23-29) სიტყვები „წიგნი“ უღრის ბერძნულად *τὸ βιβλίον* „ტო ქარტიონ“-ს, ლათინურს *volu-men*-ს და სომხურს *Բարակն* „ქარტეს“-ს. ხოლო „ქარტა“-ც ამავე ბერძნულ-ლათინური ტერმინების შესატყვისობას წარმოადგენს.

როგორც „ბზბლოს და „ბიბლიონ“, ისევე „ქარტეს“ ბერძნულად ქილის მცენარეს ეწოდებოდა, რომლისაგანაც საწერი მასალა, ქილი, პაპარუსი კეთდებოდა¹.

¹ Th. Birt, *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens*, 1913 წ., 33. 264.

საწერი მასალის შესახებ საუბრის დროს (თავი II, § 1) საბა ორბელიანის განმარტება იყო მოყვანილი, რომ „ვივილოსი არს მალალი და მრგვალი ქილი“. ამ ცნობაში ნახმარი სიტყვა „ვივილოსი“ ბერძნული „ბზლოს“-ის შესატყვისობაა მხოლოდ საშუალო საუკუნეებისა და ახალი ბერძნული გამოთქმით. ეს უკანასკნელი გარემოება ცხად-ყოფს, რომ „ვივილოსი“-ტერმინად არ შეიძლება ქართულში IX—X სს-ზე უწინარეს იყოს შემოსული. ამ დროისათვის კი ქილი ვითარცა საწერი მასალა უკვე ქრებოდა. ს. ორბელიანის ეს ცნობა მხოლოდ იმ შხრივია საკულისხმო, რამდენადაც ირკვევა, რომ ამ ბერძნული სიტყვის პირვანდელი აზრი ქართულ მწერლობასაც სცოდნია. შემდეგ ბზლოს-ისა და ქარტეს-ის მნიშვნელობა ერთიმეორისაგან განსხვავდა და ქარტესი საწერი მასალის აღმნიშვნელი შეიქნა, ბზლოსი კი თვით დანაწერის, ხელნაწერი წიგნისა. იერემიას ზემომოყვანილ ქართულ თარგმანში ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობა სწორედ ასევეა განსხვავებული. მერმე, რადგან ხელნაწერები ქილის გრაგნილზე იწერებოდა, ბზლოსს და ბიბლიონს გრაგნილის მნიშვნელობა მიენიჭა¹. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს ლათინურ Liber-სა და volume-საც².

ქართული „წიგნის“ პირვანდელი გრაგნილის აღმნიშვნელობის ნაშთად უნდა ჩაითვალოს, რომ ქართულად ყოველგვარ საბუთებს „წიგნი“ ეწოდებოდა. ამის დამამტკიცებელი მრავალი ცნობები ჩემს ქართულ სიგელთამცოდნეობასა, ანუ დიპლომატიკაშია მოყვანილი და ამიტომ აქ ამაზე სიტყვის გავრძელება აღარა ღირს. ორიოდე მაგალითს მოვიყვან მხოლოდ იმის დასამტკიცებლად, რომ ბერძნული „ქარტეს“-ის ქართული შესატყვისობა „ჭარტაჲ“ მარტო ნათარგმნ ძეგლებში კი არ გვხვდება საწერი მასალის მნიშვნელობით, არამედ ნამდვილ ქართულ თხზულებებშიაც. არსენი კათალიკოზი ზედაზნის მონასტრის წინამძღვარს, მიქაელს, საპასუხო წერილში ატყობინებდა: „ქარტაჲ იგი წულღიდი, რომელ წარმოგეძღუნა ჩუენდა [წარვიკითხეთ]. რომელთაგანი საქმეთა მამისა ჩუენისა ზედაზნელისანი... გამოვიკითხეთ“-ო (იხ. ჩემი ისტორიის მიზანი, I², 7). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც რიტორული გაზვიადებით ნათქვამი აქვს: „რაოდენმან ქარტაჲმან და ნელანმან დაიტოხ“ იმ დავლის აღწუსება, რომელიც დიდებული მეფის ძღვევანოსილ ლაშქარს ბრძოლის შემდგომ ხელთ ჩაუვარდაო (ცა მწფთ-მწფსა დავითისი* 50, გვ. 307). ეს ორი ამონაწერიც საქმარისია, ვგონებ, დასარწმუნებლად, რომ X—XII სს-ში „ჭარტაჲ“ საქართველოში საწერი მასალის ჩვეულებრივი აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილა.

დახვეული საწერი თუ დაწერილი მასალისათვის განსაკუთრებულ ტერმინად „მარაჲნილი“ იხმარებოდა. გრაგნვა და შევრაგნვა დახვევასა და შეხვევას ეწოდებოდა და, ამიტომ, გრაგნილი მარტივად დახვეულს ნიშნავდა. ესადასტურებს, 1-ში სწერია: „თქუაჲ უფალმან ჩუენმან: ამოიღე შენდად გრაგნილი ქარტისა ახლისა დიდისა და დაწერე მას ზედა საწერლითა“-ო. ამ წინადადებაში „ქარტაჲ“ საწერ მასალას ნიშნავს, გრაგნილი კი მის გარეგან მოყვანილობასა და

¹ Th. Birt, Kritik und Hermeneutik, გვ. 264, 273.

² იქვე, 273 და 274.

სახეს, მის დახვეულობას ახასიათებს. ბერძნულად აქ ნახმარია $\epsilon\rho\iota\sigma\iota\varsigma$ — „ტომოს“, ლათინურად $tinuus$. ორივე სიტყვა თავდაპირველად „ნაჭერს“ აღნიშნავდა, მაგრამ ჩვეულებრივ ერთი ნაჭერი, ერთი ცალი გრაგნილის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა ხოლმე¹.

რაკი „წიგნი“ გრაგნილს წარმოადგენდა, ამიტომ მისი გახსნა ნამდვილად გრაგნილის გაშლას უდრიდა. ამ მოქმედების გამოსახატავად იხმარებოდა სიტყვა „ $\beta\alpha\nu\nu\alpha\sigma$ “. სახარებაში სწერია: „მისცეს მას წიგნი ესადა წინაწარმეტყუელისაჲ, აღდვა და განყო წიგნი იგი კითხვად და პოვა აღვილი რომელსა წერილ იყო“ (ლუკა 4, 16-17). ბერძნულ ტექსტში ნახმარია $\beta\alpha\nu\nu\alpha\sigma$, ლათინურად $plicare$, $explicare$, სომხურად $խբայ$, რომლის აწმყოა $բանաս$, რაც ყველა გრაგნილის გაშლასა აღნიშნავდა (ბერძნული და ლათინური ტერმინის შესახებ იხ. Th. Birt, K. u. H. გვ. 272). რა ეწოდებოდა ძველად გრაგნილის შეხვევას, არა ჩანს.

საწერ მასალად ეტრატის შემოღებამ დიდი, შეკვიცილ-აკინძული წიგნების შემზადებაც შესაძლებელი გახადა და წიგნს ის სახე მისცა, როგორც ჩვენ ეხლა ჩვეულებრივ გვხვატება. წიგნი შედგებოდა რვეულებისაგან. „ $\beta\epsilon\upsilon\beta\lambda\omicron$ “ ბეგრგან გვხვდება. სინას მთის განთქმულ გადამწერს იოანესაც თავის 984 წ. წერილში ნათქვამი აქვს: თქვენი შემოკვეთილი წიგნის გადამწერის დროს „რვეულნი, რომელ დარჩის, საკითხავებად დაეწერე“-ო (სინას მთის ხელნაწერი). ონანა მდივანს თავის დაწერილი ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის შესახებ აღნიშნული აქვს: „დაესწერე ღღეში რვეული ერთი“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. I, 520—27). ვეფხის-ტყაოსნის 1646 წ. ხელნაწერის ანდერძშიც ნათქვამია: „ესე წიგნი ოცდა ცხრა რვეული არის“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 570), ხოლო 1671 წ. ხელნაწერში სწერია: „ესე წიგნი არის რვეულად“-ო (ს. კაკაბაძე, ვეფხის-ტყაოსანი, 16). რვეული კიდევ შეიცავდა ფურცელთა გარკვეულ რაოდენობას. ჯვარის მონასტრის № 77 ხელნაწერში ნათქვამია: „მე სულითა საწყალობელი... გვი ღირს მყო მოგებად წათა ამათ მარხვანთა დიდსა სიგლახაკესა შინა, შემდგომად ტყუეობით გამოსლვისა ხუარაზმელთაგან. ესე ყლთა შემდგომითი-შემდგომად მოგეთხრას მაშინდელი ყოველთა ქრისტიანეთა კირნი და განსაცდელნი, იჯრებანი მონასტერთანი და ეკლესიათანი, რომელ არასადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი“-ო (ა. ცაგარელი, СИП II, § 77). ვეფხის-ტყაოსნის 1646 წ. ხელნაწერში აღნიშნულია: „წიგნი ოცდაცხრა რვეული არის, ფურცელი ორას ოცდა თორმეტი“-ო², ხოლო 1871 წ. ხელნაწერში იკითხება: „ეს წიგნი არის რვეული ლდ (34) და ფურცელი სო[3]³“.

¹ Th. Birt, Kritik und Hermeneutik, 274.

² ე. თაყაიშვილის (Опис. II, 570) და ს. კაკაბაძეს (ვეფხის-ტ., 10) ეს დაზიანებული რიცხვი ასე აღუდგენიათ: „ორას სამოცდა თორმეტი“ მაგრამ ასე აღდგენა არ შეიძლება, რადგან 272 არ იყოფა 29 უნაშთოდ, რვეულებიც 9 გვნი გამოდის. თუცა ე. თაყაიშვილის სიტყვით ესლა ხელნაწერში 247 გვერდია, ე. ი. იმ რიცხვზე მეტი, ვიდრე ჩვენ აღდგენილში არის, მაგრამ ეს ამ ხელნაწერის შეკეთების დროს სხვა ქაღალდზე დანაწერი ჩართული ფურცლებით აიხსნება (იხ. Опис. II, 570).

³ ს. კაკაბაძეს 270 აქვს (ვეფხის-ტყ., 16). 270 უნაშთოდ არ იყოფა 34 რვეულად და ამიტომ რიცხვი სწორი არ არის.

„რვეული“, ცხადია, რვისაგან არის წარმომდგარი იმგვარადვე, როგორც შეიძლება შეიღისაგან. ვისაც ქართული ხელნაწერების აღწერილობაზე უმუშავნია, მას ეცოდინება, რომ რვეულები ჩვეულებრივ მართლაც რვა ფურცელს, ანუ 16 გვერდს შეიცავს ხოლმე. ამასვე ადასტურებს 1671 წ. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერის შემომოყვანილი ცნობაც: თუ იქ 272 ფურცელი იყო, ხოლო რვეულებად 34, მაშ, თითო რვეულში სწორედ 8 ფურცელი ყოფილა. ამავე გარემოების გამო, რაკი 1646 წ. ხელნაწერში 29 რვეული ყოფილა, ცხადია, იქ 232 ფურცელი უნდა ყოფილიყო და არა 272, რომელიც უნაშთოდ არც კი იყოფა.

ფურცელს ორი მხარე აქვს, რომელთაგან თითოეულს თავისი სახელი ჰქონდა. უკანა მხარეს ფურცლის „ზურბი“ ჰქმევიდა. კორიდეთის სახარების ბეშქენის ერთ მინაწერში ნათქვამია: „ამას ზურგით... პაპისა ჩემისა გეჴლითა დაწერილ არს“-ო¹. რა ეწოდებოდა ფურცლის წინა მხარეს, ჯერ არა ჩანს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ „ზედა პირი“ ერქმეოდა.

ქართულ ხელნაწერებში ფურცლების რიცხვის აღნიშვნა მიღებული არ იყო და სათვალავი რვეულების მიხედვით სცოდნიათ. თითოეული რვეულის პირველი ფურცლის პირზე რიცხვი არის აღნიშნული, ზოგჯერ ეს რიცხვი რვეულის უკანასკნელი ფურცლის ზურგზეც არის ხოლმე გამეორებული.

ყოველი გრძელი გრაგნილი ერთი მეორეზე გადაკერებული, ან მიწებებული ფურცლებისაგან შედგებოდა. ამ ცალ-ცალკე ფურცლებს თავისი სახელი ჰქონდა და „კაფი“ ეწოდებოდა. იერემიას 36, 23-ში ნათქვამია: „აღმო-რა-იკითხის იუდა სამი კეფი, ანუ ოთხი, მოჰკუთედის მათ საჭრელითა მწიგნულისაჲთა“-ო. ბერძნულ ტექსტში ქართული კეფის შესატყვისად ნახმარია ძვ. სლ. და ლათინურში pagellas, სომხურში Կփ—„ეჴ“. საბა ორ ბ ე ლ ი ა ნ მ ა ც ი ცოდა, რომ „წერილთა ფურცელთა ეწოდების კეფი“ (ლექსიკ., ის. კ ა ბ ა დ ო ნ ი ს ქ ე ვ ე). მართლაც, ბერძნული ძვ. სლ. „სელის“ და ლათინური pagina და pagella გრაგნილის ფურცელსა ნიშნავდა². რადგან „კეფი“ დაბადების ქართულ თარგმანშია ნახმარი, ძველი ტერმინი უნდა იყოს. ფურცელი შედარებით უფრო ახალი ჩანს. მაგრამ მათ შორის არსებულ განსხვავებას, ვგონებ, ის უნდა შეადგენდეს, რომ კეფი გრაგნილის შემადგენელ ფურცლებს ეწოდებოდა, ფურცელი ხელნაწერის რვეულთა ნაწილის სახელი იყო.

კეფისა, თუ ფურცლის ზედა და ქვედა პირს ეხლა გვერდებს ეუწოდებთ, მაგრამ ამ სიტყვას ძველად სულ სხვა მნიშვნელობა ჰქონია. საბა ორბელიანის სიტყვით, ფურცლისა ცალსა პირსა—კაბადონი, ხოლო ნახევარსა კაბადონისა—კაპარონი“ ეწოდება (ლექსიკ., ის. კ ა ბ ა დ ო ნ ი ს ქ ე ვ ე). ამჟამად XVIII საუკუნე აღრინდელი ძველი ხელთ არა მაქვს, რომელშიაც ტერმინი კაბადონი იყოს ნახმარი, მაგრამ თვით სიტყვა ძველია და მომავალში ამაზე უფრო აღრინდელი ძველებიდანაც შესაძლებელი იქნება ამონაწერების მოყვა-

¹ Н. Марр, Грузин. приписки греч. Евангелия из Коридии. ИАН, 1911 წ. გვ. 227.

² Th. Birt, K. u. H. 269 და 297.

ნა. 1800 წ. ერთს ხელნაწერში აღნიშნულია: „უმეტესად მუქლთა ზედა... ვჰსწერენ კაბადონი ამისნი“-ო (თ. ქორდანიას, Опис. I, 293).

მაშასადამე, ირკვევა, რომ იმას, რასაც ესლა გვერდს ვუწოდებთ; ძველად კაბადონი ჰრქმევია, ხოლო გვერდები მაშინ ფურცლის ზედა და ქვედა პირზე, ერთ გვერდზე ორ სვეტად ნაწერის სვეტებს ეწოდებოდა და გვერდის სწორედ „ნახეარს კაბადონისას“, ანუ ერთს სვეტს აღნიშნავდა...

დაწერილ ტექსტს საწერ მასალაზე, გრაგნილის სახით თუ შეკრული წიგნის სახით იყო იგი წარმოდგენილი, ყოველთვის შუაგული ეკავა და ოთხივე მხრით თანასწორობიანი დაუწერელი ზოლი იყო ხოლმე დატოვებული. ნაწერი ან მთლიანი იყო, ან ორ და ზოგჯერ უფრო მეტ „გვერდად“ ანუ სვეტად იყო ხოლმე გამოყვანილი. როდესაც ტექსტი სვეტებად იყოფებოდა, მაშინ სვეტებს შუაც, რასაკვირველია, დაუწერელი ასწერივი ზოლიც იყო ხოლმე დატოვებული. ასეთი ტექსტის ოთხივე მხრით დაუწერელ ზოლებს ძველად „ჰიღმ“ ეწოდებოდა. ეფრემ მცირეს ერთ თავის თხზულებაში ნათქვამი აქვს: ჩემი განმარტებანი „უკეთუ... უჰმდეს... კიდესა ზედა ადგილ-ადგილ და შესავალსა შინა, თავსა წიგნისასა დაეწერო. ამისთვისცა ყოვლად უჯერო არს ვისგანმე კიდესა წარწერილსა... შიგნით გარევით დაწერაჲ, არამედ კიდესა წარწერაჲ“-ო (ქვბი I, 217). მაშასადამე, ტექსტი შეიძლება ან „შიგნითი დანაწერი“-ს სახით, ან „კიდეთა წარწერილი“-ცოფილიყო.

შემდეგში ქართულ მწერლობაში „კიდეს“ მაგიერ ტერმინად „არშია“ შემოდის. ნიკოლოზ ჩაჩიკაშვილს 1779 წ. გადაწერილი წიგნის ანდერძში წყველ-კრულვა აქვს იმათთვის, ვინც „უბრალოთ არშიაზე. ბლარჯვა დაუწყოს“ (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 553).

ძველებში ვხვდება აკრეთვე ტერმინები „სტიქონი“, „სტრიქონი“ და „ტრიქონი“. ეფრემ მცირეს თავის თხზულებაში „განწესებაჲ თავთაჲ წათა მოციქულთა საქმისაჲ“ აღნიშნული აქვს: „ესევეითარნი სიტყუანი სადაცა შემიცვალეზიან, კიდესა სტიქონისასა იოტაჲ დამისუამს და შინა სიტყუას წინაჲჲ ესევეითარად უსაკუთრესი [II] ესრეთ. აწ უკუეჲ სა[დაცა] კიდესა სტიქონისასა ანუ სიტყუასა ზედა იოტაჲ ჰპოო და სიტყუასა თანა უსაკუთრესი, ცან ვითარმედ მცირედ ცვალეზაჲ ჰნებებია მას სიტყუასა“-ო (იერუსალ. ხელნაწ. № 25-№ 38 აღ. ცაგარელის აღწერილობით, ნ. მარის გამონაწერიდან). ცხადია, „სტიქონი“ აქ ნაწერის ერთ ხაზს ნიშნავს და ბერძნულ στίχος — „სტიქოს“-ისაგან არის წარმომდგარი. ეს სიტყვა ბერძნულადაც ხაზს, მწკრივს, პოეზიაში ერთ ლექსს აღნიშნავს.

ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის დამწერს თავის ანდერძში აღნიშნული აქვს: აქა-იქ „ტრიქონი მოფხეკილა და მეორედ გაკეთებული არის... მრავალგზის მოფხეკილი ტრიქონი ამისთვის მოვიდა, რომ მას უკან გავაკეთე“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. I, 527). არჩილიანშიც ნათქვამია: „სუთი ლექსი და ათი სტრიქონი იანბიკო“-ო (იქვე, II, 162). ს. ორბელიანის განმარტებით „ტრიქონი წერილთ ნაწერთ რიგი“-ა (ლექსიკ.). მაგრამ ამავე მეცნიერს მოეპოვება სიტყვა „სტრიქონი“-ც, რომელიც მისი განმარტებით „სტრიქონი“-არის (ლექსიკ.). შემომოყვანილი ამონაწერების მიხედვით ცხადი ხდება, რომ

ზეპირად შეთვისებული ბერძნული სიტყვა „სტიქოს“, ანუ „სტიხოს“ ქართულად ვერ „სტიქონ“-ად, ან „სტიხონ“-ად ქცეული, შემდეგ „სტრიქონ“-ად და „სტრიხონ“-ად გამხდარა, რომელსაც მერმე თავიკიდური „ს“-ანიც მოსცილებია და „ტრიქონ“-ად შექმნილა. ყველა ამ სიტყვას ნაწერის ერთი ხაზის მნიშვნელობა ჰქონდა.

• „სტიქონ“-ს კიდევები აქვს: ეფრემ მცირე პირდაპირ ამბობს — „კიდევს სტიქონისასა იოტად დამისუამს“-ო. რაკი იყო „პიქამ სტიქონისასა“, მისი შუანაწილის აღმნიშვნელი ტერმინიც იქნებოდა.

დასასრულ, ყოველ წიგნს ჰქონდა წიგნის „თამი“ და „ბოლო“. ონოფრე მაკუტაძეს დავით გარეჯის 1712 წ. გუჯარში ნათქვამი აქვს: „წიგნი სწავლისა — თავს წმინდის დავითის ცხოვრება უწერია“-ო (თ. უორდინია, ქართლ-კახეთის მონასტრების ისტორიული საბუთები, 53).

§ 7. წიგნის შემსაღება

წიგნი რომ წასაკითხავად სახმარებელი გამხდარიყო, ამისათვის დიდი მუშაობა, მუშაპობა იყო საჭირო. მთელ ამ, წიგნის შესაქმნელად საჭირო, მუშაობას „წიგნის შემსაღებად“ ეწოდებოდა. ეფთვმე მთაწმიდელის თარგმნილი გრიგოლის ცხოვრების მინაწერში ნათქვამია: „არსენი ეპისკოპოსისა და თანავე კეთილად მწერალისა ამის წიგნისა და მოხუცებულისა იოვანე გრძელისძისათვს, რომელმან დიდითა წადიერებითა ისარკა ამის წიგნისა შემსაღებად“, ლოცვა ბრძანეთო (ქკბი I, 166).

დამწერლობა სხვადასხვა თვისების მუშაობას მოითხოვდა იმისდა მიხედვით, თუ რა დანიშნულება ჰქონდა წიგნს: მხოლოდ თავისთვის უნდოდა იგი, თუ სხვათა წასაკითხავად, მხატვრული წერილობითი ძეგლი უნდა ყოფილიყო, თუ წიგნას პატრონს მხოლოდ მისი შინაარსი აინტერესებდა, თითონვე წერდა მას, თუ სხვის შეუკუთვალა და დააწერიებდა, დასასრულ, ორიგინალური ნაწარმოების ან მთარგმნელის საკუთარი ხელით პირველად დაწერილი ნაშრომი იყო, თუ გადაწერილი.

რაკი კარგი და ლამაზი ხელით წერა ყველას არ შეეძლო, ავტორის ავტოგრაფი, რასაკვირველია, ისეთი ხელოვნებით დაწერილი ვერ იქნებოდა, როგორც დახელოვნებული და განთქმული გადამწერლისას მოეთხოვებოდა. ეს გარემოება რომ ძველი ქართული მწერლობისათვისაც ანგარიშვასაწევად იყო, ამის დამადასტურებელი ცნობები ქვემოთ არა ერთი შეგვხვდება.

ყოველი დამწერელის, ავტორისა თუ მთარგმნელის საკუთარი ხელით ნაწერს, ავტოგრაფს ძველ საქართველოში „წახსამა“ ერქვა. მაგ., ეფთვმე მთაწმიდელის ნათარგმნი თეოდორეს ცხოვრების ბოლო მინაწერში ნათქვამია: „გელითა გლახაკისა და ცოდვილისა ეფთვმესითა... ითარგმნა წამებად წისა თეოდორესი დასაბამითანთა წელთა ხტვა (6521 = 1013 წ.) მთასათონასა... ესე ზემოწერიდნი სიკჳუანი ხიმლაბლითა სავსენი თვით ნეტარისა მამისა ეფთვმეს მამისა ნუსხასა ეწერა... ეგრეთვე აღწერე სიმდაბლე მათი“-ო (ქკბი I, 166). გადამწერს სურდა მკითხველისათვის აეხსნა, რომ

ქართული დამწერლობათამცოდნეობა

ზემომოყვანილ სტრიქონებში ეუთუზე მთაწმიდელის შესახებ ნახმარი გამო-
ნათქვამი „გლახაკისა და ცოდვილისა“ მას კი არ ეკუთვნის, არამედ თვით
მთარგმნელს, ეუთუმეს, რომელსაც თავდაბლობით თავის თავზე ასე დაუწე-
რია. რადგან მისი საკუთარი ხელით დაწერილს დედანში, „ნუსხასა“ ასე ეწერა,
მეც მისი ანდერძი ასევე უტკვლელად ვადმოვწერეო.

ეუთუზე მთაწმიდელის საკუთარი ხელით დაწერილ მათეს თავის
სახარების თარგმანებშიც ნათქვამია: „გვედრებით ყოველთა, რომელნი ამას
წიგნსა სწერდეთ, ესე ანდერძი დაუკლებლად თანა დაწერეთ. ვინ არა დაწე-
როს, ღიდსა ბრალსა თანამედბ არს: აღესრულა ესე ნუსხაჲ თარგმანებისა
მათეს თავისაჲ ველითა გლახაკისა და მწარედ ცოდვილისა ეუთუმებისთა“—
(ქკები I, 139). გიორგი მთაწმიდელსაც თავის თხზულებაში მოყვანილ
კნობათა სიმართლის დასამტკიცებლად აღნიშნული აქვს: ესე ყოველი თუთ
წმიდისა მამისა ეუთუმესა ველთა ნუსხისაგან დაგვწერია, ვინაჲცა ჭეშმარიტ
არს და უტყუველ“—
(ცდ იე სი და ეუთმსი 31, 7). არჩილ მეფის დაწერილ
გისრამიანის 1701 წ. წიგნის მინაწერშიც ნათქვამია: „ორილი ერთ-რიგი
ლექსები რომ აქ (გვხდება)... ამ მიზეზისათვის: პირველ რომ ითქვა და ნუსხად
დაიწერა, ის ნუსხა დაიფარა სადმე და მეორედ რომ თქმადვე იყყო, მაშინ
გამოჩნდა (პირველი დაკარგული ნუსხა), — ერთი პირველ-თქმულისაგან და
მეორე მეორედ თქმულისაგან ერთად შეიყარნენ“—
(ე. თაყაიშვილი; Опис. II, 159).

„ნუსხაჲ“ არაბულიდან შეთვისებული ტერმინია. არაბულიადაც **الن**
„ნუსხაჲ“ პირველ ხელნაწერსა და დედანსა ნიშნავს, თავდაპირველ ტექსტს.
მაგრამ შემდეგ გადანაწერის წინშენელობაც ენიჭება და თანამედროვე სპარ-
სულში, რომელსაც ეს სიტყვა არაბულიდანვე აქვს შეთვისებული, ნუსხა
სწორედ პირსა და გადანაწერს ეწოდება. ქართულში მას საკუთარი ხელით
ნაწერის, ავტოგრაფის მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ აქაც უკვე ერთგვარი
რყევა ემჩნევა და ზოგჯერ მხოლოდ დედნის აღმნიშვნელი-და გამოღის. ამით
უნდა აიხსნებოდეს, რომ არსენი კათალიკოზს ამართოლს ნათქვამი
აქვს: „მწერალი მართალი და კარგი მკითხველი ნუ დამწყევს — ეგე პირველი
ნუსხაჲ არს და ხწრაფით ნაწერი“—
(ქკები II, 110). ისე ჩანს, რომ „პირველი
ნუსხაჲ“-ს გარდა, შესაძლებელია მეორე ნუსხაც ყოფილიყო. რაკი ავტორი
თავისი დანაწერის მდარე ხელს იმით იბოღიშებს, რომ პირველი ნუსხა არის
და ამის გამო, ვითარცა სწრაფად დაწერილი, შნოიანად ვერ გამოივიდაო,
საფიქრებელი ხდება, რომ აქ „პირველი ნუსხაჲ“ თავდაპირველად დაწერილს
აღნიშნავს, რომელსაც იმავე პირის საკუთარი ხელით აუჩქარებლივ და შნოი-
ანად გადაწერილი ავტოკრაფიეე მოჰყვებოდა.

აღსანიშნავია, რომ ს. ორბელიანს სიტყვა ნუსხის თავდაპირველწ
მნიშვნელობა უკვე აღარ ესმოდა და თავის ლექსიკონში ასე აქვს განმარტე-
ბული: „ნუსხა ჩქარად აღწერილი“ არისო. არსენი კათალიკოზი ამართოლი
თავისი პირველი ნუსხის შესახებ, როგორც დაგრწმუნდით, მართლაც ამასვე
ამბობს—„სწრაფით ნაწერი“—
აო. მაგრამ ყოველთვის ასე არ იყო და ყოველი
მწერლის ნუსხა აუცილებლად აჩქარებით დაწერილი არ უნდა ყოფილიყო.

ზემომოყვანილი ამონაწერებიდან ჩანს, რომ ნუსხის ძირითადი მნიშვნელობა სულ სხვა გარემოების გამოხატველი იყო. საბაას სიტყვები და განმარტება მხოლოდ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ დამწერლობის ერთი ტერმინის, „ნუსხა ხუცური“-ს, მნიშვნელობის გაგებას გვიაძღვლებს: იგი ვაკრული ხუცური ხელის სახელი ყოფილა.

ნუსხისაგან ზმნაც და მოქმედი პირის სახელიც იყო ნაწარმოები: „ნუსხჳჳჳ“ მოქმედებას აღნიშნავდა, რომლის აღმსრულებელს „მნუსხჳჳჳლი“ ერქვა. გიორგი მთაწმიდელის მიერ ბასილი დიდის „ექუსთა დღეთა“-ს ქართული თარგმანის ანდერძში ვკითხულობთ: „დაესრულა ექუსთა დღეთა წ'ისა ბასილისი. ვინც სწერდეთ (ე. ი. გადასწერდეთ) ნუსხასა ჩუენსა, ნუ ესრეთ სწერთ (ე. ი. გადასწერთ) ვითა ჩუენსა ნუსხასა... გარნა ესრეთ სწერეთ, ვითარცა ახლად აღეწერა წ'ასა ბასილის, რამეთუ ჰეშმარიტად დაღაცათუ მწიკულევიანი ჯელი ჩუენი ნუსხვიდა და თარგმანიდა, გარნა თუ იგი იყო მნუსხველიცა და თარგმანიცა. თუ არა ჩუენგან ამის ჯვრვობაეცა შეუძლებელ იყო, არა თუ თარგმნაჲ. თუ რაჲ ზონნი ღუაწლნი გუასაენ ამის თარგმნასა, იგი ღ'ნ იცის, რამეთუ აღურაცხელად ღრჳა არს და შეუკადრებელ. და ღ'ნ იგი პირველნიცა თარგმანნი აკურთხენ: დიდად ჯელი აღმიბურეს“-ო (თ. უორ დანია, Опис. I, 44). ამ ანდერძის შინაარსის გასაგებად გათვალისწინებული უნდა იყოს, რომ „ექუსთა დღეთა“ დიდ და ძნელ გადმოსაცემ თხზულებად ითვლებოდა და ამის გამო მისი ხელახალი თარგმნა პასუხსაგები საქმე იყო, რადგან ძველი თარგმანიც არსებობდა, რომელსაც მაშინდელი მკითხველი მიჩვეული იყო. ამიტომ ახალი, ძველისაგან განსხვავებული ტექსტი შეიძლება საექვოდ მიეჩნიათ. გიორგი მთაწმიდელი სწორედ ამიტომ ევედრება მისი ხელით ნაწერისაგან ამ თხზულების გადამწერო, მის ღუანს ისევე ენდონ, როგორადაც თვით წ'ა ბასილის ხელით დაწერილსა და ნათარგმნს ენდობოდნენ. რადგან თუმცა სორციელად მე ვთარგმნიდი და ნათარგმნ ტექსტს ვწერდი, მაგრამ სულიერად ის იყო ჩემი შთამოგონებელი და ამიტომ ნამდვილად მთარგმნელიცა და ამ თარგმანის ჩამწერელი „მნუსხველიც“ თითონ ისევე უნდა ჩაითვალოსო. რასაკვირველია, გ. მთაწმიდელს ამგვარი მსჯელობა თავისი ახალი თარგმანისათვის გზის გასაკაფავად აქვს გამოყენებული. მაგრამ ჩვენთვის ამჟამად მით არის საყურადღებო, რომ „ნუსხვა“ და „მნუსხველი“-ს მნიშვნელობის გაგებას გვიაძღვლებს.

ათონის მონასტრის XI საუკ. ეტრატის ხელნაწერშიც აღნიშნულია: „ითარგმნა წაგნი ეზე მეტაფრასტი ქალაქსა... კოსტანტინეპოლსა... უღირსისა მიერ თეოფილემსა ხუცეს-მონაზონისა, მათივე ჯელითა მიერ გაინუსხა“-ო (ალ. ცაგარელი, СПГП I, 80). აქაც მთარგმნელს, თეოფილეს, თავის ანდერძში იმის მცნება უნდოდა მკითხველისათვის, რამ ეს ხელნაწერი მარტო მის თარგმანს კი არ წარმოადგენს, არამედ ამავე დროს მისი ნაშრომის ავტოგრაფიც იყო, მისი საკუთარი ხელით არის დაწერილი.

ნუსხვა ზმნის გარდა „ღანუსხჳჳჳ“-ც არსებობდა. ოპიზის მონასტრის 1093 წ. ეტრატის პარაკლიტონში ათანასე ბერს ნათქვამი აქვს: „ქ'ე აღიდე წ'ა მამად გოარგი მთაწმიდელი, რომლისა შეწევნითა დავნუსხუ წ'ა ეზე პა-

რაკლიტონი“-ო (თ. ჟორდანიას, Опис. I, 95). დანუსხვა აქ. ვგონებ, გიორგი მთაწმიდელის ავტოგრაფიდან გადაწერას უნდა ნიშნავდეს.

რაკი წიგნებსა და სიგელ-გუჯრებს ჩვეულებრივ დახელოვნებულ დამწერ-ლებსა და მდივან-მწიგნობრებს აწერინებდნენ, ამიტომ ნუსხას, ვითარცა ავტოგრაფს და აჩქარებით ნაწერს, დროთა განმავლობაში, შავად დაწერილი დედნის მნიშვნელობა მიენიჭა, რომლიდანაც შემდეგ სათანადო ხელითა და სილამაზით უნდა გადაეწერათ. გადამწერისათვის დედნად მიცემულ შავად დაწერილ ტექსტს „დანუსხვილი“ ერქვა, ხოლო წესიერად და შნოიანად გადაწერილ პირს „პანიხვლად დაწერილი“, თვით მოქმედებს კი „პანიხვლად დაწერა“ ჰრქმევია. აი, მაგ., დავით მეფისაგან 1722 წ. ნაბოძებს ღვთაების გუჯარში რა აქვს ნათქვამი მეფის დას მარიამს, რომელსაც ეს საბუთო გადაუწერია: „მე (დავ მათი)... მარიამ ეწერ ნაპრძანებსა ველითა ჩემითა, რომე ბატონი (დავით მეფე) სენმა მძამეჲმან შეიპყრა, თვის დანუსხვილი ნუსხა დაგვიდვა და კაიხელად ველაქ დაწერა, იმ სენით კიდევ მიიცვალა ეს რომც გავასრულეთ“-ო (ისტ. საბ. I, 21, შენ.). ამგვარად, იმას, რასაც ბერძნები *ἀντίγραφον* „ანტიგრაფონ“, რომაელებიც ამასვე, გერმანელები *Konzept, das Bronillon*, ფრანგები *autographe, brouillon*-ს, რუსები *черновик*-ს უწოდებენ. ქართულად თითქოს დანუსხვილი ჰრქმევია, სუფთად დაწერილს კი „პანიხვლად დაწერილი“, რაც ბერძნულ *ἀντίγραφον* „ანტიგრაფონ“-ს, ლათინურს *transcriptum, transumptum* და *exemplum*-ს, ფრანგ. *mettre au net*-ს და გერმანულ *die Reinschrift*-ს უდრის.

„ნუსხა“ რომ XVIII საუკუნის დამდეგსაც კი ავტორის საკუთარი ხელით დაწერილ დედანს ეწოდებოდა და „კაიხელად დაწერილი“ გადანაწერსა ნიშნავდა, ეს გიორგი XI [ისმიერ] საბა-სულხან ორბელიანისადმი 1707 წ. მიწერილი წერილიდანაც ჩანს. იქ, ბოლოში, სხვათა შორის, ნათქვამია: „ლექსიკონთ გამოგვეზავნა... მიიპა... დიად კარგი წიგნია... ახლა ამ წიგნში ზოგი რაბქართული სიტყვა არის, ვერ შემიტყუია. თუ ამას გარკვევით კაიხელად დაწერიანებ და გამოვიზავნი, კარგი იქნება: ეს ნუსხა არის, შენთვის კიდევ გექნება, იმაზედ გარდამოწერინე“-ო (სქს სძვნი II, 223).

მაგრამ „დანუსხვილი“-ს გარდა, შავად დაწერილის აღსანიშნავად სხვა, უფრო გარკვეული შინაარსის ტერმინიც იყო. შავად დაწერას ძველად „პანიხვლად დაწერა“ ჰრქმევია. კარიდეთის სახარების ერთ მინაწერში ამირსპასალარს ამილახორს ჟან ჭიასძეს ნათქვამი აქვს: „დაწერილი ესე... მე ჟანსა ჩემითა ველითა დამიწერაა ნიშნად და ჰვეკლად“-ო. აკად. ნ. მარს „ჰვეკლად“ უქარავმოდ ვერ წაუკითხავს და რუსულადაც უთარგმნელად დაუტოვებია, მაგრამ, ცხადია, რომ „ჰვეკლად“ უნდა იქნეს წაკითხული, რაც „კაიხელად დაწერის“ საწინააღმდეგო ცნებისა და შავად დაწერის განმომხატველია.

XVII საუკ. დამდეგის ძეგლებში გადანაწერის მნიშვნელობით სპარსულიდან ტერმინი „ხმვალანი“-ც შემოდის. ლუარსაბ მეფის 1615 წ. წყა-

¹ Н. Марр, Грузинские приписки греч. Евангелия из Коридии, ИАН. 1511 წ., გვ. 223—224.

ლობის წიგნში, მაგ., ნათქვამია: „ესეცა სწორე სევადაი არის, ღმერთი მომეცეს თავდებათა და აძიხი დედანი აქა მაქუს“-ო. შემდეგ მინაწერში აღნიშნულია: „ესე სევადაი მე ქაიხოსრო ბეგს წამილია“-ო (ს^რქს სძე^ლნი II, 229). სევადაის მნიშვნელობა ს. ორბელიანს ასე აქვს განმარტებული: „როარტაგთა და სხუათა უსტართა სახეცა გარდანაწერხა (ეწოდების) პატინესი, რომელსა სპარხნი ხავადას უხმობენ“-ო (ლექსიკ., წერილის ქვეშე). ამგვარად, ისე გამოდის, თითქოს მეფეთა ბრძანების წიგნსა და კერძო წერილების პირს პრეტენდია სევადაი ანუ სავადაი.

ყოველი წიგნი, თუ სიგელი საწერ მასალაზე გამოყვანილი „ნაწიკი“ არის. ეს ტერმინი მასალაზე აღბეჭდილი ტექსტის აღმნიშვნელია, თუმცა მარტივ ზედსართავ სახელადაც იხმარება ხოლმე. ვეფხის-ტყაოსნის 1680 წ. ხელნაწერის გადამწერს ნათქვამი აქვს: გიორგი მეფემ „ბრძანება ყო ჩემდა მომართ დაწერად წიგნისა ამის ვეფხის-ტყაოსანისა... და ენება, რათამცა ფრიად კეთილ-მშვენიერ ყოფილიყო, რომელ არ[ს]ცა ფრიად კეთილ და მშენიერ თუნიერ ხოლო ნაწერისაგან კიდე“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 576). აქ ნაწერი დაპირისპირებული და გარჩეულია ხელნაწერის თვით საწერი მასალისა და ეხატურული შემკულობისაგან. ს. ორბელიანის განმარტებით „ნაწერი წერილთ ნაწილი“ არის, წერილი კი „ეწოდების ყოველთა კალამთაგან აღწერილსა, გინა ბეჭდის ტვიფართაო“ (ლექსიკ.), ე. ი. ყოველს მწერლობის ძეგლს. მაშასადამე, „ნაწერი“ ამ ძეგლთა შინაარსის აღმბეჭდელი ნაწილია. და ამ მხრივ ლათინურ textus ანუ tenor-ს უდრის. მაგრამ ქართულად ნაწერი ზედსართავ სახელადაც იხმარება (მაგ., „არს... სწრაფით ნაწერი“) და ამის გამო მისი ვითარცა ტერმინის მნიშვნელობა გარკვეულობას ჰკარგავს.

ყოველი ნაწერი წესიერად, სწორ ხაზებად დალაგებულ სვეტად ან სვეტებად უნდა ყოფილიყო. ხაზების სისწორე რომ სასტიკად დაცული ყოფილიყო, ამისთვის საწერ მასალას წინასწარ ხაზავდნენ ხოლმე (იხ. აქვე თავი II, § 2). ერთი გადამწერთაგანი ბოდიშობს: „არა სწორითა კანშათითა ვჭწერენ კაბადონნი ამისნი „არა კონებისათჳს სახაზავისა“-ო (თ. ქორდანი, Опис. I, 294). ტერმინი „კახუბთი“ ს. ორბელიანის ლექსიკონში არ არის, მაგრამ, შემომოყვანილი ცნობის მიხედვით, ნაწერის ხაზს უნდა ნიშნავდეს.

აქა-იქ გაბნეული წერა, რომელიც მხოლოდ მერმინდელ მინაწერებში და ალაპების წიგნებში გვხვდება, „აშლითი წიკა“-დ ან „დაფანჩულად წიკა“-დ იწოდებოდა და უწესოებად იყო მიჩნეული. მით უმეტეს საძრახისი იყო „არაჴმარა ზღარჯჴმა“ (ნიკ. ჩაჩიკაშვილის 1779 წ. ანდერძი, ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 553). ტექსტი ყოველთვის „დაფანჩით“ უნდა ყოფილიყო დაწერილი. ათონის მონასტრის ალაპების გადამწერელს, იოანე თფილაისძეს ნათქვამი აქვს: ჩვენი მონასტრის „ესე ალაპნი იქა-აქა დაფანჩულად ეწერნეს და საჭირო იყვნეს საძებნელად. ხოლო მე ბრძანებითა წმიდისა მამისა ჩუენისა იოანესითა... გარდავწერენ დაწყებით ვითა ჳერ იყო... და ვინ სხუასა ალაპსა დასწერდეთ, აშლით ნუ დასწერთ, აღვლი ყოველგან დაგჯეობია“-ო (ათონ. კრებ. 274).

ახალი ობზულებებისა თუ თარგმანის შესაძენად და გასავრცელებელ საშუალებად მაშინ მხოლოდ „ბარდაწიარაჲ“ იყო. 1091 წ. ხელნაწერში ნათქვამია: „ესე აწ ჩემთვის გარდამოვიწერე, ვითარ ვჰგონებ უნაკლულოდ და მართლად. ვისცა გარდაწერაჲ გენებოს, მინდობილ იყვენით“-ო (ქკბი I, 215). ესე ოთხთავი მამის გიორგის თარგმნილისა სახარებისაგან გადმოწერე“-ო (1060 წ. ხელნაწ., ქკბი I, 207).

გადაღებულ პირს „ბარდაწიარაჲ“ ერქვა, რაც ლათინ. transcriptum-ს, ფრანგ. transcription ან copie-ს და გერმან. Abschrift, Copie-ს უდრის. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „როარტაგთა და სხუათა უსტართა სახესა გარდაწაწერსა... სპარსნი სავადას უხმობენ“-ო (ლექსიკ., წერილის ქვეშე). ხოლო იმ პიროვნებას, რომელიც წიგნების გადაწერას მისდევდა, „ბარდაწიარაჲ“ ერქვა. ეფრემ მცირე ფილოთეონის თარგმანის ანდერძში სთხოვდა: „გვედრებით ყთა მკითხველთა და მსმენელთა და გადამწერელთა“-ო (ქკბი II, 43).

როგორც ამავე გამოკვლევის II თავის § 3-ში აღნიშნული გვექონდა, მკითხველი გადაწერილ წიგნში ავტორისა თუ მთარგმნელის ნაშრომის სისწორით დაცვას თხოულობდა. „წიგნისა სიმართლმე“-ს, რომ ტექსტი „უნაქლულოდ და მართლად“ ყოფილიყო გადმოღებული, არც „დაქლუპული“ ჰქონოდა და არც „შემატებულნი“ რეოდა. ამიტომ გადამწერლის მთავარი საზრუნავი იყო თავისა გადანაწერის „უცთომელობაჲ“ დაეცვა, რომ ზნეობრივი მოვალეობა ჰქონოდა თავისი შემკვეთელისათვისაცა, და მერმინდელ გადამწერთათვის ეთქვა: „ვითარ ვჰგონებ უნაკლულოდ და მართლად“ მაქვს ტექსტი გადმოღებული, ვისაც გადაწერა გნებადეთ, „მინდობილ იყვენით“-ო (1091 წ. ხელნაწ., ქკბი I, 215).

თავისი ნაშუშევის ასეთი ღირსება მოსილობისათვის გადამწერელს უპირველესად უნდა ისეთი ხელნაწერი მოეძებნა გადასაწერად, რომელიც თითონ სანდო იყო და საუცხოო გადამწერლისაგან შესრულებულად ითვლებოდა. იმ ძეგლს, რომლიდანაც გადამწერელი თავის გადანაწერს გადმოიღებდა, „ღმდაჲ“ ეწოდებოდა თავდაპირველად, ხოლო შემდეგში „ღმდანი“. გელათის XII—XIII ს. № 25 ხელნაწერში ნათქვამია: ჩემ მიერ გადაწერილი „წიგნისა სიმართლისათვის იჰვ ნუ ვის გაქუს — პირველ დედაჲ მართალი და კარგისა მწერლისა დაწერილი მქონდა“-ო (XB, V, 121). მასადაამე, გადამწერლის უმთავრეს საზრუნავს შეადგენდა როგორმე „ღმდაჲ მართალი“ ეწოდა; ხოლო შემდეგ უნდა ცდილიყო, რომ დედნის ტექსტი, თუნდაც რომ მისი შინაარსი თუ ენა უცნაურად სჩვენებოდა, მაინც უცვლელად გადმოეწერა. ამავე ზემოდასახელებულ ხელნაწერში აღნიშნულია: „ვინცა სწერდეთ ამისგან, ვითა ჰქოთ, ეგრე დაწერეთ. მრავალნი უცხონი სიტყუანი არიან, გარნა დედასა ვერევი ვპოვი“-ო (XB, V, 122) და ისე დაუტოვე, როგორც ტექსტში მქონდაო.

კარგი გადამწერლები თავიანთი გადანაწერის ანდერძში, როდესაც დედნად მათ ავტორის ნუსხა არ ჰქონდათ, ხშირად თავიანთი დედნის შთაბოძავლობასაც აღნიშნავდნენ ხოლმე. ზოგან სამი დედნად ყოფილი წინამორ-

ბედი ვადაშწერლის ვინაობაც კი არის ხოლმე აღნიშნული ისე, რომ ხელნაწერთა შთამომავლობითი შტოს შედგენაც კია შესაძლებელი. XI საუკ. № 845 ხელნაწ. სახარების ანდერძში, მაგ., ნათქვამია: „ნიკოლას ხუცესსა მიეცინ ღებრთმან სასყიდელი... მისითა დედითა დავწერე, რომელი მას დაეწერა გიორგი მთაწმიდელისა სახარებისაგან, რომელი გიორგი მთაწმიდელსა ბერძულთა სახარებათა — და შეემოწმა მესამედ“-ო (მ. ჯანაშვილის Опис. III, 61). ერთი სენაქსარის ანდერძშიც ათანასე ვადაშწერელს აღნიშნული აქვს: „ფრიადითა... გულსმოდგინებითა ვარდმოვწერე მესამისა წიგნისაგან მეოთხედ წიგნად“-ო (ხელნაწ. № 840, იქვე, III, 52). ეტყობა, ნუსხიდან მოყოლებული, ეს ხელნაწერი მეოთხე ვადანაწერი ყოფილა. ხელნაწერთა ანდერძების ანგვარი ცნობების უაღრესი მნიშვნელობა პალეოგრაფისა და ფილოლოგოს-ისტორიკოსთათვის თავისდათავად ცხადია და მათ ვადამწერა-შესწავლას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს.

იმას გარდა, რომ ვადამწერელი დედნის ტექსტის შეგნებულსა და განზრახ შეცვლა-შესწორებას უნდა მორიდებოდა, მას იმისთვისაც „გულსმოდგინებად“ უნდა გამოეჩინა; რომ უნებლიეთი შეცდომაც არ შეჰპაროდა ვადანაწერში. ეს კი ისეთი ადვილი საქმე არ იყო, როგორც შეიძლება ვამოუცდელ ადამიანს ეჩვენოს, რადგან ვადამწერს თავისი მუშაობის დროს მრავალი დაბრკოლება ეღობებოდა ხოლმე წინ. ზოგი მათგანი ობიექტური ხასიათისა იყო, ზოგი სუბიექტური და ვადამწერლის პირად თვისებებზე იყო დამოკიდებული. ჩვენ ხელნაწერებში ამ საკითხის შესასწავლად მრავალი საგულისხმო ცნობაა გაფანტული, რომლიდან ზოგს აქვე მოვიყვან.

ერთი ჩივის: „დადნი ჭირნი ვნახე უცთომელობისათჳს, დედაჲ წურილი მედჲა წინ“-ო, მაგრამ ყველაფერი „გულმოდგინებითა ვარდავწერე თჳსითა გელითა“-ო (XB, V, 119, 120—121). მეორე კიდევ თავის მკითხველს აუწყებს: „დედაჲ გიორგი მთაწმიდელისა... მქონდა, მაგრამ ეზომ წურილად ნაწერი იყო, რომელ კაცისა თავისა თმასა ჰგვანდა და მე კაცი ვიუავ მოდღვენებული“-ო (1093 წ. ოპიზის პარაკლიტონი, თ. ყორდანიი, Опис. I, 95 § 93). ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებათა 1785 წ. ხელნაწერის ვადამწერელი მისილ ხუცესიც თავის წიგნის მკითხველს არწმუნებს: „რომელიცა დედანი იყო, იმ დედანსედ ჩაჰმითხამით და განსწორებით და შემოწმებით ქმნილ არს და (თუ) მაინც რომელიმე ლექსი (ე. ი. სიტყვა) პოვოთ ცთომილი, მოხუცებულობისა მიზეზი იქნების“, რადგან 6 წლისა და 4 თვისა ვარო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 678). № 433 ხელნაწერში კიდევ ნათქვამია: „პარინას და ანასტასის საკითხავი მესამედი ბნელი იყო და არა წაიკითხვოდა“-ო (თ. ყორდანიი, Опис. II, 18). პეტრე ლარაძე თავის მხრივ გვამცნებს: „ესრეთ ეწერა უძველესსა და ძნელად აღმოხატნობელსა დედანსა შინა“ (წ.-კ. გ. ს. ხელნაწ. № 4732, ს. კაკაბაძე ვეფხისტყ. 19). ზებედე ვადამწერელიც ასე ბოდიშობს: „ავისა ნაშრომისათჳს ნუ დამწყევთ, რამეთუ... ამის წერაშიან არცა პატივი მქონდა და არცა ვინ იყო გელისა აღმპყრობელი ჩემი. შიმშილითა გლახ რუდუნებითა ვწერდი“-ო (თ. ყორდანიი, Опис. II, 207). ხოლო ანისხატის დეკანოზს ალექსის 1756 წ. ხელნაწერში

აღნიშნული აქვს: „დედანი ფრიალ გარყუნილ იყო მწერალთაგან (ე. ი. გადამწერელთაგან) და მე, რომელსა შემძლებელ ვიქენ, გულსმოდგინებით დიდათ ვეცადე“-ო (თ. ჟორდანიას, I, 398).

როგორც ზემოთხსენილი ცნობებიდან ირკვევა, გადამწერელთა მოვალეობის პირნათლად ასრულებას შემდეგი ობიექტური პირობები აბრკოლებდა ხოლმე: ხან „დედა მწერალი“, ესე იგი „წერილად ნაწერი იყო“. ამ მხრივ ვიორგი მთაწმიდელის ხელი იმდენად წერილი ყოფილა, რომ „კაცისა თავისა თმასა ჰგვანდა“-ო. როდესაც ამგვარი ხელნაწერი დედნად ისეთ ადამიანს შეხედებოდა, რომელიც „მოდღამწევილი“, ხანში შესული იყო, უცდომელად გადაწერა, რასაკვირველია, გაუძნელდებოდა. შემდეგ ტექსტის სისწორით გადმოღებას ართულებდა ძველი ან „უძველესი და ძნელად აღმოცანად დედანი“, როდესაც „გნაწი“ ხელნაწერი იყო, და ან ნაწერის ჩაშვების თუ სიმჭრთალის გამო, ან ასოთა მოხაზულობის განსხვავების წყალობით, წაკითხვა გაძნელებული იყო, დასასრულ, თუ დედანი „მარჯაწილი“ ანუ დამახინჯებული იყო მერმინდელ მხმარებელთა თუ გადამწერელთაგან.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, გადამწერლისა. თუ აღმწერლის ზოგი „ცთომილი“, „ნამცთარი“ (1728 წ. ხელნაწ., მ. ჯანაშვილის Опис. III, 71), ან საერთოდ „ცთომილმზაბა“ მის სუბიექტური თვისებებითაც იყო ხოლმე გამოწვეული. იგი უყურადღებობის ან ჯეროვანი ყურადღების მოუკრებლობის შედეგი იყო, „უღებებისა ნაწილი“ არის უეჭველია. ამას თვით ქართული დამწერლებიც გულახდილად აღიარებდნენ. ეფრემ მცირეს, მაგ., ფილოთეონ ისტორიის თარგმანის ანდერძში ნათქვამი აქვს: მე ცთომილებად... მომიტყვეთ, რამეთუ იგი ოდენ არს ჩემი უღებებისა და უღირსებისა ნაყოფი“-ო (ქკბი II, 43). სწორედ ამ უღებების დროს დამწერელი თავის გულსყურს ვერ დაუდებდა, შეცდომები შეეპარებოდა ხოლმე და მისი გადანაწერი დედანთან შედარებით ან „დასკლამაწილი“ იყო, ან „შეშატაბული“. ცთომილების მეორე გამომწვევა მიზეზი გულმავიწყობა იყო და „დამიწყამისაგან“ მოსდიოდა ხოლმე დამწერელს: ანჩისხატის დეკანოზს, ალექსის, 1756 წ. ხელნაწერში აღნიშნული აქვს: „თუ რამ „დამიშთა დავაწყებისაგან“ (დენიდან გადაუწერელა), კითხვის დროს თქვენ თითონ გაასწორეთო (თ. ჟორდანიას, Опис. I, 398). გადამწერელ-აღმწერელის ცდომილებანი ბევრი სხვა მიზეზითაც იყო ხოლმე გამოწვეული, რომელთა შესახებ აქ აღარაფერს ვიტყვი, რადგან ეს საკითხი ფილოლოგიას ეხება, მით უმეტეს, რომ ფილოლოგიის მეთოდოლოგიაზე ცალკე საგანგებო გამოკვლევაში გვექნება საუბარი.

რაკი სრული უცდომელობა ძნელი მისაღწევი იდეალი იყო და ყოველი დამწერელი მოვალე იყო დედნის ტექსტი უაღრესი სისწორით დაეცვა, ამიტომ დამთავრებული თხზულებისა თუ გადანაწერის დედანთან გულდასმითი შედარება და შეპარულ შეცდომათა შესწორება სავალდებულო წესად იყო მიჩნეული. ამგვარ მუშაობას ეწოდებოდა „შეწამება“, ან „შეწამება“ და „შანებაწმება“. ეს იმდენად აუცილებელ მოვლენად იყო მიჩნეული, რომ

ყოველი დამწერელი ამის პირნათლად ასრულების შესახებ თავის ანდერძში შკითხველს მუღამ აცნობებდა ხოლმე. აი, მაგ., რას ამბობს შიომღვიმის 978 წ. ხელნაწერის გადაწერელი: „გუთუმოღვინედ ვაზარკე, რათა უცთომელად დაგწერო და კრალად შევაწამე და სადაცა ვბოვე გინა თუ დაკლებულია, ანუ შემატებული ვიღრე ასოდ ერთადმდე, ყოველივე განგმარეთ... თქუნდა, რომელნი სწერდეთ (ე. ი. გადასწერდეთ), ვგრეთვე ყავთ, რათა უბრალო იქმნეთ“-ო (ქკბი I, 123). ეფთჳმე მთაწმიდელის ნათარგმნი მაქსიმე აღმსაარებლის ცნის 1035 წ. ახლო ხნის ხელნაწერის გადაწერელიც შკითხველს მოუთხრობს: „რად წავგნა შინა ვბოვე, რომლისაგან ვაღაგწერე, არა ჟამომიცვალდებია სიტყუად, არცა მიკაზმავს... და არცა რად დაშოკლია და თუ რადმე დამრჩომოდა, შევაწამე წავგნა და ჩაურთე“-ო (ქკბი I, 170). 1060 წ. ერთ ხელნაწერშიც აღნიშნულია: „ესე რაზთავე მამის გიორგის თარგმნილისა სანარებისაგან ვადმოვწერე და შეწამეზად დიადი მიხარკეზია“-ო (ქკბი I, 207). ბრეთის XIII საუკ. სანარების გადაწერი ამბობს: „შეგვიწამებია ფრადლითა გამოწულილითა“-ო (იქვე, I, 207). გელათის XII—XIII ს. სჯულს კანონის № 25 ხელნაწერის ანდერძში აღნიშნულია: „წიგნისა სიმაართლისათჳს იჳკ ნუ ვის ვაქუს — პირველ დედად მართალი და კარგისა მწერლისა დაწერილი მქონდა... და მერმე დიდ მოჭირვებით შემომოწმებია“-ო (XB, V, 121).

როგორც ამ ზემომოყვანილი და მრავალი კიდევ სხვა ამის მსგავსი ცნობებიდან ჩანს, ქართველ დამწერლებს მშვენივრად ჰქონიათ თავიანთი მოღვაწეობის დიდი პასუხისმგებლობა შეგნებული და ყოველგვარი საშუალება უხმარიათ, რომ უნებლიეთი შეცდომებიც კი თავიანთი ნაშრომისათვის თავიდან აეცილებინათ, რომ მათ გადანაწერში „ერთიფა ძსომჳ მრჳლი და ნაქლჳლი და არცა მეტა“ არ ყოფილიყო (1060 წ. ხელნაწ., ქკბი I, 203). მათ კარგად იცოდნენ, რომ მათი დანაწერის ნაკლს მკათხველი არ აპატიებდა და, იმას გარდა, რომ თანამედროვეთა შორის საზელი გაუტყდებოდათ, თუ იქ რადმე „შეცთომილი გინა სიტყვა მეტ ნაკლები“ აღმოჩნდებოდა (1056 წ. ხელნაწ., თ. ჟორდანია, Опис. I, 398), შთამომავლობაც წყევად კრულვით აავსებდა.

შეცდომების „განმართვა“ ან ასოთა და სიტყვების ჩაპატებით, ან მცდარის ამოფხეკითა და მის მაგიერ ხელახლად სწორე ასოს თუ სიტყვის ჩაწერით შეიძლებოდა. ამიტომ ხელნაწერში მკვლევარი ამოფხეკილ და ახლადჩაწერილ ასო-სიტყვებს შეზღებდა, მაგრამ ასეთ შემთხვევებში ყოველთვის და ყოველგან დედნის ტექსტის აღდგენისა და გადანაწერის შეცდომის შესწორებასთან არა გეაქვს ხოლმე საქმე. ზოგჯერ ეს ძველი ტექსტის ახალ ნათარგმნ ტექსტთან შესათანაზებლად წარმოებული მუშაობის ნაყოფია. მკვლევარს ეს გარემოება მეტადრე სახარებას ტექსტის შესწორებათა თვისებების დახასიათების დროს უნდა ახსოვდეს. შემდეგ, შესაძლებელია, ავტორის ავხელად დაწერილ პირველ ნუსხასთანაც გვქონდეს საქმე, როდესაც ავტორი თუ მთარგმნელი შემოქმედების პროცესში თავისი ნაწარმოების ტექსტს თვით სცვლიდა. ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერში ამ მხრივ ერთი საყურადღებო

ცნობა მოგვებოვება: „რომელიც ტრიქონი მოფხეკილი და მეორედ გაკეთებული არის, ისიც სხვის საუბრის გონების ვართვით სხვა სიტყვა დავსწერა... მრავალგზის მოფხეკილი ტრიქონი ამისთვის მოვიდა, რომ მას უკან ვაგაკეთო, ზოგი რამ გაუჩაღბავი ლექსი დამრჩომოდა“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. I, 527). მაშასადამე, ავტორის ნაწარმოების ხელნაწერში „მოფხეკილი ტრიქონი“ მართკ „სხვის საუბრის გონების ვართვით“ კი არ აიხსნება, არამედ მას ზოგიერთი „გაუჩაღბავი ლექსი“, ე. ი. პირველი თქმის დროს უხეიროდ განოსული ლექსები ხელმეორედ გაულექსავს და გაუსწორებია. ამგვარი ავტორისაგან ავხელად დაწერილსა და მრავალი ამოფხეკილ შესწორებულ-ჩანართი სტრიქონებით არის სავსე იოანე ზოსიმეს უძველესი ქართული კალენდარის „კრებად თთუთაჲ წელიწდისათაჲ“-ს სინას მთის მონასტრის წიგნთსაცავში დაცული № 34 ხელნაწერი, რომელიც 1902 წ. ჩემგან გადმოწერილ იქნა მთლიანად, მაგრამ რომელსაც აქამდის გამოცემა ვერ ეღიროს¹.

როდესაც ხელნაწერის შემზადება დამთავრებული იყო, აღმწერელი — ავტორი, ან დამწერელი თუ გადამწერელი თავისი ნაშრომისა და ნამუშევარის, ავრეთვე თავის ვინაობისა და სამუშაოსთან დაკავშირებულ გარემოებათა შესახებაც მკითხველს წერილობითს ცნობებს უტოვებდა ხოლმე. ასეთი ხასიათის ცნობას „მწამრძი“ ეწოდებოდა და, ჩვეულებრივ, წიგნის ბოლოში იყო მოთავსებული, მაგრამ ზოგჯერ ხელნაწერის შუამიაც იწერებოდა ხოლმე. ზოგჯერ თვით წიგნის მომგებელიც და ყოველთვის მერმინდელი გადამწერელიც დედნის ანდერძის შემდგომ თავის ანდერძსაც სწერდა ხოლმე. ამგვარად და ამის წყალობით ამ ანდერძში წიგნის მთელა თავგადასავალია ხოლმე მოთხრობილი და ამიტომ, როგორც პალეოგრაფისათვის, ისევე ფილოლოგოს-ისტორიკოსისათვის ანდერძების ცნობებს ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს და ყოველთვის ჯეროვანი ყურადღებით უნდა იქნენ შესწავლილი. ამ ანდერძების უპირესი მნიშვნელობა ძველადაც კარგად ესმოდათ და სათანადო მოწინებთა ეპყრობოდნენ. 1047 წ. ხელნაწერში ნათქვამია: „ვის ამათ წიგნთა ძალისა ცნობაჲ გინდეს, ზემოდ ანდერძი აღმოიკითხეთ და მისგან სცანით“-ო (ქები I, 192). გელათის მონასტრის 1048 წ. ხელნაწერში 1002 წ. ნუსხიდან მოყვანილია ეფთჳმე მთაწმიდელის შემდეგი შინაარსის ანდერძიც: „გევედრებით ყოველთა, რომელნი ამას წიგნსა სწერდეთ, ესე ანდერძი დაუკლებლად თანა დაწერეთ. ვინ არა დაწეროს დიდსა ბრალსა თანამდებ არს.— აღსარულა ესე ნუსხაჲ თარგმანებისა მათეს თავისაჲ წელითა გლახაქისა და მწარედ ცოდვილისა ეფთჳმესითა“ და სხვა (ქები I, 239). ცხადია, 1048 წ. ხელნაწერის გადამწერელს ეფთჳმე მთაწმიდელის 1002 წ. ნუსხის ანდერძიც სიტყვა-სიტყვით გადმოუწერია. გ. ხუცეს-მონაზონსაც ნათქვამი აქვს: „უკუეთო ვინმე იყოს... და უნდეს... ძალი თითოეულისა წიგნისაჲ, თუ რად სწერია, ამის წიგნისა ბოლოს პოოს... ვანმარტებულად თითოეულისა წიგნისა წანდუკი და ანდერძი...“, რომელი წმიდამან ზერპან იოანე პატრიკ ყოფილმან აღწერა, რაჟამს იგი თავისა თვისისათჳს გარდაიწერნა წმიდანი ესე წიგნნი“-ო (ც-გ ვი მთაწმიდელს, 311).

¹ ამაჟამდის გამოცემულია: „ივ. ჯაკახიშვილი — სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა“, გვ. 200—226, თბ. 1947 წ. (რედ.).

წიგნის „შეწამება“ და „განმართვა“ რომ დამთავრდებოდა, მის „შემოს-
სვამ“-ს შეუდგებოდნენ ხოლმე. შემოსვა, ვგონებ, რვეულებად და წიგნად
აკინძვას უნდა ნიშნავდეს. მათეს თავის იოანე ოქროპირის თარგმანების
ეფთვზე მთაწმიდელის ქართული თარგმანის 983 წ. ხელნაწერის ანდერძში,
მაგ., ნათქვამია: „წისა სახარებისა მათეს თავისაჲ ოდენ თარგმანი ხამ წიგ-
ნად შეიმოსა. ესე პირველი წიგნი არს: ა(ე. ი. პირველ) თავითგან ი(შ (მე-18)
თავადმდე სწერია ამა წიგნსა. მეორესა წიგნსა ი(თ (მე-19) თავითგან მ(ე (45)
თავადმდე. მესამესა მ(ე (46)-გან ჟ(90)-მდე ამას შინა დასრულდების“-ო
(ალ. ცაგარელი, СПГП I, 92). მაინც და მაინც „შემოსვა“ და დაკაზმა-
რომ ერთსა და იმავეს არა ნიშნავდა, ეს სრულებით ცხადია. ამავე ხელნა-
წერში შემოსვის შესახები ცნობის შემცველი ანდერძი ერთი ხელით არის
დაწერილი და სულ სხვა ხელით სწერია: „მე ცოდვილმან თ(ე შევკაზმე წიგნი-
ესე“-ო (იქვე, I, 92).

ვინც წიგნსა კერავდა, „შემოსვლი“-ს ანუ „მოსვლი“-ს სახელს ატა-
რებდა, ყდის გამკეთებელს კი „შკაზმავი“ ანუ „შკაზმელი“ ეწოდებოდა.
მოსველი და მკაზმავი რომ ერთი და იგივე პირი არ იყო და, მაშასადამე,
„შემოსვა“ და „დაკაზმა“ ერთსა და იმავეს აღმნიშვნელი არ შეიძლება ყოფილიყო,
ამას ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერის ანდერძის შემდეგი ცნობაც
ცხად ყოფს: „დაიწერა მეორე ესე წიგნი ჭკლითა ჩუენ ცოდვილთა არსენი,
იოვანე და ოქროპირისაჲთა... ლოცვა ყავთ... ჩ(ნ უცხად მწერალთა და სმრბ-
პირონ მმოსხლისათჳს... მე ცოდვილმან თ(ე შევკაზმე“-ო (СПГП I, 86).

ცხადია, შემოსვა რთული საქმე არ არის და ამიტომაც რომ ზოგჯერ
„წერალი“ იმავე დროს „შემოსველი“-ც ყოფილა (იხ. СПГП I, 90—91
და 83 და სხვაგანაც).

შემოსილ წიგნს „შკაზმავი“ მიიღებდა ხოლმე ყდის გასაკეთებლად.
უფრო იშვიათი შემთხვევა იყო, მაგრამ ზოგჯერ დამწერელს წიგნი თითონვე
დაუკაზმავს. მკაზმავობას თვით მონასტრის არქიმანდრიტები და უფრო მაღალ-
საფეხურზე მდგომი პირებიც არ უკადრისობდნენ: „ამა წიგნისა მკაზმავსა
პატრონისა ჯუარისა მონასტრისა არქიმანდრიტსა ნამასა იოსებს შეუნდოს
ღმერთმან“-ო (СПГП II, 14, § 15). ვისაც ძველი ქართული ხელნაწერების
ტყავის საუცხოო, ჩაქდებული სახეებით შემკული ყდები უნახავს, ის ადვილად
წარმოიდგენს, თუ რამდენად განვითარებული და დაწინაურებული უნდა ყო-
ფილიყო ეს ხელობა ძველ საქართველოში. სასურველია, რომ ეს საკითხი
საგანგებოდ და ჯეროვნად იქნეს შესწავლილი.

§ 8. ნიბნების მხავეჭული შეკობა

შედლებული და მხატვრული მოთხოვნილების მქონებული წიგნის შემკე-
თელი და მომგებელი ცდილობდა თავისი წიგნი სურათებით ანუ, როგორც
მაშინ ამბობდნენ ხოლმე, „სატმამით“ შეემკო. პირველ ფურცელზე „ბამარა“-ს
ახატვინებდა, ხელნაწერის სხვადასხვა ადგილას კი სურათებს ურთავდა
ხოლმე.

„კამარების“ დამხატველს განსაკუთრებული სახელი „კამარათა მწერალი“ ჰქმნებოდა. აკად. მ. ბროსეს ჯრუჟის სახარების 940 წ. მინაწერში ამოუკითხავს: „ქკი იყო რაჲ ქე შეიწყალე ამათ კამარათა მწერალი თეოდორე“ (Voyage XII, 83).

როგორც ჩანს, წიგნის შემკობილობის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს აგრეთვე „ჯაზული“, ანუკა ბატონიშვილის 1712 წ. მზითვის წიგნში სწერია: „საეროს წიგნთაგან—ვეფხისტყაოსანი ერთი ჯაზულით დახატული ერთი“-ო (სქს სძვლნი III, 483). საისტორიო საზოგადოების № 342 ხელნაწერში, 1661 წ. ჟამგულანში, წიგნის მომგებელი ამბობს: „აღვაწერინეთ... ყოველითურთ აღსრულებული ჯაზულითა და დახატუთა ესე ჟამგულანი“-ო (ე. თაყაიშვილი, საისტ. მასალ. III, 49). ს. ორბელიანის სიტყვით, „ჯაზვალჲ სპარსთა ენაჲ (ე. ი. სიტყვა), ქართულად ოჟორა ჰქვიან“-ო (ლექსკ.), მაგრამ ოჟორა „რკინის ჯაზვარად“-ვე აქვს განმარტებული და არაფერი ირკვევა. აქა „ჯადვილ“ არაბულად წყაროს, ბაღის რუს, შემდეგ ხაზს, ნახაზს, ცხრილს და წიგნის ნაწერის სვეტსაც ნიშნავს. ე. თაყაიშვილის სიტყვით, „ტექსტი... ზის ფერადებით დახატულ ოთხკუთხედში“ (საისტ. მასალ. III, 48) და, შესაძლებელია, ჯაზულად სწორედ ეს ტექსტის გარემომცველი ფერადებით დახატული ოთხკუთხედი ჩარჩოები იწოდებოდა.

მდიდრულად შემზადებული ხელნაწერი შეიძლება მთლად „ან ზოგან „მარონს მარაჲშითა წმინდი“ ყოფილიყო. ბიჭვინტის იადვარში, შაგ., იხსენიება „კონდაკი ოქროს ვარაჟითა წერილი“ (ა. ხახანაშვილი, გუჯრები 142). ამავე ძეგლში ნახმარია ტერმინი „ჭრმლი ნუსხა“. იქ სწერია: „ერთი პატიოსანი ძილისპირი ჭრელის ნუსხითა“-ო (იქვე). დაბადების ქართული თარგმანის „ქრელი“ ბერძნული ტექსტის პითქილა „პოეკილა“-ს უდრის (შესაქმეთაჲ 30, 39), რაც მრავალფერად შემკობას ნიშნავს. ამიტომ „ქრელი ნუსხა“ თითქოს სხვადასხვა ფერადებით მხატვრულად დაწერილ ავტოგრაფს უნდა ნიშნავდეს. მაგრამ, შესაძლებელია, აქ სხვა მნიშვნელობა ჰქონდეს.

თითოეული დარვისა და დანიშნულების წიგნს თავის „შესაშარიისი შემკობა“, დასურათება სჭირდებოდა, „სამკადრისად დახატვა“ უნდოდა. ნიკოლოზ კათალიკოზს 1687 წ. სიგელში ნათქვამი აქვს: „დიდი გულანი დავაწერინე და მისად საკადრისად დავახატვინე“-ო (ისტ. საბ. IV, 65).

როდესაც შეკვეთილი წიგნის დასურათება სწადდათ, დამწერელს წინდაწინვე დაავალდებდნენ გარკვეული. დასურათებისათვის განკუთვნილი ფურცლები ცარიელი, დაუწერელი დაეტოვებინა. დამწერელი რომ თავის სამუშაოს დამთავრებდა, მაშინ წიგნს მხატვარსა და „კამარათა მწერალს“ გაღასცემდნენ, რომ ცარიელ ფურცლებზე სურათები დაეხატათ... ამგვარად, ჯერ ტექსტი იწერებოდა, მერმე სურათებს ხატავდნენ სოლმე. ამ მხრივ შემოქმედის 1749 წ. გულანში შემდეგი საგულისხმო და ზემოგამოქმედი აზრის დამადასტურებელი ცნობა მოიპოვება. სხვადასხვა ადგილას იქ მამია გურიელის ხელით სწერია: „ამაჲედ მეზვერე და ფარისხვეელი დახატე“, აქ გარდამოხსნა დახატე“-ო (დ. ბაქრაძე, AIIA, 150).

საქ. საისტორიო საზოგადოების ვეფხის ტყაოსნის 1671 წ. ხელნაწერის-გადანწერელის შემდეგი ლექსიც ამავე გარემოებას ადასტურებს:

„ბრძანებით შემოქმედისა რა ველ-ვჰყავ ეხე წერითა,
ველნი დამიშრო კალამმან, თვალნი გაშტერდეს მწერითა,
... აწ ვავიჩნდების, მხატვარო, შემყობა შესაფერითა“

(ს. კაკაბაძე, ვეფხის-ტყ., 14).

ზოგჯერ ხელნაწერის შემზადების ბევრი ხნის შემდგომ ახერხებდნენ სურათების დახატვინებას, ხან კი უსახსრობის გამო დატოვებული ფურცლები დაუხატეული და ხელნაწერი დაუსურათებელი რჩებოდათ. შეძლებული ადამიანი სურათებსა და „კამარებს“ საბერძნეთიდანაც გამოაწერდა ხოლმე ან თითონ მოჰქონდა. ტბეთის 995 წ. სახარებაში სამოელ ეპისკოპოსს, მაგ., აღნიშნული აქვს: „მე ვლახაკმან სამოელ... (ვიხილე) წიგნი ესე ოთხთავი სახარება და ვშოვე აღწერილთ და შემკული ყოვლითა განვებულეზითა, ხოლო ნაკლულევიან იყო ხატთა და კამარათავან და გულს-კიდვინე დიდითა ხარკებითა და მოვხსვენე ესე ხატნი და კამარანი საბერძნეთით, ქალაქით დიდით სამეფოვანთ და ჩაუთინე ამას წმიდასა სახარებასა“-ო (ალ. ცაგარელი, СНИП I, 21). ყველა ეს გარემოება როგორც პალეოგრაფს, ისევე ხელოვნების ისტორიკოსს მუდამ უნდა მხედველობაში ჰქონდეს.

გიორგი XI-ისეული ვეფხის-ტყ. 1680 წ. ხელნაწერშიც ამგვარივე წიგნების მხატვრული შემკობის ტრფიალის ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება. მისი დანწერელი მკითხველს მოუთხრობს: „უფალმან ჩუენმან გიორგი ბრძანება ყო ჩემდა მომართ დაწერად წიგნისა ამის ვეფხის-ტყაოსანისა და წარავო მრავალი წარსაგებელი ვითარცა ხაცნაურ ჰყოფენ თუალნი მხიარულთანი (? მხილველთანი?) ველავნებასა ამის წიგნისასა და ენება, რათარცა ფრიადკეთილ-შუენიერ ყოფილიყო, რომელ არსცა ფრიადკეთილ და შუენიერ... ესეცა უწყოდით, უფალნო ჩემნო, მრავალნი მეფენი გარდაცვალებულან და არაეის შეუმკვია წიგნი ვეფხის-ტყაოსანი მსგავსად პატრონის ჩუენისა“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 575—576).

ყოველ კარგად შემკულსა და მნიშვნელოვან ხელნაწერს თავისი ძვირფასო ყდა ჰქონდა, დაკაშპული იყო ხოლმე. ზოგჯერ მდიდრულად და მხატვრულადაც იყო ხოლმე მოჭედილი. მეღქიზედეკ ქართლისა კათალიკოსს თავის 1020 წ. სიგელში აღნიშნული აქვს, რომ მარტო მან საკათალიკოსო საყდარს შესძინა სახარება „გარე თვლითა და მარჯალიტითა შემკობილი“, კიდევ ერთი წიგნი „ეგრევე ვეცხლითა შეკაშპულნი დილალოთა ვეცხლი-ხათა“, კურთხევანი „გარე ოქროს ხატითა მოჭედილნი და ცურითა მოჭედილნი“, „მატიანენი სათანაონი ვეცხლით მოცვარულნი“ (ქკბი II, 32—33) და კიდევ ორიც სხვა.

საკმარისია, ადამიანმა ოქრომქანდაკებელის ბეჭა ოპიზარის მიერ მოჭედილი სახარების ყდას გადაავლოს თვალი (სურათი იხ. ჩემი ქლ ერის ისტორიის II, 641), რომ მაშინდელ განათლებულ ქართველ მომგებელთა დიდი მხატვრული მოთხოვნილება და გემოვნება ცხადი შეიქნეს. მაგრამ ეს საკითხი

უკვე დანწერლობათამცოდნეობისა და სანწიგნობრო ხელოვნების სფეროს არ ეკუთვნის, არამედ ქართული ხელოვნების ისტორიის საქმეა.

§ 9. დაზიანებული წერილობითი ძეგლების განახლება

წიგნების გავრცელებულობისა და სმარების შესახებ § 10-ში მოყვანილია ხელნაწერებში დაცული გოდება და ჩივლი წიგნების ზოგიერთი წამკვითხეულის დაუდევარი და გაუფრთხილებელი სმარების გამო, ანდა ზოგჯერ ხელნაწერების ცხადი და შეგნებული, ანგარებით ნაკარნახივი დაზიანების შესახებ. ხან ნათხოვარი წიგნიდან მათთვის საინტერესო შინაარსის რეველებსა და სურათებს ამოგლეჯდნენ, თუ ამოსჭრიდნენ ხოლმე. ხან რომელიმე პირისათვის საზიანო ცნობის შემცველ ფურცელს ამოჰკვეთდნენ და გაანადგურებდნენ. „**ფუტკლის ამოკუთმად**“ და „**რვეულის ამოგლეჯა**“, რასაკვირველია, საძრახისი საქმე იყო. ამისთვის, როგორც ჩანს, საზღაურის „გარდაქდევინება“-ც სცოდნიათ, მაგრამ ეს დაზიანებულ ძეგლს, რასაკვირველია, ვერას უშველიდა. კორიდეთის სახარების მურვანის ხელით დაწერილი მინაწერიდან ჩანს, რომ ამ წიგნიდან გადასახადების გარიგების შემცველი ფურცელი განზრახ ამოუჭრიათ: „**ფორცელი ამოკეთილი იყო და არ... [გარდაგაქდევინე (გადასახადი), ავიღე თქვენგან სამსახური... და ფორცლისა ამოკეთაიცა გაგიშოი**“-ო.

განზრახი და დაუდევარი სმარებით გამოწვეული დაზიანების გარდა, ქართული წერილობითი ძეგლების კეთილზღეობა მტრების შემოსევაზეც იყო დამოკიდებული. უამრავი ხელნაწერი, სიგელ-გუჯრები და წარწერები სწორედ ამის გამო დაიღუპა ან დაზიანდა. საქართველოს ისტორია სავსეა ამგვარ უბედურების შესახები ანბებით და ამაზე ბევრი ლაპარაკი არც არის საჭირო. მხოლოდ ერთ სავსულსხმო ცნობას მოვიყვან ჯვარის მონასტრის § 77 ხელნაწერს მინაწერიდან, რომელშიაც ჯალალედინის საქართველოში შემოსევის დროს ქართულ სამონასტრო და სხვა წიგნთსაცავებზე თავდამტყდარი უბედურების მთელი საშინელებაა დასურათებული. იქ ნათქვამია: „**მე სულითა საწყალობელი... გიორგი ღირს მყო მოვებად წათა ამათ მარხვანთა დიდსა სიგლახავესა შინა, შემდგომად ტყუეობით გაიოსლვისა ხუარაზმელთაგან. ესე ყოველთა შემდგომითი-შემდგომად მოგეთხრას მაშინდელი ყოველთა ქრისტიანთა ჭირნი და განსაცდელნი, ოვრებანი მონახვერთა და ეკლესიათანი, რომელ არასადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი**“-ო (СПГ I, 26, § 77). ცნობა, უეჭველია, გაზვიადებულია, მაგრამ ძალზე შემცირებულიც მაინც დიდი კულტურული უბედურების გამომხატველია.

წერილობითი ძეგლების დაზიანება ზოგჯერ ხოლოდ ნაწერს დაეტყობოდა ხოლმე, ზოგჯერ მისი მთლიანობაც იყო დარღვეული. პირველი ხასიათის ზიანს „**დაშამება**“ და „**დაშავებული**“ ჰრქმევია, მეორე ხასიათის ზიანს კიდევ „**დაშლილობა**“ და „**დაშლილი**“ ეწოდებოდა. დაზიანებულ ძეგლთა

¹ Н. Марр, Груза приписки греч. Евангелия из Коридии. ИАН. 1911. №. 33. 228—229.

პატრონი ამ ორგვარივე ზიანის გამოსწორებას შეუდგებოდნენ ხოლმე, როდესაც ცხოვრების ხელშემწყობი პირობები და ქონებრივი შესაძლებლობა ამის საშუალებას აძლევდა: დაშავებული ნაწერის განახლებასა და დაშლილი და დაფხრეწილი ხელნაწერების ჯერ დანაკლისი ფურცლებისა და ტექსტის შევსებას, ხოლო შემდეგ შეკვრა-დაკაზმას შეუდგებოდნენ ხოლმე. დაშავებული ნაწერის განახლებას „განცხროველშაჲ“ ერქვა, ხოლო წიგნისას „განახლება“, „განახლება“ და „ჩამატება“. კორიდეთის სახარების ერთ მინაწერში ნათქვამია: „ამას ზურგით რომელ შაჰისა ჩემისა გელითა დაწერილ არს, დაშავებულ იყო [და] მე ძისწულმან მისმან ბეშქენ გა[ნ]ცახოველე“-ო¹.

დაშლილი წიგნის განახლების შესახებაც ბევრი ცნობები მოგვეპოვება, მაგრამ სანდემუოდ მხოლოდ ორიოდეს მოვიყვან. ბეშქენ ერისთავთ-ერისთავს კორიდეთის სახარებაში ჩაუწერია: „ერთი სახარებაჲ განთჳსული კორიდული დაშლილი გჳოვე... შევჰკაზმე... სახარებაჲ მათეღსი სადავად შევმოსე“-ო². გელათის მონასტრის XIII საუკ. № 17 ხელნაწერშიც ნათქვამია: „გვაკეთე წჳდ ესე წიგნი სჯულის კანონი ფრიად დაშლილი და დაძულებული ფრიაღითა შრომითა“-ო (XB, V, 119—120).

ზოგჯერ ამგვარი გადასული ნაწერისა და დაძველებული, დაშლილი თუ დაგლეჯილ-დაზიანებული წიგნების და წიგნოსაცავის ყველა ხელნაწერის ერთ-თავად განახლება და გაცხოველება უწარმოებიათ. ამ მხრივ დაძველებულ-დაზიანებული ხელნაწერების შესახებ ერთი ფრიად საგულისხმო და საყურადღებო ცნობა მოიპოვება ჯვარის მონასტრის № 77 ეტრატის ხელნაწერის 1570 წ. მინაწერში: „შეიკაზმა წჳდ ესე... მარხვანი გელითა ურბნელისა მთავარებისკობოზისა ვლასისათა და გელითა ჩე] ცოდვილისა ტუილელ მთავარებისკობოზისა ბარნაბაღსითა ესრე სახედ, რომელ მე ვაცხოველებდ და დაკლებულსა დავსწერდ და დაფარულსა განვაცხადებდ, ხოლო იგი ჰკაზმავნ და ჰკრავნ. და ორნივე ზოგად ვიკირვებდით არა სოლო ამის წიგნისა, ყოველთავე წიგნთა რაოდენიცა ახლად განვაკეთეთ... აღესრულა მუშაკობაჲ ამისი... ქჳს სწმ (268 = 1570), დასაბამითგან წელთა ხომ (6078), ხოლო ქრისტეს მოსლვითგან წელთა ჩწო (1570). ამასვე ქორონიკონსა მოვედიო ჩუენცა საქართუელოთ“ (აღ. ცაგარელი, СГП II, 26—27, § 77).

ნიკოლოზ კათალიკოზსაც მცხეთის 1687 წ. სიგელში ნათქვამი აქვს: „ძველს წიგნებს რა გაახლება, ჩამატება და შეკრვა უნდოდა, ყველა გავაკეთებინე“-ო (ისტ. საბ. IV, 66).

დასასრულ, კიდევ ერთი მეტად იშვიათი და ამის გამო განსაკუთრებით ძვირფასი ცნობა არსებობს, რომლიდანაც ჩანს, რომ მარტო ხელნაწერების განახლება კი არა, თვით წარწერების განახლება და ძველის მაგიერ დაახლოებით ძველივე შინაარსის ახლას გაკეთება სცოდნიათ საქართველოში. სვეტიცხოვლის საქადავე ხატს სახელდობრ შემდეგი წარწერა აქვს: „შევამკე და

¹ Н. Марр, Груз. рукописки греч. Евангелия из Коридии. ИАН. 1911 წ., 83. 227.

² იქვე, 86. 233.

შევაჭედინე კუბო (ე. ი. ხატის ბუდე) ესე სვეტისცხოველის საქადაგე ხატისა ჩვენ ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აბხაზეთის კათოლიკოზმან გურიელმან მალაქია... ოდეს შაბაბაზმა ყვენმა კახეთი და ქართლი ალაონრა, კახეთისა და ქართლის პატონები ორიენი ლიხეთის მთას აქეთ გარდმოვიდნენ... და ქართლისა კათოლიკოზი იოანე ჩვენთან მოვიდა და აქ ჩვენთან მიიცვალა... კპირველად გაეცეთებინა კუბო ესე დედის ბიძასა ჩვენსა კათოლიკოზს გურიელს, დაღეწილიყო და შემუხგრიდიყო. ხელახლა ჩვენ საქართველოს მეფე[თა] შარავანდედმა კათალიკოზ-პატრიარქმა დომენტიმ განვცაახლეთ და ვერცხლი ოცი მარჩილი დავდეეთ. ისევ როგორც გურიელის კათოლიკოზის სახელი ვწერა, ისევ დავწერეთ... ქკსა უდ (404 = 1716 წ.), სვეტისცხოველის სახე არ იყო და ჩვენ გამოვიყვანეთ“-ო¹. მაშასადამე, აბხაზეთის კათალიკოზის მალაქიას შემომოყვანილი წარწერა მისი და მის დროინდელი კთარ ყოფილა, არამედ დომენტი კათალიკოზის ბრძანებით გადმონაწერსა და განახლებულ წარწერას წარმოადგენს. აქ ეს გარემოება აღნიშნულია, სხვაგან შეიძლება აღნიშნული არც იყოს. ამიტომ პალეოგრაფს მუდამ უნდა ახსოვდეს, რომ ძველი წერილობითი ძეგლების გაცხოველება-განახლება იშვიათი შემთხვევა არ იყო, ნაწერისა, თუ ტექსტის შეფასების დროს ამასაც უნდა ანგარიში ვაუწიოს ხოლმე.

§ 10. ნიშნების გავსებებულება და ხმაკება

საქართველოში წიგნს დიდი გასავალი ჰქონდა და წიგნების დიდი მოთხოვნილება იყო. რამდენად დიდ ღირებულებად და განძეულობად ითვლებოდა წიგნი, ამის გასათვალისწინებლად შეიძლება გიორგი მერჩულის ერთი ცნობა იქნეს აღნიშნული, რომ გრიგოლ ხანძთელმა ახლად აგებულ უბის მონასტერში „ილარიონ ვანმე იერუსალჰმით მოსრული... დაადგინა მამასახლისად, რამეთუ... აქუნდეს მას კეთილნი წაგნნი, და მამამანცა გრიგოლ თჳსნი წიგნნი, რომელ აქუნდეს, დაუტეენა მონასტერსა მას“ (ც^ა გ^ვლ ხ^ნძთლსა. გვ. კვ, § კა). დაიწერებოდა თუ არა ახალი თხზულება, გადმოითარგმნებოდა თუ არა ახალი ძეგლი, ამ ახალი წიგნების შეძენის მსურველნი ჩნდებოდნენ და მათი გადაწერა იწყებოდა. გიორგი მთაწმიდელის სიტყვით, დავით დიდი კურაპალატი ეფთჳმე მთაწმიდელს „ხედადსხედა მოუწერნ, რათა თარგმნიდეს“ წაგნებს და „წარსცემდეს“ საქართველოში წამოსაღებად და გასავრცელებლად. ისიც თავის თავსა და ჯანმრთელობას არ ზოგავდა და ახალ-ახალ წიგნებს თარგმნიდა და წერდა „და მრავალნი წაგნნი წარსცნისხ წინაშე დავით კურაპალატისა“-ო (ც^ა იე^სი და ეფთ^მსი, 48,1).

ამგვარადვე გიორგი მთაწმიდელის ნათარგმნი თუ საკუთარი თხზულებები უცხოეთში მყოფ ქართველთ „ყოველთა მონასტერთა გარდაიწერნეს და უფროდს ყოველთასა დიდად ილუაწა სულითა კურთხეულმაჲმ ანტონი ლიბარიტ ყოვილმან და თჳსისა მონასტრისა, ბარალამ წმიდისათჳს დააწერინა“-ო

¹ Натроев, Святи-Цховели, 413; ხატის სურათი 420 წ.

(ცე გი მთწმდლსა, 316). გიორგი ხუცესმონაზონის სიტყვით, „რომელნიმე წიგნი ორკეცად და სამკეცად გარდაწერილ არიან“ (იქვე, 310).

წიგნების გარკვეული რაოდენობა არსებობდა, ის მინიმუმში, ურომლოდაც არცერთ ეკლესიას და მონასტერს წესიერი მოქმედება არ შეეძლო და რომელიც ყოველ მათგანს უქველად უნდა ჰქონოდა. დოროთეოზ კათალიკოსს იტრიის XVI საუკ. დამლევის სიგელში ნათქვამი აქვს: „წიგნები, რაცერთს მონახტერს მოუნდების, ყუელა კარგი და პატიოსანი“ შეეწირეო (სქს სძვლნი III, 127).

მონასტრებისა და კულტურის სხვა დაწესებულების გარდა, წიგნების მოყვარულნიც იყვნენ, რომელნიც თავიანთთვის საკუთრივ აწერინებდნენ ან გადაიწერდნენ ხოლმე ხელნაწერებს: გიორგი ხუცესმონაზონის სიტყვით, ბერმა იოანე პატრიკ-ყოფილმა „თავისა თვისსათჳს გარდაიწერა წმიდანი ესე წიგნი“ გიორგი მთაწმიდელისა (ცე გი მთწმდლსა, 311). ასეთ მოყვარულს ეწოდებოდა „ტაფიალი წიგნთა“. 1047—53 წწ. გადაწერილი სახარების თარგმანების ხელნაწერის ანდერძში აღნიშნულია, რომ „ერისთავთ-ერისთავი ლიპარიტ მოხწრაფედ ტრფიალი წიგნთა საღმრთოთაჲ“ ყოფილა (ქკბი I, 193), და ეს ცნობა გიორგი ხუცესმონაზონსაც დადასტურებული აქვს. ასეთი პირები ცდილობდნენ, რომ თავიანთთვის გადმონაწერი თუ შეძენილი წიგნები მხატვრულად შეემკოთ და ყოველისფრით სამაგალითოდ გაეხადათ. ამჟვე გიორგი ხუცესმონაზონის სიტყვით, გიორგი მთაწმიდელის „თითოეულისა წიგნისა ზანდუკი და ანდერძი ღმრთივ-შუენიერად... ბერმან იოანე პატრიკ-ყოფილმან აღწერა“ და დაურთო, როდესაც ამ ნაწარმოებებს თავისთვისა სწერდაო (ცე გი მთწმდლსა, 311).

წიგნების კითხვის წყურვილი და მოთხოვნილება საქართველოში შემდეგშიაც დიდი იყო, თუმცა, ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიური დაქვეითების გამო, წიგნების რიცხვი წინანდელთან შედარებით შემცირდა. ერთ ხელნაწერ კრებულში დამწერელს ნათქვამი აქვს: „აღიწერა და სრულ იქმნა წიგნი ესე კაცთა შესაქმე, ექუსთა დღე, სახისმეტყუელება, კურთხევა და ცხორება ათორმეტთა ნათესავთა და ათორმეტთა თუალთა არონისთა და სხუანი სწავლანი იოანე ოქროპირისანი ბრძანებითა მეფისა გიორგისიანა. რომელსა ხუროდა მრავალთა საღმრთოთა და სამეცნიეროთა წერილთა კითხვა და თარგმანება, რათა განმარტებულად გამოიძიოს ღთივ წერილნი, რომელსა შეუკრებიეს გულსა მისსა ყოველი სწავლა და მეცნიერება“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 653).

ყოველ წიგნს თუ წერილს თავისი დანიშნულება ჰქონდა: ზოგი იყო „საღმრთოდ წიგნი“, ზოგი „სამეცნიეროდ“, ზოგი „სამკითხავი“ და „სამარო ანუ ბარამში“. გიორგი იმერთა მეფის თანამეცხედრეს დედოფალთა-დედოფალს დიასამიძის ასულს თამარ—ყოფილს ქრისტინეს თავის 1586 წ. გელათის სიგელში ნათქვამი აქვს: „შემოგწირეთ... ჩემი საკითხავი ჟამნი და რთხთავი, დავითნი“-ო (დას. სქს. საბ. I, 33).

წიგნები იმდენად აუცილებელი იყო ყოველი განათლებული ოჯახისთვის და აღამიანისათვის, რომ წესად იყო მიღებული გასათხოვარი ქალის-

თვის მზითვეში უქველად წიგნებიც უნდა გაეტანებინათ. ანუკა ბატონიშვილის 1712 წ. მზითვის წიგნში, მაგ., აღნიშნულია: „სახარება ერთი, კიდევ სახარება სტამბისა ერთი, სამოციქულო სტამბისა ერთი, ჟამნი სტამბისა ერთი, დავითნი სტამბისა ერთი, ჯელით დაწერილი პატარა დავითნი ერთი, სტამბის მხედრული დავითნი ერთი, სარწმუნოების სტამბის წიგნი ერთი, — თავისის ოქროქსივილის ბოხჩეპითა... საეროს წიგნისაგან: ვეფხის-ტყაოსანი ერთი, ჯაზულით დასატული ერთი, ლეილ-მეჯნური[ანი] ერთი, უსუფ-ზილიხანიანი ერთი, საამიანი ერთი (სქს სძვლნი III, 483). ამგვარად, ბატონიშვილს მზითვად გაჰყოლია 8 სასულიერო და ხუთი საერო წიგნი, ე. ი. სულ 13 წიგნი თავისი ბუდეებით.

ქსნის ერისთვის ასულს ელენეს 1713 წ. მზითვის წიგნის მიხედვით მზითვეში მიუღია: „სამღვთო წიგნებისაგან — სახარება, დავითნი ჯელით ნაწერი ვერცხლის ბირკებითა, ჟამნი ერთი ჯელით ნაწერი, პატარა ჟამნი, სტამბისა ჟამნი ერთი, ყოვლად წმიდის სავედრებელი ერთი, წმიდის მარინას ცხორება ერთი, სარწმუნოება ერთი“ (იქვე, III, 493), სულ 8 წიგნი. ხოლო „გარეშეს (ე. ი. საერო) წიგნისაგან—ვეფხის-ტყაოსანი, ზილიხანიანი ერთი, ირდუსტიანი ერთი“ (იქვე, III, 497), ანუ 3 წიგნი. ამგვარად, სასულიერო და საერო შინაარსის მზითვად გატანებულ წიგნთა რიცხვი 11 უდრის.

იოანე დოღენჯისშვილის ქალს, ანასაც 1796 წ. 3 წიგნი—დავითნი, ლოცვები და ვახტანგიანი მზითვად წაუღია და სამიც—სამოციქულო, პარაკლიტონი და ზატყი მზითვეს გარეშე (სქს სძვლნი I, 403 და 406), ანუ სულ 6 წიგნი.

წიგნს, მეტადრე კარგსა და მხატვრულად შესრულებულს, მტერიც ბევრი ჰყავდა: ზოგს სხვის მშენიერსა თუ საგულისხმო შინაარსის საკითხავ წიგნზე ეჭირა თვალი, ზოგმა წიგნის გაფრთხილება არ იცოდა და კითხვის დროს აფუჭებდა ან საინტერესო ნაწილის ამოგლეჯით თავისთვის შესანარჩუნებლად, ან შინაარსით აღტაცებული თუ სხვა გრძნობით ამოდრავებული, თავის აზრსა და სურვილს იქვე ტექსტის გვერდით მიაწერდა ხოლმე. ამიტომ. იყო, რომ მღვდელი ნიკოლოზ ჩაჩიკაშვილი თავისი 1779 წ. დაწერილი წიგნის ანდერძში გამწარებით ამბობდა: „წყეული იყოს ის კაცი თუ ქალი, თხოვნით წაიღოს და ამის პატრონს დაავიწყდეს და აღარ გამოუჩინოს. წყეული იყოს, რომელსაც აქედამ ამბავი მოეწონოს და ან რვეული ამოგლეჯოს და ან ფურცელი აღმოხიოს და ან უბრალოთ არშიაზე ბღარჯვა დაუწყოს და ან ფინთად და უნაღვლელად და ნისიათ იხმაროს“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 553).

ჩაჩიკაშვილის სიტყვები ცხად-ყოფენ, რომ ამ ხანაში მაინც იშვიათი მოვლენა არ ყოფილა, რომ, როცა პატრონს დავიწყებული ჰქონდა, თუ ვის მისცა დანამდვილებით თავისი წიგნი წასაკითხავად, წამლებს ნათხოვარი წიგნი „აღარ გამოეჩინოს“. მოწონებული ამბავის გულისათვის „რვეულის ამოგლეჯა“ ან „ფურცელის ამოხვევა“ და ბოროტი განზრახვით „ამოკუთვა“-ც სცოდნიათ. საერთოდ წიგნის ცუდად და „უნაღვლელად და ნისიად ხმარე-

ზა“, მეტადრე მერმინდელი კულტურული დაქვეითების ხანაში, ცხოვრების მტკივნეული ნაკლი ყოფილა.

§ II. საზინაო და სათანაო ხელნაწილები და ნიგნისაპაპები

წიგნები დანიშნულებისდა მიხედვით ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდნენ: ერთნი შინ, სახლში სახმარებლად იყვნენ განკუთვნილნი—ასეთ წიგნებს მაშინ „საზინაონი“ ეწოდებოდა, — მეორენი თან სატარებლად ჰქონდათ ხოლმე, რომელთაც „სათანაონი“ ერქვათ. მელქიზედეკ კათალიკოზს თავის 1020 წ. სიგელში, მაგ., ჩამოთვლილი აქვს: „სათანაო ოთხთავი სახარება“: (1), „სათანაო მრავალთავი ერთი“, „მატიანენი საშინაონი“, დასასრულ „უამის წირვანი სათანაონი: ა:“ (ქვბი II, 32—33).

სინას მთის № 77 (ა. ცაგარლის კატალოგით № 54) ხელნაწერიდან ჩანს, რომ მონასტრებში წიგნებისათვის განსაკუთრებული ოთახი ყოფილა, სადაც ხელნაწერები ელაგა და საიდანაც წიგნების გამოტანა სენაკში წასაკითხავად აკრძალული ყოფილა. ვისაც კითხვა სურდა, იქვე, იმავე ოთახში უნდა წაეკითხა და წაკითხვის შემდგომ ხელნაწერი თავისსავე ალაგას დაედგა. იქ, ამ წიგნის ანდერძში, ნათქვამია: „ვინც ესე წიგნი ქართველთა ეკლესიით გამოიღოს ანუ სხსა ეკლესიასა წაიღოს, ანუ გაღმა გაიღოს, ანუ სენაკსა შინა დაიდვას, ანუ ეკლესიის სენაკსა შინა დამაღოს, კრულმცა არს ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა გაუქსნელად“. ეს წიგნები „ისხნენ საწიგნეთა ზედა: ვის უნდენ, იჰმარნის, ვის არა, მშუდობაჲ მის თანა:“. რომელმან ესე ანდერძი ამოკუეეთოს, ანუ სხსა ფურცელი, კრულია ქრისტეს ღისა ჩნისა ძალითა და ჯუარისა ცხოველმყოფელისათა“-ო (გვ. 191a—b).

ამ ამონაწერიდან ჩანს, რომ სამკითხველო ოთახში ხელნაწერები „საწიგნეთა ზედა“ ყოფილა დალაგებული, რომელნიც თითქოს თაროების მსგავსად უნდა იყოს საფიქრებელი. ტერმინი „საწიგნენი“ მელქიზედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგელშიც გვხვდება. მას ნათქვამი აქვს, რომ მას საკათალიკოზო საყდრისათვის შეუწირავს „საწიგნენი ოქროთა და ვეცხლით ცურვებულნი ერთი“ (ქვბი II, 33). საბა ორბელიანის განმარტებით, „საწიგნე წიგნთა ადგილი“ უნდა იყოს (ლექსიკ.). მაგრამ ეს ისეთი ბუნდოვანი განმარტებაა, რომ მისი გამოყენება შეუძლებელია. სინას მთის ხელნაწერის ცნობა უფრო ვარკვეულია და „საწიგნე“ წიგნების დასადები ყოფილა, მაგრამ რა სახის, თაროს მაგვარი თუ ფერხედი, ძნელი სათქმელია. მელქიზედეკ კათალიკოზის ოქრო-ვერცხლით დაფერილი საწიგნის შესახები სიტყვებიც, ალბათ, ხელნაწერების დასაწყობს გულისხმობს, მაგრამ ძვირფასად და ხელოვნურად გაკეთებულს. ძნელი წარმოსადგენელია, რომ აქ წიგნის ბუდე იგულისხმებოდეს, რადგან მაშინ ერთის მაგიერ რაჰდენიმე ცალი მაინც იყო მოსალოდნელი.

იმ სენაკს, რომელშიაც ხელნაწერები ელაგა წასაკითხავად, „წიგნის სა-ცაპნი“ ეწოდებოდა. ეფრემ მცირეს თავის ფსალმუნთა თარგმანებაში.

ნათქვამი აქვს: „რაოდენნიცა იყვნეს წიგნის საცავსა სჯემონ წმიდისასა თარგმანებანი დაეთისნი, ყოველნივე დედად მქონდეს“-ო (გვ. 247). ანტონ კათალიკოსსაც აღნიშნული აქვს: „წესი გამორჩევის და ველდასხმისა მღვდელმთავრობითისა... ვპოვნეთ საუნჯეთა შინა წიგნის საცავთა მცხეთისა ეკლესიისათა“-ო (თ. ქორდანია, Опис., I, 227, ხელნაწ. № 20), ე. ი. მცხეთის საპატრიარქო წიგნთსაცავში.

ამ დიდსა და ძირითად წიგნთსაცავეს გარდა, მრავალრიცხოვან მონასტრებში, როგორც ეს სინას მთის № 67 ხელნაწერიდან ჩანს, დაყოფილ ბულთათვის პატარა სასენაკო წიგნთსაცავებიც ყოფილა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებიდან ირკვევა, რომ საქართველოს მეფეს არამცთუ ძირითადი, არამედ მოძრავი, სათანაო წიგნთსაცავიც კი ჰქონია. მისი სიტყვით, დავით აღმაშენებელს „დღე და ღამე მიმოხლვათა შინა მიმდებთა, ლაშქრობათა მოუწყინებულთა, შრომათა განუსუენებულთა წიგნები ეჭრათა სიმრავლესა ჯორთა და აქლემთასა და სადა ვარდაგდის ჰონესა, პირველ ყოვლისა წიგნი მოაქუნდიან კელითა“ (ცა მფთმფსა დავითისი * 547, გვ. 315).

რასაკვირველია, დიდ წიგნთსაცავეს იქ დაცული ხელნაწერების სია, კატალოგი ჰქონდა ხოლმე. პროფ. ნ. მარმა სინას მთის № 92 ხელნაწერის ყდაზე შიგნით გაკრული ეტრატის პალიმფსესტზე აღმოაჩინა რომელიღაც მონასტრის X საუკ. ამგვარი კატალოგის ნაწყვეტი. იქ სულ ოცდაორი წიგნის სათაური არის შენახული. მათ შორის „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ც არის დასახელებული. ზოგი თხზულება ორ-ორ და მეტ ცალადაც, ექვსცალიანი წიგნიც კი იხსენიება და სულ 52 ხელნაწერია მოხსენებული¹.

კატალოგის ამ ნაწყვეტის მიხედვით სამონასტრო და სხვა წიგნთსაცავების სიმდიდრის რაოდენობის გათვალისწინება არ შეიძლება. მელქიზედეკ კათალიკოსის 1020 წ. სიგელში ნათქვამია, „ესე წიგნები, რომელ მე დამიწერია, ჯუჴმალად არს თავი: კე:“ (ქვბი II, 33). თუ მარტო მას ამოდენად გაუმდიდრებია მცხეთის საპატრიარქო წიგნთსაცავი, სხვებიც ხომ, წინანდელი და მერმინდელი კათალიკოზებაც წიგნების გამრავლებისათვის ზრუნავდნენ და ამიტომ უფლება გვაქვს განთქმული მონასტრებისა და სამეფო წიგნთსაცავები შედარებით მდიდარ წიგნთსაცავებად ვიგულისხმეთ.

პროფ. ალ. ცაგარლის ცნობით, ათონის მონასტერში წარსული საუკუნის ოთხმოციან წლებში 86 ხელნაწერი, იერუსალემის ჯვარის მონასტერში 147 და სინას მთის მონასტერში 93 ხელნაწერი იყო. ვერც ერთი ამ რიცხვთაგანი უცხოეთში მდებარე ქართული მონასტრის წიგნთსაცავების ოდინდელი სიმდიდრის გამომხატველად ვერ ჩაითვლება. საკმარისია გავისენოთ, რომ, თვით ეფთჴმე მთაწმიდელის სიტყვით, მარტო თეოფანე ხუცესს ათონის მონასტრისათვის 1500 დრაჰკანი დუკატის ღირებულების ანუ 75 წიგნზე მეტი შეუწირავს. თუ ამ რიცხვს პირადად ეფთჴმე მთაწმიდელის აღ-

¹ Н. Марр, Предварительный отчет о работах на Синае. Сообщ. Прав. Палест. общ., 1903 წ., წიგნი XIV, გვ. 45.

წერილ 90 წიგნსა და გიორგი მთაწმიდელის 40 წიგნსაც მივუმატებთ, მარტო ამ სამი პირის ნაღვაწის რაოდენობა 205 ხელნაწერს უდრის, ნამდვილად კი გაცილებით აღემატებოდა. მაგ., გიორგი მთაწმიდელის სიტყვით, თორნიკეს 7 წიგნი შეუწირავს, მათ შორის ქართული დაბადების სრული ტექსტი ყოფილა (ც² ი²ესი და ეფთ²მსი 31,3). ხოლო ათონის აღაპებისდა მიხედვით XI—XII სს. ამავე მონასტრისათვის სუზონ ხერკელს 5 წიგნი უჩუქებია (ათონის კრებული, გვ. 217), პეტრე ხუცესს 8 წიგნი (იქვე, გვ. 223) და იოანე რუს ყოფილს 5 წიგნი (იქვე, გვ. 227). ეს 25 წიგნიც რომ მივათვალოთ, 230 ხელნაწერი გვექნება. ცხადია, ვერც ეს რიცხვი ჩაითვლება ათონის მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერების ნამდვილი რაოდენობის გამოძახებულად, რადგან ამ მონასტრის წინანდელი სიმდიდრის შესახებ ჩვენ ხელთ მხოლოდ შემთხვევით ვაღარჩენილი ცნობებია და, უეჭველია, შეწირულებათა და ნასყიდობათა შესახება მომეტებული ნაწილი ან სამუდამოდ დაიღუპა, ან გამოუქვეყნებელი და ჯერ უცნობია. ათონის მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერთა რაოდენობის ჩვენ მიერ გამოანგარიშებულ რიცხვს, 230 წიგნს, ის მნიშვნელობა აქვს, რომ ცხად-ყოფს, თუ რამდენად დაშორებულია სინამდვილეს ამ მონასტრის ხელნაწერთა აწინდელი რაოდენობა, მნ, და, მეორე მხრით, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ათონის ქართველთა მონასტრის დიდი წიგნთსაცავი უნდა ჰქონოდა, რომელშიაც ხელნაწერთა რამდენიმე ასეული და მეტიც უნდა ყოფილიყო.

ვანის XII საუკ. სახარების გადამწერელის ანდერძიდან ცხადი ხდება, რომ ათონის ქართველთა მონასტრის, XII ს-ში მაინცდამაინც, ორი წიგნთსაცავი ჰქონია: ერთი დიდა და ერთიც პატარა, — იმას გარდა, რაც ყოველდღიური ღვთისმსახურებისათვის საჭირო წიგნები თვით ეკლესიაშივე ელაგათ. თამარ დედოფლის მლოცველი იოვანე თაუის ანდერძში მკითხველს თავისი გადანაწერის ვითარებას ასე აუწყებდა: „ესე საცნაურ [ი]ყავნ ყოველთა, რამეთუ ყოველნივე ქართულნი სახარებანი მთაწმიდით აღწერილნი და გამოსრულნი ღირსისა მამისა გიორგის თარგმნილნი საეკლესიოდასა სახარებისაგან, რომელ მთაწმიდელნი იხმარებენ, აღწერილ არიან და არა მისგან, რომელი თუთ გიორგი თარგმნა და სუსხად მღვდნარე იყო დიდსა წიგნის საცავს, არამედ მისგან გარდაწერილისაგან“. ხოლო რაკი ამ გადანაწერებში შეცდომები შეჰპარვიათ და გიორგი მთაწმიდელის თარგმნილი ტექსტი დამახინჯებული ყოფილა, ამიტომ „დიდი მოლუაწეთა შორის ბერი ზაქარია, მო-რა-ვიდა მთასა წმიდასა, ძიებად ყო გიორგის მიერ აღწერილისა წმიდისა მის სახარებისათჳს და პოა დიდსა წიგნის საცავსა შინა. და აღივსო სიხარულითა და მიერ ვადმოეწერა შატბერდელსა ხუცესსა სტეფანეს. და აღმო-რა-ვიდა რომანიას, მე ჯელთ-ვყავ ცოდვილმან იოვანე აღწერად“-ო (ე. თაყაიშვილის არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი I, 15—16). ათონის მონასტრებში ქართველებს „ღმღნი წიგნთსაცავნი“ ჰქონიათ. მისი ამგვარი სახელი გვაფიქრებინებს, რომ პატარა წიგნთსაცავიც უნდა ჰქონოდათ, რომელშიაც, ალბათ, საშუალო მკითხველისათვის ჩვეულებრივ საკითხავი წიგნები იქნებოდა მოთავსებული. დიდ წიგნთსაცავში, რომელშიაც

მაშინ ცნობილი ყველა ქართული და ქართულად ნათარგმნი ძეგლები და მათი ბერძნული დედნები იქნებოდა შეგროვებული, სხვათა შორის, უძვირფასესი ხელნაწერები, გამოჩენილ მეცნიერ-მოღვაწეთა. ნუსხები, ავტოგრაფებიც ყოფილა დაცული, როგორც გიორგი მთაწმიდელისა და, უეჭველია, იოანე და ეფთვიმე მთაწმიდელების მიერ საკუთარი ხელით ნაწერი ძეგლები. ეტყობა, როგორც თანამედროვე ქართველი ბერები, ისევე მერმინდელი თაობანი, მათ ნალვაწს დიდი მოწიწებით ეპყრობოდნენ და თვალის ჩინსავით სიფრთხილით იცავდნენ.

რამდენად დიდი უნდა ყოფილიყო ათონის ქართველთა მონასტრის წიგნთსაცავი, თუნდაც იმ ცნობიდან ჩანს, რომელიც ათონის მთის მონასტრების 1726 წ. და 1744 წ. მომხილველი ვ. ბარსკის აღწერილობაშია შეტანილი. მისი სიტყვით, ქართველთა მონასტრის წიგნთსაცავი ათონის ყველა სხვა მონასტრის წიგნთსაცავებზე უფრო დიდი ყოფილა და, მრავალ სიგელ-გუჯრებს გარდა, უძველეს ხელნაწერებს შეიცავდა. იქ, ქართულის გარდა, ბლომად ყოფილა ბერძნული და ლათინური¹ სხვადასხვა შინაარსის წიგნებიც. ბარსკის სიტყვით, იქ 3000 ხელნაწერზე მეტი ყოფილა, რომელთაგან ზოგი იშვიათი იყო, ან სხვაგან არსად იშოვებოდა (Пешеходца Василия Григоровича Барского-Палки-Албова, уроженца Киевского, Монаха Антиохийского, путешествие к св. местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 г. и оконченное в 1747 г., им самим написанное, изд. 3-ье СПб. 1793 წ., ნაწილი II, 591—592 და ალ. ცაგარლის СПГП, I, 63—64).

როგორც სამონასტრო და საკათალიკოზო, ისევე სამეფო და კერძო მესაკუთრეთა წიგნთსაცავების ზრდა, რასაკვირველია, მშვიდობიანობის დროს იყო შესაძლებელი. თუ უძველეს ხანას, ცნობების უქონლობის გამო თავს დავანებებთ, წიგნთსაცავები თვით საქართველოში, მეტადრე X—XII სს-ში უნდა ყოფილიყვნენ მდიდარი.

ტბეთის სახარების XII საუკ. ანდერძში ნათქვამია: ტბეთის საყდარში „ისხნეს ძუელნი წიგნი მრავალნი“-ო (M A K XII, 156). აქ მრგლოვანი ასომთავრულით დაწერილი ხელნაწერები იგულისხმება და ამ განცხადებიდან ჩანს, რომ ამ დროს XII ს-ზე უწინარეს დაწერილი ხელნაწერები ტბეთს მრავალი ჰქონია. მაშასადამე, დიდი წიგნთსაცავის პატრონიც ყოფილა. ამავე დროს მცხეთის საპატრიარქო წიგნთსაცავში, დავით გარეჯისა, შიომღვიმისა, ველათისა და სხვა მონასტრების წიგნთსაცავებში წიგნების რიცხვი, უეჭველია, ასობით უნდა ყოფილიყო. საპატრიარქოსა და სამეფო წიგნთსაცავებში ხომ ხელნაწერთა ამაზე მეტი რიცხვია საფიქრებელი. ამასთანავე, უეჭველია, საპატრიარქო წიგნთსაცავში, ქართულის გარდა, ბერძნული ხელნაწერებიც იყო, როგორც ამას საქართველოში ეხლაც დაცული ბერძნული წიგნებიცხად-ყოფენ, ხოლო სამეფო წიგნთსაცავში არაბული და, მეტადრე, სპარსული.

¹ ცნობილია, რომ რომელი ბერებისათვის საკუთარი მონასტრის აგებას ათონზე იოანე და ეფთვიმე მთაწმიდელებმა შეუწყვეს ხელი.

ხელნაწერებიც ბლომად იქნებოდა. დავით აღმაშენებლის შესახებ თვით მაჰმადიან ისტორიკოსებსაც აქვთ ცნობა, რომ კურანის თარგმანება იცოდა.

მტრების მრავალგზისი შემოსევა წიგნთსაცავების არამცთუ ზრდას აფერხებდა, ხშირად მათ არსებობასაც კი სპობდა, ყოველთვის კი მათ საგრძნობ ზიანს აყენებდა ხოლმე. ჰუნებისა და ხაზართა შემოსევასაც რომ ამ მხრივ ხეირის დაყრა არ შეეძლოთ, ეს ცხადია, მაგრამ ამაზე მეტი კულტურული უბედურება XIII ს-იდან იწყება. ამ მხრივ საქართველოს წიგნების საგანძურებს საშინელი ზიანი ხვარაზმელთა შემოსევამ მიაყენა ჯალალედინის მეთაურობით. ვინმე გიორგი იერუსალემის ჯვარის მონასტრის ერთი წიგნის მინაწერში მაშინ დატრიალებული უბედურების ამბავს მკითხველს ასე მოუთხრობს: მე „გიორგი ღირს მყო მოგებად წაა ამათ მარხვანთა დიდსა სიგლახაკესა შინა შემდგომად ტყუეობით გამოსლვისა ხუარაზმელთაგან. ესე ყოველი შემდგომითი-შემდგომად მიგეთხრას მაშინდელნი ყოველთა (იგულისხმება საქართველოს) ქრისტიანეთა კირნი და განსაცდელნი, ოვრბანი მონასტერთა და ეკლესიათანი, რომელ არახადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი. იერუსალემსა შუკათა შინა შთახლმან ვნახე ესე ორნი წიგნი—ერთი ესე და ერთი საწინასწარმეტყუელო—სპარსსა კაცსა ჰქონდეს, მისგან თელავედსა სპარსსა კაცსა გჳიდნეს. მატებითა და მატებითა ძლივ წაუხუენ ესე სადღესასწაულო“-ო (აღლ. ცაგარელი, СПП, II, 26, § 77). რასაკვირველია, ეს ცნობა მაშინდელ უბედურებას გაზვიადებულად გვისურათებს: არც ისე იქნებოდა საქმე, რომ საქართველოს არცერთ მონასტერსა და ეკლესიაში ერთი წიგნის ფურცელიც კი არ გადაარჩენილიყო. IX—XII სს. ხელნაწერებმა მთლიანადაც ათობით მოაღწიეს ჩვენამდის. მაგრამ ჯალალედინის შემოსევის გამანადგურებელი შედეგი ყველა იმ ქვეყნისათვის, სადაც ის თავის ლაშქრითურთ მივიდა, თვით მისივე კარის ისტორიკოსის, ნესევის თხზულებაშიაც არის აღნიშნული და მონღოლთა-დროინდელ ქართველ უამთაღმწერელსაც აქვს აღწერილი. რაც მტრის ხელს თბილისში გადურჩა, უეჭველია, ის თვით ქართველთაგან მტრის ხელში ჩავარდნილი დედაქალაქის გადაწვის დროს უნდა დაღუპულიყო. ამიტომ, საფიქრებელია, რომ მაშინ თბილისში სამეფო სასახლის წიგნთსაცავიც განადგურდებოდა. თემურ-ლენგისაგან საქართველოში და სხვა ქვეყნებში დატრიალებული უბედურება და აოხრება საკმაოდ კარგად არის ცნობილი, რომ ამაზე ლაპარაკი საქირო იყოს. მთავარი მონასტრების, ეკლესიებისა და ციხეების დანგრევამ, უეჭველია, თან მათი მონღოლთა ბატონობის შემდგომ შევსებულ-განახლებული ქონებაც, რასაკვირველია, წიგნების უდიდესი ნაწილიც იმსხვერპლა. რამდენად დიდი უნდა ყოფილიყო ამ თემურ-ლენგის შემოსევისაგან მოყენებული ზიანი, იქიდანაც ჩანს, რომ 1546 წ. ლუარსაბ მეფისა და კათალიკოზისაგან შედგენილი სვეტიცხოვლის საყდრის განძის ანგარიშში მხოლოდ 51 წიგნია იხსენიება, მათ შორის ქართლის ცხოვრების ერთი ხელნაწერიც¹.

¹ იხ. ეს საბუთი ან. ნატროშვილის Святи-Цховели-ში, გვ. XVII—XX, მეტადრე გვ. XIX—XX.

ლუარსაბ მეფის დროს საქართველო, როგორც ვიცით, კვლავ მტრის შემოსევის მსხვერპლად იქცა. შაჰთაშაზის დროს როგორც თბილისი, ისევე მცხეთა მეტად დაზიანდა, თვით ლუარსაბ მეფეც წამებულ იქნა. შემდეგ შაჰთაშაზის ხანგრძლივმა სამხედრო მოქმედებამა და დაქსაქსულისა და შეუთანხმებელი აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველოს დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად სპარსეთისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ წარმოებულმა თავგანწირულმა უსწორო ბრძოლამ ჩვენი ქვეყანა, მეტადრე ამიერი საქართველო, საშინლად დააზარალა და კულტურულად გაანადგურა.

მტრების მრავალჯნისი შემოსევის დროს სხვა ქონებასთან ერთად წიგნთსაცავეები და მრავალი წიგნიც დაიღუპა. მაგრამ ყოველთვის, როცა მშვიდობიანობა დამყარდებოდა და ცოტად თუ ბევრად მყუდრო ცხოვრება შესაძლებელი შეიქმნებოდა, მაშინვე დაზიანებული ხელნაწერების განახლება-შეკეთებას იწყებდნენ, ხოლო განადგურებული წიგნების მაგიერ სადმე ვადარჩენილი დედნებიდან ხელახლად გადააწერინებდნენ ხოლმე. ხელნაწერთა განახლების შესახებ საქმაო ცნობებია ამისთვის განკუთვნილ § 8-ში და აქ ამაზე მეტი საუბარი საჭირო აღარ არის. წიგნების დანაკლისის შესავსებად წარმოებული ფართო მუშაობის გასათვალისწინებლად გელათის წა გიორგი მონასტრის ხელნაწერში ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება: „დაიწერა... ბრძანებითა დიდისა აბსაზეთისა და ყოვლისა საქართველომსა პატრიარხისა (sic?) კათალიკოზისა პატრიოსნისა ეფთჳმისითა... ბიჭვინთისა ღვთისმშობელოჲ აცოცხლე... რამეთუ ქეშმარიტად იჭირვოდა წიგნთა წმიდათა წერასა და ამკობდა პატრიოსანთა საყდართა კახეთით, ქართლით, იმერეთ-ოდნით და გურნიით და დასდებდა დიდროან და პატრიოსანთა, ყოვლითურთ შეგკობილსა წიგნებსა და ჩუენ გუიბოძებდა მათსა ალაღსა მათისა კონდაკითა ნაშოებსა საქონელსა მრავალსა და აურაცხელსა და არა დასცხრებოდა... ყოველსა წელიწადსა შინა ოთხ-ოთხისა, სამ-სამისა და ორ-ორისა მწერალთაჲ გვაწერინებდა დიდისა პატივითა და წყალობითა“-ო (ქკზბი II, 435,—1605 წ. ქვეშე).

მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოში მონასტრები და ტაძრები მთელი მათი ქონებით ხშირად ისე იყო ხოლმე განადგურებული, რომ საქმის თითქმის ისევე თავიდან დაწყება უხდებოდათ ხოლმე. მეფე სვიმონს, მაგ., 1566 წ- სიგელში აღნიშნული აქვს, რომ „ძველითგან მრავალჟამ დავიწყებული საყდარი საეპისკოპოზოჲ ურზნისი... მოშლილი იყო ეამთა ვითარებისაგან და უღმრთოთა აგარიანთა ჳელითა ტყუედ ქმნილ იყო განძი და გუჯარი მისი“-ო. ცხადია, გუჯარ-განძეულობასთან ხელნაწერებიც წადებული, ანუ განადგურებული იქნებოდა. „კუალად... ჳელ-გჳაჳ და ვიწჳეთ განახლებად“-ო (სქს სძვლნი I, 321).

ამგვარადვე დავით გარეჯის უდაბნოს წინამძღვრის ონოფრე მაჭუტაძის 1712 წ. გუჯარში მოყვანილი ცნობით, გარეჯის „უდაბნონი და მონასტერნი ეამთა ვითარებისა და ქუეყანის შლილობისაგან აოჯრებული იყო. როსცა რომ კახეთს მშვიდობა და შენობა ჩავარდნილიყო, მეფის არჩილის დროს, ორნი კარგნი მღვდელ-მოლოზონნი (sic) დამდგარიყუნენ — პავლე და ნიკოლოზ,

ქარგნი და პატიოსანნი. აღარცა რა არჩილ მეფეს დასცალეზოდა და ის მღვდელ-მონაზონიც (sic) მიცვალეზულიყვნენ, მაგდენი მონასტრის შემატების საქმე არა დასცალეზოდათ რა. იმათ მიცვალეზას უკან ჩუენც ზედ მოვესწრენით. იმათი ნაღვაწიცა და ამ გუჯრის უწინდელი ჩუენი ნაღვაწიცა, — ურჯულონი ლეკნი და გვესხნენ თავსა — და მონასტრის კრებულაცი დახოცეს და მონასტრის საგმარნი ქურჭელნი და საეკლესიო იარაღი ყუელა წარსტყუნეს, იავარყუეს და მოაოკრეს. ამა ზემოთი წერილი, რომელსაც მოგითხრობს და მოგახსენებსთ, მასუკანდელი ნამუშაყვეი და ნაღვაწი არის“-ო¹.
ონოფრე მაქუტაძის გუჯარში რამდენსამე ადგილას გარეჯის უდაბნოს წიგნებიც არის ჩამოთვლილი: ერთგან 13 წიგნია დასახელებული, მეორეგან — 10 წიგნი (იქვე, გვ. 57), მესამე ადგილას — 26 (იქვე, გვ. 58), მეოთხე ადგილას — 5 წიგნია² (იქვე, 59—60) და მეხუთე ადგილას 33 წიგნი (იქვე, 62—63). მასასადამე, განახლებული დავით გარეჯის უდაბნოს ახლადშექმნილი წიგნთსაცავი 1712 წელს სულ 87 წიგნს შეიცავდა, რომელთაგან 15 წიგნი ნაბეჭდი იყო და 1 ვერცხლით მოკედლილი.

რამდენი შეემატა მას შემდგომი 1721 წლამდე, ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ ამის მერმინდელი ამბების წყალობით, ჯერ თურქთა, შემდეგ სპარსთა ბატონობისა და თავაშეებული ნავარდის დროს სამონასტრო ქონებასა და წიგნთსაცავს ზრდის მაგიერ, უეჭველია, ზიანი უნდა მოსვლოდა. ამით აიხსნება, რომ დავით გარეჯის უდაბნოს ქონების 1764 წ. აღწერილობაში ისევ 87 წიგნი ჩანს, მათგან 2 მოკედლია, 4 ნაბეჭდი და ორიც რუსული წიგნია³, ისე რომ ქართული წიგნების რიცხვი 85 გამოდის. ამგვარად, წიგნთსაცავის ქონება თავის პირვანდელ, განახლების-დროინდელ 1712 წ. მდგომარეობასთან შედარებით გაზრდის მაგიერ შემცირებულა კიდევ.

მაგრამ ამ პოლიტიკურ-კულტურული დაქვეითების ხანაშიაც ცოტად თუ ბევრად მყუდროდ მყოფი მონასტრების წიგნთსაცავებსაც რომ ხელნაწერები შესაძლებელია ასობით ჰქონოდათ, ამას დოდოს მონასტრის ქონების სიაც ცხად-ყოფს: ამ სიის მიხედვით, მის წიგნთსაცავს 217 წიგნი ჰქონია⁴. ამ სიის თარიღი თ. ყორდანიას აღნიშნული არა აქვს, ალბათ, თარიღი უკვე აღარ იყო შერჩენილი. მაგრამ ცხადია, რომ დოდოს მონასტრის ეს წიგნები მხოლოდ გარეჯის უდაბნოს მონასტრების (მათ შორის დოდოს მონასტრისაც) განახლების შემდგომ, ე. ი. 1690 წ. მერმე⁵ და 1778 წლამდე შეეძლო შეეგროვებინა და შეეძინა, რადგან ამ წლის საბუთში დოდოს მონასტერი უკვე აოხრებულიად და უშკვიდროდ არის მოხსენებული⁶.

ქართული წიგნთსაცავების შესახები ცნობებისა და მათი ქონების X—XII სს-ში დიდ შედგენილობაზე მსჯელობის სიმართლის გასათვალისწინებლად ამავე საკითხის შესახებ სხვა ქვეყნების ისტორიის ცოდნა საჭირო. მაშინ ბევრი რამე არც დაუჯერებელი გვეჩვენება და არც გაგვაკვირვებს. ეგვიპტეს,

¹ თ. ყორდანიას, ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, გვ. 68—69.

² იქვე, გვ. 112—114.

³ იქვე, გვ. 153.

⁴ იქვე, № 8 სივლი.

⁵ იქვე, გვ. 122, № 113 საბუთი.

ასურეთს, ხეთას, საბერძნეთსა და რომს, დასავლეთ ევროპასა და ბიზანტიაში, არაბეთსა და სპარსეთში საწიგნოსადაც ორგანიზაციის მოკლე მიმოხილვაც ბევრს საგულისხმო ცნობებს მოგვცემს. ამიტომ ქვემოთ სწორედ ამანუგვეჭნება საუბარი.

განათლებული კაცობრიობისათვის წიგნების შეგროვებაზე ზრუნვა და წიგნოსაცავების არსებობა ახალი საქმე არ არის. განთქმულ სალოცავ ტაძრებში წიგნების შენახვა და დაცვა უკვე ძველ ეგვიპტელებს ჰქონდათ ჩვეულებად. ჰილზე ნაწერი ძეგლები ეგვიპტის მშრალი ჰავის წყალობით მშვენივრად ინახებოდა და მრავალი მათგანი საუკუნეთა განმავლობაში უქმად მდებარე და უცნობი არქეოლოგიური კვლევადიების წყალობით XIX—XX სს-ში კვლავ აღმოჩნდა და შორეული წარსულის პოლიტიკური და კულტურული ისტორია გაგვიშუქა. ეგვიპტის მეფემ ამენხოტეპ IV (XIV საუკ. ქ. წ.) ეგვიპტის სახელმწიფო დაეთარხანა თებიდან თავის დაარსებულ ქ. ახტ-ატონში გადაიტანა, რომლის ნანგრევებსაც ეხლა ტელ-ელ-ამარნა ეწოდება. 1887 წ. აქ ნანგრევებში ფელახების მიერ აღმოჩენილ იქნა ამ არქივის, უეჭველია, მცირე ნაწილი: სულ 358 საბუთი იყო ნაპოვნი, რომელნიც ქ. წ. XIV საუკ. დამდგვის დიდ სახელმწიფოებთან დიპლომატიურ მიწერმოწერასა და ზავის წიგნებს შეიცავდნენ.

ეგვიპტელებს არც ბაბილონელი და ასურელები ჩამოუვარდებოდნენ ამ მხრივ. ჯერ კიდევ სუმერიელ მეფეთა სატახტო ქალაქ ნიპურში მთავარი სახელმწიფო დაეთარხანა იყო და ტაძართან მდიდარი წიგნოსაცავიც არსებობდა. ხოლო ძველი ნინევიის ნაქალაქევის 1854 წ. გათხრამ მეფე ასურბანიპალის (669—525) კარის წიგნოსაცავი აღმოაჩინა, მრავალ ლურსმულ-წარწერიანი თიხის დაფების შემცველი. ამ წიგნოსაცავის წიგნების შინაარსი მეტად მრავალფეროვანი და მდიდარი ყოფილა: იქ საღმრთო წერილის წიგნებიც არის, შელოცვა-მისნობის ნაწარმოებებიც, საისტორიო თხზულებებიც, ვარსკვლავთმრაცხველობის სახელმძღვანელოებიც და მცენარეებისა და ცხოველთა სახელების შემცველი სიებიც; დასასრულ, წერილები და საბუთებიც. ქ. ბაღდადის სამხრეთ დასავლეთით მდებარე სიპარას ნაშთის 1879 წ. გათხრის დროს ნანგრევებში 40—50000 ამგვარი ლურსმულ-ტექსტიანივე თიხის დაფები აღმოჩნდა. რადგან ყველა ეს დაფა წესიერად დალაგებული იყო, ცხადი ვახდა, რომ აქაც დიდი წიგნოსაცავი უნდა ყოფილიყო.

1905 წ. ბალაზქოიში ჰუგო ვინკლერიის მიერ წარმოებულმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამაც 14—13 ქრისტესწინეთი საუკუნეების საბუთების შემცველი ხეთელთა სახელმწიფო დაეთარხანა აღმოაჩინა.

ყველა ამ გარემოებათაგან ცხადი ხდება, რომ უძველესი აღმოსავლეთისა და სამხრეთის ყველა კულტურულ სახელმწიფოში სასახლეებთან და ტაძრებთან წიგნოსაცავები და დაეთარხანები სცოდნიათ. ზოგი მათგანი ეხლანდელი თვალთსაზრისითაც მოწრდილ წიგნოსაცავად უნდა იქნეს მიჩნეული.

ლუდვიგ ტრაუბეს აზრით, საბერძნეთში წიგნების შეგროვების სიყვარულისათვის მისაბაძი მაგალითი არისტოტელეს უნდა მიეცა. თავის ყოველმხრივი ცოდნისმოყვარეობის დასაკმაყოფილებლად და სამეცნიერო კვლევა-ძიებისათვის მრავალგვარი შინაარსის წიგნები სკირდებოდა და მდიდარი წიგნოსაცავიც

ჰქონდა, რომელიც კარგა ხნის შემდეგ სულამ რომში გაიტანა. ელამო-ვიცს წიგნთსაცავის შეგნებულ დამაარსებლად ფილოსოფოსი პლატონი მიანი-ნია. ამ ორი დიდი ადამიანის მაგალითმა საბერძნეთისა და ბერძენთა განათ-ლებული წრეები წიგნთსაცავის დაარსებისა და გამდიდრებისათვის წახალისა-თუ უკვე პტოლემეაოს ლავის (323—284) არა, პტოლემეაოს ფილადელფოსის (284—247) მიერ მაინც უნდა იყოს დაარსებული განთქმული ალექსანდრიის წიგნთსაცავი, რომელშიაც 47 წ. ქ. წ. 450000 გრაგნილამდე უნდა ყოფილიყო. ამ წიგნთსაცავის წიგნთა შემცველობის მეტად დიდი რიცხვი ეჭვს იწვევს და-ცნობის სხვადასხვანაირი განმარტება არსებობს, მაგრამ მისი სიმდიდრე მაინც ძველად კარგად იყო ცნობილი. 47 წ. ქ. წ. ეს წიგნთსაცავი დაიწვა. შემდეგ ატალ I-ისა (241—197 წწ.) და მისი შვილის ეუმენესის (197—158) მიერ დაარსებული და საუცხოოდ მოწყობილი პერგამონის წიგნთსაცავი იყო განთქმული, რომელიც მერმე რომაელებმა თავიანთ ღედაქალაქში გადაიტანეს.

საბერძნეთში კერძო ბატარა წიგნთსაცავებიც იყო ათენში (პტოლემეა-ონში), დელფიში, კორინთში, ჰალიკარნასში. მაგრამ მომეტებული მათგანი რომაელების ბატონობის ხანაში გაჩნდა.

რომში წიგნთსაცავები კეისრობის დაწყარების შემდგომ არსდება. თვით-ცნობის ბერძნული და ლათინური წიგნთსაცავების დაარსება რომში ჰქონდა განზრახული და წიგნთსაცავის გამგედ დანიშვნა უნდოდა, მაგრამ ვერ განა-ხორციელა. პირველად აზინიუს პოლიომ შექმნა atrium libertatis-ში მოთავ-სებული წიგნთსაცავი და უმეტესი ნაწილი წიგნთსაცავთაგანი სწორედ აუ-გუსტუსისა, ტიბერიუსისა და ჰადრიანე კეისრების დროს დაარსდა. ჰადრიან-ეს დროს ჰერენიოს ფილონმა დაწერა 12 წიგნიანი თხზულება *παραίτησας αμαξία: ἐπιτομή βιβλίων*—წიგნების შეძენისა და ამორჩევისათვის. შემდეგში სხვა კეისრებიც საჯარო წიგნთსაცავების დაარსებაზე ზრუნავდნენ, ისე რომ ერთს აღწერილობაში რომში 28 წიგნთსაცავი იხსენიება. მათ შორის ყველაზე უფრო განთქმული ტიბერიუსის მიერ გახსნილი ულპიას წიგნთსაცავი იყო, რომელიც V ს-შიაც ჯერ კიდევ არსებობდა. როგორც რომში, ისევე პროვინ-ციებშიაც კერძო წიგნთსაცავები იყო. რომის იმპერიის მერმინდელმა პოლი-ტიკურ-კულტურულმა დაქვეითებამ სხვა ბევრ მონაპოვართან ერთად წიგნთ-საცავებიც იმსხვერპლა: რაც ციციხლს გადურჩა, დატაცებულ იქნა და დაი-ფანტა ან განადგურდა.

მაშინდელი წიგნთსაცავების ყველა წიგნი გრაგნილების სახით იყო შემ-ზადებული, რომელნიც *armaria, luculi*, აგრეთვე *nidi*-დ წოდებულ განსაკუთ-რებულ კარადებში იყო ხოლმე მოთავსებული. გრაგნილების დასაყენებლად ეს კარადები ასწორივ რამდენიმე განყოფილებად იყო დაყოფილი. წიგნთსაცავის კარადებისაგან თავისუფალ ადგილებს ქანდაკებებით, სურათებითა და სხვა-სამკაულით ამშვენებდნენ ხოლმე.

ქრისტიანობამ და საეკლესიო დაწესებულებებმა წარმართი საბერძნეთისა და რომის მრავალ კულტურულ მონაპოვართან ერთად ეკლესიებში საბუთე-ბისა და წიგნების შენახვის ჩვეულებაც შეითვისეს და ეკლესიის განძეულო-ბასთან წიგნებიც სავანძურში ინახებოდა ხოლმე. რასაკვირველია, წიგნებით

ყველაზე უფრო მდიდარი რომის პაპის საგანძური და წიგნთსაცავი იყო, რომელსაც თავისი სიმდიდრე დროთა განმავლობაში პოლიტიკური უკუღმართობის წყალობით არაერთხელ თითქმის სულ მთლად დაუკარგავს, ისე რომ ამ საქმის ხელახლად დაწყებაც კი საჭირო გახდებოდა. უკვე პაპი გრიგოლ დიდის დროს რომის ტახტის წიგნთსაცავი საქმაოდ მოზრდილი ყოფილა და იქიდან ახალ გაქრისტიანებულ ქვეყნებში ხელნაწერები იგზავნებოდა ხოლმე. VII—VIII სს-ში სასულიერო წიგნები მთელ დასავლეთ ევროპაში, მეტადრე ჩრდილოეთის ქვეყნებში, სწორედ რომიდან იგზავნებოდა ხოლმე. მაგრამ XI საუკ. დატრიალებულმა უბედურებამ რომის პაპის წიგნთსაცავი ხელახლად შესაგროვებელ-მისაწყობელი გახადა. მხოლოდ პაპი ინოცენცი III (1198 წ.) დროიდან მოყოლებული არქივისა და სამდივანმწიგნობროს ქონება შედარებით უკეთესად არის დაცული. მაგრამ XIII საუკ. დასასრულსაც კი პაპის წიგნთსაცავში XII საუკ. ხელნაწერები მხოლოდ თითო-ოროლა მოიპოვებოდა. ამ წიგნთსაცავის 1295-ისა და 1311 წლების კატალოგებიდან ჩანს, რომ მას XIII საუკ.-ში სულ 750 წიგნი ჰქონია და ამ ხანაში დასავლეთი ევროპის თათქმის უზმდიდრესი წიგნთსაცავი ყოფილა. ამავე დროს მას მხოლოდ ინგლისის კენტერბურის (Canterbury) საყდრის წიგნთსაცავი თავის 700-მდე წიგნითურთ თუ შეედრებოდა. მაგრამ პარიზის სორბონის წიგნთსაცავი უკვე მათ მეტოქეობასაც უწყევს და სჯობნის კიდევ. 1338 წ. კატალოგით სორბონის წიგნთსაცავს 1720 წიგნი ჰქონია.

რომის ტახტის ამ წიგნთსაცავს შემდეგშიაც განსაცდელი არ ასცდენია და მისი უდიდესი ნაწილი კვლავ დაიღუპა. პაპმა ნიკოლოზ V (1447—1455) წიგნთსაცავისათვის შენობის მოწყობით და ხელნაწერთა შეგროვებისა და გადაწერინებით ვატიკანის განთქმულ წიგნთსაცავს მტკიცე საფუძველი შეუქმნა. მისმა მომდევნო პაპმა სიქსტუს IV ახალი შენობა დაამთავრა 1475 წ. და მასწინვე წიგნთსაცავი და დავთარხანა ცალ-ცალკე დაწესებულებად აქცია: პირველს *Bibliotheca publica* ეწოდა, მეორეს *Bibliotheca secreta*.

წიგნების წერა და გავრცელება დასავლეთელმა ბერებმა აღმოსავლეთის მონაზვნების მიმბაძველობით თანდათან თავიანთ ხელობად გაიხადეს. ამასთანავე რაკი მწერლობა და მეცნიერებაც საშუალო საუკუნეებში ბერების ხელი იყო და მათი შემოქმედებით არსებობდა, ამიტომ მონასტრებსაც თანდათანობით წიგნთსაცავები გაუჩნდათ. დასავლეთ ევროპის მონასტრებს ამგვარი მოღვაწეობის მავალითი თეოდორის მეფის ყოფილმა მწიგნობართ-უხუცესმა კასიოდორმა მისცა, როდესაც მან VI საუკ. შუა რიცხვებში სახელმწიფო მოღვაწეობას თავი დაანება და 540 წ. თავის დაარსებულ ვივარიუმის ბენედიქტელთა მონასტერს სათავეში ჩაუდგა. ვითარცა კლასიკური განათლების მქონებელ ადამიანს, მას ჯერ რომში უმაღლესი საღვთისმეტყველო სასწავლებლის დაარსება უნდოდა, მაგრამ ხელშემშლელი პოლიტიკური პირობების გამო ვერა გააწყო რა. ამის შემდგომ თავის მონასტერში ძველი ბერძნულ-რომაული მწერლობისა და მეცნიერებისათვის მყუდრო კერა შექმნა. ხელნაწერების შეგროვებას შეუდგა და გადაწერა დაიწყო თითონაც და თვის ძმობის წევრებსაც ამაუფებდა. რაკი ლათინური ენა დასავლეთი ევროპის ყველა

ქვეყნის ერთადერთი საეკლესიო ენა იყო, ამიტომ მისი კარგი ცოდნა ყველა-სასულიერო პირისათვის აუცილებლად საჭირო შეიქნა. ლათინური ენა კი იტალიელთ გარდა ყველა სხვა ერისათვის უცხო ენა იყო, რომლის შეთვისება მხოლოდ შესწავლით შეეძლოთ. რაც დრო გადიოდა, ძველი რომაული კულტურის ტრადიციების გავლენა უფრო და უფრო სუსტდებოდა და ჰქრებოდა. კარგი ლათინური ენის შეთვისებისათვის წარმართული ხანის მწერალთა თხზულებების მაგალითებით სარგებლობა იყო საჭირო და ეს მოთხოვნილება იყო, რომ რომაული კულტურის წერილობითი ძეგლები სამუდამო დაღუპვას გადაარჩინა და სამონასტრო წიგნთსაცავებში საღვთისმეტყველო და საღვთისმსახურო თხზულებებთან ერთად ბევრი სხვა შინაარსის წიგნის ქონებაც აუცილებელი გახდა.

თუ პირველ ხანებში დასავლეთი ევროპის მონასტრებს ჯერ კიდევ პატარა წიგნთსაცავები ჰქონდათ, VIII—IX სს-იდან მოყოლებული მათი შედგენილობა თანდათან სწრაფად მატულობს. მაგ., 822 წელს რაფენაუს მონასტერს წიგნთსაცავში 450 მრავალმხრივი შინაარსის ხელნაწერი ჰქონია. რიკვიეს წიგნთსაცავში 831 წ. 500 ხელნაწერი ყოფილა, ლორშში IX საუკ. 600 წიგნი ითვლებოდა, ხოლო ბობიოს წიგნთსაცავში ამავე დროს 700 ხელნაწერი იყო. ყველა ტიბიკონის გავლენიანი ბერების მოღვაწეობის მთავარი ყურადღება სანაწერლობო მოღვაწეობისაკენ იყო მიპყრობილი. საშუალო საუკუნეებში ანდაზადაც კი იქცა გამონათქვამი *claustrum sine armario est castrum sine armis*—უპარადო ციხე უიარალო ბანაკიაო, რომლის მიხედვით წიგნების კარადა მაშინდელი კულტურული ცხოვრების აუცილებელ კუთვნილებად იყო ქცეული.

წიგნთსაცავებს დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში *armarium* ან *almarium* ანდა *librarium*, *libraria*-ს ეძახდნენ. წიგნები საწიგნე მაგიდებზე ან თაროებზე ეწყობა ბრტყლად, როცა მომცრო წიგნთსაცავი იყო და თავისუფალი ადგილი ბევრი ჰქონდათ; ან ასწორე ერთიმეორეს გვერდით დალაგებული იყო, როდესაც დიდი წიგნთსაცავი იყო ხოლმე. წაკითხვის შემდგომ უწესრიგო დალაგებისა და არეულობის თავიდან ასაცილებლად გარკვეული წესები იყო შემოღებული. მაგრამ რაკი ხშირად ვერც წესები შეელოდა საქმეს და განსაკუთრებით რომ წიგნები არავის გაეტანა და მიეთვისებინა, ხელნაწერების მიჯაჭვა დაიწყეს: რგოლითა და საკმოდ გრძელი მაგარი ძეწკვით წიგნს თაროზე ამაგრებდნენ ისე, რომ მისი ჩამოღება და წაკითხვა შეუძლებოდა, მაგრამ მკითხველი ხელნაწერს თავისი ჩვეულებრივი ადგილიდან ვერ შეცრავდა და წიგნთსაცავიდანაც ვერსად გაიტანდა.

წიგნთსაცავები, რასაკვირველია, სამეფო, შთავრებისა და თავადების კარზეც იყო, მაგრამ ამგვარი წიგნთსაცავი ვარშე პირთათვის მიუწვდომელი იყო. საჯარო წიგნთსაცავები დასავლეთ ევროპაში პირველად იტალიაში გაჩნდა ჰუმანიზმის ხანაში და იქიდან ეს მაგალითი სხვა ქვეყნებშიაც მისაბადი შეიქნა¹,

¹ საბერძნეთ-რომისა და დასავლეთ ევროპის წიგნთსაცავების შესახებ იხ. Ludwig Traube, Die Bibliotheken, მისი Vorlesungen und Abhandlungen-ის I, 105—127; Wattenbach-ის Schriftwesen, გვ. 570-დან ბოლომდე; B. Bretholz-ის Lateinische Paläographie, § 2 Bibliotheken und Archive, გვ. 30—35.

წიგნთსაცავების მოწყობილობისა და სიმდიდრის საკითხი ბიზანტიაში ჯერ თითქმის შესწავლილი არ არის. წიგნთსაცავების ხელნაწერად დაცული ძველი კატალოგებიც კი ჯერ საკმაოდ გამოქვეყნებული არაა, არამედ მხოლოდ საძი-ოთხი ამგვარი ძველია გამოცემული. მათ შორის პირველი ადგილი უკავია მიხაელ ატალიატის მიერ 1077 წ. დაარსებული მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერთა სიას, რომელიც კ. ნ. სათასმა დაბეჭდა 1872 წ. (იხ. Μεσαω-σική Βιβλιοθήκη ἑπιστολῆς Κ. Ν. Ζάμια, ვენედიგი — პარიზი 1,41). შემდეგ 1892 წ. შარლ დილმა პატმოსის მონასტრის წიგნთსაცავის XIII საუკუნის დამდეგის ქონების დავთარის ტექსტი და გამოკვლევა გამოაქვეყნა, რომელ-შიაც ამ სავანის წიგნების დაწვრილებითი სიაც მოიზოვება¹. ამავე მონასტრის წიგნთსაცავის 1355 წ. კატალოგი გამოცემული აქვს A. Mai-ის Nova patrum bibliotheca-ს VI წიგნში (მე-2 ნაწილის გვ. 537—539) და გადაბეჭდილი Migne-ის Patrologia gr. t. 149, გვ. 1049—1052. მესამეჯერ W. Stude-
mund-ს აქვს გამოცემული Philologus-ის 26 წიგნში (1867 წ., გვ. 167—183).

შ. დილის საფულისებო გამოკვლევაში აღნიშნულია ის გარემოება, რომ პატმოსის მონასტრის წიგნთსაცავი, ვითარცა გარეშე მტრის განადგურებისა-გან დაცული და ბიზანტიური განათლების განთქმული კერათავანი, შეიძლება ბერძნული სამონასტრო წიგნთსაცავების მდგომარეობის გასათვალისწინებლად გამოყენებულ იქნეს. 1201 წ. პატმოსის წიგნთსაცავს სულ 330 ხელნაწერი ჰქონია, რომელთაგან 267 წიგნი ეტრატზე იყო დაწერილი და 63 ბომბიციისს ქალაქდზე (κίβλα τῆ βλαχυνα). შინაარსისა და მიხედვით უმთავრესად სასუ-ლიერო მწერლობის ძეგლები ყოფილა და საერო მწერლობის ნაწარმოებთაგან 20 ხელნაწერი არც კი ჰქონიათ. სასულიერო შინაარსის ძეგლთა შორის ერთ მესამედზე მეტი სამღვდელმსახურო წიგნები—სახარება, ფსალმუნები, ოქტოი-ზონი, სვინაქსარი და სხვაც ამის მსგავსი ყოფილა. ეს გარემოება, რასაკვირ-ველია, ბერძენი ბერების ვიწროდ შემოფარგლული ინტერესისა და მსოფლმხედ-ველობის ვამომ[ამ]კლავნებელია. შემდეგში პატმოსის სამონასტრო წიგნთსაცავი განდიდრებულა და, 1355 წ. ცნობების მიხედვით, იქ უკვე 380 ხელნაწერი ყოფილა. მაგრამ, როგორც შ. დილს გამორკვეული აქვს, ამ დროიდან მო-ყოლებული პატმოსის წიგნთსაცავი თავის განძეულობას ვეღარ უვლის და მის ხელნაწერთა რიცხვს ზრდის მავიერ მცირდება. 1382 წლისათვის მას უკვე 80 წიგნი ჰქონია დაკარგული და მხოლოდ 300 ხელნაწერის მქონებელი-ლა ყოფილა. შემდეგშიაც წიგნთსაცავის გაღარიბების პროცესი, როგორც ეტყო-ბა, კარგა ხანს არ შეჩერებულა და სწორედ ამ ხანებში უნდა ჰქონდეს პატ-მოსს 200-მდე მეცამეტე საუკუნეზე უწინარეს დაწერილი ხელნაწერები დაკარ-გული. მერმე მონასტერს თავისი წიგნთსაცავის შევსება კვლავ განუახლებია, შემოწირულების სახითაც მიუღია და სხვა გაოხრებული სავანეებიდან გად-მოტანილი წიგნებითაც გაუმდიდრებია, ისე რომ XIX საუკ. მას უკვე 735 ხელნაწერი ჰქონდა. მაგრამ უძველეს ხელნაწერებს, მეტადრე საერო შინაარსის

¹ Ch. Diehl, Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du 13-e siècle. Byzantinische Zeitschrift, 1892 წ., 1. Band., გვ. 537—539.

წიგნებს, როგორც ჩანს, დიდი უყურადღებობითა და დაუდევრობით ეპყრობოდნენ და არცერთი მათგანი, რომელიც 1201 და 1355 წწ. დავთრებში იხსენიება, შენახული არ არის¹.

მაგრამ, უეჭველია, იმ დიდი ცოდნისმოყვარეობისდა მიუხედავად, რომელიც პატმოსის მონასტრის დამაარსებელს ჰქონია პირადად და თავისი სავანისათვისაც ჩაუნერგავს, იმ დიდი მნიშვნელობისდა მიუხედავად, რომელიც ამ მონასტრის ჰქონდა, მაინც მისი წიგნთსაცავის სიდიდის ოდენობა 1201 წლისათვის ბიზანტიის ძველი და განთქმული მონასტრებისა და საპატრიარქო წიგნთსაცავების სიმდიდრის საერთო გამომხატველად არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს. უეჭველია, X—XII სს-ში პატმოსის სამონასტრო წიგნთსაცავებზე გაცილებით უფრო მდიდარი წიგნთსაცავები უნდა ყოფილიყო, რომელთა შემადგენლობა რამდენიმე ასეულ ხელნაწერად უნდა ვიგულისხმოთ.

დიდი სამონასტრო წიგნთსაცავების შედგენილობის ასობით ანგარიში რომ მოჭარბებული არ არის, ამას ეფერემ მცირის ერთი საყურადღებო ცნობაც ამტკიცებს. მისი სიტყვით, მას საშუალება ჰქონია ერთი საკითხი შეესწავლა ანტიოქიის მახლობლად მდებარე შავი მთის სემეონ-წმიდის ბერძენთა მონასტრის წიგნთსაცავში მყოფ „ოთხას ოცთა მათგან წიგნთა, თეოდორე პატრიარქისა მიერ სემეონ-წმიდას შეწირულთა“ (ქკბი I, 217). თუ მარტო თეოდორე პატრიარქს 420 ხელნაწერი მიუღობოდა ამ სავანისათვის, — ცხადია, ამ მონასტრის წიგნთსაცავი უკვე XI საუკუნეში ამაზე გაცილებით მეტი განძეულობის მფლობელი უნდა ყოფილიყო.

შემდეგ ფოტიოსის „მჯრიობიბლონ“-ად წოდებული ცნობილი თხზულება, რომელიც ავტორს ჯერ კიდევ ერისკაცობაში 858 წლამდე აქვს დაწერილი და 289 წიგნიდან ამოკრებილ ცნობებს შეიცავს², ცხად-ყოფს, რომ IX ს-შიაც კი განათლებულ ერისკაცს ბიზანტიაში საშუალება ჰქონდა ამოდენა და ამაზე გაცილებით უფრო მეტი თხზულებებით ესარგებლა: ფოტიოსსაც თავისი ნაწარმოებისათვის ბევრი ისეთი ნაშრომი არ გამოუყენებია, რომელთა მაშინ არსებობის შესახებ უტყუარი ცნობები მოიპოვება. ცხადია, ფოტიოსის განკარგულებაში თუ სარგებლობისათვის საკმაოდ დიდი და მრავალფეროვანი შინაარსის წიგნთსაცავი უნდა ყოფილიყო.

არაგვმატ, იმისდა მიუხედავად, რომ კულტურული ცხოვრების ასპარეზზე შედარებით გვიან გამოვიდნენ, მწერლობისა და მეცნიერების სწრაფი შეთვისების დიდი ნიჭი გამოიჩინეს. მათი სამწერლობო მოღვაწეობის ინტენსივობა გასაოცარია და თავიანთი კულტურული ცხოვრების პირობების შესაქმნელად ბევრი მუშაობა ჰქონდათ გაწეული. მართალია, ყველაფერი მკვიდრი არაბების გაკეთებული არ არის და ამ კულტურულ შემოქმედებაში დიდი წვლილი გაარაბებულ ებრაელებს, ასურელებსა და სპარსელებს აქვთ შეტანილი, მაგრამ მათი ნაღვაწი მაინც არაბული კულტურის კუთვნილებას შეადგენს.

¹ იხ. შ. დილის ზემოდასახელებული გამოკვლევა, გვ. 498—507.

² K. Krumbacher, Geschichte d. byzantinischen Literatur, 2 გამოც., გვ. 517.

ისე მოეწყო და ჩვეულებად იქცა, რომ მაჰმადიანობის მეცნიერების შესასწავლად დაარსებულ მედრესეებს უქველად წიგნთსაცავებიც ჰქონდათ¹. ჯერ კიდევ ხალიფა მამუნმა სიბრძნის სახლად წოდებული სამეცნიერო დაწესებულება დააარსა, რომელთანაც დიდი წიგნთსაცავიც იყო. ამ მაგალითის წყალობით ეგვიპტის ფატიმიელმა ხალიფებმაც ქაიროში „დარ-ალ-ილმ“—სიბრძნის სახლი შექმნეს. პირველი საჯარო წიგნთსაცავი ბაღდადში 381 წ. ჰიჯრიდან (991—92 წ. ქ. შ.) უნდა იყოს დაარსებული. ხოლო იმავე ბაღდადში, XIII საუკ.: პირველ ნახევარში, სანამ მას მონღოლები აიღებდნენ და გაანადგურებდნენ, უკვე 36 წიგნთსაცავი ყოფილა².

X საუკ. ორი წიგნთსაცავის დაწვრილებითი აღწერილობაა შენახული: ერთი მათგანი ბუხარაში იყო, მეორე კიდევ შირაზში. ბუხარის წიგნთსაცავის ხელნაწერები დარგებისდა მიხედვით იყო დალაგებულ-მოთავსებული: ერთ ოთახში არაბული წიგნები და პოეტური ნაწარმოებები ელაგა, მეორე ოთახში სამართლის მეცნიერების შინაარსის წიგნები იყო და ასე მწერლობის თითოეულ დარგს თავისი ადგილი ჰქონდა მიჩენილი. ხელნაწერები სკივრებში ელაგა ისე, რომ წიგნები ერთიმეორეზე იყო დაწყობილი. წიგნთსაცავს ხელნაწერების კატალოგი ჰქონდა, რომლის მიხედვითაც ყოველი წიგნის მოძებნა შეიძლებოდა.

შირაზის წიგნთსაცავი უფრო უკეთესად იყო მოწყობილი. ის გრძელ სტოაში ყოფილა მოთავსებული, სადაც ყველა კედელს ხელნაწერების შესანახად ხის კარადები ჰქონდა მიმაგრებული. კარადებს ადამიანის ოდენა სიმაღლე და 3 წყურთა სიგანე ჰქონიათ. კარადები მხატვრულად შემკული ყოფილა და კარები ისე ჰქონდათ გაკეთებული, რომ დახურვისას ზევიდან ეშვებოდა და გასაღებად ქვევიდან ზევით უნდა ყოფილიყო აწეული. წიგნები ამ კარადებში თაროებზე ელაგა. ყოველი დარგისათვის ცალკე ყუთები იყო ხელნაწერთა კატალოგებითურთ. ცნობაა, ვითომც არ ყოფილიყოს არცერთი ისეთი მანამდე დაწერილი წიგნი, რომელიც ამ წიგნთსაცავს არ ჰქონოდა. თუნდაც რომ ეს ცნობა გაზვიადებული იყოს, მაინც იმის მომასწავებელია, რომ ამ წიგნთსაცავის მეთაურნი ცდილობდნენ მათ ხელნაწერთა საგანძური შეძლებისდა გვარად სრული ყოფილიყო და ამ დაწესებულების მაშინდელ მნახველებსა და მკითხველებსაც ამგვარივე შთაბეჭდილება ჰქონიათ. ამ წიგნთსაცავს ჰყავდა განსაკუთრებული გამგე „ვაქილ“-ი, ხელნაწერების მკველი „ხაზინ“-ი და მეთვალყურე „მუშრაფ“-ა, რომელნიც ქალაქის საპატიო მკვიდრთაგანნი იყვნენ ხოლმე³.

განთქმული მეცნიერის იაკუტის ცხოვრების თავგადასავლიდან ცნობილია, რომ 1216 წ. როდესაც ის ქ. მერვში მივიდა, იქ 10 საუცხოო მდი-

¹ Alfred von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. II, 481.

² იქვე, II, 463.

³ პროფ. ვ. ბარტოლდი, Хранение документов в государствах мусульманского Востока, გვ. 71, წერილი მოთავსებულია 1920 წ. პეტროგრადში გამოსულ კრებულში Архивные курсы, Лекции, читанные в 1918 году.

ღარი წიგნთსაცავი დახვედრია. ორი ამ წიგნთსაცავთაგანი დიდ შიზგიტში¹ ყოფილა მოთავსებული, რომელთაგანი ერთი, „აზიზია“-დ წოდებული წიგნთსაცავი, 12000 ხელნაწერს შეიცავდა. ამ დაწესებულების გაზგენი იმდენად ცდილობდნენ მეცნიერთა მუშაობისათვის ხელი შეეწყობათ, რომ იაკუტისათვის 200 წიგნის თავის ბინაზე წაღების ნებართვაც კი მიუციათ იმისდა მიუხედავად, რომ ზოგი მათგანი 200 ღინარი ღირდა¹.

§ 12. ნიგნების უასი

გადამწერლობა ისეთივე ხელობა იყო, როგორც სხვა ხელობებიც. რასაკვირველია, ყოველ განათლებულ ადამიანს შეეძლო თავისთვის რომელიმე წიგნი დაეწერა ან გადაეწერა, მაგრამ ყველას არ ჰქონდა ამისთვის საჭირო შოკლილობა და მეტადრე კარგი და ლამაზი ხელი, რომ საყიოთხავი წიგნისათვის შესაფერისი ყოფილიყო. ამიტომ იყვნენ ისეთებიც, რომელთაც გადამწერლობა ხელობად ჰქონდათ არჩეული და მთელ, ან მთელ თავისუფალ დროს ამას ანდომებდნენ. ეს ხელობა უფრო მონაზვნებს შორის იყო გავრცელებული პირველ ხანებში მაინც. ბერები, რასაკვირველია, მარტო სასულიერო და სამეცნიერო თხზულებებს ამზადებდნენ ხოლმე, საერო მწერლობისა და თავისუფალ მეცნიერებათა დარგის წიგნების წერა-გაერცელება, უეჭველია, ერისკაცების ხელობა იქნებოდა ძველადაც, XI—XII სს-შიც იმგვარადვე, როგორც ეს XVI—XVIII სს-ში იყო.

რაკი დამწერლობა ხელობა იყო და არსებობისა თუ შემოსავლის სახსარს შეადგენდა, ამიტომ წიგნს სრულებით უსასყიდლოდ არავინ დაწერდა. თუნცა სასულიერო თხზულებათა გადაწერა ბერების ხელობად იყო ქცეული, მაგრამ სასყიდელზე უარს არც ისინი ამბობდნენ, იმისდა მიუხედავად, რომ სამონასტრო წესებით მათ აღებმციემობა აკრძალული ჰქონდათ. უფასოდ წიგნს რომ არავინ გადაწერდა, ამის დამამტკიცებელი ცნობა ერთ ხელნაწერშიც არის შენახული. მისი დამწერელი მკითხველებს შენდობას სთხოვს: მართალია, ჩემი წიგნი ასეთი ცუდი ხელით არის დაწერილი, მაგრამ რა ექნა, „სხვაე ღონე არა მქონდა, საფაზისაგან უღაზაკ ყოველად ვიყავ და უსასყიდლოდ არავინ დამიწერდა“-ო (ქკბი I, 209).

რაკი ძველად წიგნების ბეჭდვის ხელოვნება ჯერ კიდევ აღმოჩენილი არ იყო და დასავლეთ ევროპაში აღმოჩენის შემდგომაც საქართველოში მაინც XVIII საუკ. დამდეგამდე წიგნების ბეჭდვა არ იცოდნენ, ამიტომ არც გასაკვირველია, თუ ძველად ხელით ნაწერ წიგნს კარგი ფასი ექნებოდა. გადამწერლობა მაშინ შემოსავლიანი ხელობა იყო. ნიკორწმიდის XI საუკ. პირველი მეოთხედის სიგელში ნათქვამია: „ვიყიდე წიგნი პარაკლიტონია: ა: (1) და შივეც ფასად ცნენისა ნახევარი“-ო (ქკბი II, 49). იქვე სწერია: „მე დამხუდა რადგარი ნახევარწერილი: ა: და გავასრულე ყოველითავე სისრულითა, შეემოსე და მოცვარე და შეებეჭდე და ამისა დაწერისა და შეკაზმისათვის მივეცე“

¹ All. von Kfemer-ის დასახ. თხზ., II, 434—435.

დრაჰკანი ღუკატი: ივ: (15)-იო (იქვე). ვთქვათ, შეკაზმაში 3—5 დრაჰკანი მისცა, მაშინ ნახევარი წიგნის დაწერა 10—12 დრაჰკანი ღუკატი დასჯდომია. მთელი წიგნი კი 20—24 დრაჰკანი ღუკატი ღირებულა.

გიორგი და ეფთჳმე მთაწმიდელების სიტყვით, თეოფანე ხუცესს, რომელიც იყო „სწავლული ფრიად და ხელოვნებით მწერალი წიგნთა საღმრთოთაჲ“, თავისი სამონასტრო მოღვაწეობის განმავლობაში ეფთჳმე მთაწმიდელის მოწმობით „უფროჲს ათას ხუთასისა დრაჰკნისა უწერიან წიგნნი მონასტრისანი შინა და გარე“ (ც^ა ი^ე და ეფ^თმსი 57). იადგარის ღირებულების შესახები ზემომოყვანილი ცნობის მიხედვით, რომ ერთი მოზრდილი სამღვდელმსახურო წიგნის ფასი საშუალოდ 20 დრაჰკანად ვინაგარიშოთ, მაშინ, საფიქრებელია, რომ ამ განთქმულ ხელოვან დამწერელს, თეოფანე ხუცესს, მთელი თავისი სამონასტრო მოღვაწეობის დროს სულ დაახლოებით 75 წიგნი და, ეგების, ამაზე მეტიც დაუწერია. 1500 დრაჰკანი იმ დროს დიდი ფული იყო და თეოფანე ხუცესის ხელოვნებითი გადამწერობის ნაყოფიერებაც მართლაც რომ განმაცვიფრებელია. მაგრამ ეფთჳმე მთაწმიდელის სიტყვებიდან ჩანს, რომ წიგნების წერით 1500 ღუკატისა და მეტის მოგება მხოლოდ დახელოვნებულსა და განთქმულ გადამწერელს შეეძლო. ჩვეულებრივსა და საშუალო ღირსების გადამწერს, როგორც ეტყობა, შრომის ამაზე ჯგაცილებით ნაკლები ნაყოფიერების გამოჩინაც შეეძლო და ამისდა გვარად შემოსავალიც ნაკლები ექნებოდა.

საზოგადოდ წიგნის ყიდვის მსურველი ბევრი იყო და მხურვალე აღებმიცემობის საგანს შეადგენდა. თ.ს.უ. № 484 ხელნაწერის XI საუკ. მინაწერში, მაგ., აღნიშნულია: „მე... გიორგი მოვიგე წა ესე სახარება დიდითა გულსმოდგინებითა. მრავალთაგან ვანხუიღული იყო მიერთაგან, ოდეს მას საყდრისაგან გამოჯუებულ იყო, ოდეს მე ვიყიდე და შევწირე უდაბნოსა ხანძთისასა“-ო¹.

მტრისაგან წარტყვევნილ წიგნებსაც კი უყურადღებოდ არ სტოვებდნენ და მათს ტყვეობიდან დახსნას ცდილობდნენ. ამ მხრივ XII—XIII ს. ერთ ხელნაწერში შემდეგი საგულისხმო მინაწერები მოიპოვება: „ესე... მე ხუდადად თბილელმან დავწერე. ამა წიგნსა გარდევკიდე და ფასი არა მქონდა, რომე მეყიდა, და ასრე დამრჩა ტყუეობასა შიგან. ვინცა ქართველი კაცი გარდევკილოთ ანუ შეეყაროთ, რათამცა ეგებოდეს, ესე წიგნი დაიჯნაო ტყუეობითაგან“-ო. შემდეგ სხვა ხელით მიწერილია: „ცოდვანი შეუნდვნეს ღმერთმან გიორგის ამა წიგნისა დამჯსნელსა ტყუეობისაგან“².

თ. ს. უნივერსიტეტის № 76 ხელნაწერის ერთს მინაწერში 1569 წ. ერთი საგულისხმო ცნობაა შენახული წიგნის იმდროინდელი ფასის შესახებ ვეღვად. იქ ნათქვამია: „მას ჟამსა, როდეს მეფე ბატონი სუიმონ ურუმთაგან დატყუევედა და ჩუენ ხუანთქართანა ელჩად წავედით და ეს წიგნი დატყუევებული ვიპოვეთ და დავიხსენით და ვიყიდეო ოთხმოც ფლურად“-ო (XB. II,

¹ თ. უორდანი, Опис., II, 47.

² მ. ჯანაშვილი, Опис., III, 49—50.

354). ეს ხელნაწერი, თ. ჟორდანიას სიტყვით, 676-გვერდიანი წიგნია, XII საუკ. ხელით ქალაქდზე გადაწერილი და სრულ სჯულის კანონს შეიცავს (Опис., I, 74). მართალია, ეს წიგნი განსაკუთრებულ პირობებშია ნაქიდი, მაგრამ სტამბოლში ქართულ წიგნს ისეთი გასავალი არ ექნებოდა, როგორც საქართველოში, ამიტომ ქართული წიგნი იქ უფრო იაფი იქნებოდა. ამგვარად, ის, რაც ამ წიგნის ფასს, ვითარცა ტყვეობიდან გამოხსნილს, წაემატებოდა სტამბოლში არსებულ ფასებთან შედარებით, შეიძლება საქართველოში წიგნის ამღროინდელ ფასებთან გამათანასწორებლად მივიჩნიოთ და დაახლოებით 80 ფლური ქართული ძველი დიდ ტანიანი წიგნის XVI საუკ. ფასად ჩავთვალოთ.

გადამწერლობის შრომის ფასის შესახებაც ჯერჯერობით მხოლოდ ორი-ოდე ცნობა გვაქვს. რასაკვირველია, ფასი გადამწერლის ღირსებაზეც და ნაშრომის თვისებებსა, მუშაობის პირობებსა და ქვეყნის იმდროინდელ მდგომარეობაზეც იყო დამოკიდებული. ამისდა მიხედვით, გასამრჯელოც შეიძლება ნეტნაკლები ყოფილიყო. ზოგჯერ დანწერელი თავისი ხელობით მხოლოდ ჰამასმისათვის სამყოფი ფულის აღებას ახერხებდა. მაგ., 1066 წლის ერთ ხელნაწერში გადამწერელს ნათქვამი აქვს: „სრულ იქმნა ერთ თუე... კელითა გლახაკისა გრიგოლ ხუცისათა ფასად პურისა ჩემისა“-ო¹. მაგრამ უფრო ხშირად გადამწერლის შრომა საკმაოდ ჯილდოვდებოდა. ამ მხრივ კიდევ ერთი საგულისხმო მინაწერი მოიპოვება მათეს თავის სახარების იოანე ოქროპირის თარგმანების შემცველ 700-გვერდიან ქალაქდზე ნაწერი წიგნის შესახებ, რომელიც ცნობილი გადამწერლის თბილისის სიონის ტაძრის დეკანოზის ნიკოლოზ ოსესძის ხელით არის 1764 წ. დაწერილი. აქ ნათქვამია: „შუდი თუმანი არის ამ წმიდას სახარების თარგმანში მიცემული, თხუთმეტი მინანთული (sic) მისს ღირსებას ყდ სამღუდელსაგან ბოდბლის იოანესაგან მიცემული და ხუთ თუმან-ნახევარი საწყალის ჩემი ბოდბლის დავითისაგან ჩლად“-საო². მაშასადამე, XVIII საუკ. მეორე ნახევარში 700-გვერდიანი ხელნაწერი 7 თუმნად ღირებულა, ე. ი. 100 გვერდი 1 თუმნად, 10 გვერდი 1 მინალთუნად, ერთი გვერდი კიდევ 2 შაურად გამოდის.

ვახტანგ VI-ის სიტყვით, „იქნების პური კოდი შაურ-ნახევრად იყოს და იქნების უფრო ძვირად, გინა იაფად“ (სამართლის წიგნის § 129),—ხოლო „თუ პურის ძვირობა იყოს... კოდი ან ათ შაურად, ან ორ აბაზად, ან სამ აბაზად იყოს“-ო (იქვე, § 125). ბერბუკის გალაენის აგების 1749 წ. ანგარიშის წიგნში კოდი პური 2 აბაზად არის აღნიშნული. თუ ეს გარემოება მხედველობაში გვექნება და გავითვალისწინებთ, რომ პურის ძვირობის დროსაც კი 2 შაურად $\frac{1}{4}$ კოდი პურის ყიდვა შეიძლებოდა, ნორმალური ფასების დროს კი სრული 1 კოდი პურის ყიდვა შეეძლო ამ დროს ადამიანს, მაშინ ჩვენთვის ცხადი შეიქნება, რომ გადამწერლობა მომგებიანი ხელობა ყოფილა და გადამწერლებს კარგი ხელფასი უღიათ. ადამიანს მარტო ამითაც შეეძლო თავი-

¹ აღ. ცაგარელი, СПН., II, 16, § 27.

² თ. ჟორდანიას, Опис., I, 18, ხელნაწ. № 20.

ერჩინა. იესე ოსეს შვილსაც თავის თავდადასავალში აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც უადგილოდ დარჩა და გაუქირდა, „სამღუღელოვს წიგნებს ვწერდი, ვყბადი და იმით მოვირეწდი“-ო (გვ. 9).

საქართველოს შესახებ ცნობებს რომ უფრო მეტი ვარკვეულობა მიეცეს, კარგი იქნება წიგნების ფასის საკითხს ძველ საბერძნეთსა და რომში, საშუალო საუკუნეების დასავლეთი ევროპის ქვეყნებში და არაბთა სახალიფოშიც თვალი გადავაგლოთ. საბერძნეთსა და რომში თავდაპირველად ავტორი თავისს მრავლად გადაწერილ ნაწარმოებს თვითვე ავრცელებდა და მხოლოდ თანდათანობით გასავრცელებლად და გასასყიდად წიგნის მოვაჭრესაც მიჰმართის. თუ საბერძნეთში წიგნის მალაზია უკვე V საუკ. ქ. წ. ჩნდება, რომში წიგნებით ვაჭრობა მხოლოდ ციცერონის დროიდან მოყოლებული ხდება ჩვეულებრივ მოვლენად. ეს საქმე მომეტებულ ნაწილად ვანათლებულ და მწერლობის საუკეთესო მკოდნეთა ხელში იყო, რომელნიც ხელნაწერების გადაწერას თითონაც მისდევდნენ და ძველი საუკეთესო და იშვიათი წიგნების ტრეიფალებით მოყვარული იყვნენ. წიგნების ფასი სიდიდისა, მხატვრული თუ სხვაგვარი ღირსებისა და სიძველის მიხედვით განსხვავდებოდა. წიგნი მაინც ძვირი იყო და ლივიუსის მარტო ერთი წიგნი 5 დინარი ანუ დრაჰკანი ღირდა, რაც, თ. ბ. ირტიის სიტყვით, 4 გერმანულ ოქროს მარკას და 10 ფენიგს უდრის. მაგრამ რადგან მაშინ ფულს ეხლანდელზე ვაცილებით მეტი მყიდველობითი ძალა ჰქონდა, ამიტომ ნამდვილად 14 ოქროს მარკის თანასწორ ოდენობად უნდა ვიანგარიშოთო. ეს წიგნის მაშინდელი ჩვეულებრივი ფასი ყოფილა. ამისდა მიხედვით, ადამიანს რომ მარტო ლივიუსის ყველა 142 წიგნის ყიდვა სდომებოდა, მხოლოდ ამისთვის მას 710 დინარი უნდა გამოეღო, რაც 2000 ოქროს მარკას უდრისო. ეს გარემოება ცხად-ყოფს რომ კერძო წიგნთსაცავის შესადგენად მაშინ დიდი ფული იყო საჭირო¹.

რომაული კულტურის დაქვეითება-გადაგვარებამდე მთელი დასავლეთი ევროპისათვის წიგნებით ვაჭრობის ცენტრად სწორედ რომი იყო, შემდეგ რომაული სახელწიფოებრივობისა და მოქალაქური ცხოვრების გაქრობასთან ერთად წიგნის მალაზიებიც ქრება და წიგნების გადამწერლობა მონასტრებშიცაა ღვევის. იმ ჰაზით, როგორც წინათ რომში წიგნების მალაზიები იყო, მთელ საშუალო საუკუნეებში წიგნებით ვაჭრობა აღარ განახლებულა და კერძო ხასიათი ჰქონდა და მის მოქმედებებს ვიწრო ასპარეზი ეკავა. მაგრამ წიგნების გადამწერლობა და ყიდვა-გაყიდვა გავრცელებული იყო და ხელნაწერს ეკონომიურ ურთიერთობაში თავისი ღირებულება ჰქონდა. H. Kirchhoff-ს თავის გამოკვლევაში Die Handschriftenhändler des Mittelalters (1853 წ. დაიბეჭდა ლაჰაიციში), Wattenbach-ს თავის Das Schriftwesen im Mittelalter-ში (იხ. მე-3 გამოც. გვ. 545—570) და Paoli—Lohmeyer-ის Grundriss der lateinischen Paläographie-ის მე-2 წიგნში დასავლეთი ევროპის საშუალო საუკუნეების ხელნაწერების ფასების შესახებ ბევრი ცნობა აქვთ

¹ Th. Birt, K. u. H. nebst Abriss des antiken Buchwesens, გვ. 307—312; 319—325.

დაგროვებული, მაგრამ ყველა ქვეყანას მაშინ თავიკი ფული ჰქონდა და ამ ცნობების აქ მოყვანას მნიშვნელობა არ ექნებოდა.

ეხლა არაბთა სახალიფოს რომ თვალი გადავავლოთ, უკვე IX საუკ. მეორე ნახევარს დაკუთხის ცნობით ქ. ბაღდადში ასზე მეტი წიგნებით მოვაჭრე ყოფილა. ეს წიგნის გამყიდველები ხშირად იმავე დროს ხელნაწერთა გადამწერლებიც იყვნენ. თავისი ხელობის წყალობითა და ვაჭრობის წარმატებული წარმოებისათვის მათ თვით თხზულებათა ღირსება-ნაკლისა, სხვადასხვა ხელნაწერის თვისებების შესახებ დაწვრილებითი ცნობები ჰქონდათ შექმნილი და ნამდვილი ბიბლიოგრაფები იყვნენ. ზოგიერთ მათგანს თავისი ფართო ცოდნა წერილობითაც აქვს აღბეჭდილი და გამოკრებული კრებულებიც კი შეუდგენიათ. არაბთა განთქმული გეოგრაფი დაკუთხის წინათ წიგნის მალაზიაში მსახურობდა და თავისი მრავალმხრივი ცოდნა იქ თავმოყრილი ხელნაწერებიდანაც აქვს შექმნილი, ერთი სიტყვით, არაბთა სახალიფოს კულტურამ არამცთუ მართო წიგნების ცხოველი ვაჭრობა შექმნა, არამედ ნამდვილი ბიბლიოგრაფები და ძველი ხელნაწერების მოტრფიალე შემგროვებლებიც წარმოშვა. ერაცის ერთ პატარა ქალაქში, მაგ., ერთი ამგვარი წიგნების მოტრფიალე ყოფილა, რომელსაც მწერლობის სხვადასხვა დარგის ძეგლები ჰქონია შემგროვებული როგორც ტყავის გრაფნილებზე და ეტრატზე, ისევე ეგვიპტურ ქილზე და თვით ჩინურ ქალაქშიც კი დანაწერი. მათ შორის ბევრი გამოჩენილი მოღვაწის პირველი ნუსხები ყოფილა. ყოველ ამგვარ ძეგლს აღმწერელის სახელი ჰქონდა და წინანდელ მეცნიერთა მინაწერებით იყო შემკული.

არაბთა სახალიფოშიაც ხელნაწერების ფასი სიდიდისა, ღირსებისა და ნელი საშოვრობისდა მიხედვით განსხვავდებოდა. მაგ., 862 წ. ქ. შ. ფარაჰიდის 480 ფურცლის შემცველი თხზულება „ქითაბ ალ-გაინ“ 50 დინარად გაყიდულა, რადგან ძნელი საშოვარი ყოფილა და ბასრში წიგნების მოვაჭრისაგან ხვარასნიდან ყოფილა მოტანილი. ერთ მეცნიერს კიდევ მოთხრობილი აქვს, რომ ერთხელ მას ალექსანდრე აფროდიზიელის არისტოტელეს თარგმანების ხელნაწერი უნახავს გასაყიდად გაპოტანილი, რომელიც გამყიდველს მისთვის 120 დინარად შეუძლევიან. ამ მეცნიერს თან ამდენი ფული არ აღმოჩენია, მაგრამ ფულის საშოვნელად წასული რომ ფულით ისევ იმავე ვაჭართან იმ წიგნის შესაძენად მისულა, გამორკვეულა, რომ ის ხელნაწერი სხვებთან ერთად ერთ ხვარასნელ კაცს 300 დინარად შეეძინა¹. დაკუთხის სიტყვებიდან ჩანს, რომ ზოგი წიგნი იმდენად ძვირი ყოფილა, რომ თითო 200 დინარად ფასობდა თურმე².

¹ Alf. von Kremer, Culturgeschichte des Orients, II, 310—311.

² იქვე, გვ. 435.

ღამეაჩლოგათაგმოცნობის ზოგადი ღებუღებანი და ქართული სხვაღანსხვა ღამეაჩლოგის შესახები ცნობები

§ 1. ასო, მისი ნანიღები და ღამახასიათებელი ვაკინები

პლეოგრაფიას ბგერებისა და სიტყვების აღმნიშვნელ ნიშნებთანა აქვს საქმე. ადამიანის დაწინაურებასთან ერთად დაწერლობაც ვითარდება და იცვლება. დაწერლობათა ისტორიის აღდგენაც სწორედ ამ თანდათანო ცვლილებების შესწავლით შეიძლება. ხოლო ცვლილებათა შესწავლისა და დახასიათებისათვის ასოს ყველა ნაწილისათვის ზედმიწევნით აღმნიშვნელი ტერმინები საჭირო და სწორედ ამიტომ პირველად ამაზე გვექნება საუბარი.

ყოველს, ფინიკიელთა სისტემაზე დამყარებულ „მწიგნობრობა“-ს ანუ დამწერლობას საფუძვლად ბგერათა გამომხატველი საწერი ნიშნები უღევს. ამ საწერ ნიშნებს ქართულად „ანბანი“ ჰრქმევია ძველადაც. ე. პ. ი. ფ. ა. ნ. ე. კ. ჰ. რ. ე. ლ. ის თხზულების ქართულ თარგმანში, მაგ., „კბ (22) არიან ანბანნი ებრაელთანი“-ო¹. ხოლო ეფრემ მცირეს თავის შრომაში აღნიშნული აქვს რომ თარგმანება „ასოთა ზეღა ანბანისათა განწყობილად“ არის (ეფრემ მცირე, ფს. 251).

თითოეულ ცალ-ცალკე ბგერის გამომხატველ ნიშანს, როგორც ეფრემ მცირეს ზემომოყვანილ წინადადებასაც ნათლად ემჩნევა, „ასომ“ ერქვა. ეს ტერმინი უკვე შატბერდისეულს კრებულში მოიპოვება და ეპიფანე კვპრელის თხზულების თარგმანში გვხვდება. ბერძნული ანბანის „თავცა არს ასომ იგი აღფა“-ო (მწერ. IX—X სს., გვ. 132), ხოლო ებრაელთა ანბანში „ხუთნი იგი ასონი მათ შორის ორკეც არიან: „ქაფ მრჩობლ არს“-ო (იქვე, გვ. 122).

ეპიფანე კვპრელის თხზულების ბერძნულ დედანში ქართულ სიტყვას „ანბანი“ უღრის „τὰ γράμματα“, ხოლო, „ანბანნი ებრაელთანი“ „τὰ παρὰ τοὺς Ἑβραῖους γράμματα“-ს ეთანასწორება (Liber de mensuris et ponderibus, Migne P. G. LXIII, 277). ბერძნულად τὰ γράμματα—„ტა გრამმატა“ ასობეს, წერა-კითხვას, დასაწყის განათლებას ეწოდებოდა. თავისი აგებულებით ქართული „ანბანი“ პირველი ორი ასოს „ან“-ისა და „ბან“-ის სახელების შენა-

¹ მ. ჯანაშვილი, ქართ. მწერ. IX—X სს., 122, 10-11.

ერთებს წარმოადგენს და ამ მხრივ ის „აღფაბეტ“-ს ეთანასწორება. ხოლო ქართული „ასო“ ბერძნულ τὸ σπιχῆσιον—„სტოქქეონ“-ს ანუ, საშუალო საუკუნეების ბერძნული გამოთქმით, „სტიქიონ“-ს უღრის (იქვე, 244, cap. IV), რაც მართლაც ასოს ნიშნავს. ასოს დაწერას „გამოსახვა“ ეწოდებოდა და დაწერილ ასოს — „გამოსახული“. ეპიფანე კვბრელის თხზულების თარგმანში ნათქვამია: „მიამსგავსა ომიროს რიცხვ იგი კბ (22)-თაჲ მათ წიგნთა ებრაელთაჲ კდ (24)-სა მას ახობა გამოახულისა“-ო (მწერ. IX—X სს., გვ. 133). ასოთა გარეგანი მოყვანილობის აღსანიშნავად „ღანაკუთა“ იხმარებოდა. ანტონ კათალიკოზის სიტყვით, დიდი, დასაწყისი ასოები ხშირად „სხუად და სხუად ყვავილოვნად და რაულადჲმე შესახედავად დაინაკუთების“-ო (გრამ. 284—285, § 3).

ხოლო როდესაც ასოები რომელიმე სიტყვის ან ტექსტის აღსაბეჭდად უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, ამ ერთი-მეორის გვერდით ასოთა გამოსახვას, როგორც მეორე თავის § 3-ში აღნიშნული გვქონდა, „ღახხვა“, ან „ჩახხვა“ ეწოდებოდა.

ასოს მოყვანილობას და მოხაზულობას „ტანი“ ერქვა და ჩვეულებრივ ასოთა ერთ-ერთ დამახასიათებელ თვისებად ითვლებოდა ჯერ ერთი ასოთა „ტანისა სისხო“ (ნიკოლოზ თბილელი 1728 წ., ე. თაყაიშვილი, Опис.; II, 411), შემდეგ, თუმცა იმდენად არა, მაგრამ მინც, როდენობა სივრცისა და სივრცისა ასოთასა“ (ანტონი კზი, გრამ. 285), მაშასადამე, ასოთა ტანის სიგრძე და სივრცე და თანაც თვით მოხაზულობის სისხო.

რადგან ტანი სპარსული სიტყვაა და უძველესი ქართული მწერლობისათვის უცნობი ტერმინია. ამიტომ, ცხადია, წინათ ასოს ტანის მავიერ სხვა სიტყვა უნდა ყოფილიყო, ალბათ, ისევე, რომლის ადგილიც ტანმა დაიჭირა, სახელდობრ „გვამი“.

ასო ხაზებისაგან იყო და არის ხოლმე ჩამონაკვთილი და გამოსახული: სახარების ქართულ თარგმანში შენახულია ორი ტერმინი, რომელნიც ასოთა შემადგენელი ხაზების აღსანიშნავად იხმარებოდნენ. „ვიდრე წარჯდეს ცაჲ და ქუეყანაჲ იოტა მარტო, ერთი რქაჲ არა წარჯდეს შჯულისაგან“-ო (მათე V, 18). ეფრემ მცირესაც თავის თხზულებაში „განწესებაჲ თავთაჲ წთჲ მოციქულთა საქმისაჲ“ ნათქვამი აქვს: „ესევითარნი სიტყუანი სადაცა შემიცვალეზიან, კიდესა სტიქონისასა იოტაჲ დამისუამს... აწ უკუშ სა[დაცა] კიდესა სტიქონისასა ანუ სიტყუასა ზედა იოტაჲ ჰჰოლ... ცან, ვითარმედ მცირედ ცვალეზაჲ ჰნებებია მას სიტყუასა“-ო (იერუსალ. № 25 ხელნაწ. 138; აღ. ცაგარლის აღწერილობით ნ. მარის გადმონაწერიდან). ღვთაების 1722 წ. გუჯარშიც აღნიშნულია: „ვითარცა მათ დაემტკიცათ, ჩვენცა უმეტეს დავამტკიცეთ: არცა რქა, არცა იოტა ავგოცეთ, ვითარცა მხედველ ხართ გუჯრისა ამის რიგსა“-ო (ისტ. საბ. I, 40). ეფთჳმე მთაწმიდელის ნათარგმნ მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრებაში სხვათა შორის ასეთი წინადადებაა: „რაჲ იგი... წთა მოციქულთა დააწესეს და წთა კრებათა დამტკიცეს იოტაჲ ერთი, ანუ ბეწჳ არა შეიცვალეზის“-ო (Keimena I, 85). იოტაჲ ბერძნული „ი“ ასოს სახელია ἰὸτα, ხოლო რაკი ებრაულ ანბანში ინი უკნი-

ნესი ასო იყო, ამიტომ სახარებასა და ახალ აღთქმაში უკნინეს, სულ უმცირეს ხაზს ეწოდებოდა. ეფრემ მცირეს „იოტაჲ“ პატარა ასწერივი ხაზის სახის მქონებელ ნიშნად აქვს გამოყენებული. რძამ კიდევ ბერძნული ტექსტის *περαία* — „კერაჲა“-ს უდრის, რაც ასოს ან მახვილის ნიშანს, პატარა წერტილსაც ნიშნავს. ხოლო ეფთჳმე მთაწმიდელის თარგმანის შემომოყვანილ წინადადებაში ამის შესატყვისად „ბეწჳ“ არის ნახმარი. საბა ორბელიანის განმარტებით, „მართალ ჩამოზიდულსა მას ასოხა წერილთასა იოტა ეწოდების, ხოლო ზედა კერძო წარზიდულსა მას მრგულად¹ და გურდივ-რქა“-ო (ლექსიკონი, იოტას ქვეშე). მეორეგან ნათქვამი აქვს: „რქა ეწოდების ასოსა ზედათ წარზიდულსა“-ო (იქვე, რქას ქვეშე). შემომოყვანილი მასალების მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ „რქაჲ“ ასოს ზევითა ბეწვევით წვრილ ნაწილს ეწოდებოდა, რომელიც წარზიდული იყო და რქის მსგავსად მოხრილი.

ასოთა მოყვანილობა-გამოსახულობის მრავალგვარობა მხოლოდ კალნის ხმარებამ შექმნა. კალმის ხელში დაჭერას „ქალმის კჳროზბ“ ეწოდებოდა. მეღანში ამოწობილი კალმის ყოველი მოსმა საწერ მასალაზე კვალსა სტოვებს. ასეთ კალნის კვალს თითქოს „ლუმბა“ უნდა ჰქმეოდეს. ღვთაების 1721 წ. გუჯარში ნათქვამია: ღვთის „დიდებათა გზასა მსულელთა თითო ბიჯისა ალაგთა ჰყრიან ფრიადნი ღუმბანი კალმისანი“ და „აღწერის... მიზეზად... უმჳრია კალამნი ფოლადისანი“ (ისტ. საბ. I, 18). ს. ორბელიანის განმარტებით, „ლუმბა საჭედარი ცხენისა, თუ ფეხსაცმელთასა“ უნდა იყოს (ლექსიკ.). თვით საჭედარიც მას ცხენის ღუმბადვე აქვს ახსნილი (იქვე). ამგვარად, ისე გამოდის, თითქოს ღუმბა ან ნალი უნდა იყოს, ანდა ნალის მისაქვდი იარაღი. მაგრამ შემომოყვანილი ამონაწერის გამონათქვამის გასაგებად ეს განმარტება განოსადეგი არ არის, რადგან კალმის მხოლოდ ნაკვალევზე ანუ ნაწერზე შეიძლება ლაპარაკი იყოს.

ცნობილია, რომ კალმის ხმარებამ ასოთა ხაზების სხვადასხვა სისხოთი გამოყვანა შესაძლებელი გახადა: თუ დამწერელი კალამს ხელით მსუბუქად აჭერს, მაშინ კალმის მოსმა ბეწვის მსგავსად წვრილ ხაზად წარმოგვიდგება ხოლმე; ხოლო თუ ადამიანი ხელს მაგრად დააჭერს, მაშინ მსხვილი ხაზი გამოდის. ზოგჯერ ისე წერდნენ და ეხლაც ისე წერენ ხოლმე, რომ ასოთა ხაზები ყველგან ერთნაირი სისხოთი არის ხოლმე გამოყვანილი. ნიკოლოზ ტფილელს ნათქვამი აქვს კიდევ, რომ ასოთა „ტანისა სისხო ყოველთაგე სწორად ვაჰს“-ო².

რაკი სხვადასხვა დამწერლობის დამახასიათებელ თვისებათა შორის ასოთა ხაზების სისხოსაც აქვს მნიშვნელობა, ამიტომ პალეოგრაფიაში წვრილისა და მსხვილი ხაზისათვის განსაკუთრებული აღმნიშვნელი ტერმინი არსებობს, ასოთა ბეწვებრ წვრილ ხაზებს ფრანგები უწოდებენ *les traits, déliés*, *les traits fins*, გერმანელები *die Haarstriche*, ხოლო მსხვილ ხაზებს ფრანგუ-

¹ რ. ერისთავის გამოცემაში „მგურდლ“.

² გ. თაყაიშვილი, *Опис.*, II, 411.

ლად les traits pleins, les traits forts, les traits gros ჰქვია, გერმანულად კიდევ die Grundstriche, die Schattenstriche; თანასწორი სისხოს ხაზებს ფრანგულად ეწოდება traits d'égal force, გერმანელები კი ასეთ თანასწორ სისხო-ხაზოვან ასოებს ეძახიან Buchstaben ohne Haar und Grundstriche, Buchstaben ohne Haar und Schattenstriche.

რა ეწოდებოდა ძველად ქართულად ასოთა წვრილ და სხვილ ხაზებს, ჯერ არა ჩანს. იერუსალიმის № 15 ხელნაწერის ანდერძში, მართალია, ნათქვამია: „ესე მსხულ[ად] მით დაწვერეთ, რომელ ზოგნი (მამათაგანნი) მოხუცებულ იყუნენ“-ო¹. ამნაირადვე გიორგი მთაწმიდელის ხელით ნუსხაზე ერთი გადანწერელთაგანი მოგვითხრობს, რომ „ეზომ წურილად ნაწერა იყო, რომელ კაცისა თავისა ომასა ჰგვანდა“-ო (ქკები I, 95). მაგრამ აქ „სხულიად“ და „წურილად“ დანაწერის ტანის მიხედვით არის დახასიათებული, ჩვენ კი ერთი ასოს ხაზების სისხოს დამახასიათებელი ქართული ტერმინი ვეჭირდება. სანამ ძველი შესაფერისი ტერმინები აღმოჩნდებოდეს, ტერმინებად შეიძლება „მმწმმმმმმმმ“ და „მსმმმმმ“ ხაზი ვიხმაროთ ხოლმე.

ასოთა ხაზების სისხო-სიწლოს გარდა, დამწერლობათა დახასიათებისათვის ასოთა სიმაღლესა და სიგანესაც აქვს მნიშვნელობა. ანტონ კათალიკოზის სიტყვით, „არა არს კანონი, რაოდენობა სიგრძისა ანუ სივრცისა ასომთავრულთა საზენაოთა ანუ განთხზულთა“ დაკანონებული იყოსო (გრამატიკა, 285). ცხადია, „სიგრძე ასოთა“ აქ ასოთა სიმაღლესა ნიშნავს, „სივრცე“ კი სიგანეს. თუ ხელოვნებითსა და განთხზულ ასოთათვის სიგრძე-სივრცე დაკანონებული არ იყო, სამაგიეროდ ჩვეულებრივი დამწერლობისათვის გარკვეული წესები არსებობდა.

თანამედროვე დამწერლობათამცოდნეობაც ყურადღებას აქცევს ასოთა ამ თვისებებს და ამატოვ იმ დამწერლობის დახასიათების დროს სხვა თვისებებითა შორის აღნიშნულია ხოლმე როგორც „სიგრძე ასოთა“ (ფრანგ. hauteur des lettres,—გერმ. die Grösse, die Höhe der Buchstaben), ისევე „სივრცე ასოთა“ (ფრანგ. largeur des lettres, გერმ. die Breite der Buchstaben).

ყოველ ასოს გარკვეული მოხაზულობა და სახე აქვს, რომელიც მკაფიოდ გამოხატულ ნაკვეთს წარმოადგენს, რასაც ფრანგები le tracé des lettres, forme des lettres, გერმანელები კი Buchstabenbild-ს ეძახიან. რა ეწოდებოდა ქართულად ამას ძველად, არა ჩანს, მაგრამ შეიძლება „ასოთა ნაქმთი“ ვუწოდოთ. ყოველ ასოს ნაკვეთს თავისი დამახასიათებელი ნაწილი აქვს, რომლითაც იგი სხვა ასოსაგან ნიშანდობლივ განირჩევა, მაგრამ ამავე დროს ისეთი ნაწილებიც მოეპოვება, რომლითაც იგი სხვა ასოს ან ასოებს მიაგავს. ამიტომ ყოველი დამწერლობისა და ასოს დასახასიათებლად თუ აღსაწერად ასოთა ნაკვეთის დახასიათებაც საჭიროა ხოლმე, და ასოებიც ნაწილებად იყოფა. ამ თვალსაზრისით „ასოთა ნაწილები“ (Teile der Buchstaben, Buchstabenteile, parties des lettres, éléments d'une lettre) ორ მთავარ ჯგუფად იყოფა: ერთს ღმამახასიათებელი, მთავარი ანუ პრინციპული ნაწილები ეწოდება

¹ აღ. ცაგარელი, СПГП, II, 14.

(die charakteristische, oder wesentliche Teile ან კიდევ Hauptbestandteil), მეორეს კიდევ არაპარანატივი, უმნიშვნელო, ნაწილები (unwesentliche Teile) ჰქვია. მაგ., ასომთავრულში „ბ“ და „გ“-ს ერთიმეორისაგან ზედა ნაწილი ასხევეებს, „ე“-ს კი „ე“-ისაგან—შუა ნაწილი, სამაგიეროდ „გ“-ი „ე“-ისაგან თავისი ბოლოთი განსხვავდება.

მოხაზულობის მხრივ რომ განვიხილოთ ასოები, ზოგს, ან უმეტეს მათგანს ერთი მთავარი ასწვრივი ხაზი აქვს, რომელსაც ან ერთი მხრიდან, ან ორივედან, ან ზევით, ან შუაში, ანდა ბოლოში ან განივი ხაზი, ან პირშეკრული თუ პირგახსნილი წრე, ან ნახევარწრე ერთვის ხოლმე. მაგ., ბ ვ მ ვ ზ ც ი ლ მ ნ ტ ფ ჯ ქ შ ჩ და სხვა. ამგვარ მთავარ ასწვივ ხაზს პალეოგრაფიაში გერმანულად Schaft-ს, ფრანგულად hampe-ს უწოდებენ, რაც დროშის ბუნს ნიშნავს და ქართულად შეიძლება ასევე „ახოს ბუნი“ ეწოდოს. ზოგ ასოს კიდევ როგორც მაგ., ღ მ თითქოს „მშტელი“ აქვს, რომელსაც ასევე pause ჰქვია ფრანგულადაც.

§ 2. დამწერლობათა ჯგუფებზე დანაწილების კანონიერება და ნაკომოვობები პაკომოვანი

სხვადასხვა არსებულ დამწერლობათა ჯგუფებად დასანაწილებლად და დასახასიათებლად, სხვათა შორის, მათი ხაზთაშორისი მდებარეობის შესწავლასა აქვს მნიშვნელობა, სახელდობრ იმ საკითხს, თანასწორი სიმაღლისანი არიან ასოები და ორ ხაზს შორის ეტევიან ყველანი, თუ ზოგი ასო ორ ხაზს შუა თავსდება, ზოგს კი თავი ან ბოლო ორ ხაზს ზევით, ან ქვევით აქვს აწეულ-ჩამოშვერილი და ამგვარი ანბანისათვის ოთხხაზოვანი ბაღვა საჭირო.

ვისაც ხელნაწერებზე უშუშავნია ან გინდ გულდასმით გაუსინჯავს, ეცოდინება, ან შემჩნეული ექნება, რომ ხუცური თუ მხედრული ასომთავრული დამწერლობის ასოები ყოველთვის ორ ხაზს შუა არის ხოლმე მოქცეული და მათი სიგრძე მუდამ ერთნაირია, ხოლო ნუსხა-ხუცურისა და მხედრულის ასოები სხვადასხვა სიგრძისანი არიან: ზოგი ორ ხაზს შუა ეტევა, როგორც, მაგ.: ა, თ, ი, ო, და სხვები;—ზოგს კიდევ ზედა ნაწილიც აქვს, როგორც, მაგ.: ბ, ზ, მ, ნ, რ, ს,—ან ქვედა ნაწილი აქვს ხოლმე: გ, დ, ე, ვ, კ, ლ და სხვ.,—ანდა ზედაცა და ქვედა ნაწილიც აბადია: ქ, წ, ჭ. ამგვარი დამწერლობის ასოთა წესიერი გამოყვანისათვის ოთხხაზოვანი საწერი ბაღვა საჭირო. ძველადაც ასევე ოთხ ხაზს შუა წერდნენ და ეხლაც ქართული წერის სავარჯიშო დედნის დასაწყისი ნაწილი ოთხხაზოვანი საწერი ბადის სისტემაზეა დამყარებული. თანამედროვე პალეოგრაფიაშიაც ამ „ხაზოვანობის სისტემის“ საკითხს, რომელსაც ვერმ. das Linienschema ეწოდება, ჯეროვანი ყურადღება აქვს მიქცეული: „ორხაზოვან სისტემა“-სა (das Zweilinienschema, das Zweiliniensystem) და „ოთხხაზოვან სისტემა“-ს (das Vierlinienschema, das Vierliniensystem) არჩევენ ერთმანეთისაგან. ოთხხაზოვან საწერ ბადეში ორი შუაში მოქცეული ხაზი „შუახაზების“ (die Mittellinien) სახელით აღინიშნება.

ასოთა ტანის დანაწილებაც არსებობს: ყოველ ასოხ აქვს თავი და ბოლო. ასოს თავად, ჩვეულებრივ, ზედანაწილი იწოდება. ხშირად ასოს გამოსახვა-დაწერაც სწორედ ამ „თავიდან“ ან ზედანაწილით იწყება ხოლმე, მაგრამ ასოს თავი და დასაწყისი ნაწილი ყოველთვის ერთი და იგივე არ არის, არამედ ზოგჯერ ასოს დაწერას შუა ნაწილიდან იწყებენ ხოლმე. ერთგვარობისათვის ისე უნდა იყოს მიღებული, რომ ასოს თავად მისი ზედანაწილი უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო ბოლოდ—ქვედა ნაწილი. ასოთა ხაზებს, დასაწყისისას და დასასრულისას, ან წარზიდულ ხაზებს „ასოთა კიდურები“ (*les extrémités des lettres*) ეწოდება.

ასოს ქვედა კიდურს, როდესაც ამის მსგავსი მოყვანილობა აქვს, როგორც, მაგ., მ, „კუდი“-ც (ლათ.-გერმ. *cāuda, Cauda*) ეწოდება. შემდეგ კალმით წერის დროს გაკრული ხელით დაწერილ ასოებს დაწყებისას წერტილის ან დანაპირების მსგავსი ხაზი ემჩნევათ და დამთავრებისას რქის მსგავსი მოყვანილობით თავდებიან ხოლმე. ამას გერმ. *die Ansatz- und Auslauflinien, die Ansatz- und Auslaufstriche* ეწოდება.

ოთხხაზოვანი სისტემის დამწერლობაში, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ზოგი ასო შუა ხაზებში თავსდება, ზოგ ასოს შუა ხაზს ზევითი ან ქვეითი ხაზებამდე აქვთ თავი თუ ბოლო მიბჯენილი; დასასრულ, ისეთი ასოებიც არის, რომელნიც მხოლოდ ოთხხაზოვან ბადეში თავსდება. ამგვარი დამწერლობის თავისდათავად და ისტორიული განვითარების დახასიათების დროს ასოთა სხვადასხვა ნაწილს სხვადასხვანაირი მნიშვნელობა აქვს და ამიტომ ოთხხაზოვანი სისტემის ასოების ნაწილებს თავთავისი აღმნიშვნელი სახელები უნდა ჰქონდეთ. გერმანელები ამას უწოდებენ *die Buchstaben mit Mittel- Ober- und Unterlängen*, ქართულად კი შეიძლება ასოთა ზედატანი, შუატანი და ქვედატანი ვუწოდოთ.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ასოთა ასწვრივი თუ გადახრილი მდებარეობა. ამისდა მიხედვით არსებობს „ახწვრივი დაწერა“ (*Steilschrift, l'écriture verticale*) და „გადახრილი დაწერა“ (*Schrägeschrift, l'écriture penchée*). ზოგიერთ ენათა დამწერლობას, ორივე ეხერხებოდა და ორივე იხმარებოდა, ზოგს კი ერთი რომელიმე უფრო ემარჯვებოდა. ბერძნულში პალეოგრაფიამ, მაგ., ორივე იცის, თუმცა იქ ასწვრივი დამწერლობა უფრო საზოგადო და მართებული იყო, მაგრამ გადახრილი ხშირად იხმარებოდა და ერთ დროს, როგორც ეტყობა, შნოიანად და მოხდენილადაც კი ითვლებოდა¹. ქართულში, პირიქით, გადახრილი დამწერლობა უფრო იშვიათია.

საზოგადოდ შეიძლება ითქვას, რომ გადახრილი დამწერლობა თავდაპირველად ჩქარი, გაკრული წერის დროს წარმოიშვა ბუნებრივად ასოთა ურთიერთთან გადახრის წყალობით.

დამწერლობის სხვადასხვაობისა და თვისებათა ღირსების წარმომშობელად ოთხი მთავარი გარემოება უნდა ჩაითვალოს: I. საწერი მასალისა და

¹ გარდტა უზენი, ბერძ. პალ., II², III.

იარაღის თვისება; II. დანაწერის დანიშნულება, III. დამწერელისაგან დასახული მიზანი და IV. დამწერლის მომზადება-ვაწვრთნილობა.

I. 1) საწერი მასალისა და იარაღის გავლენა ასოთა მოხაზულობა-მოყვანილობის თვისებებზე უმაღლესად ცხადი იქნება, თუ გავიხსენებთ, რომ წარწერა ქვაზე მაგარი, მკვეთრი იარაღითა და უროს ძლიერი ცემით უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი. ლითონზეც, რომელიც ქვაზე უფრო ელასტიურია, ამგვარივე მაგარი იარაღი ან წაწვეტილი, ან, თუ ლითონის თხელი ფურცელი იყო მასალად, წვეტმომრგვალებული იხმარებოდა. ჭილისა და ეტრატის, ან ქაღალდისათვის კი არამცთუ მკვეთრი იარაღი არ გამოდგებოდა, სუბუქი კალამსა და საღებავზე მეტი არაფერი იყო საჭირო. ხელის დიდი ძალით დაჭერასაც კი ჭილისა და ქაღალდის გახევა შეეძლო. რადგან თხელ საწერ მასალათაგან პირველად ჭილი იყო შემოღებული, რომელიც მეტად სათუთი და ნაზია, დამწერს უნდა ყოველი ღონისძიება ეხმარა, რომ კალამი სუბუქი ხელისმოსმით მოეხმარა და კუთხოვანი, წვეტიანი ხაზების მაგიერ ასოები მრგვალი მოხაზულობით გამოეხატა. ამგვარი საწერი მასალისა და იარაღის სხვადასხვაობას ასოთა მოყვანილობასა და დამწერლობაზე არ შეიძლება თვალსაჩინო გავლენა არ მოეხდინა. ყოველ ეჭვს გარეშეა, მაგ., რომ სწრაფი, ვაკრული დამწერლობა ვერც განვითარდებოდა და ვერც ჩამოინაკვებებოდა, საწერ მასალად მუდამ ქვა და ლითონი რომ დარჩენილიყო და წერა ნამდვილად მაგარი იარაღის საშუალებით ამოჭრად დარჩენილიყო.

2) ცხადია აგრეთვე, რომ დამწერლობაში ასოთა ხაზების სისხო-სიწლო მხოლოდ მას შემდგომ შეიძლება შემოსულიყო, როდესაც საწერ იარაღად კალამი და მასალად ქილ-ეტრატი და საღებავი იყო შემოღებული. ქვაზე და სხვა მაგარ მასალაზე ამოჭრილი წარწერის ასოთა ხაზების სისხო ყოველთვის თანაბარი გამოდიოდა, რადგან იმ რკინის მკვეთრის იარაღის წვეტი, რომლითაც წარწერას სჭირდნენ ხოლმე, მაგარი და მუდამ ერთი და იმავე ოდენობისა იყო, კალმის რბილი და მოქნილი წვერი კი სულ სხვადასხვა სისხოს ხაზებს გამოსახავდა იმისდა მიხედვით, თუ როგორი სიძლიერით დააჭერდა დამწერი კალამს ხელს. ამიტომ არის რომ ასოთა მოხაზულობის დანაჭირებ-ზე ლაპარაკი, რასაც ფრანგები *les traits pleins*, გერმანელები *Druck*-ს, ხოლო რუსები *важим*-ს უწოდებენ, მხოლოდ კალმის შემოღების შემდგომ შეიძლება.

II. დანიშნულებისდა მიხედვით პალეოგრაფიაში სამ, ერთიმეორისაგან განსხვავებულ, დამწერლობის გვარს არჩევენ, რადგან თითოეულს მათგანს თავისი დამახასიათებელი თავისებურება ემჩნევა.

1) ერთი — წარწერების ანუ ეპიგრაფიკული დამწერლობაა, რომელიც ქვაზე ან ლითონზე, გინდ სხვა რაიმე ნივთიერებაზე ამოჭრის თუ გამოქანდაკების დროს იხმარებოდა. ასეთ დამწერლობას ეწოდება „*scriptura epigraphica*“ „*scriptura monumentalis*“, *l'écriture épigraphique*, *Die epigraphische Schrift*, *die Monumentalschrift*, რომლის ქართულ შესატყვის ტერმინად შეიძლება „ქველური ანუ ეპიგრაფიკული დამწერლობა“ ვიხმაროთ.

უნდა აღინიშნოს, რომ ლითონზე გამოყვანილი წარწერა თუ თვით სავანი, რომელზედაც წარწერა აღბეჭდილი, ნაჭედობით არის გაკეთებული

და თვით წარწერაც ქედვითვეა შესრულებული, ნაშინ წარწერის ასოები ამობორცვილია ხოლმე, რადგან ოქრომჭედლებს ასეთ შემთხვევებში სახეებიცა და წარწერაც ლითონის ფურცელზე უკანიდან ქედვით გამოჰყავთ ხოლმე, უკანიდან ჩაღრმავებულ ასოთა ხაზები კი პირიდან ამობორცვილი გამოდის და ხოლმე, ამიტომ ამობორცვილი ასოებით გაკეთებული დამწერლობა ლითონის ძეგლების წარწერათა ბუნებრივ წარმონაშობად უნდა ჩაითვალოს, იმისდა მიუხედავად, რომ სხვა მასალაზე გამოყვანილი წარწერებისათვისაც ყოფილა გამოყენებული, ეს შედარებით მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს,

2) დამწერლობის მეორე გვარი წიგნებისათვის იყო განკუთვნილი და შედარებით რბილ და მოქნილ საწერ მასალაზე იყო ხოლმე აღბეჭდილი. რაკი, ერთი მხრით, ეტრატო, ქილი და ქალაღი, ვითარცა საწერი მასალა, სათუთი იყო, მეორე მხრით, კალამი და მელანი დამწერელს საწერი იარაღის თავისუფალი ხმარებისა და მოსმის საშუალებას აძლევდა, იგი უკვე იძულებული აღარ იყო ასოთა მოხაზულობა კუთხიანი გამოეყვანა. ყოველდღიურ, თუ ხშირად წერის დროს სუცილებელმა სისწრაფემ და მუდმივმა ვარჯიშობამ თუ მუშაობამ დამწერელს ბუნებრივად სურვილი დაუბადა ხელის მოძრაობა და მუშაობა გაეადვილებინა და შეემსუბუქებინა, და სწორედ ამის წყალობით თანდათანობით ასოთა სიგრძეც დაბატარავდა, კუთხიანი მოხაზულობაც მომრგვალდა. ამას უარდა, კალამი, ვითარცა რბილი საწერი იარაღი, წერის დროს ასოთა ხაზებს ხელის სხვადასხვა სიძლიერით დაჭირებით გამოწვეულ სხვადასხვა სისხოს ანიჭებდა და ამნაირად ბეწვებრივი და სხვილი ხაზიანი ასოთა დამწერლობა შემუშავდა. წიგნებისათვის განკუთვნილი დამწერლობა სწორედ ასოთა უფრო მრგვალი მოყვანილობითა და ბეწვებრივი და მსხვილი ხაზებით არის დამახასიათებელი. ლ. ტრაუბე ამ დამწერლობას და ასოებს *littera libraria* ხმარტივად *libraria*-ს უწოდებს. გერმანულად კი ამას *die Buchschrift*-ი ჰქვია, ქართულად შეიძლება „წიგნური“ დამწერლობა ეწოდოს.

3) მესამე გვარი დამწერლობა მხოლოდ საბუთებისათვის იხმარებოდა მდივან მწიგნობრების მიერ. ამას პალეოგრაფიაში, *ჰუბნერი* და თანახმად, უნდა „*Scriptura actuaria*“ ეწოდებოდეს. გერმანელები ამ ცნების გამოსახატად *die Urkundenschrift*-ს ხმარობენ, ფრანგები *l'écriture de chancellerie*-ს ეძახიან. რადგან მდივან-მწიგნობრებს ხშირად კარნახითა და სასწრაფოდ უხდებოდათ წერა, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მეფეთა სიგელები შესაფერისი იერით უნდა ყოფილიყო შემკული, ამიტომ საბუთთა დამწერლობას სხვებზე უფრო მეტი თავისებურება დაეტყო და თავის მიზანდობლივ თავისებათა გამო სხვა დამწერლობათაგან ადვილად ირჩევა. ქართულად ამ დამწერლობას უნდა „მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა“ ეწოდოს.

როდესაც ძველური, ეპიგრაფიკული და ლითონური დამწერლობა, იმნაირადვე როგორც წიგნური და მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა თავ-თავის მხრივ მთელი თავიანთი დამახასიათებელი და განმასხვავებელი თავისებებით ჩამორჩავეთა, შემდეგში უკვე დამწერლობითი ხელოვნების განვითარებასა და დაწინაურებასთან ერთად მხატვრული მოსაზრებითა და გემოვნების თავისებური გამოხატულების წყალობით, ანდა მიზნაძველობითა ქვის წარწერათა

დამწერლობა ხელნაწერებშიაც იქნა გამოყენებული, ლითონური ნაქედი-დამწერლობა ქვის წარწერებზეც იყო ნაცადი და არა ერთგან ნახმარიც არის იმგვარადვე, როგორც კედლის ფერადოვანი წარწერისათვის შეიძლება ხელნაწერთა დამწერლობის ხასიათიც მიეცა მხატვარს. ერთი სიტყვით, ერთ დარგში შემუშავებული დამწერლობა სულ სხვა დარგებისათვის ყოფილიყო გამოყენებული. ამნაირი მოვლენა იშვიათი არ არის, მაგ., უძველესი ჯერეთ ცნობილი ქართული წარწერა ბოლნისის სიონის ვარეთ კედელზე გამოყვანილი ამობორცვილი ასოებით არის გაკეთებულა, ე. ი. ლითონური წარწერის ხასიათი აქვს. ამგვარივე თვისებისაა ურბნისის საყდრის ვარეთი კედლისა, კუმურდოს საყდრის ზოგიერთი და სხვაგან დაცული წარწერებიც. შემდეგ ატენის სიონის შიგნითი კედლის მოლესულობის განთქმული 853 წ. წარწერაც, ბულა თურქის საქართველოში შემოსევის ამბის შემცველი, იმისდა მიუხედავად, რომ კედელზეა გამოყვანილი, ეტრატზე დანაწერის შთაბეჭდილებას ახდენს და თავიდან ბოლომდის წიგნური დამწერლობით არის დაწერილი.

III. მონღოლთა დროინდელ ქართველ ჟამთააღმწერელს თავის საისტორიო შრომაში ერთგან ნათქვამი აქვს; უილურნი „ათექუსმეტითა ასოთა დაწერენ წიგნსა, რომელ ადვილ სასწავლოცა არს და ადვილ გულისგმისსაყოფელიცა“-ო (* 731, გვ. 550). აქ კარგად არის გამოთქმული ის ორი მთავარი მომენტი და ნიშანი, რომელიც დამწერლობის ღირსების დაფასების დროს გასათვალისწინებელია. დამწერლობა, ერთი მხრით, ჩვენ ჩვენი ნააზრვის აღზაბეჭდავად გვჭირდება, წერისათვის, და თუ რომელიმე ანბანი წერისათვის „ადვილ სასწავლო“ არის, ეს მის დიდ ღირსებას შეადგენს. მაგრამ, მეორე მხრით, დამწერლობა და ანბანი ჩვენთვის სხვისი ნააზრვისა და დანაწერის წასაკითხავად და გულისხმისყოფისათვისაც არის საჭირო და, თუ რომელსამე ანბანს ისეთი თვისებაცა აქვს ასოთა მოხაზულობის ნიშანდობლივი გარკვეულობის მხრით, რომ მისი გარჩევა სიძნელეს არ წარმოადგენს და „ადვილ გულისგმისაყოფელიცა“ არის, მაშინ ასეთ დამწერლობას არავითარი წუნი არ ექნება.

უნდა გათვალისწინებული გვკონდეს, რომ წერისა და კითხვის პროცესს შორის, ადამიანის ძალღონის მოხმარების მხრივ, არსებოთი განსხვავებაა: წერის დროს უმთავრესად ხელის კუნთების მუშაობაა, რადგან, დამწერელის მიერ ასოთა მოხაზულობის უცდომელი ცოდნის გამო, თვალი აქ თითქმის მექანიკურად იღებს მონაწილეობას და უფრო მეთვალყურეა, რომ ადამიანს წერის დროს უნებლიეთი შეცდომა არ შეეპაროს. დამწერელს თვალდახუჭულსაც შეუძლია ყოველი ასო სრულებით უცდომელად დაწეროს. ამგვარად, წერის პროცესის დროს ადამიანს უმთავრესად ხელი ეღლება. პირიქით, კითხვის დროს მხოლოდ თვალი მუშაობს, ხელი კი არავითარ მონაწილეობას არ იღებს: მასსადამე, ჯაფის მთელი ტვირთი თვალს აწევს და მხოლოდ ის იღლება. ამ ორი ძირითადი განსხვავებისაგან გამომდინარეობს წერისა და კითხვის პროცესისაგან დამწერლობის განვითარებაზე მოხდენილი გავლენის სხვადასხვაობაც: თავისთვის წერის დროს ადამიანი ბუნებრივად ცდილობს მარჯვენა ხელის კუნთებს რამდენადაც შეიძლება მუშაობა შეუმციროს და.

ამიტომ ასოთა მოხაზულობის გამარტივებასა და ასოთა გადაბმას ეტანება სამუშაო დროს შესამცირებლადაც, ხოლო წასაკითხავად ყოველი ჩვენგანი უპირატესობას ისეთი დამწერლის ხელსა და ისეთ დამწერლობას მიანიჭებს, რომელიც უფრო ადვილი წასაკითხია, მკაფიოდ და გარკვევით არის დაწერილი და თვალს ამის გამო ნაკლებ ჯათას აყენებს. ამიტომ როგორც მკითხველი, ისევე დამწერელი რჩეობდნენ, რომ საკითხავად განკუთვნილი წერილობითი ძეგლი, დამწერლის ხელის პირადი თავისებურების მქონები, რაც შეიძლება ნაკლებად ყოფილიყო და ისეთი მოხაზულობის ასოებით ყოფილიყო დაწერილი, რომელიც თითოეული ასოს მკაფიოდ და სწრაფად გარჩევას გაადვილებდა და ყველასთვის ადვილი წასაკითხი იქნებოდა. ამ მოთხოვნებამ საერთო, ყველასათვის გასაგები, დამწერლობა შექმნა, ქართულად ძველადაც არსებობდა ამ ცნების გამომხატველი განსაკუთრებული ტერმინი „საზოგადო“.

„საზოგადო“ ასოები და დამწერლობა, ვერმ. die Schulschrift, ფრანგ. P'écriture commune, როგორც თვით სახელიც ცხად-ყოფს, საერთოდ გავრცელებული მოყვანილობის ასოების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ან ტონ კათალიკოზის განმარტებაც ამასვე მოწმობს. მასაც ნათქვამი აქვს: „საზოგადო (ასონი), რომელიცა მრავალთა წერილთა შინა ანუ სტამბისა და ანუ კალმით წერილისათა იხმარების“-ო (გრამ. 285). თავისთავად ცხადია, რომ საზოგადო დამწერლობა როგორც მხედრულში, ისევე ხუტურში, თვით ასომთავრულშიაც კი შეიძლებოდა ყოფილიყო.

საზოგადო დამწერლობის საწინააღმდეგო ცნებას საპირადო დამწერლობა, ფრანგ. P'écriture privée, ვერმ. die persönliche Schrift გამოხატავს.

ამას გარდა, ყოველი ადამიანი, დასახული მიზნისა და მიხედვით, სხვადასხვანაირად წერს. როდესაც მას უნდა, რომ მისი დანაწერი სხვებისათვისაც წასაკითხავად გამოდგეს, ის ცდილობს რაც შეიძლება გარკვევითა და საზოგადო დამწერლობით წეროს. თუ ერთბაშად მას გარკვევით წერა არ ეხერხება, ის ავხელად დაწერილს მეორეჯერ დამშვიდებითა და გულდასმით კაიხელად გადაწერს. თუ მას თითონ კაიხელადი წერა სრულებით არ შეეძლო, მაშინ თავისი ავხელადი ნუსხის გადასაწერად დახელოვნებულ გადამწერელს მოიწვევდა.

ხოლო როდესაც ადამიანი თავისთვისა წერდა, შენიშვნების სახით, ყოველდღიურ ცხოვრებაში და სასწრაფო მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, ასეთ შემთხვევაში მას თავისი დანაწერის სილამაზე და შნოიანობა სრულიად არ აინტერესებდა, ის არც იმისათვის ზრუნავდა, რომ მისი დანაწერი საზოგადო მოხაზულობის ასოებით ყოფილიყო აღბეჭდილი, ოღონდ კი დასახსომებელი თუ შესატყობინებელი აზრი, ამბავი, გარემოება თუ სასწრაფო საქმე საჩქაროდ აღნუსხული ყოფილიყო.

ყოველდღიური გამოცდილებითა და თვითდაკვირვებითაც ვიცით, რამდენად დიდი განსხვავება ემჩნევა ხოლმე დანაწერს ამ ორ შემთხვევაში. უცნობი ადამიანი ზოგჯერ შეიძლება ვერც კი მიხედეს, რომ ორივე შემთხვევაში ერთი და იმავე პირის დანაწერი აქვს ხელში. სწრაფი წერისათვის ასოთა მოხაზულობის უკიდურესი გამარტივება და ასოების ერთმანეთზე გადაბმა აუცილებ-

ბელი იყო. ვადაშბის დროს ასოთა ასწერივი მდგომარეობა თანდათან უნებ-
ლიეთ იხრებოდა. ყველა ამ გარემოებამ განსაკუთრებული სწრაფადი დამწერ-
ლობა შექმნა, რომელსაც ბერძნულად τὰ ἐπιστολιστικὰ γράμματα, ἐπιστολιστικῶς
γράφῃ ეწოდებოდა¹, ფრანგ. la cursive, გერმ. Cursive ანუ Briefschrift.
რუს. курсив, експонись, სომხურად *სიარატი*-ი ჰქვია. ქართულად ამ
ცნების გამოსახატავად რამდენიმე ტერმინი არსებობდა.

სხვადასხვა დამწერლობათა შორის ანტონ კათალიკოზს, მაგ.,
„ნოტრი“-ც აქვს მოხსენებული. საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს, რომ
ნოტრი არის „წვრილად ნაწერს წერილში“-ც (ლექსიკონი). თვით ანტონ კა-
თალიკოზის განმარტებაც ამაზე უფრო მკაფიო არ არის. მისი აზრით „ნოტრი
რომელსაც ვიწვევთ სხუათა აქესონთა წერილთა მოღებასა შინა წერილთა-
სა“-ო (გრამ. 285), ესე იგი სხვა თხზულებიდან მოყვანილი ამონაწერი უნდა
იყოს, რომელიც, როგორც ჩანს, მთელი ტექსტისაგან განსხვავებული დამწერ-
ლობით უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი. ამ ორივე განმარტებიდან თითქოს-
ისე გამოდის, რომ ნოტრი გაკრული წვრილი დამწერლის სახელი უნდა ყო-
ფილიყო. რაკი ეს ტერმინი „ნოტრი“ სომხურშიაც მოიპოვება *სიარ* ანუ
სიარ ყტი-ის სახით, და ვადაშბილი ხელის, კურსივის აღსანიშნავად იხმა-
რება, ქართულ ძეგლებში კი, ანტონ კათალიკოზის ზემოდასახელებული შრო-
მის გარდა, ჯერ არსადა ჩანს, ამიტომ ამ ტერმინის გაჩენის დრო და თვით
არსებობაც კი ჯერ კიდევ განოსარკვევია.

შემდეგ უნდა ითქვას, რომ გაკრული ხელისა და დამწერლობის აღსა-
ნიშნავად, საბა ორბელიანის სიტყვით, ტერმინი „ნუსხა“-ც ყოფილა მიღე-
ბული. მისი განმარტებით, „ნუსხა ჩქარად აღწერილი“ არის (ლექსიკონი).
ტერმინი ნუსხა, როგორც თავის ადგილას (იხ. თავი II, § 3) გამოორკვეულია,
ძველად ავტორსე ხელით ნაწერს დედანს ეწოდებოდა. რაკი თვით სიტყვა
არაბულია და არაბულადაც თავდაპირველად მართლაც დედანს ნიშნავდა,
ამიტომ ამ ტერმინს პირველად სწორედ ეს მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.
ხოლო რადგან ავტორი თავის ნაწარმოებს თუ წერილს საკუთარი ხელით,
წვეულებრივ, უფრო სწრაფად და გაკრული ხელითა წერს ხოლმე, ალბათ,
აქედან უნდა წარმომდგარაყო ტერმინი „ნუსხა“-ს ხმარება „ჩქარად აღწერი-
ლის“ ანუ გაკრული ხელის აღსანიშნავადაც.

გაკრული ხელი, რასაკვირველია, ხუცურიც შეიძლებოდა ყოფილიყო,
მხედრულიც, თუმცა მხედრული უფრო მომარჯვებულია სწრაფი, სამდინო
წერისათვის. ამისდა მიუხედავად, თანამედროვე ქართულში ტერმინად განსა-
კუთრებით „ნუსხა ხუცური“ იხმარება, ნუსხა მხედრულს კი არავინა ხმა-
რობს, ამასთანავე ნუსხა-ხუცური ეხლა იმდენად გაკრული დამწერლობის აღ-
სანიშნავად არ იხმარება, რამდენადაც პატარა ტანის, ოთხხაზოვანი სისტემის
დანაწერი ხუცურა დამწერლობის გამოხატველია, ამიტომ „ნუსხური“ და
„ნუსხა-ხუცური“ უკეთესია ისევ წინანდებურად ოთხხაზოვანი სისტემის დამ-

¹ გარდტაუზენი, ბერძნ. პალ., II², 162.

წერლობის აღსანიშნავად დარჩეს. კურსივის აღმნიშვნელ ტერმინად „გაკრული დაწერლობა“ ვიხმაროთ, რადგან თანამედროვე ქართულშიც „გაკრული ხელი“ ამგვარივე აზრით იხმარება.

საბა ორბელიანის განმარტებით, „გაკრა... არის კალმით ნიშნის დასმა“ (ლექსიკ.), მაგრამ ამგვარი ახსნა არც სრულია და არც სწორი. გაკრა ხელის ჩქარი მოძრაობის აღსანიშნავად არის ნახმარი და, ამისდა გვირად, გაკრული დამწერლობა თუ ხელი ისეთ დამწერლობას და ხელს ერქვა, რომელიც ხელის ჩქარი მოძრაობით არის წარმომდგარი. ამ მხრივ ქართული სახელი, მაშასადამე, ამ დამწერლობის ნიშანდობლივ თვისებას ახასიათებს და ხელგამოჭრილია.

რადგან ყოველდღიურ ცხოვრებაში ჩქარი წერა უფრო ხშირია, ვიდრე დამწერდებული და, რაც უფრო წინაურდება და რთულდება სამოქალაქო ცხოვრება და კულტურა, წერაც ადამიანის მოქმედების უფრო და უფრო აუცილებელ და ხშირ გამოხატულებად ხდება, ამიტომ მწერლობის განვითარების ყოველ საფეხურს გაკრული დამწერლობა და ხელიც თანსდევს და ყოველს მთავარს კაიხელადს დამწერლობას შეიძლება თავისი შესატყვისი გაკრული დამწერლობა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევ. ბერძნულსა და ლათინურ პალეოგრაფიაში; მაგ., მიღებულია გაკრული Majuskel und Minuskelcursive, cursive majuscule et cursive minuscule. ამას გარდა, არჩევენ პტოლემეურ, რომაულ და სხვა დროის გაკრულ დამწერლობას, რომელთა ასოების მოხაზულობის თავისებურება უმთავრესად გადაბმის ზეგავლენით არის წარმოშობილი.

ნუსხური დამწერლობა, რომელიც ოთხხაზოვან ბადეზეა დამყარებული და გრძელ და მოკლე, ტოლმეტ ასოთა სისტემას წარმოადგენს, მხედველობითი თვალსაზრისით და წამკითხველთათვის დიდ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს, რადგან ასოთა ტოლობა და ერთგვარობა მათ გარჩევას აძნელებს, მათი ტოლმეტობა კი, პირიქით, ადამიანს ძალიან უადვილებს კითხვას. ეს გარემოება ექსპერიმენტულადაც და ფიზიოლოგიურადაც გამორკვეულ-დამტკიცებულია¹. ასოთა ურთიერთშორისი განსხვავება სიდიდით, განსაკუთრებით კი თავიანთ ზედა თუ ქვედა ტანის სიგრძე-სიშოკლითა და მოყვანილობით ფითოეულ მათგანს უფრო მეტ ნიშანდობლივობას და მკაფიობას ანიჭებს, რაც თვალს მათ გარჩევას უადვილებს. სხვათა შორის, ამ ცხადმა უპირატესობამაც ხელი შეუწყო ნუსხური დამწერლობის გაშარჯვებას და ასომთავრული დამწერლობა ზედმეტ ტვირთად აქცია.

ნუსხური დამწერლობა რომ თვალისათვის და წასაკითხავად ასომთავრულზე უფრო ადვილი იყო და ასომთავრულს კითხვა, პირიქით, საძნელო იყო, ამის დამადასტურებელი ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება ტბეთის 1161 წ. ახლო ხანებში დაწერილი სახარების ანდერძში. იქ პავლე მტბევარს, სხვათა შორის, ნათქვამი აქვს, რომ ტბეთის საყდრის ხუცესთათვის

¹ იხ. Javal, Physiologie de la lecture et l'écriture; Brandi, Unsere Schriften; გარდტჰაუზენი, ბერძნ. პალ., II³, 129.

„მრგლოანის კითხვაჲ საჭირო იყო, დიდად იკირვოდეს, და დავაწერინე ესე ოთხთავი სრული“-ო ნუსხა-ხუცურად, რომელიც ეტყობა ადვილი წასაკითხავი ყოფილა¹.

IV. დასასრულ, დამწერლობის თვისება, რასაკვირველია, დამწერლის მომზადება-გაწერთილობისდა მიხედვითაც განსხვავდებოდა. ცხადია, ჩვეულებრივი ერისკაცი, რომელსაც წერის ხელოვნება თავის ხელობად არ ჰქონდა ქცეული და წერაშიაც სათანადო გავარჯიშება აკლდა, ისე ვერ დაწერდა, როგორც განსწავლული დამწერელი. პირველს თუ უფრო ავხელადი ხასიათის დანაწერი გამოუვიდა, მეორეს კიხელადი, შნოიანი დანაწერი მაინც ექნებოდა. ამგვარადვე სულ სხვა თვისებისა და ღირსების ნაწერია ხოლმე, როდესაც დამწერელი დახელოვნებული პირია და მას ხელოვნების ძეგლის დაწერა სურდა ან შეეკეთილი ჰქონდა. ამისდა მიხედვით ღირსებისდა გვარად თითქმის ყოველი დამწერლობა შეიძლება ოთხნაირი იყოს: ან მდაბიო, ან ჩვეულებრივი, ან კეთილ-ხელადი, კალიგრაფიული, ანდა მხატვრული. ლათინურ პალეოგრაფიაში ორი ტერმინია მიღებული: *capitalis elegans* და *capitalis rustica*, რომელსაც ფრანგულადაც *capitale rustique*-ს, გერმანულადაც *ki bäuerische Schrift*-ს ეძახიან. ფრანგულ პალეოგრაფიულ მწერლობაშიც იხმარება ტერმინები *l'écriture basse, commune, l'écriture calligraphique*. ამის შესატყვისად გერმანელებს მიღებული აქვთ: *kalligraphische Schrift, die Schönschrift* და *die Prunkschrift* მხატვრული დამწერლობისათვის. ქართულ საისტორიო მწერლობაში ლამაზად ანუ შნოიანად დამწერელის აღსანიშნავად „კეთილად-მწერალი“ გვხვდება, რომელიც ბერძნულ *αἰγιόγραφος*-ს უდრის².

§ 3. ქველ წყაროებში შენახული დახელოებათა აღწერილობები

ქართულ მრავალსაუკუნოვან მწერლობაში ბევრი სხვადასხვა სახისა და მოყვანილობის დამწერლობა იყო მიღებული. ყველას შესახებ ჯერ საკმაო ცნობები არ მოგვეპოვება და არც თითოეული მათგანის საგანგებო სახელი ვიცით. ჩვენ წყაროებში ჯერჯერობით შემდეგი ცნობებისა და ტერმინების ამოკრება შეიძლება.

არჩილ მეფეს თავის გალექსილ თხზულებაში „საქართველოს ზნენი“, სხვათა შორის, უწერია:

„დამწერლობა ხუცურსა და მხედრულს უნდა სხვადასხვადა გრგლოვანს, ყუავისფრჩხილოვანსა, ასომთავრულს სმენ თავადა“,

მაშასადამე, როგორც „ხუცურს“, ისე „მხედრულს“ საქართველოში წერდნენ „სხვადასხვადა“. შემდეგ ჩამოთვლილი ტერმინები „გრგლოვანი“,

¹ ე. თაყაიშვილი, MAZ, XII, 156.

² იხ. გიორგი ამარტოლის სრონოგრაფის ქართ. თარგმანი, ს. ყაუხჩიშვილის გამ., 236, 16; de Boor, 454, 22.

„**შუაზისფჩხილრვანი**“ და „**ანომთავრული**“, როგორც ქვემოთ გამოჩვენებული იქნება, მხოლოდ ხუცური დამწერლობის სხვადასხვა სახეობის სახელებია. მხედრულ სახეობათა შესახებ არჩილ მეფეს არაფერი აქვს ნათქვამი.

ანტონ კათალიკოზს უფრო მეტი ცნობები აქვს, მაგრამ მასაც მხოლოდ ხუცურ დამწერლობაზე აქვს ლაპარაკი. ანტონ კათალიკოზის სიტყვით, საქართველოში შემდეგი შვიდგვარი ანბანი ყოფილა გავრცელებული: 1) „**საზენაო**“, 2) „**ანომთავრული**“, 3) „**მგვლრვანი**“, 4) „**საზომადო**“, 5) „**შუაზისფჩხილრვანი**“, 6) „**ნობრი**“ და 7) „**თხუული**“. სამი ამ შვიდთაგანი არჩილ მეფესაც აქვს ზემომოყვანილ ლექსში აღნიშნული, ზოგის შესახებ უფრო უძველესი ცნობებიც მოიპოვება, მაგრამ საზენაო და თხუული ჯერჯერობით მხოლოდ ანტონ კათალიკოზსა აქვს მოხსენებული. სამაგიეროდ სხვა ავტორებსაც მოეპოვებათ ისეთი ცნობები, რომლებიც არც არჩილ მეფეს მცოდნია, არც ანტონ კათალიკოზს.

ჩვენი თანამედროვე ჩვეულებრივი წარმოდგენით მთელი ქართული დამწერლობა ორ მთავარ დარგად განიყოფება: ხუცურ და მხედრულ დამწერლობებად. ასევე იყო XVIII ს-შიაც. იესე ოსეს შვილს, მაგ., თავის თავგადასავალში აღნიშნული აქვს: „**მჭედრული** და **ხუცური** წერა ვისწავლე“-ო (გვ. 8). მაგრამ ყოველთვის ასე არ ყოფილა. ჯერჯერობით 1365 წ. უწინარეს, თუ არ ვცდები, ტერმინი „**ხუცური**“ არ გვხვდება. უეჭველია, თვით ეს ტერმინი პირველად სწორედ აქ არ იქნება ნახმარი და ამაზე უწინარეს უნდა იყოს შემოღებული, მაგრამ მაინც დამახასიათებელია, რომ IX — XIII სს-ის ხელნაწერთა აქამდე გამოქვეყნებულ არცერთ ანდერძში ეს ტერმინი არ გვხვდება. ავგაროზ ბანდაისძე თავის 1365 წ. ანდერძში გვამცნობს, რომ იცოდა „**კელი... მწიგნობრობისაჲ, წერაჲ ხუცურისაჲ, შექმნაჲ ეტრატისაჲ, შეკვრაჲ წიგნისაჲ, მხატვრობაჲ**“ და კიდევ ზოგიერთი სხვა ხელობაც¹. ამ ცნობაში მხედრული წერა არ იხსენიება, ალბათ, იმიტომ, რომ თვით ავგ. ბანდაისძემ მხედრული დამწერლობა არ იცოდა. მაგრამ ტერმინი „**ხუცური**“ გვაულისხმებინებს, რომ „**მხედრული**“ ან სხვა რაიმე ამის მსგავსი ხუცურის საწინააღმდეგო ტერმინი უნდა არსებულებოდა. რაკი IX — XII სს. ხელნაწერებში ტერმინი ხუცური და მხედრული არა ჩანს, იბადება საკითხი, თუ როდის უნდა იყოს ტერმინი „**ხუცური**“ გაჩენილი. XIV საუკ. შუა წლებში იგი არსებობს. დამახასიათებელია, რომ 1161 წ. შემდგომ და ახლო ხანებში დაწერილ ტბეთის სახარების ანდერძში ნახმარია მრგლოვანი დამწერლობის სახელი, იქ ნათქვამია: „**საყდარსა ტბეთისასა ისხნეს ძუელნი წიგნნი მრავალნი და ახალნი ყოლა არა, მრგლოანისა კითხვაჲ საჭირო იყო, და დიდად იჭირვოდეს, და დავაწერინე ესე ოთხთავი სრული**“²-ო. ტბეთის სახარება ნუსხა-ხუცურით არის დაწერილი და რაკი პავლე მტბევეარი აქ დამწერლობათა შედარებით სიძნელეზე ლაპარაკობს და ამბობს, რომ ასომთავრული მრგლოვანით დანაწერი ძნელი წასაკითხი იყო და ნუსხა ხუცურით დაწერილი

¹ თ. ქორდანი, Опис., II, 94.

² გ. თაყაიშვილი, МАК, вып. XII, 156.

კი ეადვილებოდათ, მოსალოდნელი იყო, რომ ამ ადვილი წასაკითხავი დამწერლობის სახელიც მოყვანილი იქნებოდა, მაგრამ არ არის. როგორც ასომთავრულს აქ მოყვანილობისდა მიხედვით მრგვლოვანი ჰქვია და არა ხუცუბოდა, ისევე, უეჭველია, ნუსხა-ხუცურსაც თავისი ნიშანდობლივი სახელი ექნებოდა, მაგრამ, ალბათ, ამ დამწერლობის მოყვანილობის დამახასიათებელივე მაინც შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს, რომ არც ამ 1161 წ. ახლო ხანის ანდერძშიც „ხუცური“-ს ხსენება არ არის. ამ მონავრათის IV თავში, ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების განხილვის დროს დავრწმუნდებით, რომ ტერმინი „მხედრული“-ს გაჩენისათვის ამ ხანაში ჯერ ობიექტური პირობები არ არსებობდა. ხოლო რაკი „ხუცურისა“ და „მხედრულის“ ამგვარი დაპირისპირებისათვის ნაშინ ნიადაგი არ იყო, არც შეიძლება რომ ამნაირი ტერმინები ყოფილიყო. მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ტერმინი ხუცური და მხედრული იმ დროს უნდა გაჩენილიყო, როდესაც ერისკაცებსა და მდივან-წიგნობრებს თუ არ განსწავლულთ ნუსხა-ხუცურად წერა აღარ შეეძლოთ და მხოლოდ სასულიერო პირთა დამწერლობად იქცა, როცა მხედრულიც თავის წარმომშობელ პირველ წყაროს ისე დაშორდა და სრულებით განსაკუთრებულ დამწერლობად ჩამოყალიბდა, რომ ნუსხა ხუცურს დაუპირდაპირდა და ერისკაცთა დამწერლობად იქცა. როგორც ჩანს, ტერმინები „ხუცური“ და „მხედრული“ XIII საკ. დამლევსა და XIV საუკ. დამდეგს უნდა იყოს შემოსული.

ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ქართული დამწერლობის ხუცურად და მხედრულად დაყოფა მერმინდელია და უძველეს ხანისათვის და XIII საუკ. დასასრულამდე ქართული დამწერლობისათვის არც დამახასიათებელია და არც შესაფერისი. მაგრამ რადგან შემდეგ ასეთ დაყოფას უკვე რეალური საფუძველი ეძლევა, ამიტომ ამ ორი ტერმინის შენარჩუნება შეიძლება და სასურველიც არის.

აღსანიშნავია, რომ „ხუცურის“ მაგვარი ტერმინი მარტო ქართველებს არა აქვთ, არამედ გერმანელებსაც. ქართული „ხუცურისა“ და „მხედრულის“ დამწერლობის მსგავსად, დასავლეთ ევროპაშიც XIII ს-ში ლათინურის დამწერლობიდან შემუშავდა ე. წ. „გუთური“ დამწერლობა (gotische Schrift), რომელსაც „მონაზონურიც“ Mönchschrift ეწოდებოდა¹, და რომელსაც გუთებთან არაფერი აქვს საერთო, და არც მონაზონთა საკუთრებას წარმოადგენდა, არამედ მთელ დასავლეთ ევროპაში იყო გავრცელებული, და ასეთი სახელიც (მონაზონური) იმიტომ ეწოდა, რომ გადამწერლობა საშუალო საუკუნეებში უმთავრესად მონაზონთა ხელობას შეადგენდა.

არჩილ მეფისა და ანტონ კათალიკოზის მიერ დასახლებული ტერმინების გამორკვევის დროს ჩვენ ჯერ ასომთავრულ დამწერლობათა აღმნიშვნელ სახელებს განვიხილავთ, შემდეგ ნუსხა-ხუცურ დამწერლობათა ტერმინებზე გვექნება საუბარი, სულ ბოლოს ხელოვნებითი დამწერლო-

¹ Prof. Dr. O. Weise, Schrift- und Buchwesen in alter und neuer Zeit. Aus Natur- und Geisteswelt, 1903 წ., გვ. 6-7.

ბის სახელებს შეეყვებით. ზემოდსახელებულ ავტორთაგან აღნიშნულ ცნობებსა და ტერმინებს ვარდა დასახელებული იქნება სხვა ჯერეთ აღუნიშნავ დამწერლობათა თავისებურებანი და მათთვის გამოსადეგი ტერმინებიც.

§ 4. ასომთავარი და მთავარი

ქართული ძველი წყაროების ცნობებით არ ანოიწურება მთელი ის მრავალფერადობა, რომელიც დამწერლობის მხრივ ძველმა საქართველომ თავის პრაველსაუკუნოვანი არსებობის დროს შექმნა, ამიტომ წყაროებში დაცული ტერმინების მნიშვნელობის გაგებასა და გამოყენებასთან ერთად უნდა ისეთ დამწერლობასაც შევხვით, რომელთა ხსენება და სახელი წერილობით ძეგლებში ჯერ არ ჩანს.

ანტონ კათალიკოზი ამბობს: „პირველსა ზედწოდებული საზენაო ამდრომელ წყებასა შინა უპირველესთა წერილთასა თავად დაიდების“-ო (გრამ., 284—285, § 3). ეს საზენაო ასო „სხუად და სხუად ყვავილოვანად და რაულადღე შესახედავად დაინაკუთვების“-ო (იქვე). მაშასადამე, „საჴმანო“-დ ის ასოები იწოდებოდა, რომელნიც ამა თუ იმ თხზულების თავში, პირველი სტრიქონის პირველი სიტყვის დასაწყის ასოდ იყო ხოლმე და, ჩვეულებრივ, რომელიმე ყვავილის ან სხვა რაიმე მხატვრული ნაკეთის სახე ჰქონდა ხოლმე. ანტონ კათალიკოზის ზემომოყვანილი განმარტებიდან ჩანს, რომ მთავარი ანუ საზენაო ასოების ყვავილოვან ან ცხოველთა სახეებით მოხაზვასა და გამოყვანას „დახაკვეთა“ რქმევია.

„ასომთავარული“, როგორც თვით სახელიც ცხად-ყოფს, მთავარი ანუ დიდი ასოების სახელი უნდა ყოფილიყო. ანტონ კათალიკოზის განმარტებით, „ზედწოდებული ასომთავარული ამდრომელ წყებასა შინა სიტყუსა და პერიოდისასა თავად დაიდების და ანუ წყებასა სახელთასა“-ო (გრამ., 285). მაგრამ ეს განმარტება არც სრულია და არსებითად არც სწორი, რადგან აქ ანტონ კათალიკოზს ასომთავარული ისე ესმის, როგორც მის დროს იხმარებოდა; ამ ხანაში კი და, როგორც დავრწმუნდებით, გაცილებით უფრო ადრეც ასომთავარულს თავისი პირვანდელი დანიშნულება უკვე დაკარგული ჰქონდა. ნამდვილად ძველ დროს ტერმინი „ასომთავარული“ თვით დამწერლობის ისეთი გვარობისათვის იხმარებოდა, როდესაც ნაწერი მთლად დიდი ასოებით იწერებოდა ხოლმე და ამავე მნიშვნელობითვე უნდა ვიხმაროთ ეს ტერმინი ესლაც. ხოლო თვით ცალკე დიდ ასოებს, რომელნიც თხზულების, თავის, პერიოდის, ან ამა თუ იმ სახელის დასაწყისში მოზრდილი ტანისა იწერებოდნენ, „მთავარნი ასონი“ ერქვა. ნიკოლოზ ტფილელს აღნიშნული აქვს, რომ ხუტური „მთავარნი ...ასონი ძველადვე ქართველთა ეწესა“-ო (1728 წ. Опис., II, 411). ამგვარად, „მთავარი ასო“ ფრანგულს lettre capitale, გერმანულს grosser Buchstabe, რუსულ заглавная буква-ს უდრის. როგორც ბერძნულ-ლათინური ანბანისა, ისევე ქართული ანბანის ისტორია მოწმობს, რომ ძველად

ყველაფერი მთავარი ასოებით იწერებოდა, მხოლოდ ასომთავრული დანწერლობა არსებობდა, და მარტო შემდეგში პატარა ასოებიც შემუშავდა და განსაკუთრებული დამწერლობა დაწესდა.

პატარა ასოების შემუშავებისა და შემოღების შემდგომ, როდესაც მთელ ტექსტს უკვე მხოლოდ-ღა პატარა ტანისა და ასომთავრულისაგან განსხვავებული მოყვანილობის ასოებით წერდნენ ხოლმე და ასომთავრული დამწერლობა მოისპო, მთავარი ასოების ხმარება მაინც არ ამოკვეთილა და მათ სწორედ ის მნიშვნელობა მიენიჭა, რაც ანტონ კათალიკოზსა აქვს აღნიშნული: თხზულების თავისა და პერიოდების, ზოგან საკუთარი სახელების დასაწყის ასოებად იხმარებოდნენ ხოლმე. სწორედ ამიტომვე არას, რომ არჩილ მეფესაც ნათქვამი აქვს: „ასომთავრულს სმენ თავადა“-ო (თავი, საქართველოს ზნენი).

როდესაც მხედრული დამწერლობა შემუშავდა და ჩამოყალიბდა, მთავარი ასოები თუ დასპირდებოდათ ხოლმე, ისევ ხუტურსა ხმარობდნენ, რადგან მხედრული მთავარი ასოები არ არსებობდნენ. ეს ხელნაწერების შესწავლითაც მტკიცდება და ნიკოლოზ ტფილელის 1728 წ. დაწერილი ანდერძითაც. მასაც ნათქვამი აქვს: „მხედრული ასომთავრული ძველითგან არ ყოფილ არს, აწ მე გავაკეთე“ და „ჩემი მოგონილია“-ო¹. ამ ცნობაში ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, ნიკოლოზ ტფილელი დაქსელილი მხედრული ასოების გამოგონებას გულისხმობს თუ საზოგადოდ „მხმელაშლი ასომთავრული“ თავის მოგონილად მიაჩნია.

ქართული ასომთავრული დამწერლობის ერთ-ერთ სახეობად არჩილ მეფეს „მრგვლოვანი“-ც აქვს მოხსენებული, რომელიც „მრგვლოვანი“-ს სახითაც გვხვდება. ეს ცნობა ძველი მოწმობითაც მტკიცდება. XII ს-ის ტბეთის სახარების ანდერძში, სხვათა შორის, ნათქვამია, რომ „საყდარსა ტბეთისასა იხსნეს ძუელნი წიგნი მრავალნი“, რომელნიც „მრგვლოვანისა“ ანბანით ყოფილან ნაწერი². ონოფრე მაქუტაძესაც დავით გარეჯის უდაბნოს 1712 წ. გუჯარში ნათქვამი აქვს: „არის წიგნები... სახარება მრგვლოვან-ორი“-ო³. მრგვლოვანს ანტონ კათალიკოზიც იხსენიებს, მაგრამ განუმარტველად, — „სხუასა ზედწოდებულ მრგვლოვანი“-ო (გრამ., 285). მხოლოდ საბარბელეიანსა აქვს განმარტებული, რომ „მრგვლოვანი ლათინთ წიგნთ მსგავსად ასომთავრული ნაწერი“ არის (ლექსიკონი). სახელოვანი ქართველი მეცნიერის განმარტება სამართლიანი უნდა იყოს, მაგრამ სრული არ არის და ნიშანდობლივი თვისებაც მას აღნიშნული არა აქვს. საბას მრგვლოვანი ისეთ ასომთავრულ დამწერლობად მიაჩნია, რომელსაც ლათინური ანუ რომის ეკლესია სამღვდელმსახურთა წიგნებში ხმარობდა. როგორც ქართული ტერმინის „მრგვლოვანი“-ს მნიშვნელობიდან ჩანს, ამ დამწერლობის დამახასიათებელი თვისება მის ასოთა მრგვალი მოყვანილობა უნდა ყოფილიყო. მაგ-

¹ ვ. თაყაიშვილი, Опис., II, 410.

² ვ. თაყაიშვილი, МАК, წ. XII, 156.

³ თ. ყორღანი, ქართლ-კახეთის მონასტ. ისტ., საბ., 37.

რამ რაკი ძველად V—XII სს-ში მრგვალი მოყვანილობის ასოები მომეტებულად ასომთავრულში გვხვდება, პატარა ტანის ოთხხაზოვანი სისტემის ნუსხა-ხუცურ დამწერლობას კი კუთხოვანი მოყვანილობის ასოები ჰქონდა, ამიტომ ძველი საქართველოსათვის „მრგვლოვანი“ დროთა განმავლობაში ასომთავრულის სინონიმად იქცა. ამას ტბეთის სახარების ზემოაღნიშნული ანდერძიც ამტკიცებს. როგორც უკვე მოყვანილი იყო, ტბეთის საყდარში „ისხნეს ძუელნი წიგნი მრავალნი და ახალნი ყოლა არა. მრგვლოვანისა კითხვაჲ საჭირო იყო და დიდად იკირვოდეს და დავაწერიე ესე ოთხთავი“-ო (MARR XI, 156). ეს ახალი ოთხთავი პატარა ტანის ანუ ნუსხა-ხუცური ასოებით არის ნაწერი. სახარების ძველი ხელნაწერები, მრგვლოვანით დანაწერი, ტბეთში ბევრი ყოფილა, პატარა ტანის ნუსხა-ხუცური ანბანით დაწერილი „ახალი“ ხელნაწერები კი სრულებით არა ჰქონია საყდარს. რაკი „მრგვლოვანისა კითხვაჲ საჭირო იყო“-ო, მღვდლებს მისი წაკითხვა უძნელდებოდათ, ამიტომ „დიდად იკირვოდეს“-ო და საქმის გასაადვილებლად პატარა ხუცური ასოებით დავაწერინე ოთხთავიო.

ეს ანდერძი ამტკიცებს, რომ უკვე XII ს-ში, 1161 წ. ა. ხ. მრგვლოვან ასომთავრულს ჩვეულებრივი ქართველი მკითხველი, თვით სამღვდლოებაშიაც კი, იმდენად გადაჩვეული ყოფილა, რომ წაკითხვა უძნელდებოდა.

თუ მეტორმეტე საუკუნეში ასომთავრული მრგვლოვანი დამწერლობის წაკითხვას გადაჩვეული ყოფილან და კითხვა უძნელდებოდათ, შექდეგში უკვე მათი წერაც კი თითქმის დავიწყებიათ საქართველოში. ნიკოლოზ ტფილელს 1728 წ., სხვათა შორის, აღნიშნული აქვს, რომ თუმცა ხუცური „მთავარნი ესე ასოთანი ძველად ქართველთა ეწესა“, მაგრამ მის დროს უკვე „არღარავინ იყო სწავლულ ამისა თვინიერ უზუცესისა ძმისა ჩემისა სულხან საბა ორბელიძისაგან კიდუ, მასცა მამისაგან ჩემისა ესწავა და მან მე მასწავლა“-ო. თავის მხრივ ნიკოლოზ ტფილელსაც ეს ცოდნა გაუვრცელებია და „რობელთა ინებეს ველთაგან ჩემთა ისწავეს“-ო¹. საფიქრებელია, რომ ცნობა ხუცური მთავრული ასოების წერის დავიწყების შესახებ უფრო გადაბმულ ასოებს ეხება, მაგრამ, უეჭველია, ნაწილობრივ მაინც იგი გადაუბმელის, მრგვლოვანი დამწერლობის უცოდინარობასაც ცხად-ყოფს. შემდეგშიაც თითო-ოროლას რომ მრგვლოვანი დამწერლობა მაინც უნდა სცოდნოდათ, ამას იესე ოსევეილის ნათქვამიც ამტკიცებს. თავის თავგადასავალში მას აღნიშნული აქვს: „ვიცოდი ხუცური, მკედრული და მგრლოვანი წერა“-ო (გვ. 5).

მაგრამ ყველა ძველი ყოველთვის მრგვლოვანი დამწერლობით არ იყო ნაწერი ან გამოყვანილი. არა ერთი ძველია, უმთავრესად წარწერები, რომელთა დამწერლობის ასოები მრგვლად კი არა, პირიქით, კუთხოვანადაა ჩამონაკვთილი. მაგალითად, შეიძლება ცნობილი ეტრატ-ჭილის ზატიკი იქნეს დასახელებული ძველ ხელნაწერთაგან, ხოლო წარწერთაგან ლორეს ვაკის შაჰნაზარა სოფლის წარწერა და ს. ხოვლის დასავლეთით მდებარე ნასოფლარის თევდორე წმიდის ეკლესიის წარწერები, აგრეთვე ქ. ანისის საჰმადინის კედლის წარწერა

¹ ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 411.

და სხვები. ამ ასოთა მოხაზულობის კუთხოვანობის მხრით მეტად საყურადღებოა ზემოდასახელებული წარწერები, რადგან იქ ეს კუთხოვანი მოყვანილობა უკიდურესობამდეა განვითარებული, ისე რომ თვით ისეთი მრგვალი ასოებიც კი, როგორც დ, ო, თ და ფ-ია, კუთხოვნად იწერება. უეჭველია, ასეთ დამწერლობასაც თავისი აღმნიშვნელი სახელი ექნებოდა, მაგრამ ჯერ არსადა ჩანს. ამის გამო სანამ ძეგლებში მისი ნიშანდობლივი ტერმინი მოიძებნება, შეიძლება მრგვლოვანის მსგავსად „კუთხოვანი დამწერლობა“ ვუწოდოთ.

კუთხოვანი მოყვანილობის დამწერლობა ბერძნებსა და რომაელებსაც ჰქონდათ. ამ ასოებს კიდევ „Litterae capitales“ ანუ „quadratae“, ე. ი. მთავარი, დიდი ასოები ანუ ოთხკუთხოვანი ასოები ეწოდებოდა. ფრანგები ამას *L'écriture capitale, l'écriture carrée*, ხოლო გერმანელები *die Kapitalschrift, Quadratschrift*-ს ეძახიან. ქართულად ამგვარი დამწერლობის აღსანიშნავად და შესატყვის ტერმინად, როგორც დაერწმუნდით, „ასომთავრული“ იხმარებოდა. ტერმინი *litterae capitales* ან *quadratae* შემოღებული იყო პირველად ლათინურ პალეოგრაფიაში, შემდეგ სხვა ერთა დამწერლობათამცოდნეობაშიაც შეითვისეს, მაგ., ბერძნულში და ლათინურისაგან წარმოშობილ დამწერლობათათვის. მაგრამ ვატენბახის¹ აზრით, ბერძნულისათვის ეს ტერმინი ვითომც გამოსადეგი არ უნდა იყოს, რადგან ბერძნულ დამწერლობაში ამგვარი მკაფიო განსხვავება ასოთა მოყვანილობის მხრით არ არსებობდა. ვატენბახის წინადადების თანახმად, ეს ტერმინი ბერძნულ დამწერლობათამცოდნეობაში ამოკვეთილ იქნა და აღარ იხმარება. გარდტჰაუზენი ამას არ ეთანხმება და ამბობს, რომ ბერძნულშიაც ამგვარი მოვლენა, რასაკვირველია, აყო და, თუ ამოსაკვეთია, უფრო უნციალია ზედმეტი ბერძნული პალეოგრაფისათვის, ვიდრე პირველი ტერმინი, მაგრამ ვატენბახის აზრი ისე მტკიცედ მომაგრდა, რომ ეხლა უკვე ცვლილების შეტანის ცდა უიმედო იქნებოდაო (G. P. II², 88).

სამეცნიერო ტერმინოლოგიის ერთგვარობისათვის, თუ თვით მოვლენათა ერთგვარობა მართლაც არსებობს, რამდენადაც არ უნდა იყოს განმტკიცებული რომელიმე პატრიცემული მეცნიერის აზრი, უკეთესია ამგვარი ტერმინი, როგორცაა *litterae quadratae* ანუ *capitales*, შემოღებულ იყოს. რადგან ასოთა კუთხოვანი თუ მრგვალი მოხაზულობა მათი ტანის სიდიდე-სიპატარავესთან არ არის აუცილებლად დაკავშირებული, ამიტომ უკეთესი იქნებოდა, რომ *Litterae capitales* და *Litterae quadratae* პალეოგრაფიაში ერთიმეორის მაგიერ და მნიშვნელობით კი არ იხმარებოდეს, არამედ თითოეული თავ-თავისი, განსაკუთრებული მნიშვნელობით: პირველი *Litterae capitales, l'écriture capitale, die Kapitalschrift* ასომთავრული, დიდი ტანის ასოების, დამწერლობისათვის ვიხმაროთ, ხოლო *litterae quadratae* კუთხოვანი დამწერლობისათვის. ბერძნებსაც ძველ დროს ჰქონდათ ამ დიდი ასოებით ნაწერის აღმნიშვნელი ტერმინი „*γράψας ἐς λέσκαμα μεγάλης γράμματος*“, *τὸ μεγάλα γράμματα*.

¹ Wattenbach, Anleitung z. gr. Pal., გვ. 5—6.

² გარდტჰაუზენი, G. P., II², 88, შენ. 8.

აღსანიშნავია, რომ ყველა ფრის დამწერლობის უძველეს საფეხურად კუთხოვანი დამწერლობა იყო, ასომთავრული კი ყველას არ მოეპოვება. რადგან დრომ და სათანადო ხელშემწყობმა პირობებმა ბერძნული და ლათინური ასოების კუთხოვანი მოყვანილობაც მოამრგვალა და თანაც ასოთა სიდიდეს თავისდათავად შემცირდა, ამგვარად მომცრო მომრგვალებული მოყვანილობის დამწერლობა შემუშავდა, რომელსაც აღსანიშნავად თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონდა. ლათინურად ამ დამწერლობას ზომისდა მიხედვით ერქვა „Litterae unciales“. აქედანვეა ნაწარმოები ტერმინები დასავ. ევროპის დანარჩენ ენებშიც, მაგ., გერმ. die Unziale, die Unzialschrift, ფრანგ. l'onziale, l'écriture onziale ეწოდება. Uncialis ლათინურად ცერისოდენას ნიშნავს. ბერძნები ამ დამწერლობის აღსანიშნავად ხმარობენ $\sigma\rho\alpha\iota\gamma\upsilon\lambda\delta\sigma\chi\eta\mu\omicron\varsigma$ ან $\sigma\rho\alpha\iota\gamma\upsilon\lambda\delta\varsigma$ $\chi\alpha\rho\alpha\kappa\eta\tau\eta$ ¹, რაც გაქართულებული მრგვალსახიანს, მომრგვალებულ ასოს ნიშნავს. ამრიგად, Litterae unciales-ს და აქედან წარმომდგარ ფრანგულსა და გერმანულ ტერმინს ქართულად „მრგვლოვანი“ უდრის. ხოლო რაკი uncialis ცერისოდენას ნიშნავს და, ამგვარად, ასოთა მოყვანილობისა კი არა, არამედ მათი სიდიდის დამახასიათებელი ტერმინია, იქნებ უმჯობესი იქნებოდა პალეოგრაფიის საერთო ტერმინოლოგიაში მრგვლოვან დამწერლობის აღსანიშნავად scriptura rotunda-ც ყოფილიყო ტერმინად შემოღებული?

აღსანიშნავია, რომ იმგვარადვე, როგორც საქართველოში, ბერძნული ასომთავრულ-მრგვლოვანი ხელნაწერები ბიზანტიაშიც XII ს-ის პირველი ნახევრის დამლევაშემდეგ იწერებოდა, შემდეგში კი ეს დამწერლობა უკვე აღარ იხმარება². ამ დროიდან მოყოლებული ასომთავრული ხოლოდ თხზულებათათუ თავების სათაურებისათვის-ღა სჭირდებოდათ ხოლმე. მაგრამ საამისოდ საგანგებო დამწერლობა შემუშავდა, რომელსაც გერმანულად „Überschriftsmaiuskeln, Überschriftsunciale-ს უწოდებენ, ქართულად ამგვარ დამწერლობას „საზენაო“ ერქვა. ამისთვის მეტად დიდი და ვიწრო ტანისა და გარდ-გარდმო გაზიდული პატარა ხაზებით შემკულ ასოებსა ხმარობდნენ, რომელთა სწორი ხაზების კიდურები თანდათანობით გაგანიერებული იყო წაწვეტილობის მაგიერ და ბრტყლად თავდებოდა, როგორც, მაგ., I, T და სხვა. გარეგნულად მათ შნო აკლდათ და ასოთა ხშირი გადაბმა და ქარაგმიანი წერა, ზოგი ასოების პატარა ტანისა და ერთიმეორეზე დასმა აქ დამწერლობას თავისებურ ხასიათს ანიჭებდა და კითხვას აძნელებდა³. ამ დამწერლობით მარტო ხელნაწერთს სათაურებს კი არ ამკობდნენ, არამედ წარწერებსაც კი აკეთებდნენ ხოლმე. ამ დამწერლობის მსგავსი მოყვანილობის ასოები კლასიკურსა და თვით წარმართობის ხანაშიც კი მოიპოვება⁴.

დიდი ტანის ასომთავრულ-მრგვლოვანის გარდა, ბიზანტიაში პატარა ტანის ასომთავრულ-მრგვლოვანიც იხმარებოდა. განსაკუთრებით, როდესაც

¹ Gardthausen, G. P, II, 88.

² გარდტჰაუსენი, ბერძნ. პალ., II², 157.

³ იქვე, II¹, 157.

⁴ იქვე, II², 158.

ტექსტი რაიმე გარჩევით უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, და სქოლიოებში, ეს დამწერლობა ლათინურ ნახევარმრგვლოვანს ანუ სემიუნციალს მიაგავს ტანის სიმცირით, მაგრამ ბერძნულში შედარებით იშვიათად იხმარებოდა¹.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, XII საუკ. შუა წლებში საქართველოში მრგვლოვან ასომთავრულ დამწერლობას თვით სამღვდლოებაც კი ისე კარგად ვეღარ კითხულობდა, როგორც ნუსხა-ხუცურს, რომელსაც უკვე მიჩვეული ყოფილან. ამის კვალი გაცილებით უფრო აღრეცა ჩანს. უკვე XI ს. წარწერების ასომთავრული დამწერლობა სშირად ნამდვილი ასომთავრული აღარ არის და წარწერებში მთავრული ასოების გვერდით პატარა ტანის ასოებიც გვხვდება ხოლმე და თანაც ორხაზოვანი სისტემის ასოს მოხაზულობის მაგიერ ოთხხაზოვანი სისტემის მოხაზულობა გვაქვს ხოლმე. აქ ნუსხა-ხუცური დამწერლობის გავლენა ცხადად ემჩნევა და ეტყობა დამწერელსა თუ ამომკრელს ასომთავრული უკვე იმდენად არ ეხერხებოდა, რომ მისი ხელი წერის დროს ასომთავრულის მაგიერ უნებლიეთ ნუსხა-ხუცურ ასოებს წერდა. ამგვარი წარწერების ნიმუშად შეიძლება ყალაბოინას 983 წ. წარწერა (სურათი იხ. ე. თაყაიშვილი, Арх. Укр., III, 4—5), ატენის სიონის სანხრეთის გარეთი კედლის წარწერა და მეტადრე ს. საროს დიმიტრი I-ის დროის წარწერა, რომლის სურათი მოყვანილი აქვს ე. თაყაიშვილს (იხ. МАК XII, 20), და სხვაც ბევრი დავასახელოთ.

უემქველია, აქ საქმე შერეულ ასომთავრულ-ნუსხურ დამწერლობასთან გვაქვს და ე. წ. „Scriptura mixta“ არის.

§ 5. ნუსხაჲ დამწერლობანი

ნუსხა-ხუცურ დამწერლობას ორი ზოგადი დამახასიათებელი თვისება აქვს. ასომთავრულთან შედარებით ის ოღონდ მარჯვენე გადანართი დამწერლობაა. ეს მარჯვენე გადანართლობა ყველა ასოს ემჩნევა მთლიანადაც და მეტადრე ასოთა ზედა და ქვედა ტანს და უფრო ძლიერად ბ, გ, ვ, მ, ნ, ტ, ც, ხ, და ჯ ასოებს. ეს ამ დამწერლობის პირველი დამახასიათებელი თავისებურება არის. ამ დამწერლობის მეორე დამახასიათებელ თვისებურებად უნდა ასოთა კუთხოვანი მოხაზულობა ჩაითვალოს, ასომთავრულ მრგვლოვანთან შედარებით IX—XI სს-ისა და, ჩვეულებრივ, მერმინდელი ნუსხა-ხუცურიც უკიდურესად კუთხოვანი დამწერლობაა. მხოლოდ თითო-ორჯერ ასოსა აქვს მრგვალი მოყვანილობა. როგორც ქვევით აღნიშნული იქნება, ასოთა კუთხოვანობა ნუსხა-ხუცური დამწერლობის სამარადისო უცვლელ თვისებას არ შეადგენს, არამედ სხვა მოყვანილობის ნუსხა-ხუცურიც არსებობს. ამიტომ თანამედროვე ქართულ პალეოგრაფიაში უნდა ტერმინად შემოვიღოთ „ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერლობა“.

კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობის გარდა, XI საუკ. ხელნაწერებში და საბუთებში მრგვალი მოხაზულობის ნუსხა-ხუცურიც გვხვდება. ამ

¹ გარდტჰაუნენი, ბერძნ. პალ., II¹, 158—159.

დამწერლობის დამახასიათებელ თვისებას, ჯერ ერთი, თითქოს ყველა ასოს კუთხოვანი მოხაზულობის საკრძნობი მომრგვალება შეადგენს და მერმე ასოთა გადაბმისადმი ცხადი მიდრეკილება. ამ დამწერლობაში, მაგ.: დ და ა, დ და ი, დ და ს, ზ და ა, თ და ა, თ და ე, ი და გ, ი და ლ, მ და ე, მ და ლ, ნ და ა, ნ და ი, რ და ა, ს და ა, ს და ი, უ და ა, ფ, უ და ლ, ძ და ი, წ, ი და გ და სხვა ასოებიც ერთიერთმანეთზე გადაბმულები არიან და, ამნაირად, გადაბმული დამწერლობისადმი ცხადი მიდრეკილება ემჩნევა.

ამ დამწერლობით არის დაწერილი წ. კ. გ. ს. წიგნთსაცავის ეტრატის № 353 ხელნაწერი XI საუკ. და სხვაც ბევრი. მისი გარეგანი მოხაზულობის ნახვა შეიძლება პროფ. ალ. ცაგარლის СПГП I წიგნთან დართული პალეოგრაფიული ტაბულის № VII-ში, ხოლო ფოტოგრაფიულად გადაღებული და ცინკოგრაფიულად დამკვდილი ნიმუშები მოიპოვება პროფ. ნ. მარის წერილში Агиограф. материалы по грузин. рукописям Иверы (იხ. ЗВОРАОб, ტ, XIII, ნაწ, II და III, გვ. 81, ტაბულა № 8 და გვ. 82, ტაბ. № 9).

რა ეწოდებოდა ამ დამწერლობას მაშინ, ჯერ არა ჩანს, ეხლა კი შეიძლება „ნუსხა-ხუცური მრგვლოვანი“ ვუწოდოთ.

XI—XII სს-ის სიგლებში დაცული დამწერლობა იგივე ნუსხა-ხუცურია, რომელიც ჩვეულებრივი, ხელნაწერებში მიღებული, მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობისაგან მაინც განსხვავდება და ამიტომ ცალკე უნდა იყოს გამოყოფილი. მართალია, ბევრი თავისი თვისებები ამ დამწერლობას ნუსხა-ხუცურისაგან ზუსტად დამკვიდრებული, მაგრამ ზოგიერთ ასოთა მოხაზულობა თვალსაჩინოდ განსხვავდება. აღსანიშნავია ამ მხრივ, რომ სიგლებში ბ-ანისა და გ-ანის ქვედა კიდური, ჩვეულებრივ მარცხნივ მოხრილი, მეორე შუახაზამდეა მიყვანილი, სადაც წრედ იკვრება ბ. გ. შემდეგ განსაკუთრებით საყურადღებოა „ხ“ ასოს მოხაზულობა, რომელიც ნუსხა-ხუცურში შუა და ქვედა ტანის მქონებელია და ორ შუა ხაზსა და ქვედა, მეოთხე ხაზს შორისაა მოთავსებული, სიგლებში კი მთლიანად ზევით არის აწეული ისე, რომ მისი ქვედა კიდური შუა ხაზებს ოდნავ სცილდება, და სამავიეროდ მარცხენა ხაზი-ბუნია აწეულია ოთხხაზოვანი ბადის პირველ ხაზამდის. ამასთანავე გამარტივებულია ა, დ და ზოგიერთი სხვა ასოების მოხაზულობა: ა-ნს, მაგ., ზევით კბილები არა აქვს და მარჯვენა ქვეითი კბილიც არ იწერება, ხოლო დ-ონის თავზე მყოფი სარქელის ხაზი მარჯვნივ წარზიდული არ არის, არამედ ასწვრივ ხაზთან მომრგვალებით არის შეერთებული. ამ დამწერლობის საერთო დამახასიათებელ თვისებას, ერთი მხრით, ასოთა უაღრესი მომრგვალება, მეორე მხრით, ასოთა მოხაზულობის გამარტივება და გადაბმა შეადგენს: იგი ნუსხა-ხუცური მრგვლოვანი ვაკრული დამწერლობაა და, სანამ მისი იმდროინდელი სახელი გამოჩნდებოდა, შეიძლება „ნუსხა-ხუცური მდივანწიგნობა [რ]ული დამწერლობა“ ვუწოდოთ.

განსაკუთრებული ნუსხა-ხუცური დამწერლობის აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარებოდა „შუამის ფრანკილ მანანი“. არჩილ მეფეს ამ ტერმინის ნიშნულობა განმარტებული არა აქვს. მხოლოდ ანტონ კათალიკოზი ამბობს, რომ „უყავისფრჩხილოვანი, რომელიცა ანუ ფურცლისა დახასრულსა“

ტაქსა შინა იხმევთან და ანუ ყოველთა ფურცელთა შინა ყოვლადისა წიგ-
ნისათა“ (გრამ., 285). ვისაც ძველი ქართული ხუცურად დაწერილი წიგნები
უნახავს, მისთვის ზემომოყვანილი განმარტება საკმაოდ ნიშანდობლივია რომ
მიხვდეს, თუ რომელი დამწერლობის სახელი უნდა ყოფილიყო ტერმინი ყუ-
ვისფორხილოვანი. ზოგს ხუცურად ნაწერს ხელნაწერებში მართლაც გვხვდება
ხოლმე, რომ უკანასკნელი სტრიქონის ასოთა ქვედა ნაწილი ძალზე გაგრძე-
ლებულია და ბოლოში ფრინველის კლანჭ-ფრჩხილის მსგავსად მოკაუჭებულია.
ასეთი ხელნაწერებიც მოიპოვება, სადაც მართლაც, როგორც ანტონ კათა-
ლიკოზი იხიბობს, მთელი წიგნის ყველა ფურცლის უკანასკნელი სტრიქონები
ამნაირი მოყვანილობის ასოებით არის ხოლმე დაწერილი. მაინც უნდა აღი-
ნიშნოს, რომ ყვავისფორხილოვანი დამწერლობით გადაწერილი წიგნები მეტად
იშვიათია, რადგან, უეჭველია, ამნაირად წერა მხოლოდ განსაკუთრებული,
შხატურული მიზნით დაწერილ ძველ წიგნებში შეეძლოთ, უდიდესი ნაწილი
შათვანი კი დროთა განმავლობაში დაიღუპა. ყვავისფორხილოვანი დამწერ-
ლობის საუკეთესო ნიმუშად შეიძლება მიქაელ მოდრეკილის ცნობილი საგა-
ლობების წიგნი ჩაითვალოს.

ნუსხა-მხედრული დამწერლობა, როგორც ამ გამოკვლევის IV თავში
დავრწმუნდებით, ნუსხა-ხუცური მდივან-მწიგნობრული დამწერლობის წარმო-
ნაშობია. მისი ჩამონაკეთა თანდათან ვითარდებოდა და XIV ს. დამდეგიდან
იგი თავის წარმომშობელს უკვე იმდენად დაშორდა, რომ შეიძლება განსაკუ-
თრებულ დამწერლობად ჩაითვალოს იმისდა მიუხედავად, რომ მისი მოხაზუ-
ლობის ჩამონაკეთის პროცესი ამ დროსაც ჯერ დამთავრებული არ იყო და
შემდეგშიც გრძელდებოდა. ამ ნუსხა-მხედრული დამწერლობის ნიმუშებისა
და განვითარების დაკვირვებისათვის საუკეთესო მასალას უმთავრესად სიგელ-
გუჯრები გვაძლევენ, რადგან ძველი ხანის დათარიღებული მხედრული ხელ-
ნაწერები თითქმის არ არის შენახული.

§ 6. ხელნაწერითი დაწერლობანი

ტერმინი „საზენაოს“ განმარტების დროს უკვე აღნიშნული გვექონდა,
რომ საზენაო ასო, ან ტონ კათალიკოზის სიტყვით, „სხუად და სხუად
ყუავილოვანად“-აც დაინაკეთებოდა. არსებობდა მთელი დამწერლობა ქართუ-
ლად, რომლის ჩვეულებრივისაგან განსხვავებულებასა და თავისებურებას
ყვავილის მსგავსად ჩამონაკეთილი ასოთა კიდურები შეადგენდა. ამგვარი
დამწერლობით არის, მაგ., გამოყვანილი რაჰის ერისთავის რატიის წარწერა
მღვიმევის დედათა მოწასტრის იოანე ნათლისმცემლის ვეცხლის ხატზე. რა
ეწოდებოდა ძველად ამ დამწერლობას, ჯერ არ ვიცით, ესლა კი შეიძლება
„კიდურყვავილოვანი დამწერლობა“ ეუწოდოთ.

ზოგ ძველებში, მეტადრე წარწერებში, თავისებური დამწერლობაა ნახ-
მარი, რომლის ასოთა ნიშანდობლივ თვისებას კიდურებზე მყოფი წერტი-
ლები შეადგენენ: ყოველი ასო იწყება და თავდება წერტილით, წერტილები-
თვეა შემკული ყოველი კიდური. ამ დამწერლობის საუცხოო ნიმუშად შეიძ-

ლება დასახელებულ იქნეს ლიხაურის ხატის ვარდანის მარუშიანისა და მისი თანამეცხედრისა და სამძივართა ასულის ხათუთას წარწერა. არც ამ დამწერლობის მაშინდელი სახელია ცნობილი, მაგრამ თანამედროვე პალეოგრაფიაში შეიძლება „კიდურწერტილოვანი დამწერლობა“ ეწოდოს. ფრანგებიც ამგვარი დამწერლობის ასოებს ეძახიან les lettres pointues.

აღსანიშნავია კიდევ დამწერლობა, რომელიც უმთავრესად კედლის წარწერებშია ნახმარი და რომლის თავისებურებასაც ასოთა კიდურებზე და ზოგჯერ მოხაზულობის სხვა ალავასაც გამოყვანილი ტყუბწვეტიანი სამკაული შეადგენს. ანაირი დამწერლობის საუკეთესო ნიმუშად შეიძლება სამთავისის საყდრის აღმოსავლეთის გარეთა კედელზე ამოჭრილი ილარიონის ძისა ვაჩე ყანჩაელის სულის შეწყალების მვედრებელი წარწერა იქნეს დასახელებული. ამავე დამწერლობის უფრო გადაგვარებული სახეა ლომზე მჯდომი წა მამას პინაკისა და ქართლისა კათალიკოზის ქ. ანისის წარწერა. არც ამ დამწერლობის სახელია ცნობილი, მაგრამ ეხლა შეიძლება „ტყუბწვეტიანი დამწერლობა“ ეწოდოს.

ზოგ ძეგლებში, მეტადრე ხელნაწერებში, მთავარ ასოებად ნახმარია დამწერლობა, რომლის კიდურები, უფრო ხშირად ქვედა კიდური, ჩვეულებრივზე მეტად ჩანოგრძელებულია და ამასთანავე თანდათანობით წაწვეტილი არის. არც ამ დამწერლობისათვის ჩანს ჯერჯერობით იმდროინდელი სახელი, ეხლა კი თავისებისა ვეარად შეიძლება ან „კიდურწვეტიანი“, ანდა „ბოლოწვეტიანი დამწერლობა“ ეწოდოს.

ამგვარი დამწერლობა ბიზანტიაშიც არსებობდა, და მეტადრე XI—XII სს-ში იყო გავრცელებული. ეს მრგვლოვან-კიდურწვეტიანი დამწერლობა ხასიათდება ასოთა მსხვილი და ბეწვებრივი ხაზების თვალსაჩინო დაპირისპირებითა და წვეტიანი კიდურებით და სამღვდელმსახურო წიგნებში იხმარებოდა. ამიტომაც რომ ბერძნულ პალეოგრაფიაში მიღებული იყო ერთი ტერმინი ბέξπυγχις χαρακτηρ—ხო ოქსურჯქოს ქარაკტერ, რომელიც ფილოპონუსის ლათინურ თარგმანში acuto rostris pingere-დ არის ვადმოცემული, რაც ცხვირწვეტიან დაწერილობას უნდა ნიშნავდეს, როდესაც ასოთა კიდურები წვეტიანი მოყვანილობისა იყო ხოლმე¹. ვილკენს ეს ტერმინი spitzbogiger Ductus-ად აქვს წარმოდგენილი (Hermes 36, 1901 წ., გვ. 315), თვით გარდტჰაუზენს ჰგონია, რომ ეს სახელი მხოლოდ წვრილწვეტიანი კალმით დანაწერს აღნიშნავდა („mit feinspitzigem Kalamus geschrieben“)². მაგრამ ბიზანტიის ხანაშიც, როგორც ეს ერთი მიხეილ ფსელოსის მიერ დაწერილად მიჩნეული 1049 წ. სასამართლოს განაჩენიდან ჩანს, ამ დამწერლობას სხვაგვარისაგან არჩევდნენ და σπαιγγίλιος χαρακτηρ-ს უპირისპირებდნენ ხოლმე, რომელიც უნციალისა ანუ მრგვლოვანი ასოების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მას liturgische Unciale და ფრანგულადაც l'unciale liturgique-ს უწოდებენ³. აღნიშნულია,

¹ გარდტჰაუზენი, ბერძ. პალ., II, 114—115.

² W. Gardthausen, Die Namen der griechischen Schriftarten, გვ. 5.

³ გარდტჰაუზენი, ბერძ. პალ., II³, 152—153 და 154—155.

რომ ყოფილან οί τόν βῆξαρϋχον ἢ στρογγύλον χαρακτῆρα ἐπισηδεσάμενοι“ (N. B. 1. 75; Rhein. Mus. N F. 66. 1911 წ., გვ. 636. გარდტჰაუზენის ბერძნ. პალ., II, 115). რაკი უკანასკნელი ტერმინის მნიშვნელობა ცხადია და მრგვლოვან დამწერლობას ეწოდებოდა, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ პირველი ტერმინიც განსაკუთრებული და არსებითად განსხვავებული დამწერლობის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და არა წვეტიანი კალმის ხმარების გამო ჰრქმეოდეს მას ამგვარი სახელი, როგორც ამას გარდტჰაუზენი ფიქრობს. თავისთავად ცხადია, რომ კალმის გათლილობის სიმკვეთრეს რომ თვით ასოთა მოხაზულობა-მოყვანილობაზე თვალსაჩინო განმასხვავებელი გავლენა არ მოეხდინა, მაშინ განსაკუთრებული დაპირისპირებული ტერმინი არც წარმოიშვებოდა. ამიტომ ვგონებ ვილკენისა და N. B. 1. 75-ის აზრი უფრო სამართლიანად უნდა იყოს მიჩნეული და ბῆξαρϋχος χαρακτῆρ-ის მნიშვნელობა ქართულად კიდურწვეტიან დამწერლობას უნდა უდრიდეს, რასაც გერმანულად ეწოდებოდა spitzbogige Schrift. უკვე VIII ს-დან მოყოლებული ბერძნულ დამწერლობას ემჩნევა კიდურწვეტიანი და მარჯვნივ გადახრილი დამწერლობის თანდათან შემუშავების პროცესი. ჯერ ეს მხოლოდ ზოგიერთ ასოებს ეტყობოდა, შემდეგ დანარჩენ ასოთა მოხაზულობა-მოყვანილობაც ამნაირადვე შეიცვალა. IX ს-ში ეს ბერძნული კიდურწვეტიანი დამწერლობა უკვე სრულებით ჩამონაკვითილია და დამთავრებული და ორგვარად იხმარებოდა: ან ასწვრივ მდგომარე, ან მარჯვნივ გადახრილი¹. გარდტჰაუზენის სიტყვით, ამგვარი ასწვრივი კიდურწვეტიანი ბერძნული დამწერლობისაგან არის წარმომდგარი სლავური დამწერლობაცო (იქვე, 151).

საგულისხმოა, რომ ლათინურ დამწერლობასაც ანგვარი მიდრეკილება დაეტყო და XIII ს-დან მოყოლებული თანდათანობით შემუშავდა კიდურწვეტიანი და კუთხოვანი დამწერლობა, რომელსაც ჩვეულებრივ გუთური დამწერლობა ეწოდებოდა და ეხლაც ჰქვია. გერმანულად მიღებული gotische Schrift-ისა და ფრანგული l'écriture gothique ნამდვილად გუთების დამწერლობას კი არ წარმოადგენს, არამედ საერთო დამწერლობა იყო დასავლეთი ევროპის ყველა ერისათვის და, გერმანიის გარდა, როგორც იტალიასა და ესპანეთში, ისევე საფრანგეთსა და ინგლისშიც იყო გავრცელებული იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ ინგლისსა და გერმანიაში იგი უფრო კუთხოვანი იყო, ვიდრე იტალია-საფრანგეთში. ამ დამწერლობას არც დასაწყისი და სათავე აქვს გერმანიაში, არამედ გერმანიამ მხოლოდ შემდეგში სხვებზე უფრო ხანგრძლივ და აქამდინაც შეინარჩუნა, სხვაგან კი წინანდელმა, საზოგადო ძველმა ლათინურმა დამწერლობამ კვლავ გაიმარჯვა, გერმანელებისათვის კი გუთური დამწერლობა თითქოს ერთგვარ ეროვნულ დამწერლობად იქცა. თვით სახელწოდება „გუთური“ ამ შემთხვევაშიცა და, „გუთური სახუროთმოძღვრებორივი“ რომ იხმარება, მაშინაც მხოლოდ საშუალო საუკუნეებისას ნიშნავს და სხვას არაფერს. გუთური დამწერლობის განსაკუთრებული ბატონობის ხანად XIII—XV სს. უნდა იყოს მიჩნეული².

¹ გარდტჰაუზენი, ბერძნ. პალ., II², 144—149.

² B. Bretholz, Lateinische Paläographie, 95—98.

§ 7. თხზუნი და დაქსელინი დახმარება

მარტივი, ცალცალკე ასოების გარდა რთული, რამდენიმე ერთიერთმანეთზე გადახლართული ასოების წერაც იცოდნენ ხოლმე. მთელი განსაკუთრებული დამწერლობაც კი არსებობდა, რომელიც ასოთა გადაწვნა-გადახლართვაზე იყო დამყარებული. ამგვარ ასოებს „თხზული“ ეწოდებოდა. ანტონ კათალიკოზსაც მოხსენებული აქვს „ასომთავრული თხზული, რომელიც თხზვს ანუ საწენაოთა ასოთაგან და ანუ ასომთავრულთაგან“ (გრამ., 285). თხზვა ძველ ქართულში დაწენას ნიშნავდა. ამიტომ თხზული ასონი ერთიმეორეზე გადაწული ასოები იყვნენ.

ძველ ხელნაწერებში საწენაო და ასომთავრული ასოები ერთიმეორეზე გადაწულ-დამგარებული მართლაც გვხვდება განსაკუთრებით თხზულების სათურებისა, თავებისა და პერიოდების დასაწყისი სიტყვების პირველი ასოებისათვის. მაგრამ თხზული დამწერლობა მთლიან ტექსტშიც იხმარებოდა: მთელი წარწერებიც კი მოგვეპოვება, რომელნიც სწორედ ამ დამწერლობით არის შესრულებული. თხზული დამწერლობა ძალიან გავრცელებული იყო ოქრომკედის ნაკერებში, რომლის ნიმუშების ნახვა სამღვდელმსახურო სამოსლებისა და მეტადრე სიწმიდის სამსახურებელის სურათებზე შეიძლება.

ნიკოლოზ ტფილელს თავის 1728 წ. შედგენილს დედანში და ანდერძში „დაძსელშილი“ ასოების და ანბანის ნიმუშებიცა აქვს მოყვანილი, და თვით „დაქსელვაც“ რა წესით წარმოებდა, ისიც განმარტებული აქვს. იქ სადაც თავისი მაგალითები აქვს მოყვანილი, ის ამბობს: მე „ტფილელ მიტროპოლიტმან... ნიკოლოზ ანბანი ესრეთ დავეწერე“-ო და ასოთა „ურთიერთას დაქსელვაც და გვარკეთილობა საჩინო მიქმნიეს და უმეტესსა გვარსა ნუ ვინ შესძინებ“-ო¹. მთავარ ასოთა „გვარი და ერთმანეთში დაქსელვაც ესრეთ ვანს“-ო. მაგრამ სხვანაირადაც შეიძლებოდა; ვისაც ამ დამწერლობის დამახასიათებელი თვისებები შესწავლილი ჰქონდა, ასეთ „გულისხმიერისაგან სხვაც და სხვაც რიგად“ დაქსელვის უნარიც ექნებოდა. ნიკოლოზ ტფილელს ერთი მოწაფე ჰყოლია, რომელსაც ამ საქმეში გულმოდგინეობა გამოუჩენია: „ჩემსა ცხორებასა ვიხილე ჩემ მიერ სწავლულისა მიერ ვითაცა მას ენება, ეგრე გვარიან ყოფდა“. და „თუ ვისმე ძალ ეღვას სხვაც თვით მოიგონოს“-ო (იქვე).

ამ დამწერლობისა და ხელობის მთავარ დებულებასაც ის პირობა შეადგენდა, რომ ასოთა „ერთმანეთში დაძსელვაც“ ისე უხდა მომხდარიყო, რომ მათი „ტანის სისხო სწორედ ვამს“-ო (იქვე).

ასომთავრული დაქსელილი დამწერლობა, როგორც შემდგომი დავრწმუნდებით, უკვე ძველ დროსაც სცოდნიათ საქართველოში. ნიკოლოზ ტფილელიც ამტკიცებს კიდევ, რომ „მის ჟამისა მეფენი და შემდგომნი მოწლედ ჰყვარობდენ ამა წერათა“-ო². მხოლოდ XVII ს-ის დასასრულისათვის ეს დამწერლობა ქართველებს უკვე იმდენად დავიწყებული ჰქონიათ, რომ თითო-

¹ ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 411.

² იქვე, Опис., II, 411.

ოროლა აღამიანი-ლა თუ მოიძებნებოდა მისი მცოდნე. ეს ხელოვნება საბა-სულხანი-სა და მისი ძმის ნიკოლოზ ტფილელის მამის ოჯახში შენახული ყოფილა. მამას ჯერ სახელოვანი ქართველი ლექსიკოგრაფისათვის შეუსწავლებია ძველებური დაქსელვის წესი, შემდეგ საბა ორბელიანს ეს ცოდნა თავისი ძმისათვის გადაუცია. ნიკოლოზ ტფილელს კი თავისი მოწაფეების საშუალებით ეს დამწერლობა საქართველოში კვლავ აღუდგენია და გაუვრცელებია.

რაკი ნიკოლოზ ტფილელის სიტყვით, მხედრული მთავარი ასოები სრულეზით მიღებული არ ყოფილა და მხოლოდ მას მოუგონია, ამიტომ ძველად რასაკვირველია, არც შეიძლება, რომ მხედრული მთავარი ასოების დაქსელვა ყოფილიყო. ეს დამწერლობაც ნიკოლოზ ტფილელის გამოგონილი ყოფილა XVIII ს-ის პირველ მეოთხედში¹.

დაქსელილი მთავარი ასოების ნიმუშები როგორც ხუცური, ისევე მხედრულიც თვით ნიკოლოზ ტფილელის ხელით 1728 წ. მოხატულები შენახულია წ. კ. გ. ს. წიგნთსაცავში № 303². ხუცური დაქსელილი ასოების ნიმუშები ისევე არის მოყვანილი, როგორც თვით ნიკოლოზ ტფილელს თავისი ძმის საბა ორბელიანისგან უსწავლია, რომელსაც მამისაგან შეთვისებული გადმოცემით მიღებული ცოდნა დაუცავს, მხედრული ნიმუშები კი თვით ნიკოლოზის ნოგონილი ყოფილა (იქვე, 411).

ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რა განსხვავებაა თხზულსა და დაქსელილს შორის: მართალია, პირველი ამ ტერმინთაგანი დაწვინის ხელობიდან არის ნასესხები, მეორე საფეიქრო ხელობის ტერმინია, მაგრამ ჯერ არ ვიცით რა განსაკუთრებული მნიშვნელობით იხმარებოდა თითოეული მათგანი დადწერლობაში.

ასოთა თხზვა-დაქსელვა ბერძნულმა და ლათინურმა დამწერლობამაც იცოდა და ლათინურად ამას *nexus litterarum*-ს ეძახიან.

აღსანიშნავია, რომ სამგვარი თხზული და დაქსელილი დამწერლობა გვხვდება: ერთი გვარია, როდესაც ორი ერთმანეთის გვერდით მდგომი ასო ერთიმეორეზე გადახლართული და მართლაც გადაწნულის, თხზულის შთაბეჭდილებას ახდენს. ასეთ ასოებს რომაულ პალეოგრაფიაში *litterae implexae* ანუ ჩაწნული ასოები ჰქვია. მეორე გვარია, როდესაც რომელიმე ასო წინამდგომ ასოს შუა-გულში, წიაღშია მოთავსებული. თავისდათავად ცხადია, რომ შუაში ჩასმული ასო ტანით დანარჩენ ასოებზე საგრძობლად პატარაა. ასეთ ასოებს შეიძლება „მეწინააღმდეგე“ ვუწოდოთ. ლათინურ პალეოგრაფიაში ასეთ ასოებს ეწოდება *litterae incertae*. დასასრულ, ისეც არის ხოლმე, რომ ერთი ასო მეორე ასოს ზევით არის ხოლმე გადაბმით დაწერილი. ასეთი დამწერლობა მდივან-მწიგნობრულსა და მხედრულში გვხვდება ხშირად. ქართულად ასეთ ასოებს შეიძლება ვუწოდოთ „აგოდლებული ასოები“, ხოლო შემჯდომ ასოებს— „ბღვმმმმული ასომეზი“, ლათინურად კი ეძახიან *litterae columnatae*.

1. იხ. მისი 1728 წ. ანდერძი: ე. თაყაიშვილი, *Опис.*, II, 410 და 411.

2 იქვე.

მხოლოდ გურგენისა და ვახტანგის სასანიანთ სახეობის ქართულ ფუ-
ლებზე (VI ს.) გვხვდება ჩვენ ქართული მონოგრაფიის ნიმუშები, რომლის და-
მახასიათებელ თავისებურებას „გნ“ და „ვგნ“ ასოების ბუნთა შეერთება უნდა
ჩაითვალოს. ამ მონოგრაფიების სურათი ე. პახომოვის ნაშრომშია მოყვანი-
ლი (Монеты Грузии I, 18). რა ეწოდებოდა ძველად ქართულად, ჯერ
არა ჩანს, ეხლა კი შეიძლება „**გუნგნაგრილი ასოები**“ დავარქვათ. ლათინ-
ურად ამნაირი ასოებისათვის ტერმინად ოხმარება *Pitterae contiguae* ანუ
მოსაზღვრე ასოები.

თხზული და შეწილებული ასოების გასაცნობად მკითხველს შეუძლია
ხარზმის სამრეკლოს 1045 წ. წარწერის პალეოგრაფიულად გადმოღებულ
პირს მიმართოს, რომელიც ე. თაყაიშვილს აქვს დაბეჭდილი (იხ. Арх.
Экспури I, 23—25), — ერისთავთა ერისთავისა და მეჭურჭლეთა უხუცესის
აბულასანის ხატის წარწერასაც, რომლის სურათი და გარჩევა ე. თაყაი-
შვილის Арх. Экс. მე-2 წიგნშია მოთავსებული (გვ. 69—71), — აგრეთვე
ბიეთის ეკლესიის ქვის კანკელის ნატეხებს, რომელთა ერმაკოვისეული ფო-
ტოგრ. სურათი არსებობს. მერმე შეიძლება დასახელებული იყოს არმაზის
წარწერა, რომლის ფოტოგრ. სურათიც არსებობს და ბაქრძის შემდგომ
ე. თაყაიშვილს პალეოგრაფიული პირიც გამოცემული აქვს (СМОНІК,
вып. XXII). მ. ჯანაშვილს ეს წარწერა თამარ მეფის დროისად მიაჩნდა
(გაზ. Кавказ, 1892 წ. № 129), ე. თაყაიშვილი კი XVII ს-ად სთვლის,
რადგან თხზული დამწერლობა XVII ს-ში ძლიერდებოდა. ეს აზრი სწორი არ
არის და ნიკოლოზ ტფილელის თავის ადგილას მოყვანილ ცნობასაც
ეწინააღმდეგება. ზედმიწევნითი დათარიღებისათვის არმაზის წარწერას ჯერ
კიდევ შესწავლა სჭირდება, მაგრამ ენის მხრით ის გაცილებით უფრო ძვე-
ლის შთაბეჭდილებას ახდენს, ვიდრე ე. თაყაიშვილს ეგონა. თხზულ-
დაქსელილი დამწერლობის ნიმუშები სხვატ ბევრთა, მაგრამ მათი ჩამოთვლა
შორს წავიყვანდა.

§ 8. ბ ა ლ ე მ ნ ე რ ლ ბ ა

მეფისა თუ ვაზირთა სასწრაფო განკარგულებათა საჩქაროდ აღსაბეჭ-
დად, აგრეთვე სასამართლოს საქმის წარმოებისა და იქ წარმოთქმული სიტყ-
ვების ჩასაწერად, ძველ საბერძნეთსა და რომში ქრისტიანობის ხანაში საეკ-
ლესიო კრებების ძეგლისწერათა შესადგენად და ბიზანტიის კეისრების ბრძა-
ნებათა დაუყოვნებლივ აღსანიშნავად ჩვეულებრივი წერა საკმარისი არ იყო,
რადგან მაშინ ჩამწერელი მოსაუბრის მჭქფთარე სიტყვას კვალდაკვალ ვერ
მისდევდა და ჩაწერას ვერ ასწრებდა. ბიზანტიელ ისტორიკოსს მიხეილ
ფსელოსს, მაგ., აღნიშნული აქვს, რომ კოსტანტინე VIII კეისარი ისე
სხაპასხუპით ლაპარაკობდა და უკარნახებდა ხოლმე სეფე მწოგნობარს, რომ
ჩვეულებრივი ანბანით მისი ნაბრძანებისა თუ ნათქვამის აღბეჭდვა არავის
შეეძლო და ამისთვის სეფე მწოგნობრები საგანგებო ნიშნებს ხმარობდნენ
ხოლმეო¹.

¹ Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi, IV, Paris, 1874 წ., გვ. 27; იხ. Чкабанович, Византское государство и церковь в XI в., 174.

ასეთ საგანგებო ნიშნებს, ადამიანის სწრაფი საუბრის ჩასაწერად რომ იხმარებოდა, ბერძნები *σφαιρα* „სემეა“-ს ანუ, საშუალო საუკუნეების გამოთქმით, სიმიას ეძახდნენ. *Σφαιριον* „სემეონ“ ანუ „სიმეონ“ კი ნიშანს ეწოდებოდა. ამგვარი ნიშნებით საუბრის წერის მცოდნეს *σφαιρογράφος* „სემეოგრაფოს“-ს ანუ „სიმეოგრაფოს“-ს ეძახდნენ. მიღებული იყო აგრეთვე ამისთვის *δξυγράφος* და *αχχυγράφος*¹. სიმეოგრაფოსის შესატყვისობა ძველ ქართულ მწერლობაშიც გვხვდება: „*სიმიათამწერალი*“-ს სახით მოიპოვება ელასიპე, მელასიპესა და სპევსიპეს მარტულობის თარგმანში. იქ იხსენიება ერთი დედაბერი „*სიმიათამწერალის*“ სახელწოდებით. ლათინურ ტექსტში ამას უდრის *medicinae notis instructa* — სამკურნალო ნიშნების მცოდნე (იხ. ნ. მარი, *ЗБОРАО*, ტ. XIII, 327, 5 და 303—304). ასეთი მნიშვნელობა ამ ტერმინს, ალბათ, იმიტომ უნდა ჰქონდეს მიანიჭებული, რომ სამკურნალო წონისა და ოდენობის აღსანიშნავადაც განსაკუთრებულ ნიშნებსა ხმარობდნენ, რომელნიც მოკლედ და სწრაფად გამოხატავდნენ აზრს. მაგრამ, უეჭველია, სიმიათამწერალს ძველ ქართულშიაც მალემწერლის ანუ სტენოგრაფის აღსანიშნავად ხმარობდნენ. აქას ისიც ცხად-ყოფს, რომ ამ ტერმინის მნიშვნელობა, როგორც ეტყობა, საბა ორბელიანსაც სცოდნია. სიმიათამწერლის შესახებ აღნიშნული აქვს: „წარსაგებლის მწერალი, გინა *მონახმენის მწერალი*“-ო (ლექსიკ.). ამ განპარტების მეორე ნაწილის მნიშვნელობა ცხადია და სიმიათამწერლის შინაარსი მართლაც სწორედ არის განმარტებული. პირველი ნაწილის შესახებ უნდა ითქვას, რომ რადგან წარსაგებელი დანახარჯსა ნიშნავდა, ამიტომ წარსაგებლის მწერალი ანგარიშების მწერალს და მონაგარიშესა გულისხმობს. ეს ტერმინი ამ მნიშვნელობითაც იმიტომ უნდა შემოსულიყო, რომ ანგარიშებისათვისაც ფულის და საზომ-საწყაოს აღსანიშნავად საგანგებო ნიშნები იყო მიღებული. მართლაც, როგორც ს. ყაუხჩიშვილს გამორკვეული აქვს, „*სიმია*“ უკვე შატბერდისეული კრებულის სასწავლო წიგნში შემოკლებული წერის აღმნიშვნელ ტერმინად არის ნახმარი².

სიმიათამწერალს ვარდა, ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ტერმინად „*მალემწერალი*“-ც გვხვდება. ეს სიტყვა გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის ქართულ თარგმანში გვხვდება³. ბერძნული დედნის *αχχυγράφος*-ისა და *δξυγράφος*-ის შესატყვისობად⁴.

რამდენადაც საზოგადოებრივი ცხოვრება ცხოველია და ადამიანის სიტყვას და მჭერმეტყველებას უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს, მით უფრო ძლიერი უნდა იყოს მოთხოვნილება მკვირცხლი, მჭქეთარი ენაწყლიანობის შევნიერებისა და წარმოთქმული აზრის სიღრმის სამარადისოდ აღსანიშნავად. ხოლო როდესაც სახელმწიფო-საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ენერგია

¹ გარდტჰაუზენი, ბერძ. პალ., II², 272—275.

² ს. ყაუხჩიშვილი, „შატბერდის კრებულის სასწავლო წიგნი“, თბ. უნივერსიტეტის მთაბბე, III, გვ. 184—185.

³ იხ. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემის (თბ. 1920) გვ. 236, 16 და 237, 5.

⁴ იხ. de Boor-ის გამოც. *Georgii monachi chronicon*, II, 454 და 456.

მოღუწებულთა, წარმატება ნელის ნაბიჯით მიდის წინ, ან როცა წარმატების მაგიერ ცხოვრება დაქვეითების გზას ადგია, ადამიანის საუბარსაც სისწრაფე აკლია და მის ჩაწერას ან მნიშვნელობა ეკარგება, ან დახელოვნებული მდივან-მწიგნობარიც ადვილად ახერხებს. ამიტომ იყო, რომ ძველ საბერძნეთში ოქსჯგრაფიის ან ტაქიგრაფიის სახელით ცნობილი, ხოლო რომში „ტირონის ნიშნები“-ს („Notae Tironis et Senecae“) ტერმინით მიღებული მალედამწერლობის ხელოვნება ძალიან იყო გავრცელებული. შემდეგში კი როგორც ბიზანტიაში, ისევე საშუალო საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში ამ მალედამწერლობის ანუ სტენოგრაფიის ცოდნა კლებულობს. მოქმედების სარბიელიც უფრო და უფრო ვიწროვდება ისე, რომ ბიზანტიაში XII ს-ში¹, ხოლო დასავლეთ ევროპაში უკვე X ს-დანვე² ქრება, მეათე საუკუნეში მომხდარმა მალედამწერლობის (გ ა რ დ ტ ჰ ა უ ზ ე ნ ი, ბერძ. პალ. II², 388) განახლებამაც ვერ იხსნა იგი ბიზანტიაში სწრაფი დავიწყებისაგან, რადგან სახელმწიფო და საზოგადოებრივ ცხოვრებას იგი აღარ სჭირდებოდა.

ზემოაღნიშნული ქართული ტერმინის სიმიათამწერლის გარდა, თვით საქართველოში სიმიათამწერლობის ანუ მალედამწერლობის არსებობის, ჯერჯერობით მაინც, არავითარი კვალი არ არის აღმოჩენილი. ის გარემოება, რომ არც მწიგნობართა [ნაშრომთ] შორის—საბუთებსა და ხელმწიფის კარის გარიგებაში,—არც საისტორიო-სალიტერატურო თხზულებებსა და ძეგლებში ამის შესახებ არაფერი გვხვდება, მის არსებობას თუ სრულეზბით სათუოდ არა, მაინც იშვიათ მოვლენადა ხდის. მაგრამ ყველაფერს მომავალი გვიჩვენებს და შესაძლებელია XI—XII სს-ის საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრების აღმშენებელი ძეგლების დაღუპვასთან ერთად ქართული მალედამწერლობის ნიშანწყალიც გაქრა.

§ 9. საიდუმლო ანუ ანჯანუკი რამენაკლება

მას შემდეგ, რაც წერაკითხვა, ყველასათვის თუ არა, ბევრისათვის მისაწვდომ და გასაგებ ხელობად და ცოდნად რქვა, საიდუმლო პოლიტიკური და სამხედრო ცნობების შესატყობინებლად განსაკუთრებული, გარეშე პირისათვის სრულეზბით წაუკითხავ-გაუგებარი, ანბანის შექმნა აუცილებელი იყო. ამიტომაც, რომ ყველა კულტურულ ერს, ჩვეულებრივს გარდა, საიდუმლო მრავალი სხვადასხვანაირი ანბანიც ჰქონდა ხოლმე.

ქართულად, საიდუმლო ანბანს გარდა, საიდუმლო ენაც, მეტყველებაც არსებობდა, რომლის მთავარს, სიტყვათა სახის შემცვლელ ელემენტს მარცვალსა და მარცვალს შუა განზრახ ჩანართი მარცვალი, მაგ. „წ“ შესატყვისი ხმოვნიტურთ შეადგენდა. ამის წყალობით „შიკრიკი მოვიდა“-ს მაგიერ გამოდიოდა „შიკწირიწიკიწი მოწიკიწიდაწა“.

ბერძნული საიდუმლო დამწერლობის ანუ კრიპტოგრაფიის სხვადასხვა სისტემა ორ მთავარ ჯგუფად არის მეცნიერებაში დაყოფილი: ერთ მათგანს

¹ გ ა რ დ ტ ჰ ა უ ზ ე ნ ი, ბერძნ. პალ., II², 238.

² B. Bretholz, Lateinische Paläographie, 2. Aufl., 83. 106—107.

წერის კრიპტოგრაფია (Kryptographie des Schreibens), მეორეს სათვალავით კრიპტოგრაფია (Kryptographie des Rechnens) ეწოდება. მარტივი საიდუმლო ანბანი ჩვეულებრივი ასოებით მიდიოდა იოლად, მხოლოდ ასოთა მნიშვნელობას სცვლიდა ისე, რომ ასოთა ჩვეულებრივი მნიშვნელობა ერთით ან ორით, ან უფრო მეტად იყო ხოლმე გადადგმული და α იკითხებოდა β -ად, γ იკითხებოდა β -ად. იულიოს კეისარი, მაგ., თავის საიდუმლო ანბანისათვის A-ის მაგიერ D-სა ხმარობდა და ასე ოთხი ასოთი ჰქონდა გადაწეული ასოთა ბგერითი მნიშვნელობა¹.

ისეთი სისტემაც ჰქონებოდა, რომელშიაც ჩვეულებრივი რიგის ანბანი უკუღმა იყო მობრუნებული და ბგერითი მნიშვნელობა ბოლოდან მოყოლებულ რიგსა ჰქონდა მიკუთვნილი, ამგვარად α და ω ერთიმეორის მაგიერ იხმარებოდნენ და ასევე იყო დანარჩენ ასოთა ბგერითი მნიშვნელობა შეცვლილი, ასეთ სისტემას ატბაშ-ის (Atbasch) სახელი ჰქონდა².

ბერძნებს ისეთი სისტემის კრიპტოგრაფიაც მოეპოვებოდათ, რომლის მიხედვით ან კიტყვებში მთელი მარცვლები იყო ხოლმე გადასმული, ან უხმოვნებოდ იწერებოდა ზოგჯერ მთლად, ზოგჯერ ხმოვნების წერტილებით აღნიშნვით, ზოგჯერ კიდევ მთელი მარცვლების გამოტოვებით, ან მხოლოდ დასაწყისი ასოების დაწერით³.

როცა სიმბოთმწერლობა იშვიათ ხელობად შეიქნა და ჩვეულებრივი მკითხველისათვის სრულიად გაუგებარი გახდა, საიდუმლო წერისათვის ტაქტიკრაფიასაც ხმარობდნენ ხოლმე⁴. საიდუმლო წერისათვის საგანგებოდ შეთხზული რამდენიმე ანბანიც არსებობდა⁵.

სათვალავით კრიპტოგრაფია ანბანის ასოთა რიცხვის მნიშვნელობის სხვადასხვაგვარ შეცვლაზეა დამყარებული. რადგან ბერძნებს, მეტადრე კი რომაელებს, რიცხვით ოდენობათა აღსანიშნავად განსაკუთრებული ნიშნები ჰქონდათ, ამიტომ სათვალავითი კრიპტოგრაფიის სისტემა მათ აღმოსავლეთიდან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული. სათვალავითი კრიპტოგრაფიის ერთი სისტემა სიტყვათა მაგიერ სიტყვების ასოთა რიცხვითი მნიშვნელობის დასახელებაა, მეორე—სიტყვათა აზრის ასოების რიცხვითი ოდენობის ჯამით გამოხატვა, რასაც იზოფსეფია (Izopsephie) ეწოდებოდა, მესამე—რიცხვითი ანბანის სამჯგუფად (ერთეულად, ათეულად და ასეულად) დაყოფა და თითოეული ჯგუფის მნიშვნელობის უკუღმა მობრუნებით ხმარება და სხვ⁶.

საქართველოშიაც სცოდნიათ კრიპტოგრაფიის ხელობა. აკად. მ. ბ. როსტკინათქვამი აქვს, რომ ბევრი სხვადასხვა ქართული საიდუმლო ანბანის ნიმუში ჰქონია ხელთ.

¹ გარდტჰაუზენი, ბერძნ. პალ., II¹, 301—302.

² იქვე, 311.

³ იქვე, 302—304.

⁴ იქვე, 304—305.

⁵ იქვე, 305—306.

⁶ იქვე, 307—317.

უძველეს ნიმუშად ჯერჯერობით მაინც პ. ინგოროყვას მიერ გან-
მარტებულად X საუკ. ხელნაწერში შენახული საგალობელთა კრებულის შემ-
დგენელი მიქაელ მოდრეკილის „მიქაელის“ კრიპტოგრაფია, რომელ-
შიაც ასოების მაგიერ რიცხვითი მნიშვნელობა გამოყენებული; „ორმოცთ-
ათი ექუსასი ერთი ხუთი და ოკდაათი“¹. რაკი 40 ძველ ქართულ მწერლო-
ბაში ასო „მ“-ანით, 10 „ი“-ნით 600 „ქ“-ანით, 1 „ა“-ნით, 5 „ე“-ენით, 30
„ლ“-ასით აღინიშნებოდა, ამიტომ ამ საიდუმლო ანბანის მცოდნე პირს ზემო-
მოყვანილ რიცხვთა კრებული „მიქაელ“-ად უნდა წაეკითხა. ეს მაგალითი
სათვალავეთს კრიპტოგრაფიას ეკუთვნის.

ძველად რას უწოდებდნენ ჩვენში საიდუმლო ანბანს, ჯერ არ ვიცით,
მაგრამ XVII ს-ში „ანჯანის ანბანი“-ს სახელით ყოფილა ცნობილი. ეს
ტერმინი ფ. გორგიჯანიძესა აქვს ნახმარი, რომელსაც თავის თხზულე-
ბათა კრებულში საიდუმლო ანბანზე აქვს საუბარი და ერთი ამგვარის ნიმუ-
შიც მოყვანილი აქვს. გასაოცარია, რომ საბა ორბელიანს ეს სიტყვა არ
მოეპოვება ლექსიკონში. ხოლო ჩვენს ისტორიკოსს უწერია: „ქ. ვისაც სამა-
ლავეთ ერთმანერთთან წიგნის მიწერა გინდოდეს, ამას ქვეით რომ ანჯანის
ანბანი დაიწერების, ან ზებირად ისწავლეთ და დაიმახსოვნეთ და ან ანჯანის
ანბანი თან იქონიეთ ხოლმე, იმით მისწერდეთ და ან მოგწერდენ, წაიკითხვის.
ფარსადან გორგიჯანიძეს შეუწყვია. რაც ასო თქმასა და გაგონებას მოუწ-
დების, ყველა არის. ანჯანის ანბანი ეს არის:

ქ. აჯ. ბხ. გვ. დქ. ეწ. ვძ. ზც. ჰჩ. თშ. იყ. კლ. ლქ, მფ. ნუ, ოტ, პს, რყ“².

ამ საიდუმლო ანუ სამალავადი ანბანის მთელ საიდუმლოებას ანბანის უკუ-
ღმა მობრუნება და ერთი ასოს მაგიერ თავიდან მოყოლებული მეორის ხმარე-
ბა შეადგენს. ეს მეორე სანაცვლოდ შემოღებულ ასოთა რიგი ჩვეულებრივი
ანბანის ბოლოდან იწყება. ამგვარად ბგერა „ა“-ნის აღსანიშნავად ასოდ
„ჯ“-ანია მიღებული, „ბ“-ანის ნაცვლად „ხ“ და ასე ამგვარად. მაშასადამე,
ეს სისტემა უკუღმა მობრუნებულ ანბანს წარმოადგენს და დასავლეთი ევრო-
პის პალეოგრაფიის Athaseli „ატბაუს“ უდრის. ზემომოყვანილ ცნობაში ეს საი-
დუმლო ანუ ანჯანის ანბანი ფ. გორგიჯანიძის შეწყობილად არის გამოცხა-
დებული. ის გარემოება, რომ ს. ორბელიანს ანჯანის ანბანი მოხსენებული
არა აქვს, თითქოს უნდა გვაფიქრებინებდეს, რომ ეს ტერმინი მართლაც სა-
ყოველთაოდ გავრცელებული არ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ამას ჯერ კიდევ
გამორკვევა სჭირდება. აქ რომ ფ. გორგიჯანიძე მხოლოდ განმაახლებელი
უნდა იყოს და სრულებით ახალ მომგონებლობასთან არ უნდა გვეკონდეს
საქმე, ამას ის გარემოება ცხად-ყოფს, რომ ეს სისტემა ბერძნულ-რომაულმა
კრიპტოგრაფიამაც იცოდა. ამიტომ შესაძლებელია ფ. გორგიჯანიძე ან ძვე-
ლისა და მივიწყებულის განმაახლებელი ან სხვა ქვეყნის, ამ შემთხვევაში
სპარსეთის; მაგალითის მიმბაძველი იყოს, თუ იქ ამნაირი სისტემა არსებობდა.

¹ პ. ინგოროყვა, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია, თბილისი, 1913 წ., გვ. XII.

² იხ. ფარსადან გორგიჯანიძე და მისნი შრომანი, გამოცემა შ. ჯანაშვილისა,
თბილისი, 1896 წ., გვ. 72.

იმგვარადვე, როგორც შემომოყვანილ საიდუმლო ანუ ანჯანის ანბანში ბგერათა აღმნიშვნელი ასოები ჩვეულებრივია და ხოლოდ მათი მნიშვნელობაა შეცვლილი, ამნაირადვე ასოთა ჩვეულებრივი მოხაზულობაა XVII—XVIII სს-ის ხელნაწერებში ნახმარ კრიპტოგრაფებში, რომელთა მნიშვნელობა პროფ. აკ. შანიძემ განმარტა¹. ამ სისტემაში რიცხვითი და ფონეტიკური მნიშვნელობის შეცვლა საფუძვლად მიღებული.

„ჩვეულებრივი ასოებისთვის დათქმული ფონეტიკური მნიშვნელობის მინიჭების დროს მიღებულია მათი რიცხვითი მნიშვნელობა, სახელდობრ: ის ასოები რომელთა რიცხვითი მნიშვნელობა ერთეულებს წარმოადგენს, ნახმარია იმ ასოების ნაცვლად, რომელნიც შესაბამისად ათასეულებს გამოხატავენ და წინაუქმო ათასეულების ასოები ასეულებისას ენაცვლებიან შესაბამისად. ამასთანავე „შ“ და „ჰ“ ერთიმეორის შესატყვისობად არიან მიჩნეულნი და ერთიმეორის ალაგას არიან ნახმარნი. ამ საიდუმლო ანუ სამალავადი ანბანის გასაღები ასეა წარმოსადგენი:

ერთეულები	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	ა	ბ	გ	დ	ე	ვ	ზ	შ(ჰ)	ო
	1000 →								9000
ათასეულები	ჩ	ც	ძ	წ	ჭ	ხ	კ	ჯ	ჰ(ჭ)შ
	10 →								90
ათეულები	ი	კ	ლ	მ	ნ	ღ	ო	პ	ჟ
	100 →								900
ასეულები	რ	ს	ტ	უ	ფ	ქ	ღ	ყ	შ

ამგვარად, ამ სისტემით ერთეულების აღმნიშვნელი ასოების მაგიერ შესატყვისი ათასეულთა აღმნიშვნელი ასოებია ნახმარი და ათასეულების მაგიერ ერთეულების ასოებია მიღებული. ასევეა ათეულებისა და ასეულების აღმნიშვნელი ასოების შესახებ დაწესებული. ამგვარად შემდეგი კრიპტოგრაფია: „ჟჰ ჟჰ ნწ ბლწბტრ ჩურკ უდჭიტრ რჰ ჰფ წჩ ურკჩ წკწჩ უფჩწჩ ჟჰჟჟჟჰ ოჟ ჰფ“ ასე უნდა იყოს წაკითხული: „ქე შე ფდ ცოდვილი ამისა მწერალი იე ან და მისთა დედა მამათა შენდნს ღნ ან“².

მაგრამ სამალავადი ანბანისათვის ამა თუ იმ ენის ანბანის ასოთა ჩვეულებრივი მოხაზულობის ხმარება საიდუმლოების შენახვის თვალსაზრისით იმ მთავარ ნაკლს შეიცავდა, რომ უკვე ასოთა გარეგნულობა მათ სადაურობას ამჟღავნებდა, ხოლო რაკი კრიპტოგრაფის ენა ცნობილი იყო, ნიშნების გამოცნობის სიძნელე, თუ მეტად არა, სანახევროდ მაინც უკვე დაძლეულად უნდა ჩაითვალოს. ამიტომ ანჯანის ანბანის გამოგონნი ხშირად ბგერათა აღსანიშნავად ან სრულებით ახალ ასოს იგონებდნენ, ან სხვადასხვა უცხო ანბანებიდან ამოღებულსა და გადაკეთებულს ხმარობდნენ ხოლმე. ამგვარი სისტემის სამალავადი ანბანი ძველად ქართულადაც არსებობდა.

¹ ა. შანიძე, „ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები“, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, 1921 წ., № 1, გვ. 63—68.
² იქვე, 67.

ამგვარი ანბანით არის ნაწერი გელათის მონასტრის № 4 ხელნაწერის მინაწერები, რომლის სურათი კ. კეკელიძემ გაუგზავნა ნ. მარს. ამ ნიმუშების სურათი ნ. მარს მოყვანილი აქვს, რომელმაც ეს საიდუმლო ანბანი გაარჩია და მისი გასაღები შეადგინა. აი, მისი გასაღებიც:¹

ა	ბ	გ	დ	ე	ვ
ჟ	ზ	თ	ი	კ	ლ
მ	ნ	ო	პ	ჟ	რ
ს	ტ	ყ	შ	ჩ	ც
ძ	წ	ჭ	ხ	ძ	წ
ჭ	ც	ძ	წ	ჭ	ც
ძ	წ	ჭ	ც	ძ	წ
ჭ	ც	ძ	წ	ჭ	ც
ძ	წ	ჭ	ც	ძ	წ
ჭ	ც	ძ	წ	ჭ	ც
ძ	წ	ჭ	ც	ძ	წ
ჭ	ც	ძ	წ	ჭ	ც

ამის მსგავსივე სისტემის კრიპტოგრამა პროფ. აკ. შანიძეს რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმის ერთ ქართულ ხელნაწერში უნახავს, სადაც ასობეად გამოგონილი ნიშნები არის ნახმარი, მაგრამ რომელიც გელათის მონასტრის № 4 ხელნაწერში ნახმარისაგან თურმე განსხვავდებოდნენ. ნიშნების მნიშვნელობა აკ. შანიძეს გამოურკვევია, მაგრამ რვეული, სადაც ამის შესახები ცნობები ჰქონია, დაჰკარგვია².

პირადად მე იოანე ბატონიშვილისეულ ხელნაწერთა შორის ერთში არაბული რიცხვებითა და ასწვრივი ხაზებით დაწერილი კრიპტოგრამა მინახავს,

¹ ნ. მარსი, *Один вид грузинского криптографического письма*, ХВ, III, 205—207.

² ა. შანიძე, *ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები*, საქართ. მუზ. მოამბე № 1, გვ. 64, შენ. 1.

მაგრამ მაშინ არ აღმინიშნავს ამ ხელნაწერის № და შემდეგ უკვე იმ ხელნაწერს ველარ მივაგენი. ამიტომ შეიძლება იაქვას, რომ ქართული საიდუმლო ანბანი ჯერ კიდევ შესაგროვებელი და შესასწავლია.

დროთა განმავლობაში ასოებს გარდა სხვადასხვა ნიშნებიც გაჩნდა, რომელნიც წამკითხველს დაწერილი თუ გამოქანდაკებული აზრის სწორედ გაგებას უადვილებდნენ. მათ საზოგადო სახელად „ნიშანი“ იყო მიღებული.

ნიშნებს სხვადასხვა მიზნით ხმარობდნენ: ზოგი დაწერილი აზრის გაგების გასადვილებლად, ზოგი მთელი სიტყვებისა და რიცხვების შემოკლებით აღსანიშნავად, ზოგი კიდევ საგალობლის ჰანგის გადმოსაცემად. პირველი ჯგუფის ნიშნებს „განაჟამთილოზისა და სხაჟამი ნიშნავი“ ეწოდებოდა, მესამე „საგალობლი ნიშნავი“ იყო, მეორე ჯგუფს საგანგებო განსაკუთრებულ სახელად „ძარაგმა“ და „პატივი“ ჰქონდა.

§ 10. გვიანის განსხვავებული გამოთქმის ნიშნები

ყოველი ერის დამწერლობაში ანბანის შედგენილობა გარკვეულ ხანაში უკვე მთლად დასრულებული იყო ხოლმე, ცოცხალი ენა კი მუდამ ცვალებადია. იცვლება, რასაკვირველია, გამოთქმაც: ძველ ბგერას ამდენად ახალი და განმასხვავებელი ელფერი ემჩნევა ხოლმე, რომ მის აღსანიშნავად წინათ მიღებული ასო უკვე გამოსადეგი არ არის ხოლმე. ასეთ ახალ, ხშირად გარდამავალ, ბგერათა აღბეჭდვისათვის ძველ ასოს ზემოდან განსაკუთრებულ ნიშანს უკეთებდნენ ხოლმე.

1902 წ. სინას მთის მონასტრის ქართული ხელნაწერების აღწერის დროს ჩემი ყურადღება მიიპყრო ზოგიერთ ხელნაწერში სტრიქონს ზევით და სტრიქონს ქვევით დასმულმა ერთ და ორ-წერტილებმა, რომელნიც ზოგი ირიბად იყო განწყობილი. ამგვარი ორ-წერტილებისაგან შემდგარი ნიშნები სტრიქონს ზევით და ქვევით სიტყვებისათვის ასურულ დამწერლობაში იყო მიღებული და ქართულ ხელნაწერებში ნახმარი ორწერტილოვანი ნიშნები, ერთი შეხედვით, სწორედ ასურულისას მიაგვანან. მაგრამ ასურულში ეს ნიშნები ა, ე, ი, ო ხმოვნების გამოსახატავად იყო გარკვეული დროიდან შემოღებული, რადგან ასურულ დამწერლობას, ვითარცა სემიანთა დამწერლობასაც საერთოდ, ხმოვნების დასაწერად ანბანში ასოები არ ჰქონდა. ასურულში ამის გამო წერტილოვანი ნიშნებს თავიანთი დანიშნულების ასრულება შეეძლოთ. ქართულ ანბანში ყველა ხმოვნისათვის განსაკუთრებული ასოები არსებობდა და ამიტომ ორწერტილოვანი ნიშნების შემოღებას შეუძლებელია ისეთივე აზრი ჰქონოდა, რა მიზნითაც ისინი ასურულ დამწერლობაში შემოღებული იყვნენ. რადგან სრულებით უაზროდ წერტილების დასხმით ტექსტის წერის დროს ისედაც საკმაოდ მომქანცველ მუშაობას არავინ გაირთულებდა და გაადიდებდა, ამიტომ ამ წერტილოვანი ნიშნების დანიშნულების გამოკვლევა საჭირო და მომავალი კვლევა-ძიების საკითხად უნდა გასდეს. პირველად გამოსარკვევია, რამდენად გავრცელებული იყო ეს სისტემა ძველ ქართულ დამწერლობაში?

ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრების ხელნაწერის ტექსტში „ვ“ ასოზე სამწერტილიანი ნიშანი ზის ხოლმე ზევით. ამნაირად არის, მაგ., დაწერილი ციხე „ყველი“-ს სახელი. მარიამ დედოფლისეულ ქართლის ცხოვრების ხელნაწერში შესატყვის ადვილას (№ 513, გვ. 282) სწერია „ყუელი“ „უ“-ნით, თავზე სამწერტილიანი „ვ“-ის მაგიერ. ასეთი შესატყვისობა გვაფიქრებინებს, რომ ვინის ზემოთ დასმული სამი წერტილით დამწერელს უნდოდა მკითხველთათვის ეგრძნობინებინა, რომ აქ ჩვეულებრივი „ვ“ ბგერა არ ისმოდა. რაკი არც „უ“ დაუწერია, ცხადია, მისი აზრით, ამ სიტყვაში არც „უ“-ლა ისმოდა. მაშასადამე, აქ „უ“-ისა და „ვ“-ის საშუალო ბგერა უნდა ყოფილიყო, ის ბგერა, რომელსაც ანტონ კათალიკოზმა გამოხახატავდა ჭ ბრჯგუ მოუძებნა. შესაძლებელია, ბრჯგუობის ნიშანი სწორედ იმ სამი წერტილისაგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც XV საკ. დამლევის ზემოდასახელებულ ხელნაწერში გვხვდება.

ბრჯგუობის ანუ „საბრჯგუობა ნიშნის“ განმარტება ანტონ კათალიკოზსა აქვს თავის გრამატიკაში. ანტონ კათალიკოზის სიტყვით, „ღრამნიშანი სულისკუეთისა სახეთანი: ამას უკვე ზედწოდებულ ბრჯგუობ“ (ღრამ., 286). ბგერის „სხულადრე აღმოსვლა“ და „გამომვობა“, „ზედწოდებულ ბრჯგუობ“ (იქვე, 285). ერთგან მას ნათქვამი აქვს, რომ ბგერები „რომელნიცა არიან უტმონი, ითქმიან... ბრჯგუობ, რომელთაცა ზედა ნიშანი ესე საბრჯგუობანი დაგვსხამნ... თავით თუთ ვერ გამოღებისათუჳ ვმისა“ (იქვე, 116—117), თუმცა „უ“ ანტონ კათალიკოზს „თუტმონი“ ბგერად მიაჩნდა, მაგრამ „თუ“ სადმე ლექსსა შინა ოდესმე შეხუდების, მაგ., წუთა—გაბრჯგუვდების მცირედრე და ივმევს ნიშანსა ბრჯგუობისა“-ო (ღრამ., 117). მაგრამ ეს განმარტება ბუნდოვანია და ძნელი გასაგები. საბა ორბელიანს უფრო მკაფიოდ აქვს ახსნილი „ბრჯგუ“ ტერმინის მნიშვნელობა. მისი სიტყვით, ბრჯგუ ყრუსა ნიშნავდა და უ ბრჯგუც მართლა ყრუ უ-ნი იყო, რომელიც უკვე „ვ“-ს უფრო უახლოვდებოდა, თუმცა „ვ“-ინი არ იყო.

§ II რეაქციების ნიშნები და ნაწი

ძველად, როცა მწიგნობრობა განვითარდა და დამწერნიც დახლოვდნენ, სისწრაფის გულისათვისაც და საწერი მასალის სიძვირის გამოც სიტყვათა სრული წერის მაგიერ მთელი მარცვლების გამოტოვებით შემოკლებული წერა შემოიღეს. ამ წესით დაწერილ სიტყვას ზვიდან განსაკუთრებულ ნიშანს უკეთებდნენ ხოლმე, რაც მკითხველთათვის იმის მაჩვენებელი და დამამტკიცებელი უნდა ყოფილიყო, რომ წაკითხვის დროს ეს ასონაკლები სიტყვა უნდა სრულად აღედგინა. ამგვარი წერის წესი ყველგან იყო ძველად მიღებული და საქართველოშიც იცოდნენ ხოლმე. ასოს, ან მარცვლის ნაკლებობის მაჩვენებელ ნიშანს „პატივი“ და „პარაპა“ ეწოდებოდა. საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს „ქარაგმა ასო ნაკლების ნიშანი“-აო (ლექსიკ.) და „სადა ესე ჯდეს, ასო აკლია“-ო (იქვე, წინასიტყვაობა, XXVII).

ტერმინი „პატივი“ ეფრემ მცირის „გადმოცემისა“-დმი დაწერილ შესავალშია ნახმარი. მას ნათქვამი აქვს, რომ ანტიოქიის მახლობლად მდებარე ბერძენთა სემეონ-წმიდის მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერებში „საქიროდესა სიტყუსა თარგმანი (იგულ. თარგმანება) პატივთა ზედა წიგნისათა უწერია“-ო (ქკბ I, 217). წინადადება ვგონებ გადამწერთაგან დამახინჯებული უნდა იყოს და დედანში, ალბათ, ასე ეწერებოდა: „პატივითა კიდეთა ზედა წიგნისათა უწერია“-ო. ერთი სიტყვით, ეფრემ მცირეს უნდოდა ეთქვა, რომ ბერძენულ ხელნაწერებში განმარტებას კიდებზე წერდნენ დაქარაგმებული სიტყვებით. პატივი სპარსული სიტყვაა და თავსაკრავსა და თანამდებობას ნიშნავდა. სომხურშიც შემოსული იყო, სადაც *պատիւ*, ქართულის მსგავსად, სხვათა შორის სიტყვის შემოკლების ნიშნსაც ეწოდებოდა.

ტერმინი „ქარაგმა“ კი ბერძულიდან შეთვისებულ სიტყვად ჩანს. ბერძნულად *καράγαμα* „ტო ქარაგმა“ შუბლის, ან ხელის ნაოქს ნიშნავდა და, რაკი ქარაგმაც განივი სწორი ან გახრილი ხაზის მსგავსად იწერებოდა, ალბათ, ამიტომ უნდა იყოს შემოკლების ნიშნის გამომხატველ ტერმინად გამოყენებული.

ანტონ კათალიკოზს ქარაგმის უფრო ვრცელი და ზედმიწევნითი განმარტება აქვს. მისი სიტყვით, „ქარაგმი არს ღრამი რაჲმე ზედმდებარე ლექსთა დასამოკლებლად წერილისა“-ო (ღრამატიკა, 287). შემდეგ ქარაგმები მას ორ მთავარ ჯგუფად დაუყვია „*შაღრამსობითისად*“ და „*საშომვლადობად*“. *შაღრამსობითი ქარაგმები* ღვთაებისა, წმიდანებისა და სხვა ხშირად სახმარებელ საპატიო სიტყვებზე იწერებოდა, *საყოვლადო საზოგადო სიტყვებზე* მიღებულ ქარაგმებს ეწოდებოდაო (იქვე, 287—288).

სიტყვათა შემოკლებითი წერის აღსანიშნავად შეიძლება ტერმინად „*დაძაბამბმბა*“ ვიხმაროთ. სიტყვათა შემოკლებული წერა გავრცელებული იყო როგორც ბერძნულად, ისევე ლათინურადც. ქართველთა მეზობლებს, სომხებსაც, ქარაგმიანი წერა მიღებული ჰქონდათ. დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში იგი იმდენად გავრცელებული იყო, რომ შემოკლებათა სისტემის უცოდინარს ხელნაწერის წაკითხვა გაუძნელებოდა უკვე. ამიტომ უკვე რომელების დროს შემოკლებათა კრებულები არსებობდა, ხოლო შემდეგ, მაგონომ, არქიებისკოპოსად დასმულმა, კარლოს დიდისათვის შემოკლებათა ახალი კრებული შეადგინა. რაკი შემდეგში შემოკლებითი წერა ჩვეულებრივ წესად იქცა, ამის გამო შემოკლებათა ამხსნელი სხვადასხვა სახელმძღვანელოებიც გაჩნდა, რომელთაგან XV საუკ. ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო „*Modus legendi abbreviaturas in utroque jure*“. პალეოგრაფიისა და მეტადრე დიპლომატიკის შესწავლის დაწყებასთან ერთად მკვლევარსა ყურადღება ამ შემოკლებათა სისტემაზე მიიზიდა. J. L. Walther-მა VIII—XVI სს. ხელნაწერებიდან ფაქსიმილეს წესით გადმოიღო, ამოკრიბა და კრებულად შეადგინა, რომელიც 1752 წ. J. H. Jung-მა *Lexicon diplomaticum*-ის სახელით გამოსცა. ამ მავალითმა ბევრი წაახალისა, მაგრამ მხოლოდ 1846 წ. დაიბეჭდა შრომა, რომელიც, მართლაც, საყურადღებოა. ეს ნაშრომი L. A. Chassants ეკუთვნის და ეწოდება „*Dictionnaire des abréviations*“.

latines et francaises... du moyen age“, და იმდენად გავრცელდა, რომ 1884 წ. ამ წიგნის უკვე მეხუთე გამოცემა დაიბეჭდა. შასანის ლეწლი იმაში მდგომარეობს, რომ მან შემოკლებათა მრავალრიცხოვან მასალებში შემოკლების რამდენიმე საერთო სახელმძღვანელო პრინციპი აღმოაჩინა და ამისდა მიხედვით სათანადო ტერმინოლოგიაც შექმნა, რომელიც პალეოგრაფიაში ეხლაც მიღებული არის. მისი დანაწილების, ცოტა არ იყოს, რთული სისტემა პაოლიმ გაამარტივა (მისი შრომის გერმან. თარგ. „Die Abkürzungen in der lateinischen Schrift des Mittelalters“). მეორე იტალიელმა პალეოგრაფმა J. Kaffelli-მ თავის 1899 წ. დაბეჭდილ „Dizionario di abbreviature latine ed italiane“-ში, რომლის 1901 წ. ლაიპციგში გამოსულ გერმანულ თარგმანს „Lexicon abbreviaturarum“-ი ეწოდება, ყველა შემოკლება შემდეგ მთავარ ჯგუფად დაყო-

1) შემოკლებათა პირველი სისტემა სიტყვის მხოლოდ დასაწყის ნაწილსა წერდა, მეორე ნაწილს-კი დაუწერელს ტოვებდა და მის მაგიერ შემოკლების ნიშანს წერდა. ეს სისტემა პირველად ლ. შასანმა აღნიშნა და მანვე სახელად უწოდა suspension, ანუ შეკვეცა, რომელიც ამ სისტემას შერჩა: გერმანულ პალეოგრაფიაშიც Suspension-ს ხმარობენ. ლ. ტრაუბე გერმანულად ამის შესატყვისად Weglassung-ს, ანუ გამოტოვებას ხმარობს, ბ. ბრეტჰოლცი კიდევ Abbrechung-ს, მოტეხას. ქართულად ამ წესს შეიძლება „ბოლოშეკვეცილობითი დაპარაბმება“ ან მოკლედ „ბოლოშეკვეცილობა“ ეწოდოს.

2) შემოკლების მეორე სისტემა, პირიქით, სიტყვის პირველსა და ბოლო ბგერას ან მარცვლებს წერს, სამაგიეროდ შუა ნაწილის ასოებს დაუწერელსა ტოვებდა და სიტყვის თავზე შემოკლების ნიშნად ხაზი იყო ხოლმე გასმული. ეს სისტემაც პირველად შასანმა აღნიშნა და სახელად contraction-ი ანუ გამოტოვება უწოდა. ეხლაც პალეოგრაფიაში ამ სისტემას ეს სახელი აქვს და! გერმანელებიც Kontraktion-ს ხმარობენ, რომლის შესატყვისად ლ. ტრაუბეს გერმანულად Auslassung-ი მიაჩნია. ქართულად ამის აღსანიშნავად შეიძლება ტერმინად „შეკვეცილობითი დაპარაბმება“ ან მოკლედ „შეკვეცილობა“ ჭხმაროთ.

მე-3 და მე-4 სისტემა სიტყვის შემოკლებულს მეორე ნაწილს სხვადასხვა განსაკუთრებული სტენოგრაფიულის მსგავსი ნიშნებით წერდა ხოლმე.

მე-5 სისტემა შემოკლებას სიტყვის ზევით დაწერილი პატარა ასოებით ახერხებდა. საშუალო საუკუნეებში ეს სისტემა ძალიან იყო გავრცელებული.

მე-6 სისტემა შემოკლებულ ნაწილს საგანგებო ნიშნებით გამოხატავდა ხოლმე.

მაგრამ სიტყვათა შემოკლებითი წერის საკითხის მთავარი დებულებანი ლ. ტრაუბეს მიერ არის გამორკვეული. პირველად სწორედ მან მიაქცია იმ გარემოებას ყურადღება, რომ სიტყვათა შემოკლებათა მართო ტექნიკურ თვისებათა მიხედვით ჯგუფებად დაყოფა საკმარისი როდია, არამედ მათი ქრონოლოგიური უფროს-უმცროსობის საკითხის გამორკვევაც არის საჭირო. თვით ტრაუბეს მთავარ საკითხად სწორედ ეს მიაჩნია. ქარაგმიან ხელნაწერთა და

წარწერების შესწავლით მან დაამტკიცა, რომ უძველეს ხანაში სიტყვათა შემოკლების ბოლოშეკვეცილობითი სისტემა ყოფილა მიღებული, ე. წ. suspension-ის სისტემა. რომაელები ამას litterae singulares-ს ეძახდნენ. ხოლო შემდეგ, საშუალო საუკუნეებში ამის მაგიერ შუაშეკვეცილობის სისტემა, ე. წ. Kontraktion-ი ვრცელდება, როდესაც სიტყვის დასაწყისისა და დასასრულის ასოები იწერებოდა, შუავული კი ან გამოტოვებული, ან ორიოდ ბგერით აღინიშნებოდა¹.

ლ. ტრაუბემ სიტყვათა შუაშეკვეცილობითი წერის წესის სადაურობის საკითხიც გამოარკვია: ბერძნულ მწერლობას იგი დაბადების თარგმანთან ერთად ებრაელთაგან უნდა ჰქონდეს შეთვისებული, რადგან ებრაულში, იმგვარადვე როგორც დანარჩენ სემიან ერთა დამწერლობაშიც, სიტყვებში ყოველთვის უხმოვნებოდ იწერებოდნენ ხოლმე. წერის ეს წესი ბერძენ მთარგმნელებს უნდა ბუნებრივად შემოკლებითი წერის წესად სჩვენებოდათ. ხოლო რადგან ყველაფერი დაბადებაში მყოფი მისაბამევ მაგალითად იყო მიჩნეული, ამიტომ ბერძნულ ქრისტიანულ დამწერლობაშიც შეითვისეს, აქედან კი ლათინურშიც გადავიდა².

დაქარაგმება ელინურსა და ბიზანტიურ დამწერლობაში ძალიან იყო მიღებული და ყველანი იმნაირსავე დაქარაგმების წესს მისდევდნენ, როგორც ლათინურ დამწერლობაში არსებობდა. დაქარაგმება იმდენად გახშირებული და გადაქარაგმებული ყოფილა, რომ იუსტინიანე კეისარი იძულებული ყოფილა ორაზროვნობისა და ბოროტმოქმედების თავიდან ასაცილებლად დაქარაგმება სიგლებში სრულებით აეკრძალა³.

აღსანიშნავია, რომ იმისდა მიუხედავად, რომ უკანასკნელი 25 წლის განმავლობაში არაერთი ძველი ქართული ტექსტი ხელნაწერების მიხედვით სათანადოდ იყო გამოცემული და ამ გამოცემებს ქარაგმიანი სიტყვების სიაც ჰქონდა ხოლმე დართული, მაინც დაქარაგმების წესითა და ქარაგმის სხვადასხვა ფორმებით არავინ დაინტერესებულა და ეს საკითხიც ჯერჯერობით სრულებით შესწავლილი არ არის.

ქარაგმა ქართულ დამწერლობაში სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირად გამოიხატებოდა. მცხეთის ჯვრის ეკლესიის წარწერებში ქარაგმად სიტყვებს ზევით სწორი განივი ხაზი(—)ჩხარება. დამწერლობისდა მიხედვით ეს ქარაგმა კიდურწერტილიანდაც შეიძლება იყოს გამოყვანილი და კიდურსოლებრივადაც. ასევე სწორი განივი ხაზის სახითაა გამოყვანილი ქარაგმა ატენის ჯვრის კვარცხლბეკის ვეფან ატენელის წარწერაშიაც, კუმურდოს ტაძრის სტოას მარიამ დედოფლის წარწერაშიაც, ატენის სიონის 1050—5 წწ. წარწერაშიაც და თვით ქ. ანისის XIV საუკ. პირველი ნახევრის საჰმადინის წარწერაშიაც კი.

¹ L. Traube, Lehre und Geschichte der Abkürzungen, მისი Vorlesungen und Abhandlungen-ის I წიგნის გვ. 138—140.

² იქვე, 150—155.

³ J. Gardthausen, Griechische Palaeographie, II², 319—322.

მდივან-მწიგნობრულ დამწერლობაშიც მარტო უბრალო განივი ხაზი იყო ქარაგმად XIV საუკ-მდე.

მაგრამ კიჰაფორისძის რუსუდან დედოფლის დროინდელ წარწერაში შემდეგი სხვადასხვა სახის ქარაგმას ნახმარი:

ქობაირის კედლის წარწერაში კიდევ თუმცა ამის მსგავსივე, მაგრამ მანტი-ერთგვარი თავისებურებით შემკული ქარაგმები გვხვდება:

უძველეს, ხანმეტ ტექსტებიან ხელნაწერებში ქარაგმად განივ ხაზია მიღებული, მაგრამ თავში მას ზევითკენ, ბოლოში კი ქვეითკენ მიმართული კალმის მსხვილი დანაჰირები ანშვენებს ხოლმე. ჩვეულებრივ, ქარაგმა შემდეგშიც ასე იწერებოდა ხელნაწერებში, მაგრამ ზოგან ხაზი ოდნავ გახრილიც არის, მაგ. 864 წ. მრავალთავეში და უბისის ტაძრის წარწერაში.

XV ს-დან მოყოლებული მხედრული დამწერლობის ძეგლებში ქარაგმას უკვე სრულებით განსხვავებული სახეობა აქვს და გაკრული ონივით იწერება.

ესლა რომ ქართულ ძველ მწერლობაში სიტყვათა დაქარაგმების სისტემათა განხილვას შევეუდგეთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ უძველეს ჯერეთ ცნობილ წარწერას, რომელიც დავით ბოლნელი ეპისკოპოსისაგან ბოლნისის სიონის გარეთ კედელზეა გამოყვანილი და დაახლოებით 506 წ. ახლო ხანებს ეკუთვნის, ქარაგმიანი სიტყვა არ მოეპოვება, ჰაზარუხტის წარწერაშიაც ყველა სიტყვა სრულად სწერია. მაგრამ ეს ორი წარწერა საკმარისი არ არის, რომ ამის მიხედვით დავასკვნათ, თიქოს ამ დროს საქართველოში დაქარაგმება ჯერ არ სცოდნოდა.

მცხეთის ჯვრის კედლის წარწერებში ერთი მხრით საკუთარი სახელები—გრლ, მქლ, სტე არის დაქარაგმებული, მეორე მხრით ვედრების გამომხატველი სიტყვები—წო = წმიდაო-ს და შე = შეწყალებ. თემისტიის 5 სტიქონიან წარწერაში მხოლოდ ერთი სიტყვა ქსმან = ქრისტესმან-ს არის დაქარაგმებული. ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ სადაც ადგილის გამოზოგვა არ აიძულებდათ, დაქარაგმება იშვიათად იხმარებოდა.

ზემომოყვანილ მაგალითებში დაქარაგმების წესი სიტყვის, ან მთელი შუა ნაწილის, ან მისი უდიდესი ნაწილის გამოტოვებაზეა დამყარებული ისე, რომ სიტყვის ან მხოლოდ პირველი და უკანასკნელი ბგერა იწერება, მაგ., წო, შე, ან და ამას გარდა შუანაწილის ერთ-ერთი თანხმოვანიც, მაგ., გრლ-გაბრიელ, შქლ-მიქაელ, სტე-სტეფანე. როდესაც საკუთარი სახელის კანკლედობის casus obliquus-ი არის წარმოდგენილი, მაშინ ბრუნვის გამომხატველი ბგერაც იწერება ხოლმე, მაგ. ქსმან = ქრისტესმან. ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევაში, ცხადია, „კონტრაქციონ“-ის, ანუ „შუაშემოკლებითი დაქარაგმების“ მაგალითები გვაქვს თვალწინ.

V—VI სს. ხანმეტ ტექსტებშიც დაქარაგმება ნახმარია, მაგრამ ზომიერად. სახელთაგან დაქარაგმებულია: იჯ, იჯს, —ოი, ოისა, ოლისა, ოა, ონ; ოჯ, ოო, —ლნ, ღთისა, ღა, ღნ, —ქყნა, იშლი. ნაცვალსახელთაგან: თქნ, თნმან, თქნდა, თქნთაჲ, —რნი, რლი, რლსა; რნ, რლითა, რლნი; რლთა, —ყლი, ყლისა, ყლსა, ყლმან, ყლივე. ზმნის ფორმათაგან ჩვეულებრივ: ხრქა, რქა. თანდებულთაგან: გნ, ზა, წე. კავშირთაგან: ად, ვა, ვდ, ვე, ვრ, რ, რა, რამცა, ხ.

ვეფან ატენელის VII—VIII ს. წარწერაში დაქარაგმება უფრო ვახშირებულია. აქ საკუთარი სახელებიც დაქარაგმებულია: ქტე, ქტსა, ქტსთა, —ატნლ-ატენელ, —არხებითი სახელებიც: ძთა-ძალითა; —მზლნ —მამასახლისმან?, —ჯნი, ჯია-ჯვარი, ჯვარისა, —ნაცვალსახელებიც: შნძთა-შენისაძთა, რლთა-რომელთა, ყლთა-ყოველთა. რასაკვირველია, დაქარაგმებულია აგრევე „ან იყნ“—ამჟნ იყავნ.

ამ დაქარაგმებულ სიტყვათაგან, ერთის გარდა ყველანი შუაშემოკლებითი დაქარაგმების სისტემას ეკუთვნიან, ერთს კი „ატნლ“, რომელიც = ატენელ-ს, ის თავისებურება აქვს, რომ შუაში უხმოვნოდ არის დაწერილი და მხოლოდ თანხმოვანი აქვს შენარჩუნებული.

ამ უკანასკნელი მოვლენის თვალსაზრისით საყურადღებოა ქილ-ეტრატის იადგარი, რომელშიაც შუაშემოკლებითი დაქარაგმების წესიცაა ნახმარი (მაგ., ად, გი = გუერდი, ვა, ოო, რნ, ქე, შე, ჩნ, ჯდ-ჯმაჲ), მაგრამ ხშირია ისეთი დაქარაგმება, როდესაც სიტყვის მართო თანხმოვანები იწერება ხოლმე. ხმოვანი ასეთი დაქარაგმების დროს იწერება მხოლოდ თავში და ბოლოში, თუ სიტყვა ხმოვნი იწყება ან თავდება. ამნაირი დაქარაგმების მაგალითად შეიძლება დასახელებული იყოს: ბნსა, ეგლბნ, გლბსა, გქბთ, ვტყთ, ზცთ, მნთა, მცხენე, სლსა, ოგლბთ, ოკლო, ტკბლთა, ღლტყვსა, შგწყლნ, შსწრვდ, ცცხლსა, წმდთა, ცდვთა, წყლბჲ, ჯლთა და სხვაც ბევრი ამის მსგავსი. რადგანაც დაქარაგმების პრინციპი სიტყვის უხმოვნოდ დაწერაზეა დამყარებული, ამიტომ ასეთ წესს შეიძლება „უხმოვნოდ დაქარაგმება“ ვუწოდოთ. ეს სისტემა, უეჭველია, სემიანთა დამწერლობის მიმბაძველობას წარმოადგენს, რადგან ებრაულად, ასურულად და არაბულად წერის დროს ხმოვნები არ აღინიშნება და სემიანთა ანბანებში ხმოვნებისათვის ასოები არც კი არსებობს.

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ კილ-ეტრატის იადგარში თანდებული „გან“ დაქარაგმების დროს მხოლოდ დასაწყისი ასოთია წარმოდგენილი: ჩემ-თავგ = ჩემთავან-ს, საონჯეთავგ — საუნჯეთავან. ქართულ მდივანმწიგნობრულ დამწერლობაში ამნაირი დაქარაგმება უფრო ხშირია, მაგ., ქკზი = ქართლის კათალიკოზ-ს, კ = კათალიკოზ-ს, კ = კკონდიდელს, მწუ ხუცესი = მწიგნობართ-უხუცესს, მ = მთავარ მამას, მსი = მთავარეპისკოპოსს, წ = წილქნელს (იხ. ოპიზ. და შიომღვ. მონასტრ. საბუთები XI — XII სს.) და სხვა. მაინც, ასე მხოლოდ რამდენიმე ხშირად სახმარებელი სახელის დაქარაგმება ყოფილა წესად მიღებული. ასეთ წესს შეიძლება „**მხოლოდასოიანი დაქარაგმება**“ ეწოდოს.

მეტად საყურადღებოა დაქარაგმების მხრივ ყალაბოინას ეკლესიის 983 წ. წარწერა: იქ დაქარაგმებულ სიტყვებს ბოლო აქვთ შეკვეცილი. ეს გარემოება ამ ძეგლის გამომცემელს ე. თაყაიშვილს აღნიშნული არა აქვს და წანაკითხშიც ზოგან შევსებულია (იხ. Арх. Эк. III, 4—5).

თვით წარწერა ასეა ამოკრილი:

1. სახელი ღთ აღთ დ	7. სადებელ
2. მეოხებითა წდ ღთის	8. ლოცველად ძმა
3. აშობელისათ და	9. შვილთ ჩნ დ სვარა
4. შეწვენი ნათლიცე	10. სცლ ჩნ ბაგრტ ქრთ
5. ა აღვშე წდ ესე ე	11. თა მეფობსა დავ[ით კ]
6. მე დ ო ვ	12. ორაპლატობს ერ [თ]
	13. ობით ად ღნ ქრონ [კ]
	14. ონი იყრ სგ

ამ წარწერაში შემდეგი არაჩვეულებრივი დაქარაგმება გვაქვს: სახელი = სახელითა, დ-და, შვილთ-შვილთა, შეწვენი-შეწვენითა, აღვშე - აღვაშენე, წდ-წმიდა, სცლ-სალოცველად, ად-ადიდენ. ყველა ამ შემთხვევაში დაქარაგმებულ სიტყვებს ბოლოები დაუმთავრებელი აქვთ და წამკითხველმა უნდა შეავსოს. დაქარაგმების ამნაირი სისტემა ამ და შემდეგი დროის ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც გვხვდება. ცხადია, რომ აქ ე. წ. სუსპენზიონის ანუ ბოლო-შეკვეცილობითი დაქარაგმების წესი გვაქვს.

ზემონათქვამიდან ცხადი ხდება, რომ, რამდენადაც ჯერეთ ცნობილი ძეგლებიდან ჩანს, ქართული დამწერლობათამცოდნეობისათვის ლ. ტრაპუბეს დებულება დაქარაგმების წესის ქრონოლოგიური თანმიმდევნოების შესახებ გამოსადეგი არ არის: პირიქით, საქართველოში სუსპენზიონი, ან ბოლოშეკვეცილობითი დაქარაგმება, უძველეს ხანაში კი არა, არამედ X — XI სს-ში გვხვდება. მაგრამ საბოლოო დასკვნა აქაც მომავლის საქმეა.

ორი გარემოებაა კიდევ აღსანიშნავი: ერთი ის, რომ დაქარაგმების ერთ-სახეობა ხშირად დარღვეული არის ხოლმე და ერთი და იგივე სიტყვა ყოველთვის ერთნაირად არ არის დაქარაგმებული, არამედ სხვადასხვანაირად. შესაძლებელია აქ მერმინდელ გადამწერელთა ნამუშევრის კვალი იყოს. მომავალმა გულდასმითმა შესწავლამ ეგებ ისიც გამოარკვიოს, რომ ქართულ დამწერ-

ლობაშიც სამწერლობო მიმართულებათა მიხედვით გარკვეულ დაქარაგმებას შისდევდნენ,—მეორეც ის, რომ ერთსა და იმავე ძეგლში დაქარაგმების რამდენიმე წესი არის ხოლმე გამოყენებული, ზოგჯერ, როგორც ეს ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ერთი სიტყვის დაწერის დროსაც ამნაირი მოვლენა გვხვდება ხოლმე.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ ასო-რიცხვნიშნებსაც ხშირად ზევიდან ქარაგმა აქვთ ხოლმე.

§ 12. განკვეთილობისა და სასვენნი ნიშნები

თავდაპირველად აღამიანი ჯერ იმდენად განვითარებული და დახელოვნებული არ იყო, რომ წერისა თუ წარწერის ამოკრის დროს სიტყვებისა და წინადადებათა დაყოფაზე ეფიქრა. მაშინ ის მხოლოდ იმაზე ზრუნავდა, რომ ასოები სწორედ გამოეყვანა. ამიტომ ყველგან და ყველა ენაზე უუძველესი წარწერები ისეა შედგენილი, რომ ასო ასოს მისდევს და არც სიტყვები და არც, მით უმეტეს, წინადადებები ერთიმეორისაგან დაშორებულიც კი არ არის. სად თავდება ერთი სიტყვა და სად იწყება მეორე, არა ჩანს. არც ის ჩანს, სად თავდება ერთი წინადადება და სად იწყება ახალი. ეს თვით მკითხველმა უნდა გამოარკვიოს. მხოლოდ შემდეგში მიუხვდა აღამიანი სიტყვების ერთიმეორისაგან განცალკევების მნიშვნელობას და საამისოდ ნიშნები იქნა შემოღებული. მაგრამ ეს სასვენნი ნიშნები კი არ ყოფილა, რომელთა საშუალებით წინადადება წინადადებისაგან და თვით ერთს წინადადებაშიაც წვერთაშორისი გრამატიკულ-ლოგიკური დამოკიდებულება აშკარადება ხოლმე, არამედ მხოლოდ სიტყვათა მექანიკური განცალკევება იყო. ამით აიხსნება იხ გარემოება, რომ ამ ხანაში არამცთუ სიტყვებსა ჰყოფენ ნიშნებით ერთიმეორისაგან, არამედ რთულ სიტყვებსაც ანაწილებდნენ და თანდებულებიან ზმნებსაც და ორ-ნაწილად არსებით სახელებსაც განცალკევებულად წერდნენ: თანდებულსა და ზმნას შუა, რთული სიტყვების ნაწილებს შორისაც იმგვარადღე იყო ხოლმე ნიშანი ჩასმული, როგორც დამოუკიდებელ სიტყვებს შორის.

დიდ ხანს, საუკუნეთა განმავლობაში, კაცობრიობას განკვეთილობისა და სასვენნი ნიშნების საჭიროებაზე წარმოდგენაც-კი არ ჰქონდა და უმთოლდ წერდა და კითხულობდა. ამიტომ შედარებით ძალიან გვიან გაჩნდა განკვეთილობისა და სასვენნი ნიშნები. მათი აუცილებლობის აზრიც ნელნელა განმტკიცდა და მხოლოდ თანდათანობით ჩამოყალიბდა მათი ხმარების წესრიგიც.

სანამ ხანმეტი პალიმფსესტები აღმოჩნდებოდა, ეფრემ მცირის სიტყვების ზეგავლენით გვევონა, რომ განკვეთილობისა და სასვენნი ნიშნები საქართველოში პირველად ეფრემ მცირემ შემოიღო. მაგრამ სახარების ხანმეტი ტექსტები ცხადყოფენ, რომ როგორც განკვეთილობისა, ისევე სასვენნი ნიშნები ქართულ-მწერლობაში უკვე VI ს-ში უხმარიათ. შემდეგ, არაბთა ზა-

ტონობაში VII—VIII სს-ში მომხდარი შედარებითი დაქვეითების წყალობით, სასვენი ნიშნების ხმარებას გადაჩვეულან და მხოლოდ განკვეთილობის ნიშნები-ღა უხმარიათ.

ხელმეორედ რომ ქართულ მწერლობაში სასვენი ნიშნები შემოიღეს, „სასუენად“-აც და „განსაკუთეულად სიტყვა“ წერტილები იხმარებოდა მხოლოდ. **წარტილი** (1091 წ. ხელნაწ., ქკები I, 215; ეფრემ მცირე, ქკები I, 218) ზმნა „წერტვა“-საგან ნაწარმოები მიმღეობაა, რაც ჩხვლეტასა ნიშნავდა. მაშასადამე, პირველად „წერტილს“ ნაჩხვლეტის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევ. ეს გარემოება საბა ორბელიანმა ციკოდა და ლექსიკონში მოხსენებული აქვს. თავდაპირველად წერტილს ხმარობდნენ მხოლოდ „**განსაკუთეულად სიტყვა**“, რომ სიტყვები ერთიმეორისაგან გაეყოთ და მათი წაკითხვა გაეადვილებინათ. საამისოდ ორი ან სამი წერტილი იყო მიღებული. ამ დროს არც ავტორები, არც გადამწერელნი მოთხრობის აზრთა ერთიმეორისაგან გამოყოფაზე არ ფიქრობდნენ, ისე რომ თვით წამკითხველის საქმე იყო და მის ცოდნასა და მიხედრილობაზე იყო დამოკიდებული, აუ როგორ გაეგო თხზულების სინტაქსური აგებულება და ავტორის აზრი. დიდებულ ქართველ მეცნიერს ეფრემ მცირესაც აღნიშნული აქვს, რომ წინანდელ ქართველ ავტორებს „არარაჲ ეღუაწა წერტილითა განკუეთისათჳს საკითხათაჲსა“, ისე რომ სწორედ ამის გამო „ზეპირით უქმდა ვაკუეთაჲ ყოველთა სახელოვანთა მკითხველთა“. ამგვარ პირობებში, თავისდათავად ცხადია, რომ წამკითხველს თხზულების „**მართლად განკუთილობის**“ სრული რწმენა არ შეიძლებოდა ჰქონოდა. მხოლოდ ვიორგი მთაწმიდელს შემოუღია პირველად განკვეთილობის ნიშნები. ამავე ხანაში კი ბერძნებს, ეფრემ მცირის მოწმობით, სასვენიცა და განკვეთილობის ნიშნებიც საყოველთაოდ შემოღებული ჰქონიათ, ამის წყალობითო,— ამბობს ზემოაღნიშნული ქართველი მეცნიერი,— „ესოდენ მისანდობელ არს წიგნები მათი მართლად ვაკუეთილობისათჳს, ვითარ ჩუენი საგალობელი, რაოდენი დიდისა მის მნათობისა გიორგი მთაწმიდელისაგან თარგმნილ არს“-ო (ქკები I, 218).

გიორგი მთაწმიდელის შემდგომ სასვენ-განკვეთილობის ნიშნების შემოღება ქართულ მწერლობაში ცნობილმა ეფრემ მცირემ სცადა. მან საფუძვლად წერტილი აიღო და მთელი სისტემა შეიმუშავა. ტექსტის დანაწილებისა და ნიშნების ხმარების დროს ეფრემ მცირეს გაუთვალისწინებია მხოლოდ სამ-მოთხვარი შესაძლებლობა: ერთი მხრით, მას საჭიროდ მიაჩნია საგანგებო ნიშანი „**მცირედ სასუენად**“ და „**დიდად სასუენად**“, მეორე მხრით— „**სრულიად დასაბოლოებლად და ახლად დასაწყებულად სიტყვა**“, ანუ მოთხრობისა. ამას გარდა, მას აუცილებლად მიაჩნია ნიშანი „**განსაკუთეულად სიტყვა**“. ამ სინტაქსური დამოკიდებულების ცხადყოფელ ნიშნებს გარდა, ეფრემ მცირემ ერთი-ერთი მათგანი სადეკლამაციო მიზნით, „**ჰმის საჰჰჰჰჰჰ**“ იხმარა, რომ მკითხველს სცოდნოდა, სად რაგვარი ხმის მოქცევით უნდა წაეკითხა დაწერილი ტექსტი, რომ სწორედ ამ ადგილას უნდა „**ჰმაჰ იქციოს მკითხველმან**“ (ქკები, I, 218).

ეფრემ მცირემ შემდეგი განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნები შემოიღო: „ყოველივე ჩემ მიერ თარგმნილი წიგნი ერთ წერტილად და ექუს წერტილად გამიკუეთია“-ო, — ამბობს იგი: „**არწმინდელი უკუე—მცირედ სასუენად, მრწმინდელი—გასაკუთეთლად სიტყუსაჲ და სმწმინდელი—დიდად სასუენად, მშუსწმინდელი—სრულიად დასაბოლოებლად და ახლად დასაწყებლად სიტყუსა**“. მაგრამ „არს ოდესმე იშვათ რომელ არა დასაბოლოებლად ზის ექუსწერტილი, არამედ ვმისა საქცევად ოდენ, რომელი-ესე მეტაფრასთა შინა უფრო იპოების, რაჟამს მოწამე მსაჯულისა მიმართ მეტყუელებდეს და მყის ღვთისა მიმართ ცვალის მეტყუელებაჲ, ესევითარსა ამას ადგილსა ექუსწერტილი უზის არა რათა დააბოლოოს, არამედ რათა ვმაჲ იქციოს მკითხველმან“-ო (ქკბი I, 218). ეფრემ მცირის ზემოაღნიშნული სისტემა მთელმა განათლებულმა ქართველობამ მიიღო. ამ სისტემის გავლენის კვალი თვით მდივან-მწიგნობრულ დამწერლობასაც კი ემჩნევა და სიგლების შინაარსისდა მიხედვით დანაწილების აღსანიშნავად XI საუკ. დამლევადან უკვე იხმარება (ამაზე იხ. ჩემი ქართული სიგელთამცოდნეობა).

აღსანიშნავია, რომ ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრების ხელნაწერში სიტყვათა ერთიმეორისაგან განკვეთილობის ნიშნად სამი წერტილია ნახმარი, სასვენ ნიშნად კი მძიმეა შემოღებული.

საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში განკვეთილობა—სასვენი ნიშნების შესახებ არაფერი აქვს ნათქვამი. თუმცა „მძიმე“, რომელიც ანტონ კათალიკოზს (და უკვე უწინაც) სასვენ ნიშნად აქვს ნახმარი, საბასაც მოეპოვება, ნაგრამ სულ სხვანაირად არის განმარტებული. თვით ნიშნის (,) გამოხატულების შემდგომ საბა ორბელიანი ამბობს: „ამას ეწოდების ვარია, რომელ არს მძიმე, სადა ქუეიდამ უჯდეს, მუნ ვმის დადაბლება ვამს“-ო (წინასიტყვაობა, XXVII). მაშასადამე, გამოჩენილ ქართველ მეცნიერს მძიმე საინტონაციო ნიშნად მიაჩნია და არა სასვენ ნიშნად. ანტონ კათალიკოზი კი ამბობს: „სულისკუეთისა მიერ განრჩეულნი სიტყუანი არა სრულად და დასასრულად დაინიშნუიან წერილთა შინა რომელთამე ღრამთა მიერ. დანიშვნა არასრულისა სიტყუსა იქმნების წერილთა შინა ღრამით ამით, მაგალითებრ (,) და ამას უკვე ზედწოდებულ ვარია, ხოლო ჩვენებრ მძიმე. დანიშვნა სრულისა იქმნების ნიშნითა ამით, მაგალითებრ (.) და ამას უკვე ზედწოდებულ სტილმა, ხოლო ჩვენებრ წერტილი. ხოლო დანიშვნა დასასრულ სიტყუსა იქმნების ნიშნითა ამით, მაგალითებრ (:) და ამას უკვე ზედწოდებულ ჩვენებრ ორი წერტილი“¹. ეს ანტონ კათალიკოზის დებულება XVIII საუკ. მეორე ნახევარში საქართველოში საყოველთაოდ მიღებული იყო.

§ 13. პირობითი ნიშნები

განკუთილობისა და სასვენი ნიშნების გარდა, სხვა ბევრნაირი ნიშნები არსებობდა. ზოგი უბრალოდ ხსოვნისათვის იხმარებოდა და მხოლოდ პირადი მნიშვნელობა ჰქონდა; მაგ., ღავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მოთხრო-

¹ ანტონ კათალიკოზი, ქართული ღრამატიკა, 1885 წ., გვ. 293, § 48.

შილი აქვს, რომ დიდებულმა მეფემ „წინა დაიდვა ოდესმე წიგნი სამოციქულო წარსაკითხავად და, რაჟამს დაასრულის, ნიშანი დასუის ბოლოსა წიგნისასა, ხოლო მოქცევასა წელიწდისასა მით ნიშნით აღვთუაღეთ, ოცდაოთხჯერ წარეკითხა“-ო (ცა მწთ-მწსა ღწისი, *548, გვ. 319). ცხადია, დავით აღმაშენებელს რაღაც ნიშანი უხმარია იმის აღსანიშნავად, რომ თხზულება წაკითხული ჰქონდა. ეს ნიშანი და მისი მნიშვნელობა მეფის მახლობელ პირებსაცა სცოდნიათ, ისე რომ ამის წყალობით შეეძლოთ გამოერკვიათ დავით აღმაშენებელს რომელი წიგნის კითხვა უფრო ჰყვარებია და თითოეული მათგანი რამდენჯერ წაუკითხავს.

ნიშნებს სხვადასხვა ცნების მოკლედ გამოსახატავადაც ხმარობდნენ ხოლმე, მაგალითად, იმის მაგიერ, რომ დაეწერათ თავი, ან ბოლო, ან ლამისთევა, ან სხვა რომელიმე ტერმინად მიღებული სიტყვა, სიმოკლისათვის შესატყვის ნიშანსა წერდნენ. სინას მთის მონასტრის 992 წ. № 16 ხელნაწერში და სხვაგანაც მაგ., ნათქვამია: „სადა სახარებისა თავი არს დასაწყებელი ესე ქანწილი ზის ნიშნად, სადა დასრულდებოდეს ბოლო, ესე ჯწი ზის ხინგურითვე, კეთილად გულისკმა-ყავ-ო (იხ. გვ. 316 v., აგრეთვე იმავე მონასტრის № 19 ხელნაწ., გვ. 262 v—278 v, შეად. ქტბი I, 208, 5). მაშასადამე, დასაწყისის ან თავის აღსანიშნავად „ქანწილი“¹ ყოფილა მიღებული, დასასრულისათვის—„ჯმარო“. „ქანწილი“ ან „წილქანი“ თავის ანუ დასაწყისის ნიშნად მიღებული ყოფილა საზოგადოდ. თ. ს. უ. მუზეუმის № 37 თუ 38 ხელნაწერში, სადაც ათანასი ალექსანდრიელის ფსალმუნთა თარგმანებისა და დანაწილების წინასიტყვაობაა მოთავსებული, სხვათა შორის, ნათქვამია: „სადა წერილ იყოს ესე ვითარმედ „თაყუანისცემად“, ცან-ლა, მუნ დიდებად ითქუას და მუნვე წითლითა წილქანი ზის და ესე ფსალმუნთა, ხოლო კანონთა თავი თუთ საცნაურ არს და თანავე ჩამოწერილ არს“-ო (ქტბი I, 94 და მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქლი მწერლობა I, 190).

სინას მთის ქართველთა მონასტრის დაუღალავ მწერალს იოანე-ზოსიმეს კიდევ თავის საეკლესიო კალენდარში შემდეგი ნიშნები აქვს ნახმარი: „ესე ნიშანი (წრე შუაში მოქცეული ჯვარედინით) ღამის თევისა არს: და ესე ნიშანი X სპირინსათჳს არს: და ესე ნიშანი: ≡ ჟამის წირჳსათჳს არს: საბა წმიდისა წესსა ზედა, გულისხმა-ყავ, :: ესე მარხვანი წმიდათა დღესასწაულთანი“-ო, და თავის ნაწარმოებში მართლაც ამ სიტყვების მაგიერ ყველგან ზემომოყვანილი ნიშნები დაუსხამს.

პირობით ნიშნად „ჩიტის თუალი“-ც გვხვდება ხოლმე. საქ. საისტორიო საზოგადოების 1661 წ. № 342 ჟამნგულანში ნათქვამია: „ესე დასდებელნი და გალობანი, რომლისაცა მოციქულისათჳს გინდეს, ამისთჳსცა ითქმიან სიტყუსა ქცევითა, გარნა სადაცა ჩიტის თუალი ჯდეს, სახელს მას აღგიღს იტყვი“-ო². მაშასადამე, „ჩიტის თუალი“ სახელდება აღნიშნავდა.

¹ ქანწილი, ან წილქანი წარმოადგენს ხუცური ასომთავრული „ქ“ და „წ“ ასოების შენაერთის მონოგრამას.

² ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, საისტ. მასალ. II, 50.

ს. ორბელიანსაც თავის ლექსიკონის შესავალში ხელნაწერებისა და მისგან ნახმარი პირობითი ნიშნები აღუნუსხავს განმარტებითურთ (იხ. გვ. XXVIII და XXIX). საბას ნათქვამი აქვს: „ესე ოთხი ნიშანი ქუეყნისმზომელობის ჯელოვნებანი არიანო“ და ამას შემდეგი ახსნა მისდეს, — „... ამას ეწოდების სტილმა, რომელსა ჩვენ წერტილს და სახელს სდებენ ერთად. — ამას უწოდენ ღრამად, მეორედ, რამეთუ წერტილისაგან წარზიდულ არს... □ ამას უწოდენ ეპიფანიად, რომელიცა ზედაკერძო იხილებს. — * ხოლო ამას უწოდენ სტერეოდ, რომელიცა ქუემო კერძო გეგმი იყო ორისაცა... შეისწავლე ქართულადცა სახელები ესე არს: სტილმასი — წერტილი, ღრამმისა — წარზიდული, ეპიფანიასი — საჩანო, სტერეონისი — მყარი“-ო.

ნიშნების სახელები ბერძნულია და ამის გამო საფიქრებელი იყო, რომ ბერძნულიდან ნათარგმნი თხზულებებიდან უნდა იყოს შემოპოყვანილი ცნობები და ნიშნებიც ამოღებული, მაგრამ ბერძნულში ამგვარი ნიშნები, რამდენადაც გარდტჰაუზენის თხზულების მიხედვით ამის გამორკვევა შეიძლება, არა ჩანს.

§ 14. რიცხვთნიშნები და უღის საანგარიშო ნიშნები

რიცხვის ოდენობათა აღსანიშნავად თავდაპირველად მხოლოდ ხაზებსა ხმარობდნენ. თითოეული ხაზი ერთეულს აღნიშნავდა. ეხლაც წერა-კითხვის უცოდინარნი ამგვარადვე იქცევიან და ხეზე დანით დააქდევენ ხოლმე: რამდენი ჭდეც არის ამოჭრილი, იმდენი ერთეული არის ნაგულისსმევი. განვითარების ამ საფეხურზე ჯერ ათეულებისა და ასეულების გასარჩევად არავითარი განსაკუთრებული ნიშნები არ მოიპოვება, რაც ცოტად მაინც დაწინაურებული ერისათვის სრულებით აუცილებელია. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ უკვე კრიტოსელთ ერთეულებისათვის ასწვრივი ხაზი ჰქონდათ ხოლმე განკუთვნილი, ათეულებისათვის კი განივი ხაზები, ასეულების გამოხატვა კი წრეებით სცოდნიათ. კვიპრელებსაც დაახლოებით ამგვარივე სისტემა ჰქონდათ¹.

ბერძნებსაც ემჩნევათ ხაზებით რიცხვითი ოდენობის აღმნიშვნელობის კვალი, მაგრამ განსაკუთრებით პირველი ოთხი რიცხვისათვის-ღა ჰქონდათ შენარჩუნებული I II III IIII. ხუთიდან მოყოლებული მთავარ ოდენობათა აღსანიშნავად უკვე ამ რიცხვთა სახელების დასაწყისს ასოებსა ხმარობდნენ ხოლმე, მაგ., 5 Πέντε—Γ, 10 Δέξα—Δ, 100 Ηεκατόν—Η, 1000 Χίλιοι—Χ. ამაზე მცირე ოდენობისათვის კი ხუთამდის ისევ ხაზებით კმაყოფილდებოდნენ ხოლმე. ამგვარად, 6 ასე იწერებოდა II, 7—VII, 8—VIII, 9—IIII, 10—Δ, 11—ΔI, 12—ΔII, 13—ΔIII, 14—ΔIIII, 15—ΔΓ, 16—ΔΓI და ასევე დანარჩენიც 20-მდე. დოდეკა-ს აღსანიშნავად Δ Δ იხმარებოდა, 20—ΔΔΔ, 40—ΔΔΔΔ, ხოლო 21—ΔΔI და სხვა. 100—Η, 200—HH, 300—HHH, 400—HHHH და სხვა². როგორც ნათლად ეტყობა, ეს სისტემა ერთისა, 5, 10, 100 და 1000 კომბინაციაზეა დამყარებული.

¹ გარდტჰაუზენი, ბერძ. პალ., II², 354.
² იქვე: 354—355.

ამ სისტემამ დიდხანს იბატონა საბერძნეთში და ჯერ კიდევ პერიკლეს დროს ამას ხმარობდნენ ოფიციალურ საბუთებსა და ანგარიშებში. შემდეგ კი ანბანის რიცხვ-ნიშნები იყო ამისათვის შემოღებული. ეს რიცხვითი ანბანი, რასაკვირველია, მაშინ კი არ იყო შედგენილი, როდესაც საყოველთაოდ გავრცელდა და ათენშიაც მიღებულ იქნა, არამედ გაცილებით უფრო ადრე. ვ. ლარფელდის აზრით, იგი 700 წ. ქ. წ. უკვე შედგენილი უნდა ყოფილიყო მიღებულ და შემდეგ იქიდან გავრცელდა სხვაგანაც საბერძნეთში¹.

რომაელებმა თავიანთთვის განსაკუთრებული, ესლა რომაული რიცხვითი ნიშნების სახელით ცნობილი, სისტემა შეიმუშავეს, რომელიც ძირითადი და ნაწარმოები ნიშნების შეერთებით ახერხებს ყოველგვარი ოდენობის გამოსახვას. ძირითადი ნიშნები იყო I, V, X, L=50, C=100, D=500 და M=1000. პომატების ნიშანი ძირითადისას მარჯვნივ უზის ხოლმე, მაგ., II=2, III=3, VI=6, II=XI, XII=XII, LI=LI, ხოლო გამოკლების აღსანიშნავად ნიშნები ძირითადს წინ უძღვის და მარცხნივ უზის, მაგ., 4=IV, 9=IX და სხვა.

ეგრეთწოდებული არაბული რიცხვითი ნიშნები თვით არაბებს, არაბი მეცნიერის მას უღის სამართლიანი ცნობით, ინდოელთაგან აქვთ შეთვისებული. VIII საუკ-ში არაბებს იგი უკვე საყოველთაოდ მიღებული ჰქონდათ. 813—833 წწ. მოჰამმედ იბნ მუსამ ალ-ხვარაზმელმა შეადგინა თავისი თხზულება მრიცხველობის შესახებ. ეს ნაწარმოები არაბულიდან დაახლოებით 1120 წ. ლათინურად გადათარგმნილი იყო. იგი XIV საუკ. ხელნაწერებში „Liber Algorismi“-ს სათაურით იყო შენახული. ამ თხზულებიდან დასავლეთ ევროპას უკვე XII საუკ. საშუალება ჰქონდა ე. წ. არაბული ციფრები შეესწავლა. უძველესი ლათინური ხელნაწერი, რომელშიაც არაბული ნიშნებია ნახმარი 1143 წ. არის დაწერილი. ხელნაწერები XII საუკ-ის მეორე ნახევარს ეკუთვნიან. მაგრამ არაბულ ციფრებს XV საუკუნემდე იშვიათად ხმარობდნენ ხოლმე². ბიზანტიელებმა ამაზე უფრო გვიან დაიწყეს მათი ხმარება, რასაკვირველია, დასავლეთის ზეგავლენით.

საქართველოშიაც უძველეს, ქრისტიანობის ხანაში რიცხვის აღსანიშნავად, ბერძნულის მსგავსად, ანბანის ასოები იხმარებოდა ხოლმე. უკვე ხანმეტექსტებში ანბანი რიცხვნიშნებადაც არის გამოყენებული იმავე რიცხვითი მნიშვნელობით, როგორც შემდეგში გვხვდება. როდის შემოდის ჩვენში ეს სისტემა, ამის გამოსარკვევად ჯერ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ შემოღების შემდგომ მეთვრამეტე საუკუნის დამლევაძემ, თვით XIX საუკ-ის დამლეგსაც კი რიცხვითი ანბანი იყო მიღებული ყოველგვარი ანგარიშების აღსახსნავად. მაგრამ უკვე XI საუკ-ის ძეგლებში ჩვენ ინდო-არაბული ციფრებიც გვხვდება საქართველოში. პირველად ინდო-არაბული რიცხვის ნიშნები ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის კედლის წარწერაში გვხვდება, რომელიც დათარიღებულია 223 ანუ 1003 წლით. არაბული ციფრები თვით თარიღშია ნახ-

¹ W. Larfeld, Griechische Epigraphik, 3. Aufl., 1914 წ., გვ. 293—294,

² B. Bretholz, Lateinische Paläographie, გვ. 109—110.

მარი¹. მეორედ ატენის მახლობლად მდებარე ვერეს ეკლესიის კედლისავე წარწერის თარიღშიცა ნახმარი².

ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ე. წ. არაბული რიცხვის ნიშნების უძველესი ნიმუშები არაბეთს გარეშე დასავლეთ ევროპაში კი არ უნდა ვეძიოთ, არამედ საქართველოში, სადაც ეს ციფრები თითქმის საუკუნე-ნახევრით უფრო ადრე გვხვდება, ვიდრე დასავლეთში. როგორ და რა გზით შემოვიდა საქართველოში ეს რიცხვის ნიშნები, ჯერ გამორკვეული არ არის. შესასწავლია ჯერ კიდევ ისიც, თუ რამდენად ვავრცელებული იყო ინდო-არაბული ციფრების ხმარება XI—XIII სს-ში. მაინცდამაინც ის გარემოება, რომ შექდეგში მათი ხმარება არ გახშირებულა, რასაკვირველია, ამ ნიშნების ფართო წრეებში გავრცელებულობის მომასწავებელი არ არის. საბერძნეთის მსგავსად, საქართველოშიც ინდო-არაბული ციფრების ფართო ხმარება დასავლეთი ევროპის გავლენის შედეგი იყო.

მაშასადამე, ქართული პალეოგრაფიისათვის უმთავრესი მნიშვნელობა ანბანის რიცხვნიშნებსა აქვთ. ამიტომ აქვე მოვყავს:

1 ა	21 კა	500 ფ	9000 ჰ
2 ბ	29 კთ	600 ქ	10000 ჭ
3 გ	30 ლ	700 ლ	100000 რჩ
4 დ	40 მ	800 ყ	1000000 ჭჭ
5 ე	50 ნ	900 შ	ამას გარდა, $\frac{1}{3}$ ალინიშნე-
6 ვ	60 ჯ	1000 ჩ	ბა +, ხოლო ნახევარი ი.
7 ზ	70 ო	2000 ც	
8 ძ	80 პ	3000 ძ	
9 თ	90 ქ	4000 წ	
10 ი	100 რ	5000 ჳ	
11 ია	200 ს	6000 ხ	
19 ით	300 ტ	7000 ჯ	
20 კ	400 უ	8000 ჳ	

აღსანიშნავია, რომ ასორიცხვნიშნებში ხშირად 0-ეს მაგიერ „ჰ“-ივე ნახმარი და ამგვარად ჰ 8-ს უდრის, ხოლო 0 8000-ის აღმნიშვნელია ხოლმე. შკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ასეთ შემთხვევებში არავითარი შეცდომა არ არის, არამედ ხმარების სრულებით შეგნებული წესთა. ქ. ანისის ქართლისაკათალიკოზის ეტყფანეს ბრძანების შემცველ წარწერაშიც თარიღი 438 ქრონიკონი „ჰლჰ“-თი არის აღნიშნული³ და აქაც „წ“-ს მაგიერ „ჰ“ არის.

ანბანის ასოთა ზემომოყვანილი რიცხვითი მნიშვნელობა ამოღებულია ფ. გორგიჯანიძის ნაშრომიდან (იხ. მ. ჯანაშვილის გამოც. გვ. 71)

¹ იხ. ბ რ თ ს გ ს განმარტება ამ წარწერის შესახებ *Mém. de l'Acad. des sc., nouv. ser. IV, p. 346*, ხოლო სურათი იქვე, *Pl. I, № 3*, და *Voyage arch. Six. rapp., 30*.

² იხ. *Six. rapp.*, გვ. 30.

³ მ. ბ ა რ ი, *Надпись Епифания, католикоса Грузии*, ИАН, 1910 წ., გვ. 1436—1439.

დს საბა ორბელიანის ლექსიკონის შესავლიდან, სადაც, სხვათა შორის, მას „ანბანთა რიცხვთა სწავლანი“-ც აქვს მოყვანილი (გვ. XXIII). ფ. გორგიჯანიძეს თავისი ცნობა „მწაქდრული ქრონიკა“-ს სახელით შეუმკია (გვ. 71). აღსანიშნავია, რომ აქ ჩვენ მეცნიერს 10000-ით აქვს სწავლა დამთავრებული. ვტყობა, ჩვეულებრივ, ამაზე შორს XVIII საუკ. დამდეგს ანგარიშის დროს არც მიდიოდნენ. ხოლო თუმნებისათვის მიღებული ნიშნის ხმარება 100 000 მინალთუნამდე დაწერის საშუალებას აძლევდა. ათათასითვე ათაგებს თავის ცნობას ფ. გორგიჯანიძეც, რომელსაც შემდეგი აქვს ნათქვამი: „არაბული ქრონიკოს ანგარიში ქართულის ანბანით ანით დაჭირული ჭოგმდისინ ათჯერ ათასს იტყვის, არაბული აღიფ-ბე (ე. ი. ანბანი) ათასის მეტს არ იტყვის, ამიტომ რომ მვედრულს ანბანსა ცხრა ასო მეტი აქვს არაბულს ასოზედან“. ამას არაბული ასორიცხვის განმარტება მოსდევს „აბა თუ მვედრული ქრონიკო რისთვის ათიათასია და არაბული ათასის მეტი არ არის, ეს ასოები განაცხადებს“-ო და შემდეგ ქართული ანგარიშია განმარტებული. ს. ორბელიანს „სწავლა“ 1000 000-მდე მიყვანილი აქვს ევროპული სისტემის მიმბაძველობითა და სომხური ანგარიშის წიგნის მიხედვით (იხ. გვ. XIX — XXI).

ფულის ანგარიშის წარმოებისა და ჩასაწერადაც იგივე ასორიცხვნიშნებია გამოყენებული. მაგრამ ასოები აქ უკვე ფულის გარკვეული ოდენობის გამომხატველია ხოლმე. ამის გამო ფულის ქართულ ანგარიშწარმოებაში ფულის ერთეულების აღნიშვნის მაგიერ სათანადო ასორიცხვნიშანი იწერებოდა ხოლმე, რომელსაც წამკითხველი, ისევე როგორც დამწერელი, ფულის შესაფერის სახელად გულისხმობდა. მხოლოდ თუმნის აღსანიშნავად განსაკუთრებული, ასოსაგან გარეგნული მოხაზულობით განსხვავებული, ნიშანი იხმარებოდა ჰ, რომელიც, როგორც ქართულ საფას-საზომთამცოდნეობასა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგიაშია განმარტებული, ჰ ასოს გაკრული ხელით დაწერილი გამარტივებული მოხაზულობისაგან არის წარმომდგარი.

ფულის ქართული ანგარიშწარმოება ასორიცხვთა შემდეგ მნიშვნელობაზეა დამყარებული:

		ს	1 აბაზს
ე	აღნიშნავს ერთ ფულს	ტ	6 შაურს
ი	2 ფულს	უ	2 აბაზს
კ	1 ბისტს	ფ	10 შაურს
ლ	6 ფულს	ქ	3 აბაზს
მ	2 ბისტს	ღ	15 შაურს
ნ	1 შაურს	ყ	4 აბაზს
ძ	3 ბისტს	შ	18 შაურს
ო	14 ფულს	ჩ	1 მინალთუნს
პ	4 ბისტს	ც	2 მინალთუნს
ვ	18 ფულს	ძ	3 მინალთუნს
რ	2 შაურს	წ	4 მინალთუნს

კ	5 მინალთუნს	ჯ	8 მინალთუნს
ხ	6 მინალთუნს	ჰ	9 მინალთუნს
ყ	7 მინალთუნს	ძ	1 თუმანს.

როდესაც თუმნის რაოდენობის აღნიშვნა სურდათ, მაშინ ჯერ თუმნის რიცხვის გამომხატველი ასორიცხვნიშანი იწერებოდა, შემდეგ თუმნის აღმნიშვნელი ნიშანი, რომელიც მარჯვნიდან მარცხნისაკენ წარმოზიდული ზევიდან თუმნების გამომხატველ ასორიცხვნიშანს ჰფარავს ხოლმე.

ამ პირველი შეხედვით, თითქოს რთული და უაზრო სისტემის გაგება სრულებით ადვილი იქნება, თუ აღამიანს შემდეგი სამი ძირითადი დებულება ეცოდინება: 1) როგორც ქართულ საფას-საზომთამცოდნეობაში განმარტებული მაქვს, 1 ქართული ფული ასო „ე“-ით იმიტომ აღინიშნებოდა, რომ 1 ქართული ფული 5 ნახევარ-დრახმიან სპილენძს იწონიდა და 5 ამ უკანეს ძირითად ერთეულს შეიცავდა; 2) მეორე დასახსომებელი დებულებაა, რომ 1 ბისტა = 4 ფულს, 1 აბაზი = 4 შაურს, 1 მინალთუნი = 5 აბაზს და 1 თუმანი = 10 მინალთუნს; 3) ქართული ანგარიშწარმოების სისტემა იმაზეა დამყარებული, რომ იქ ფულის ერთეულის გამოსახატავად ის ასორიცხვნიშანი იწერებოდა, რამდენი ძირითადი უკანინესი ერთეულის შემცველი იყო ესა თუ ის ფული. რაკი 1 ბისტში 4 ფული ითვლებოდა, მაშასადამე, 1 ბისტში 20 უკანინესი ერთეული უნდა ყოფილიყო, რადგან 1 ფული, როგორც ვიცით, 5 ძირითადი ერთეულის შემცველი იყო. სწორედ ამიტომ არის, რომ 1 ბისტა „კ“ ასორიცხვნიშნით გამოიხატებოდა. ამგვარადვე რაკი 1 შაური = 10 ფულს, ამიტომ 1 შაურის აღსანიშნავად 50-ის გამომხატველი ასო „ნ“ იხმარებოდა, აბაზისათვის—200 აღმნიშვნელი „ს“ და 1 მინალთუნისათვის—1000 აღმნიშვნელი „ჩ“, ხოლო 10 მინალთუნისა ანუ 1 თუმნისათვის—10000 გამომხატველი „შ“.

§ 15. სავსისკო ნიშნები

ნიშნები ვალობის ჰანგების ჩასაწერადაც იხმარებოდა. რასაკვირველია, ეს სავალობელი ნიშნები განსაკუთრებული მოხაზულობისა იყვნენ და მათი დაწერაც ყველას არ შეეძლო, არამედ შესაფერის ცოდნას მოითხოვდა. მიქაელ მოდრეკილს თავის სავალობელთა კრებულში ნათქვამი აქვს: „შევკრიბენ სავალობელნი... რომელნი ვპოვენ ენითა ქართველთაჲთა მეხურნი, ბერძნული და ქართულნი სრულნი ყოვლითა განგებითა... სიმართლით სისწორითა კილოთაჲთა და უცთომელობითა ნიშნისაჲთა“ (ქტბ I, 112).

ამ ანდერძიდან ჩანს, რომ სავალობელის ჰანგს მაშინ „კილომ“ რქმევია, ხოლო ჰანგის გამომხატველ ნოტებს „ნიშანი“ ჰქონია სახელად. რაკი ჰანგის ანუ კილოს დასაწერად განსაკუთრებული ცოდნა იყო საჭირო,

ანიტომ საამისოდ საგანგებო დამწერნი ყოფილან, რომელთაც, თურმე, „მნიშ-
ვნილი“¹ ეწოდება.

ქართული სამუსიკო ნიშნები მეცნიერულად შესწავლილი არ არის და
მათი წაკითხვა ჯერ ვერ ხერხდება. არსებობს ცნობილი ფრანგი მეცნიერის
ტიბოს პატარა შენიშენა, რომელიც ქართულ სამუსიკო ნიშნებს ეხება².

¹ ათონის მონას. ხელნაწ. ივ. ბ. მარი; Агиографические материалы по груз.
рукописям Иаера, ч. I, 1900 წ., 88-87.

² Abbé I. Thibaut, Нотные знаки в грузинских рукописях, ив. X. В. 1914.
т. III, вып. II, стр. 207—212.

ქართული ეპიგრაფიკის განვითარების მეთხუთედი საუბრა

§ 1. პალეოგრაფიულად მნიშვნელოვანი ძეგლების დათარიღებისათვის

პალეოგრაფიის ყოველმა მკვლევარმა კარგად იცის, რომ დამწერლობის უძველესი ძეგლები ყველა, და საზოგადოდ ეპიგრაფიკულ ძეგლთა დიდი ნაწილი, დაუთარიღებელია. W. Larfeld-საც თავის ბერძნულ პალეოგრაფიაში ეს გარემოება მკაფიოდ აღნიშნული აქვს¹. დამწერლობის განვითარების ისტორიისა და დამახასიათებელი საფეხურების შესწავლა კი უნდა უეჭველად ქრონოლოგიურად განსაზღვრული ძეგლების დაკვირვებაზე იყოს დამყარებული. რაკი უძველესი ხანისათვის დათარიღებული ძეგლები არ მოიპოვება, ამიტომ მკვლევარი უთარიღო ძეგლების დაწერილობის დროის გამორკვევასა და დაახლოებით დათარიღებას ცდილობენ, ხოლო შემდეგ ამ დაახლოებით განსაზღვრული და მერმინდელი თარიღიანი ძეგლების მიხედვით დამწერლობის ზოგადი ხასიათისა და ასოთა მოხაზულობის განვითარების საფეხურების ქრონოლოგიურ საზღვრებსაც არკვევენ ხოლმე.

უთარიღო ძეგლების დათარიღება, ჯერ ერთი, თვით ამ ძეგლის შინაარსით შეიძლება და უპირველესად იქ მოხსენებულ ისტორიულ პირთა დროის მიხედვით, — შემდეგ ენის მიხედვით, როდესაც იქ ნახმარი გრამატიკული ფორმებისა და ტერმინების გაჩენისა და გავრცელების ქრონოლოგიური საზღვრები გამორკვეულია, — დასასრულ, ასოთა მოხაზულობის თვისებათა მიხედვით, როდესაც დათარიღებული და თარიღიანი ძეგლების მიხედვით ასოთა მოხაზულობის ნიშანდობლივი თვისებების გაჩენა და არსებობის ხანგრძლივობა ქრონოლოგიურადაც განსაზღვრულია.

პირველად, მშასადაამე, საუბარი პალეოგრაფიულად მნიშვნელოვანი ძეგლების თარიღს უნდა შეეხოს და ქვემოთ ამ საკითხზე იქნება ლაპარაკი: ჯერ ეპიგრაფიკული ძეგლები გვექნება განხილული, შემდეგ წიგნური დამწერლობისა, მერმე ნუსხახუცური მდივან-მწიგნობრული დემწერლობისა და, დასასრულ, ნუსხამხედრული დამწერლობის ძეგლებს განვიხილავთ.

¹ W. Larfeld, Griechische Epigraphik 3. Aufl., გვ. 183.

§ 2. პიპრაჟიკალი აბგლები

ეპიგრაფიკულ ძეგლთაგან უძველესად ბოლნისის სიონისა და მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერები უნდა იქნეს მიჩნეული. არცერთი მათგანი დათარიღებული არ არის, მაგრამ მცხეთის ჯვარის წარწერების დათარიღება შედარებით ადვილია იქ მოხსენებული ისტორიული პირების წყალობით, ამიტომ ჯერ მცხეთის ჯვარის წარწერების დათარიღებას უნდა შევეხეთ.

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ქანდაკებათა წარწერებს შორის საყურადღებოა სტეფანოსისა, დემეტრისა, ადრნერსეხსა, ქობულისა და თემისტიას წარწერები.

ქართული საისტორიო წყაროები (მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ჯუანშერი და სუმბატ დავითის ძე) ჯვარის ორივე ეკლესიის აგებას გვარანსა, სტეფანოსსა, დემეტრეს, ადრნერსეს და სტეფანოს ადრნერსეს ძეს მიაწერენ¹. თუმცა არც ამ ისტორიკოსთა მოთხრობაშია ქრონოლოგიური ცნობები, მაგრამ საქმის მიმდინარეობის მიხედვით მთელი ეს ამბავი VI საუკუნის დასასრულიდან მოყოლებული VII საუკუნის პირველ ნახევრამდეა ნაგულისხმევი.

ჩემი „ქლი ერის ისტორია“-ში უკვე აღნიშნული მქონდა, რომ ადრნერსე ანუ ადარნასე მართლაც VII საუკუნის დამდეგის პოლიტიკურ მოღვაწეთა შორის გვხვდება: იგი იხსენიება იმ მიწერ-მოწერაში, რომელიც ქართველთა და სომეხთა შორის ყოფილა სარწმუნოებრივი უთანხმოებისა და კამათისა ვამო (I, 215). მოსე ცურტაველი ეპისკოპოსი სომხეთის კათალიკოზის მოადგილის ვრთანესისადმი მიმართულ წერილში თხოულობდა, რომ ამ უკანასკნელს აღმოსავლეთ საქართველოს გაელენიან პირებთან მიეწერა ადრნერსეხსა, ვაჰანისა და ბუზრმიჭრისათვის *საჲ მარსერსჲს და ჟანანს და ჩრდილჲს (ჩიქჲ ქიქიყ, 133, 7-9)*. სომეხთა კათალიკოზის მოადგილე სწორედ ასეც მოქცეულა და კირიონ ქართლის კათალიკოზისადმი გაგზავნილი ეპისტოლე ამ სამი მთავრისადმისაც მიუმართია (იქვე, 133, 2). სუმბატ გურგანის მარზპანის ქართლის კათალიკოზისადმი გამოგზავნილი წერილიც კირიონის შემდგომ იხსენიებს „მთავართა ქვეყნისა თქვენისათა. ადრნერსეხსა და ყოველთა ვარგთა“ (*ქუჩანსაყ აქჲარქჲ. მარსერსჲს და ამისნაჲს ცადაყ, იქვე, 168, 2-3*). თვით ქართული ეკლესიის მწყემსმთავარიც თავის საპასუხო ეპისტოლეს სუმბატისადმი მიმართულს ადრნერსეხსა და სხვა მთავართა სახელითა წერდა (იქვე, 170, 6-8; იხ. აგრეთვე გვ. 174, 18).

ორი უკანასკნელი შემთხვევა ცხად-ყოფს, რომ მაშინდელ აღმოსავლეთ საქართველოს მთავართა შორის პირველობა ადრნერსეს ეკუთვნოდა და, თუ სხვების დაუსახელებლობა შეიძლებოდა, მისი სახელი უეჭველად უნდა მოხსენებული ყოფილიყო. რადგან ზემომოყვანილი მიწერ-მოწერა 607 წ. ეკუთვნის, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ადრნერსე ამ დროს უკვე ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწე ყოფილა.

¹ Е. Такайшвили, Описание, II. 724—726; ჯუანშერ #410, 411, 414, 415, გვ. 193—197; სუმბატ, ცა ბაგრ. #572, გვ. 341—342.

ადრნერსეს ერისმთავრობის დასაწყისის ქრონოლოგიურად განსაზღვრა ამასზე უფრო მეტი ზედმიწევნით შეიძლება. ადრნერსე მარტო აბრაამის წერილში კი არ გვხვდება, არამედ უკვე ვრთანესისაშიც. ხოლო ვრთანესი სომეხთა საკათალიკოზო ტახტის მოადგილედ უკვე 602—3 წლიდან ითვლებოდა 606 წლამდე, როდესაც უკვე კათალიკოზად აბრაამი იქნა არჩეული. მაშასადამე, 604—5 წელსაც დაახლოებით ადრნერსე უკვე ერისმთავრად უნდა ყოფილიყო¹.

თუ ადრნერსეს მოღვაწეობის დასაწყისის თარიღი დაახლოებით მაინც ირკვევა, მისი ერისმთავრობის ხანგრძლივობის განსაზღვრისათვის მკვლევარნი იძულებულნი იყვნენ თავიანთი მოსაზრებანი სათუო და სიმტიციეს მოკლებულ ცნობებზე დაემყარებინათ. პირველად სახელოვან ქართველ მეცნიერს ბატონიშვილს ვახუშტს მოუხდა სტეფანოსისა, ადრნერსესი და სხვათა ერისმთავრობის ქრონოლოგიური განსაზღვრა. საკმარისია, ადამიანმა მისი წინასიტყვაობის შესაფერისი ადგილი გადაიკითხოს, რომ დარწმუნდეს, რამდენად გაქირებულ მდგომარეობაში ყოფილა ამ შემთხვევაში ჩვენი გამოჩენილი ისტორიკოსი. არავითარი განსაკუთრებული ქრონოლოგიური ცნობები ამ საკითხის გამოსარკვევად მას არ ჰქონია ხელთ, არამედ იძულებული ყოფილა სინქრონობის ანუ თანამედროვეობის მეთოდზე დამყარებული „წლის მრიცხველობით“ გამოეანგარიშებინა ყველა ამ ხანის თარიღები². თვით ის მოსაზრებანი, რომელთაც ვახუშტი აიძულეს ქეშმარიტად სწორედ მისგან განსაზღვრული თარიღები მიეჩნია და არა რომელიმე სხვა წლები, მას თავის თხზულებაში ჩამოთვლილი არა აქვს. სტეფანოს I ერისმთავრობის თარიღად 600 — 619 წწ. აქვს მიღებული (იქვე, 109), ადარნესესთვის 619 — 639 წწ. (იქვე, 113) და სტეფანოს II-თვის 639 — 663 წწ. დაუწესებია. ბართლომე, ე. პახომოვი და უკანასკნელად პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ეცადნენ ვახუშტის მიერ შემუშავებული ქრონოლოგია შეესწორებინათ. მაგრამ თუ სტეფანოსისთვის ასე თუ ისე ნუმისმატიკური ცნობების გამოყენება შეიძლებოდა და გამოყენებული იყო კიდევ, ადრნერსესთვის ამგვარი დასაყრდნობი საფუძველი, ზემოაღნიშნულის გარდა, რომელიც მისი მოღვაწეობის დასაწყისის დათარიღებას გვშეულის, არ მოიპოვებოდა. უკვე ამ თარიღს უნდა ცხადე-ყო, რომ ვახუშტის ქრონოლოგია ურყევი არ იყო. პროფ. გ. ჩუბინაშვილმა ვახუშტისაგან მიღებული ადრნერსეს ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტიონის შესწორებაც სცადა და ფიქრობდა, რომ სტეფანოს II გაერისმთავრებისათვის ვახუშტის დადებული თარიღი 639 წ. ოცი წლით უწინარეს ანუ 620 წ. უნდა ვიგულისხმოთ. ამის საბუთად მას ქართველი მემატიანის ერთი ცნობა მოჰყავს, რომლის მიხედვითაც ჰერაკლე კეისრის საქართველოში შემოსვლის დროს ადრნერსეს მაგიერ სტეფანოსია³. მართლაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“

¹ სრ. *სტ. პ. შქინაშვილი, სსსრ. კორპორაციის მდიანი*, გვ. 137-139, შენიშ. 2 და გვ. 140.

² იხ. ვახუშტის საქ. ისტორია I, დ. ბაქრაძის გამოცემული, გვ. IV—V.

³ მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი, *თბ. უნ. მოამბე* № 2, გვ. 58—61 და *Die kleine Kirche des heiligen Kreuzes von Mzchetha. Untersuchungen zur Gesch. d. d. e. o. r. g. Baukunst. Erster Band. Erstes Heft. Tiflis, 1921, გვ. 43—44, 46.*

სწორედ ასე გვისურათებს მაშინდელი საქმეების ვითარებას (იხ. *Описание*, II, 724 და 726). მაგრამ მარტო ის გარემოება, რომ ამ შემატანეს ჰერაკლე კეისრის თანამედროვედ სტეფანოს დიდი, ე. ი. I, მიაჩნია და არა მეორე, როგორც პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ფიქრობს¹, ამ ცნობას საეჭვოდ ხდის, მით უმეტეს, რომ უტყუარი საბუთის თანახმად 605 — 607 წწ. აღმოს. საქართველოს ერისმთავრად აღრნერსეა და არა სტეფანოსი. ცხადია, არც ქართლის მოქცევის შემდგენელს ჰქონია ნამდვილი ცნობები ამ პირთა მთავრობის დროის შესახებ და თავის თხზულებაში დაასლოებით, იქნებ იმავე თანამედროვეობის მეთოდის საშუალებით, ხანის განსაზღვრის დროს შეცდომა მოსვლია. მისი ცნობა სანდო უნდა იყოს, როგორც ეტყობა, მხოლოდ მთავართა ურთიერთშორისი ნათესაობითი დამოკიდებულებისა და ჯვარის ეკლესიის აგების შესახებ.

აღრნერსე განთქმული მთავარი ყოფილა და მის მოღვაწეობაზე სხვაგანაც გვხვდება ცნობა, რომელიც მისი ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტიონის განსაზღვრას უფრო მტკიცე საფუძვლით შეგვაძლებინებს. სომეხთა ისტორიკოს მოსე კალანკატუელს სახელდობრ აღნიშნული აქვს (რასაკვირველია, თავისი ერთგრთი უფრო ძველი წყაროს მიხედვით), რომ აღბანთა მთავარი ჯუანშირი სპარსელებთან ბრძოლის დროს დაჭრილი პირველი გამარჯვების შემდგომ ქართველთა საზღვრებში იმყოფებოდა. იქ მასთან მოვიდა კაცი დიდად პატიოსანი, ამ ქვეყნის მმართველი აღრნერსე მთავარი, რომელსაც რომელთა მეფობისაგან სამმაგი პატივი ჰქონდა. დაჭრილისადმი მოვლა-მზრუნველობის გარდა, მან, თურმე, დაურღვეველი საზავო ურთიერთშორისი ხელშეკრულება დასდვა და ქართველთა ჯარი მიაშველა აღბანთა მთავარს (... «*ხოყარქერ ყორბხაქ თო თარმანსიძუ ორყო სე ანუქ მსბაყათიქ. აკენ მსარსრსჩქ ქესან აქსარჩქნუ ირ ხერხასქ ყარხერციქ ქან ქ ჰრქმანკსლეე ქხაყაროცქსჩქნსჩქ იანქერ, ყოქერ ზა ს ქელიქ ყაარქერ ყქქერ ზირა მსბქ დაჟიქსსან ზირა ეკაქქსარქქან ქრეციქქან ზაითრსოქ: შაქსტამ ქაოყარსიქს ს ანუქსქ მსარსნიქქან ზაითათისაქ ერე მქმსარსნი*» ანუ იქ *კენასქნიქქან ეკიქს ორყო*». *შათ. სკილანქე*, ლუკასიანის ვამ., 203—204). სომხური საისტორიო წყაროს ცნობა იმ სამმაგი პატივის შესახებ ჩვენთვის ესლა ადვილი გასაგები არ არის და ამის გამო ბუნდოვანად გვეჩვენება, განუმარტავად მაინცდამაინც გამოუღვეგარი იქნება.

ბიზანტიაში კეისრები საკარისკაცო პატივებს რომ ურიგებდნენ, ამასთანავე ერთად მათ ყოველწლიურად სარგო ეძლეოდათ, რომელსაც როგა (*ρῶγα*), ანუ მერმინდელი ქართული გამოთქმით როქი ეწოდებოდა. ზოგჯერ ბიზანტიის მეფეები ერთსა და იმავე პირს ერთბაშად რამდენსამე, ორს ან სამს და მეტს პატივსაც აძლეოდნენ ხოლმე, რასაკვირველია, რომ ამ საშუალებით მას უფრო მეტი როქი მიეღო ბიზანტიის სახელმწიფო ხაზინიდან. მაგ., მიხეილ ატტალიოტი იყო პატრიკიოსი და ანთიპატოსი, ამალფიის

¹ უნდა აღვნიშნო, რომ იგი აღრნერსეს და სტეფანოს I თარიღებით ისე არ იყო დაინტერესებული, რამდენადაც გუარამისით (იხ. მისი ზემოდასახ. თხზულება, 44).

ჰერკოგი იოანე III სამი პატივით ყოფილა დაჯილდოვებული და იწოდება პატრიკიოსად, ანთუპატოსად და ვესტად¹. ამგვარადვე კეისარი მიხეილ VII დუკა 1074 წ. რომბერტ გეისკარს, რომლის ასულსაც სარძლოდ თხოულობდა, პირდებოდა, რომ მის ერთ-ერთ შვილს ერთბაშად 10 პატივს მისცემდა კუ-რაპალატობიდან მოყოლებული სპათაროკანდიდატამდის, რომ ამგვარად მას ყოველწლივ ბიზანტიის ხაზინიდან 2 კენდინარი მიეღო როქად². სომხური საისტორიო წყაროს შემომოყვანილი ცნობაც აღრნერსე ერისმთავრის შესახებ სამმაგი პატივის თაობაზე, რომელიც მას ბიზანტიის სამეფოდან მიღებული ჰქონია, უეჭველია, ამგვარადვე უნდა ვაგიგოთ: აღრნერსეს ერთბაშად სამი პატივი ექნებოდა მოცემული. მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერაში იგი ჯპატოსად არის მოხსენებული. ჯპატოსი ლათინური კონსულის ბერძნული შესატყვისობაა, თავდაპირველად რომის სახელმწიფოში დიდ ხელისუფლებად მიჩნეული, იმპერატორობის ხანაში თანდათანობით ჩამოქვეითდა. XI ს-ში ბიზანტიაში იგი მესამე პატივი იყო ქვევიდან მოყოლებული³, ამ დროსაც ჯპატოსობა შედარებით დიდ პატივად ითვლებოდა და მისი წარამარა დარიგება არ შეიძლებოდა. XI საუკ. ბიზანტიელი დიდებულის დარიგებაში პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ბერძენთა მეფეები, თუ არ უცხოელ მეფეთა გვარიშვილებს, ჩვეულებრივ უცხო ქვეყნელებს, გინდაც კარგი შთამომავლობისას, ბიზანტიის სამსახურში მყოფთ პატრიკიოსობასა და ჯპატოსობას არ აძლევდნენ⁴. VII ს-ში, ცხადია, ჯპატოსობას უფრო მეტი მნიშვნელობა და ფასი ექნებოდა.

მის შემდგომ ცხადი უნდა იყოს, რომ მოსე კალანკატუელის წყაროს ცნობა აღრნერსე ქართველთა მთავრის ბიზანტიის სამეფოდან სამმაგი პატივით დაჯილდოვებულობის შესახებ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ რადგან ჯპატოსობა მესამე საფეხური იყო ქვემოდან, ამიტომ აღრნერსეს ჯპატოსობის გარდა პროტოსპათარობა და სპათაროკანდიდატობაც უნდა ჰქონოდა, ე. ი. მართლაც ერთბაშად სამი პატივის მქონებელი ყოფილა.

ასეა თუ ისე მაინც, რაკი სომხურ წყაროში მოხსენებული აღრნერსე ქართველთა მთავარი ბიზანტიის სახელმწიფოს პატივით ყოფილა შემკული და მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერაშიც იგი ჯპატოსად, ე. ი. ბერძნული სკარისკაცო პატივით შემკულად არის მოხსენებული, ამიტომ ქართული ეპიგრაფიკული და სომხური საისტორიო წყაროს ცნობები ერთიმეორეს კარგად უდგება.

რადგან აღრნერსე ერისმთავრის მოღვაწეობის დასაწყისის თარიღი დაახლოებით მაინც გამორკვეული გვაქვს, საჭიროა შემომოყვანილი ცნობის ქრონოლოგიური განსაზღვრაც. თუმცა მოსე კალანკატუელს თარიღი ამ აღ-

¹ М. Н. Скабалапович, Византийское государство и церковь в XI в., 83-153.

² М. П. Безобразов, Материалы для истории Византийской империи, ЖМНПр. 1879, серт., 83-25.

³ იქვე, 83-25.

⁴ В. Васильевский, Советы и рассказы Византийского боярина XI века: ЖМНПр., 1881, август, 83-319.

ვილას დასახლებული არა აქვს, მაგრამ მოთხრობის მიმდინარეობის მიხედვით ამ ამბის ქრონოლოგიურად გამორკვევა მაინც შეიძლება და თვით ავტორსაც ნაგულისხმევი უნდა ჰქონდეს.

ალბანთა ისტორიაში სახელდობრ ნათქვამია, რომ იეზდიგერდ სპარსთა მეფის ბატონობის მეექვსე თვეს ჯუანშირი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა (ჟაოან. *სკილასიყ*, 201).

აქ იეზდიგერდ III იგულისხმება, რომელიც 628—632 წწ. განმავლობაში სპარსეთში გამეფებული ანარქიის შემდგომ, როდესაც 12 შაჰი ავიდა და ჩამოგდებულ-მოკლული იყო სპარსეთში, 632 წ. ერანის ბატონად იქნა არჩეული.

მაშასადამე, 632 წ. ალბანთა მთავარი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა და არაბთა პირველი შემოსევის დროს ბრძოლაშიაც კი მონაწილეობას იღებდა (გვ. 201). ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ 633 წ. ჯუანშირი სპარსეთში უნდა გვეგულებოდეს. მოსე კალანკატუელის ცნობებს თუ დაეუჯერებთ, ჯუანშირს ვითომც 7 წელიწადი (*ყაან სოქნ*) სპარსეთში არაბებთან ბრძოლაში უნდა გაეტარებინოს (იქვე, 202), ე. ი. თითქოს 642 წ.-მდე ირანში ყოფილიყოს. მაგრამ ეს ძნელი დასაჯერებელია, რადგან 642 წ. იეზდიგერდ III არაბთაგან საბოლოოდ დემარცხდა და ასეთ პოლიტიკურ მდგომარეობაში, როდესაც სპარსეთი უკვე განადგურებული იყო, ძნელი წარმოსადგენელია, რომ სპარსელებს ალბანეთში ჯუანშირთან ბრძოლის უნარი და ხალისი ჰქონოდათ. ამიტომ, საფიქრებელია, რომ ამ ადგილას სომხურ ტექსტში თავდაპირველად 7 თვე (*ყაანს სოქნ*) ეწერებოდა და გადამწერთაგან შემდეგ შეცდომით 7 წლად (*ყაან სოქნ*) იქცა.

თუ ჩვენი შესწორება სწორია, მაშინ ალბანთა მთავარი ჯუანშირი 633—634 წწ. უკვე თავის სამშობლოში უნდა ვიგულისხმოთ, სადაც იგი, სპარსეთის დასუსტებითა და დაცემით გაძნელებული, უკვე თავისი ბატონობის განსამტკიცებლად იბრძვის (იქვე, 203—205). რამდენადაც სომხური წყაროს სიტყვებიდან ჩანს, სწორედ ამ ხანში, ე. ი. დაახლოებით 634—635 წწ. უნდა მომხდარიყო ადრნერსეს და ჯუანშირის ზემოხსენებული დაზავება და მოკავშირეობა. ამგვარად, უნდა დავასკვნათ, რომ 634 წ. ადრნერსე ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა.

მაშასადამე, ადრნერსეს გამოხატულების მქონებული და მისი წარწერით შემკული მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ქანდაკება 604—605 წწ. და 634 წ. შუა უნდა ყოფილიყო გაკეთებული. მაგრამ ამ წარწერაში ამომჭრელი-მოქანდაკე ადრნერსეს ჰაბატოსად იხსენიებს, ამისდა მიხედვით შეიძლებოდა ამ წარწერის ქრონოლოგიური განსაზღვრა უფრო ზედმიწევნითაც, ადრნერსეს გაჰბატოსების თარიღი რომ გვცოდნოდა. ამ თვალსაზრისით იქნებ უმნიშვნელო არ იყოს ის გარემოება, რომ ადრნერსე 604—607 წწ. სომეხ-ქართველთა შორის ატეხილ საპაექრო მიწერ-მოწერაში ჰაბატოსად არსად იხსენიება. აქედან შესაძლებელია ისეთ დასკვნას დასდგომოდა ადამიანი, რომ 607 წ. ადრნერსე ერისთავს ჰაბატოსობის პატივი ბიზანტიის კეისრისგან ჯერ მიღებული არ ჰქონდა, და ამის გამო მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერა 607 წ. უწინარესი არ უნდა ყოფილიყო და 608—634 წწ. შუა უნდა გვეგულისხმებინა ამოკ-

რილად. მაგრამ რადგან მიწერ-მოწერაში აღრნერსე შეიძლება შემთხვევით არ იყოს ჰაბატოსად აღნიშნული, ან იმიტომ რომ ჰაბატოსობის მოხსენებას სავალდებულოდ არ სთვლიდნენ და მისი ერისმთავრობა უფრო საპატიო წოდებულებად მიაჩნდათ, ამიტომ, მეცნიერული სიფრთხილის გამო, თითქოს ემჯობინებოდა, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ იმით დავკმაყოფილდეთ, რომ აღრნერსეს წარწერა VII საუკ. პირველ ნახევრისად მიგვეჩნია, ერთი გარემოება რომ გასათვალისწინებელი არ იყოს.

სომეხ-ქართველ კათალიკოზთა მიწერ-მოწერიდან ვიცით, რომ ამ დროს 605—607 წწ. აღმოსავლეთი საქართველო ისევ სპარსეთს ეკუთვნოდა. ამის გამო, რასაკვირველია, აღრნერსე ერისმთავარს ბიზანტიის საპატიო წოდებულობა არც შეიძლება რომ ჰქონდეს და სწორედ ამიტომაც არის, რომ მიწერ-მოწერაში მისი ჰაბატოსობის ხსენებაც არ მოიპოვება. ეს გარემოება, მაშასადამე, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ 605—607 წწ. საბუთებში აღრნერსეს მარტო მთავრად მოხსენება და მისი ჰაბატოსობის აღუნიშნელობა შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს, არამედ მაშინდელ საქმეთა ვითარების ნამდვილ გამოხატულობას უნდა წარმოადგენდეს.

თუ ეს მართალია, მაშინ ისიც აღვილი გამოსაცნობი გვექნება, თუ როდის შეიძლება, რომ აღრნერსე ერისმთავარს ჰაბატოსობა მიეღო. ცხადია, ჰაბატოსობა აღრნერსესთვის ჰერაკლე კეისარს უნდა მიეცა მაშინ, როდესაც მან აღმოსავლეთი საქართველო და თბილისი სპარსელებს გამოჰგლიჯა ხელიდან, ე. ი. 526 წლის ახლო ხანებში.

მაშასადამე, ჯვარის ეკლესიის აღრნერსეს წარწერა დაახლოებით 626—634 წწ. უნდა ეკუთვნოდეს.

ეხლა მცხეთის ჯვარის ეკლესიის დანარჩენი წარწერებია ქრონოლოგიურად განსასაზღვრავი. ჯვარის ეკლესიის ნამდვილი აღმშენებელნი სტეფანოს ქართლისა პატრიკოსი და დემეტრე ჰაბატოსი ძმები ყოფილან (მქცდ ქა: Опис., II, 724). მართალია, ეს საქმე გუარამ ერისთავს დაუწყია, მაგრამ, მემატიანის სიტყვით, მან მხოლოდ „დადგა საფუძველი პატიოხნისა ჯ“ (იქვე), თვით შენობის აგებას კი სტეფანოს პატრიკოსი შესდგომია. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი თავის ზემოხსენებულს თხზულებაში გვარაჰს პატარა ეკლესიის აღმამშენებლად სთვლის.

სტეფანოსის სახელით შემკული ვერცხლის ფულები, ერთი მხრით, ჰორმუზდ IV-ის (579—590) მეფობის უკანასკნელი წლის, 590 წლის, ფულის მიმბაძველობას წარმოადგენს, მეორე მხრით — ხოსრო II-ის (590—628) ფულს მიაგავსო. ქართული ფულების უკანასკნელი მკვლევარი ე. პახომოვი ფულების ამ ორ ჯგუფს ორ სხვადასხვა მთავრის სტეფანოს I და II-ის ფულებად სთვლის¹. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი პახომოვის საბუთიანობას არღვევს და ფულების ორივე ჯგუფს, ერთისა და იმავე მთავრის, სტეფანოს.

¹ Е. Пахомов, Монеты Грузии, I: отд. стт. из IV вып. I тома Записок Нумизм. Отд. Русск. Арх. Общ. СПб. 1910, გვ. 28—29 და 30—36.

I-ისად ცნობს¹. ასეა თუ ისე, სტეფანოს I, ფულების პირველი ჯგუფის მიხედვით, 590—591 წ. ქართლის მთავრად შეიძლება ვიგულისხმოთ. ხოლო როგორც ზემოთაღნიშნული იყო, დაახლოებით 604—605 წ., მაინცდამაინც უკვე 606 წლამდე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთავართა სათავეში სტეფანოსი აღარა ჩანს და აღრნერსე იხსენიება. მაშასადამე, სტეფანოს I-ის ერისმთავრობა სულ ცოტა 591 წლიდან უნდა ვიანგარიშოთ '604—5' წლამდე.

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტეფანოსის წარწერის ქრონოლოგიურად განსაზღვრისათვის, რასაკვირველია, მისი წოდებულების გამოყენებაც შეიძლება: აქ იგი ქართლის პატრიკიოსად იხსენიება. ცხადია, რომ ამ წოდებულების მიღება მას მხოლოდ ბიზანტიის კეისრისგან შეეძლო იმ დროს, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო ბიზანტიის მეფის მფარველობის ქვეშ მოექცა, ე. ი. 591—604 წწ. შუა². უფრო საფიქრებელია, რომ კეისარ შავრიკოსს სტეფანოსისათვის იბერიის დაპატრონების პირველ ხანებშივე მიეცა პატრიკიოსის წოდებულება მისი გულის მოსაგებად. ამის გამო სტეფანოსის წარწერა დაახლოებით 591—600 წწ. უნდა იყოს ამოკრილი.

საფიქრებელია, რომ ბიზანტიის კეისარს იმავე დროს, როდესაც სტეფანოსისათვის პატრიკიოსობა მიუცია, მისი ძმის დემეტრესთვის ჯაბატოსობა ეწყალობებინოს. ჯაბატოსობა პატრიკიოსობაზე ერთი საფეხურით უფრო დაბლა იდგა. მაშასადამე, დემეტრეს წარწერაც დაახლოებით იმავე ხანას, VI ს. უკანასკნელ ათეულს უნდა ეკუთვნოდეს.

გამოსარკვევი გვაქვს ესლა მხოლოდ ქობულ-სტეფანეს წარწერის თარიღი. მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ეს წარწერა, უეჭველია, ყველაზე უფრო მერმინდელია. გამოქანდაკებულ პირს ორი სახელი ჰქონია, ერთი (ქობულ) ამ პირის ჩვეულებრივი წარმართული სახელი უნდა იყოს, ხოლო მეორე ქრისტიანული (სტეფანე) მისი ნათლობის სახელი იქნება. ზემოაღნიშნულ ქართველ ისტორიკოსთა ცნობითაც მცხეთის ჯვარის აგებაში ორ სტეფანოსს მიუღია მონაწილეობა, რომელთაგან მეორე აღრნერსეს შვილად არის აღნიშნული. საყურადღებოა, რომ ისტორიკოს ჯუანშერის სიტყვით, სტეფანოს აღრნერსეს-ძეს, როცა ჯვარის ეკლესია დაუმთავრებია, დღესასწაულებიც დაუწესებია. იმ სადღესასწაულო კრებათა შორის, რომელსაც წინაშე პატრიოსნისა ჯუარისა იხდიდნენ, ერთი, თურმე, ყოველთა სამშაბათთა ყოფილა, როდესაც დაუწესებიათ ესენება პირველ მოწამისა სტეფანესი და სხვა მოწამეთა (ცხ ვახტანგ გურგასლისაჲ, *415, გვ. 197). აღსანიშნავია, რომ ჯვარის ეკლესიის ქანდაკებაზე ქობულ-სტეფანეს სწორედ პირველ მოწამე სტეფანეს წინაშე მეგდრებლად არის გამოყვანილი. ეს გარემოება ქობულ-სტეფანესა და ისტორიკოსთა სტეფანოსის ერთისა და იგივეობის დამამტკიცებელი უნდა იყოს.

¹ მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი: თბ. უნივ. მოამბე, II, 59—60; Die kleine Kirche des heiligen Kreuzes von Mzchetha, Untersuchungen zur Gesch. d. georg. Baukunst. Erster Band, Erstes Heft, Tiflis, 1921, 42.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქლი ერის ისტორია, I², 214—215.

საგულისხმოა, რომ ქობულ-სტეფანეს არც წარწერაში აქვს რაიმე ბიზანტიური პატივი და არც ქანდაკებით არის სხეულებით წამოსასხამით გამოხატული. უეჭველია, ეს იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ სტეფანე მართლაც არავეთარი ბიზანტიური პატივით დაჯილდოვებული არ უნდა ყოფილიყო. რადგან აღრნერსე ჯატოსის წარწერა, როგორც დავრწმუნდით 624—634 წწ. შუა უნდა იყოს ამოჭრილი, ქობულ-სტეფანეს წარწერა უფრო მერმინდლად არის საფიქრებელი. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“¹ და დანარჩენი ქართული წყაროები ამ სტეფანოსს არაბთა სპარსეთსა და საქართველოში შემოსევის თანამედროვედა თვლიან და, ვგონებ, ეს მართალიც უნდა იყოს. შესაძლებელია, ამითვე აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ქობულ-სტეფანეს არავეთარი ბიზანტიური პატივი აღარ ამშვენებდა: ბიზანტიის მთარველობა აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე მოსპობილი იყო. ყველა ზემოთქმულის შემდგომ ვგონებ შესაძლებელი უნდა იყოს დავასკვნათ, რომ ქობულ-სტეფანეს წარწერა დაახლოებით VII საუკუნის შუა წლებს უნდა ეკუთვნოდეს.

დასასრულ, მცხეთის ჯვარის ეკლესიის თემისტიას წარწერის შესახებ, რომელიც ამ ეკლესიის სამხრეთის ფრთის კარის ამყოლის ზემოთა ქვაზეი შიგნით მრგვლოვანი ასომთავრულითვე ამოჭრილი² და ასე იკითხება:

1. ქ. წყ[ალ]ობითა [ლ]ათა და შეწევ[ნ] [ი]
2. თა ჯოჯარისაჲთა³ მე თემისტია მქ
3. ევალ მან ქ[რ]სტმან აღვაშ[შ]ე საყო
4. თელი ცხე საქსენებელად სოჯლისა
5. ჩემისა თავყანასაცემელად დე
6. დათა

ამ წარწერის თემისტია მკვეალი ქრისტესი ისტორიაში ჯერჯერობით უცნობი პირია. მისი წოდებულება „მკვეალი ქრისტესი“ უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ის შესაძლებელია მოლოზანი ყოფილიყოს. ამ წარწერის დასათარიღებლად აღსანიშნავია, რომ მცხეთის ჯვარის წარწერათაგან ეს წარწერა ერთადერთია, რომელშიაც წამწერის ამომპრევინებული თავის თავზე როგორც აღმაშენებელზე ლაპარაკობს: „მე თემისტია მკვეალმან ქრისტესმან აღვაშ[შ]ე საყოფელი ესე“-ო,—თანაც თავისი ნამუშავევის მიზანიც დასახელებული აქვს: „საქსენებელად სოჯლისა ჩემისა, თავყანის[ს]აცემელად დედათა“-ო. მართალია, თემისტიას ნათქვამი აქვს „საყოფელი ესე“-ო და არა ეკლესია, მაგრამ რადგან ეს შენობა ერთ მთლიან და ერთდროულ შენებულებას წარმოადგენს, ამით ცხადი ხდება, რომ თემისტიას წარწერა მცხეთის ჯვარის ეკლესიის პირვანდელი აღშენების დროისაა და იმავე დროს ეკუთვნის,

¹ ე. თაყაიშვილი, Спмс, II, 725.

² რაკი ჩემი გადმონაწერი დამეკარგა, ვსარგებლობ პროფ. გ. ჩუბინაშვილის პალეოგრაფიული ხასიათის დამკველი გადმონაწერით, რომლის გადმოცემისათვის გულითად მადლობას მოვასხენებ. და ამას გარდა, საქართ. სამხატვრო აკადემიის სრულდენტის მიერ გადმოღებული პალეოგრაფიული პირით, რომელიც საქ. საისტ. საზოგ. მუზეუმში ინახება.

³ მარცვალი „თა“ სტრიქონს ზევით არის ამოჭრილი.

რა დროსაც ამ ეკლესიის უძველესი, სტეფანოს ქართლისა პატრიკოსისა და დემეტრე ჯპატოსის წარწერებია, ე. ი. VI საუკ. უკანასკნელ ათეულს.

რაკი თემისტია მწვეალი ქრისტესი თავის თავს ამშვენებლად იხსენიებს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ის სტეფანოზისა და სხვათა, მოლოზნად შემდგარი, მახლობელი პირი იყო.

ძალეოგრაფიულად მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერების დამახასიათებელ თვისებად თავშეკრული ჯ და ყ უნდა იქნეს ცნობილი. ასეა ყველა წარწერაში. თემისტიის წარწერაში ამას გარდა ბ-ანიც თავშეკრულია. ხოლო ქობულ-სტეფანეს VII საუკ. პირველი ნახევრის წარწერაში ბ ოდნავ თავგახსნილი არის.

ენის მხრივ დამახასიათებელია, რომ დემეტრე ჯპატოსის 591—600 წწ. ამოჭრილ წარწერაში მესამე პირის ობიექტურ თავსართად ნახმარია „ხ“ ანი, ხოლო აღრნერსე ჯპატოსის 626—634 წწ. წარწერაში ეს „ხ“-ანი უკვე აღარა ჩანს.

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერათა შემდგომ უნდა ბოლნისის სიონის სარკმლის თავზე გამოკვეთილ წარწერას წევებოთ. ამ წარწერაში ნათქვამია: „ქე დთ ეპისკოპოსი კრებულითუოთ... შეიწყალენ და მქრო-მელთა ამას ეკლესიასა შინა შეხეწიე“-ო. ვინ არის ეს დავით ეპისკოპოსი, აქ ნათქვამი არ არის, მაგრამ, უეჭველია, იგი ბოლნელი ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო.

ის შესთხოვს ქრისტეს, რომ მშრომელთა ამ ეკლესიაში, აღბად მომუშავეთ, შეეწიოს. თითონ დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი კრებულთურთ, როგორც ეტყობა, მათ ჯგუფს არ ეკუთვნის, არც ისა ჩანს, რომ აღმაშენებელი იყოს. წარწერის შინაარსი თითქოს უფრო უკვე არსებულს საყდარში მუშაობას (ეკლესიასა შინა) გულისხმობს, ეგების გასამშვენებლად ნაწარმოებს. ზაინცდამაინც ქართლის მოქცევის მატთანეს გარკვევით აქვს ნათქვამი, ოუ ვინ იყო ბოლნისის ეკლესიის აღმაშენებელი. მას სახელდობრ უწერია: „მეფობდა ბაკურ ძე თრდატისი და მთავარ-ეპისკოპოსი იყო ელია: და ამან აღაშენა ეკლესია ბოლნის“-საო¹. მაშასადამე, ბოლნისის ეკლესიის აღმაშენებლად IX საუკ. მემატთანეს ელია მთავარ-ეპისკოპოსი ჰყავდა მიჩნეული და არა დავით ეპისკოპოსი. მართალია, ქართველ ისტორიკოსთა შორის ამის შესახებ, როგორც ეტყობა, თანხმობა არ ყოფილა და XI საუკ. ისტორიკოსი ლეონტი მროველი ელიას მხოლოდ რუსთავისა და ნეკრესის ეკლესიების აღმაშენებლად თვლის, ხოლო, მისი სიტყვით, „აღაშენა ეკლესია ბოლნისისა“ ფარსმან მეფემ ელიას მოადგილის სუიმონის მთავარ-ეპისკოპოსობის დროს (ცა მეფეთა *292, გვ. 115—116), ქრონოლოგიურად ამ ორი ისტორიკოსის განსხვავებულ ცნობათა შორის მაინც მცირე მანძილია. თუმცა ამ ხანის ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური საკითხები ჯერ კიდევ ნაკლებად არის შესწავლილი, მაგრამ რადგან ფარსმანი V საუკ. დამდეგს მეფობდა², ამიტომ ბოლნისის

¹ Е. Такайшвили, Опис., рукописей..., II, 721.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 184.

ეკლესიის თავდაპირველი აგების თარიღი, ისე როგორც ქართველ ისტორიკოსებს საქმის ვითარება წარმოდგენილი ჰქონიათ, დაახლოებით მაინც ირკვევა: სახელდობრ V საუკ. დასაწყისი უნდა ვიგულისხმოთ. ამგვარად, თითქმის ცხადი უნდა იყოს, რომ დავით ეპისკოპოსისმიერი ბოლნისის სიონის წარწერა ამ საყდრის თავდაპირველი აგების ამბების მომთხრობელი ძველი არ უნდა იყოს. მაგრამ ამისდა მიუხედავად იგი მაინც ძალიან ძველია. სხვასაც რომ დავანებოთ, მარტო **ჟ**, **ჟ** და მეტადრე **ბ** ასოთა მოხაზულობა, იმგვარადვე როგორც თვით წარწერის ენა, ბოლნისის ამ წარწერას მცხეთის ჯვარის ეკლესიის უძველესი წარწერების მონათესავედ ხდის.

მაგრამ, რასაკვირველია, მარტო ეს საკმარისი არ არის და, უეჭველია, ამ წარწერის უფრო ზედმიწევნითი დათარიღებაა საჭირო. რაკი წარწერის ავტორი დავითი ბოლნისის ეპისკოპოსი ყოფილა, ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს მისი მოღვაწეობის ხანა გამოვარკვიოთ.

იმ საეკლესიო კრების ძეგლისწერას, რომელიც კავად სპარსთა მეფის დროს ბაბგენ სომეხთა კათალიკოზისა და გაბრიელ ქართლისა კათალიკოზის მეთაურობითა და ორივე ეკლესიის წარმომადგენელთა თანადასწრებით მოხდა ქალკიდონის კრების აღსარების უარსაყოფელად, ქართველ ეპისკოპოსთაგან. სხვათა შორის, ხელს აწერდა დავით ეპისკოპოსი ბოლნისისა **Մարտի եպիսკոպոս Բոլնիս**: (**Միք. խլ. 183**). უნებლიეთ იბადება აზრი, რომ შესაძლებელია ეს სწორედ ის დავით ბოლნისის ეპისკოპოსი იყოს, რომელმაც ზემოაღნიშნული წარწერა ამოაჭრევინა. რასაკვირველია, ბოლნელ ეპისკოპოსთა შორის დავითი შეიძლება სხვაც ყოფილიყოს, დასრული უეჭველობით ბოლნისის წარწერის დავით ეპისკოპოსისა და სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე დავით ბოლნელის იგივეობის დამტკიცება ჯერჯერობით შეუძლებელია.

მაგრამ თითქმის საუკუნე ნახევრის განმავლობაში მყოფ ცურტავის 11 ეპისკოპოსთა შორის მხოლოდ ორსა ჰქონია ერთი და იგივე სახელი და ისიც ურთიმეორისაგან ცოტად მაინც განსხვავებული, **დოჰან** და **დოჰანე** და მათ შორის არცერთს დავითი არა ჰქმევია (**Միք. խլ. 178**). სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე ქართველ ეპისკოპოსთაგანაც მარტო ორი ყოფილა **სეხნა** და ორსავე იოსები ჰქმევიათ, თუ რომ აქ გადამწერის შეცდომა არ არის (იქვე, 182—183). ამგვარადვე ოთხი საუკუნის განმავლობაში მყოფ ქართველთა ეკლესიის მწყემსმთავართაგან, მრავალ მთავარ-ეპისკოპოს-კათალიკოზთა შორის, როგორც ქართლის მოქცევის მატიანის ცნობებიდან ჩანს, მხოლოდ სამოველის სახელი გვხვდება ხშირად, სახელდობრ—9-ჯერ, პეტრე და იოვანე—3-ჯერ, იოველ, მიქაელ, არსენი, თავფაჩაგ, გიორგი და გრიგოლ—2-ჯერ, დანარჩენი სახელები, მათ შორის დავითიც, მარტო ერთხელ არის. ეს გარემოება გვიჩვენებს, რომ მწყემსმთავართა შორის მაშინდელ საქართველოში ერთგვარი სახელი ხშირი არ უნდა ყოფილიყო და კერძოდ დავითის სახელი უძველეს ხანაში ისე გავრცელებული არ ყოფილა, როგორც შემდეგში, როდესაც ბაგრატიონიანთა დავით წინასწარმეტყველისა და მეფისაგან ჩამომავლობის რწმენა განმტკიცდა. ამის გამო

დავით ეპისკოპოსი შეიძლება მართლაც სომეხ-ქართველთა კრების დამსწრე დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი იყოს.

თვით იმ კრების თარიღი, რომელზედაც სომეხთა და ქართველთა ეკლესიის წარმომადგენლებმა ქალკიდონის მოძღვრება უარყვეს, აბრაამ სომეხთა კათალიკოზის ეპისტოლეში დასახელებული არ არის (*ჟიქრე ქიქსიყ*, 182—3), მაგრამ რადგან 506 წ. დვინში მომხდარი კრების დროს სპარსეთის ქრისტიანების მიმართ დაწერილ წერილში ბაბეგენ სომეხთა კათალიკოზი ქართველთა, სომეხთა, ალბანთა და ბერძნების სარწმუნოებრივ თანხმობაზე ლაპარაკობს (იქვე, 43, 45 და 46), ამიტომ ალბანელ-ქართველ-სომეხთა შეერთებული საეკლესიო კრება ან 506 წ. ცოტა უწინარეს უნდა მომხდარიყო, ან, როგორც ვრც. ტერ-მინასიანცი ამტკიცებს, იქნება თვით იმავე დვინის კრების დროსვე¹.

რაკი დავით ეპისკოპოსი სხვა ქართველებთან ერთად, ვითარცა ბოლნელი მღვდელთმთავარი, ამ 505—506 წ. საეკლესიო კრების მონაწილე ყოფილა, ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ბოლნისის სიონის საკურთხეველის კონქის წარწერა უნდა ან V საუკ. დამლეფს, ან VI საუკუნის დამლეფს ეკუთვნოდეს, მაინცდამაინც VI საუკუნის პირველ მეოთხედზე უფვიანესი არ უნდა იყოს². უკვე 1908 წ. გამოქვეყნებულ გამოკვლევებში „История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века“ (ИАНГ, 1908 წ., გვ. 445—446) შევებე აბრაამ და კირიონ კათალიკოზების მიწერმოწერის ეკვიმუტანლობის საკითხს და კრიტიკული განხილვის შემდგომ იმ აზრს დავადევი, რომ მიწერმოწერა სანდოა, ერთი საბუთის გარდა. იქვე მე აღნიშნული მაქვს, რომ დვინის კრების შესახებ სომეხური საბუთები დედნები არ არის. მაგრამ აბრაამ კათალიკოზის სიტყვებიდან ჩანს, რომ ბერძნული ტექსტიც დვინის კრების დროინდელი უნდა ყოფილიყო და სომხეთიდან მიღებული ყოფილა („*წარწერა სს ზიკა იანქჩინ ქიქსიყ*“ *ჟიქრე ქიქსიყ*, 183) იმგვარადვე, როგორც ქართველებსაც ამ კრების ძეგლისწერა ქართულად ჰქონიათ, ან უნდა ჰქონოდათ (იქვე). რადგან კრების მონაწილენი, და მეტადრე სომეხები, დვინის კრების დადგენილებას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ამიტომ, როგორც ჩანს, მისი სრული ძეგლისწერა ბერძნულად ნაწერიც მეზობელ ქრისტიან ერებსაც დაუგზავნეს. აბრაამ კათალიკოზის დროინდელი ცნობა რომ სომეხური თავდაპირველ დედანს არა წარმოადგენს, არამედ თარგმანს, რომლის ნაკლს არც აბრაამ კათალიკოზი უარყოფს, მაინცდამაინც იმას არ ნიშნავს, რომ ამ საბუთის ცნობა სწორა

¹ ს. S. E. P. — *სწერა სს ზიკა იანქჩინ ქიქსიყ*. ზიკა იანქჩინ ქიქსიყ *მარცხენი ქიქსიყ*, გნობიანი, 1908 წ., გვ. 65—70.

² პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ბოლნისის სიონის აგების თარიღად დაახლოებით 503—523 წწ. თვლის, მაგრამ აღნიშნული არა აქვს, თუ რა მოსაზრებით (Untersuchungen zur Geschichte der georgischen Baukunst I. Erstes Heft. Kleine Kirche des heiligen Kreuzes von Mzchetha, Tiflis, 1921, გვ. 24). იმავე შრომაში, რომელიც დაბეჭდილია ქართულად თბილისის უნივერს. „მომამბის“ მე-2 ნომერში, ბოლნისის სიონი დასახელებულია უშველეს ტაძრად, მაგრამ მისი აღშენების თარიღი ნაჩვენებია არ არის: „მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი“, გვ. 45.

არ არის. ამისათვის ამ ცნობების არსებითად განხილვა საჭირო და მათი უვარგისობის დამტკიცება.

ამ ერთი მავალითის გარდა, როდესაც ღვინის 506 წ. საეკლესიო კრების დამსწრედ მოხსენებული ეპისკოპოსის სახელი სწორედ ამ საეპისკოპოსოს მღვდელთმთავართა შორის ამ სახელის მქონებელი მართლაც აღმოჩნდა, ამავე დამსწრეთა სიის სისწორისა და სანდოობის დასამტკიცებლად შეიძლება შემდეგი გარემოებაც იყოს აღნიშნული. აბრაამ კათალიკოზის მესამე ეპისტოლეში 506 წ. ღვინის კრების ძეგლისწერისათვის ხელი, სხვათა შორის, დაკობ ცურტავის ეპისკოპოსსაც მოუწერია (*ჟიქე ქყშიყ*, 183). კირიონ ქართლისა კათალიკოზის მეორე საპასუხო ეპისტოლეში მოყვანილია ცურტაველ ეპისკოპოსთა სია შუშანიკის დროიდან მოყოლებული VII საუკ. დამდეგამდის და მესუთე ეპისკოპოსად იქ მართლაც დაკობია დასახელებული (იქვე, 178). ხოლო რომ თვით კირიონ კათალიკოზის ეს სიაც სწორია და სრულებით სანდო, ამას ის გარემოებაც ცხადყოფს, რომ კირიონს შუშანიკის თანამედროვე ეპისკოპოსად *სიქიყ* „აფოცი“ ჰყავს დასახელებული, რომელიც შუშანიკის მოძღვრისა და მისი მარტვლობის აღმწერელის იაკობ ხუცესის ნაწარმოებშიც მართლაც შუშანიკის თანამედროვედ 468—474 წწ. იხსენიება „აფუტ“-ის სახელით (იხ. ს. გორგაძის 1917 წ. გამოცემის გვ. 3, 10, 21 და 22). რაკი სომხურად *ყ* „ც“ და *ს* „ტ“ ერთიმეორეს არ მიაგავს, ქართულ ხუცურ დამწერლობაში კი „ც“ და „ტ“ ერთიმეორეს ძალიან მიაგვანან და ამიტომ ამ ნიადაგზე გადამწერლებს შეცდომები ხშირად მოსდიოდათ, ცხადია, რომ შუშანიკის თანამედროვე ცურტაველი ეპისკოპოსის სახელის სწორი მართლწერა *ჟიქე ქყშიყ* — „ეპისტოლეთა წიგნში“ ჩართულ კირიონ ქართლისა კათალიკოზის მეორე საპასუხო წერილში უნდა იყოს დაცული. ამგვარად, აბრაამ და კირიონ კათალიკოზების მიწერმოწერა სანდო საისტორიო წყაროდ უნდა იქნეს მიჩნეული.

ეხლა რომ ბოლნისის 506 წ. ახლო ხანის წარწერები პალეოგრაფიულად დავახასიათოთ, უნდა აღინიშნოს, რომ იქაც ბ, ჯ და უ, ისევე როგორც უძველეს მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერებშიაც, თავმეკრულები იწერება. ხოლო ენის მხრით ბოლნისის წარწერებიც, მცხეთის ჯვარის დემეტრე ჯპატოსის 591—600 წწ. წარწერის მსგავსად, ე. წ. ხანმეტობის თვისებისაა არაან.

1907 წ. ატენის ხეობაში მოგზაურობის დროს ს. ატენისა და მდ. ტანის პირას ამართულ მთის ფერდობზე ნასახლართა შუა, ტყეში ნათლისმცემლის უგუმბათო პატარა ეკლესიაში ჯვარის ქვის წარწერიანი კვარცხლბეკი ვნახე, რომელმაც თავისი პალეოგრაფიული თვისებებისა და წარწერის ამომპრვეინებლის სახელის ძველი ფორმით ჩემი ყურადღება მიიპყრო. წარწერა ფოტოგრაფიულადაც გადმოვიღე და გადმოვწერე კიდევ. თვით კვარცხლბეკის თბილისში საქართ. საისტ. საზოგადოების მუზეუმში ჩამოტანა მინდოდა, მაგრამ მაშინ ასეთი ძეგლის ეკლესიიდან დაძვრა შეუძლებელი შეიქნა. ამ ბოლო წლებში კი იქ საისტ. საზოგადოებისაგან ძეგლების ჩამოსატანად ვაგზავნილს ჩვენი უნივერსიტეტის სტუდენტს გაბრ. ჩაჩანიძეს ავუხსენი იმ

ეკლესიისა და ძეგლის ამბავი და ვთხოვე, რომ ჯვარის ეს შესანიშნავი კვარცხლბეკი ატენიდან თბილისში ჩამოეტანა, რაც შესრულებულ იქნა კიდევ და ამჟამად ეს ძეგლი თბილისის უნივ. ქართ. ხელოვნების მუზეუმში ინახება. წარწერა ისეა ამოჭრილი, რომ გარშემო ოთხკუთხედ ჩარჩოში ჩასმულის შთაბეჭდილებას ახდენს, თვით შუაგული კი უფრო დადაბლებულია და ამ დადაბლებულ შუაგულზეა ამოჭრილი. იგი მრგვლოვანი ხუცუჭრი. ახლმთავრულით არის გამოყვანილი, სულ 8 სტრიქონს შეიცავს და ასე იკითხება:

1. ესე ჯ'ი ქტსჲ მე ვ'ეჟან ატნ'ლ მხ'ლნ
  2. აღვმართე შესავედრებელად და ს
  3. ავსრად სოჯლისა ჩემისა და
  4. ყ'ლთა თჳს თავყოჯანისმცე
  5. მელთა ქ'ტასთა. ქ'ტე ყ'ლნი შეგ
  6. ჳწყალენ ძ'თა ჯ'ისა შ'ნდთა ა'ნ
  7. ი'ყნ და რ'თა აღმოიკითხოთ მე ვე
  8. [ქ] ა [ნ] ცდ'ლი ლოცვას მივსენ[ეთ]
ანუ ქარაგმა-გახსნილი
1. ეს ჯ'ი ქრისტესჲჲ მე ვეჟან ატენელ მამასახლისმან
  2. აღვმართე შესავედრებელად და ს
  3. ავსრად სოჯლისა ჩემისა და
  4. ყოველთა თჳს თავყოჯანისმცე
  5. მელთა ქრისტესთა. ქრისტე ყოველნი შეგ
  6. ჳწყალენ ძალითა ჯ'ისა შენისაჲთა ამჴნ
  7. იყავნ და რომელთა აღმოიკითხოთ მე ვე
  8. ჟან ცოდვილი ლოცვასა მივსენეთ.

ამ წარწერის თავისებურებას ასოებს ზევით მეტად გრძელი განივი ხაზის ხმარება შეადგენს ქარაგმის მაგიერ იქაც კი, სადაც სიტყვები სრულად არის დაწერილი და არაერთაარი. ქარაგმა საჭირო არაა. ამის გამო წარწერა ერთი შეხედვით სტრიქონებად დახაზულის შთაბეჭდილებას ახდენს. პალეოგრაფიულად კი იგი საყურადღებოა თავისი ოდნავ თავგახსნილი ბ-ანით, ისე როგორც მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტეფანეს წარწერაშია, და თავისი თავშეკრული ჯ და ყ-არით, როგორც ეს ასოები იმავე მცხეთის ჯვარის სხვა წარწერებშიაც არის გამოყვანილი.

კვარცხლბეკი ჯვარითურთ აღუმართავს და წარწერაც „ვეჟან ატენელს“ ამოუჭრეინებია. ამ ორ სიტყვას თანამდებობის აღმნიშვნელი დაქარაგმებული სახელი მოსდევს „მხლნ“, რომელიც შეუძლებელია „მოხელემან“-ის შემოკლება იყოს. რადგან მაშინ დაქარაგმებულში ეწერებოდა „მვლნ“, ამიტომ ეგების ეს დაქარაგმებული სიტყვა „მამასახლისმან“-ს უღრიდეს, თუმცა ასე დაქარაგმება არაჩვეულებრივი იქნებოდა და არის.

მეტად საყურადღებოა წარწერის ამომჭრეინებლის სახელი „ვეჟან“, თვით ამ სახელის „ვეჟან“-ის ფორმა ამ წარწერის დასათარიღებლად ერთ-

გვარ საფუძველსა და საშუალებას გვაძლევს. სახელი „ვეჟან“ ძველი სპარსულია, სახელდობრ მისი ფაჰლავრი ფორმა და გამოთქმაა. შემდეგ ამის მაგიერ ეს სახელი „ბეჟან“-ად გამოითქმოდა ისე, როგორც ქართულში ესლაც მიღებულია. ფირდოუსის შაჰ-ნამეში სწორედ ეს უკანასკნელი „ბეჟან“ کبیر ფორმაა ნხმარი, რადგან ფირდოუსის ნაწარმოები ახალი სპარსული ენით არის დაწერილი (ვეჟან—ბეჟან-ის სახელის შესახებ იხ. Ferd. Justi's Iranisches Namenbuch, გვ. 367). მაგრამ უკვე სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში ეს სახელი „ბ-იჟან“-ის სახეობით გვევლინება (*Առասպելական < Առաս — բիժան*, იხ. Arsène Soukry გამ. Géogr. de Moïse de Corène, გვ. 33). VI საუკ. დამლევს ქართულ ძეგლში, „ვესტათე მცხეთელის მარტულობა“-ში სწორედ ამ უძველესი, ფაჰლავრი ფორმით გვხვდება ეს სახელი. იქ, სხვათა შორის, იხსენიება ვეჟან ბუზმიჰრი.

„ვეჟან“ ფორმის მიხედვით ეს წარწერა ძნელი დასაჯერებელია, რომ IX ს-ზე გვიანი იყოს, რადგან ამ დროს უკვე „ბეჟან“ ფორმაა მოსალოდნელი. მეორე მხრით, პალეოგრაფიულად ვეჟან ატენელის წარწერა საყურადღებოა თავისი ოდნავ თავგანსნილი „ბ“-ანიოთა და სრულებით თავშეკრული „ჯ“ და „ჟ“-არით. დამწერლობის ამ თავისი თვისებებით მცხეთის ჯვარის ეკლესიის VII საუკ. წარწერებს ენათესავება. სამწუხაროდ, ვეჟან ატენელის წარწერაში არცერთი ისეთი ფორმა არ არის ნახმარი, რომ ენის მხრით მნიშვნელოვანი საკითხის ხანმეტობის არსებობისა თუ არარსებობის შესახებ რისიმე თქმა შეიძლებოდეს.

ენის მხრით ყურადღებას იპყრობს მხოლოდ ფორმა „თავყოვანისმცემელთა“ ძველი და უფრო სწორი ფორმის „თავყანისმცემელთა“-ს მაგიერ. ეს გარემოება ამ წარწერას იმ დროისად გვაფიქრებინებს, როდესაც ძველი, თუნდ V—VI სს-ის ძეგლთა ენის ნორმები უკვე ირღვეოდა. ამიტომ იგი VII ს-ის დამლევსა ანდა უფრო VIII ს-ად არის მისაჩნვეი¹.

შემდეგ ქრონოლოგიურად მისდევს ატენის სიონის შიგნითი კედლის წარწერა ბულა თურქის შემოსევის შესახებ, რომელიც 853 წ. არის გამოყვანილი. ეს რ-სტრიქონიანი წარწერა ყალმით უნდა იყოს დაწერილი და ასოთა საერთო იერით იმდენად ეპიგრაფიკის ძეგლი არ არის, რამდენადაც ხელით ნაწერთა თვისებების მქონებელია. ძეგლი იმდროინდელი ქართლის დამწერლობის გამომხატველია. ეს წარწერა პალეოგრაფიულად იმით არის საყურადღებო, რომ „ბ“, ისევე როგორც „ჯ“ და „ჟ“, ყველგან სრულებით თავგანსნილი იწერება.

შემდეგ უნდა ს. ხუნამისში ნაპოვნი ე. თაყაიაშვილის მიერ გამოცემული და ქვის ემბაზად მიჩნეული ძეგლის წარწერა იქნეს დასახელებული.

¹ ვეჟან ატენელის წარწერა დაიბეჭდა „საისტორიო მოამბის“ 1925 წ. № 1-ში (გვ. 260—261) სტუდ. ვაბ. ჩაჩანიძის ანგან ზემომოყვანილ გარემოებათა მოუხსენებლივ, რადგან ამ ორგანოს რედაქტორს ს. კაკაბაძეს ამ ცნობების შემცველი ადგილი ბეჭდვის დროს, როგორც „ზედმეტი“, სრულიად ამოუშლია. ამის აღნიშვნა მხოლოდ იმიტომ შეიქნა აუცილებელი, რომ საქმის ვითარების უტოლდინარს წარწერის შესახებ ზემომოყვანილი ცნობები ამ წიგნის ავტორის მხრივ გამეორებად არ ეჩვენოს.

ამ წარწერას თარალი აქვს და ე. თაყაიშვილს „პგ“, ან „პიშ“ ქრონიკონად აქვს წაკითხული და ამისდა მიხედვით 863 ან 878—9 წ-ად მიაჩნია (Арх. экскурсии III, 7). აქ. შანიძემ ეს წარწერა სრულად ამოიკითხა და საქ. საისტ. საზოგადოების 1923 წ. სხდომაზე ჯვარის ქვის კვარცხლბეკად ცნო. თარიღის წანაკითხშიაც შეტანილმა შესწორებამ ეს წარწერა 115 ქრონიკონის ანუ 895 წლისად წარმოგვიდგინა. ამ წარწერის ენა ჩვეულებრივია ამ ხანისათვის, ხოლო ძალეოგრაფიულად აღსანიშნავია სრულებით თავგახსნილი „ბ“. „ჯ“ და „ყ“ წარწერაში არ გვხვდება.

ოშკის მონასტრის ტაძრის წარწერის დასათარიღებლად ჩვენ სამი ისტორიული პირის სახელი და მათი თანამდებობა უნდა გამოვიყენოთ. იქ იხსენიებიან: ადარნერსე კურაპალატი, ბაგრატ ერისთავთა-ერისთავი და დავით მაგისტროსი. აკად. მ. ბროსეც ამავე გზით არკვევდა ამ წარწერის თარიღს და ადარნერსე მან ადარნესე მეფედ მიიჩნია, რომლის მეფობას 881—923 წწ. სდებდა,—ბაგრატი მის შვილ მეფე-კურაპალატ ბაგრატად, რომელიც 945 წ. ვარდიცვალა. დავით მაგისტროსი ის დავით მაგისტროს-კურაპალატია, რომელიც 958 წ. მოკვდაო. ამიტომ ოშკის ტაძარი უნდა 937 წ-ზე და თვით 923 წელზე უწინარეს იყოს აგებული¹.

მაგრამ ბროსეს ქრონოლოგიური განსაზღვრა თვით წარწერის ცნობებზე არ არის დამყარებული და ამის გამო მთლად სწორი არ არის: წარწერაში ადარნერსე მეფედ კი არა, კურაპალატად იწერება,—ბაგრატიც იქ მეფე-კურაპალატად არ იხსენიება, არამედ ერისთავთა-ერისთავად. წარწერის ამომჭრევიანებელს ამ პირთა წოდებულების შემცირება და ჩამომცრობა არ შეეძლო. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ოშკის წარწერაში მოხსენებული და ბროსეს მიერ მიჩნეული პირები სხვადასხვა პირები უნდა ყოფილიყვნენ.

ნამდვილად ოშკის ტაძრის აღმშენებელნი ადარნერსე კურაპალატი, ბაგრატ ერისთავთა-ერისთავი და დავით მაგისტროსი უნდა ბაგრატ მაგისტროსის ძე ადარნანსე კურაპალატი და მისი ორივე შვილი ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი და დავითი იყვნენ. დავითი ისტორიაში, ჩვეულებრივ, დავით დიდად და კურაპალატად არის ცნობილი. მაგრამ კურაპალატობამდე მასაც სხვებსავით ჯერ მაგისტროსობა უნდა ჰქონოდა და ჰქონია კიდეც. პარხლის 973 წ. სახარების ანდერძში დამწერელს იოანე ბერაქს მოხსენებული ჰყავს ბაგრატ ქართველთა მეფე, მეტსახელად რეგვენად წოდებული, დავით მაგისტროსი და სუმბატ ერისთავთა-ერისთავი². ათონის მონასტრის № 69 (ა. ცაგარლის აღწერილობით) ხელნაწერში, რომელიც დაწერილია „დიდებულსა ლავრასა ოშკს“ 197 ქრონიკონს ანუ 977 წ., გადამწერელს, მიქაელ მოდრეკილის დისწულს სტევანე დეკანოზს, დავითის შესახებ უკვე ნათქვამი აქვს: დაიწერა ეს

¹ Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le Père Nersés Sargtsian et expliquées par M. Brosset. in. Mémoires de l'Académie... des sciences de St.-Petersbourg, VII série, t. VIII, № 10, 1864 წ., გვ. 8.

² ე. თაყაიშვილი, სამი ისტ. ხრ., გვ. LII—LIII.

³ პროფ. ა. ცაგარელს ოშკი შეტდომით ათონის მთაზე მყოფ მონასტრად მიუჩნევია (იხ. СГПН, I, 89).

„სამოთხე“-დ წოდებული წიგნი „სალოცველად და სადიდებელად პდ ძლიერისა და ღს მსახურისა მეფისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატისა დავითისთჳს“-ო¹. ირკვევა, რომ დავითი 973 წ. მაგისტროსი ყოფილა, 977 წ. კი უკვე კურაპალატად² იწოდება. მაშასადამე, კურაპალატობა მას 973—977 წწ. უნდა ჰქონდეს მიღებული. ხოლო თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ 976 წ. ბარდა სკლიაროსის აჯანყება დახწყო ბიზანტიის კეისრის წინააღმდეგ და 977 წ. მცირეწლოვანი ტახტის მემკვიდრენი და მათი დედა დედოფალი იძულებული იყვნენ დავით ტაოს მბრძანებლისათვის აჯანყებულის წინააღმდეგ სამხედრო დახმარება ეთხოვათ, ბუნებრივად აზრი დაგვებადება, რომ ბიზანტიის საკეთმპყრობლებს დავითისათვის მაგისტროსობის წოდებულება, შესაძლებელია, სწორედ ამავე დროს, 977 წ., მომავალი დახმარების მოლოდინში მიერთებიათ.

ამგვარად, ოშკის ტაძრის წარწერის ამოჭრილობის უგვიანეს თარიღად 977 წ. შეიძლება დაგვედვა. მაგრამ ამგვარი დათარიღება ზედმეტი იქნება, რადგან მისი უფრო ზედმიწევნითი განსაზღვრაცაა შესაძლებელი.

რაკი ოშკის ტაძრის ამგებელი ადარნერსე კურაპალატად იხსენიება, ამიტომ, ცხადია, ამ ცნობის მქონებელი წარწერა შეუძლებელია 958 წ-ზე უწინარე იყოს იმიტომ, რომ ადარნერსემ სწორედ ამ წელს მიიღო კურაპალატობა³. ხოლო რაკი, მეორე მხრით, ოშკის ტაძრის აღმაშენებლად ადარნერსე კურაპალატთან ერთად ბაგრატ ერისთავთა-ერისთავიც იხსენიება, ცხადია, ოშკის წარწერა 966 წელზე უგვიანესიც არ შეიძლება რომ იყოს, რადგან ამ წელს იგი გარდაიცვალა⁴. მაშასადამე, ოშკის წარწერა უნდა 958—966 წწ. იყოს ამოჭრილი.

ხელთა მაქვს ამ წარწერის გადიდებული ფოტოგრაფიული სურათი. ზუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით ამოჭრილს ამ წარწერაში შეცდომებია ერთგან „ყ“ სწერია „ჯ“-ეს მაგიერ⁵ და სხვა. ენის მხრით ეს ძეგლი არაფერს ვანხაკუთრებულს არ შეიცავს, დამწერლობის მხრით კი ისეთ შთაბეჭდილებას სტოვებს, თითქოს ამოჩქრელს ასომთავრული არ უნდა სცოდნოდეს. პალეოგრაფიულად აღსანიშნავია, რომ თუმცა „ბ“ და „ყ“ ყველგან სრულეზით თავგახსნილია, „ჯ“ ყველგან თავშეკრული არის ერთი შემთხვევის გარდა, პირველ სტრიქონში სიტყვა „მოყოჯარეთა“-ში, სადაც „ჯ“ ასოს ოღნაფ ვახსნილი უჩანს თავი.

¹ ა. ცაგარელი, СПГП, I, 90—91.

² ე თავაიშვილი სცდება, როდესაც ამბობს, ვითომც 997 წელს გადაწერილ „სამოთხე“-ში დავითი მაგისტროსად იწოდებოდეს (Опис., II, 651).

³ იხ. სუმბატ დავითის ძის ცა და უწყება #581, გვ. 350=3 ქკა, გვ. 62 და ჩემი ძლი ერის ისტორიის, II, 709.

⁴ იქვე, გვ. 709.

⁵ თუმცა შესაძლებელია აქ გრძელბუნიანი „ჯ“-ი იყოს, როგორც კილ-ეტრატის იად-გარშიც ვგხვდება.

ოშკის 959—66 წწ. წარწერის ეს პალეოგრაფიული თავისებურება ნამდვილ ამოცანას წარმოადგენს, რადგან, როგორც უკვე დავრწმუნდით, ყველა IX საუკ. თარიღიან, თუ ადვილად დასაბუთებელ წარწერებში „ზ“ თავგახსნილია იმგვარადვე, როგორც 864 წ. სინას მთის მრავალთავისა და შატბერდის (პაღისის) 897 წ. სახარების დანაწერებშიაც. მით უმეტეს თავშეკრული „ზ“ X საუკ. შუა წლების ძეგლში მოულოდნელია და არც გვხვდება. მაგრამ ფოტოგრაფიულ სურათზე „ზ“-იეს თავშეკრულად დაწერილობა სრულებით მკაფიოდ ჩანს და ამ გარემოებას, რასაკვირველია, ანგარიში უნდა გაეწიოს. გამოსაკვლევი, აქ ხომ რაიმე ორთოგრაფიული მიმართულების გამოხატულებასთან არა გვაქვს საქმე?

შემდეგ უნდა შემოქმედის ფერისცვალების ხატის წარწერა იქნეს დასახელებული. როგორც ე. თაყაიშვილს აღნიშნული აქვს, ეს ხატი ზარზმის მონასტრის ეკლესიის მთავარი ხატი იყო და, როცა მესხეთში ოსმალებმა მაჰმადიანობა ძალად გაავრცელეს, ზარზმიდან შემოქმედში იქნა გადატანილი. ბასილი ზარზმელის აღწერილ სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ დაუმთავრებელი ეკლესია მონასტრის მამასახლისად არჩეულმა პავლე ხუცესმა დაასრულა: „ამან პირველვე სრულ-ყო ეკლესიად და შეამკო ყოვლითა სამკაულითა და აღმართეს მას შინა ხატი ფერისცვალებისა და აკურთხეს ყოველთა კურთხევითა მამობასა შინა პავლესა“-ო¹.

ამ ზარზმისეულ ხატსაც აქვს წარწერა, რომელშიაც აღნიშნულია, რომ ეს ფერისცვალების ხატი შეუმოსნიათ „მამასახლისობასა პავლესა“, როდესაც: რე: 106 ქრონიკონი ყოფილა². ნაწილი (რე) წარწერას მოცილებული ჰქონია, მაგრამ დ. ბაქრაძე და ე. თაყაიშვილი სამართლიანად ფიქრობენ, რომ იგი ქრონიკონის რიცხვის აღმნიშვნელია და სწორედ იმ ადგილის გაგრძელებას წარმოადგენს, სადაც სწერია „ქრკი იყო“. ამგვარად, ზარზმის ფერისცვალების ხატი პავლეს მამასახლისობაში 886 წ. ყოფილა შემოხილი ანუ მოკვდილი.

მაგრამ თვით წარწერის გულდასმითი განხილვა ერთ მნიშვნელოვან საკითხს პბადებს: პირველს, პავლეს მამასახლისობის დროინდელ, 886 წ. წარწერას ამავე ნაჭერზე უშუალოდ მეორე წარწერა მისდევს, რომელშიაც ნათქვამია: „სახელითა ღმრთისაჲთა მე ზ[ჯ]ადი ერისთავი ძჲ სულკურთხეულისა ერისთავისა რზსი (რაბის?) ღირს ვიქმენ შემოსად (შმდ = შემკობად-ს?) პატიოსნისა აქმის ხატისა)... ხატო ფერისცვალებისაო შე სულსა ჩემსადღესა...“³. მასასადამე, ზვიად ერისთავსაც შეუმოსია ან შეუმკვია ხატი. მაგრამ როდის? ცხადია, პავლეს მამასახლისობაში კი არა, — იმიტომ რომ მაშინ ზვიადი პირველ წარწერაშივე იქნებოდა მოხსენებული, — არამედ შემდეგ. საქართველოს ისტორიაში გიორგი I-ის მეფობაში ცნობილია ზვიად ერისთავი, რომელიც ბიზანტიის კეისრის წინააღმდეგ 1023 წ. გავზავნილ ქართველთა

¹ მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, II, 43. შდრ. ქ. კეცელიძის ვამრცა, „ადრინდ. ფოდ. ქართ. ლიტრა“, გვ. 180.

² ნ. კონდაკოვი და დ. ბაქრაძე, Описание памятников древности в не-
кот. храмах и монаст. Грузии, 131; ე. თაყაიშვილი, Арх. экскурсии, I, 67—68.

ლაშქარს მეთაურობდა¹. შესაძლებელია, ზარზმის ხატის წარწერის ზვიად ერისთავი სწორედ ეს XI საუკ. პირველი ნეოთხედის სახელმწიფო მოღვაწე იყოს. მაშინ ეს მეორე წარწერა XII ს. პირველი მეოთხედისად უნდა ვიცნათ. მაგრამ თუნდაც რომ წარწერაში მოხსენებული ზვიად ერისთავი სხვა უფრო ადრინდელ მოღვაწედ ვიგულისხმოთ და გამოდგეს, მაინც, ცხადია, ის პავ-
ლებს მამასახლისობის მერმინდელი პიჩი უნდა იყოს და მისი წარწერაც ამის გამო 886 წ-ზე მერმინდელია. თუ ეს უდავოა, მაშინ იბადება საკითხი, თუ როგორ მოხდა, რომ 886 წ. წარწერა ხატის პირველი შემოსვის შესახებ და მერმინდელი წარწერა ამავე ხატის ხელმეორე შემოსვისა თუ შემკობის შესახებ ერთსა და იმავე ნაჭერზეა, რომელიც ამასთანავე ხატზე ლურსმებით ყოფილა მიქედლილი. 886 წ. წარწერა, ვითარცა პირველი მოქედილობის ცნობის შემცველი, უეჭველია, თვით მოქედილობის მთლიან ფურცელზე იქნებოდა გამოყვანილი, აქ კი იგი იმ ცალკე ნაჭერზეა გამოყვანილი, რომელზედაც მეორე, მერმინდელი შემოსვისა თუ შემკობის შესახები წარწერაც არის მოთავსებული. ვინ მოაცილა ხატს პირველი წარწერა და მოათავსა მეორესთან ერთად? თუ ამაზე მთლიანად პასუხის მოცემა ამჟამად შეუძლებელია, ეს მაინც შეიძლება ითქვას, რომ იქნება პირველი წარწერა შემდეგში დაზიანებული იყო და ზვიად ერისთავმა ხატის ხელმეორედ შემკობის დროს ეს პირველი წარწერაც განაახლა და ხელახლად გადააწერინა და იქვე თავისი წარწერაც მიაყოლა. ამგვარად, ორი სხვადასხვა დროის წარწერა ერთ ნაჭერზე და ერთი და იმავე დამწერლობით გამოყვანილი აღმოჩნდა. 886 წ. წარწერა რომ მექანიკურად გადმოწერილი უნდა იყოს, ამას ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ წარწერის ბოლო ასე იკითხება: „ქ მმასხლბსა კლშსა“ და სხვა. ე. თაყაიშვილი ამ სიტყვებს ორგვარად კითხულობს და ფიქრობს, რომ უქარაგმოდ ან უნდა უდრიდეს: „ქრისტეს მიერ მამასახლისობასა პავლესსა“, ან „ქართლისა მამასახლისობასა პავლესსა“-ო (იხ. ზემოდასახ. შრომა, 68). მაგრამ ერთიცა და მეორე წანაკითხიც საეჭვოა, რადგან დათარიღებაში მონასტრის მამასახლისობის ქრისტეს მიერობა წარწერებში და ისედაც არ იხმარება და პავლეს ქართლის მამასახლისობაც დაუჯერებელია, რაკი ბასილ ზარზმელისაგან ვიცით, რომ პავლე ქართლისა კი არა, ზარზმის მონასტრის მამასახლისი იყო. ამნაირად, „ქ“-ს ამ ადგილას არავითარი აზრი არა აქვს და ქანწილის შთაბეჭდილებას ახდეს, რომლითაც ქართულად ყოველი ძველი, მათ შორის წარწერაც, იწყებოდა ხოლმე. საფიქრებელია, რომ ეს „ქ“ სწორედ ქანწილი არის კიდევ, რომელიც დაზიანებული წარწერიდან მექანიკურად გადმოწერის დროს უაღაგო ალაგას მოექცა. ერთი სიტყვით, 886 წ. წარწერა თავდაპირველია თუ არა, ჯერ კიდევ საეჭვოა.

პალეოგრაფიულად ზარზმისეული ფერისცვალების ხატის ორივე წარწერა ასოთა მოხაზულობის მხრით არაფერს არაჩვეულებრივს არ წარმოადგენს: „ბ“ სრულებით თავგახსნილია, „ზ“ და „ყ“ ამ წარწერებში არ გვხვდება. აღსანიშნავია მხოლოდ ერთი საყურადღებო გარემოება. თუმცა ყველა ასო

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქლი ერის ისტორია, II, თავი „საქართველოს ვაერთიანება“ 2. მეფე გიორგი I.

ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით არის გამოყვანილი, მაგრამ ყველა ასო ერთი ზომისა და სიმაღლისა არ არის, არამედ ზოგი ასო დანარჩენებზე უფრო პატარაცაა და უფრო ქვეთაც არის ჩამოწეული. ასოთა ტანის სიმაღლე, მაგ., ასეა დაახლოებით წარმოდგენილი: მრ-ნსა ფ-რსა და სხვა. ეტყობა, რომ წამწერლის ხელი უკვე პატარა ტანის ასოებს, ნუსხა-ხუცურის წერას ყოფილა მიჩვეული. ამგვარი მოვლენა კი ჩვეულებრივია X—XI სს. წარწერებში.

პალეოგრაფიულად მნიშვნელოვანია ყალბა-ბონინას ეკლესიის წარწერაც, რომელიც პირველად პ. უვაროვისასს მიერ იყო დაბეჭდილი (Материалы по Археологии Кавказа, IV вып., გვ. 95, სურ. 73 და 74), მეორედ ე. თაყაიშვილმა მოათავსა თავის Arch. экскурсии-ების III წიგნში (გვ. 4—5), სადაც აღ. ხახანაშვილის წანაკითხის შეცდომებიც შესწორებულია. წარწერა 2 ქვაზეა მოთავსებული, რომელთა კიდეები დაზიანებულია და ამის გამო წარწერასაც ზოგან კიდეები მომტვრეული აქვს. წარწერა ამოჭრილია „ბაგრატიის ქართულთა მეფობასა და დავითისა კურაპალატობასა“ და კრონიკონიც აქვს. ე. თაყაიშვილი ამ თარიღს „სიგ“ 213-ად, ე. ი. 993 წ. კითხულობს. სურათზე ეს ადგილი გარკვევით არა ჩანს, მაგრამ უფრო „სგ“ 203 იკითხება, რაც 1188 წ. უდრის. მაინცდამაინც ცხადია, რომ რაკი წარწერაში დავით დიდი კურაპალატიც ცოცხლად იხსენიება, X ს-ზე მერმინდელი შეუძლებელია იყოს.

ეს წარწერაც ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით არის გამოყვანილი და პალეოგრაფიულად მხოლოდ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ იქ ასომთავრული „ლ“-ს მაგიერ ყველგან ნუსხა-ხუცური და პატარა ტანის „ლ“-ის ამოჭრალი. წამწერლის ხელი ეტყობა ნუსხა-ხუცურ დამწერლობას ყოფილა მიჩვეული.

პალეოგრაფიულად საყურადღებოა ატენის სიონის გარეთი კედლის წარწერა ატენის ქალაქად აშენების შესახებ, რომელიც, როგორც ამის შესახებ განსაკუთრებულ მონოგრაფიაში გამორკვეული მაქვს, 1060—1068, ან უფრო 1060—5 წწ-ში უნდა იყოს ამოჭრილი¹. ეს ძეგლიც ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით არის გამოყვანილი, მაგრამ დამახასიათებელია თავისი შერეული დამწერლობით და ბევრგან ორხაზოვანი სისტემის ასოების მაგიერ, როგორც ასომთავრულში უნდა ყოფილიყო, ოთხხაზოვანი სისტემის ასოებია ნახმარი. ამგვარად, ის მოვლენა, რომელიც ზარზმისეული ხატისა და ყალბა-ბონინას წარწერათა განხილვის დროს აღნიშნული იყო, აქ უკვე ძლიერად არის გამოხატული.

§ 2. ნიგნუჩი ლამნაილობიც ქაქაუბი

წიგნური დამწერლობის უძველესი ძეგლები დროთა განმავლობაში დალუპულა ან სამუდამოდ, ან იმიტომ რომ მათი ეტრატის საწერ მასალად გამოუყენებიათ და ამის გამო წინასწარ ამ უძველესი ძეგლების ნაწერი გა-

¹ Ив. Джавахишвили, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атени, ХВ I, 289—291.

დაურეცხიათ და გადაუფხეკიათ კიდევც. რადგან ჩვენ წინაპრებს რკინისაგან შემზადებული მეღვინით უწერიათ, ნაწერის მთლად გადარეცხვა-გადაფხეკა შეუქლებელი გამხდარა და ძველი ნაწერის ნაალავევი და კვალი ამ პალიმფსესტებში მაინც მოჩანს. ეს გარემოება ამ უძველესი ძეგლების პალეოგრაფიულად და შინაარსითაც შესწავლის საშუალებას გვაძლევს, მაგრამ რაკი ამ პალიმფსესტთა შორის დათარიღებული ან შინაარსის მიხედვით ადვილად დასათარიღებელი ტექსტი ჯერ არ აღმოჩენილა, ამიტომ ამ პალიმფსესტების დათარიღება ამჟამად მხოლოდ პალეოგრაფიული ნიშნებისა და ენის თვისებათა მიხედვით შეიძლება. ამის გამო მათ შესახებ სულ ბოლოში გვექნება საუბარი, როდესაც თარიღიან ან ადვილად დასათარიღებელ ძეგლთა მიხედვით დასაყრდნობი საფუძველი გვექნება მოპოვებული.

ნაწერის დაუზიანებლივ დაცულ ძეგლთაგან პირველად უნდა ჭილ-ეტრატიის ზატიკი იქნეს დასახელებული. იგი ხუცური კუთხოვანი ასომთავრულით არის დაწერილი. ნაწერი უმნოდ და უსწორმასწოროდ არის გამოყვანილი: ასოთა სიგრძის ერთგვარობა დაცული არ არის. პალეოგრაფიულად აღსანიშნავია, რომ „ბ“ და „უ“ სრულებით თავგახსნილი იწერება, ხოლო „ჟ“ თავშეკრული არის ისე კი, რომ ბუნი ქვემოთკენ გარბელებული აქვს და VI—VII სს. მოხაზულობის „ჟ“-არს მიაგავს. „ლ“-ასის მოხაზულობაც საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ ჩვეულებრივ პატარა ცხვირის მაგიერ ქვემოთკენ ძალზე აქვს ჩამოშვებული და თითქმის ასოთა ქვედა ხაზს აღწევს ისე, რომ ნუხსა-ხუცური „ლ“-ასის მოხაზულობას უახლოვდება. აღსანიშნავია აგრეთვე „გ“-ანი თავისი ქვედა ხაზამდე იმდენად ჩამოშვებული ცხვირით, რომ „ლ“-ანს მიაგავს, და ზოგჯერ დაკლაკნილი, ზოგჯერ დახარისხებული კუდით.

თავისი თავგახსნილი „ბ“-ანითა და „უ“-არით ჭილ-ეტრატიის ზატიკის დანწერლობა არამცთუ მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერებისაგან, თვით XII—VIII სს-ის ატენის ჯვარის კვარცხლბეკის ვეჟან ატენელის წარწერისაგანაც განსხვავდება და მერმინდელიც უნდა იყოს.

შინაარსით ზატიკი ამ დარგის ძეგლთა უძველეს რედაქციას წარმოადგენს. ეტრატ-ქილზე დაწერილი ზატიკი პროფ. ალ. ცაგარელს VII საუკუნისად ანდა, უკიდურეს შემთხვევაში, VIII ს-ად მიაჩნდა (СПГП, II, გვ. 17, § 29).

პროფ. კ. კეკელიძის აზრით კი ეს ძეგლი IX საუკ. არის, რადგან იქ ჰაბო ტფილელის საგალობელიც არის, რომელიც მის მარტილობასთან ერთად 820 წელს არის დაწერილი¹. თავის 1923 წ. დაბეჭდილ ქართული ლიტერატურის ისტორიის I წიგნშიც ეს ზატიკი „მცეხრე საუკუნის პაპი-რუს-პერლამენტის ჰიმნოგრაფიულ“ კრებულად აქვს აღნიშნული (გვ. 643, 644), მაგრამ ასეთი დათარიღების საფუძველი დასახელებული არ არის. ჰაბო ტფილელის მარტივობა კი იოანე საბანის ძეს ჰაბოს სიკვდილის თუ

¹ К. Кекелидзе, Литургические груз. памятники в отечественных книгохранилищах, თბილისი, 1908 წ., გვ. 351.

პირველი წლის დამლევს არა, პირველ წლებში მაინც უნდა ჰქონდეს დაწერილი, ე. ი. ან 786—787 წელს ან ამის რამდენიმე წლის შემდგომ. ამიტომ ზატიკის შემდგენელს ჰაბო ტფილელის საგალობელი იმავე VIII საუკ. დამლევსაც შეეძლო შეეტანა, ან IX საუკ. დამდევს.

მართალია, კილი საწერ მასალად აქა-იქ X საუკ. შუა წლებამდისაც იმმარებოდა, მაგრამ როგორც ეპიგრაფიკული ძეგლების განხილვის დროს დავრწმუნდით, „ზ“ უკვე ატენის 853 წ. წარწერაში და IX საუკ. სხვა ძეგლებშიაც თავგახსნილი იწერება. ამიტომ უფრო ბუნებრივი იყო კილ-ეტრატის ზატიკის დამწერლობა თავისი თავშეკრული „ზ“-ეთი VIII ს-ის დამლევსა ან IX საუკ. პირველ ათეულებიდან მიგვეჩნია. მაგრამ თუ გავისხენებთ, რომ ოშკის 958—966 წწ. წარწერაშიც „ზ“-იე თავშეკრულია, მაშინ შესაძლებელია კილ-ეტრატის ზატიკის დამწერლობა თავისებური სკოლის ნაყოფი იყოს და შემოაღნიშნულ თარიღზე უფრო მერმინდელიც აღმოჩნდეს.

864 წელს, იერუსალემში საბა-წმიდის მონასტერში არის დაწერილი ანთქმული სინას მთის მონასტრის „მრავალთავი“, რომელიც პირველად პროფ. ალ. ცაგარელმა აღმოაჩინა (იხ. СПГП, II, გვ. 92, § 83). იგი მაკარი გგიორგი გრძელისძის ლეთეთელისა, პიმენ კახისა (თუ კახანს?) და ამონავახტანგის ხელით არის დაწერილი. ეს დიდი კრებული და დიდი ტანის ხელნაწერი, რომელიც 52 სხვადასხვა შინაარსის ნაწარმოებს შეიცავს, ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით არის დაწერილი. თხზულებათა ენა არაფერს ვანსაკუთრებულს არ შეიცავს და კლასიკურად მიჩნეული ენის ნორმებს მისდევს. პალეოგრაფიულად ამ კრებულის დანაწერიც ქართული დამწერლობის განვითარების იმ საფეხურს წარმოადგენს, როდესაც ბ, ჯ და ყ სრულებით თავგახსნილი იწერებოდა: ასეა ეს ასოები ამ ხელნაწერშიაც გამოყვანილი. ამას გარდა, თუ მეხსიერება არ მალატობს, 864 წ. მრავალთავი იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ იქ ბოლოში დართული ანდერძის უკანასკნელი ნაწილი ნუსხა-ხუცურით არის დაწერილი იმავე ხელით, რომლითაც ამ ანდერძის ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით დაწერილი პირველი ნაწილია გამოყვანილი. ეს ხელნაწერი სინას მთაზე 1902 წ. ყოფნისა და ამ მონასტრის ხელნაწერების სრული აღწერილობის პროფ. ნ. მართან ერთად შედგენის დროს მე ხელთ მქონდა, რადგან აღსაწერად მე მერგო და შემდეგ პროფ. ნ. მარს დაუთმე, რომელმაც ამ მრავალთავის სრული აღწერილობა შეადგინა კიდევ, ხოლო შემდეგ რამდენიმე სანიმუშო ფოტოგრაფიული სურათიც გადმოვიღეთ. არაფერი პალეოგრაფიული თვალსაზრისით არაჩვეულებრივი ამ კრებულის დამწერლობაში არც მე და არც პროფ. ნ. მარს არ შეგვიძინებია და, როგორც ჩვენი მუშაობის 1903 წელსვე დაბეჭდილი წინასწარი ანგარიშიდანა ჩანს, არც აღვინიშნავს (იხ. Предварительный отчет о работах на Синае და სხვა, რომელიც დაიბეჭდა Сообщ. Палест. общ. Т. XIV, ч. II, გვ. 2, 50). სინას მთის ხელნაწერების აღწერილობა ისე დაწერილებით გვექონდა შედგენილი, რომ მე ზოგიერთ იქაურ ხელნაწერებში სიტყვებზე დასხმული წერტილების ხმარებაც კი აღნიშნული მაქვს (იხ. ამაზე იქვე, გვ. 33), ხოლო ნ. მარს, როგორც ეს გარემოება თვით მასაც ნათქვამი

აქვს, სინას მთაზე, სხვათა შორის, სწორედ ამ უძველესი თარიღიანი 864 წ. ხელნაწერის გულისათვის იყო წამოსული (იხ. იქვე, 2) და „ბ“-ანი რომ ამ მრავალთავეში თავშეკრული იწერებოდეს, შეუძლებელია პროფ. ნ. მარს ეს პალეოგრაფიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი გარემოება შემჩნეული და აღუნიშვნელი დარჩენოდა¹.

IX ს-დან კიდევ ერთმა თარიღიანმა ხელნაწერებმა მოაღწია ჩვენამდე: ე. წ. პადიშის, ნამდვილად შატბერდის სახარებამ, რომელიც სოფრონს სულიერთა ძმათა თანამოღვაწეობით 897 წ. გადაუწერია „სალოცველად მეფეთა ჩნთა ღთივ დიდებულისა აღრნესკუთარაპალატისა და ღთივ ბოძთა ნაშობთა მათთა დავით ერის[ათეთა ერისთავი]სა.. და ნაშობთა მათთათჳს“. თარიღი დასაბამითგანი წელთაღრიცხვით, ქართულ ქრონიკონითა და ქრისტეს შობითგანაც არის აღნიშნული. პირველი ორი თარიღი თანხმობრივ 897 წ. უდრის, მესამე—1001 წ. ეჭვს იწვევდა და პროფ. ნ. მარი სწორედ ამ თარიღსა სთვლიდა ნამდვილად და ხელნაწერი IX საუკ. მაგიერ XI საუკ. დამდგისად მიაჩნდა დაწერილად. პროფ. კ. კეკელიძემ დამატეცა, რომ ქრისტესით აღნიშნული თარიღი 1001 წ. პანოდორეს, ანუ ალექსანდრიული სისტემის თანახმად არის აღნიშნული და იმავე 897 წ. უდრის². შატბერდ-პადიშის სახარება 1915 წ. მთლად ფოტოტიპიურად არის გამოცემული მოსკოვში (იხ. Материалы по Археологии Кавказа, вып. XIV), პ. უვაროვისა, ალ. ხახანაშვილისა და ექ. თაყაიშვილის რედაქციითა და უკანასკნელის წინასიტყვაობით.

პალეოგრაფიულად აღსანიშნავია, რომ ბ, ჯ და ყ ყველგან თავგახსნილია და ენაც ყველგან ჩვეულებრივია.

X საუკ. ხელნაწერები საკმაოდ არის შენახული, მაგრამ აქ მხოლოდ რამდენიმე იქნება დასახელებული. პირველად უნდა დასახელებული იქნეს ა. ს. უ. ხ. № 38, რომელიც ხუცურ-მრგვლოვანი ასომთავრულით არის დაწერილი 904 წ. (იხ. თ. ჟორდანიას, Опис., I, 29, ხოლო თარიღის შესწორება კ. კეკელიძის ქლი ლიტერ. ისტ., I, 449). შემდეგ ათონის 913 თუ 917 წ. სახარება (დ. ბაქრაძე, საქ. ისტ., 228—229), მერმე მისდევს ცნობილი შატბერდის კრებული, რომელიც 973 წ-მდე უნდა იყოს დაწერილი (ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 615) და ხუცურ-მრგვლოვანი ასომთავრულისა და კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ძეგლია. მერმე შეიძლება დასახელებულ იქნეს ათონის № 69 ხელნაწერი, რომელიც 977 წ. ოშკის მონასტერშია დაწერილი მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრულით და რომლის 3 გვერდის ფოტო-

¹ უცნაურია, რომ ა. გენკო 1925 წ. დაბეჭდილს თავის ჩემ საწინააღმდეგოდ დაწერილ წერილში ამტკიცებს (იხ. Тексты и разыск. по Кавказ. Филологии, I, 4ა), ვითომც 864 წ. სინას მთის მრავალთავეში „ბ*“ თავშეკრული იწერება და ამის საბუთად ამ ხელნაწერის ორი გვერდის ცინკოგრაფიული დანაბეჭდი მოჰყავს, რომელშიაც ბ-ანი ვითომც 7-ჯერ თავშეკრულად იყოს დაწერილი. ნამდვილად კი არც ერთს გენკოს მიერ დასახელებულ ადგილას ეს ასო თავშეკრული არ არის, თუ ცინკოგრაფიული ბადის კვალს აქა-იქ შეცდომით ნაწერის კუთვნილებად არ მივიჩნევთ.

² კ. კეკელიძე, რადისაა გადაწერილი ადიშის სახარება, თბილისის უნივერსიტეტის მოაზბე, II, გვ. 396—397.

გრაფიულ-ცინკოგრაფიული სურათი ნ. მარმა დაბეჭდა ТРАГФ-ის მე-2 წიგნში, გვ. 25—26 (ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. ა. ცაგარელის СПГП, I, 89—91 და ნ. მარის Агиограф. материалы по груз. рукоп. Ивера, ЗВОРАО, XII, 84, აგრეთვე ТРАГФ, წ. II, 21). 973 წელს იოვანე პერაძის შიერ დაწერილია პარზლის სახარება მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრულით.

ხოლო ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერლობის ძეგლთაგან, ზემოაღნიშნულთ გარდა, შეიძლება დასახელებულ იქნეს ჭილ-ეტრატის ფხალმუნი, რომელიც IX საუკ. უნდა იყოს ანდა X საუკ. დამდევისა, — შემდეგ ჯრუჭის 936 წ. სახარება. 978 წ. ოშკში ნუსხა-ხუცურად არის გადაწერილი დაბადების სრული ქართული ტექსტი, რომელიც ათონის ივერთა მონასტერში ინახება და რომლის ფოტოგრაფიულად გადაღებული პირი რუს. სამეც. აკადემიასა აქვს. საყურადღებოა აგრეთვე სინას მთის № 6 ხელნაწერი, რომელიც ცნობილი იოანე-ზოზიმეს მიერ 981—982 წწ. არის კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურად დაწერილი.

აღსანიშნავია ათონის მონასტ. № 29 ხელნაწერი, რომელიც მეტაფრასტის შეიცავს და დაწერილია კოსტანტინეპოლს; ტრიანდაფილიუხ მონასტერში თეოფილე ხუცეს-მონაზონის მიერ „დასაბამითგანთა წელთა ექუსათას ხუთას ოთხმოცდა მეცხრესა, ინდიკტიონსა ოთხსა ბერძულად, — მეფობასა აღმოსავლეთს გიორგი კესაროსისა, ბაგრატის ძისასა... ხოლო საბერძნეთს დედოფლობასა მართა მისვე გიორგის დისასა და მეფობასა ნიკიფორე ბოტანიოტისა და ალექსი კომნიანოსისა მას ჟამსა ოდეს ბაგრატის ასული მართა დედოფალი აღმოსავლეთით კოსტანტიპოლეს (sic) შემოვიდა“¹. ეს 1081 წ. დაწერილი წიგნი თავისი მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობით არის საყურადღებო. ამგვარი დამწერლობის ძეგლია ყოფილი წ. კ. გ. სახ. წიგნთსაცავის ეტრატის № 333 ხელნაწერი, რომელიც გიორგი ხუცეს-მონაზონის ნაწარმოებს, გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებას, შეიცავს, მაგრამ ამჟამად უთარილოა.

დასასრულ, შეიძლება დასახელებულ იქნეს ათონის მონასტ. № 53 ეტრატის ხელნაწერი, რომელიც ბაგრატ აფხაზთა მეფისა და ქართველთა კურაპალატის ბრძანებით არის დაწერილი „დასაბამითგან წელთა ხქზ, ქრქსა: სკბ:... (1002 წ.) შაორს... ჳელითა აკვილა მტბვერისაჲთა“². ნ. მარს ამ ხელნაწერის დამწერლობის ფოტო-ცინკოგრაფიული სურათი აქვს მოყვანილი თავის ნაშრომში Агиограф. материалы по груз. рукоп. Ивера (ЗВОРАОБ, XIII, 83, ტაბულა № 10). ძეგლი კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურიით არის დაწერილი.

¹ ა. ცაგარელი, СПГП, I, 80; ნ. მარი, Агиографические материалы по груз. рукописям Ивера, ЗВОРАОБ, 1900 წ., წიგნი XIII, გვ. 81—82, სადაც ამ ხელნაწერის ანდერძის ფოტო-ცინკოგრაფიული სურათია №№ 8 და 9 დაბეჭდილი.

² ა. ცაგარელი, СПГП, I, 83.

§ 3. გვიან-მნიშვნობრივი ნუსხა-ხუსუკისა და მხედრული რამნაკლობის ქვეყნები

ქართულ მდივან-მწიგნობრულ და ხუცურ-მხედრულ დამწერლობათა განვითარების შესასწავლად მეფეთა და სხვა პირთა სიგლებსა აქვთ დიდი მნიშვნელობა. აქაც პალეოგრაფიულ დაკვირვებასა და დასკვნებს წინ ძეგლთა მტკიცე დათარიღების საკითხი უნდა უძლოდეს.

სიგელთაგან პირველად ბაგრატ IV-ის შიომღვიმის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელი უნდა იქნეს დასახელებული. მას თუმცა თავი აკლია, მაგრამ თარიღი აქვს და ბაგრატის მეფობის 31-ე ინდიქტიონს ანუ 1053 წ. არის დაწერილი. ძეგლის ტექსტი 1893 წ. თ. ჟორდანიამ დაბეჭდა თავის ქცების I წში (204—206) და ე. თაყაიშვილმა იმავე წელს პეტერბურგის არქეოლოგიური საზოგადოების უწყებებში „Сигель грузинского царя Баграта IV (1027—1072)“, რომელშიაც ქართულ ტექსტს, რუსულ თარგმანსა და გარჩევას გარდა თან დართული აქვს ამ სიგლის ხელით გადაღებული და ლითოგრაფიულად დაბეჭდილი პალეოგრაფიული პირი¹.

მეორე ადგილი აქამდე ჩვეულებრივ ბაგრატ IV მიერ ოპიზის მონასტრისადმი ბოძებულ სიგელს ეკავა. ეს საბუთი დ. ფურცელაძემ იპოვა იმერეთში და 1881 წ. მისი რუსული თარგმანი თავის ქერკოვინე გუჯარისში შეიტანა (გვ. 120—121). ამ ძეგლის ტექსტი კი პირველად დ. ბაქრაძემ 1887 წ. დაბეჭდა რუსული თარგმანითა და გარჩევითურთ რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის ორგანოში². შემდეგ თ. ჟორდანიამ პ. კარბელაშვილის წანაკითხის თანახმად შესწორებული ამ სიგლის ქართული ტექსტი „შიომღვიმის მონასტრის ისტორიულ საბუთებში“ შეიტანა, თუმცა ამ ძეგლს შიომღვიმის საბუთებთან არაფერი საერთო არა აქვს. თარიღად მას ამ სიგლისათვის 1058 წ-ის ახლო დრო მიაჩნია, მაგრამ არავითარი ამის დამამტკიცებელი საბუთი მოყვანილი არ არის. მესამედ ამ სიგლის ტექსტი ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა საქართველოს სიძველეთა II წიგნში (გვ. 1—5). ხელით გადმოღებული და ლითოგრაფიულად დაბეჭდილი ამ ძეგლის პალეოგრაფიული პირი მასვე აქვს გამოქვეყნებული საქართ. საისტ. საზ. პალეოგრაფიულ აღზომში. ე. თაყაიშვილს ოპიზის სიგლის თარიღი განსაზღვრული არა აქვს და ბაგრატის მეფობის ინდიქტიონებით 1027—1072 წწ. ფარგლავს მხოლოდ.

ოპიზის სიგლის დროის განსაზღვრა უფრო ზედმიწევნითაც შეიძლება. ბაგრატ მეფე ამ საბუთში თავის ძეს გიორგის კურაპალატად იხსენიებს („მეფობასა ჩემსა და ძესა ჩემსა გიორგი კურაპალატსა გუილოცვიდენ“-ო). როდის მიიღო გიორგი უფლისწულმა კურაპალატობა ჯერ დანამდვილებით არ ვიცით, მხოლოდ ცხადია, რომ ამ წოდებულების მიღება მას, სანამ მისი მამა ჯერ კიდევ კურაპალატი იყო, არ შეეძლო. იერუსალემის ჯვარის მონასტრის

¹ იხ. Запис. Вост. Отд. рус. Арх. Общ., Том IX, 59—68.

² Д. Бакрадзе, Статьи по истории и древностям Грузии. Приложение к V тому Запис. Акад. Наук № 1, გვ. 20—30.

1040 წ. ხელნაწერში ბაგრატი კურაპალატად იწოდება¹. არც გასაკვირველია, რადგან 1029—1030 წწ. ელენე უფლისწულის ბაგრატზე გათხოვებასთან ერთად ბიზანტიის კეისარმა ბაგრატ მეფეს კურაპალატობაც მისცა². ხოლო თ. ს. უ. № 484 ეტრატის ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამია: „დაიწერა კალიბოსს, ლავრასა წინა ღთისმშობლისასა მეფობასა კონსტანტინე მონაძისასა, ანტიოქიას პატრიარქობასა პეტრესსა და ბაგრატის აფხაზთა მეფისა ნოველის იმისასა სამეფოს ყოფასა“-რ³. რაკი დანამდვილებით ვიცით, რომ ბაგრატ მეფე კონსტანტინე კეისართან 1054 წ. წავიდა⁴, ამიტომ შემომოყვანილი ანდერძი 1054 წ. უნდა იყოს დაწერილი. აქედან ცხადი ხდება, რომ ბაგრატ მეფე 1054 წ. უკვე ნოველის იმოსი ყოფილა. კულალისის ეკლესიის 1060 წ. წარწერაში კი ბაგრატი უკვე აფხაზთა და ქართველთა მეფედ და სევასტოზად, მისი ძე გიორგი კი კურაპალატად იხსენიებიან⁵. შიომღვიმის მონასტრის 1058 წ. სიგელში კი ბაგრატი ჯერ კიდევ ისევ ნოველის იმოსად იწოდება (შიომღ. ისტ. საბ. 4). კაცხის მონასტრისათვის შეწირული ერთი ხელნაწერის მინაწერის ცნობით, ბაგრატ მეფეს 1059 წ. 11 აპრილს წინანდებურად „ყოვლისა აღმოსავლეთისა ნოველის იმოსის“ წოდებულობა ჰქონია⁶. მამასადამე, ბიზანტიის კეისარისაგან ბაგრატ მეფეს სევასტოზობა, ხოლო მის ძეს გიორგის კურაპალატობა ან 1059 წ. 11 აპრილის შემდგომ, ან 1060 წ. უნდა მიეღოთ. ამგვარად ირკვევა, რომ ოპიზის სიგელი შეუძლებელია 1060 წ. ადრინდელი იყოს და 1072 წ. 24 ნოემბერზე მერმინდელი, უფრო კი საფიქრებელია, ეს ძეგლი აღპარსლან სულტნის შემოსევამდე იყოს დაწერილი, ანუ 1060—1065 წწ. განმავლობაში.

ბაგრატ IV-ის ძეს გიორგი II-ს თავისი მეფობის პირველ ინდიკტიონს, ანუ 1072—1073 წ. შიომღვიმის მონასტრისათვის ყველა წინანდელ შემწირველთა საბუთები და ყველა უფლება-უპირატესობანი განუახლებია და დაუმტკიცებია. ამ უფლებათა განახლების სიგელმა XX საუკ. მოაღწია. პირველად ამ სიგლის ტექსტი თ. ჟორდანიამ დაბეჭდა „შიომღვიმის ისტორიულ საბუთებ“-ში (გვ. 9—12). მაშინ ამ საბუთს თავი აღარა ჰქონია, მაგრამ თ. ჟორდანიას სიგლის შესავალი შეუესია ამ ძეგლის 1850—1853 წწ. შედგენილი კომისიის მიერ გადმოწერილი პირის მიხედვით. ამ დროს სიგელს დასაწყისი ნაწილი მოგლყვილი არ ჰქონია (იქვე, გვ. 10). როგორც თ. ჟორდანიას სიტყვებიდან ჩანს, მას ამ სიგლის დამამტკიცებელთა გიორგი მეფისა და ვაბრიელ კათალიკოზის ხელისმწერა ფოტოგრაფიულად გადაუღებინებია და დამატების სახით დართვას აპირებდა. ამ საბუთისადმი შესავალში ნათქ-

¹ ალ. ცაგარელი, СПГП, II, 43, § 144.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქლი ერის ისტ., II, გვ. 431. ბაგრატ IV.

³ თ. ჟორდანიას, Опис., II, 49.

⁴ ქლი ერის ისტ., II, 43—44. ბაგრატ IV.

⁵ ივ. როსტომიშვილი, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК, вып. XXV, 76.

⁶ თ. ჟორდანიას, Опис., II, 447.

ვამი აქვს კიდევ „იხ. დამატებაში“-ო (გვ. 9), მაგრამ დამატება, როგორც ეტყობა, ვერ მოუხერხებია.

მეორედ ეს სიგელი 1912 წ. ს. კაკაბაძემ დაბეჭდა და საბუთის დასაწყისი მასაც იმავე მერმინდელი, მისი სიტყვით, მხოლოდ XVIII—XIX სს. დასაწყისის გადმონაწერის მიხედვით აღუდგენია (იხ. შიომღვიმის სამი სიგელი, გვ. 3—5). ბოლოში ამ სიგლის ფოტოგრაფიულად გადაღებული და ცინკოგრაფიულად დაბეჭდილი პირი აქვს დართული. რაკი 1920 წ. ქ. კრასნოდარში სხვა 3000 ქართულ სიგელ-გუჯრებთან ერთად ეს სიგელიც განადგურდა, ამიტომ ამ ფოტოგრაფიულმა პირმა დედნის მაგიერობა უნდა გასწიოს.

შემდეგ ორი სიგელია შენახული გიორგი III-ისაგან ბოძებული: ერთი შიომღვიმის მონასტრისადმი 1170 წ. მოცემული, რომლის ტექსტი ე. თაყაი-შვილსა აქვს გამოცემული (სქს სძელნი IV, 2—7, ხოლო დედანი № 1381 საქ. საისტ. საზოგადოების წიგნთსაცავში ინახება), მეორე დემნას განდგომილების ჩაქრობის უმალ გამოცემული თავ-ბოლო-მოხეულ საერთო ხასიათის ბრძანებას წარმოადგენს საქართველოს ყველა ეკლესია-მონასტრის სახელმწიფო ბეგარისაგან განთავისუფლების შესახებ, რომლის ტექსტი თ. ჟორდანიამ დაბეჭდა ქკბის I წიგნში (გვ. 265). რაკი საბუთი დემნას აჯანყების ჩაქრობის უმალ არის გამოცემული, ამიტომ 1177 წ. უნდა იყოს დაწერილი. არც ერთი ამ ორ სიგელთაგანის პალეოგრაფიული პირი მარტივი სახითაც ვერ არ გამოცემულა.

ე. წ. მხედრული დამწერლობის წარმოშობისა და განვითარების საკითხის შესასწავლად მნიშვნელობა აქვს თ. ს. უ. სიძველეთა მუზეუმის № 65 ხელნაწერს, რომელიც 1186 წ. არის ქალაქზე გადაწერილი და ქებათა-ქების თარგმანებას შეიცავს. ამ ძეგლის ხელით გადაღებული და ლითოგრაფიულად დაბეჭდილი პალეოგრაფიული პირი პროფ. აკ. შანიძემ გამოსცა 1924 წ. ამ გამოცემას პრაქტიკული მიზანი ჰქონდა.

თამარ მეფის დროის სიგელთაგან გადარჩენილია მანდატურთ-უხუცესის კიაბერის შიომღვიმისადმი მიძღვნილი შეწირულების წიგნი, რომელსაც თავი დაზიანებული აქვს და თარიღიც არ უჩანს. მისი ტექსტი თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოქვეყნებული შიომღვიმის მონასტრის საბუთებში (გვ. 21—23). თ. ჟორდანიას ეს საბუთი 1190 წ. ახლო ხანებში მიაჩნდა დაწერილად, მაგრამ, თუ რა მოსაზრებით, აღნიშნული არა აქვს. ამ ძეგლსაც უფრო ზედმიწევნითი დათარიღება სჭირდება.

თ. ჟორდანიას კიაბერის საბუთის თარიღად 1190 წ. ახლო ხანები აღბათ იმიტომ უნდა ჰქონდეს მიღებული, რომ თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის ცნობით, შემოსეული გიორგი რუსის განდევნის შემდგომ 1191 წ. თამარ მეფემ ერთგულ დასაჩუქრებულ ვაზირთა შორის კიაბერიც შეიწყალა და „კიაბერსა მანდატურთ-უხუცესსა მიუმატეს და უბოძეს ქალაქი ჟინვანი და ციხე მრავლითა მთიულეთითა“-ო (ისტრნი და აზმნი *657, გვ. 444). როგორც ჟინვანის მიმღებს, კიაბერს თითქოს ამ დროს უფრო შეშენის ჟინვანისაგან შეწირულობის გამოღება. მაგრამ ამ დროისათვის კიაბერის შეწირულობის

წიგნის მიკუთვნება შეუძლებელია, იმიტომ რომ ამ საბუთში ჭიაბერი მხოლოდ თამარ დედოფალს იხსენიებს, ამ დროისა კი რომ ყოფილიყო, მისი ქმარი ზრდილობიანობის მოსაზრებით მაინც მოხსენებული იქნებოდა. ესეც გამოსარკვევია, ჟინვანის მიდამოებთან ჭიაბერი მართლა ამ წყალობამ დააკავშირა, თუ წინათაც ამ კუთხესთან მას დამოკიდებულება უნდა ჰქონოდა. საქმე ის არის, რომ ალექსანდრე კახთა მეფის 1579 წ. სიგელში იხსენიება „დავით აღმაშენებლის აღშენებული ჭიაბერთ ეკლესია ფხოელთაჲენ წამოვლით“ (სქს სძვლნი I, 11). თუ ჩვენი ჭიაბერიც ამავე საგვარეულოს ეკუთვნოდა, მაშინ მას ჟინვანში შეიძლება 1191 წ.-მდეც ჰქონოდა საკუთრება. ამვე დროს აღსანიშნავია, რომ თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის ცნობაში ჭიაბერი მხოლოდ მანდატურთ-უხუცესად იწოდება და მისი ამირსპასალარობა არა ჩანს. პირიქით, აქვე ნათქვამია, რომ სწორედ ამ დროს ამირსპასალარობა ზაქარია მჭარგრძელისათვის მიუციათ. ამიტომ შეუძლებელია ეს სიგელი ამ დროს იყოს დაწერილი.

ჭიაბერი თავის თავს ამ შეწირულობის წიგნში მანდატურთ-უხუცესსა და ამირსპასალარს უწოდებს და მხოლოდ „ლთისა სწორსა მეფეთა-მეფესა თამარს“ იხსენიებს. თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის „ისტორიათა და აზმათა“ ცნობით კი ჭიაბერმა მანდატურთ-უხუცესობა ყუთლუ-არსლანის დასის პოლიტიკური მოძრაობის მშვიდობიანად დამთავრების შემდგომ მიიღო, ანუ 1184—1185 წწ., მაგრამ ჭიაბერისთვის მაშინ მხოლოდ მანდატურთ-უხუცესობა მიუციათ, ამირსპასალარად კი სარგის მჭარგრძელი დაინიშნა¹. 1187 წ. გარდაცვლილი სარგის მჭარგრძელის მაგიერ ამირსპასალარად ამირახური გამრეკელი თორელი აურჩევიათ². 1191 წ. გამრეკელი თორელი გარდაცვლიდა და მის მაგიერ ზაქარია მჭარგრძელი იქნა ამირსპასალარად არჩეული³. ერთი სიტყვით, ჭიაბერის ამირსპასალარობა არ ჩანს და, როგორც ირკვევა, 1185 წ.-დან მოყოლებული თამარის გარდაცვალებამდე შეუძლებელიც კია, რომ ჭიაბერს მანდატურთ-უხუცესობასთან ერთად ამირსპასალარობაც ჰქონოდა. ერთადერთი დრო-ლა გვჩვენებს, როდესაც მას შეეძლო მანდატურთ-უხუცესობა და ამირსპასალარობა მიეღო: ეს დიდგვარიან აზნაურთა გაფიცვისა და ყუთლუ-არსლანის დასის მოძრაობის ხანაა, როცა დიდგვარიან აზნაურთა მოთხოვნის გამო თამარ მეფე იძულებული იყო მანდატურთ-უხუცესად და ამირსპასალარად მყოფი ნაყიფაყარი ყუბასარი გადაეყენებინა. ასეთი მნიშვნელოვანი ხელისუფლება რომ მისი ერთგული პირის ხელში გადასულიყო, თამარ მეფეს, როგორც ეტყობა, ყუბასარის მაგიერ მანდატურთ-უხუცესობა და ამირსპასალარობა ჭიაბერისთვის გადაუცია. მაგრამ ეს, უეჭველია, არც გაფიცულ დიდგვარიან აზნაურებს მოეწონებოდათ და ყუთლუ-არსლანის დასსაც ამირსპასალარობისთანა მნიშვნელოვანი ვაზირობის დათმობა სხვისათვის არავისთვის სურდა. ამ მოძრაობის მშვიდობიანად დამთავრების შემდგომ

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქლი ერის ისტ., II, 584—585.

² იქვე, 590—591.

³ იქვე, 597.

დარბაზის თანადგომითა და ერთნებაობით მოხდენილი სავაზირო მოხელეთა-
არჩევის დროს ჭიაბერს მანდატურთ-უხუცესობა-ლა შერჩენია. თუ ჩვენი ჰიპოთეზით
მცდარი არ არის, მაშინ ჭიაბერის მანდატურთ-უხუცესობისა და ამირსპასა-
ლარობის დრო სანმოკლე უნდა ყოფილიყო და გარდამავალ სანაში იქნებო-
და მხოლოდ, ე. ი. 1184—1185 წწ. და ამავე დროს უნდა იყოს მიხი შიო-
მღვიმის მონასტრისადმი შეწირულობის წიგნიც დაწერილი. იმავე გარემოებით-
ვე ალბათ აიხსნება, რომ თამარ მეფეთ-მეფის გარდა სხვა გვირგვინოსანთ
ამ საბუთში არავენ იხსენიება.

დასასრულ, კიდევ ერთი საყურადღებო გარემოებაა აღსანიშნავი. თვით
შეწირულობის წიგნში ნათქვამია: „ჩემი დაწერილი ესე დაგიწერე და მოგაჯ-
სენე მე მანდატორთ-**[უ]ხუცესქმან და ამირსპასალარმან ჭიაბერმან**“-ო. საბუთის
ბოლოს ჯერ, ვგონებ, თამარ მეფის ხელით სწერია: „ესე მანდატურთ-ხუცე-
სისაგან შეწირულად განაჩენი ჩემგანცა მტკიცეა“-ო, ხოლო შემდეგ თვით
შემწირველს ნათქვამი აქვს: „ესე დაწერილი მე ჭიაბერსა, მეფეთ-მეფისა თა-
მარის მიწასა, მანდატორთ-უხუცესსა თამარის დღევრძელობისათვის შემიწი-
რავს“-ო (იქვე, 22 და 23). აქ უნებლიეთ ყურადღებას იპყრობს ის გარემოე-
ბა, რომ თვით საბუთის ტექსტში ჭიაბერი თავის თავს მანდატურთ-უხუცესსა
და ამირსპასალარს უწოდებს, ხელრთვაში კი პირველი დამამტკიცებელიცა
და თვით ჭიაბერიც მხოლოდ მანდატურთ-უხუცესობას იხსენიებენ, ჭიაბერის
ამირსპასალარობა კი არა ჩანს. ეს გარემოება დამაფიქრებელია, და ან საბუთი
ნატყუარად უნდა ვიცნათ, რისთვისაც სხვა არავითარი ნიშნები არ მოიპო-
ვება, ანდა ამას განმარტება უნდა მოეძებნოს. ვფიქრობ, რომ ეს გარემოება
შეიძლება სწორედ იმით აიხსნებოდეს, რომ როცა ამ შეწირულობის წიგნის
წერა დაიწყო, ჭიაბერს ყუბასარის გადაყენების უმაღლ თამარისგან ორივე
ხელისუფლება, ისევე როგორც ყუბასარს ჰქონდა, მანდატურთ-უხუცესობაცა
და ამირსპასალარობაც მიღებული ჰქონია, მაგრამ როდესაც საბუთი უკვე და-
წერილი იყო, ცვლილება მოხდა და ყუთლუ-არსლანის დასის მოძრაობის
მშვიდობიანი გზით დაშოშმინების შემდგომ დარბაზის თანადგომითა და
ერთნებაობით ვაზირების არჩევისას ჭიაბერს მხოლოდ მანდატურთ-უხუცესობა-
ლა შერჩა, ამირსპასალარობა სარგის მჯარგრძელს მიეცა. ამიტომ თამარსაც
დამტკიცებაში და თვით ჭიაბერსაც უკვე მანდატურთ-უხუცესობის მეტი აღა-
რაფერი აქვთ მოხსენებული.

1920 წ-მდე შენახული იყო თვით თამარ მეფის 1202 წ. შიომღვიმისადმი
ბოძებული სიგლის დედანიც. პირველად ამ საბუთის ტექსტი თ. ყორღა-
ნიამ გამოსცა შიომღვიმის საბუთებში (გვ. 25—28). მეორედ ს. კაკაბაძემ
დაბეჭდა „შიომღვიმის სამ სიგელ“-ში (გვ. 7—10), რომელსაც ბოლოში ამ
სიგლის ფოტოგრაფიული პირის ცინკოგრაფიული სურათი აქვს დართული.
ამ საბუთის დედანი კრასნოდარში განადგურდა 1920 წელს, ამიტომ ფოტო-
გრაფიულ სურათს დედნის ოდენა მნიშვნელობა აქვს.

შენახული იყო მეფე გიორგი ბაგრატიონის მეფობის მეათე ინდოქტი-
ონს შიომღვიმის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელი, რომელიც პირველად
თ. ყორღანიამ დაბეჭდა შიომღვიმის ისტ. საბუთებში (გვ. 13—14) და

გადატრით გიორგი II მიაკუთვნა, რადგან როგორც პალეოგრაფიული, ისევე მთელი რიგი ისტორიულ-იურიდიული მოსაზრებისა გამო შეუძლებლად მიიჩნია, რომ ან გიორგი III-ეს, ან მით უმეტეს ლაშა-გიორგის მიეკუთვნოსო. მეორედ ეს ძეგლი 1912 წ. ს. კაკაბაძემ „შიომღვიმის სამ სიგელ“-ში რომ დაბეჭდა, კატეგორიულადე და პალეოგრაფიულ-ისტორიულ მოსაზრებათა გამოც სწორედ ლაშა-გიორგის მიაკუთვნა და არა გიორგი II-ეს (გვ. 11—12). ამ გამოცემის ღირსებას ამ სიგლის თანდართული ფოტოგრაფიულ-ცინკოგრაფიული სურათი შეადგენს, რადგან მისი დედნის განაღდურების შემდგომ ამ სურათმა დედნის მავიერობა უნდა გასწიოს.

ნარინ დავითის ერთი სიგლის პირი გასანთლულ ქალაღდზე იღია პეტრესძე ნაკაშიძისაგან პალეოგრაფიულად ხელით გადმოღებული და შემდეგ ე. თაყაიშვილისაგან ლითოგრაფიულად გადაბეჭდილი იყო საქართ. საისტ. საზოგადოების პალეოგრ. აღბომის I წიგნში (გვ. 7—10). ეს საბუთი დაწერილია რუსუღანის ძის დავითის მეფობის ოცღაშეთრთჳეჳე ინდიკტიონს. თუ დავით ნარინის გამეფების თარიღად 1236 წ. მივიღებთ, მაშინ სიგელი 1266—1267 წწ. გამოღის დაწერილი. ტექსტი ე. თაყაიშვილმა დაბეჭღა საქართველოს სიძველეთა II წიგნში (გვ. 5—7).

ამავე მეფის მეორე სიგელიც არის შენაშული, რომღის დედანმაც ჩვენამღის მოაღწია და საქართ. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს ეკუთვნის და № 1331-ით არის შეტანილი. იგი ეტრატზეა დაწერილი. თუმცა თავი დაზინებული აქვს, მაგრამ მაინც იკითხება, რომ ბოძებულია „ღავითი-ხაგან ბგტუნინანისა ძისა რუს[უღანისა]“. ხოლო ბოლოში ნათქვამია: „ღიწერა ბზაღ და სიგელი ესე ჩუენა ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა ორმოცღა-მეათექვსმეტესა და ძისა ჩუენისა ვახტანგ მეფისასა მეორესა“ და სხვა. დავით ნარინის 56-ე ინდიკტიონი უღრის 1291—1292 წწ., ხოლო რაკი დავით ნარინის ძე ვახტანგი 1290—1291 წწ. გამეფღა, მისი მეფობის მე-2 ინდიკტიონიც 1291—1292 წწ. უნღა ყოფიღიყო. ე. თაყაიშვილისაგან ნაპოვნი ამ სიგლის არც ტექსტი და არც პალეოგრაფიული პირი ჯერ გამოცემული არ არის. დედნის გარღა ვსარგებლობღი ფოტოგრაფიული სურათითაც.

XIV საუკ. სიგლები და ხელნაწერები ცოტაა და თარიღიანი ნუსხა დედნები ხომ არც მოიპოვება, რომ მათი დაწერილობის დრო სრული უეჭველობით ირკვეოღეს. XV საუკ. სიგლები ბლომად იყო, მაგრამ 1920 წ. კრასნოდარში 3000 ქართული სიგელ-გუჯრების დაღუპვამ ამდროინდელი თარიღიანი ნუსხა-დეღანი საბუთებიც იშვიათი გახაღა. მე ვსარგებლობღი აღექხანდრე დიღის 1419 წ. სიგლით, რომელიც თბ. ს. უ-ტის სიძველეთა მუზეუმს ეკუთვნის და დემეტრე მარკოზაშვიღის ხელით არის დაწერილი.

XV საუკ. დამღევის დამწერლობის შესასწავღად ანა დედოფლისეული ქართღის ცხოვრების ხელნაწერი გვაქვს და საბუთებიც. ხოლო XVI საუკ. დამწერლობის ნიმუშები ბევრია, რომელთაგან ლეონ კახთა მეღის 1566 წ. სიგლით ვსარგებლობღი.

დამწერლობის ძველთა ზემომოყვანილი მიმოხილვიღანა ჩანს, რომ VI ს. დამღევიღან მოყოღებული ჩვენ ყოვეღგვარი დამწერლობის ძველები მოგვე-

პოეზია და ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების შესასწავლად საკმაო ცნობები გვაქვს. IX ს-დან მოყოლებული მასალების რიცხვი საგრძნობლად მატულობს და X—XII სს. უკვე ძველთა სიუხვეა. XIII—XIV სს-ში ძეგლების სიმცირე კვლავ საგრძნობი ხდება მონღოლთა შემოსევა-ბატონობის წყალობით, მაგრამ შემდეგ უკვე მასალების რიცხვი ისევ მრავლდება.

§ 4. ქართული დამწერლობის განვითარების მოკლე საუბნუკები VI—XVI სს.

დამწერლობის ძეგლების ზემომოყვანილი მიმოხილვის შემდგომ შეიძლება ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების შესწავლა-დახასიათებაც ვცადოთ. ამ დახასიათებას მიზნად პალეოგრაფიული ნიშნების და მიხედვით უთარილო ხელნაწერების დათარიღება კი არა აქვს, არამედ ქართული დამწერლობის ისტორიის უმთავრესი, მნიშვნელოვანი მომენტების თვალწინ გადაშლა, რამდენადაც ეს პალეოგრაფიის ამ საერთო, ზოგად ნაწილში საჭირო და აუცილებელია. საკითხი უთარილო ხელნაწერთა პალეოგრაფიულად დათარიღების შესახებ პალეოგრაფიის მეორე, კერძო, სპეციალურ ნაწილს ეხება და მრავალგვარი გარემოების გათვალისწინებას თხოულობს.

როგორც ბოლნისის სიონის 506 წ. ახ. წ. წარწერიდან ჩანს, ამ დროს საქართველოში მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრული დამწერლობა სუფევდა და მერმინდელი ძეგლებიც, თვით წიგნურიც, ამავე დამწერლობით არიან დაწერილი. სათანადო ადგილას უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ XII საუკ. შუა წლებში ამ მრგვლოვანი ხუცური დამწერლობით დაწერილი წიგნების კითხვა უკვე ეძნელებოდათ. ეს იპის მაჩვენებელია, რომ ამ დროს ჩვეულებრივ ხუცური ასომთავრულით უკვე იშვიათად-ღა წერდნენ, თვალი მის კითხვას გადახველი იყო და მათში უკვე ნუსხა-ხუცური სუფევდა. შეიძლება ითქვას, რომ უკვე IX საუკ. ნუსხა-ხუცური სრულებით ჩამონაკვთილი და დამთავრებული დამწერლობაა და მისი დასაწყისის ხანის ძეგლები ჯერ არ გვაქვს და IX ს-ზე უწინარეს ხანაში უნდა ვიგულისხმოდ. თავის ადგილას აღნიშნული გვექონდა, რომ ამ დროისა და თვით X—XII სს. და ჩვეულებრივ მერმინდელი ნუსხა-ხუცურიც უაღრესად კუთხოვანი დამწერლობაა, რომელიც რასაკვირველია ხუცურ მრგვლოვან ასომთავრულთან უშუალოდ არ შეიძლება დაკავშირებული იყოს და შექვევლია მისგან არც არის წარმომდგარი, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში მას მრგვალი მოხაზულობა შერჩებოდა. კუთხოვანი დამწერლობა ვაკრული წერის წყალობით შეიძლება თანდათანობით მრგვლოვან დამწერლობად ჩამოინაკვთოს, მაგრამ წინაუკმო პროცესი კი ძნელი დასაჯერებელია.

მატალია, ქილ-ეტრატის IX საუკ. ზატკში ჩვენ კუთხოვანი ხუცური ასომთავრული დამწერლობა გვაქვს, მაგრამ ამაზე უწინარეს ხანის ძეგლები, როგორც ვეჟან ატენელის, მცხეთის ჯვარისა და ბოლნისის წარწერებია, ყველა მრგვლოვანი არის გამოყვანილი. კუთხოვანი ხუცური ასომთავრული

დამწერლობის ორიოდე ასო მხოლოდ VI საუკ. სახანურ-ქართული სახეობის ფუძეებს მონოგრამებში გვაქვს დაცული. ეს ორიოდე მაგალითიც საკმარისია, რომ ქლი სუცური კუთხოვანი ასომთავრული დამწერლობის VI საუკ. მრგვლოვანის გვერდით არსებობა შექველ ფაქტად ვიცნათ. ხოლო როგორც მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი გაკრული ნუსხა-ხუცურისაგან არის წარმომდგარი, ისევე მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრული კუთხოვანი ხუცური ასომთავრულისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. VI საუკ. დამდეგს მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრული სუფევს, როგორც აღნიშნული გვექონდა, სრულეობით დამთავრებულ-ჩამონაკეთილი. ამგვარად, ჩვენ არც მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრულისა და არც მით უმეტეს კუთხოვანი ასომთავრულის დამწერლობის დასაწყისის ხანის ძეგლები ჯერ ხელთ არა გვაქვს. ამიტომ ქართული დამწერლობის განვითარების შესწავლა უნებლიეთ მისი დასაწყისიდან კი არ უნდა დავიწყოთ, არამედ იმ დროიდან, როდესაც მას უკვე განვითარების რამდენიმე, სულ ცოტა ორი, დიდი საფეხური განვლილი ჰქონდა.

VI საუკ. დამდეგის ძეგლებში ხუცური ასომთავრული დამწერლობის ნიშანდობლივ თავისებურებას თავშეკრული „ბ“, „ზ“ და „ყ“ შეადგენენ. ანას გარდა, აღსანიშნავია თავშეკრული „შ“, რომელსაც ბოლოკიდურიც ძალზე მოკაუჭებული აქვს¹. ასე თავშეკრული იწერება ბ, ჯ და ყ მცხეთის ჯვარის ეკლესიის VI საუკ. დამდეგის წარწერებშიაც, ხოლო „შ“ თემისტიას წარწერაში ისევე თავშეკრულია, მაგრამ ამავე დროის დანარჩენ წარწერებში ამ ასოს თავი პირღია აქვს. აღსანიშნავია, რომ მცხეთის ჯვარის VII საუკ. შუა წლების სტეფანე-ქობულის წარწერაში „ბ“-ანსაც თავი ოდნავ პირღია აქვს².

ასევე ოდნავ პირღია არის „ბ“ ასოს თავი VIII საუკ. ვეჟან ატენელის წარწერაშიაც, რომელშიაც იმავე დროს „ჯ“ და „ყ“ ასოები წინანდებურად თავშეკრულად არიან გამოყვანილნი. „შ“-ინი კი აქაც სრულეობით თავგახსნილია.

¹ ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების დახასიათების კითხვის დროს მკითხველს თვალწინ ჩემგან შედგენილი ტაბულა I უნდა ჰქონდეს.

² ამ საკითხის შესახებ 1923 წ. 10 თებერ. საისტორიო საზოგ. სხდომაზე მოხსენების წაკითხვის შემდგომ გავიგე, რომ 1920 წ. იანვრის სხდომაზე ბოლნისის სიონის შესახებ წაკითხული ყოფილა მოხსენება. ამის შესახებ სხდომის ოქმში სწერია: „ბოლნისის სიონი—ერთი უძველესი ეკლესიათაგანია საქართველოში. ტაძრის უძველესი წარწერა იხსენიებს „ფრანე ერისთავსა და ჰანარაუხტს“. — პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა ს მენიშვინით, ეს ერისთავი უნდა იყოს ივერიის მეფის გურგენის შვილი „ბერანე“, რომელსაც ბიზანტიელი ისტორიკოსები იხსენიებენ 523 წელს, როცა გუროგენ მეფე თავისი ოჯახითურთ ბიზანტიაში გადასახლდა. — ეს წარწერა საყურადღებოა თავისი მორფოლოგიური თავისებურებითაც: „შესუაბთ“ (კარი) და „შეხევიე“. პალეოგრაფიულადაც ამ წარწერაში ყურადღებას იქცევს ასოები: ჯ და ყ, როგორც ჯვარის საყდრის წარწერებში. — მეორე წარწერა თავი საყდრისა, მომხსენებლის ახრით, ეკუთვნის არაუგვიანეს X საუკუნისა (უფრო VIII—IX საუკ.) და საყურადღებოა თავისი სინტაქსური ხასიათის ანომალიებით“ (იხ. საქ. საისტ. საზოგ. სხდომის № 145 ოქმი). თუმცა ბოლნისის წარწერათა წანაკითხშიაც და დათარიღებაშიც შეცდომები მოსვლიათ, მაგრამ მაინც პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა ს სინტაქსურ-პალეოგრაფიული დაკვირვება საგულისხმო და საღი აღლოს მთმასწავლებელია, იქნებ საყურადღებო შედეგიც გამოეღო, ამ გზით რომ ქართული დამწერლობის ძეგლთა სისტემური შესწავლა დაეწყო.

IX საუკ. ყველა ძეგლში „ბ“, „ზ“ და „ყ“ თავგახსნილი იწერება. მხოლოდ კილ-ეტრატის ზატიკი ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს და იქ „ზ“ წინანდებურად თავშეკრულია. ამნაირსავე თავისებურებას ოშკის 958 — 966 წწ. წარწერაც შეიცავს, რომელშიაც „ზ“ აგრეთვე თავშეკრულად არის გამოყვანილი. თანაც ამ ასოს ისევე, როგორც კილ-ეტრატის ზატიკში, ბუნის ქვედა კიდური თითქმის „ყ“-არის მსგავსად გაგრძელებული აქვს.

ამგვარად, ირკვევა, რომ „ბ“, „ზ“, „ყ“ და „შ“ VI საუკ. დაძლევიდან და, რასაკვირველია, უწინარესაც თავშეკრული იწერებოდა და გამოიხატებოდა და ასეთი მოხაზულობა „ბ“-ანს მთელი VI საუკ. განმავლობაშიც შეუნარჩუნებია, VII საუკ. შუა წლებში კი თავი ოდნავ პირგახსნილი უჩანს და ასე გვევლინება იგი VIII საუკ. ძეგლშიაც.

„ზ“ და „ყ“ თავშეკრული დარჩენილა მთელი VI, VII და VIII სს-ში. ამასთანავე რადგან IX საუკ. ძეგლებში ორივე ასო თავგახსნილი გვევლინება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ მოვლენის დასაწყისი უკვე VIII საუკ. მეორე ნახევრიდან და იქნებ უწინარესაც საგულისხმებელია. მაინცდანიანც „ზ“-ეს „ყ“-ართან შედარებით ძველი მოხაზულობა უფრო ხანგრძლივ შეუნარჩუნებია და ზოგან IX ს. და თვით X საუკ. შუა წლებამდისაც კი ამ სახით მოუღწევია.

რასაკვირველია, VI—IX სს. ძეგლების სიმცირის გამო მსჯელობა მეტიმეტს სიფრთხილეს გვავალებს და პალეოგრაფიული მოვლენის დასაწყისისა და დასასრულის ზედმიწევნით განსაზღვრა ძნელია, რადგან ასოთა ახალი მოხაზულობის გაჩენასთან ერთად ძველი მაშინვე არ იხპობოდა, არამედ ორივე მოხაზულობა ხშირად კარგა ხანს ერთსა და იმავე დროს სუფევდა ხოლმე იმგვარადვე, როგორც ახალი მოხაზულობის საბოლოო გამარჯვების შემდგომაც მიურუბებულ კუთხეებში და კონსერვატულ წრეებში შეიძლება ისევ ძველივე მოხაზულობის ასოები ეხმარათ. მაგრამ ზემომოყვანილი ფაქტების მიხედვით განვითარების საერთო სურათი მაინც ასე გვეხატება.

ზემომოყვანილი პალეოგრაფიული და ხანმეტობის ნიშნების ძალით ხანმეტი ტექსტების შემცველი პალიმფსესტებიც უნდა VI საუკ. მიეკუთვნოს, თუმცა ზოგი მათგანი შეიძლება VII ს აც იყოს. მაგრამ იქ წარმოდგენილი სახარების ტექსტი ქართულ უძველეს თარგმანს უნდა შეიცავდეს¹.

აღსანიშნავია, რომ უკვე VI საუკ. დაძლევის წარწერებში ზოგ ასოს, როგორც მაგ.: ბ, ფ, ქ, წ და ჯ ასოების, ქვედა კიდურები უკვე ორ ხაზ შუაველარ ეტევიან და ხან ოდნავ, ხან კი საგრძნობლად სცილდებიან. ეს საყურადღებო მოვლენა შემდეგში უფრო და უფრო ძლიერდება. მეტადრე ბ, გ, ფ, ფ, ქ, ყ, წ და ჯ ასოთა კიდურები გრძელდება (იხ. ტაბ. I). საყურადღებოა ამ მხრივ გ-ანის კიბის მსგავსად გამოყვანილი კლდი IX საუკ. ძეგლთა

¹ ხანმეტი პალიმფსესტების შესახებ იხ. ჩემი „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“ (თბილ. უნივერ. მოამბე, 1923 წ., წიგნი II, 314—391) და პროფ. აკ. შანიძის „ლიტურატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ XI საუკ. მწერლობაში“ (იქვე, 398 — 416).

დამწერლობაში, რომელიც ჰილ-ეტრატის ზატიკში უზომოდ გავრძელებულ წარზიდულია და რომელიც თავისი ქვეითკენ ვრძლად ჩამოშვებული ცხვირით იმდენად „გ“-ანს არ მიაგავს, რამდენადაც „ღ“-ს, რომლისგანაც მხოლოდ კუდით განირჩევა. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ ჰილ-ეტრატის ზატიკში „ე“-ნა და „კ“-ანიც იმგვარადვე როგორც ზოგი სხვა ასოებიც, თავისი ქვედა კედურებით ორ ხაზს საგრძნობლად სცილდებიან და „თ“-ანსა და „ლ“-ანს უკვე ნუსხა-ხუცურის მსგავსი მოყვანილობა აქვთ, ამ მოვლენის წარმომშობი მიზეზის საკითხი ბუნებრივად დაგვებადება. გვაქვს თუ არა აქ ასომთავრული დამწერლობის ნუსხა-ხუცურად გარდაქმნის პროცესის გამოჩატულება, თუ, პირიქით, ამ დროს უკვე არსებული და კერძო ცხოვრებაში უფრო გავრცელებული ნუსხა-ხუცურის ასომთავრულზე გავლენასთან გვაქვს საქმე? ამ საკითხის ასე თუ ისე გადაწყვეტა თვით ნუსხა-ხუცურის ჩამონაკვეთილობის დროის ცოდნაზეა დამოკიდებული.

ზემოთ აღნიშნული გვექონდა, რომ რაკი IX ს-ში ნუსხა-ხუცური უკვე სრულებით დამთავრებულ-ჩამონაკვეთილი დამწერლობაა, ამიტომ მისი დასაწყისის ხანა და თანდათან ჩამონაკვეთის პროცესი IX ს-ზე გაცილებით უფრო ადრე უნდა ვიგულისხმობთ და, უეჭველია, კუთხოვან ასომთავრულისგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ის ღრმა ცვლილება, რომელიც ასომთავრული ასოების მოხაზულობას გამოუვლიათ, სანამ ისინი საბოლოოდ ნუსხა-ხუცური ასოების სახეს მიიღებდნენ, გვაფიქრებინებს, რომ ნუსხა-ხუცურის წარმომშობა-ჩამონაკვეთის პროცესი ზანგრძლივი უნდა ყოფილიყო და მისი დასაწყისი თითქმის იმ ხანას უნდა აღწევდეს, როდესაც ქართულ დამწერლობაში ჯერ კიდევ კუთხოვანი ასომთავრული სუფევდა. თუ ამ დასაწყისის ხანის ქრონოლოგიურად განსაზღვრა ამჟამად დაახლოებითაც კი არ შეიძლება, მისი საბოლოო ჩამონაკვეთილობის დროის დაახლოებით გამოკვლევა დაუძლეველ საქმეს არ წარმოადგენს. „ზ“ და „დ“ ასოებს ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში შენარჩუნება ამტკიცებს, რომ მისი ჩამონაკვეთა იმ დროს უნდა მოხდარიყო, როდესაც ამ ბგერებს ჯერ კიდევ რეალური მნიშვნელობა ჰქონდათ. ამ მხრივ მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა გაცილებით უფრო მერმინდელია. მეორე მხრით, რაკი ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში ბ, ჯ და ყ თავგახსნილი მოხაზულობისანი არიან, ამიტომ ამ დამწერლობის საბოლოო ჩამონაკვეთვა არ შეიძლება VII—VIII სს-ზე უწინარეს დროს მივაკუთვნოთ.

ნუსხა-ხუცური დამწერლობის საერთო დამახასიათებელ თვისებებზე III თავის § 5-ში უკვე გვექონდა საუბარი, ამიტომ ამაზე ლაპარაკი აქ უკვე ზედმეტი იქნებოდა. გავიხსენოთ მხოლოდ, რომ იგი ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი კუთხოვანი დამწერლობაა, რომლის ბ, გ, ვ, მ, ნ, ტ, ც, ხ და ჯ ასოთა ბუნის ზედა და ქვედა ნაწილებს გადახრილობა ემჩნევა (იხ. ტაბ. I, 14).

აღსანიშნავია, რომ ორხაზოვან სისტემაზე დამყარებული ქართული ხუცური ასომთავრული[ს] 37 ასოთაგან ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში მხოლოდ ცხრა ასო დარჩა წინანდებურად ორ ხაზს შუა, სახელდობრ ა, თ, ი, ლ, დ, ო, პ, ლ და ჰ, მაგრამ მანაც ასომთავრულისაგან იმ განსხვავებულობით, რომ საერთოდ ასოები საგრძნობლად დაბატარავდნენ და ორს—მეორე და მესამე—შუა

ხაზებში მოთავსდნენ, ხოლო თექვსმეტ ასოს (ბ, გ, ე, ვ, ჟ, ტ, ჯ, ფ, ყ, შ, ც, წ, ქ, ხ, ჯ და ჯ-ს) ქვედა კიდური გაუგრძელდა და თვით ეს ასოებიც ოთხხაზოვანი ბადის მეორე და მეოთხე ხაზებს შუა მოექცნენ, 7 ასოს (დ, ზ, მ, ნ, რ, ს და ძ-ს)—პირიქით, ზედა კიდური ოთხხაზოვანი ბადის პირველი ხაზიდან ეწყებათ და ეს ასოები მთლად პირველსა და მესამე ხაზებს შუა მოთავსდნენ. მხოლოდ ოთხი ასო-ლა (ლ, კ, ქ და ჩ) არის, რომელსაც ზედა და ქვედა კიდურები აქვთ. ასომთავრულიდან შედარებით ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ასოები ამის გამო ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენენ, თითქოს ზოგმა მათგანმა ზევით აიწია, ზოგი ძირს ჩამოეშვა, ზოგი დაპატარავდა და ზოგმაც, ბუნის სიმაღლის დაცვის მხრით, დიდტანიანობა მაინც შეინარჩუნა.

უეჭველია, ის ღრმა ცვლილება, რომელიც ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ასოებს ასომთავრულ ასოებთან შედარებით მოხაზულობისა, მდებარეობისა და საერთო გადახრილობისა და მეტადრე ასოთა ბუნის ძლიერი განხრილობის მხრით ემჩნევათ, იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი ასომთავრულის გაკრული და გადაბმული დამწერლობისაგან უნდა იყოს თანდათანობით წარმომდგარი. ამასთანავე ასოთა მოხაზულობის ეს ღრმა პროცესი ამ დამწერლობას კერძო პირთა ხელში უნდა ჰქონდეს გამოვლილი, როდესაც განსწავლულობის შემეკავებელი და განმაზოგადებელი გავლენა ჯერ ან არ ჩანდა, ან მეტად სუსტი იყო. ცხადია, რომ როცა შემოაღნიშნულმა ფაქტორებმა ასომთავრული ისე არსებითად შესცვალეს მოხაზულობითაც, ასოთა სიმაღლე-სიგანითა და საერთო მდებარეობითაც, რომ სრულებით განსხვავებული დამწერლობის გარეგნულობა შეუქმნეს, მისი ასოების საერთო მოხაზულობის საბოლოო ჩამონაკეთვაც მხოლოდ ამის შემდგომ უნდა დაწყებულიყო. ამ ხანად, როგორც დავრწმუნდით, VII — VIII სს. უნდა გვევლუებოდეს და ნუსხა-ხუცურის უძველესი, წარმოშობის პროცესის გამოხატულება, უეჭველია, კერძო პირთა დამწერლობაში უნდა ვეძიოთ.

ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში ბ, გ და შ ასოების ქვედა კიდურების მარცხნივ საგრძნობლად მოხრილობაა აღსანიშნავი იმგვარადვე, როგორც ლ, ტ, ც, წ და ხ ასოების ბუნების ქვედა ნაწილის მარჯვნივ განხრილობა.

ამას გარდა, როგორც ჯერ კიდევ დ. ბაქრაძესაც ჰქონდა აღნიშნული. „უ“ ბგერის გამომხატველი „ოჴ“-ს მოხაზულობა ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში ერთიერთმანეთს შეეზარდა და ერთ ასოდ იქცა, რომელიც ოთხკბილიან „უ“ ასოდ გახდა. მისი წარმოშობილობის ცხადი მაჩვენებელია მეორე ხაზს ზევით ცოტა აწეული ბუნი, რომელიც „ჴ“ ასოს ბუნი არის (იხ. ტაბ. I, 14—16). შემდეგში უკვე „უ“-ს ბუნი მეორე ხაზის დონეს აღარ სცილდებოდა და თვით ასოც სამკბილიანად იქცა.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერლობის ასოთა მოხაზულობას გამარტივებისადმი ცხადი მიდრეკილება ემჩნევა. ამ მხრივ საყურადღებოა IX საუკ. კილ-ეტრატის ფსალმუნის დ, ე, ი და ზოგიერთი სხვა ასოების მოხაზულობა. „დ“-ონს, მაგ., იქ ყელი და მუცელი აღარა აქვს, არამედ შუაში ოდნავ შეზნექილი ბუნით იწერება, რომელსაც ქვედა კიდური „დ“ ასოს წინანდელი მუცლის მაგიერ მესამე ხაზის დონეზე მარც-

ხნივ ოდნავ მოკაუჭებული აქვს. ამაზე უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ „დ“-ონის ზედა სარქველის ხაზი ბუნის მარჯვნივ იმდენად მოკლედ არის წარზიდული, რომ ძლივს-ღა სცილდება ბუნის ასწვრივ ხაზს. თანაც დონის ამ სარქელის ხაზს მისთვის ჩვეულებრივი მარჯვენა და მარცხენა კიდეებზე კალმის დანაჭირები, თუ ამოჭრილობის დროს გამოყვანილი კბილები, ან წერტილები აღარა აქვს (იხ. ტაბ. I, 13). აღსანიშნავია, რომ დ-ონის მოხაზულობის გამარტივების ზემოაღნიშნული მოვლენები და პროცესი თანდათან მტკიცდება და ძლიერდება კიდევ. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ X—XI სს. ხელნაწერებში დ-ონი უკვე მუცლისა და ყელის მქონებელი ასო კი აღარ არის, არამედ ბუნთან ასოდ არის ქცეული (იხ. ტაბ. I, 14—16). მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ 981—982 წწ. სინას მთის № 6 ხელნაწერში დ-ონის სარქველი ჰორიზონტალური მდებარეობის მაგიერ ირიბად იწერება და ბუნთან ერთად მარცხნივ არის საგრძნობლად გადახრილი. თანაც სარქელის ხაზი მარცხენა კიდესთან ზევითკენაა ახრილი, მარჯვენა კიდეს კი არც კბილი აქვს და არც წერტილი (იხ. ტაბ. I, 14).

როგორც III თავის § 5-ში გამორკვეულია, კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური-საგან მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცურიც წარმოიშვა, რომლის დამახასიათებელ თავისებურებას, ასოთა მოყვანილობის მომრგვალების გარდა, ასოთა გადაბმულობა შეადგენს. იქვე ჩამოთვლილია ის ასოები, რომელთა გადაბმა ამ დამწერლობაში უფრო ხშირად გვხვდება. ასოთა გადაბმისადმი ამ მიდრეკილებაში ასოთა მოხაზულობაც ბუნებრივად გაამარტივა. ამ მხრივ საყურადღებოა მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცურით დაწერილი XI საუკ. ხელნაწერებში გადაბმულად დაწერილი ი, ბ, დ, ე, ზ, ც, ი, ნ, რ, ს, ტ, ფ და სხვა ასოების მოხაზულობა, რომელთაგან ყველაზე უფრო მრავალმეტყველი და დამახასიათებელი ა და ფ ასოებში მომხდარი ცვლილებაა: გადაბმულ ა-ნს მთელი მარცხენა ნაწილი აღარა აქვს, რადგან გადაბმულ ხაზთან არის შეერთებული, ან უკეთ რომ ითქვას, გადაბმულ ხაზად ქცევის გამო უკვე ირიბად გამოისახება და თავისი დანიშნულება ა-ნი ასოის ნაწილისა უკვე დაკარგული აქვს. მარჯვნივ კი კიდურით ამ ასოს აღარ აბადია. თანაც მარჯვნივ ზედა კიდური წინანდებურად ბადის მეორე ხაზის დონემდე მყოფი ამ ასოს ბუნის წერტილიდან კი აღარ იწყება, არამედ ბუნის შუა ნაწილიდანვე გამოდის და ირიბად მარჯვნივ და ზევითკენ მიიმართება (იხ. ტაბ. I, 16). ხოლო „ფ“-არს ბუნის თავის აქეთ-იქით ბადის მე-2 და მე-3 ხაზებში მოთავსებული და ბუნთან მკიდროდ შეერთებული ნახევარ-წრეების მაგიერ ამ ზედა ნაწილს უკვე მარყუშად შეკრული მოყვანილობის მსგავსი მოხაზულობა აქვს, წინანდელთან შედარებით შუაზე გადახლეჩილის, თავში ერთიერთმანეთზე საგრძნობლად დაშორებულისა და მხოლოდ ბადის მე-3 ხაზის დონეზე შეერთებულის შთაბეჭდილებას ახდენს, რომელსაც სწორედ ამ შეერთების წერტილიდან ბუნი აქვს ქვეითკენ, მეოთხე ხაზის დონემდე, ჩამოშვებული (იხ. ტაბ. I, 16).

მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური პირველად, მართალია, XI საუკ. ხელნაწერებში გვხვდება, მაგრამ ეს ამ დამწერლობის უკვე ჩამონაკვთილი გამოხატულებაა, მისი წარმოშობის ხანა კი, რასაკვირველია, ამაზე უწინარეს არის.

ხაგუდიხსმებელი. ამ შემთხვევაშიაც წარმოშობის პროცესი, უეჭველია, კერძო ძირითა კუთხოვან ნუსხა-ხუცურის ვაკრულ ხელში ან ავსელად დაწერილ ნუსხებში უნდა ვეძიოთ, და სწორედ ასეთი ხასიათის ძეგლები მოგვცემენ მომავალში კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურის მრგვლოვანად გარდაქმნის ყველა საფეხურს.

დ. ბაქრაძის, თ. ჟორდანიას, ე. თაყაიშვილისა და ნ. მარის საერთო აზრით XI ს-შივე გვაქვს ჩვენ მხედრული დამწერლობის უძველესი ნიმუშებივე და სწორედ ამ დამწერლობის უძველეს ძეგლებად მიჩნეული აქვთ მათ ბაგრატ IV-ის შიომღვიმის 1058 წ. და ოპიზის 1060—1065 წწ. და სხვა XI—XII სს. სიგლები. ამ მკვლევართა შორის მხოლოდ ის უთანხმოებაა, რომ დ. ბაქრაძესა და დანარჩენ ავტორებს ეს მხედრული დამწერლობა ნუსხა-ხუცურის განვითარებად მიაჩნდათ, ნ. მარი კი მხედრულ დამწერლობას ქრისტიანულ ხუცურზე უწინარესად და ქართული წარმართობის დროინდელ დამწერლობადა სთვლის, რომელსაც XI ს-ში ნუსხა-ხუცურის მხოლოდ გავლენა ეტყობაო. ნამდვილად კი ბაგრატ IV-ის შემოადნიშნული სიგლები სრულებით მხედრული დამწერლობით არ არის გამოყვანილი, არამედ მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცურით. ამის დასამტკიცებლად საკმარისია აღნიშნული იქნეს ორი მთავარი გარემოება: პირველი ის, რომ ამ საბუთების დამწერლობის ახლათა მდებარეობა ოთხ-ხაზოვან ბადეში იგივეა, რა მდებარეობაც ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ასოებსა აქვთ,—მეორეც ისა, რომ თვით ახლათა მოხაზულობას არავითარი არსებითი განსხვავება არ ემჩნევა. ამ მხრივ შეიძლება ითქვას, რომ 35-იდან¹ 23 ასოს, ანუ ე, ვ, ზ, თ, ი, ლ, მ, ო, უ, რ, ს, ტ, უ, ფ, ქ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჯ და ჯ ასოთა მოხაზულობისაგან სრულებით არაფრით განსხვავდება. სამ ასოს,—ბ, გ და ნ,—მოხაზულობას მხოლოდ ის ცვლილება ატყვია, რომ ქვედა კიდურები სრულ წრემდე აქვთ მოკაუჭებული. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ბ და გ ასოებს ამავე ძეგლებში ქვედა კიდურები ისეც აქვთ გამოყვანილი, როცა მოკაუჭებული ხაზი ბოლომდე არ არის მიყვანილი და სრული წრე არ იკვრება, ესე იგი ამ ასოთა ნუსხა-ხუცური მოყვანილობა აქაც შესამჩნევი ხდება (იხ. ტაბ. I, 13, 14, 16, 17, 20). კ-ანს, პირიქით, შუა ტანის კვანძი გახსნილი აქვს. ბაგრატ IV-ის სიგლების დ-ონს კი (ტაბ. I, 17, 20) იოანე-ზოსიმეს 981—982 წწ. ხელნაწერში ნახმარი დ-ონის ნუსხა-ხუცურ მოხაზულობასთან (ტაბ. I, 14) შედარებით მხოლოდ ის განსხვავება აქვს, რომ სარქველის მარჯვნივ ნაწილი სრულებით არა აქვს და სარქველის მარცხნივ ნაწილი ბუნთან მომრგვალებით არის შეერთებული, რაც ასოთა ვადაბ-მითი წერის შედეგია და ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დ-ონის ნუსხა-ხუცურ მრგვლოვანად ქცეული დ-ონის ბუნებრივ მერმინდელ განვითარებას წარმოადგენს. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ბაგრატ IV-ის 1058 წ. სიგლის იოანე ლიპარიტის ძის ხელრთვაში (ტაბ. I, 19) და მეტადრე ოპიზის 1060—1065 წწ. სიგელში (ტაბ. I, 20) ამ ასოს, მცირეოდენი განსხვავებით, ნუსხა-ხუცური მოხაზულობა დაცული აქვს. ხოლო მოხაზულობის გამარტივების

¹ სიგლების ტექსტში შ და ჯ ასოები არ იხმარება.

პროცესი, რომელიც ა-ნს უკვე მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ძეგლებში ემჩნევა (ტაბ. I, 16), ბაგრატიის სიგლებში უფრო გაძლიერებულია და თუ ამ ასოს მარჯვნივ ზედა კიდური იქ ბუნის შუა ნაწილიდან იწყებოდა, აქ უკვე ბადის მესამე ხაზის დონემდეა დაწეული და ბუნიდან ბადის მესამე ხაზის გასწვრივ მარჯვნივსავე წარზიდული ხაზით არის ზევითკენ მიმავალ კიდურთან შეერთებული (ტაბ. I, 17 და 20). ამავე ძეგლებში ისედაც და მეტადრე კათალიკოსისა და სხვა კერძო პირთა ხელრთვაში ასო ა-ნის მოხაზულობა უფრო გამარტივებულია იმ მხრივ და იმდენად, რომ მისი ბუნიც კი უკვე აღარ იწერება და მხოლოდ მარჯვნივთი კიდური-დაა შენარჩუნებული, რომელიც იოანე ლიპარიტის ძის ხელრთვაში პატარა, ირიბად გაკრულ ხაზად არის მხოლოდ-და ქცეული (ტაბ. I, 18, 19 და 20). შედარებით უფრო მეტი ცვლილება ემჩნევა ხ-ანის მოხაზულობას, რომელსაც ბუნი ზევითკენ ბადის მე-2 ხაზზე, ოდნავ მარცხნივ გადახრით, მალა აქვს აწეული, შუაში მყოფი ხაზი ბუნიდან მარჯვნივ არის წარზიდული ისე, რომ მას უკვე კუთხოვანი მოყვანილობა აღარა აქვს და სწორ განივ ხაზს წარმოადგენს, ბოლო კიდურიც ეხლა მხოლოდ ოდნავ-და აქვს მარჯვნივ მოხრილი (ტაბ. I, 17).

ასოთა მოხაზულობის ყველა შემოადინიშნული ცვლილება ჩკარი, გაკრული ზედითა და ასოთა გადაბმული წერით არის გამოწვეული. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ ერთსა და იმავე ძეგლში, ერთი და იგივე დამწერელი სულ ზნედასზნანაირად წერს ასოს იმისდა მიხედვითაც, ცალკეა და გადაუბმელი ეს ასო, თუ სხვაზეა გადაბმული. პირველ შემთხვევაში ასოთა ძეგლი, ნუსხა-ხუცური მოხაზულობა დაცულია ხოლმე, მეორე შემთხვევაში მას თვალსაჩინო გამარტივებაც ეტყობა და მდებარეობაც შეცვლილი აქვს. ასოთა ახალი, უფრო მარტივი და ამის წყალობით უფრო სწრაფად გამოსაყვანი მოხაზულობა სწორედ ასოთა მრავალნაირი გადაბმის პროცესში ჩამოინაკეთება ხოლმე.

ამას გარდა, მეფეთა სიგლების დამწერლობის დაკვირვება ცხად-ყოფს, რომ მდივან-მწიგნობრები, რომელთაც წერა თავიანთ ხელობად ჰქონდათ ქცეული და შესაფერის პირებთან და დაწესებულებებში იყვნენ განსწავლულნი, თავიანთ დამწერლობაში, ასოთა ტრადიციულ მოხაზულობას უფრო იცავენ, ვიდრე კერძო პირები. ამ უკანასკნელთა ხელრთვისა და მოწმობის დამწერლობა ასოთა მოხაზულობის გამარტივების მხრივ მდივან-მწიგნობრებს წინ უსწრებს და მათ დანაწერში ასოთა მოყვანილობის ცვლილება გაცილებით უფრო ადრე ჩნდება. მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა, ვითარცა განსწავლულ მოხელეებს შეეფერება, ამ ცვლილებებს უფრო გვიან ითვისებს. ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების გამომხატველი ტაბულის შედგენის დროს, თვით სიგლების მდივან-მწიგნობართა დანაწერის ანბანის ვარდა, მეფის, კათალიკოსისა და სხვა პირთა ხელრთვისა, კრულობითი და მარტივი მოწმობის დანაწერის ასოთა ნიმუშებიც სწორედ ამ მიზნითა და ამ გარემოების ცხადსაყოფელად ჩავუტრე.

მოხაზულობის ყველა იმ ცვლილებათა დახასიათება და აღნუსხვა, რომელიც ნუსხა-ხუცურმა დროთა განმავლობაში გამოიარა, მეტად დიდ დროს მოითხოვს და ბევრ ალაგს დაიჭერს, ამიტომ სიტყვა უნდა უნებლიეთ მოკლედ

მოიჭრას და საზოგადო დახასიათებით დაეკმაყოფილდეთ. I ტაბულის გულ-დასმითი განხილვა და შესწავლა მკითხველს თვალწინ გადაუშლის ყველა იმ უმთავრეს ცვლილებას, რომელიც ასოთა მოხაზულობას გამოუვლია XI — XVI სს-ში, თავის თვალთ დაინახავს და დარწმუნდება, რამდენად ხანგრძლივი ბრძოლა ყოფილა ასოთა ჩვეულებრივსა, ძველსა და ახალ მოხაზულობათა შორის, ხანამ ახალი, უფრო მარტივი მოყვანილობა საბოლოოდ გამარჯვებდა. საბოლოო გამარჯვებაც ძველ მოხაზულობას ვერ სპობდა და ძველიც ამა თუ იმ თემში კვლავ იხმარებოდა.

ნუსხა-ხუცური მრგვლოვანი მდივან-მწიგნობრული დამწერლობის ასოთა მოხაზულობის ის უმთავრესი ცვლილებანი რომ მოკლედ აღვსახოთ, რომელთაც ამ შეცვლილ დამწერლობას განმასხვავებელი თავისებურება მიანიჭეს, უნდა შემდეგი ითქვას: „ბ“-ანმა, რომელსაც მოკაუჭებული კუდი წრებებრ შეეკრა, ზევით აიწია და ბადის პირველსა და მესამე ხაზს შუა მოთავსდა, — „დ“-ონმა ბადის პირველისა და მესამე ხაზის შუა მდებარეობიდან ქვემოთ ჩამოიწია და მესამე და მეოთხე ხაზს შუა მოექცა, თანაც გადაბმის პროცესის წყალობით მარცხენა მხრით თავქვე გადმობრუნდა, — „ვ“-ინის სამივე კბილი ჯერ შეერთდა და მესამე კბილის მოხრილი კიდეურის ბოლოდან ბუნი კულის მსგავსად ჩამოეშვა, შემდეგ ამ ასოს თავის სამკბილა მოყვანილობა წოწოლად მოიხარა, — „ი“-ნს ცხვირი მესამე ხაზის დონემდე ჩამოუგრძელდა, — „კ“-ანს ზედა კიდეური თანდათან დაუმოკლდა, — „ლ“-ასს პირველი კბილი ჩამოუგრძელდა, — „ო“-ნი პირქვე გადმობრუნდა, — „პ“-არსა და „ჰ“-აეს მეორე და მესამე კბილი ზევითკენ აეწია ისე, რომ ბადის პირველსა და მეორე ხაზს შუა მოექცა და მთელი ასო მარჯვნიდან აყირავებულის შთაბეჭდილებას ახდენდა, — „ტ“-არსა და „ც“-ანს ქვედა კიდეური მარჯვნივ იმდენად მოეხარა, რომ ბადის მესამე ხაზის დონეს მიაღწია და აქ „ტ“-არს პირი მარჯულის მსგავსად შეეკრა, „ც“-ანს კიდევ მხედრული „ანის“ მსგავსად ჩამოენაკეთა. ტაბულაში (I, 24) მოყვანილი ნაგალითები მკითხველს დაარწმუნებენ, რომ ასოთა გადაბმულობის პროცესით წარმოშობილი „ტ“-არის მარჯუში იმ ხანაშიაც იყო, როდესაც ამ ასოს ბოლო კიდეური ჯერ ბადის მესამე ხაზამდე აყვანილი და პირშეკრული არ იწერებოდა, — „წ“-ილს ქვედა კიდეური პირქვე მოქცეული შუბის თავის მსგავსად ჩამოენაკეთა და ბუნი ბადის პირველ ხაზამდის აეწია, — დასასრულ „ხ“-ანმაც ზევით აიწია და თანდათანობით ბადის პირველსა და მესამე ხაზს შუა მოთავსდა და სხვაც ბევრი.

ძეგლების შესწავლა საშუალებას გვაძლევს ამ ასოთა მოხაზულობის ცვლილების ყველა საფეხური თვალწინ წარმოვიდგინოთ კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურიდან მოყოლებული ე. წ. მხედრულამდე. I ტაბულიდან ადამიანი დარწმუნდება, რომ თუმცა XII საუკ. უკანასკნელ მეოთხედში ნუსხა-ხუცურის მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა იმდენად შეცვლილა, რომ მერმინდელ მხედრულ დამწერლობას უკვე თვალსაჩინოდ მიემსგავსება მაგრამ შემდეგ-შიაც XIII საუკ. მეორე ნახევრამდე ძველი მოხაზულობა ჯერ კიდევ საკმაოდ ძლიერი იყო. ამიტომ მხედრული დამწერლობის ჩამონაკვითილობაზე ლაპარაკობოლოდ XIII საუკ. მეორე ნახევრიდან იქნებოდა მართებული. XI — XII სს.

ძეგლებში კი, მეტადრე საბუთებში, ჩვენ მდივან-მწიგნობრული მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობა გვაქვს. იმდროინდელ ძეგლებში რომ მხედრულ დამწერლობაზე საუბარი არ შეიძლება და ამ დამწერლობას მაშინ არავენ „მხედრების“ კუთვნილებად არ სთვლიდა, ამას ბაგრატ IV 1058 წ. სიგელიც ცხად-ყოფს, რადგან იქ „კრულობითი მოწმობა“ სამღვდლო პირს, ვიორგი ქართლისა კათალიკოსს სწორედ ამ ვითომც მხედრული დამწერლობით აქვს გამოყვანილი, ვანის XII საუკ. სახარების დამწერელსაც ანდერძის ერთი ნაწილი და ვედრება ამავე დამწერლობით აღუბეჭდია, ხოლო, მეორე მხრით, ისეთი საეკლესიო თხზულება, როგორიც ქება-ქებათაჲს თარგმანების 1188 წ. ხელნაწერია, ამავე „მხედრულით“ არის დაწერილი. ეს ვარემოება ამტკიცებს, რომ მაშინ, დამწერლობათა ასეთი ხუცურად და მხედრულად დაპირისპირება არ იყო. საფიქრებელია, რომ ამავე მიზეზით აიხსნება, რომ ტერმინი „მხედრული ქელი“ ასე გვიან XIV საუკ. შუა წლებში გვხვდება. XIII ს-მდე ამგვარი ტერმინისათვის ქართულ დამწერლობათა მცოდნეობაში რეალური საფუძველი არ მოიპოვებოდა.

ქართული ანბანის ნაკომოშობის საკითხი

ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების განხილვისა და გამორკვევის შემდეგ ქართული ანბანის წარმოშობის საკითხის განხილვაც შეიძლება. თავისთავად ცხადია, რომ საკითხის მეტისმეტი სირთულის გამო და ამ დარგში წინასწარი საფუძვლიანი კვლევა-ძიების უქონლობის წყალობით ქვემოთყვანილი თავი საკითხის გარკვეულ საფუძველზე დაყენების მხოლოდ პირველ ცდად შეიძლება იყოს მიჩნეული.

§ 1. ქართული ანბანის ნაკომოშობის შესახებ სხვადასხვა თოქია

როგორც ამ წიგნის პირველ თავშიც აღნიშნული გვექონდა, ქართულ საისტორიო მწერლობაში ჯერჯერობით ჩვენ მხოლოდ ლეონტი მროველის თხზულებაში გვხვდება ცნობა ქართული ანბანის გამოგონების დროისა და შემდგენელის პიროვნების შესახებ. მას ქართული „მწიგნობრობა“ ფარნავაზ მეფის შემოღებულად მიაჩნია. რადგან ეს ფარნავაზი XI საუკ. ამ ქართველ ისტორიკოსს საქართველოს სახელმწიფოს და საზოგადოებრივი წესწყობილების, იმგვარადადვე როგორც სარწმუნოების შემოქმედად ჰყავს გამოყვანილი და ზღაპრულ პიროვნებად არის ქცეული, ამიტომ ლეონტი მროველის ცნობას ქართული ანბანის შესახებ ფასი ეკარგება. აქ მხოლოდ ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ XI საუკ. ქართველ ისტორიკოსს ქართული ანბანი ქრისტეს წინადროინდელ აღმოჩენად ჰქონია წარმოდგენილი, ძველისძველად მიაჩნდა და სხვებივით ქრისტიანობის შენაძენად არ სთვლიდა. იქნებ მომავალმა გამოარკვიოს, ჰქონდა თუ არა ლ. მროველს ამისთვის რაიმე საფუძვლიანი წყაროები ან ისტორიული ზეპირგადმოცემა.

თუ ქართულ ძველსა და XVIII საუკ. საისტორიო მწერლობაში ასეთი შეხედულება არსებობდა, სომხურ საისტორიო მწერლობაში სულ სხვანაირი ცნობა და აზრი იყო განმტკიცებული. სახელდობრ, სომეხთა ისტორიკოსის კორჯინის ნაწარმოებად ცნობილ თხზულებაში მესროპ-მამტოცის ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ სომხური, ქართული და ალბანური ანბანი მესროპის ანუ მამტოცის გამოგონილად არის აღნიშნული. ამგვარად, წარმართობის ხანაში კი არა, არამედ V საუკ. პირველ მეოთხედში ქ. შ. ვამოდის

ქართულ ანბანი შემოღებული თანაც იგი სომხური ანბანისაგან წარმომდგარად არის გამოცხადებული.

§ 2. სომხურისაგან ნაკომოზილობის თოკია

კორჯნის ეს ცნობა არა ერთს მკვლევარსა და მეცნიერს სრულ კომპრომიტებად ჰქონდა მიჩნეული და ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოძებნა-შოვნაზე უცლიათ. ამასთანავე მესროპის ნოგონილ ანბანად მათ ქართული ხუცური ასომთავრული დამწერლობა მიაჩნდათ, რომელშიაც სომხური დამწერლობის იერსა ხედავდნენ. მაგრამ ზოგს მათგანს მხედრული ხუცურისაგან განსხვავებულ და დამოუკიდებელ დამწერლობად ეხატებოდათ, რომელიც ხუცურზე უძველესადაც იყო მიჩნეული. ამ აზრს აკად. ნ. მარი იცავს თავის უკანასკნელს, 1925 წ. გამოსულ ძველი სამწერლობო ქართულის გრამატიკაშიც: ხუცური აქ ქრისტიანობის დამწერლობად მიაჩნია, მხედრული კი—წარმართული დროის ქართული დამწერლობის ნაშთად ეხატება¹.

აქ, უეჭველია, ორივე, სომხურ-ქართული, კორჯნ — ლ. მროველის ზემომოყვანილი ცნობის ერთგვარი გამართლების ცდაა. თუმცა ნ. მარს ამ თავის უკანასკნელ ნაშრომში ნათქვამი აქვს, რომ ხუცური დამწერლობის დასაწყისის ხანა ჯერ გამორკვეული არ არისო², მაგრამ აქ ილბათ ზედმიწევნითი განსაზღვრა იგულისხმება, თორემ ისე მასვე აღნიშნული აქვს, რომ ხუცური ქრისტიანობის ხანის დამწერლობაა. ამ ჩვენი გამოკვლევის მეოთხე თავის შემდგომ ვგონებ ალარავითარი ლაპარაკი საჭირო არ არის, თუ რამდენად შეუწყნარებელია ნ. მარის აზრი, ვითომც მხედრული ხუცურზე უძველესი იყოს ან ვითომც ბაგრატ IV სიგლები მხედრული დამწერლობის ძეგლები იყოს.

პროფ. კ. კეკელიძესაც თავისი ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის I წიგნში ქართული ანბანის გამოგონების საკითხის მთელი პრობლემა კორჯნის ცნობებზე აქვს დამყარებული (იხ. გვ. 28—31). მისი სიტყვით, „მართალია, სომხის ისტორიკოსები ცოტა არ იყოს აზვიადებენ მესროპის როლს ქართული ანბანის შემოღებაში, მათი გადმოცემით ინიციატივა ამ საქმეში თითქოს მესროპს ეკუთვნის, მაგრამ მისი მონაწილეობა ეჭვს გარეშეა“— (გვ. 29)³. შემდეგ პროფ. კ. კეკელიძეს საქმის ვითარება ასე აქვს წარმოდგენილი: 412 წ. რომ მესროპმა სომხური ანბანი შექმნა, ამ გარემოებამ ერთი საუკუნის ქრისტიანობის მქონებელ ქართველებზეც გავლენა მოახდინა და, შეფისა და ეკლესიის მეთაურის ინიციატივით შემდგარა ერთგვარი კომისია, რომელშიაც შედიოდა, სხვათა შორის, ვილაც ბერძნულისა და სომხურის ენის მცოდნე ჯალღი. „ამ კომისიაში, თუ შეიძლება ვთქვათ, ინსტრუქტორად პოუწვევით მუშობელი სომხეთიდან მესროპი, რომელსაც ქართველები იცნობდნენ, როგორც ანბანის შედგენაში დახელოვნებულ კაცს. ამნაირად, მესროპი

¹ Н. Марр, Грамматика древне-литературного грузинского языка, Ленинград, стр. 1—2.

² იქვე, გვ. 1.

³ კურსივი აქაც და ქვემოდაც ჩვენია.

ამ კომისიაში თამაშობდა მრჩეველის და არა ინიციატორის როლს; მაშასადამე, ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ ქართული ანბანი შექმნა, მოიგონათ თუ მოაწყო მხოლოდ და მხოლოდ მესრობმა და ისიც სომხური ანბანის მიხედვით, როგორც ზოგიერთნი ფიქრობენ... მაგრამ ამასთანავე, უმკველია, კომისიას, რომელშიაც მესრობის გარდა სომხური ენის მცოდნე ჯალიც შედიოდა, წინ ექნებოდა სომხური ანბანიც საეკვო შემთხვევაში სახელმძღვანელოდ. შეიძლება ამით აიხსნებოდეს ის მოჩვენებითი მსგავსება (აკადემიკ. მ. ბროსეს სიტყვით), რომელსაც ხედავენ ქართულსა და სომხურ ანბანთა შორის“-ო (გვ. 29—30). ყველა ამ მოსაზრებათა გამო პროფ. კ. კეკელიძე ამტკიცებს, რომ „ქართული ანბანის გამოგონება ჩვენ უნდა დავდეთ მეხუთე საუკუნის პირველ ნახევარში, არა უადრეს 412 წლისა, როდესაც სომხური ანბანი იქნა შემოღებული, და არა უგვიანეს 429 წლისა, როდესაც არჩილი მეფე ჩანს იბერიის ტახტზე; მაშასადამე, ამ დროიდან უნდა დავიწყოთ ჩვენ ქართული მწერლობის ისტორიაც“-ო (გვ. 31).

პროფ. კ. კეკელიძის აზრით, „ქართველებს რომ... გაქრისტიანების შემდეგაც ერთი საუკუნის განმავლობაში, მეოთხე საუკუნეში, მწერლობა არ ჰქონიათ, და არამც თუ ქართველებს, მათ მეზობელ სომხებსაც, ეს ნათლად ჩანს. სხვათა შორის, იოანე ოქროპირის ქადაგებიდან, რომელიც მას წარმოუთქვამს კონსტანტინეპოლში მეოთხე საუკუნის გასულს, 398—399 წელს, როდესაც ახლად მოქცეულმა გუთებმა პავლე მოციქულის ეკლესიაში თავის ენაზე საღმრთო წერილი წაიკითხეს“-ო. ამ სიტყვაში იოანე ოქროპირს, სხვათა შორის, ნათქვამი აქვს: „არა მარტო ურიასტანში, არამედ ენასა ზედა უცხო სავითარცა გესმა თქვენ დღეს, ის ბრწყინავს უადრეს მზისა: **სკვითნი, თრაკიელნი, სავრომატნი და სხვანი, კიდეთა ქვეყანისათა დამკვიდრებული, — ყველანი სიბრძნისმეტყველებენ, სთარგმნეს რა აფისითა ენითა იგივე სიტყვანი“-ო.** მეორე სიტყვაშიც მასვე უთქვამს: „ასურთა და მეგვიპტელთა, ინდოთა და სპარსთა, ეთიოპიელთა და სხუათა მრავალთა უგუნურთა იწყეს სიბრძნისმეტყველებად, **სთარგმნეს რა საკუთართა ენითა** გარდმოცემული მის მიერ (იოანე ღვთისმეტყველის) მოძღვრება“ (გვ. 26). ამ ამონაწერების შემდგომ პროფ. კ. კეკელიძე ბრძანებს: „როგორც ვხედავთ, ოქროპირს ჩამოუთვლია ყველა გაქრისტიანებული „ბარბაროსები“, რომელთაც საღმრთო წერილი ჰქონდათ თავიანთ ენაზე, და აქ ხსენებაც კი არაა არც ქართველებისა და არც სომხებისა, თმ სომხებისაც კი, რომელთა ნაწილი ბიზანტიის ფარგლებში იყო მოქცეული, სადაც მან დაყო უკანასკნელი წელნი თავისი ცხოვრებისა და საქაო რიცხვი მეგობრებისა და პატივისმცემლებისა მოიპოვა. ყოველ ეკეს გარეშეა, ქართველებსა და სომხებს რომ მეოთხე საუკუნის გასულს თავის ენაზე მწერლობა ჰქონოდათ, ოქროპირი მათაც მოიხსენებდა სპარსელთა და ასურელებთან ერთად. ასე რომ ქრისტიანობის მიღებამდე უნდა ვიფიქროთ, ქართველებს მწერლობა არ ჰქონიათ და, მაშასადამე, ქართული ანბანიც არ ყოფილა“-ო (გვ. 26).

ამგვარად, პროფ. კ. კეკელიძეს ჰგონია, რომ ქრისტიანობამდე ქართული ანბანის უქონლობის შესახები აქამდე უცნობი, ამასთანავე უცილობელი

ცნობა მოიყვანა. ამ საკითხის გადაწყვეტის დროს იგი კორჯნის მოთხოვნას ემყარება, მაგრამ არც ისა სურს, რომ ამ ცნობაზე დამყარება იმას ნიშნავდეს, „რომ ქართული ანბანი შეიქმნა, მოიგონა თუ მოაწყო მხოლოდ და მხოლოდ მესრობმა და ისიც სომხური ანბანის მიხედვით, როგორც ზოგიერთნი ფიქრობენ“-ო და ამ თეორიისაგან ბუნებრივად გამომდინარე დასკვნის გასაქარწყლებლად მესრობ-მაშტოცი პროფ. კ. კეკელიძეს მხოლოდ „ინსტრუქტორად“ ჰყავს ქცეული, რომელსაც ქართული ანბანის გამომგონებელ კომისიაში მხოლოდ „მრჩეველისა და არა ინიციატორის როლს“ მიაკუთვნებს. მაშ ვინ-ღაა ქართული ანბანის გამომგონებელი, ეს პროფ. კ. კეკელიძეს ნათქვამი არა აქვს, მაგრამ ალბათ „კომისია“, ან ამ კომისიის წევრი „სომხური ენის მკოდნე ჯალი“. დასასრულ, კორჯნის ცნობა თურმე ისე უნდა გავიგოთ, რომ ამ ქართული ანბანის შემდგენელ კომისიას მესრობის „ინსტრუქტორობითა“ და „ჯალის“ მხურვალე მონაწილეობით, სხვათა შორის, „წინ ექნებოდა სომხური ანბანიც საეპკო შემთხვევებში სახელმძღვანელოდ“-ო. იმის გარდა, რომ პროფ. კ. კეკელიძის ამგვარი განმარტება კორჯნისად მიჩნეულ დედაზხრსა და ცნობებს ეწინააღმდეგება, მთელ ამ თეორიას ერთი მხრით თანამედროვე ცნებების წარსულში გადატანა ეტყობა (ისტორიკტორი, მრჩეველი, საეპკო შემთხვევები და სხვა), თანაც ავტორის ცხადი სურვილი ემჩნევა, რომ კორჯნის თხზულების ცნობაც ვადურჩეს კრიტიკას და ქართული თავმოყვარეობაც არ შეიბღალოს.

მაგრამ ჯერ იმ ცნობის განხილვა ემჯობინება, რომელიც თითქოს ქართული დამწერლობის ქრისტიანობამდე და თვით 398 — 399 წლამდე უქონლობის დამამტკიცებელი უნდა იყოს. იოანე ოქროპირის ამ ქადაგების ერთი თვალითაც გადავლება საკმარისია, რომ ადამიანი დარწმუნდეს, რომ აქ ჩვენ რიტორულ ენაწყლიანობასთანა გვაქვს საქმე და არა ცხოვრების უტყუარ და რეალურ გამოხატულებასთან. იოანე ოქროპირს სკვიტები და სავრომატებიც კი ქრისტიანული მწერლობის მქონებელ ერებად ჰყავს დასახელებული. ცნობილია, რომ სკვიტები და სავრომატები დიდი ხანია, ქ. წ. IV საუკ. უწინარეს, ბერძენი და რომაელი მწერლებისათვის რეალურ ერთეულს აღარ წარმოადგენდნენ და მათი ყოფა-ცხოვრების შესახებ ნამდვილი წარმოდგენა აღარა ჰქონდათ. იმავე დროს ელინურ-რომაულ მწერლობაში სკვიტებისა და სავრომატების ყოფა-ცხოვრების იდეალიზაცია ფუფუნებითა და კულტურული ცხოვრებით თავისი დროის დაძაბუნებული და გარყვნილი თანამემამულეების ზნეობრივად და პოლიტიკურად „მოსარჯულებლად“ ჰქონდათ გამოყენებული. ეს გარემოება პროფ. მ. როსტოვცევის 1925 წ. გამოსულ გამოკვლევაშიც „Скифия и Боспор, критическое обзрение памятников литературных и археологических“ კარგად არის გაშუქებული (იხ. გვ. 7, 90, 108 — 111 და ბევრგან სხვაგანაც). ცხადია, IV ქ. შ. ს. დასასრულის ისეთ ცნობას, რომელშიაც სკვიტები და სავრომატები ქრისტიანული მწერლობის მქონებელ ერებად არიან გასაღებულნი, ისტორიულად მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტის დროს მკვლევარი ვერ გამოიყენებს.

მაგრამ ამასაც რომ თავი დავანებოთ, განა იოანე ოქროპირი ვალდებული იყო ქრისტიანული მწერლობის მქონებელ ერთა შორის უეჭველად ქართველები და სომხებიც მოეხსენებინა? მართალია, პროფ. კ. კეკელიძე ამტკიცებს, რომ ამ სიტყვაში იოანე „ოქროპირს ჩამოუთვლია ყველა გაქრისტიანებული ბარბაროსები“, რომელთაც თავიანთ ენაზე საღმრთო წერილი ჰქონდათ და „იქ ხსენებაც კი არაა არც ქართველებისა და არც სომხებისა“-ო, მაგრამ ეს შეცდომაა და თვით იოანე ოქროპირის სიტყვებსაც სრულებით ეწინააღმდეგება: პირიქით, მას გარკვევით აქვს ნათქვამი, რომ იმ ერთა გარდა, რომელნიც სახელდობრივ ჩამოთვლილი ჰყავდა, კიდევ „სხვანი კიდეთა: ქვეყანისათა დამკვიდრებულნი“ საკუთარი ქრისტიანული მწერლობის მქონებელნი იყვნენ. მეორეჯერ იოანე ოქროპირს უფრო ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ დასახელებულთ გარდა „სხუათა მრავალთა უგუნურთა იწყეს სიბრძნისმეტყველებად“ და თავიანთ ენაზე საღმრთო წერილი სთარგმნესო. მაშასადამე, იოანე ოქროპირს ვერ მოვახვევთ თავზე იმ შეცდომას, რომელიც მისი სიტყვებიდან არ გამომდინარეობს და ამ ცნობით ვერას ვზით ვერ დამტკიცდება ის აზრი, ვითომც ქართული დამწერლობა V საუკუნეში პირველ მეოთხედამდე არ ყოფილიყო.

ეხლა რომ კორჯნის ცნობის განხილვაზე გადავიდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ არცერთს იმ მკვლევართაგანს, რომელიც ქართული ანბანის გამოგონების შესახებ მსჯელობდა და წერდა, თავი არ შეუწუხებია და კორჯნის ნაწარმოები კრიტიკულად არ განუხილავს. უამისოდ კი წყაროებით განუთრეველად სარგებლობა გამოდიოდა და გამოდის და დასკვნაც ამის გამო სათუო უნდა ყოფილიყო. სომხური საისტორიო მწერლობის კრიტიკული და ყოველმხრივი შესწავლა უნდა უძღოდეს ამას წინ და სწორედ კორჯნის ნაწარმოების კრიტიკულმა შესწავლამ ცხადად დამარწმუნა, რომ ცნობა ქართულ-აღბანური ანბანის შედგენაზე მშტოცის ცხობების თავდაპირველს რედაქციაში არ ყოფილა და მერმინდელი ჩანართია. ლ. ფარპელს ჯერ კიდევ უამცნობოდ ჰქონია წაკითხული კორჯნის ნაშრომი. ამგვარად, რაკი ამბავი ქართული ანბანის მესროპისაგან V საუკუნეში პირველ მეოთხედში შედგენის შესახებ მერმინდელი აღმოჩნდა, ეხლა მხოლოდ ისღაა გამოსარკვევი, თუ რამდენად საუფუძლიანია არსებითად ეს შემდეგდროინდელი დამატება.

ამ საკითხის განხილვა ორი თვალსაზრისით შეიძლება: მოხაზულობისა და ანბანის ასოთა წესრიგის მხრით. თუ სომხური და ქართული მართლაც ერთსა და იმავე დროსა და ერთი და იმავე პირის შედგენილია, ცხადია, მათ ასოთა მოხაზულობას შორის დიდი მსგავსებაც უნდა იყოს და ასოებიც ერთსა და იმავე რიგზე იქნება ანბანში დალაგებული. **სომხურ** ეპიგრაფიკული ძეგლებიცა და **ქართულიც** ჩვენ VI—VIII სს. თუმცა ბევრი არა ვვაქვს, მაგრამ მაინც ყველა ასოს მოხაზულობა ვიცით. ერთიცა და მეორე **ანბანიც გარეგნულად სრულებით ჩამონაკეთილი და იმდენად დამთავრებულია, რომ მათი დასაწყისი დიდი ხნით უწინარეს უნდა ვიგულისხმეთ.** საკმარისია ადამიანმა სომხური და ქართული ხუტური ასომთავრული უძველესი მოყვანილობის ასოები ერთიმეორეს გულდასმით შეადაროს, რომ დარწმუნდეს, რამდენ

ნად დაშორებულია და არ მიაგავს ერთიერთმანეთს ქართული და სომხური ანბანი. ორიოდვე ასოს გარდა, ორივე ანბანის ყველა ასო მოხაზულობით არსებითად განსხვავდება.

თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ ბერძნულს მერმინდელ ანბანს თავის წარმოშობებელ ფინიკიელთა ანბანის ასოებთან 5—6 საუკუნის შემდგომაც ისეთი მსგავსება ემჩნეოდა, რომ მათი ნათესაობა ცხადი ხდება, ქართული და სომხური ასოების მოხაზულობა ერთი-ორი საუკუნის შემდგომ ისე როგორ უნდა შეცვლილიყო, რომ მათ ნათესაობას გულდასმითი დაკვირვებაც ვეღარ ამჩნევს, თუ მათი შემდგენელი მართლაც ერთი და იგივე პირი იყო და მართლაც V ს-ში მოღვაწეობდა ქ. შ.?

ქართული ანბანის ასოთა რიგი თავიდან მოყოლებული ჯ, ანუ უ-მდის, ორი გამონაკლისის გარდა, 23 ასოსათვის იგივეა, რაც ბერძნულ ანბანშია, და მხოლოდ ამის შემდგომ ქართული ენის ბგეროვანი შედგენილობისათვის დამახასიათებელი ზედმეტი ასოებიც მისდევნ. ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ ქართული ანბანის რიგი უძველეს ბერძნულსას ან უფრო მისი წყაროს რიგს მისდევს. ამის გამო ეს წესრიგი დასაწყისიდანად უნდა ჩაითვალოს.

ასოთა წესრიგის მხრით ქართულ-სომხურ ანბანთა შორის კი არსებითი განსხვავებაა¹: იმ დროს, როდესაც ქართულში „ე“-ნს „ვ“-ინი მისდევს და ნ-სა ნიშნავს, სომხურ ანბანში ვინს 30-ე ადგილი აქვს დათმობილი და 3000 ნიშნავს. ამგვარადვე, თუ ქართულში ცხრის აღმნიშვნელს „თ“-ანს, 10-ის აღმნიშვნელი „ი“-ნი მისდევს, სომხურში „თ“-ს „ჟე“ მისდევს, რომელიც იქ 10-ის აღსანიშნავად იხმარება იმ დროს, როდესაც ქართულში „უ“-ანს მე-18 ადგილი უკავია ანბანში და 90 უდრის. ხოლო „კან“-იდან მოყოლებული ქართულ და სომხურ ანბანთა ასოების წესრიგს შორის ისეთი განსხვავებაა, რომ მათ შორის მსგავსების აღმოჩენა შეუძლებელია: ცხადია, ასოთა რიგისა და მათი რიცხვითი მნიშვნელობის ასეთი თვალსაჩინო, არსებითი განსხვავება ქართულსა და სომხურ ანბანში შეუძლებელია ყოფილიყო, მათი შემდგენელი რომ მართლაც ერთი და იგივე პირი ყოფილიყო, როგორც სომხურ მერმინდელ მწერლობაში კორჯნის გადამკეთებელნი და მახე ხორენელი ამტკიცებდნენ.

მაგრამ ქართულსა და სომხურ ანბანს შორის ამ მხრივ მარტო ეს განსხვავება არ არის. როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა და შემდეგში ამაზე უფრო დაწვრილებით ვისაუბრებთ, ქართული ანბანის ასოთა რიგი ანბანში „ჟე“ და თვით „ქან“-ამდის, ორი გამონაკლისის გარდა, სწორედ ბერძნულის მსგავსია. შემდეგ კი განსხვავება იწყება და ქართულ ანბანში „ქანს“ უკვე ნამდვილი ქართულისათვის დამახასიათებელი 11 ბგერის აღმნიშვნელი ასო მისდევს და მხოლოდ მე-12-ეა „ჰაე“, რომლის მსგავსი ბგერის გამოსახვას ბერძნული შემდეგში spiritus asper-ით ახერხებდა. როდესაც რომელიმე ერი უცხო ენის ანბანს ითვისებს, ის ჯერ არსებულს გამოიყენებს ხოლმე და ბოლოში შეთვისებულ ანბანში არ არსებულ ბგერათა გამოსახატავად თავისი

¹ შესადარებლად იხ. ტაბულა II.

დედაენის განსაკუთრებულ ასოებს ქმნის და ბოლოშივე ურთავს ხოლმე. ამგვარი გზით შემუშავდა, მაგ., ბერძნული ანბანი, რომელმაც ფინიკიელთაგან შეთვისებულ სემურ ანბანს თანდათანობით ბოლოში ბერძნულისათვის დამახასიათებელი ξ, φ, χ, ψ და ω დაურთო. რაკი ქართულ ანბანშიაც ქართულის ნიშანდობლივ ბგერათა გამოჩხატველი ასოები მხოლოდ ბოლოშია მოთავსებული, ბერძნულ-სემურთან საერთო ასოებს შემდგომ, ეს უეჭველია საუკეთესო დამამტკიცებელია იმისი, რომ ქართულ ანბანს თავისი თანდათანი განვითარების სახე და კვალი საუცხოოდ, შეიძლება ითქვას უცვლელად, აქვს შენახული.

ქართული ანბანის ბერძნულ-სემურთან შედარებით დანართი ასოები გარკვეული სისტემით და ერთგვარი ენათმეცნიერული დაკვირვების მიხედვით არიან დალაგებული. დაცულია ერთგვარი ბგერათა ჯგუფობითი დაყოფა-დალაგება, მაგალითად: ლ, ყ, —შ, ჩ, —ც, ძ, —წ, ქ, —ხ, ჯ. განმარტოებულად დგანან ჯ და ჰ. ეს გარემოება, რასაკვირველია, იმის დამამტკიცებელია, რომ ანბანის პირვანდელი შედგენილობისათვის დანართი ასოების შემძენელთ ქართული ენის ბგერათა ბუნება გათვალისწინებული ჰქონიათ. მაგრამ საკმარისია დანართ ასოებს თვალი გადაავლოთ, რომ ერთგვარი აღრეულობა მაინც შეატყობთ. ბგერათა ბუნებისდა გვარად რომ ყოფილიყვნენ ასოები მოთავსებული. ლ, ყ, ხ, ჯ, და ჰ უნდა ერთ ჯგუფად და ერთიმეორის მიდევნულობით ყოფილიყვნენ დალაგებული. ქართულ ანბანში კი ჯერ უკანაენისმიერი ლ და ყ ზის, შემდეგ კი სისინა და შიშინა წინაენისმიერ ბგერათა მთელი ექვსი ნიშნისაგან შემდგარი რიგი მისდევს შ, ჩ, ც, ძ, წ, ქ, მერმე ისევ უკანაენისმიერი ხ და ჯ-ია მოთავსებული, შემდეგ ჯ და სულ ბოლოში ჰ. ასეთი შეუსაბამობა და აღრეულობა ალბათ იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ დანართი ასოები ერთ ღროს და ერთაზაშად არ უნდა იყვნენ მიმატებული, არამედ თანდათანობით და სხვადასხვა ღროს. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ დანართ ასოთა მეორე ნიშნის შემცველ ჯგუფი გასაოცარი დაკვირვებით არის დალაგებული და ბგერების მწკრივი ისეა შედგენილი, რომ ჯერ ბრჯგუ, ანუ ყრუ ბგერა ზის, შემდეგ მელერი, მაგ. შ, ჩ, —ც, ძ, —წ, ქ. ეს პრინციპი დაცულია სისინა-შიშინა ბგერათა ჯგუფის მიმდევრო ხ და ჯ-ისაგან შემდგარ ჯგუფშიც, მაგრამ დარღვეულია უკანასკნელ ჯგუფში, რომელიც „ჯ“-ანისა და „ჰ“-ისგან შედგება. ასოთა დალაგებულობის პრინციპის ერთგვარობას მეორე და მესამე ჯგუფში შეიძლება ისეთი აზრიც დაეხადა, რომ ეს ორივე ჯგუფი ერთსა და იმავე ღროს და ერთად ყოფილიყოს ანბანისათვის მიმატებული, მაგრამ მაშინ ძნელი ასახსნელი იქნებოდა, თუ რატომ არ წაუძღვანეს ამ ჯგუფს ჯერ ხ და ჯ, რომლებიც თავიანთი ბუნებით წინამყოფ „ლ“ და „ყ“-ს უფრო უღებდა; არამედ სისინა-შიშინა ბგერათა შემდგომ მოათავსეს.

ყველაზე გვიან „ჰ“ არის დართული. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ამ ბგერის აღსანიშნავად ქართულ ანბანში სხვა ასო იხმარებოდა, სახელდობრ მე-8 ასო „შ“. პროფ. ნ. მარმა IX—XI სს-ის ხელნაწერების მიხედვით დაამტკიცა, რომ ამ ღროს ეს ასო „ეა“-დ გამოითქმოდა. ამის და-

შამტიციელებელი საბუთები მრავალია ხელნაწერებში, სადაც ერთი და იგივე სიტყვა ზოგან „ც“-ით არის ნაწერი, ზოგან „ეჲ“-თ. მაგრამ ასე იყო თუ არა თავდაპირველად, ეს შეტად სათუო საკითხია. ძნელი დასაჯერებელია, რომ მრჩობლი ბგერის „ეჲ“-სათვის განსაკუთრებული ნიშანი შეექმნათ იმ დროს, როდესაც ჯერ ბგერი ძირითადი ბგერისათვის, მათ შორის ისეთი მნიშვნელოვანისათვის, როგორც ზმნების წარმოებისათვის აუცილებლად საჭირო ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი „ჰ“-აეა, არავითარი ნიშანი არ არსებობდა. ეს გარემოება მით უმეტეს გაუგებარი რამე იქნებოდა, რომ ფინიკიელთა და სემიტურ-ბერძნულ თავდაპირველ ანბანში მე-8 ასო „ხეთ“, ანუ „ჰეთ“ არის და „ჰ“ ბგერის (Hauehlaut) გამომხატველი იყო¹. მხოლოდ შემდეგში თანდათანობით ბერძნულში ეს ბგერა და თვით ასო გაქრა და თუმცა მილეტში უკვე 700 წ. ქ. წ. უფრო ადრინდელ ხანაში უნდა იყოს გამქრალი², მაგრამ სხვაგან, განსაკუთრებით დასავლეთში, ჯერ კიდევ ხმარობდნენ³, რომელთაგან ბერძნებისაგან ეს ასო სწორედ „ჰ“ ბგერის აღმნიშვნელად ჰქონდათ შეთვისებული.

მეორე მხრით, ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ, როგორც აღნიშნული გვექონდა (იხ. თავი III, § 14.), ქართულ სათვალავშიაც, სადაც „ც“ უნდა იჯდეს, „ჰ“ ხის. ეს გარემოებაც იმის მომასწავებელია, რომ ეს ორი ასო ერთმანეთის შესატყვისობად ჰქონიათ მიხეული. მართალია, ეს მოვლენა უფრო მერმინდელ ძეგლებშია შემჩნეული და მერმინდელ შეცდომად ითვლება, მაგრამ ამასაც გამოიკვევა ეჭირება, სწორედ შეცდომაა, თუ აქ ძველ გადმოცემასა და მოვლენასთან გვაქვს საქმე. რადგან ქართულში მრჩობლი ბგერა „ეჲ“ დამოუკიდებლივ არ არსებობდა და ც მხოლოდ იქ იწერებოდა X—XI სს-ში, სადაც „ე“ და „ი“ ერთმანეთს ხვდებოდნენ; ამგვარი შემთხვევისათვის „ე“ და „ეჲ“ სრულებით საკმარისი იყო, რომ ბგერთი მოვლენა ზემიწევილობით აღბეჭდილი ყოფილიყო. ამავე დროს დაუჯერებელია, რომ თავდაპირველს ქართველთა მიერ შემოღებულ ანბანს, მაშინაც, როდესაც ჯერ კიდევ დანართი ასოები არ იყო, ასეთი მნიშვნელოვანი ბგერის, როგორცაა „ჰ“, განსაკუთრებული ნიშანი არ ჰქონოდა, ამისთვის სწორედ ამავე ბგერის გამოსახატავად მიღებული „ჰეთ“-ი არ გამოეყენებინათ და ამის მაგიერ მისთვის მრჩობლი ხმოვანის „ეჲ“-ს მნიშვნელობა მიენიჭებინათ. ყველა ამ მოსახრებათა გამო საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად მერვე ასოს „ც“ ქართულად „ჰ“-ს მნიშვნელობა ჰქონდა და მხოლოდ შემდეგში, როდესაც მას, ჯერ გამორჩევილი მიზეზების გამო, გამოთქმა შეეცვალა და „ეჲ“-ს გადმოსაცემად იქნა დაწესებული, საჭირო შეიქნა „ჰ“-აესათვის ახალი ნიშნის შექმნა. ალბათ, ის მშვიდვარე ბგერა, რომელსაც ნიშნად „ც“ ჰქონდა, მაინც „ჰ“-აესაგან განსხვავდებოდა და ერთგვარ საერთო ხორხისმიერ ბგერას წარმოადგენდა. ეს ახალი ასოს გამოგონების აუცილებლობის პროცესი მაშინ უნდა მომხდ-

¹ Larfeld, ბერძნ. ეპიგრაფიკა, 205, 211, 213, 215.

² იქვე, 215.

³ ვარდტაუხენი, ბერძნ. პალ., II³, 37.

რიყო, როდესაც უკვე სისინა და შიშინა ბგერათა გამომხატველ ასოთა ჯგუფი და მაგარი ხორხისმიერი ორი ბგერის ნიშნისაგან შემდგარი ჯგუფი, თვით „ჯ“-ანიც კი, უკვე მიმატებული იყო და ანბანი მთლად დამთავრებულად ითვლებოდა.

ხულ სხვანაირი სურათი გვეშლება თვალწინ სომხური ანბანის ასოთა წესრიგის განხილვის დროს: აქ ასოთა თავდაპირველი ძირითადი შედგენილობისა და სომხურისათვის დამახასიათებელი დანართი ასოების გამოყოფვა შეუძლებელია, რადგან ისეთი ბგერების ნიშნები, როგორც წ, ღ, ჭ, შ, ჩ და ჯ-ანია, ანბანის სხვადასხვა ადგილას არიან გაფანტულები და ძირითად შედგენილობის ასოთა შორის არიან მოქცეულნი. ამის წყალობით ბ „წო“-ს მე-14 ადგილი უკავია, სადაც სემურ-ბერძნულშიაც და ქართულ ანბანშიაც „ნ“ ხის,—ა „ძო“-ს მე-17 ადგილი აქვს მიკუთვნებული, იმ დროს როდესაც სემურ-ბერძნულ-ქართულ ანბანებში აქ „პ“ ხის,—ყ „ლატ“-სა და ა „ქე“-ს მე-18 და მე-19, ბ „შა“-ს მე-23, გ „ჩა“-ს მე-25 და დ „ჯე“-ს მე-27 ადგილი აქვს დათმობილი. სემურ-ბერძნულ-ქართულ ანბანებში ეს ადგილები ძირითადი შედგენილობის ასოებს უკავიათ. სამაგიეროდ სომხურ ანბანში ისეთი სემურ-ბერძნულისათვის ძირითადი ასოები, როგორც პ, რ, ს, ტ, ფ და ქ-ია, ბოლოში არიან მოთავსებულნი, სომხურისათვის დამახასიათებელ ბგერათა ნიშნებს შემდგომ და 26-ე 28, 29, 31, 35 და 36-ე ადგილი აქვთ მიკუთვნებული, ერთი სიტყვით, სომხური ანბანის ასოთა რიგს ანბანის ისტორიული განვითარებისა და თანდათან ზრდის კვალი წარმოცილი აქვს და არ ემჩიევა. ეს იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ სომხური ანბანის შედგენის დროს 36 ბგერისათვის ყველა ნიშანი და მათ შორის სომხურისათვის დამახასიათებელნიც უკვე ყოფილან. ამგვარად, სემურ-ბერძნულ-ქართულისა და სომხური ანბანის ასოთა რიგების შედარებით შესწავლა სრული უეჭველობით ცხადყოფს, რომ არამცთუ სომხური ანბანის შედგენა ვინდაც ერთი ათეული წლით არ შეიძლება ქართულისას წინ უსწრებდეს, პირიქით, ქართული ანბანი სომხურზე გაცილებით უფრო ძველი უნდა იყოს. საფიქრებელია, რომ მათ ერთმანეთისაგან საუკუნეთა მანძილი უნდა ჰყოფდეს. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ იმ დროს, როდესაც ქართულ ანბანში „ე“-ს იმგვარადვე, როგორც სომხურში „ეავ“-სა და პირვანდელ ბერძნულში „დიგამმა“-ს მეექვსე ადგილი უკავია და ამით ქართული ანბანის უძველესი წესრიგია დაცული, სომხურ ანბანს იმგვარადვე, როგორც მერმინდელ ბერძნულს, აქ ეს ასო არა აქვს არამედ ბოლოში, მე-30 ადგილას არის მოთავსებული.

მაშასადამე, თავისთავად ცხადია, რომ სომხური და ქართული ანბანის შემდგენელი, გინდ „ინსტრუქტორადაც“ მონათლული, შეუძლებელია ერთი და იგივე პირი, მაშტოცი თუ მესროპი, ყოფილიყო. ამ ორი ანბანის შემდგენელი რომ ერთი და იგივე ადამიანი ყოფილიყო, სხვასაც რომ ყველაფერს თავი დაეანებოთ, ასოთა წესრიგი ანბანში ერთნაირი უნდა ყოფილიყო. ეხლაც უკვე საკმაოდ გამოჩვენებულია, მაგრამ შემდგომში ეს გარემოება უფრო მეტი სიტყვებით გამოაშკარავდება, რომ ქართული ანბანის V საუკუნის დამ-

დგეს შედგენაზე ლაპარაკი გულუბრყვილობად უნდა ჩაითვალოს¹. ზემოთ უკვე აღნიშნული ვექონდა, რომ კორჯნის თხზულების მაშტოც-მესრობის ცხოვრების თავდაპირველ ტექსტში ცნობა მაშტოც-მესრობისაგან ქართული ანბანის გამოგონების შესახებ არც ყოფილა და მერმინდელ ჩანართს წარმოადგენს. თვით V. Gardthausen-იც კი, რომელიც სომხურ გადმოცემას სომხური ანბანის გამოგონების შესახებ საპართლიანად სცნობს, ქართულის-სომხურისაგან წარმოშობილობას უარჰყოფს და ქართული დამოუკიდებელიც და უშუალოდ ბერძნულისაგან შეთვისებულად მიიჩნია².

§ 3. ბერძნულისაგან წარმოშობილობის თეორია

მეცნიერთა მთელი რიგი, მათ შორის ბერძნული პალეოგრაფიის კარგი მცოდნე პროფ. ვარდტჰაუზენიც (იხ. ბერძნ. პალ., II², 47), ფიქრობდნენ და ამტკიცებდნენ, რომ ქართული ანბანი, იმგვარადვე როგორც სომხური, ბერძნული ანბანისაგან არის წარმომდგარი. ამ აზრის სიმართლისათვის შესაძლებელია ის გარემოებაც იყოს გამოყენებული, რომ ქართული ანბანის წესრიგი თავიდან ოცდამეექვსე ასომდე, ორი გამონაკლისის გარდა, ვასაოცრად უდგება ბერძნულისას. მაგრამ ეს დებულება რომ მართალი იყოს, მაშინ ჩვენ უნდა დავასკვნათ, რომ ქართული ანბანი VII საუკუნეში ქ. წ. უნდა ყოფილიყო წარმომდგარი, მაინცდამაინც VI საუკუნეზე უწინარეს უნდა გვეგულისხმა შედგენილად, რადგან ამ დროიდან მოყოლებული ბერძნულში დიკამბა ანუ ვავ, რომელსაც ანბანში მეექვსე ადგილი ეკავა, უკვე აღარ იხმარებოდა³. ქართულ ანბანს კი სწორედ მეექვსე ასოდვე „ვ“ აქვს და, თუ ქართული ანბანი მართლაც ბერძნულიდან წარმოდგა, ცხადია, იგი მხოლოდ ისეთ დროს შეიძლება წარმოშობილიყო, როდესაც ეს ბგერა და ასო თვით ბერძნულშიაც იხმარებოდა, ე. ი. VIII—VII სს-ში.

მაგრამ ქართული ანბანის წარმოშობილობის საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება მარტო ბერძნული და ქართული ანბანთა წესრიგის შედარებით. აქ უმთავრესი მნიშვნელობა, რასაკვირველია, თვით ასოთა მოყვანილობა-მოხაზულობის მსგავსებასა და იგივეობასა აქვს. ამ მხრივ კი ჩვენ ცუდ მდგომარეობაში ვართ, რადგან თუ ბერძნულ პალეოგრაფიას ძეგლები VII საუკუნედან მოეპოვება ქ. წ., ქართული დამწერლობის ნიმუშები ჯერჯერობით მხოლოდ VI—VII სს-დან მოყოლებული ქ. შ. არის შენახული. ამგვარად, ორს ერთიერთი მანეთთან შესადარებელ ანბანს მეტად დიდი მანძილი, მთელი ათი საუკუნე, აშორებს. ასეთ პირობებში, სანამ ქართული დამწერლობის უფრო ძველი და უძველესი ძეგლები მიწის გულიდან ამოღებული არ არიან, მეც-

¹ იგივე უნდა ითქვას სომხური ანბანის V საუკუნეში ქ. შ. შედგენის თარიღის შესახებაც ის გაცილებით ამაზე ხნიერი უნდა იყოს.

² V. Gardthausen, Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift, ZDMG, 1876 წ., 30. B., გვ. 79—80.

³ Larfeld, ბერძნ. ეპიგრ., 295—296.

ნიერს მსჯელობის დროს მეტიმეტი სიფრთხილე და განსაკუთრებული სამეცნიერო ღონეობით თავისი თავის მიმე შეცდომებისაგან შეძლებისაგებ უზრუნველყოფა მართებს.

სანამ შედარებით შესწავლას შევუდგებოდეთ, ჯერ უნდა ვათვალისწინებულნი გვქონდეს ის გარემოება, რომ ბოლნისის სიონისა და ჯვარის მონასტრის უძველეს ცნობილ წარწერებში ასომთავრული მრგვლოვანი დამწერლობაა ნახვარი. თავისთავადაც კი ცხადია და ამაზე თავის აღგილას უკვე საუბარაც გვქონდა, რომ ეს ძეგლები ქართული დამწერლობის არამცთუ თავდაპირველ, უძველეს ნიმუშებადაც ვერ ჩაითვლებიან, რადგან მრგვლოვანი დამწერლობას, ჩვეულებრივ, კუთხოვანი დამწერლობა უძღვის წინ, რომლისგანაც ის წარმოშობილია ხოლმე კიდეც. ისიც მხედველობაში უნდა იყოს მიღებული, რომ მრგვლოვანი განსაკუთრებით ხელნაწერთა დამწერლობაა და არა წარწერათა, სათუთ საწერი მასალისა, ლერწმის იარაღისა და საღებავის ხმარებისგან წარმომდგარი. მწერლობის ისტორიის თავდაპირველ ხანაში, როდესაც საწერ მასალად მაგარი ნივთიერება, ქვა, ლითონი ან აგურ-კრამიტის ნატეხები და ლითონისავე მკვეთრი იარაღი იყო მიღებული, მრგვლოვანი დამწერლობა არ გვხვდება. რომ ქართული დამწერლობის განვითარების ისტორიაც ამ საზოგადო გზასა და კანონს არ ასცდენია და მის პირველ საფეხურადაც ასოთა კუთხოვანი მოყვანილ-მოხაზულობა იყო, ეს, როგორც უკვე გამოჩვენებული გვქონდა, თვით ნუსხა-ხუცურითაც მტკიცდება. რადგან ის ასომთავრულისაგან არის წარმომდგარი და თანაც ჩვეულებრივ და უძველეს დროს IX—X სს. მას მკაცრი კუთხოვანი მოხაზულობა ახასიათებს, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ მის წარმოშობელად ის მრგვლოვანი ასომთავრული დამწერლობა კი არ უნდა ყოფილიყო, რომლის ნიმუშებიც ბოლნისისა და მცხეთის ჯვარის ეკლესიების წარწერებში გვაქვს შენახული, არამედ ამაზე უწინარეს მყოფი კუთხოვანი ასომთავრული. ამგვარი ქართული დამწერლობის არსებობის დამამტკიცებელ საბუთად, ზემოაღნიშნულის გარდა, უძველესი ცნობილი ქართულ-სასანიანთა სახის ფულების წარწერებიც შეიძლება დასახელებული იყოს, რადგან ის რამდენიმე ასო, რომელიც ამ ფულებზეა აღბეჭდილი, მართლაც კუთხოვანი მოყვანილობისაა. ამ გამოჩვენებული გარემოების გამო, ქართულისა და უძველესი ბერძნული ანბანის ერთიერთმანეთთან შედარების დროს ვალდებული ვართ ქართული ასომთავრული მარტო მრგვლოვანი დამწერლობა კი არ ავიღოთ, არამედ ასომთავრული კუთხოვანიც. ეს პირველი აუცილებელი დებულებაა.

მაგრამ როგორ უნდა ავიღოთ ასომთავრული კუთხოვანი დამწერლობა შედარებას საფუძვლად, როდესაც ფულებზე შენახული სამიოდე ასოს გარდა ჩვენ სხვა ამგვარი დამწერლობის უძველესი ნიმუშები არ მოგვეპოვება? შედარებითი შესწავლის მთავარ სიძნელესა და შემაფერხებელ გარემოებას სწორედ ეს წარმოადგენს და მისი დაძლევისაგან არის განსაკუთრებით დამოკიდებული შედარებისაგან გამომდინარე დასკვნის სისწორეც. ნაწილობრივ ამისთვის შესაძლებელია მერმინდელი საუკუნეების ასომთავრული და ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერლობის ძეგლებიც იყვნენ გამოყენებულნი, რამ-

დენადაც იქ ასოთა ძველი ნაანდერძევი სახეები და მოყვანილობა უნდა იყოს შენახული და, მრგვლოვანის ზეგაელენით, ასოთა პირვანდელი საზოგადო სახე და მოხაზულობა არ უნდა იყოს შეცვლილი. მაგრამ ეს მაინც საკმარისი არ არის; არამედ წინასწარ შესწავლილი და გათვალისწინებული უნდა იყოს ასოთა მოყვანილ-მოხაზულობის თანდათანო ცვლებადობის მიმართულება და ამ ცვლილებათა საერთო ხასიათი და მიდრეკილება. ასოთა მოხაზულობის ისტორიული განვითარების ამგვარი ცოდნა საშუალებას მოგვცემს წარმოვიდგინოთ, თუ რა გზით მიმდინარეობდა ასოთა მოხაზულობის ცვლილება და ამნაირად ცოცად თუ ბევრად განვჭვრიტოთ ის წინამავალი ცვალებადობის სახეობაც, რომლის ძეგლებრივი აღბეჭდილობის ნიმუშებს ჩვენამდის ჯერ არ მოუღწევია. ეს მეორე ღონეობაა, რომელიც ამ მეტად რთული საკითხის გამორკვევას ხელს შეუწყობს.

დასასრულ, გათვალისწინებული უნდა იყოს ის გარემოებაც, რომელიც სემურ-ბერძნული ანბანის შედარებითი და ისტორიული, აგრეთვე ქართული დამწერლობის ისტორიული განვითარების მთავარი საფეხურების შესწავლით არის გამორკვეული, სახელდობრ, რომ უცხო ანბანის შეთვისებისა და ეროვნულ დამწერლობად ჩამონაკეთვის დროს ან ახალი დამწერლობის შექმნის ხანაში ასოთა მდებარეობა ძირიანადაც კი ყოველმხრივ შეიძლება შეიცვალოს (ამის შესახებ იხ. მე-4 თავში), ეს ნესამე აუცილებლად გასათვალისწინებელი დებულებაა.

§ 4. ქართულ-ბერძნულ-სემური დახვეწილობის უპირაქებითი შესწავლა. თანხმობიანი

თუმცა ქართული „განის“ მოხაზულობა რაჟულია (სურ. 1), ამისდა მიუხედავად, მაინც მისი მონათესავე მოხაზულობის პოვნა სხვა დამწერლობაშიაც დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს. ფინიკიელთა დამწერლობაშიც ამასო პირი მარცხნივ ჰქონდა მიბრუნებული და მასაც თავში ოდნავ ქვემოთ ირიბად წაზიდული ხაზი ჰქონდა (სურ. 2). ამ ასომ მსკავესი მოხაზულობა-

სურ. 1.

სურ. 2.

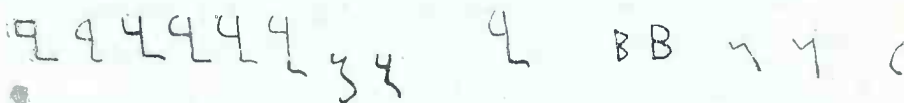
სურ. 3.

სურ. 4.

შეინარჩუნა თითქმის ყველა მონათესავე დამწერლობაში, ებრაელთა, უძველეს არამეულში და თვით ფაალაურშიც კი. თუმცა ბერძნულში ეს ასო მარჯვნივ არის გადმობრუნებული და მისი მოხაზულობაც წვეტკუთხოვანის მაგიერ სწორკუთხოვანად არის ქცეული (სურ. 3), მაგრამ უძველეს ბერძნულ წარწერებში, მაგ., კრიტოსის, მელოსისა და ნაქსოსის წარწერებში, ეს ასო ბერძნულში მარცხნივ მიქცეული იწერება და იმავე სახით როგორც ფინიკიელთა ჰქონდათ, ქართული „განიც“ მარცხნივ არის მიბრუნებული და ამ მხრივ ის ამ ასოს ძველ გამოხატულებას იცავს. მაგრამ სხვებისაგან, ჯერ-

ერთი, მერმინდელი ბერძნულის მსგავსად, სწორკუთხოვანი მოყვანილობით განირჩევა, მეორე მხრით, თავისი ქვევით ჩამოშვებული ცხვირით, თანაც მარცხნივ წარზიდული ხან აკიზული, ხან ქვემოთკენ მოხრილი კუდიით. თუ ამგვარი კუდი არცერთ სხვა დამწერლობის შესატყვის ასოს არა აქვს, ქართული „განი“ მსგავსი ქვევით ჩამოშვებული თითქმის სწორკუთხოვანი მოყვანილობის ცხვირი სამართული დამწერლობის სათანადო ასოსაც მოეპოვება (სურ. 4). ესეც საყურადღებო გარემოებაა და იქნებ იმის მომასწავებელივე, რომ, შესაძლებელია, მსგავსი მოყვანილობის „განი“ საერთო წარმომშობელ ანბანშიაც ყოფილიყოს.

სურ. 5.   სურ. 5a.   სურ. 6.   სურ. 7.   სურ. 8.   სურ. 9.

ფრიად საგულისხმოა ქართული „ბანი“ თავისი მოხაზულობით. უძველეს დროს თავშეკრული (სურ. 5), ხოლო შემდეგ, ჩვეულებრივ, იგი ასე იწერებოდა: (სურ. 5ა). მაგრამ ჰადიშის IX საუკ. სახარებაში „ბანს“ თავში პირი ჩვეულებრივზე ვაცილებით უფრო დაახლოებული და დავიწროებული აქვს (სურ. 6). ეს ვარემოება განსაკუთრებით საყურადღებო ხდება, როდესაც სხვა ერთა დამწერლობის შესატყვისი ასოს გამოსახულობას დავაკვირდებით და ქართულთან შედარებით. შესწავლას შევუდგებით. ბერძნული „ბეტა“ ქართულისა და სხვებისაგან ძალიან განსხვავდება, იგი შარჯენივანა მიქცეული (სურ. 7). მაგრამ მელოსისა და პელოპონეზოსის ზოგს წარწერებში სხვა გვარად არის გამოსახული (სურ. 8). მოიპოვება ეგეოსის ზღვის კუნძულების წარწერებში სრულებით განსხვავებული სახის „ბანიც“ (სურ. 9). მაშასადამე, ქართული ბანისა და ბერძნული შესატყვისი ასოს შორის არავითარი მსგავსება არ არის.

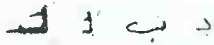

სურ. 10.   სურ. 11.   სურ. 12.   სურ. 13.   სურ. 14.

ფინიკიელთა „ბეთ“ მარცხნივ არის მოქცეული (სურ. 10). უძველესი ებრაული, იმგვარადვე როგორც სამართული დამწერლობა, ამ მოხაზულობას თითქმის უცვლელად იცავს. არამეულსა და მისგან წარმომდგარ ყველა ანბანს, მათ შორის კუთხოვ. ებრაულ დამწერლობასაც, „ბეთ“-ი პირლია ასოდ აქვს ქცეული (სურ. 11), ებრაულ კუთხოვანსაც (სურ. 12), პალმირულსაც (სურ. 13), ასურულსაც (სურ. 14) და არაბულსაც (სურ. 15). ამგვარივე მოხაზულობისაა არამეულისაგან წარმომდგარი ფაჰლაური დამწერლობის „ბანი“ (სურ. 16).

ქართული ასომთავრული „ბანის“ მოხაზულობა ძველი არამეულისა და პალმირულისას მიაგავს. მაგრამ შესაძარებლად საჭიროა ასოს ქართული უძვე-

ლესი მოხაზულობის ცოდნა. VII საუკ-ში როგორც ეს ჯვარის ეკლესიის წარწერიდანაც ჩანს, ჩვენ „ბანსაც“ პირი დაღებული ჰქონია. გამოსაკვევია, წინათაც ასე იყო თუ არა? ამ ასოს მოხაზულობის მთელი მერმინდელი განვითარება ცხად-ყოფს, რომ პირი თანდათან ფართოვდებოდა და იღებოდა.

სურ. 15.

სურ. 16.

ამის გამო შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ რაც უფრო უძველესი იქნებოდა ძეგლი, მით უმეტეს უფრო ვიწროდ უნდა დაღებული ყოფილიყო ბანის პირი. ამ აზრის სიმართლეს ჰადიშის IX საუკ. სახარების „ბანის“ ვიწროდ მოხაზული პირი ადასტურებდა. მაგრამ VII—VIII სს-შიც ამ ასოს, როგორც ეს მცხეთის ჯვარისა და ვეჯან ატენელის წარწერიდან ჩანს, ჯერ კიდევ ოდნავ პირი ღია ჰქონია. ჰადიშის სახარების „ბანმა“ თავისი მრგვლოვანი მოყვანილობით მაფიქრებინა, რომ ამ ასოს პირს კუთხოვან დანწერლობაში, ალბათ, სამკუთხედის მოყვანილობა უნდა ჰქონოდა და შესაძლებელია, ფინიკიურის მსგავსად, პირი მთლად შეკრული ჰქონოდა. პროფ. ალ. დიდებულის ძიებაგან მის მიერ ბოლნისის სიონის გარეთი კედლის 506 წ. ახ. ხანის წარწერის გაძლიერებული, მკაფიო დანაბეჭდის მიღებამ ეს პროგნოზი და ბანის პირვანდელი სახის აღდგენა გაამართლა და დაამტკიცა: ბოლნისის წარწერაშიც კი ბანი მართლაც პირშეკრული აღმოჩნდა. შემდეგ თემისტიას წარწერიდან ჩანს, რომ ქართულ „ბანს“ თავი VI საუკ. დამლევსაც შეკრული ჰქონდა, VI საუკ. ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერებშიაც ეს აზრი გამართლდა (იხ. სურ. 5 და ტაბ. I,—1, 2 და 3). უძველესი კუთხოვანი დამწერლობის დროს, მაშასადამე, ქართულ „ბანს“ დაახლოებით ისეთივე მოხაზულობა ექმნება, როგორც ფინიკიურში. განსხვავება მხოლოდ კუდს ემჩნევა, რომელიც ქართულში მარჯვნივ არის წარზიდული.

სურ. 17.

სურ. 18.

სურ. 19.

ქართული ასომთავრული „დონის“ ტანი ჩვეულებრივ წრეს წარმოადგენს, რომელსაც ზემოდან პატარა ასწვრივი ხაზიანი ყელი და გარდიგარდმო სწორე ხაზი სარქველივით ზედ დარბმული აქვს (სურ. 17). წრის სახის გარდა კუთხოვანი მოყვანილობის „დონიც“ მოგვეპოვება. მაგ., ასეთი „დონი“ გვხვდება ჩვენ XIV საუკ. საჰმადინის ანისის ქართულ წარწერაში (სურ. 18). ხოლო ს. ხოვლის თევდორეს ეკლესიის კედლის წარწერაში ტანი ამ ასოს ოთხკუთხედისადაც კი აქვს (სურ. 19). ყელი ამ ასოს, რაც უფრო ძველია ძეგლი, რომელშიაც იგი გვხვდება, უფრო და უფრო უმოკლდება, ისე რომ პალესტინის პაპირუსის IX საუკ. ზატეკში, ჰადიშის IX საუკ. სახარებაში და VI საუკ.

ბოლნისის სიონის წარწერაში ყელი ძლივს ან სრულებით არ მოჩანს. თანდა-თან ეს ხაზი გრძელდებოდა.

სურ. 20.

სურ. 21.

სურ. 22.

სურ. 23.

სურ. 24.

ფინიკიელთა და მისგან წარმომდგარს უძველეს ებრაულსა და არამეულს დამწერლობაში „დალექტი“ სამკუთხედის სახით გამოიხატებოდა, რომელიც თხემით პირქვე და მარჯვნივ იყო მოქცეული (სურ. 20), ან ასწვრივ იყო ამართული (სურ. 21). არამეულ-ებრაულ ფულებზე და სამარიტელთა „დონს“ ამას გარდა პატარა ყელიცა აქვს (სურ. 22). დონის აღსანიშნავად ბერძნულში საყოველთაოდ Δ მოხაზულობა მიღებული უძველესი დროიდან მოყოლებული და მხოლოდ იშვიათად სხვანიირადაც იწერებოდა (სურ. 23). ასომთავრული წარწერული „დონი“ ბერძნული „დელტისას“ მიიღავს იმ განსხვავებით, რომ სამკუთხედის მოყვანილობის მაგიერ მრგვალი, წრის მოყვანილობა აქვს. ხოლო ფინიკიურსა და არამეულთან შედარებით ქართული „დონი“ აღმა ამართული. მაგრამ ბერძნულსა და ქართულ მოხაზულობას შორის არსებითი განსხვავებაცაა. ქართულ „დონს“ მოკლე ყელიცა აქვს, რომელსაც ზემოდან გარდმგარდმო ხაზი ამკობს. ამის გამო შეუძლებელია ქართული „დონი“ ბერძნულისაგან წარმომდინარეობდეს. გამოსარკვევია „დონის“ ყელი და გარდმგარდმო ხაზი ქართული მოხაზულობის თავისებურებად უნდა ჩაითვალოს, თუ ამის მსგავსი დანართი სხვა ანბანშიაც მოიპოვება. სამკუთხედიანი მოყვანილობის „დალექტი“-საც ფინიკიელთა, განსაკუთრებით კი არამეულსა და სამარიტელთა ანბანში ერთი გვერდის ხაზი უფრო გრძელი აქვს და ყელის შთაბეჭდილებას ახდენს (იხ. სურ. 22). მართალია, ეს ხაზი ქვევითკენ არის წარბიდული და ქართული „დონით“ აღმა არ არის ამართული, მაგრამ ეს მთელი ასოს საზოგადო მდებარეობით აიხსნება, რადგან მისი ტანის თხემიც პირქვეა მოქცეული. რაკი ბერძნულში და ქართულში ეს ასო გადაბრუნებულია და სამკუთხედის თხემი ზევითკენ არის ამართული, ხაზიც, თუ მას ამგვარი ხაზი ექნებოდა, რასაკვირველია, ზემოთკენ უნდა მოქცეოდა. ჯვარის მონასტრის V—VII სს. კედლის წარწერებში, განსაკუთრებით კი ბოლნისის 506 წ. ახ. ხ. წარწერასა და IX ს. ხელნაწერებში ნახმარი ასოების მოხაზულობა მაინცდამაინც გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად „დონის“ ყელი მერმინდელივით გრძელი არ ყოფილა, პირიქით, ხაზი ძალიან მოკლე ჩანს. გარდმგარდმო ხაზიც „დონისა“-თვის ქართულის განსაკუთრებული თვისება არ ყოფილა. საბაელთა ანბანში „დონს“ სწორედ სამკუთხედის ერთ-ერთი თხემის გასწვრივი ხაზი ჰქონია ვავლებული¹ (სურ. 24). აქ „დონის“ ტანი ზევითკენ არ არის ამგვრილი, არა-

¹ W. Larfeld, Griechische Epigraphik, 1914 წ. 3 Aufl. 133 შენ. 1, რომელსაც K. Schlottman-ის „Schrift und Schriftzeichen“-იდან აქვს მოყვანილი, აგრ. Riehm's Handwörterbuch des biblischen Alterthums II², 1434—50, განსაკუთრებით გვ. 1443.

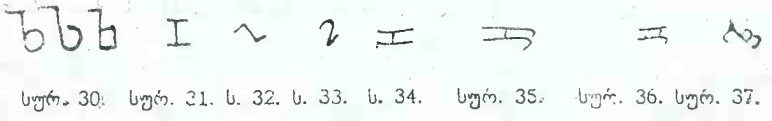
მედ მარცხნივ არის მოზრუნებული, მაგრამ სამკუთხედის ერთ-ერთ თხემს ხაზი აქვს. საბაჟური „დ“ რომ ზევითკენ შევებრუნოთ, ქართული „დონის“ მოხაზულობის მსგავსი ასო გვექნება იმ განსხვავებით, რომ მას მხოლოდ ყელი არ ექნებოდა და ტანი მრგვალი მოყვანილობის მაგიერ სამკუთხედის მაგვარია.

მაშასადამე, ქართული „დონი“ ბერძნულს მხოლოდ ტანის ასწვრივი მდებარეობით მიაგავს, ფინიკურს იმით, რომ ტანს ყელი აქვს, სოლო საბაჟურს გარდიგარდმო ხაზით. ის არსებითი განსხვავება, რომელიც, მსგავსებასთან ერთად, ჩვენ „დონს“ ზემოდასახელებულ ანბანებთან შედარებით ემჩნევა, ცხადყოფს, რომ ქართული „დონი“ არცერთი მათგანის უშუალო განვითარება არ უნდა იყოს, არამედ მათთან ერთად [მას] საერთო წინაპარი უნდა ჰყავდეს.

ქართული ასომთავრული „თანი“ ასწვრივ ორად გაქრილი წრის მარცხნითს ნახევარს წარმოადგენს, რომელსაც მარჯვნიდან შუაში პატარა მარჯვნივე წარზიდული ხაზი აქვს (სურ. 25). ამ ხაზის ბოლო შემდეგში თანდათან ქვეითკენ იხრება და გრძელდება, თვით ხაზიც შუაგულიდან გამოსვლის ნაცვლად უფრო და უფრო ზევიდან იწყება (სურ. 25).

ფინიკიელთა ანბანში ამის შესატყვისი ასო ოდნავ მარჯვნივ გადახრილ სრულ ელიპსისს, ზოგჯერ წრეს წარმოადგენდა, რომელიც ჯვარედინი ხაზებით ოთხ თანასწორ ნაწილად იყო დაყოფილი (სურ. 26). არამეულსა და მისგან წარმომდგარ ანბანებს მოხაზულობა ისე აქვთ შეცვლილი, რომ ჩვენი კვლევა-ძიების საგნისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. ბერძნულ დამწერლობაშიც „თეტა“ ჩვეულებრივ ჯვარედინით ოთხად გაყოფილ წრეს (სურ. 27) და მხოლოდ იშვიათად ოთხკუთხედს (სურ. 28) წარმოადგენდა. ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ქართული „თანი“ სრულად არც ფინიკურსა და არც ბერძნულ ასოს ემსგავსება, მაგრამ ამათ მაგვარი მოხაზულობის ასოსაგან უნდა იყოს წარმომდგარი: ქართული „თანი“ მის მხოლოდ მარცხნითს ნახევარს-ღა შეიცავს და მარჯვნიით ნაწილიდან მისი ჯვარედინის მარტო გასწვრივი ხაზი-ღა დარჩენილი, რომლის მარცხნივი გაგრძელება კი უკვე მოსპობილია (სურ. 29). საფიქრებელია, რომ ეს მერმინდელი, თანდათანობითი პროცესის შედეგი უნდა იყოს.

ქართული ასომთავრული „ზენ“-ის მოხაზულობა VI—VII სს-დან მოყოლებული მაინც თითქმის უცვლელად არის შენახული და ამგვარად იყო ჩამონაკეთილი (სურ. 30). აღსანიშნავია ჰალიშის IX საუკ, სახარების „ზენის“ ქვედა

ნაწილის მოკაუჭებული ბოლო, რომელიც ასწვრივ ხაზს არ ეყრება და წრე შეუკვრელად არის დატოვებული (იხ. სურ. 30 მეორე ასო).

ფინიკიელთა და უძველესი ბერძნული შესატყვისი ასოს მოხაზულობა სწორ ასწვრივ ხაზს წარმოადგენს, თავში და ბოლოში პატარა გასწვრივი ხაზით შემკულს (სურ. 31). უკვე უძველეს არამეულსა და სიდიონურში, იმგვარადვე როგორც შემდეგდროინდელ ბერძნულში, ამ ასოს მოხაზულობა იმ მხრივ შეიცვალა, რომ ქვევით გასწვრივ ხაზს მარცხნითი ფრთა მოეკვეცა, ზევითისას კი მარჯვნივ, მდებარეობითაც ოდნავ გადახრილი იწერებოდა (სურ. 32 სიდიონურა, სურ. 33 არამეული).

ქართული „ზენი“ თუმცა გადაუხრელი, ასწვრივ ამართული, დარჩა და ამით ძველი ხასიათის დამცველია, მაგრამ ამ ასოს მოხაზულობის სიდიონურ-არამეული სახის მერმინდელი განვითარების მსგავსებას შეიცავს იმ მხრივ, რომ ქვევითი მარჯვნივითი გასწვრივი ხაზი, ალბათ: „ენისა“ და „ინისა“-გან უკეთესად გასარჩევად, თანდათანობით ზევითკენ იქნა მოხრილი: და ბოლოს ასწვრივ ხაზს მთლად შეუერთდა კიდევ. ჰადისის სახარების „ზენის“ მოხაზულობას შენახული აქვს ამ ასოს მოხაზულობის განვითარების ის საფეხური, როდესაც ქვევითი მარჯვნივითი გასწვრივი ხაზი ბუნთან ჯერ შეერთებული არ იყო.

საგულსხმოა; რომ თავდაპირველს ებრაულშიც, როგორც ეს ასო სილოას წარწერაში გვხვდება, მეტადრე ტაძრის-დროინდელი ფულეების ზედწერილებში და სამარტულშიც „ზენის“ შესატყვისი ასოს ერთი მხარე მოხრილი და შეერთებულიც კი არის (სურ. 31 მესას წარწ., სურ. 35 სილოას; სურ. 36 ფულეების; სურ. 37 სამარტული). აქაც სამარტულში, მაშასადამე, „ზენის“ თითქმის იმგვარივე მოხაზულობა აქვს, როგორიც ქართულშია, იმ განსხვავებით, რომ სამარტული ასო მარცხნივ არის გადახრილი და ბოლოშიც მარცხნივ მოხრილი კული აქვს. მაგრამ ებრაულ-სამარტული დამწერლობის „ზენის“ მოხაზულობის განვითარების პროცესი ქართულისაგან განსხვავდება: იქ ასწვრივი ხაზი, ბუნი მოკლეა; ორივე გასწვრივი კი — გრძელი. საფიქრებელი ხდება, რომ სწორედ ამ გასწვრივი ხაზების მარჯვნივითი წვერების მოხრით წარმოიშვა ხაზთა შეერთება, რომელნიც მას ქართული ასოს მსგავსი მოყვანილობა მიანიჭა, განსაკუთრებით მთელი ასოს მარჯვნივ გადახრის გამო.

ხ ხ ხ   ს   ა   ყ   კ   ყ   უ   ჯ   ჯ   ჯ

სურ. 38.   ს. 39.   ს. 40.   ს. 41.   ს. 42.   ს. 43.   ს. 44.   ს. 45.   ს. 46.

ქართული ასომთავრული „კ“ უძველესი დროიდან მოყოლებული კვანძის მსგავსი მოყვანილობის ასო იყო, რომლის ერთი ტოტი ასწვრივ, მეორე კი დასწვრივ არის ჩამოყვანილი: ამასთანავე, რაც უფრო აღრინდელია ძველი, „კანის“ დასწვრივი ხაზი უფრო მოკლეა. შემდეგში კი იგი თანდათან გრძელდება ისე, რომ მერმე ასწვრივ-დასწვრივი ტოტები თანასწორი ზომისა ხდება (სურ. 38). აღსანიშნავია, რომ სვანეთის განთქმულ X საუკ. ხელნაწერში

„კანის“ ტოტები არ იკვანძება, არამედ ხაზები ოდნავ მოხრილია მხოლოდ (სურ. 39).

თავისი მოხაზულობით ჩვენი „კანი“ არსებითად და თვალსაჩინოდ განსხვავდება ფინიკიელთა და მისგან წარმოშობილ სხვადასხვა ერთა დამწერლობათაგან. მე-40 სურათიდან ჩანს, თუ როგორ იწერებოდა უძველესი ფინიკიური შესატყვისი ასო. ბერძნული „კაპა“-ც ამავე სახისა არის, მხოლოდ სხვებივით ეს ასოც მთლად პირმარჯვნივ არის მობრუნებული (სურ. 41). მოაბური, ებრაული უძველესი და ფულეებზე შენახული ზედწერილების დამწერლობა უძველეს ფინიკიურს მისდევს და მის მოხაზულობას იცავს იმ განსხვავებით, რომ ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი გასწვრივი ხაზის, ბუნის ქვედა კიდური მარცხნივ აქვს ან მოხრილი, ან მომრგვალებული კიდევ (სურ. 42 მესა; სურ. 43 უძვ. ებრ.; სურ. 44 ფულ.). არამეული უძველესი დამწერლობა ამ ასოს ფინიკიურ მოხაზულობას მოაბურზე და ებრაულზე უკეთესად იცავს და თითქმის სრულებით უცვლელად სტოვეცს, მხოლოდ ორი კბილი ებრაულსავეით უფრო აწეული აქვს (სურ. 45).

მაგრამ შემდეგში ამ ასოს მოხაზულობა ყველგან, ბერძნულის გარდა, თვალსაჩინოდ იცვლება. თითოეული ერის დამწერლობას თავისებურება შეაქვს ამ ცვლილებაში, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მაინც თვით ამ ცვლილებებშიც ერთგვარი მსგავსება მოჩანს. უკვე ფინიკიურის ფშალაო განვითარება, სიდონური დამწერლობა ძველი, ოდნავ არამეულის მაგვარად შეცვლილი, მოხაზულობას გარდა, სხვანაირად ჩამონაკეთილსაც სმარობდა (სურ. 46).

ყყ ყ ყ ყ ყ ყ

სურ. 47. სურ. 48. ს. 49. ს. 50. სურ. 51. სურ. 52.

შემდეგ უკვე სწორედ ეს მეორე მოხაზულობა ვრცელდება და პუნურში როგორც ძირითადში, ისევე გარდამავალსა და ახალში, მხოლოდ ამგვარი „კ“ იყო მიღებული (სურ. 47). არამეული პაპირუსების დამწერლობაც ამავე კვალს მისდევს იმგვარადვე, როგორც ნაბატეველთა. სამარიტულში უფრო მეტად არის ჩამონაკეთილი ის თავისებურება, რომელიც ამ ასოს მოხაზულობას დაეტყო და ქვედა კიდურიც მარცხნივ კუთხურად აქვს მოხრილი (სურ. 48). პალმირულსაც სამარიტულის მსგავსად ჩანოუნაკეთია (სურ. 49). სპარსეთში გავრცელებული არამეული დამწერლობის „კ“ საზოგადოდ იმავე ცვლილებით არის მოხაზული, მხოლოდ მარცხნივ მკოფი პატარა ასწვრივი ხაზი გასწვრივი ხაზის შესაფართან კი არ თავდება, როგორც სხვა ყველა შემომოყვანილ შემთხვევაში, არამედ უფრო ქვეით არის ჩაშვებული (სურ. 50). საბაური დამწერლობის „კ“ ფინიკიურის განვითარების ასოს მიაგავს (სურ. 51). მაგრამ ჰიმარიტული და ეთიოპური შესატყვისი ასოს მოხაზულობა სიდონურისა და სპარსეთის არამეულის „კ“ მსგავსად არის ჩამონაკეთილი იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ მთელი ასო თავდაღმაა მობრუნებული (სურ. 52).

ფინიკიურსა და მისგან წარმოშობილ დამწერლობებში „ლამედ“-ი ოდნავ მარჯვნივ გადახრილ ასწერივ ხაზს წარმოადგენს ქვედა კიდურის მარჯვნივვე ცოტად თუ ბევრად ზევითკენ ახრილს (სურ. 56 ფინიკ.; სურ. 57 მოაბური, შესა; სურ. 58 ებრ. სილოა; სურ. 59 ებრ. ფულ.; სურ. 60 არამ. უძვ.). ამ ასოს ზედა და ქვედა კიდურების მოხაზულობის მერმინდელი განვითარება სხვადასხვანაირად მიმდინარეობდა: იმ დროს, როდესაც ფინიკიურის უშუალო ჯაგრძელებას, სილონურს, პუნურს და გარდამავალ დამწერლობას ქვედა კიდური ჯერ კუთხოვნად მარჯვნივ აქვს ოდნავ წარხიდული, შემდეგ უკვე ზევითკენ ახრის მაგიერ ქვემოთაა ცოტა ჩამოშვებულ-მოხრილი (სურ. 61 სილონ.; სურ. 62 პუნ.; სურ. 63 გარდ.) და ებრაული კუთხოვანიც ასევე იქცევა (სურ. 64), პალმირული და ნაბატეველთა დამწერლობა ამ ქვედა ნაწილს

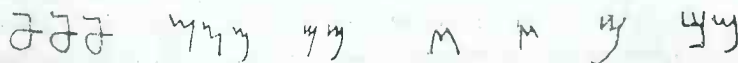

სურ. 64. ს. 65. ს. 66. ს. 67. ს. 68.

მარცხნივა ხრის (სურ. 65 პალმ., სურ. 66 ნაბატ.),—სამარტულნი, პირიქით, ზედა კიდურსა ხრის მარცხნივ და ქვედა კიდური მხოლოდ კუთხოვნად აქვს მარჯვნივ საკმაოდ შორს წარხიდული (სურ. 67), ახალი პუნური, თავის მხრით, ზედა კიდურს მარცხნივ და ქვემოთკენა ხრის ოდნავ, ქვედა კიდური კი არსაითკენ არ არის მოხრილი (სურ. 68).

ქართული „ლას“-ის თავდაპირველ მოხაზულობას, ალბათ, ფინიკიურისა და შის მონათესავე დამწერლობათა შესატყვის ასოს მოყვანილობასთან უნდა პქონრდა მსგავსება. იგი მხოლოდ ასწერივ არის ამართული სხვა ქლი ასოე-მივით. ჯერ კიდევ IX საუკ-ში, ჰადიშის სახარებაში ასომთავრული „ლასის“ ქვედა ნაწილი პარმეუკრულიც იწერება, როგორც ფინიკიურსა და მოაბურ-ში, რაც ძველი დამწერლობის ნაშთად უნდა იყოს მიჩნეული, თუმცა ქვედა პირმეკრულიანი „ლასი“ უკვე VI საუკ-ში ყოფილა. „ლამედის“ ქვედა ტანის მომრგვალებით ჩამონაკეთულობისადმი მიდრეკილება პალმირულსა და ნაბატეურსაც ემჩნევა ცხადად. ქართული „ლასის“ ქვედა ტანის მომრგვალება მხოლოდ ფინიკიურ-მოაბური „ლამედი“-ს მოხაზულობის უფრო უშუალო, მუნებრივ განვითარებას წარმოადგენს.

ქლი ასომთავრული „ლასის“ მარცხნივ კუთხოვნად გახრილი და ცხვირ-ჩამოშვებული ზედატანის მოხაზულობის მსგავსი მიდრეკილება, სამარტულ „ლამედ“-საც ეტყობა. ქართული მხოლოდ ჩვეულებრივ სწორკუთხოვნად არის ჰიმეტრიულად ჩამონაკეთილი. საფიქრებელია, რომ „ლასის“ ზედა ტანის ცხვირი შემდეგში თანდათანობით ჩამოშვებულიყო, რომ „ზენ“-ისაგან უფრო ადვილად გასარჩევი გამსდარიყო.

სურ. 69. ს. 70. ს. 71. ს. 72. ს. 73. ს. 74. ს. 75.

ქართული ასომთავრული „მან“-ის მოხაზულობაც VI ს-ზე ადრე უკვე დიდიხანია დამთავრებული უნდა ყოფილიყო. ამ დროიდან მოყოლებული მაინც მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში მას თითქმის არაერთარი ცვლილება არ ეტყობა და ჩვეულებრივ ამგვარი მოხაზულობა ჰქონდა (სურ. 69).

ფინიკურსა და უძველეს მთაბურ დამწერლობაში „მიმ“-ი იმნაირი მოხაზულობისა იყო როგორც ეს სურ. მე-70 და 71-ზე არის მოყვანილი. ამასვე ემხრობა უძველესი და მერმინდელი ბერძნული „მჰ“ იმ განსხვავებით, რომ ამ ასოს წინაკბილის ხაზს ხან იმ სივრცეზევე აგრძელებდა, რამდენადაც მარჯვნივით ხაზი ჩამოშვებული (სურ. 72), ან, პირიქით, ამ მარჯვნივით ხაზს ამოკლებდა (სურ. 73). უძველესმა ებრაულმა დამწერლობამ, მთაბურ მოხაზულობას ბოლო უფრო და უფრო მარცხნივ მოუხარა ხან მომრგვალებით, ხან კუთხოვნად (სურ. 74 სილოა, სურ. 75 ფულ.).

Ⲙ

Ⲛ

ⲛ

Ⲝ

ⲝ

Ⲟ

ⲟ

სურ. 76.

ს. 77.

ს. 78.

ს. 79.

ს. 80.

ს. 81.

ს. 82.

სამარიტულს ეს პროცესი უფრო გაძლიერებული აქვს (სურ. 76). მეორე მხრით, უკვე უძველეს არამეულში ამ ასოს ზედა კიდურის მოხაზულობა გამარტივებითაც იწერებოდა (სურ. 77). პაპირუსებში მიღებულმა გაკრულმა ხელმაც სწორედ ამნაირი მოყვანილობა განამტკიცა (სურ. 78). პალმირულში უფრო მეტი წარმატება ჩანს და თავის მოხაზულობა თვალსაჩინოდ განაარტივდა, ბოლოც მომრგვალდა (სურ. 79). ამ ასოს ქართული მოყვანილობა ზედა ნაწილით პალმირულს მიაგავს და მხოლოდ თავის ქვედა ნაწილით განიჩევა, რომელიც მომრგვალებით არ დაკმაყოფილებულა, არამედ სრულ წრედ გადაქცეულა და ამ ხაზის გაგრძელება ასწვრივ ხაზთან შესაყარსაც სცილდება. მაგრამ რომ მოხაზულობის იმგვარი პროცესი, რომელმაც ქართულ „მან“-ს ქვედა ნაწილი მოუმრგვალა და შეუკრა, მარტო ქართულ დამწერლობის განსაკუთრებულ თავისებურებას არ წარმოადგენს, ამას ებრაული კუთხოვანი, ნაბატეველთა და ასურული ესტრანგელო დამწერლობაც ცხად-ყოფს (სურ. 80 ებრ. კუთხ.; სურ. 81 ნაბატ.; სურ. 82 ასურ.).

Ⲑ

ⲑ

Ⲓ

ⲓ

Ⲕ

ⲕ

Ⲍ

სურ. 83.

ს. 84.

ს. 85.

ს. 86.

ს. 87.

ს. 88.

ქართული ასომთავრული „ნარ“-ი გასაოცარი ერთგვარობით არის დაცული VI ს-იდან მოყოლებული მხედრულის წარმოშობამდე (სურ. 83).

ფინიკიელთა დამწერლობას, მთაბურსა და უძველეს არამეულში ამ ბგერისათვის თითქმის ერთგვარი მოყვანილობის ასო იხმარებოდა. ყველა მონათესავე ანბანებში ამ ასოს მოხაზულობის განსხვავება მარცხნივ-მარჯვნივით ხაზების ცვლილებით წარმოებს: ზოგი ორივე ხაზს თანასწორზომიერად ხლიდა, შუატანს კი აგრძელებდა (სურ. 84 ბერძნ.), ან მარცხნივით უფრო აგრ-

ძელებდა (სურ. 85. ბერძნ.), ზოგი ამავე ცვლილების დროს შუატანს თითქმის-
გასწვრივ ხაზად ხდიდა (სურ. 86 სიღონ., სურ. 87 არამ. სპარს. სურ. 88
ჰინიარიტული).

7 7 75 5 h h h h

სურ. 89 ს. 90. ს. 91. ს. 92. ს. 93. ს. 94. ს. 95.

ზოგი მარცხნიოს ხაზს მოკლესა სტოვებდა და სამაგიეროდ მარჯვ-
ნითს ქვემოთკენ აგრძელებდა (სურ. 89 პუნ.), ხშირად ბოლოში ამ ხაზის კი-
დურის მარცხნივ მოხრით (სურ. 90 ებრ. სილოა; სურ. 91 ებრ. ფულ.;
სურ. 92 სამარიტული).

„ნარის“ მოხაზულობის უძველესი სახე ჯერჯერობით არა გვაქვს. მაგრამ
საფიქრებელია, რომ იგიც ფინიკურის მსგავსად ჩამონაკვეთილ ასოს განვი-
თარებას უნდა წარმოადგენდეს. ზედატანის მარჯვენისაკენ გასწვრივ წარზიდულ
ხაზს რომ დროებით თავი დაეანებოთ, დაგვრჩება ისეთი მოხაზულობის ასო,
როგორც სურ. 93-ზეა, რომელიც კუთხოვანი მოხაზულობის (სურ. 94)
მრგვლოვანი გაკრული დამწერლობის გამოხატულებას უნდა წარმოადგენდეს.
ამგვარად, ქართულ დამწერლობას მარცხნითი ხაზი ორთავე მიმართულებით,
ზევითკენაც და ქვეითკენაც, გაუგრძელებია. უკანასკნელი ცვლილება ქართული
ანბანისათვის სიმეტრიისადმი დიდი მიდრეკილების შედეგი უნდა იყოს. რო-
დესაც ეს ასო მრგვლოვან დამწერლობაში ასე ჩამოინაკეთებოდა, მაშინ;
ალბათ, ჩინისაგან, რომელიც თითქმის ამნაირადვე იწერებოდა (სურ. 95),
ვანსახვევებლად „ნარ“-ისათვის ზევითი მარჯვნივ წარზიდული ხაზი მიუმა-
ტებიათ.

სს 7 7 7 7 7 7 7 7

სურ. 96. ს. 97. ს. 98. ს. 99. ს. 100. ს. 101. ს. 102. ს. 103. ს. 104.

ქართული ასომთავრული „ბარი“ VI საუკ. წარწერაში თავი მოხაზუ-
ლობით იმ მხრივ განსხვავდება უკვე ჯვარის ეკლესიის VII საუკ. წარწერათა
დამწერლობის პარისაგან, რომ მარჯვნივით ტოტი მარცხნითზე უფრო მოკ-
ლეა. VII და შემდეგ საუკუნეებში კი იგი სიმძლივით მარცხნითს უთანას-
წორდება (სურ. 96). რადგან მარჯვნივით ტოტის მერმინდელ განვითარებას
ზევითკენ ზრდისაკენ მიმართულება ემჩნევა, რაც უფრო ძველი იქნება ხანა,
მარჯვნივით ტოტი შეიძლება უფრო მოკლედ ვიგულისხმოთ.

ფინიკიელთა ანბანსა და მისგან უშუალოდ განვითარებულ დამწერლობა-
ში შესატყვისი ასო ოდნავ მარჯვნივ გადახრილ თავმოკაუქებულ ყავარჯენს
პიაგავს (სურ. 97 ფინიკ.; სურ. 98 სიღონ.; სურ. 99 პუნური). ამგვარივე
მოხაზულობა ჰქონდა ამ ასოს მოაბურსა, უძველეს ებრაულსა და არამეულში
(სურ. 100). სამარიტულში ასწვრივ ხაზს ორივე მხრით, თავსაცა და ბოლო-

შიაც. მარცხნივ აქვს კუთხოვნად წარზიდული ხაზი (სურ. 101), ებრაულ კუთხოვანს (სურ. 102) და პალმირულსაც ამნაირადვე აქვს მოხრილი თავიცა და ბოლოც მარცხნივ (სურ. 103).

ქართული „პარი“ ფინიკიურსა და მისგან წარმომდგარ დანარჩენ დამწერლობათა შესატყვის ასოს მიაგავს თავისი მარცხნითი ასწვრივი ხაზით, ბუნით და მის მარცხნივ წარზიდული ცხვირით, სხვაფრივ კი განსხვავება იმაში მდგომარეობს მხოლოდ, რომ ქართულ „პარს“ სხეულებით ბოლო მარცხნივ კი არ მოუხრია, არამედ მარჯვნივ (სურ. 104). საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ქართული „პარის“ მარჯვნითი ტოტი სწორედ მოკაუჭებულ ბოლოს წარმოადგენდა და მხოლოდ შემდეგში თანდათანობით იგი ზევითკენ იქნა აზიდული ვაკრული წერის დროს და იმ მიზნითაც, რომ ამით იგი „ზენისა“; „ჰაესა“ და სხვა მსგავსი მოხაზულობის ასოებისაგან გარეგნულობით უფრო მკაფიოდ განსხვავებულიყო.

ბ   ს   ს   ა   ა   ა   რ   ა   ყ

სურ. 105. ს. 106. ს. 107. ს. 108. ს. 109. ს. 110. ს. 111. ს. 112. ს. 113.

მეტად საყურადღებოა ქართული ასომთავრული „რაე“-ს მოხაზულობის თანდათან განვითარების მიდრეკილების დამახასიათებელი თვისება. X—XII სს-ში იგი სიმეტრიულად ჩამონაკეთილ ასოს წარმოადგენს. იგი ასწვრივი ხაზის სახით, ბუნით არის ჩამონაკეთილი, რომელსაც ბოლო მარცხნივ აქვს ზემოთკენ ნახევარ წრისაებრ მოხრილი ბუნის შუა წერტილის სიმაღლეზე, ხოლო მარჯვნივ შუა წერტილიდანვე იწყება ქვემოთკენ ასოს ძირის დონემდე ნახევარ წრის მსგავსადვე მოხრილი ხაზი (სურ. 105). მაგრამ რაც უფრო ძველია ძველი, უფრო და უფრო მაღლა იწყება ამ ასოს ეს მარჯვნითი ნახევარწრე (სურ. 106) და თითქმის უერთდება ასწვრივ ხაზს (სურ. 107).

ფინიკიელთა და ყველა მონათესავე დამწერლობაში „რემ“ ასწვრივ ხაზსვე წარმოადგენს, რომელსაც მარცხენა გვერდით თავში სამკუთხედის მსგავსად აქვს ჩამონაკეთილობა (სურ. 108 ფინიკ.; სურ. 109-სიდონ., პუნ.; სურ. 110 არამ.). ბერძნულმა თავისი „რო“ (სურ. 111) მხოლოდ მარჯვნივ გადმოაბრუნა სხვა ასოებისაგან. არამ-სპარსულსა და პალმირულში სამკუთხედს თავი გაიხსნა და ოთხკუთხი მოხაზულობა მიიღო (სურ. 112 სპარ.-არამ., სურ. 113 პალმ.).

ქართული „რაე“-ც ბერძნული „რო“-ს მსგავსად მარჯვნივ არის გადმობრუნებული. მარჯვნითი ნახევარწრის ზემოაღნიშნული მაღალი მდებარეობა უძველეს დროს VI—IX სს. და შემდეგ ქვემოთ ჩამოშვება გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად შეიძლება იგი სულ თავში ყოფილიყო და პირიც შეკრული ჰქონოდა. კუთხოვან დამწერლობაში იგი დაახლოებით სამკუთხედის ნაირად არის წარმოსადგენი. მარცხნითი მოკაუჭებული ნახევარწრე, ალბათ,

თავდაპირველად ოდნავ მოხრილი კუდის მერმინდელ სიმეტრიულ ვანვითარე-
ბას უნდა წარმოადგენდეს.

სს ს   w w   ყ   რ   ზ   ვ   ვ

სურ. 114. ს. 115.   ს. 116.   ს. 117. ს. 118. ს. 119.   ს. 120.   ს. 121.

ქართული ასომთავრული „სანის“ მოხაზულობა VI ს-იდან მოყოლებული
თითქმის სრულებით არ შეცვლილა (სურ. 114). IX საუკ. ჰადიშის სახარება-
ში ამ ასოს თავი მარცხნითი მხრით ბეწვის სისხო ხაზით იწყება. ამგვარივე
მხოლოდ მომრგვალებული მოხაზულობა აქვს უძველეს მხედრულ დამწერლო-
ბაშიც (სურ. 115).

ფინიკიელთა და სხვა მონათესავე უძველეს დამწერლობაში შესატყვის
ასოს კბილების მაგვარი მოყვანილობა ჰქონდა (სურ. 116). ებრაულმა და
არამეულისაგან წარმომდგარმა ანბანებმა „შინ“-ს შეუნარჩუნეს სამკბილიანი
მოხაზულობა. მხოლოდ ფინიკიურის განვითარებამ, პუნურმა, გარდამავალმა
და ახალ-პუნურმა თვალსაჩინოდ შეცვალეს და გაამარტივეს ამ ასოს მოყვა-
ნილობა (სურ. 117 პუნ.; სურ. 118 გარდამ.; სურ. 119 ახალ-პუნ.). საყურად-
ღებო ცვლილება ემჩნევა სპარსეთის არამეული დამწერლობის „შინ“-ს, რო-
მელშიც ორი კბილი ერთიმეორეშია ჩასმული (სურ. 120). ამის მსგავსი მო-
ხაზულობა აქვს უძველეს კუთხოვან ებრაულს (სურ. 121), პალმირულს (სურ.
122) და ნაბატეურს (სურ. 123).

ყ   ყ   ზ   ზ   ვ

სურ. 122.   ს. 123.   ს. 124.

ბერძნულმაც არსებითად უცვლელი დატოვა ფინიკიელთა „შინ“-ი, მხო-
ლოდ თავის „სიგმა“-ს ასწვრივი მიმართულება მისცა (სურ. 124).

თუ ქართულ „სანს“ ავიღებთ, მის დამახასიათებელ თვისებად ასწვრივი
მდებარეობაა: ამგვარი მიდრეკილება სხვა დამწერლობასაც ემჩნევა, მაგ.,
პუნურს, კუთხოვან ებრაულსა და მეტადრე კი ნაბატეველთა „შინს“. მაგრამ
იმ დროს, როდესაც ამ ორ უკანასკნელს ორკბილიანი მოხაზულობა აქვს შე-
ნარჩუნებული, ასწვრივი ხაზიც საკბილო ხაზებს სიმალდით არ აღემატება,
ქართულ სანს მეორე საკბილო ხაზი არა აქვს, ასწვრივი ხაზიც ერთიორად
არის ზევითკენ აწეული და თავიც მარცხნივ ჰქონდა ოდნავ გადახრილი, რა-
საკვირველია, თუ უკანასკნელი გარემოება თავდაპირველი მოხაზულობის ნაშ-
თია და არა მერმინდელი კალიგრაფიული სამკაული. „შინის“ მოყვანილობის
გამარტივება VII საუკ. ბერძნულ „სიგმას“-აც ემჩნევა, რომლის მხოლოდ
ასწვრივი ამართვია საკირო, რომ ქართულ კუთხოვან „სან“-თან მსგავსება
შაგრძნობი შეიქნეს (იხ. აგრეთვე ასო „შინ“-ის ქვეშე).

Ⲇ ⲭ Ⲭ ⲭ ⲭ Ⲭ ⲭ

სურ. 125. ს. 126. ს. 127. ს. 128. ს. 129.

ასომთავრული „ტარ“-იც საუკუნეთა განმავლობაში არ შეცვლილა და მისი მოხაზულობა ასწვრივი ხაზისა, ბუნისაგან შედგება, რომელსაც თავში მარჯვენა გვერდიდან გავრძელებული ნახევარწრე უერთდება, ხოლო ბოლოში ბუნი მარჯვნივსაკენვე სწორ კუთხოვანად არის მოხრილი (სურ. 125).

ფინიკიელთა და მათი ანბანისაგან წარმომდკარ სხვადასხვა ერთა უძველეს დამწერლობაში „ტაუ“ ჯვარით გამოიხატებოდა ხოლმე (სურ. 126 ფინკ.; სურ. 127 მოაბური, ებრაული; სურ. 128 არამ.; სურ. 129 ჰიმიარ.; სურ. 130 ეთიოპ.; სურ. 131 საბაური).

Ⲭ ⲭ Ⲭ Ⲭ Ⲭ Ⲭ Ⲭ Ⲭ

სურ. 130. ს. 131. ს. 132. ს. 133. ს. 134. ს. 135. ს. 136. ს. 137. ს. 138.

ამ ასოს მოხაზულობის მერმინდელი განვითარება სხვადასხვა ვხით მიმდინარეობდა. სიღონურმა ამ ოდნავმარჯვნივ გადახრილი ჯვარის მოკლე გასწვრივი ხაზის ორთავე კიდურები ახარ-დახარა (სურ. 132), შემდეგ მარცხენა ტოტი მოაშორა სრულებით (სურ. 133). პუნურიც პირველ ცვლილებას მიჰყვა (ს. 134). გარდამავალმა დამწერლობამ ამ ასოს მოხაზულობა უფრო გაართულა, ახალ-პუნურმა კი, სამაგიეროდ, ამ ჯვარის ასწვრივი ხაზის ზევითი ტოტის ჩამოშორებით გაამარტივა (სურ. 135). ბერძნულმა დამწერლობამაც იმთავითვე თავის „ტაუ“ უთავო მოხაზულობით შეითვისა, მხოლოდ მთელ ასოს ასწვრივი მდებარეობა შეუნარჩუნა (სურ. 136). სპარსეთის არამეულმა დამწერლობამ სიღონურის მსგავსად, „ტავ“-ის ჯვარის გასწვრივს ხაზს მარცხენა ტოტი მხოლოდ მოაშორა, ხოლო მარჯვენას კიდური ქვემოთკენ მოუხარა სიღონურზე უფრო მეტად, თვით გასწვრივ და ასწვრივ ხაზთა შესაყარიც უფრო ზევით ასწია, მთელ ასოს კი სწორი მდებარეობა მიაკუთვნა (სურ. 137). ამგვარივე მოხაზულობა იყო პაპირუსებში მიღებული, მხოლოდ ზევითი ნაწილი უფრო დამოკლებული იხმარებოდა და ასწვრივ ხაზს ქვედა კიდური ოდნავ მარცხნივ ჰქონდა გადახრილი (სურ. 138).

Ⲭ Ⲭ Ⲭ Ⲭ

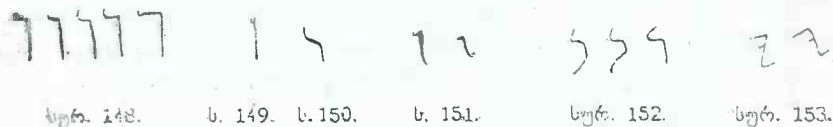
სურ. 139. ს. 140. ს. 141. ს. 142.

არამეულიდან წარმომობილმა კუთხოვან[მა] ებრაულმა მარჯვნივით ტოტის კიდური ასწვრივი ხაზის ძირამდის ჩამოუშვა, მაგრამ მარცხნივით ტოტის

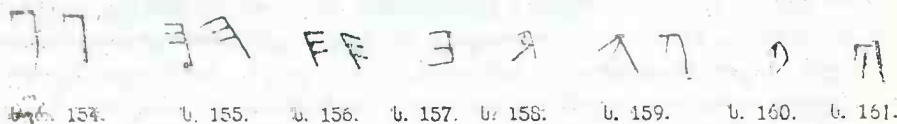

აღსანიშნავია, რომ ებრაულ კუთხოვან დამწერლობაში, იმგვარადვე როგორც პალმირულსა და ნაბატეველთა ანბანშიც, „ონის“ შესატყვისი ასოს, „აინს“ (სურ. 145) კუდი აქვს ქვევითკენ ჩამოშვებული და ამ მხრივ ქართული „ონის“ ერთს მოხაზულობათაგანს (სურ. 146) მიაგავს. მაგრამ ებრაული პალმირული და ნაბატეველთა ასოს მოხაზულობა ასომთავრული ქართული „ონისაგან“ თვალსაჩინოდ განსხვავდება, რადგან მათ წრე შეერთებული არა აქვთ და პირლიაა დატოვებული; ქართული ასომთავრული „ონი“ კი ფინიკიელთა და ბერძენთა „ონივით“ სრულ წრეს წარმოადგენს. საყურადღებოა მხოლოდ, რომ ქართულ ნუსხა-ხუცურ კუთხოვან დამწერლობაშიც, რომელიც ასომთავრული კუთხოვანისაგან არის წარმომდგარი, „ონი“ პირლიაა. ამასთანავე მას ოდნავ მარცხნივ წარზიდული კუდიც აქვს შენარჩუნებული. ასეა, მაგ., ეს ასო სინას მთის კილის ფსალმუნში (სურ. 147).

მოხაზულობის მხრივ ბერძნული შესატყვისი ასოს მსგავსება ენჩნევა ქართულ ასომთავრულ „ინ“-საც. ქართული „ინი“ თუ ასე იწერებოდა (სურ. 148), ბერძნული სწორ ასწვრივ ხაზს წარმოადგენდა (სურ. 149). ჩვეულებრივ იგი უცხვირო იყო ხოლმე, მაგრამ რომ „ინის“ ცხვირი ამ ასოს მარტო ქართულ თავისებურებას არ წარმოადგენს, არამედ მის წინამორბედსაც უნდა ჰქონოდა. ამას მელოსის VII საუკ. შუა რიცხვების ქ. წ. ბერძნული წარწერაც ააშკარავებს (სურ. 150), მეტადრე კი ებრაული კუთხოვანი, პალმირული და ნაბატეველთა დამწერლობა, რომელთაგან პირველსა და მეორეში ეს ასო მხოლოდ ოდნავ ცხვირჩამოშვებულია (სურ. 151), მესამე კი ქართულივით ცხვირჩაწეულია (სურ. 152). თუმცა ფინიკიელთა დამწერლობაში ეს ასო სხვანაირად იწერებოდა და ამგვარი სახე ჰქონდა (სურ. 153), მაგრამ ებრაული, ბერძნული, პალმირული, ნაბატეველთა და ქართული შესატყვისი ასოს მოხაზულობის მსგავსება გვაფიქრებინებს, რომ იმ საერთო დედა-ანბანში, რდამისგანაც წარმომობილი უნდა იყვნენ დანარჩენნი, სხვანაირი, ცხვირჩაწეული მოხაზულობის „ინიც“ უნდა ყოფილიყო.

VI ს-იდან მოყოლებული მაინც ქართული ასომთავრული „ენის“ სწორ-კუთხოვანი მოხაზულობა თავის მქონებელ კვერთხს წარმოადგენს (სურ. 154). მაგრამ VI საუკ. ხელნაწერებში და VI საუკ. წარწერებში მისი ზევითი გასწვრივი ხაზი მარცხნისაკენ ცოტა გაგრძელებულია ისე, რომ პატარა, ზემოდან

მომავალი ჩასწვრივი ხაზი თითქოს ენას მიემსგავსება. ხან ეს ოღნაგაა შე-
სამჩნევი, ხან კი ორთავე ხაზი თვალსაჩინოდ გრძელდება.

ფინიკიელთა შესატყვისი ასოც პირით მარცხნივ არის მიბრუნებული, მა-
საც ერთი ასწვრივი ხაზი აქვს, მაგრამ ასწვრივ ხაზთან შესაყრელად წარმოზი-
დული პატარა გასწვრივი ხაზი ქართულ „ენ“-სავით ერთი კი არა აქვს, არა-
მედ სამი პარალელურად დალაგებული (სურ. 155). უძველეს არაბულ დამწერ-
ლობასაც სწორედ ფინიკიურის მსგავსი მოხაზულობა აქვს დაცული. უძველესი
ბერძნული „ენი“-ც ამავე კვალს მისდევს, მხოლოდ მთელი ასო დანარჩენები-
ვით მარჯვნივ არის გადმობრუნებული და პირმოქცეულია (სურ. 156). ამას-
თანავე თანდათანობით მესამე გასწვრივი პარალელურისა და ასწვრივ ხაზთა
შესაყართან ასწვრივი ხაზის ბოლო მოკლდება და სრულებით ქრება. ამის
წყალობით ბერძნულ „ფესილონს“, ანუ „ენს“ თავშიცა და ბოლოშიცა ერთ-
გვარი, სიმეტრიული მოხაზულობა აქვს. ამგვარივე ცვლილება ამ ასოს ქვედა-
კიდურის მოხაზულობას უძველესი ებრაული დამწერლობის ძეგლზე, სილოასის
წარწერაშიც ემჩნევა, იმისდა მიუხედავად, რომ ებრაულში ეს ასო წინანდე-
ბურად მარცხნივ პირმობრუნებული დარჩა (სურ. 157).

ქართული „ენი“, მამასადამე, ბერძნულისაგან თავისი მდებარეობიხააც
ვანსხვაედება. გასწვრივი ერთი ხაზითაც სამის მაგიერ, ხოლო ფინიკიურსა-
და არამეულს მიემსგავსება თავისი მარცხნივ პირმობრუნებულობით, მაგრამ
გასწვრივი სამი პარალელური ხაზის ნაცვლად ქართულს მხოლოდ ერთი ხაზი
აქვს შერჩენილი. საფიქრებელია, რომ ეს მერმინდელი, ქართულ ნიადაგზე
თანდათან განვითარების დროს მომზდარი გამარტივების შედეგი უნდა იყოს.
ალსანიშნავია, რომ ამგვარი პროცესი, პარალელურ ხაზთა შემცირება, სხვა-
განაც ემჩნევა და ძველ-პუნთურისაგან გარდამავალსა და ახალ-პუნთურის შესატ-
ყვის ასოს სამის მაგიერ მხოლოდ ორი გასწვრივი ხაზი შერჩენია (სურ. 158).
ამაზე უფრო საგულისხმოდ ის გარემოება უნდა ჩაითვალოს, რომ მერმინდელ
არამეულს, სპარსეთში გავრცელებულსა და პაპირუსებში ნახმარს დამწერლო-
ბაში, იმგვარადვე როგორც არამეულისაგან წარმომდგარს კუთხოვან ებრაულ-
ში, ეს ასო ერთი, მხოლოდ ზეითი, გასწვრივი ხაზითა და მისგან ენის მსგავ-
სად ჩამოშვებული მოკლე ჩამოსწვრივი ხაზით იწერებოდა (სურ. 159 სპარს.;
სურ. 160 პაპირ.; სურ. 161 ებრაული კუთხოვანი), მამასადამე, იმნაირადვე
იყო ჩამონაკეპილი, როგორც ქართული „ენი“-ა. არამეული „ენის“ ზემო-
მოყვანილი სხვადასხვა მოხაზულობა საკმაო სიცხადით გვიჩვენებს იმ ვჭას,
რომლითაც ორი გასწვრივ-ხაზიანისაგან ეს ასო ორ ასწვრივ-ხაზიანად იქცა.

სურ. 162.

ს. 163.

ს. 164.

ს. 165.

ს. 166.

შესადარებლად ეხლა ანბანის პირველი ასო ავიღოთ. ასომთავრულ
მრგვლოვანში და ნუსხა-ხუტურში ჩვენ შემდეგი მისი სახეობა გვხვდება (იხ-
სურ. 162).

ბერძნულად VII—VI სს.-ში ქ. წ. ატიკაში „ალფა“ ასე (სურ. 164 და 165) იწერებოდა, ხოლო მცირე აზიაში იხმარებოდა მხოლოდ სურ. 163-ზე აღნიშნული. მოაბში კი, სადაც ბერძნული ანბანის წარმომშობელი სემური სათავეის გამოხატულებაა შენახული, მესას IX საუკ. წარწერაში აღევს ასეთი სახე (სუო. 166) ჰქონდა.

ქართული „ანი“-ისათვის დამახასიათებელია, რომ იგი ბევრ სხვა ასოებთან შედარებით ნარჯენისაკენ არის მიქცეული, მაგრამ ამ შემთხვევაში ქართული „ანი“ მხოლოდ ამ ასოს ძველ მდებარეობას იცავს. მრგვლოვანსა და კუთხოვან დანწერლობაში ამ ასოს განსაკუთრებით ზურვის მოხაზულობა განსხვავდა და, თუ პირველში ის ნახევარწრის მსგავსად არის მოხრილი, მეორეში ზურგი სწორ ხაზად არის გამოყვანილი. საყურადღებოა ზევითი ხაზის სხვადასხვა მოყვანილობა, ნიმართულება და სიგრძე: ხან იგი სწორ ხაზად არის, ხან ირიბად მიიპართება, ხან ნახევარი წრის ხაზს ოდნავ ზცილდება, სშირად კი მარცხნივ გრძლად არის ხოლმე წარზიდული. სანწუხაროდ, ამ ასოს მოხაზულობის განვითარებისათვის VI—XII სს. ძეგლები ამაზე მეტს მასალას არას გვაძლევენ. ამ დროისათვის და, უეჭველია, უფრო უწინაოესაც „ანის“ მოხაზულობა უკვე მთლად ჩამონაკვეთილი ყოფილა და ცვლილება არსებითად აღარავითარი არ გამოუვლია. ამის გამო მისი პირვანდელი სახის აღდგენა ჯერჯერობით მხოლოდ ჰიპოთეზით შეიძლება.

რაკი თავისი მდებარეობით ქართული „ანი“ მოაბურს აღევს ნიაგავს, საფიქრებელია, რომ იგი სწორედ ამგვარი მოხაზულობის ასოსაგან არის წარმომდგარი, და ან მხოლოდ დროთა განმავლობაში მას ასწერივი ხაზის მარცხნივ მდებარე ირიბი ხაზების შესაყარი ჩამოცილებული აქვს, ან ირიბი ხაზების შესაყარის კუთხეს იმდენად მიუახლოვდა დროთა განმავლობაში, რომ მას შეუერთდა.

4   ყ   ყ   9   9   №   5   3

სურ. 167.   ს. 168. ს. 169. ს. 171. ს. 171.   ს. 172.   ს. 173. ზ. 174.

საყურადღებოა აგრეთვე „ზ“ ასოს (სურ. 167) მოხაზულობის საკითხი. თავისი მდებარეობითა და გამოთქმით ქლ ანბანში იგი ბერძნული ანბანის უ შესატყვისობას წარმოადგენს (სურ. 168), მაგრამ მოხაზულობით თვალსაჩინოდ განსხვავდება როგორც ამ ბერძნული ასოსაგან, ისევე ამის წარმომშობელი ფინიკიური, მოაბური, არამეული და ებრაული „ვაფ“-ის მოხაზულობისაგან (სურ. 169) და გასაოცრად ნიაგავს ამავე ასოს პალმირულს (სურ. 170), მეტადრე კი ნაბატეველთა (სურ. 171) მოხაზულობას. ცხადია, ქართული „ზ“ რომ ბერძნულის პირდაპირი ნიმბაძველობა ყოფილიყო, მისი მოხაზულობაც ბერძნული ასოს უკვლელი თუ არა, ძალიან მიმსგავსებული გამოხატულება უნდა ყოფილიყო. თუ ეს ასე არ არის, ეს იმის უცილობელი საბუთი უნდა იყოს, რომ ამ შემთხვევაში შეიძლება მხოლოდ დედააზრი ყოფილიყო გამოყენებუ-

ლი. მოხაზულობის მხრით კი სრულებით დამოუკიდებელივ ეპოქმედათ და ქლი ზვინ¹-ის ძველი მოხაზულობით ესარგებლათ.

საეფლისხმოა, რომ ფინიკიურ-ბერძნული ანბანის ასოთა რიგი ქართულ ანბანში სრულებით უცვლელად დაცული არ არის. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ სემურ „სამიხს“ (სურ. 172) და ბერძნულ „ქსი“-ს Ξ — ქართულ ანბანში შესატყვისობა არ მოეპოვება, არამედ ამის მაგიერ „ჲე“ (სურ. 173) ზის, რომელიც შემდეგში მაინც მოკლე ინად გამოითქმოდა. ანგვარად, თანხმოვანის მაგიერ ხმოვანია, ისიც მოკლე. ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თავდაპირველია ეს მოვლენა თუ არა, და თუ მერმინდელია, რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ ასოს უძველეს დროს? საეჭვოა, რომ ეს მოვლენა თავდაპირველი იყოს, რადგან, საზოგადოდ, უძველეს დროს გრძელი და მოკლე ხმოვნების გარჩევა ცალ-ცალკე ასოებით არ იცოდნენ. თვით ბერძნულშიც შემდეგში, დაახლოებით VIII საუკ. შუა რიცხვებში ქ. წ., შემოიღეს გრძელი და მოკლე „ე“ და „ო“-სათვის განსაკუთრებული ნიშნები. მით უმეტეს ეს წარმოუდგებელია ქართულში, სადაც საზოგადოდ, გრძელ და მოკლე ხმოვანთათვის განსაკუთრებული ასო სხვა არ მოიპოვებოდა, თუმცა გრძელი ხმოვნები ძველ ქართულში უეჭველია იყო, რადგან სვანურს და რაჭულს, როგორც აკ. შანიძემ განიარკვია, ეხლაცა აქვს შენასული. ისიცაა აღსანიშნავი, რომ მოკლე „ინისათვის“ განსაკუთრებული ნიშანი ბერძნულსაც კი არ მოეპოვება. ამიტომ საეჭიკრებელი ხდება, რომ თავდაპირველად ასო „ჲე“-ს სხვა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და მხოლოდ შემდეგში მიენიჭა მას მოკლე ინის აღმნიშვნელობა.

საყურადღებოა, რომ სომხურ ანბანშიაც მოიპოვება ანაირი მოკლე „ინი“, რომლის მოხაზულობა (სურ. 174) ქართულისას მიაგავს, ანბანში მდებარეობითაც მიემსგავსება და თუ ქართულ ანბანში „ჲეს“ „მანისა“ და „ნარის“ შემდგომ აქვს დათმობილი ადგილი, ჩ/ჩ -ს „მენ“-სა და „ნუ“-ს შუა უკავია რიტი. საეფლისხმოა, რომ სომხურად სიტყვის თავში „ჲ“ გამოითქმის¹, რაც თითქოს მერმინდელ მოვლენად არის მიჩნეული. მაგრამ ამისათვის ჯერ კიდევ დაკვირვება საჭირო და მაშინ ამ გარემოებამ იქნებ ამ ასოს თავდაპირველი მნიშვნელობა მიგვაგნებინოს როგორც სომხურში, ისევე ქართულში.

ეხლა განსახილველია ყოველი ანბანის შედგენილობისათვის დიდმნიშვნელოვანი ორი საკითხი: ხმოვნების აღმნიშვნელი ასოების წარმოშობის შესახებ ქლ დამწერლობაში, ერთი მხრით, და მეორე მხრით— ე. წ. დანართი ასოების სადაურობა და შემოღების ხანა. ცნობილია, რომ არცერთი სემური ანბანი ხმოვანთათვის ასოებს არ შეიცავს, ბერძნულს კი აქვს. თავის ადგილას უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ხმოვნებისათვის საგანგებო ნიშნების შემოღება ბერძენთა შემოქმედებად ითვლება, რომელიც ბუნებრივად წარმოიშვა ბერძენთათვის ამ სემურ ბგერათა სახელების წინამავალი ბგერის გამოუთქმელობის გამო. მაგრამ უკვე თ. მომზენს ჰქონდა აღნიშნული, რომ ხმოვანთათვის განსაკუთრებული ნიშნები ბერძენთაგან დამოუკიდებელივ ინდოელებმაც შექმნეს².

¹ ნ. მარი, Грам. древне-армянского языка, გვ. 15—16.

² Mommsen, Römische Geschichte, I, 215.

თავისდათავად იბადება საკითხი ქლ ხმოვანთა გამომხატველი ასოების სადაურობის შესახებ. ქლ ა, ე, ო და ჯ მოხაზულობათა განსხვავება ბერძნულ შესატყვის ასოთა მოხაზულობისაგან საეჭვოდა ხდის მათ ბერძნულ სადაურობას. შესაძლოა ქართულსაც, სემურის მსგავსად, თავდაპირველად ამ ასოთათვის მხოლოდ თანხმოვანის მნიშვნელობა შეენარჩუნებინა და მარტო შემდეგში ბერძნულის მიმბაძველობით ამ ასოთა ხმოვანთა აღსანიშნავად ხმარება შემოეღოს. მაგრამ ქართულში, ხმოვანთა გრამატიკულად დიდი მნიშვნელობის გამო, ძნელი წარმოსადგენია, თუ როგორ უნდა გაეგოთ ქლი ზმნების მრავალფეროვანი აზრის გამომხატველი ის ფორმები, რომელთა მნიშვნელობის განსხვავების მატარებლად სწორედ ხმოვნები არიან?

§ 6. ქართულ ბგემათა გამომხატველი დანაკთი ასოები

განსაკუთრებით საყურადღებო გარემოებაა, რომ ქართულ ანბანში „პარ“-ის შემდგომ, თავიდან მე-18 ადგილი „ჟან“-ს უკავია (სურ. 175), იმდროს როდესაც ბერძნებს ამგვარი არც ასო და არც ბგერა აქვთ და ქლო

ჟ   პ   ზ

სურ. 175. ს. 176. ს. 177.

ნიათ. ფინიკიურსა და მისგან წარმომდგარ დამწერლობებში კი „ფე“-ს შემდგომ და „რემ“-ის წინ იმგვარადვე, როგორც ქართულში „ჟან“-ია, ზის ერთი ასო (სურ. 176), რომელსაც ევროპელები და ესლა თვით სემიანნიც „სსადე“-ს უწოდებენ, ხოლო „სასწავლო წიგნი“ „წადე“-ს ეძახის¹. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ ქართველ ავტორს უნდა სცოდნოდა, რომ ებრაელნი მაშინ და საქართველოში მაინც „წ“-ილად გამოსთქვამდნენ. აღსანიშნავია, რომ ბერძნებმა თავდაპირველად თავიანთ ანბანში ეს ასოც გადმოიღეს და შეითვისეს, მაგრამ შემდეგში და მილეტში უკვე VII ს-ში ქ. წ. ეს ასო, ბერძნულისათვის გამოუდევრობის გამო, აღარ იხმარებოდა². ქლი ანბანი რომ ბერძნულისაგან ყოფილიყო წარმომდგარი, ეს გარემოებაც, რასაკვირველია, იმის მომასწავებელი იქნებოდა, რომ ქლი დამწერლობა VII ს-ზე უწინარეს უნდა ყოფილიყო შექმნილი.

მაგრამ თუმცა ქლი „ჟან“-ის მოხაზულობა „წადე“-სას მიაგავს, მაინც მათ შორის იმდენად თვალსაჩინო განსხვავებაა, რომ ქლი ასოს არამცთუ ბერძნულისაგან, საეჭვო ხდება თითქმის მისი ფინიკიურისაგან წარმოშობილობაც კი, რადგან ქლ „ჟან“-ს პირი მარცხნივ აქვს მიბრუნებული, ფინიკიურს, მოაბურს, უძველეს ებრაულსა და არამეულს ყველა მისგან წარმოშობილი ანბანებითურთ „წადე“-ს პირი მხარ-მარჯვნივ აქვს მიქცეული. ერთადერთი

¹ მ. ჯანაშვილის გამოცემა — „მწერლობა, IX—X საუკუნისა“, გვ. 122.

² W. Larfeld, Gr. Epigraphik, 219.

ეზრავლი ფულების ზედწერილებს დაწვეროლობის „წადე“ არის ქართული „ჟანივით“ მარცხნივ მობრუნებული (სურ. 177) და თავის მოხაზულობა-მდებარეობითაც გვაფიქრებინებს, რომ ქლი ასოს მსგავსი მოხაზულობა სხვა დაწვეროლობაშიც ყოფილა.

ბგერათა განსხვავების გამო ამ შემთხვევაში, რასაკვირველია, ნასესხები ანბანის ასოს მხოლოდ მოხაზულობა უნდა ყოფილიყო ქლი ბგერის „ჟან“-ისათვის გამოყენებული. საფიქრებელია, რომ ეს თავდაპირველ ხანაში კი არა, არამედ მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს იმისდა მიუხედავად, რომ ამ ასოს წინანდებურად „წადე“-ს ადგილი უკავია. მაგრამ იქნებ ქლი „ჟ“ სულ სხვა-ნაირად იყოს წარმომდგარი?

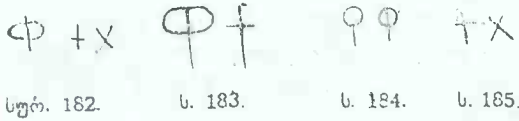
h t q t x

სურ. 178. ს. 179. ს. 180. ს. 181.

მეტად საყურადღებოა, რომ ქლმა ანბანმა სემურისა (სურ. 184) და თვით ბერძნულშიც მიღებული ასო „კოფ“-ის და „კოპა“-ს მოხაზულობა „წადეს“ შემდგომ და „რეშ“-ის ანუ „რო“-ს წინ არ შეინარჩუნა. მართალია, ბერძნულ დამწერლობაშიც ეს ასო დაახლოებით 525 წ-იდან მოყოლებული ქ. წ. აღარ იხმარებოდა, მაგრამ რიცხვთ-ანბანში შემდეგშიც მაინც შენარჩუნებულ იქნა 90 ალსანიშნავად¹. გასაოცარი ის არის, რომ ქლ დამწერლობას ამ ასოს მოხაზულობა თუმცა კარგად სცოდნია და ერთი ქლი ბგერის აღსანიშნავად გამოუყენებია კიდევ, მაგრამ თავის წინანდელ ადგილას კი არ დაუტოვებია, არამედ დანართ ასოთა ჯგუფში მოუქცევია. საკმარისია ადამიანი „ყარ“-ის VI—VII სს. მოხაზულობას დააკვირდეს (სურ. 180), რომ ეს ასო „კოფ“-ის და „კოპა“-ს მოხაზულობად ცნოს. მაშასადამე, ქლი ანბანის განვითარებაში მონაწილეობის მიმღებთ „კოფ“-ის მოხაზულობა ნამდვილი ქლი ბგერის „ყ“-არის გამოსახატავად გამოუყენებიათ. რადგან ქართულ „ჟანს“ (სურ. 178), რომელიც „ქაფ“-ის შესატყვისობას წარმოადგენდა, ბგერითი გამოთქმა სემური „კოფ“-ისა ჰქონდა და მაგრად ისმოდა, მეტადრე კი მას შემდგომ, რაც „ქ“ ბგერისათვის საკუთარი ასო (სურ. 179) იქნა შემოღებული, „კოფ“-ის (სურ. 180) წინანდელი მნიშვნელობით არსებობას უკვე აღარავითარი აზრი არ ექნებოდა და ზედმეტად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული, მისი სრული განდევნის მაგიერ, გამოუყენებიათ სხვა მონათესავე ქლი ბგერის „ყ“-არის გამოსახატავად და თანაც ეს ასო თავისი წინანდელი ადგილიდან გადაუსვამთ. ამგვარად, საფიქრებელია, რომ „ყ“ (სურ. 180) თავდაპირველად „წადე“—„ჟანის“ შემდგომ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული და მხოლოდ შემდეგ ანბანის ბოლოში ქლი ბგერების გამოსახატავად შედგენილ ასოთა დართვის დროს უნდა გადასმული და „ყარის“ აღსანიშნავად გამოყენებული იყოს.

¹ W. Larfeld, Gr. Epigraphik, 231.

ცნობილია, რომ ფინიკიელთა და დანარჩენ სემიანთა ანბანი „ტ“ ასოთი თავდება, რომელსაც ჯვარის მოხაზულობა (სურ. 126—128) ჰქონდა. მხოლოდ ბერძნულმა დამწერლობამ განაგრძო ნასესხები ანბანის მწკრივი და თავის დედენის ბგერათა გამომხატველი ნიშნები დაურთო. იმ ოთხი ნიშნიდან ჩვენთვის ამჟამად ორი ფ და ჯ (სურ. 182) არის საყურადღებო.

ბერძნულის მსგავსად, ქლ ანბანსაც მოეპოვება ეს „ფარ“-ისა და „ქან“-ის სახელით ცნობილი ასოები (სურ. 183). როგორც ამ ასოთათვის ანბანში მიკუთვნებული ადგილით, ისევე მოხაზულობითაც ქლი ფარი და ქანი ბერძნულ ზემოაღნიშნულ ასოებს იმდენად მიაგავს, რომ მათი ბერძნულიდან შეთვისებულობა უდავოდ გვეჩვენება. მართალია, ბერძნული ანბანის მკვლევარი ამ ასოთა წარმოშობის შესახებ ურთიერთ შორის ვერ შეთანხმებულან და ზოგიერთნი, როგორც Fr. Praetorius-ი, ფიქრობენ, რომ ეს ასოებიც იმავე სემურიდან უნდა იყოს ნასესხები და პრეტორიუსი საბაურ ანბანსა თვლის იმ დედნად, საადაც ბერძნებს ვითომც უნდა ჰქონდეთ ამ ასოთა მოხაზულობა ნასესხები¹, ხოლო სხვებს თითქმის სათითაოდ თავისი საკუთარი თეორია აქვს (იხ. მათი მოკლე მიმოხილვა და კრიტიკა ვ. ლარფელდის ბერძ. ეპიგრ. გვ. 232—239). მაინცდამაინც რადვან არცერთს უძველეს ანბანს „ფ“ და „ქ“ ბერძნულზე უწინარესარ მოეპოვება და სემიანთა ენებს ძველ დროს, ეტყობა, ამგვარი ბგერები არც კი ებადა, მათი ნიშნებიც ამა თუ იმ გზით, უეჭველია, საბერძნეთში უნდა გაჩენილიყო. მკვლევართა საკმაო რიცხვი, მათ შორის ლარფელდიც, ფიქრობს, რომ ამ ორი ბგერისათვის, ერთი მხრით, „ფარ“-ისათვის უხმარად დარჩენილი „კოფ“-ის (სურ. 184) მოხაზულობა იქნა გამოყენებული; მეორე მხრით — „ქ“-ისათვის „ტარ“-ის ძველი მოხაზულობა (სურ. 185) იყო მიღებული². VIII საუკ. შუა წლებში ქ. წ. ეს ასოები მილეტში უკვე შემოდებული უნდა ყოფილიყო.

ქლის ხუცურ-ასომთავრულ „ფ“ და „ქ“ მოხაზულობას უძველესი სახე აქვს დაცული.

„ქან“-ის შემდგომ ქლ ანბანში ისეთ ბგერათა ნიშნები იწყება, რომელთა მსგავსი, „ლან“-ს გარდა, არც სემიანთ და არც ბერძნებს ჰქონდათ და მართო ქლი ენის დამახასიათებელია. თვით ჩვენსავე წინაპრებს აქ უნებლიეთ უნდა შეეკმნათ განსაკუთრებული ნიშნები. ბერძნული პალეოგრაფიის ისტორიიდან ვიცით, რომ რთული ბგერებისათვის, მაგ., „ფი“, „ქი“ და „ფსი“-სათვის გა-

¹ იხ. Zur Geschichte des griechischen Alphabets: ZDMG. B. 56, 1902 წ., გვ. 676—680 და Bemerkungen zum südsemitischen Alphabet, იქვე, B. 58, 1904 წ., გვ. 715—726 და ლარფელდის ბერძნული ეპიგრ., 235.
² ვ. ლარფელდი, ბერძნ. ეპიგრ., 237—241,

მოსახატეად ორ-ორ ასოს ხმარობდნენ $\pi\lambda$ (სურ. 186) ζ და π და მხოლოდ შემდეგში იყო ამ ბგერებისათვის განსაკუთრებული ნიშნები შემოღებული. როგორ უძღვებოდნენ უძველეს დროს ამ ქლისათვის აუცილებელ ბგერათა აღბეჭდვის საქმეს, არ ვიცით, რადგან ჯერ-ჯერობით VI ს-ზე აღრინდელი ქლი დამწერლობის ძეგლი არ მოგვეპოვება. ამ დროს კი და, უეჭველია, ამაზე გაცილებით უწინარესაც ყველა თერთმეტ ბგერას თავთავისი ნიშანი ჰქონდა. „ჟან“-ისა და „ჟარ“-ის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, გამოსარკვევი გვაქვს λ , μ , ν , ζ , η , θ , ι და κ ასოთა წარმოშობის საკითხი.

π λ μ

სურ. 186. ს. 137. ს. 188.

ყველაზე ადვილი „წილ“-ისათვის უნდა ყოფილიყო გამოხატულების შექმნა, რადგან სემურ ანბანს ჰქონდა ასო „სსადე“, რომელიც მერმინდელ ქლ მწერლობაში სწორედ „წადე“-დ ჰქონდათ მიჩნეული. მაგრამ ქლ ანბანს ამ ასოს მაგიერ „ჟან“-ი აქვს და, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ალბათ („წადე“-ს მოხაზულობა უნდა ყოფილიყო „ჟ“ გამოსახატავად გამოყენებული ქლი ასომთავრული „წილის“ მოხაზულობა იხ. სურ. 187, სენურისა სურ. 188). ორსავე ასოს პირი მარჯვნივ აქვს მიბრუნებული, მაგრამ ქლი „წილი“ რომ სემური ზემომოყვანილი ასოს მოხაზულობის მერმინდელ განვითარებად ვიცნათ, ამისთვის უნდა ვიფიქროთ, რომ ქლ ასოს ზედა ნახევარწრე და ქვედა მოხრილი ხაზი წინათ ერთიმეორეზე გადაბმულები უნდა ყოფილიყვნენ და საერთო ქვემოთ ჩამოხრილობისაგან არის წარმომდგარი ამ ევოლუციის გზით (იხ. სურ. 189).

π λ μ ν ζ η θ ι κ

სურ. 190. ს. 150. ს. 191. ს. 192. ს. 193. ს. 194.

საყურადღებოა, რომ ამ ასოს უკვე უძველეს ებრაულში ზედა კიდურის მარჯვენა მხარეს მომრგვალება ემჩნევა (სურ. 190). არამეულსაც ამგვარივე მიდრეკილება ეტყობა უძველესი დროიდან (სურ. 191), მეტადრე პაპირუსებში (სურ. 192), თვით ფინიკიური დამწერლობის უშუალო განვითარებას სიდონურს (სურ. 193) ემჩნევა მომრგვალებისაკენ მიდრეკილება, უფრო კი პუნურს, რომელიც ქლი ასომთავრულივით ამ ასოს მარჯვნივ თავს სრულებით უკრავს (სურ. 194). მაშასადამე, ქლი „წილ“-ის მოხაზულობის მსგავსი განვითარება სხვა დამწერლობაშიაც გვხვდება და თავისთავად არაფერს შეუძლებელს არ წარმოადგენს.

ქლი ანბანის დანარჩენი დანართი ასოების წარმოშობის გამორკვევა ძნელდება იმის გამო, რომ მათი უძველესი მოხაზულობის შესასწავლად არა-

ვითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. ამიტომ მხოლოდ ზოგიერთი მოსაზრების-
გამოთქმა შეიძლება.

ი ი ი ლ კ

სურ. 195. ს. 196. ს. 197. ს. 198.

საფიქრებელია, მაგ., რომ „ლანი“ (სურ. 195) „განის“ მოხაზულობის
შეცვლილობას წარმოადგენდეს იმ მხრივ, რომ ამ ასოს ცხვირი ჩამოუგრძე-
ლებიათ (სურ. 196). საგულისხმოა, რომ სომხურ დამწერლობაშიც „ლ“-ს,
„ლატ“-ად წოდებულს, სწორედ ქლი „განის“ მოხაზულობა აქვს (სურ. 197).
უეჭველია, ეს ასო სომხური ანბანის მერმინდელ შენაძენს უნდა შეადგენდეს,
იმისდა მიუხედავად, რომ მასაც ქლი „ლანივით“ ბოლოში არა აქვს დათმობი-
ლი ადგილი. ქართულსა და სომხურ ამ ასოთა შორის, საფიქრებელია, კავ-
შირი უნდა იყოს და, თუ ეს მართლაც ასე იყო, მაშინ უნდა დავასკვნათ,
რომ სომხურ ანბანს ეს ასო ქართულისგან უნდა ჰქონდეს შეთვისებული ჯერ-
კიდევ იმ ხანაში, როდესაც „ლანს“ მარჯვნივ წარზიდული „განის“ მსგავსად
ცხვირი მოკლე ჰქონდა. ქართული „ლანის“ მოხაზულობა კი, რომ „განისა“ და
„ენის“ მოხაზულობისაგან განსხვავებულიყო, თანდათანობით შეიცვალა ცხვი-
რის ჩამოგრძელებითა და კუდის მოცილებით. რადგან სომხური „გიმ“ ჯ
(სურ. 198) ქართულ „განს“ და სომხურ „ლატს“ არ მიაგავს, „ლატის“ მოხაზულო-
ბის შესაცვლელად მაიძულებელი გარემოება არ ყოფილა. ამავე დროს, როგორც
აღნიშნული იყო, IX საუკ. ქართულში, მაგ., კილ-ეტრატის ზატეის დამწერ-
ლობაში ქართული „გან-ის“ გრძელ-ცხვირიანი მოხაზულობაც მოგვეპოვება, რო-
მელიც ქართული „ლან“-ისაგან მხოლოდ კუდით განირჩევა (იხ. ტაბ. I, 9).

ე ვ ვ ლ ლ

სურ. 199. ს. 200.

საიდან და როგორ წარმოდგა ქლი „შინი“ (სურ. 199), რომელსაც
VI საუკ. თავი პირშეკრული ჰქონდა (იხ. ტაბ. I, 1 და 2)? თავდაპირველად
ღემურს დამწერლობაში „ს“ და „შ“ არ განირჩეოდა და მხოლოდ ერთი ასო
არსებობდა, მხოლოდ შემდეგში ებრაულში, ასურულსა და არაბულში ამ ორი
ბგერისათვის ცალ-ცალკე ასოები იქნა შემოღებული. არაბულში ამისთვის
„სანს“ ზემოდან სამი წერტილი დაუსვეს. ქლი „შინის“ დანართ ასოთა რიგში
მოთავსება გვაფიქრებინებს, რომ არც ქართულ ანბანში უნდა ყოფილიყო ეს
ასო თავდაპირველად და შემდეგში იქნება მიმატებული. ძნელი მისახვედრია,
თუ საიდან წარმოდგა მისი მოხაზულობა, მაგრამ, შესაძლებელია, ის „სანის“-
ძველი, მაშინ უკვე უხმარი მოხაზულობის შეცვლილი პირი იყოს (სურ. 200).
ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ VI ს-ში „შინს“ თავიც პირშეკრული აქვს და
ბოლოც თითქმის ნახევარწრედვე ეკვრება. იქნებ აქ ძველი „შინ“-ის განივ-

მდებარეობის მაგიერ ასწერივი მდგომარეობა გვაქვს, რომლის ბუნის ხაზი ზევიდან და ქვევიდან ჩამოშვებული და აწეული კიდურების მერმინდელი შეერთებით არის წარმომდგარი?

h G h

ს. 201. ს. 202. ს. 203.

„შინს“ ქლ ანბანში „ჩინი“ მისდევს, რომლის VI საუკ. მოხაზულობა „ნარისას“ (სურ. 201) მოავას, თუ ამ ასოს ზედა კიდურის მარჯვენა ნაწილი ჩამოვაცალეთ (სურ. 202). ეხლა ძნელი სათქმელია, რომელი ორ გარემოებათა-ვანია ამ ასოს მოხაზულობის წარმომშობელი, ისტორიულ-გრაფიკული „თშ“ (სურ. 203) მოხაზულობის მხრითაც თანდათანობით ერთ ასოდ გარდაქცევა, თუ მხოლოდ მექანიკური, როდესაც „ნარის“ შეცვლილი მოყვანილობა ამ ბგერის აღსანიშნავად იყო გამოყენებული.

ც ძ ძ ძ ც

სურ. 204. ს. 205. ს. 206.

უფრო ძნელი გამოსაცნობია ქლი „ცან“-ის (სურ. 204) მოხაზულობის წარმომშობა, რადგან, მექანიკურის გარდა, როდესაც მსგავსების გამო უნდა ვიფიქროთ, რომ თითქოს შეცვლილი „ონის“ მოხაზულობა უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, ისტორიულ-გრაფიკული გარემოებაც არის გასათვალისწინებელი. უფრო საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად, როდესაც ქლ დამწერლობას ქართულისათვის დამახასიათებელ ბგერათა გამომხატველი ნიშნები არ ებადა, ამ ბგერების აღსანიშნავად, როდესაც რთული ბგერა იყო, ალბათ, ერთად დასმულ ორ ასოს ხმარობდნენ. ასეთ პირობებში „ცანი“ უნდა „თს“ დაეწერათ (სურ. 205) და აქედან თანდათანობით „ცანის“ ერთასოვანი მოყვანილობა ჩამონაკვთილიყოს (სურ. 206).

ჩ ც ძ ჯ

სურ. 207. ს. 208. ს. 209. ს. 210.

იქნებ შემთხვევითი არ იყოს ის გარემოება, რომ სომხური ასომთავრული „ცო“ (სურ. 207) ქართულს მიაგავს იმ განსხვავებით, რომ უკანასკნელთან შედარებით სომხური ასო აღმაა აბრუნებული. საკმარისია იგი თავქვე შოვებრუნოთ (სურ. 208), რომ ქართული და სომხური „ც“ ასოთა მოხაზულობის მსგავსება ცხადი შეიქნეს.

თავისი გარეგნობით „ძილი“ (სურ. 209) ასომთავრულ „მანს“ (სურ. 210) ზიაგავს და იქნებ ამ უკანასკნელისაგან შექანიკური განსხვავებით იქნა გამოყენებული, ან „ღზ“ ასოთა შენაერთებისაგანაა წარმომდგარი.

ბ რ ტ ნ

სურ. 211. ს. 212. ს. 213. ს. 214.

ასომთავრული „ქარი“ (სურ. 211) VI ს-ში ძალიან მიაგავდა „ღონს“, რომლისგანაც მხოლოდ იმით განსხვავდებოდა, რომ სარქველის მარცხენა ნაწილი ჩამოშორებული ჰქონდა. შემდეგში იმ ასოს მუცელი გაიხსნა (სურ. 212 და 213) და მერმე ზევითი კიდურის მოხაზულობა მოუმრგვალდა ისე, რომ ორკავს დაემსგავსა (სურ. 213). საიდან და როგორ წარმოდგა თავდაპირველად ასო „ქარი“, პირდაპირ მექანიკურად აიღეს და „ღონის“ შეცვლილი მოხაზულობა ამ ბგერის აღსანიშნავად გამოიყენეს, თუ „ღ“-ს, ან „ტარისა“ და „ჩინის“ „ღჩ“-ს, ან „ტჩ“-ს ხმარობდნენ ამ ბგერის გამოსახატავად და ამ ორი ასოს წნული მოხაზულობისაგან (სურ. 214) წარმოდგა ზემომოხსენებული „ქარი“, ძნელი სათქმელია.

ბ ჯ

სურ. 215.

თითქოს რაღაც მსგავსება და კავშირია საგულისხმებელი ქართული „ქარისა“ და სომხურ „წ“-ისა და „ქ“-ს მოხაზულობათა (სურ. 215) შორის. ორივე სომხური ასო ერთიმეორისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი დროთა განმავლობაში ისე, რომ თავდაპირველად ორივე ბგერისათვის თითქოს ერთი ასო უნდა ყოფილიყო. ქართულში კი „წ“ და „ქ“ მოხაზულობა ერთიმეორისაგან ისე თვალსაჩინოდ განსხვავდება, რომ მათი წარმოშობა სხვადასხვანაირადაა საგულისხმებელი.

ე ყ მ ე რ ყ

სურ. 216. ს. 217. ს. 218. ს. 219. ს. 220. ს. 221.

საფიქრებელია, რომ ასომთავრული „ხანი“ (სურ. 216) და „ქარი“ (სურ. 217) ერთი და იმავე ასოსგან უნდა იყვნენ წარმომდგარნი. პირველად, ალბათ, „ხანი“-ს მოხაზულობა შემუშავდებოდა, ხოლო შემდეგ „ხან“-ისაგანვე უნდა იყოს ნაწარმოები „ქარი“-ც. „ხანი“-ს აღსანიშნავად, იმგვარადვე როგორც „ჰ“-თვის უშუალოდ დროს, ალბათ, ერთ ასოს ხმარობდნენ, სემური ანზანის „ჰე“-ს (სურ. 218). შემდეგში მხოლოდ დამწერლობის განვითარებისდა გვარად, ალბათ, ჯერ „ხ“ და „ჰ“-თვის იქნა შემუშავებული განსაკუთრებული ნიშნები,

მერმე „ხ“ „კ“-იც სათითაო ასოებით გამოხატეს. როდესაც პირველ ზემო-ხსენებულ ბგერათა ურთიერთისაგან განსხვავების აუცილებლობა შეგნებული იქნა, მაშინ „ხ“-ის აღსანიშნავად ასოს ძველი მოხაზულობა იქნებოდა გამოყენებული იმ შეცვლილობით, რომ თავი და მარჯვენა გვერდის ქვედა ნაწილი გახსნილი იქნა (სურ. 219). „ვარ“-ს შემდეგში ქვედა გასწვრივი ხაზიც აქვს ჩამოშორებული (სურ. 220) და ასწვრივი ხაზის მეორე, ქვედა ნახევარზე შუაში მოუქცევიათ (სურ. 221). მაგრამ ეს უკანასკნელი გარემოება ეგების მერმინდელი მოკლენა იყოს.

ს

სს

სურ. 222.

ს. 223.

სომხური „ხე“ (სურ. 222) ქლ „ხ“ ცოტად თუ ბევრად მიაგავს იმგვარადვე, როგორც, ან იქნებ უფრო მეტად, პალმირულსა და ნაბატეურ „ჰე“-ს (სურ. 223). ქართულისაგან სომხური იმით განსხვავდება, რომ ქვედა გასწვრივი ხაზი არა აქვს და ასწვრივი ხაზის შუაში მარჯვნიდან წარზიდული ახრილი ხაზი ერთიორად მოკლეა.

ს

ს

სს

ს

ს

სურ. 224.

ს. 225.

ს. 226.

ს. 227.

ს. 228.

ს. 229.

ქლი ანბანის ორი უკანასკნელი ასო „ჯ“ (სურ. 224) და „პ“-ა (სურ. 225). როგორც ზევითაც აღნიშნული გვექონდა, „ჰე“, ალბათ, მერმინდელი, სულ უკანასკნელ-დროინდელი დანართი უნდა იყოს და მის მაგიერ, საფიქრებელია, სხვა ასო უნდა ყოფილიყო მიღებული. „ჯანი“-ც ერთი იმ რთულ ბგერათაგანია, რომელთა აღნიშვნაც ორი ასოთი შეიძლება და, საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ქართულადაც ასე წერდნენ და ამგვარ ასოდ გადაბმული დაწერილობისაგან (სურ. 226) თანდათანობით „ჯ“-ის მოხაზულობა (სურ. 227) ჩამოინაკეთა. იქნებ შემთხვევითი გარემოება არ იყოს, რომ სომხურ, ასომთავრული „ჯე“-ც (სურ. 228) თავდალმა გადმობრუნებულ ქლ „დონს“ (სურ. 229) მიაგავს და ეგების ქლი „ჯანის“ მოხაზულობის უძველესი სახის (სურ. 226) შემნახველი იყოს. მაგრამ აქაც ჯერ, ჰიპოთეზის გარდა, არაფრის თქმა არ შეიძლება და მომავალი, იმედია, მკვლევარს უფრო მეტს მასალებს მისცემს. შესაძლებელია „ჯ“-ის წარმოშობისათვის მექანიკური თეორიაც კი იყოს გამოყენებული და ამ ასოსთვის ირიბად გადაჭრილი ჯვარის მოხაზულობა ყოფილიყო აღებული, მაგრამ საიდან გაჩნდა „ჯ“-ს ზევითი გასწვრივი ხაზი, ამ თეორიის თვალთსაზრისით გაუგებარი იქნებოდა.

§ 7. დანაკნენი

„ბ“, „გ“, „ე“, „ა“ და ზოგიერთი სხვა ასოს მდებარეობა ქართულ ანბანს თვალსაჩინოდ აშორებს ბერძნულ ანბანს, ხოლო ფინიკიურ-არამეულ და მათგან წარმომდგარ ანბანებს უახლოებს. თავდაპირველი მოხაზულობისა და მერმინდელი განვითარების პროცესის მსგავს მოვლენებს ქართულისათვის იმავე დამწერლობაში უფრო მეტსა ეხვედებით, ვიდრე ბერძნულში. თუმცა ქართულშიც ზოგს ასოს თავისი მდებარეობა ფინიკიურთან შედარებით შეცვლილი აქვს, როგორც მაგ.: „ღ“, „რ“, „ს“ და სხვას, მაგრამ ამ ცვლილების და მიუხედავად თვით მოხაზულობით ამნაირი ასოები იმდენად ბერძნულისას არ უდგება, რამდენადაც ფინიკიურიდან წარმოშობილ სხვა დამწერლობისას.

ერთი საგულისხმო გარემოებაა კიდევ, რომელიც ამ საკითხის განხილვის დროს შეიძლება გამოყენებული იყოს. ცნობილია, რომ ქართული ანბანის მეოცე ასოს „სანი“ ჰქვია. ხოლო ჰეროდოტეს აღნიშნული აქვს, რომ Σ „τῆσσι γράμμασ, τὸ Δαρικέες μὲν ἄν αἰχέσσει, Ἴωνες δὲ ἄλφια“. ათენეოსიც ამბობს: „τὸ δὲ τὴν χυρὶ τοῦ σίγμα Δαρικῶν εἰρήχασει“¹. შემდეგში დორიელებმა ამ ასოს სახელად „სან“-ის ხმარებას თავი დაანებეს და სხვებით „სიგმას“ უწოდებდნენ. მხოლოდ ზოგიერთმა, იპოლიტეს მსგავსად, ნასწავლმა-ლა იცოდა „სან“-ის სახელი, რომელიც მას ამასთანავე მხოლოდ სიტყვის ბოლოში მყოფი „ს“-თვისა აქვს ნახმარი იმ დროს, როდესაც შუაში მჯდომს სიგმას უწოდებს². საიდან ჰქონდათ დორიელთა ამგვარი სახელი შეთვისებული, არა ჩანს, მაგრამ ჰეროდოტეს და სხვათა ზემომოყვანილი ცნობა ამტკიცებს, რომ ასოს სახელი „სან“-ი ძველი იყო და შემდეგში მოსპობილი. ქართული „სანისა“ და დორიელთა ამავე ასოს თავდაპირველი სახელის იგივეობა ცხადი ხდება. საყურადღებოა, რომ ამ სახელს ბოლოში „ნ“ უზის, რომელიც 21 ქართული ასოს სახელს ახლავს ბოლოში (ან, ბან, გან, დონ, ენ, ვინ, ზენ, თან, ინ, კან, მან, ონ, ჟან, სან, ქან, ღან, შინ, ჩინ, ცან, ხან და ჯან). მართალია, სემურში ამის შესატყვის ასოს „სამეხ“ და „შინ“-ი ჰქვია, რომელიც ქართულ „შინ“-ს უდრის, მაგრამ ამ სემურ ენებში, რომელთაც „შ“ ბგერა არ ებადათ და ამის მაგიერ „ს“ ბგერას ხმარობდნენ, ასოს სახელსაც „სინ“-ი ერქმეოდა. ამგვარად, აქაც სახელს ბოლოში „ნ“ ახლავს და „სან“-ისაგან მხოლოდ ხმოვანით განირჩევა. ხოლო „სამეხ“-ს, რომ ბოლოკიდური მარცვალი „ეხ“ ჩამოსცილებოდა, იქაც „სამ“ დარჩებოდა, რომლისგანაც ქართული „სან“ მხოლოდ „მანის“ „ნარად“ ჩვეულებრივი შენაცვლებით განსხვავდება. მაგრამ რომ წარმოედგინოთ კიდევ, რომ ქართველებმა ამ ასოს სახელი „სან“ დორიელთაგან შეითვისეს, ცხადია, ამგვარი შეთვისება ისეთ დროს უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც თვით დორიელნი ხმარობდნენ: წიგნებში ხომ არ დაუწყებდნენ ძებნას ქართველები იმ ასოსთვის სახელის მოხაზვას? ეს გარემოება ქართული ანბანის სიძველის მაჩვენებელი უნდა იყოს.

¹ Gardthausen, Gr. Palaeographie, II. 39.

² იქვე.

თუ ყველა ამასთან ერთად გაეხსენებთ, რომ „ვ“-ინის მეექვსე ადგილზე ქართულ ანბანში არსებობა და ბერძნულში ამ ასოს უკვე VI საუკ. ქ. წ. გადავარდნა ქართული ანბანის წარმოშობას VIII ს-ზე მერმე შეუძლებლად ხდის და, იმისდა მიუხედავად, რომ უკვე VII საუკ. ბერძნული ასოები პირმარჯვნივ არიან გადმობრუნებული, ქართულ ასოებს კი პირმარცხნივი მდებარეობა აქვთ შენახული, ქართული უძველესი ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობილობის აზრი უსაფუძვლოდ და შეუძლებლად გვეჩვენება.

მეორე მხრით, თითოეული ქართული ასოს მოხაზულობის ზემომოყვანილი შედარებითი შესწავლა ცხად-ყოფს, რომ ქართულ დამწერლობას მასლობელი აღმოსავლეთის სხვა დამწერლობათა შორის სრული მსგავსებით უშუალო ნათესაობის ან დედნობის გამომქმედებელი არ მოეპოვება. ამის მაგიერ ჩვენ ხან ფინიკიურსა და სიდონიურ-პუნურში, ხან მოაბურსა და უძველეს ებრაულში, ხან კიდევ არამეულსა და პალმირულ-ნაბატეურში, ზოგჯერ თვით საბაურსა და ჰინიარულში გვხვდება ქართული ანუ თუ იმ ასოს მოხაზულობის თავისებურების მსგავსი მოვლენები. რადგან ამასთანავე მსგავს მოვლენათა შემცველი ანბანები სხვადასხვა დროისანი და ერთიმეორისგან და ქართველთაგანაც გეოგრაფიულად ძალზე დაშორებული არიან, ამიტომ ეს მსგავსება არ შეიძლება ქართული ანბანის სადაურობის გამოსაკვევად გამოყენებული აყოს. უმეტეს შემთხვევაში ამ მსგავსებას მხოლოდ იმდენად აქვს მნიშვნელობა, რამდენადც ცხად-ყოფს, რომ იმნაირი ცვლილებანი, რომელნიც უძველეს ფინიკიურთან შედარებით ქართულ ასოთა VI საუკ. ქ. შ. მოხაზულობას ეძინევა, ფინიკიურისაგან წარმოდგარ სხვადასხვა ანბანებშიც მოიპოვება და, მაშასადამე, მათი ქართულ ნიადგხეც გრაფიკული თანდათანობითი განვითარების პროცესის შედეგად მიჩნევა სრულებით კანონიერი იქნებოდა.

ქართული ასოების მოხაზულობათა შორის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი „ბანი“-ა. მისი მოხაზულობის ისტორიული განვითარების განხილვის დროს ჩვენ დავრწმუნდით, რომ ჯერ კიდევ VI ს-ში ქ. შ. ამ ასოს თავი შეკრული ჰქონდა და მხოლოდ VII ს-დან მოყოლებული მას თავი გაეხსნა თანდათანობით ისე, რომ IX და მეტადრე XI ს-ში უკვე თავი მთლად ღია ჰქონდა. სათანადო ადგილას უკვე გამოკვეული გვქონდა, რომ სხვა დამწერლობათა შორის მხოლოდ ფინიკიურსა და მის უშუალო განვითარებას, სიდონურსა და პუნურს ჰქონდა „ბ“-ის თავშეკრული მოხაზულობა, აგრეთვე მოაბურს, — უძველეს ებრაულსა და სამარიტულს. არამეულმა დამწერლობამ მხოლოდ უძველეს ხანაში დაიცვა ამ ასოს თავდაპირველი თავშეკრული მოხაზულობა. უკვე VII ს-დან მოყოლებული ქ. წ. არამეულმა დამწერლობამ „ბეთ“-ს თავი გაუხსნა და ამგვარივე თავლია მოხაზულობა შეითვისეს ყველა არამეული-საგან ნახესხებ-წარმოშობილმა ანბანებმა, — კუთხოვან[მა] ებრაულმა, პალმირულმა, ასურულმა და ფაჰლალურმა. ამ გარემოებას ფრიად დიდი, შეიძლება ითქვას, გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ქართული ანბანისა და დამწერლობის თავდაპირველი წარმოშობის დროისა და სადაურობის გამოკვევისათვის. თუ ქართულ დამწერლობას „ბანი“ თავშეკრული მოხაზულობისა ჰქონდა უძველეს

დროს, ცხადია, იმგვარი მოყვანილობა მას იმ დამწერლობაში უნდა ეპოვა, რომლისგანაც იგი წარმოიშვა და ასოთა პირველი მოხაზულობა შეთვისებული აქვს. ზემომოყვანილიდან საფიქრებელია, რომ ამგვარ, ქართულსათვის დედან დამწერლობად შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ფინიკიური, სიღონური და პუნური, ერთი მხრით, მეორე მხრით—უძველესი ებრაული სამარტიულითურთ IV ს-მდე ქ. წ., შესაძებ მხრით—არამეული VII ს-მდე ქ. წ.

თუ ებრაულ-არამეულსათვის ესოდენ ძველი ხანაა მისაღები, ფინიკიურისაგან წარმომდგარი სიღონურისა და პუნურისაგან შესათვისებლად გაცილებით უფრო მერმინდელი ხანაა შესაძლებელი: სიღონურისაგან IV—I საუკ. ქ. წ., ხოლო ახალ-პუნურისაგან I საუკ. ქ. წ.—IV ს-მდე ქ. წ. მაგრამ ამ საკითხის განხილვის დროს, რასაკვირველია, თვით შეთვისების ფიზიკური შესაძლებლობაც უნდა იყოს გათვალისწინებული. დაუჯერებელია, რომ ქართული ანბანი კართაგენელთა და ძველი თუ ახალი პუნურისაგან წარმოშობილად გვეგულისხმა, რადგან ქართველ ერსა და პუნელთა შორის მეზობლობა არ ყოფილა და კულტურული ურთიერთობის შესახებაც არავითარი ცნობები არ მოიპოვება.

ამგვარადვე შეუძლებელია ქართველ ერს აზნაირი „ბ“ სიღონური დამწერლობიდან შეეთვისებინა IV—I სს-ში ქ. წ., რადგან ამ დროს საქართველო სიღონელებზე სრულებით მოშორებული იყო და არავითარი კავშირი მადიანს არ ჰქონდა. ქართველებს ამ ხნის განმავლობაში სპარსელებთან ჰქონდათ დამოკიდებულება, შესაძლებელია აგრეთვე არამეელებთან ყოფილიყვნენ დაახლოებულნი. მაგრამ არც სპარსელებსა და არც არამეელთა ამგვარი მოხაზულობის „ბ“ არ ჰქონიათ, არამედ თავღია ჯა რაც იქ არ იყო, ვერც შეთვისებდნენ. ყველა ამ გარემობათა გამო საფიქრებელი ხდება, რომ ქართულთავდაპირველ ანბანს თავშეკრული „ბ“-ის შეთვისება შეეძლო ან ფინიკიელთაგან უშუალოდ, ან არამეელთაგან უძველეს ხანაში, ქ. წ. VII საუკუნემდე ფინიკიელთაგანაც ქართველებს უშუალოდ მხოლოდ იმ ხანაში შეეძლოთ შეთვისება, როდესაც მათთან შედარებით ახლო იყვნენ და საურთიერთო დამოკიდებულება ჰქონდათ, ე. ი. VII ს-მდე, სანამ ტუბალები და მოსოხები მცირე აზიაში ცხოვრობდნენ და როდესაც, იეზეკიელის სიტყვით, „თობალი და მოსოხ ვაქრობდეს“ ფინიკიის ქალაქ ტვიროსში და, სხვათა შორის, გასასყიდად რვალის ქურჭელი მიჰქონდათ ხოლმე (XXVII, 13).

ქართული ანბანის ამგვარი წარმოშობის ძველ ქრონოლოგიურ თარიღს ქართული დამწერლობის ძველდა ქ. წ. VI ს-ზე უწინარესი დროიდან უქონლობა ეღობება წინ და ამ გარემოებას, რასაკვირველია, ანგარიში უნდა გაეწიოს.

ამ გარემოების მნიშვნელობის გამოსარკვევად უნდა გათვალისწინებული იყოს, რომ VI საუკ. ქართული ხელნაწერები და წარწერები მრგვლოვანი ასომთავრული დამწერლობით, არიან დაწერილი და არამცთუ ქართული ანბანისა და მწერლობის დასაწყის ხანად არ შეიძლება მიჩნეულ იქნენ, არამედ უაღრესად განვითარებული, სრულებით დამთავრებული და მხატვრულად

ჩამონაკვეთილი დამწერლობის ძეგლები გვაქვს თვალწინ. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. ქლი ფულების ზედწერილებზე თხზული დამწერლობაც კია ნახმარი, ე. წ. მონოგრამა. ხოლო ცნობილია, რომ თუმცა თხზულ ასოთა ცმარების თითო-ორიოლა მაგალითი ბერძნულ ეპიგრაფიკაში ძველადაც, VI—V სს-ის ძეგლებშიაც გვხვდება ქ. წ., მაგრამ მხოლოდ ქრისტიანობის ხანაში, ბიზანტიის სახელმწიფოში იყო მათი ხმარება გავრცელებული. ფულებზედაც მონოგრამების აღბეჭდვა მიღებული იყო, მაგრამ აქაც ეს მოვლენა შედარებით მერმინდელია¹. ამგვარად, ჩვენ ჯერჯერობით ხელთ ქართული დამწერლობის უუძველეს ძეგლებთან კი არ გვაქვს საქმე, არამედ უკვე აყვავების ხანის გამოსატულობა გვიდევს თვალწინ. თუმცა, რასაკვირველია, განვითარება ყველგან და ყოველთვის ამ მხრივ ერთნაირად არ მიმდინარეობდა, მაგრამ უაღრესად ნიჭიერი და სწრაფი ნაბიჯით განვითარებული ერის, ბერძნული ეპიგრაფიკის მაგალითი რომ ავიღოთ, შეიძლება ერთგვარ სახელმძღვანელო დებულებად იყოს გამოყენებული. ბერძნული წარწერების უძველესი ცნობილი ძეგლები VII საუკ. არ სცილდებიან ქ. წ., ამისდა მიუხედავად ყველაზე გაბედულ მკვლევართაგანს, ლარფელდს ბერძნული დამწერლობის დასაწყისად XI საუკ. მიაჩნია ქ. წ., ამ მხრივ ყველაზე უფრო ფრთხილ გარდტაუზენს კი IX საუკუნე. ცნობილია, რომ VII—VI სს. ძეგლებზე ნახმარი დამწერლობა ჯერ კიდევ უშნო, უსწორმასწორო და ჩამოუნაკეთებელია და მხოლოდ V—III სს. ძეგლების დამწერლობას ეტყობა უკვე სიღრმისეული და ჩამონაკვეთილობა. მაშასადამე, ანბანის დასაწყისი ხანიდან მოყოლებული დამწერლობის ჩამონაკვეთილობამდე 8-7 საუკუნეს გაუვლია. ჩვენ რომ დარწმუნებული ვყოფილიყავით, რომ V—VI სს. ქართული ძეგლები ქართული დამწერლობის კალიგრაფიული ჩამონაკვეთილობის პირველი ნიმუშებია, მაშინაც ქართული ანბანის დასაწყის ხანად დაახლოებით III საუკუნდა მიგველო ქ. წ., მაგრამ ქლი ფულებსა და VI საუკ. ხელნაწერების ერთი თვალის გადავლებით ვადაშინჯვაც საკმარისია, რომ ცხადი ვახდეს, რამდენად მცდარი იქნებოდა ეს აზრი. ქლი VI საუკ. ხელნაწერების დამწერლობა თავისი სიღრმისეული და ჩამონაკვეთილობით ამავე საუკუნის ბერძნული ხელნაწერისას თუ არ სჯობნის, არაფრით ჩამოუვარდება. ამის გამო ქართული ანბანის საბოლოო ჩამონაკვეთილობის ხანა V—VI სს-ზე ვაცილებით ადრე უნდა ვიგულისხმოთ და ამისდა გვარად მისი პირველი წარმოშობის შესაძლებელი ხანაც წინ წაიწევა.

ზემომოყვანილ ყველა მოსაზრებას რომ ერთად თავი მოვუყაროთ, შეიძლება ითქვას, რომ, ერთი მხრით, ჯერხანად ცნობილი VI საუკ. ქართული დამწერლობის ძეგლები ისეთი მაღალხარისხიანი კალიგრაფიული განვითარების საფეხურს წარმოადგენენ, რომ ქართული ანბანის დასაწყისი ხანა სულ ცოტა 7-8 საუკუნით უწინარეს არას ვაგულისხმებელი. მეორე მხრით, ქლი ანბანის ასოთა რვაობითი მიმდევრობა ფინიკურ-ხემურ ანბანისას

¹ Larfeld, ბერძნ. ეპიგრ., 1914 წ., გვ. 275—276 და 281.

მშვენიერად იცავს, რაც აგრეთვე მისი სიძველის მომასწავებელია: ფინიკიურ-სემური ანბანის უძველესი მოხაზულობის მხგავსად, ქართულ ბევრ ასოს პირი მარცხნივ აქვთ მობრუნებული და, დასასრულ, ასო „ბ“-ანის ქართული თავშეკრული მოხაზულობა შესაძლებელია მხოლოდ ფინიკიელთა, ებრაელთა და არამეელთაგან ყოფილიყო შეთვისებული VII ს-ზე არა უგვიანეს ქ. წ., როდესაც თვით არამეელნიც ჯერ კიდევ თავშეკრულ „ბ“-ს ხმარობდნენ და როცა ქლი ტომები ტუბალ—მოსახებიც აზიაში ცხოვრობდნენ და ფინიკიელებთან აღებშიც მიიბა ჰქონდათ. თუ ის გარემოება, რომ სამართული დამწერლობის უძველესი ხელნაწერი X საუკუნისაა შენახული ქ. შ., ხოლო წარწერა მხოლოდ VI საუკ. ეკუთვნის ქ. შ. (ბერჟე, 199—201), მეცნიერებს, სამართული ასოების მოხაზულობის ხასიათისა და სხვა ისტორიულ მოსაზრებათა გამო, მათი ანბანის IV საუკ. ქ. წ. მიკუთვნებას არ უშლის, და ამგვარადვე, თუ იმისდა მიუხედავად, რომ საბაური და ჰიმიარული დამწერლობის ძეგლები მაინცდამაინც ძველი არ არის, ასოთა იმავე მოხაზულობის თვისებათა გამო მეცნიერთ მაინც შესაძლებლად მიაჩნიათ, ამ ტომების ანბანი VIII ს. ქ. წ. მიკუთვნონ, V—VI სს-ზე უწინარესი დროის ქართული დამწერლობის ძეგლების ჯერხნობით აღმოუჩენლობა ქლი ანბანის სიძველის უცილობლად დამარღვეველ საბუთად ვერ გამოდგება მით უმეტეს, რომ წესიერი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ჩვენში ჯერ არ ყოფილა. მაგრამ მომავალში შეიძლება აღმოჩნდეს გარემოება, რომლის შესახებ ამჟამად არავითარი ცნობები არ მოიპოვება, ამიტომ მაინც მეცნიერული სიფრთხილე სჯობია და ხანამ ქლი დამწერლობის VI ს-ზე უწინარესი ძეგლები აღმოჩნდება ჩემი ნააქვამი ქლი ანბანის წარმოშობის დროის შესახებ ჯერჯერობით მხოლოდ ჰიპოთეზად მიმაჩნია, რომლის სიმართლეს მომავალი გამოაჩვენებს. ვფიქრობ მხოლოდ, რომ ესლა მაინც სამუდამოდ უკუგდებული უნდა იყოს აზრი ქლი ანბანის V ს-ში გამოგონების შესახებ ქ. შ. და უნდა განმტკიცდეს აზრი, რომ ქლი დამწერლობა გაცილებით უფრო ძველია და მისი დასაწყისი შორეულ წარსულში და მცირე აზიაში და არა საბერძნეთში უნდა ვეძიოთ.

მკვლევართ, რომ ქართული დამწერლობის ისტორიული განვითარების მთავარი საფეხურები და მეტადრე უძველესი მოხაზულობა სცოდნოდათ, დარწმუნებული ვარ, იმავე დასკვნამდე მოვიდოდნენ, რომელიც ზემოთ გვქონდა მოყვანილი. მაგრამ ვისაც ქართული ანბანის წარმოშობისა და სადაურობის საკითხი საგანგებოდ განხილული ჰქონდა, ამ საკითხის გადასაწყვეტად ან შესაფერისად აღჭურვილი არ იყო არც ქართულისა და არც სხვა ერთა დამწერლობის გრაფიკული განვითარების საფეხურის ცოდნით, ან ქართული დამწერლობის სადაურობის საკითხს, სხვათა შორის, ვაკვრით შეხება და მხოლოდ სომხური დამწერლობის წარმოშობის საკითხის გარჩევის დროს განუხილავს. თანაც მეცნიერთა ამ ჯგუფისათვის კორჯნის ცნობას უცილობელი ქეშმარიტების ღირებულება ჰქონდა და მათი მსჯელობის თავისუფლება კორჯნის თეორიით იყო შებოროტილი. მაგ., საუკეთესო ამ ჯგუფის მეცნიერთაგან ფრ. მულლერს (Fr. Müller) თავის წერილში „სომხური

დამწერლობის წარმოშობილობის შესახებ“ („Über den Ursprung der armenischen Schrift“), რომელიც ვენის სამეცნიერო აკადემიის სხდომათა ოქმებში იყო 1864 წ. დაბეჭდილი (Sitzungsberichte d. Wiener Akademie, 48, 1864 წ., გვ. 431—438)¹, კარგადა აქვს აღნიშნული, რომ სომხურ-ქართული დამწერლობის „ან“-იდან „ტარ“-ამდის ასოები სემური შთანთქმავლობისა უხდა იყოს, „ჟ“-ეთვან „ქან“-ამდის ბერძნულს უდგება. მაგრამ მისთვისაც ქართული და სომხური დამწერლობა განუყრელი ერთეულია და თითქოს ერთნაირი ბედიღბალი აქვთ, ერთი შემდგენელი (Urheber) ჰყავთ, თუმცა მის დაკვირვებას არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ ქართულ ანბანს ასოთა პირვანდელი სემური რიგი დაურღვეველად აქვს დაცული, სომხურში კი დანართი ასოების სხვადასხვა ადგილას ჩართულობით დარღვეულია. მკვლერის აზრით, სომხურ-ქართული დამწერლობა არამეულ-სპარსული ანბანიდან უნდა იყოს წარმომდგარი, საიდანაც ფაქალური დამწერლობაც არის წარმოშობილი. მაგრამ მისთვისაც მესროპია ის პირი, რომელმაც ქართულ-სომხური ანბანი საბოლოოდ ჩამოაყალიბა და, ბერძნულის მსგავსად, ხმოვანთა ჩართვით სრულ ანბანად აქცია. ფრ. მკვლერს რომ ქართული დამწერლობის უძველესი მოხაზულობის შესახებ ის ცნობები ჰქონოდა, რომელიც ამჟამად შოგვეპოვება, სემური დამწერლობის ძეგლებიც მაშინ ეხლანდელის მსგავსად შესწავლილი ყოფილიყო, თანაც სცოდნოდა, კორჯნის თხზულებაში ცნობა ქართული და სომხური ანბანის მესროპისგანვე გამოგონების შესახებ მერმინდელი ჩანართია და თავდაპირველად იქ არ იყო, მაშინ მისი დასკვნაც, რასაკვირველია, სხვანაირი იქნებოდა.

როგორც დავრწმუნდით, ნართალი იყო ვ. ვარდტჰაუზენი, რომელსაც იგი თავის 1876 წ. დაბეჭდილ პატარა წერილში მკვლერის ამ დებულებას გამოეკამათა და ამტკიცებდა, რომ ქართული ანბანი სომხურისაგან დამოუკიდებელიც არის წარმომდგარი (იხ. აქვე, გვ. 203), მაგრამ თვით ვარდტჰაუზენსაც ამავე დროს შეცდომა მოსდიოდა და მოსდის, რომელსაც მაშინ და ეხლაც 1914 წ. გამოსულ ბერძ. პალეოგრაფიაში ამტკიცებს, ვითომც სომხური და ქართული ანბანი ბერძნულისაგან იყოს წარმომდგარი (ამის შესახებ იხ. იქვე, გვ. 203).

ამგვარადვე ბროკჰაუზისა და ეფრონის რუსული ენციკლოპედიური ლექსიკონის ახალ გამოცემაში პროფ. ნ. ადონცის სომხური მწერლობის მიმოხილვაში ვაკვრით ქართული ანბანის შესახებაც აქვს საუბარი. მასაც გამეორებული აქვს ის დაკვირვება, რომელიც ჯერ კიდევ ფ. მკვლერმა აღნიშნა ქართული ანბანის ასოთა რიგის სიძველისა და სომხური ანბანის ასოთა რიგის დარღვეულობის შესახებ. ადონცს არც იმის უარყოფა შეუძ-

¹ ვენის სამეცნიერო აკადემიის ორგანოს ამ წლების №№-ის უნივერსიტეტის წიგნისა ცავენი უქონლობის გამო სვ. ყაუხჩი შვილის ამონაწერებით გსარგებლობთ, რომელთა გადმოცემისათვის გულითადად მადლობას მოვასხვებ.

ღიო ღმ თითონაც აღნიშნული აქვს, რომ ქართულ ასოთა მოხაზულობა სრმხურ ასოთა მოხაზულობაზე უფრო ძველ სახეობას იცავს, მაგრამ კორ-
ჯის თეორიას ვერც ის სცილდება და მისთვისაც ქართული ანბანი მესრო-
პის მიერ შედგენილი სომხური ანბანისაგანაა წარმომდგარი და მასთან არის
დაკავშირებული. ამიტომ, მისი აზრით, ქართულმა დამწერლობამ ეითომც
სომხური დამწერლობის ასოთა პირვანდელი რიგიცა და, როგორც ეტყობა,
მოხაზულობაც ხელუხლებლად დაიცვა, სომხური კი შემდეგ გადაკეთებული
იქნაო (იხ. Новый энци. словарь, III, 642). ყველა ზემონათქვამის შემდგომ,
რაც V თავშია მოყვანილი, ვგონებ ადონცის ამ აზრის მცდარობაზე ლა-
პარაჟი საჭირო არ უნდა იყოს.

ბოლონიკეობა

ქართული დამწერლობათამცოდნეობის პირველი, ზოგადი ნაწილი, დამთავრებულია. ჩემდა სამწუხაროდ ჩვენი უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში ზოგიერთი გამოკვლევის უქონლობა საშუალებას არ მძლევდა წინამდებარე ნაშრომი განზრახული სისრულით დამემუშაებინა. Hans Jensen-ის ახალი წიგნი *Geschichte der Schrift* (Hannover 1925) რომ მოგვივიდა, ჩემი გამოკვლევის პირველი თავი უკვე დაბეჭდილი იყო და ამიტომ არც მისი მოხსენება წყაროთა შორის, არც გამოყენება არ შემეძლო. არსებითად ახალი იქ მაინც-დამაინც ბევრი არაფერია. W. Schubart-ის საუცხოო, 1925 წ. გამოცემული *Palaeographie*-ის პირველი ნაწილი *Griechische Palaeographie*-ც (იხ. *Handbuch der Altertumswissenschaft* 1. B., 4. Abt., 1. Hälfte), გვიანი გამოხსენების გამო, სათანადო ადგილას მოხსენებული და გამოყენებული არ არის. არაფერი მაქვს ნათქვამი ახლად აღმოჩენილი ხანმეტი პალიმფსესტების გამოც. დონდუას, ა. გენკოს და აკად. ნ. მარის დაწერილი წერილების შესახებ (იხ. *Тексты и разыск. по Кавказ. Филологии*, 1), რადგან იქ სამეცნიერო მწერლობაში მიღებული კამათის წესები იმდენად ჭრის დარღვეული და ბრძოლის საშუალებათა ისეთი გაურჩევლობაა, რომ კამათს არავითარი აზრი არა აქვს, იმისდა მიუხედავად, რომ ღირსეული პასუხის მიცემა შეიძლებოდა. ჯერ კიდევ არსენი ამართოლმა აღნიშნა, რომ „ყოველი წერილი ძველი არს მეტყველი, გამომაჩინებელი აღმწერელისაჲ საუკუნოდ, რომლისაჲმე საქებელ ყოფად, ხოლო სხვა განქიქებად“ (ქუბი, II, 109), და ამ პირთა წერილების ყოველი მკითხველი თვით იგრძნობს ამ აღმწერელთა რაგვარი თვისებების „გამომაჩინებელიც“ არის ეს მათი ნაწერი. სულ ერთია, ამ ახლად აღმოჩენილი პალიმფსესტების მნიშვნელობის გაქარწყლება ამაოცდაა, და იმასაც ვნახავთ, როგორც ისინი დაამტკიცებენ, რომ ეს ძეგლები შარიალაც IX საუკ. ეკუთვნიან!

ამ ჩემ გამოკვლევას დართული უნდა ჰქონოდა სხვა ერთა დამწერლობის ანბანთა ტაბულები და ქართული სხვადასხვა დამწერლობის ნიმუშები იმგვარადვე, როგორც წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული ძველი ქართული იარაღებისა და ტექნიკური აღსრულების გამომხატველი სურათები. პირველ თავში აღნიშნულიც კია „იხ. ტაბ. I“, ან II“-ეო, მაგრამ რადგან ეს გამოცემას საგრძნობლად აძვირებდა, იძულებული ვიყავი ამ განზრახვისათვის თავი დამენებებინა და მხოლოდ ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების გამომხატველი დიდი I ტაბულითა, ბერძნულ-ქართულ-სომხურ ანბანის II ტაბულითა და ქართული ანბანის წარმოშობილობის საკითხთან დაკავშირებული სურათებით დავკმაყოფილებულიყავ.

მკითხველს ვთხოვ ახსოვდეს, რომ წინამდებარე წიგნი ამ დარგში მხოლოდ პირველი ცდაა. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ბევრი საკითხის შესახებ ჯერ პასუხი არ მოგვეპოვება და ბევრი საკითხი მხოლოდ წამოყენებულია. ჩემი მიზანი იყო ქართველ მკვლევართა და მკითხველთათვის ცხად-მეყო, რომ ქართულ დამწერლობას თავისი მრავალსაუკუნოვანი საგულისხმოდ ისტორია აქვს, რომელიც ჩვენი ერის ინტენსიური კულტურული ცხოვრებისა და შემოქმედების ნაყოფი არის და რომლის შესწავლასაც ისეთივე ყურადღება უნდა მიექცეს, როგორც კულტურის ისტორიის სხვაგვარ გამოხატულებას. მინდოდა ამასთანავე ამ პირველი ცდით საისტორიო მეცნიერებათათვის ასეთ მნიშვნელოვან დარგსაც, როგორიც ქართული პალეოგრაფიაა, ჩვენში საფუძველი დასდებოდა და სპეციალური ღრმა კვლევა-ძიების საგნად ქცეულიყო. როდესაც ჩვენ ამას მოვესწრებით, მაშინ ადვილად შესწორდება ის ნაკლი, რომელიც ამ ჩემს ნაშრომს აქვს.

დასასრულ, ჩემ მოვალეობად ვრაცხ მხურვალე გულითადი მადლობა მოვახსენო ბუნ სვ. ყაუხჩიშვილს იმ დიდი დახმარებისათვის, რომელიც მან ამ წიგნის ბეჭდვის დროს გამიწია და ბეჭდვის მძიმე ტვირთის ვანაწილებით მის სათანადოდ გამოცემას ხელი შეუწყო, აგრეთვე თ. ლომოურს, რომელმაც სამაგალითოდ შედგენილი საძიებლებით მკითხველს ამ წიგნით სარგებლობა გაუადვილა. ვმადლობ ს. ჯანაშიასაც წ. კ. გ. ს. ყოფილი წიგნთსაცავის № 355 ხელნაწერის ჩემთვის საჭირო ცნობის გამოსარკვევად გადამინჯვისათვის.

თბილისს

1926 წ. აპრილის 10 ს.

შ ა მ ა ო ე ბ ა

დამატება პირველი

ა. ა ნ ბ ა ნ ი

კაცობრიობას დროთა განმავლობაში ადამიანის აზრის დასაწერად სხვადასხვა სისტემა ჰქონდა, რომელიც დამწერლობის¹ ქვეშეა განხილული. ერთ ამ სისტემათაგანს, ამასთანავე ყველაზე უკეთესს, ანბანური დამწერლობა წარმოადგენს.

ანბანი ენის მეტყველების ბგერათა გამოხატეულ ასოთა გარკვეულ რიგზე დალაგებულ მწკრივს ეწოდება. ეს სახელწოდება ამ მწკრივის პირველი ორი ბგერის სახელისაგან (ან + ბან-ი) არის წარმომდგარი.

სხვა ენებშიც ასოთა მწკრივის სახელი, ჩვეულებრივ, ასეა ნაწარმოები. მაგ., ასოთა ბერძნული მწკრივის სახელი, რომელიც ყველა დანარჩენ ევროპულ ენებსაც აქვთ შეთვისებული, ალფაბეტ - ი ალფა-სა (=ანს) და ბეტა-საგან (=ბანს) არის წარმომდგარი. ამ მწკრივის პირველი ორი ასოს მსგავსად, ყველა დანარჩენ ნიშნებსაც თავთავიანთი სახელები აქვთ.

ანბანური დამწერლობის ბევრი სხვადასხვა სახეობა არსებობს, რომელთა შესახებ მსჯელობა და ცნობები დამწერლობის ქვეშეა¹. აქ კი ანბანის ისტორიასთან დაკავშირებული საკითხები იჭნება განხილული.

ანბანის ისტორიას მთავარი საკითხები უნდა ჰქონდეს გაშუქებული:

1. ანბანური დამწერლობის თავდაპირველი გაჩენის ადგილი, მისი სადაურობა და ჩამონაკეთის ხანა.

2. ამ უძველესი ანბანის სხვა ერთა შორის გავრცელების მიმოხილვა, არე და სხვადასხვა ერთა ანბანების ნათესაობა.

3. უძველესი ანბანის სხვა შემთვისებელ ერთაგან თავიანთი ენების თანხმოვნებისათვის დამატებითი ასოებით შევსება.

4. ხმოვანთა ასოების გაჩენა და მათ აღსანიშნავად განკუთვნილი სხვადასხვა სისტემები. უხმოვნო ანბანის ხმოვნიან და სრულ ანბანად ქცევა.

5. ანბანის ასოთა სახელები და მათი მწკრივის რიგობითი დალაგებულობის პრინციპები სხვადასხვა დამწერლობაში.

¹ ენციკლოპედიური ლექსიკონისათვის ნაგულისხმევ ცალკე სტატიებზე მიათითებს ავტორი (რედ.).

§ 1. ანბანური დამწერლობის თავდაპირველი გაცემის აღზიდაობის სარეაქციო და ჩამონაკვთის ხანა

ანბანის სადაურჯობისა და გაცემის შესახებ უძველესი გადმოცემა ბერძნებშია ჰქონდათ დაცული, რომელიც თავიანთ ასოებს ფინიკიურს უწოდებდნენ. ძველ საბერძნეთში თქმულება ყოფილა, რომ ბერძნული ანბანი ფინიკიური ანბანისაგან იყო წარმომდგარი. მაგრამ, ამავე ძველი ბერძნული გადმოცემის თანახმად თვით ფინიკიელებს თავიანთი ანბანი ეგვიპტელებისაგან ჰქონიათ შეთვისებული. არა ერთი მეცნიერი ამ ბერძნულ გადმოცემას ფინიკიური ანბანის სადაურობაზე არ იზიარებდა და ზოგი (დეეკი და ჰომ-მელი) ფიქრობდა, რომ ფინიკიური ანბანი ლურსმული დამწერლობისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი.

ზოგს (ევანს — S. Evans და შნაიდერ — H. Schneider) მის წარმომშობლად კრიტოსის დამწერლობა მიაჩნდა, ზოგს კიდეც (საუე-ს და ედ. მაიერ-ს) ხეთების ხატოვანი დამწერლობა ეგულებოდა. არც ერთ ამ მოსაზრებათაგანს დანარჩენ მეცნიერთა უმრავლესობისათვის სრული დამაჯერებლობა არ ჰქონია, რადგან მსგავსება მხოლოდ ზოგიერთ ასოთა მოხაზულობას ემჩნევა. ამასთანავე ეს მსგავსება ზოგჯერ იმდენად შორეულია, რომ უშუალო კავშირის დასამტკიცებლად ძნელი გამოსაყენებელია. იმისდა ნიუხედავად, რომ სემურ-ფინიკიური ანბანის ეგვიპტური დამწერლობისაგან წარმოშობილობა სიმართლეს ყველაზე უფრო მიაგავდა, მაინც დამაფიქრებელი იყო ის დიდი ქრონოლოგიური მანძილი, რომელიც ფინიკიური დამწერლობის უძველეს ძეგლს (IX საუკ. ქ. წ.) ეგვიპტური დამწერლობისაგან აშორებდა. მაგრამ 1905 წ. ინგლისელმა მკვლევარმა Flinders Petrie-მ სინას ნახევარ კუნძულზე სერაბიტ-ელ-ხანდიმ-ად წოდებულ ადგილას, სპილენძის ძველის-ძველი მალა-როების მახლობლად მდებარე ეგვიპტელთა ქალ-ღმერთის ჰათორ-ის ტაძრის ნანგრევებში უცნობი დამწერლობიანი წარწერების მკონებელი ქვები იპოვა. არქეოლოგიური მოსაზრებებით ეს ძეგლები მან დაახლოებით 1500 წ. მიაკუთვნა ქ. წ. სერაბიტის ამ წარწერებს იმ მხრივ აქვს მეცნიერებისათვის მნიშვნელობა, რომ მათი დამწერლობა თუმცა ეგვიპტურ ჰიეროგლიფურსაც მიაგავს, მაგრამ უფრო მეტად სემურ დამწერლობას მიემსგავსება და ანბანი-რად ამ ორი დამწერლობის საშუალო საფეხურს წარმოადგენს. სერაბიტის წარწერებს 1916 წ. ყურადღება Gardiner-მა მიაქცია, რომელმაც ჯერ ინგლისურად, ხოლო შემდეგ, 1923 წ., გერმანულად გამოაქვეყნა გამოკვლევა, სადაც სემური ანბანის ეგვიპტურისაგან წარმომდინარეობას ამტკიცებდა. ამ წარწერებში ნახმარი 150 ნიშნისაგან მხოლოდ 32 განსხვავებული ასო აღმოჩნდა და უკვე ამ გარემოებამ გარდინერი მიახვედრა, რომ სერაბიტის დამწერლობა მარცვლოვანი კი არა, არამედ ანბანური უნდა ყოფილიყო. ეგვიპტურ-სემურ და სერაბიტის დამწერლობათა ასოების მოხაზულობათა შედარებითი შესწავლისაგან მანვე წარწერებში ხშირად ერთად ნახმარი ოთხი-ასოს მნიშვნელობის გამოცნობა-წაკითხვაც შეძლო. მაგრამ სერაბიტის წარწერათა წაკითხვაში განსაკუთრებული ღვაწლი გერმანელ ეგვიპტოლოგს

Sethe—სეთე-ს მიუძღვის, რომელმაც კიდევ სამი ასოს (გ, დ და თ-ს) მნიშვნელობაც გამოარკვია. ვითარცა ფინიკიური ანბანის სადაურობის გამო-სარკვევე დასაყრდენს, სერაბიტის წარწერათა ანბანს, ზემოდასახელებულთ ვარდა, არა ერთმა სხვა მეცნიერმაც მიაპყრო ყურადღება. მათგან უნდა Grimme, Reisler-ი და Ullman-ი იქნენ მოხსენებულნი. 1927 წ. ჰარ-ვარდის უნივერსიტეტის პროფესორებმა Lake-მ და Blake-მ ეს წარწერები ხელახლად ნახეს და მათი ახალი სურათები და გადმონაწერები ამერიკაში ზაიტანეს. Romain-მა და Butin-მა 1928 წ. ყველა ამ წარწერათა სურათები; გადმონაწერები და გამოკვლევაც გამოაქვეყნეს, რომელშიც თითოეული ასოს მნიშვნელობაზე, წარწერათა თარიღსა და სერაბიტის დამწერლობის სადაურო-ბაზე არის მსჯელობა და წარწერათა ხელახალი წანაკითხი და განმარტება-თარგმანია მოყვანილი.

სერაბიტის წარწერებისა და ანბანის შეფასების დროს მეცნიერთა შო-რის სრული თანსმობა არ არის, მაგრამ მათი უაღრესი მნიშვნელობა ფინი-კიურ-სემური ანბანის სადაურობის საკითხის გამოსარკვევად, უმრავლესობას უცილობელ ჭეშმარიტებად მიაჩნია.

სეთე ამ წარწერებს ვარდინერზე უფრო ძველად თვლის და მათი დაწერილობის თარიღად დაასლოებით 1900 წ. მიაჩნია ძვ. წ. აღრიცხვით. თანაც ფიქრობს, რომ ეს ძეგლები ჰიქსოსებს უნდა ეკუთვნოდეთ. ამ უკანასკნელ ჰიპოთეზს ყველა არ იზიარებს და სხვები სემიანთ მიაკუთვნებენ, მაგრამ მის დათარიღებას R. Butin-იც ეთანხმება. მეცნიერთა უმრავლესობა თანახმაა აგრეთვე, რომ სერაბიტის ანბანი სემურ-ფინიკიური ანბანის წინამორბედი და განვითარების თითქმის დასაწყის ხანას წარმოადგენს. ამასთანავე სერაბი-ტის ანბანი ეგვიპტურ ჰიეროგლიფურს ანდა, უფრო სწორედ რომ ითქვას, ჰიერატულ დამწერლობას მიაგავს, სახელდობრ მის გამარტივებულ მოხაზუ-ლობას წარმოადგენს, მაგრამ უფრო მეტად იგი ფინიკიურ-სემურ დამწერ-ლობას მიემსგავსება და მისი მოხაზულობის უძველეს სახედ უნდა იქნეს მიჩ-ნეული. სერაბიტის დამწერლობა მხოლოდ ასოთა რიცხვის მხრით განსხვავ-დება თვალსაჩინოდ, როგორც ეგვიპტურისა, ისევე სემური ანბანისაგან: თუ ეგვიპტურს 24 ნიშანი ჰქონდა და უძველეს სემურს 22, სერაბიტის წარწერებში 32 ნიშანია ნახმარი. მაგრამ მკვლევართა აზრით ზედმეტი 10 ნიშანი რომე-ლიმე ახალი ასოს გამომხატველი კი არ არის, არამედ 22 ასოიანი ანბანის ამა თუ იმ ნიშნის ან ვარიაციას (ლ, ძ, ჯ, ტ და სხვ.), ან ორი ასოს კომბი-ნაციას წარმოადგენს. მაშასადამე, არსებითად სერაბიტული დამწერლობაც სემურის მსგავსად 22 ნიშნიანი ანბანის მქონებელი გამოდის. ეგვიპტურ ჰიეროგლიფურ-ჰიერატული დამწერლობა ხატოვანი ნიშნებისაგან შედგებო-და, რომელთაგან თითოეულს იმ საგნის სახელი ჰქონდა, რომლის მოხაზულო-ბასაც ყოველი მათგანი წარმოადგენდა. ეგვიპტური დამწერლობის ძეგლები პირველად მეოთხე ათასეული წლის შუა ხანაში ჩნდება. თავდაპირველად იგი აზრის ზოგადად დამსურათებელ-გამომხატველი ყოფილა, მაგრამ უკვე უძვე-ლეს ცნობილ ძეგლებში ეგვიპტურ დამწერლობას თავისი განვითარების ეს დასაწყისი საფეხური გავლილი აქვს და თითოეული ხატოვანი ნიშანი ამჟ

თუ იმ საგნისა, თუ ცნების, ანუ სიტყვის აღმნიშვნელია. მოქმედებისა და ზმნების აღსანიშნავად მარჯვედ შერჩეული ხაზოვანი ნახატებივე ხმარებოდა. მაგ., ღარცყმის აღსანიშნავად ხელჯოხიანი ადამიანის ნახატს ხმარობდნენ; ფრენის ცნებისათვის კი—ფრთებ გაშლილი ფრინველის ნახატს; ხაიარულს წელს ქვეით ხაზოვანად გამოსახული ადამიანის ორი გალავჯული ფეხი გამოხატავდა; ტირილს—ცრემლიანი თვალი და სხვა ამის მსგავსად.

ამ ხანაში ეგვიპტურ დამწერლობას დასახული მიზნის მისაღწევად სულ 500 ნიშანი ჰქონდა, მაგრამ ეგვიპტურმა ხატოვანმა დამწერლობამ ეს საფეხურიც განვლო ისე, რომ თანდათანობით ბგერითი, ანუ, უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, თანხმოვანთა ანბანი გაჩნდა, რადგან ეგვიპტურში ისევე, როგორც შემდგომში სემიანთა დამწერლობაშიც, ხმოვნების აღნიშვნა საჭიროდ არ მიაჩნდათ, არამედ მხოლოდ თანხმოვნებსა წერდნენ ხოლმე. დამწერლობის ამ განვითარებას ეგვიპტელებმა ე. წ. აკროფონიის გზით მიაღწიეს. აკროფონია ეწოდება სიტყვათა აკროსტიხური წაკითხვის წესს, როდესაც კითხვის დროს სიტყვის მხოლოდ პირველი ბგერა ანუ ასო გამოითქმის ხოლმე. ამნაირად, ხატოვანი ნიშანი, რომელიც წინათ მოელ სიტყვას აღნიშნავდა ხოლმე, ეხლა უკვე ამ სიტყვის პირველი თანხმოვნის აღმნიშვნელად იქცა. ამ უუდიდესმა წარმატებამ წერა-კითხვა გააადვილა და წერა ადამიანს წინანდელზე გაცილებით უფრო ჩქარა შეაძლებინა. ხოლო ჩქარმა წერამ ბუნებრივად ნიშნების მოხაზულობის გამარტივებას შეუწყო ხელი. ასეთ გამარტივებულ ეგვიპტურ დამწერლობას ჰიერატული ეწოდება. პრაქტიკული ცხოვრების მოთხოვნილებამ ეგვიპტელები სწრაფ წერასაც მიაჩნია, რის შედეგადაც გაჩნდა ე. წ. დემოტური ე. ი. სახალხო დამწერლობა, რომელიც კურსივს წარმოადგენდა და ძველი ნიშნების მოხაზულობისაგან მხოლოდ უმარტივესსა და მცირეს, თანაც ძალზე შეცვლილსა და ოდნავ მიმსგავსებულ ნაწილს-ლა შეიცავდა. დემოტური დამწერლობა ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VII ს-ში გაჩნდა. ისევე როგორც სემური დამწერლობის წინამორბედის, სერაბიტის დამწერლობის ასოები ეგვიპტური დამწერლობის გამარტივებულ მოხაზულობას წარმოადგენენ, თვით ასოების სახელებიც სემურ ანბანში, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ეგვიპტურის მსგავსად საგნების სახელებია: ალფ—ხარი, ბეტ—სახლი და სხვა. მაგრამ ამ სახელების მხოლოდ პირველი ბგერა გამოითქმის. ამნაირად, აქაც იგივე აკროფონიის პრინციპია, როგორიც ეგვიპტურ დამწერლობაში იყო და, მაშასადამე, აქ მზრიაც სემური ანბანი ეგვიპტური პრინციპის მიხედვით ყოფილა შედგენილი. ქრონოლოგიურადაც სერაბიტის დამწერლობის ეგვიპტურისაგან წარმომდინარეობის დებულებას არაფერი ელოდება წინ. დამაფიქრებელია მხოლოდ ის გარემოება, რომ სემური ანბანის წინამორბედს, სერაბიტის დამწერლობასა და თვით სემური დამწერლობის უუძველეს ჯერეთ ცნობილ ძეგლს (მეშას ქ. წ. IX საუკ. წარწერას) ერთმანეთისაგან მთელი ათი საუკუნე აშორებს. მართლაც ის ფაქტი, რომ ტელ-ელ-ამარნას XIV საუკ. მრავალრიცხოვან ნაპოვართა შორის ანბანური სემური დამწერლობის არც ერთი ძეგლი არ არის აღმოჩენილი, მეცნიერთა შორის იმ რწმენას ურყევი დებულების თვისებას ანიჭებდა, რომ სემური ანბანური დამწერლობა იმ ხანაში ჯერ კიდევ არ არსებობდა.

და მხოლოდ რამდენიმე საუკუნის შემდგომ არის გაჩენილი. სერაბიტის წარწერებმა ცხად-ყო, რომ სემურის წინამორბედი ანბანი XII—XIV სს-ზე რამდენიმე საუკუნით უწინარესაც არსებულა, მაგრამ მისი გავრცელების არე-ცა და ინტენსივობაც, როგორც ჩანს, ხანგრძლივ მეტად მცირე ყოფილა და მხოლოდ IX ს-იდან მოყოლებული ქ. წ. ანბანური დამწერლობა ჯერ სე-მიანთა, ხოლო შემდეგ ბერძენთა შორისაც თანდათან გზას იკაფავს და ვრცელდება.

სემური დამწერლობა და ანბანი, როგორც აღნიშნული გეჰქონდა, დანარ-ჩენ კულტურულ ერთა დამწერლობის მისაბაძავ მაგალითად იქცა და მათი ანბანის განვითარებას საფუძვლად დაედვა.

§ 2. სემურ-ფინიკიური ანბანის სხვა ერთა შორის გავრცელების გეოგრაფია. ანუ და სხვადასხვა ერთა ანბანების ნათესაობა

სემური ანბანი ორი მიმართულებით გავრცელდა,—აღმოსავლეთშიცა და დასავლეთშიც. აღმოსავლეთში ის უპირველესად თვით სემიანთა მოდგმის ერთა შორის განმტკიცდა: მოაბელთა, ფინიკიელთა, ებრაელთა, არამეელთა და არაბებს შორის. მაგრამ არა ერთმა სხვა მოდგმის ერებმაც, მაგ., არიელთა და თურქ-მონღოლთა და სხვა შთამომავლობის ერებმაც შეითვისეს. თვით სემიან ერთა დამწერლობას მეცნიერება ორ მთავარ ჯგუფად,—ჩრდილო-სემურად და სამხრეთ სემურად ყოფს. დამწერლობათა ჩრდილო-სემურ ჯგუფს საკუთრივ ფინიკიური ეკუთვნის (ძეგლები VIII საუკ. ქ. წ. მოყოლე-ბული), სიდონური და კვიპრული კართაგენულითურთ, რომელთაგან უკანასკ-ნელს პუნურიც ეწოდება (ძეგლები IV საუკ. ქ. წ.—IV საუკ. ქ. შ.), აგრეთვე ძველი ებრაული (ძეგლები VIII საუკ. ქ. წ.) სამარიტულითურთ და ძველი (ძეგლები VIII საუკ. ქ. წ.) და საშუალო არამეული პალმირულით (ძეგლები მე-9 წელი ქ. წ.—271 წ. ქ. შ.), ასურულით (ძეგლები I საუკ. ქ. შ. მოყოლე-ბული); ნაბატევური (ძეგლები მე-9 წ. ქ. წ.—75 წ. ქ. შ.) და უკანასკნელი-საგან წარმომდგარი არაბულითურთ (უძველესი ძეგლი 563 წ. ქ. შ.) მიეკუთ-ვნება. სამხრეთ-სემური ჯგუფი შემდეგ დამწერლობებს შეიცავს: საბაურს, ანუ ჰიმარიტულს (VIII საუკ. ქ. წ.—V საუკ. ქ. შ.), საფაურს, ტამბუდენურს, რომელსაც პროტო-არაბულსაც უწოდებენ, და ლიჰანურს ისევე; როგორც საბაურისაგან წარმომდგარ ეთიოპურსაც (50 წ. ქ. წ. მოყოლებული). სემური დამწერლობიდან აღმოსავლეთსა და სამხრეთში თავიანთი ანბანი შემდეგმა სხვა მოდგმის ერებმა შეადგინეს. ფინიკიურისაგანაა წარმომდგარი ჩრდი-ლოეთ აფრიკაში მობინადრე ლიბიელთა ლიბიური, ანუ ნუმიდიური დამწერ-ლობა ბერბერულითურთ, ბასკების მონათესავე ესპანეთის იბერთა აბერული და ტურდეტანული (200 წ. ქ. წ.) დამწერლობანი. აღმოსავლეთში ჩრდილო-სემური ანბანისაგან ინდოეთის დამწერლობანია წარმომდგარი, სახელდობრ: ე. წ. ბრაჰმის დამწერლობა (V საუკ. ქ. წ. მოყოლებული). ჰინდური დამწერ-ლობანი გეოგრაფიული და პალეოგრაფიული ნიშნებისდა მიხედვით ორ მთა-ვარ ჯგუფად—ჩრდილოეთისა და სამხრეთის დამწერლობათა ჯგუფებად—

იყოფა. ჩრდილოეთ ჯგუფს ე. წ. გუპტას დამწერლობა (VII საუკ. ქ. შ.) ეკუთვნის თიხარულითურთ (IV საუკ. ქ. შ.), ნაგარისა და დევა-ნაგარის (992 წ. ქ. შ. მოყოლებული) დამწერლობანიც, რომელთაგან უკანასკნელი ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო, რადგან სანსკრიტული მწერლობა სწორედ ამ ანბანით იწერებოდა და თანამედროვე ინდური დამწერლობაც მისგან არის წარმომდგარი. ნაგარის ანბანისაგან ტიბეტური დამწერლობაც (VII საუკ. ქ. შ.) წარმოიშვა. ნაგარის მონათესავე ბენგალური და ამ უკანასკნელისაგან წარმომდგარი არიზული და გუჰარატული ანბანებიც, რომელთაც სინდური და მულტანური დამწერლობაა დაკავშირებული; ჩრდილო-ინდურ ჯგუფსვე მიეკუთვნება ის დამწერლობაც, რომლითაც პალის სახელით ცნობილი საშუალო საუკუნეების ინდური მდაბიო ენით დაწერილ ბუდისტურ თხზულებათა კომენტარიები იწერებოდა. პალის დამწერლობა მესობელმა არა-ინდოელმა ერებმაც შეითვისეს.

თვით არამეელთა დამწერლობაც მესობელ და შორეულ ერთა შორის ფართოდ გავრცელდა ისე, რომ მისგან არა ერთი ზხალი დამწერლობა გაჩნდა. ყველაზე ადვილი იყო, რასაკვირველია, მისი შეთვისება სპარსელებისათვის, რომელთაც ლურსმული დამწერლობის მივიწყების შემდგომ ე. წ. ფაჰლავური დამწერლობა შექმნეს. ეს ანბანი ე. წ. საშუალო სპარსული ენის დამწერლობაა, ესე იგი არშაკუნიანთა (256 წ. ქ. წ.—226 წ. ქ. შ.) და სასანიანთა ბატონობის ხანაში (226—642 წწ. ქ. შ.). მაჰმადიანობის სპარსეთში გავრცელებამ და მასთან ერთად არაბული დამწერლობის შემოღებამ ფაჰლავურ ანბანს სპარსეთში ბოლო მოუღო, მაგრამ სამაგიეროდ თავიანთი სამშობლოდან ინდოეთში გახიზნულმა სპარსელმა ცეცხლთაყვანისმცემლებმა, რომელნიც ფარს-ის სახელით არიან იქ ცნობილნი, ფაჰლავური ანბანი შემდეგშიც შეინარჩუნეს. ეს დამწერლობა, რომლის უძველესი ნიმუშები არშაკუნიანთა ფულებზე და სასანიანთა პირველი ორი მეფის—არდაშირისა და შაბურის წარწერებზეა დაცული, შუამდინარეთსა და ეგვიპტეში V—II სს. ქ. წ. გავრცელებული არამეული დამწერლობისაგან არის წარმომდგარი. არამეული დამწერლობისაგანვე, მაგრამ თითქოს ფაჰლავურის გავლენით, უნდა იყოს ციმბირში გავრცელებული ძველი თურქული, ე. წ. ორხონული და ენისკაჯური დამწერლობანიც, რომელთა არსებობა მეტად ხანმოკლე იყო. პირველად VI საუკ. ქ. შ. შუა წლებშია იგი გაჩენილი და VIII საუკ. დამლევს უკვე მოსპობილა ისე, რომ ორხონის 784 წ. წარწერა ამ დამწერლობის უკანასკნელ ძეგლად ითვლება. არამეული, სახელდობრ ასურული ესტრანგელოხი და ნესტორიანული დამწერლობის გავრცელება ე. წ. მანიქევური დამწერლობაც, რომლითაც მანის 276 წ. სიკვდილის შემდგომ სპარსეთიდან აღმოს. თურქისტანში გაქცეულ-გადასახლებულ მანიქევულთ (V—VI სს. ქ. შ.) საშუალო სპარსულად ან აღმოს. თურქულად უწერიათ.

არამეული ანბანიდან უნდა იყოს აგრეთვე სოჯდური დამწერლობაც, რომელიც აღმოსავლეთ თურქისტანში მცხოვრებ ერანელთ ჰქონიათ. IX ს. მოყოლებული მათ ამ დამწერლობით თავიანთი ბუდისტური და ქრისტიანული ძეგლები უწერიათ. სოჯდური დამწერლობისაგან უიღურთა ანბანია

გაჩენილი, რომელსაც თურქთა ყველაზე ნიჭიერი და კულტურული ტომი უიღურები ხმარობდნენ. ამ დამწერლობის გავლენა იმდენად დიდი იყო, რომ მონღოლთა ყაენს ჩინგიზ-ხანს მდივან-მწიგნობრებად მხოლოდ უიღურები ჰყავდა, ყველა საბუთებსაც ისინი უწერდნენ და ყაენის განკარგულებით მონღოლთა ყველა ბატონიშვილებს წერა-კითხვასაც ისინივე ასწავლიდნენ. უიღურთა დამწერლობისაგანვე შეადგინა XIV საუკ. ქ. შ. მონღოლური ენისათვის ცორჯი ოსირ-მა ვალიკის დამწერლობად სახელდებული ანბანი, რომელსაც დანაკლისი ასოები ტიბეტური ანბანიდან დაუმატა. თანამედროვე მონღოლური დამწერლობა სწორედ მის განვითარებას წარმოადგენს ისევე, როგორც ყალმუხური მხოლოდ მონღოლურის განშტოებაა. მონღოლური დამწერლობის დამახასიათებელ თავისებურებას ის წარმოადგენს, რომ სტრიქონები იქ მარცხნიდან იწყება და მარჯვნივ მიიმართება, მაგრამ ყოველი სტრიქონი ვასწვრივ კი არა, არამედ დასწვრივ, ე. ი. ზევიდან ქვევითვე იწერება. ასეთსავე წესს მანჯურული დამწერლობაც მისდევს, რომელიც ტუნღუხთა შთამომავლობის ამ ერისათვის მანჯურთა დინასტიის ხელმწიფემ 1599 წ. ორ მეტნიერს შეადგენინა. ეს ანბანი XV VIII საუკ. შევსებულ-შესწორებულ იქნა.

დასავლეთში სემური ანბანი ყველაზე უწინარეს ბერძნებმა შეითვისეს, რომელთაც უძველეს ხანაში არამცთუ 22 ასოს მოხაზულობა დაიცვეს, არამედ მათ სახელებაც უმეტესად ძველი სემურივე დასტოვეს. ბერძნული დამწერლობის უძველესი წარწერა, რომლის დათარიღებაც შესაძლებელია, VII საუკ. შუა წლებს ეკუთვნის, ხოლო თვით დამწერლობის გაჩენის ხანა ზოგს, მაგ. ლარფელდს უფრო ადრე ეგულება და XI საუკ. მიაჩნია ქ. წ., ზოგი კი, მაგ. გარდტჰაუზენი ასეთ აზრს გადაჭარბებულად თვის და თარიღად IX საუკ. დებს.

ბერძნული ენისათვის 22 სემური თანხმოვანი ასო საკმარისი არ იყო, ამიტომ სხვებივით მათაც თავიანთი ბგერებისათვის განსაკუთრებული ასოების შექმნა მოუხდათ.

ბერძნებმა ანბანი ასეთი ზედმეტი ასოებით თანდათანობით შეავსეს, მაგრამ VIII საუკ. შუა წლებში ლარფელდს მათი ანბანი უკვე დამთავრებულად მიაჩნია. სრული ბერძნული ანბანი 27 ასოს შეიცავს. მხოლოდ გარკვეული ხანიდან, დაახლოებით ქ. წ. IV ს-დან მოყოლებული ჩნდება ზოგადი, ყველა ბერძენთათვის საერთო ანბანი; მანამდის კი ბერძნული ანბანი სამ მთავარ ჯგუფად იყოფოდა: 1. სამხ. არქიპელაგის დორიული კუნძულების ანბანად, 2. აღმ.-ბერძნ. ანბანებად და 3. დასავლურ-ბერძნ. ანბანებად. ძველი საბერძენეთის კულტურის ძლიერი გავლენის წყალობით ბერძნ. ანბანი მთელ დასავ. ევროპაში გავრცელდა, ხოლო ნაწილობრივ და გარკვეული ხანიდან თვით მახლობელ აღმოსავლეთს, სპარსეთშიც, და ჩრდილო აფრიკაშიც კი. მცირე აზიაში ბერძ. ანბანი შეთვისებული ჰქონიათ ფრიგიელებს (VI ს. ქ. წ.). ლაკიელებს (წარწერები V და IV სს. ქ. წ.) კარიელებს (წარწ. VII საუკ. მეორე ნახ. ქ. წ.) და ლჯიელებსა და კაპადოკიელებს, რომელთაგან ოთხი უკანასკნელი ინდოევროპულ ერთა მოდვმას არ ეკუთვნოდა.

კობტური დამწერლობაც, რომელსაც კობტებად სახელდებული ძველ ეგვიპტელთა შთამომავალნი ქრისტიანი ეგვიპტელები ხმარობდნენ, ბერძნული ანბანისაგანვე არის შედგენილი. ალექსანდრე მაკედონელისაგან ეგვიპტის დაპყრობის წყალობით ბერძნული ენა და დამწერლობა ისე გავრცელდა, რომ ადგილობრივი ეგვიპტური ენა დაიჩაგრა და ხალხმა ეგვიპტური ანბანიც მიივიწყა. ამიტომ, როდესაც ეგვიპტეში ქრისტიანობამ მოიკიდა ფეხი და ქრისტიანობასთან ერთად მღვდელმსახურებამ კობტური ენა კვლავ აღადგინა, ქრისტიანული კობტური მწერლობისათვის უკვე ეგვიპტური ანბანი კი არა, არამედ მტკიცედ გაბატონებული ბერძნული ანბანი იქნა გამოყენებული. II—III სს. ქ. შ. ამ კობტური ანბანით დაწერილი ძეგლები უკვე ჩნდება. კობტურ მწერლობას მხოლოდ არაბული ენის IX ს-დან შემოჭრილმა გავლენამ და შემდეგ სრულიადმა გაბატონებამ მოუღო თანდათან ბოლო.

საგულახსოვია, რომ ბერძნული დამწერლობას გავლენამ ევროპის ჩრდილოეთ ნაწილამდისაც კი მიაღწია. მაგ. ბერძნული ანბანისაგან არის წარმომდგარი გუთური დამწერლობაც, რომლის ანბანიც დას. გუთების ეპისკოპოსმა ვულფილამ (318—388) შეადგინა. 27 ასოდან 19 ბერძნულია და მხოლოდ 5 ასოა ლათინურიდან აღებული.

უმთავრესად ბერძნული ანბანისაგან არის ჩრდილოეთ ევროპაში III—VIII სს. ძეგლებზე დაცული ე. წ. რუნული დამწერლობის ანბანიც წარმომდგარი. მაგრამ უძველესი ხელნაწერები, რომლებიც კი რუნული ანბანით არის დაწერილი XII საუკ. (შონური პროვინციის კანონები) და 1328 წ. (ე. წ. Fasti Danici) მიეკუთვნება. თუმცა რუნული ანბანი უმთავრესად სკანდინავიანორვეგიას, დანიასა და ჩრდ. გერმანიაში უხმარიათ, მაგრამ ამ დამწერლობის თითო-ორი ძველი ბრიტანიასა, ვოლინიასა და ბუქარესტშიც არის ნაპოვნი. რუნული ანბანის 15 ასო უცილობლად ბერძნულიდან, 5 შესაძლებელია ბერძნულიდანვე ან და ლათინურიდან იყოს და 4 ლათინურიდან არის ნასესხები. ინგლისში გავრცელებული რუნები სკანდინავიასა და გერმანიაში გავრცელებული რუნებისაგან ზოგი თვისებით განსხვავდება. განსხვავებანი ანგლო-საქსონურ ბგერათა თავისებურების გაპოხახატავად ყოფილა გამოყენებული. აქაური რუნული ანბანის თავისებურებათა გამო ინგლისში გავრცელებულ რუნებს ანგლო-საქსური რუნული ანბანი ეწოდება.

დასასრულ, ბერძნულის IX—X სს. ნუსხური დამწერლობისაგან არის წარმომდგარი ძველი ბულგარული, ანუ ძველი საეკლესიო სლავური ენისათვის შედგენილი ე. წ. გლაგოლიცური ანბანი, რომლის ორი მთავარი სახეობა არსებობს. ერთი მრგვლოვანი სახეობაა და ბულგარული გლაგოლიცა ეწოდება. მეორე კიდეე კუთხოვანი სახეობაა და ილლურიული ანუ კროატულია გლაგოლიცა ჰქვია. გლაგოლიცას პირველ შემდგენელად სლავთა გამაქრისტიანებელი კვრილე ითვლება. რამდენიმე საუკუნის შემდგომ გლაგოლიცის ანბანი და დამწერლობა მოისპო და მის მაგიერ ე. წ. კვილილური ანბანი გავრცელდა და გაბატონდა. ბერძნულის იმავე საუკუნეების დამწერლობიდან კვილილური ანბანიც მომდინარეობს, რომლისგანაც თანამედროვე სერბული, ბულგარული, უკრაინული და რუსული დამწერლობაა წარმომდგარი.

ამ ანბანს კარილლური დამწერლობა შეცდომით ეწოდება, რადგან კარილლეს ეს დამწერლობა კი არა, არამედ გლაგოლიცა შეუდგენია.

გაცილებით უფრო მეტი და ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა ბერძნული ანბანის დახვედრის მიმართულებით გავრცელებას.

ბერძნული ანბანის შეთვისებით იქ გაჩენილია ლათინური დამწერლობაც, რომლის უძველესი ძეგლები ქ. წ. 600 წ-იდან არის ცნობილი. მაგრამ სანამ იტალიაში რომის პოლიტიკური ჰეგემონია და ბატონობა დამყარდებოდა, იქ სხვა ერთა დამწერლობაც არსებობდა, მაგ. ვენეტური, სონდრიოსი, საბელლური, მესსაპური, ეთრუსკული, ოსკური და ფალისკური ანბანები. ამთგან უფრო საყურადღებო სამი უკანასკნელი დამწერლობაა. ფალისკური ანბანიც ისევე, როგორც თვით ენაც ლათინურთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული და ნხოლოდ მისი a, f, z და t ნიშნების მოხაზულობა განსხვავდება ლათინურისაგან. ეთრუსკები ხმელთაშუა ზღვის აღმ. კუნძულებისა და სანაპიროების ბერძენთა უწინარესი უძველესი მოსახლეობის არა-ინდოევროპული შთამომავლობის მოსახლეობის მონათესავე ერაღ არიან მიჩნეულნი. კუნძულ ლემნოსზე ნაპოვნია ქ. წ. VII საუკ. მეორე ნახევრის იონური ანბანით დაწერილი ერთი ეთრუსკულის მსგავსი ენით წარწერა, ხოლო იტალიაში კი ეთრუსკული წარწერები მრავლად არის დაცული, მაგრამ სამწუხაროდ ყველა მოკლებია. ეთრუსკების ენის აგებულების თავისებურებისა და ორენოვანი გრძელი წარწერების უქონლობა მეცნიერებას საშუალებას არ აძლევს მათი რასული და ენოვანი ვინაობა დანამდვილებით გამოარკვიოს.

უმბრული ანბანი ეთრუსკულს ენათესავენ, მხოლოდ იქ 4 განსხვავებული ნიშანიც არსებობს. იუვეიუმის 7 ლიათონის ტაბულაზე უმბრულად და ლათინურად დაწერილი მოზრდილი სარწმუნოებრივი ტექსტის წყალობით უმბრული ნიშნების ბგერითი შესატყვისობა კარგად ირკვევა. მსკლრი ანბანის გათვალისწინებას კი აგნონეს შეწირულების წიგნი და ნოლა და აბელას ტაძრებს შორის დადებული ხელშეკრულება აადვილებს.

რომაელების პოლიტიკურმა და კულტურულმა ჰეგემონიამა და გაბატონებამ იტალიაში მოსპო ყველა სხვა დამწერლობა და საერთო ანბანად ლათინური დაამყარა. რომის სახელმწიფოს გავლენამ და საზღვრების გაფართოებამ დასავლეთ ევროპაში თანდათანობით ყველგან ლათინური ანბანის შეთვისებასა და გაბატონებას შეუწყო ხელი. ამას ზედ ქრისტიანობის გამარჯვება და ქრისტიანული ეკლესიის დაარსებაც დაერთო. რაკი დას. ევროპაში ამ სარწმუნოების მქადაგებლობა რომიდან მომდინარეობდა და დას. ევროპის ეკლესიამ საღვმდელმსახურო და სამწერლობო ენად ლათინური აღიარა, ამის წყალობითაც დას. ევროპის ყველა ერთა შორის ლათინური ანბანი გაბატონდა.

მართალია, თემობრივმა თუ ტომობრივმა სხვაობამ აქაც იჩინა თავი და არსებობდა ლანგობარდული დამწერლობა იტალიაში, ვესტგოთური ესპანეთში, მეროვინგული საფრანგეთსა, ირლანდული ირლანდიასა და ანგლო-საქსური ბრიტანეთში, მაგრამ ყველა ეს დამწერლობა მხოლოდ და მხოლოდ ლათინურისაგან არის წარმომდგარი.

ზემომოყვანილი მიმოხილვიდან ჩანს, რომ შორეულ აღმოსავლეთის ერთა, ჩინელებსა და იაპონელებს, ისევე, როგორც ამერიკის წითელკანიან ძველ კულტურულ ერებს გარდა, ყველგან, სადაც კი ცოტა თუ ბევრად დაწინაურებული მოქალაქეობრიობა იყო, უძველესი სემურისაგან წარმომდგარი ანბანური დამწერლობა გავრცელდა და გაბატონდა.

§ 3. უძველესი ენების სხვადასხვა შემთვისებელ ერთგან თავთავიანთი ენების თანხმონახისათვის დაბავებით ასოების შექმნა

უძველესი სემური, ე. წ. მოაბური, ანდა ფინიკიური ანბანი თავისი 22 ნიშნითურთ სხვა მონათესავე ენებისათვისაც კი საკმარისი არ აღმოჩნდა, რადგან მოაბურ-ფინიკიური ენა თავის თანხმონახთან შედგენილობით სხვა ენებთან შედარებით ღარიბი იყო. მით უმეტეს ასოთა ეს რიცხვი იმ უცხო ენათათვის არ იქნებოდა საყოფი, რომელთაც თანხმონახი [ბგერები] მრავლად გააჩნდა. ამიტომ უძველესი სემური ანბანის სხვა ერთა მძიერ შეთვისების დროს, უპირველესად თანხმონახთან გამოსახატავად, საკმაო ნიშნების უქონლობა უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევაც საგრძნობი. ამ გარემოებამ თანხმონახებით მდიდარი ანდა სემურისაგან საგრძნობლად განსხვავებული თანხმონახების შექმნეული ენებისათვის დამატებითი ნიშნების შექმნა აუცილებელი გახდა. კულტურისა და ანბანის ისტორიის თვალსაზრისით საგულისხმოა, თუ რომელმა ერთმა ამ პრობლემას როგორ მოუარა.

უძველესი სემური ანბანის ბგერითი შედგენილობა უკვე ძველ ხანაში საკმარისი არ აღმოჩნდა თვით სემიანთა მოდგმის ძველი ენებისათვისაც. ამის გამო ამ ერთა დანწერლობას ზედმეტი თანხმონახებისთვის ზედმეტი ასოების შექმნა მოუხდა. მაგ. საბაურს ანუ ჰიმიარითულ ანბანში ექვსი ახალი ნიშანი იქნა შეტანილი და ასოთა საერთო რიცხვმა 28-მდე მიაღწია. ამდენივე საფაურ ანბანსაც დაერთო, ლიზიანურს კიდევ 4 და ტაჰმუდენურს 5 ასო.

აზაშურს, ანუ ეთიოპურ ანბანს სულ 26 ასო აქვს, ე. ი. საბაურთან შედარებით ორით ნაკლები და ძველ სემურზე 4-ით მეტი.

სემიანთაგან ყველაზე მრავალრიცხოვან ერს, არაბებსაც, თავიანთი ენის ბგერათა გამოსახვისათვის უძველესი არამეული 22 ასოიანი ანბანი საკმარისი არ აღმოჩნდა, რადგან მას 28 თანხმონახი გააჩნდა. ამიტომ ზედმეტი 6 თანხმონახისათვის დამატებითი ნიშნები დასჭირდა. ამ დამატებითი ასოების შესაქმნელად არაბულმა დანწერლობამ თავისებურ საშუალებას მიჰპარა; სხელოდობრ, მონათესავე თანხმონახის არსებული ასო ახალი ბგერის გამოსახატავად იქნა გამოყენებული, მაგრამ, მისგან განსარჩევად, ძველ ასოს ზოგს ზევით, ზოგს კიდევ ქვევით ერთი ან ორი, ან და სამი წერტილი დაერთო. მაგ. შ-ს აღსანიშნავად 8 ასო 8 იქნა აღებული, მაგრამ ზემოდან მას სამი წერტილი დაუხვეს და წარმოდგა შ—س. ამნაირადვე ლ-ს გამოსახატავად გაან-ის ასო 6 იქნა გამოყენებული, მხოლოდ ზედ ერთი წერტილი დაერთო და 6 წარმოდგა შემდეგ 6 თანხმონახის გამოსახატავად 6-ს შესატყვისი ასო (შაჲ) 6 აუღიათ და მისგან განსარჩევად ზემოდან წერტილი დაუხვეს 6. ასე მოიქცნენ სხვა

შემთხვევებშიც, როდესაც ახალი ასოს შესაქმნელად ე. წ. დიაკრიტიული წერტილები, ე. ი. განსარჩევადი წერტილები უხმარიათ.

რაკი სწრაფი და გადამბული წესის წყალობით ზოგიერთი ასოები, მაგ. ბ, თ, ე და ნ ისევე, როგორც ჭ, ც და კაჭ, ც ერთმანეთს ისე დაემსუავსნენ, რომ მათი გარჩევა შეუძლებელი შეიქნა, ამიტომ მათ განსარჩევად დაწერტილების სისტემა იქნა გამოყენებული და ამნაირად ბ ასოს ბ ქვევიდან ერთი წერტილი, ნ-ს ზევიდან ერთი წერტილივე ა, თ-ს ზევიდან ორი წერტილი დაესვა. ჭ ასოს კაფ-ისაგან განსასხვავებლად ზევიდან პირველს ერთი ა და მეორეს კიდევ ორი ც წერტილი დაემატა. რ-ს ზ-საგან კ განსარჩევად უკანასკნელს წერტილი დაურთეს. მაგრამ არაბულ-კუფურ დამწერლობაში ზემოაღნიშნულ ასოებს განსარჩევადი წერტილები არ ჰქონდა ისევე, როგორც ძველ სემურსა და ნისგან წარმომდგარ სხვა სემურ ანბანებსაც ასურულს გარდა, სადაც და რ-ს განსასხვავებლად პირველს ქვევიდან, მეორეს კი ზევიდან ჰქონდა წერტილი დასმული, ასოების ასეთი ნიშნები არ გააჩნდათ. მართალია, ნესხი-დ სახელდებულს VII საუკ. ქ. შ. დამწერლობაში ეგვიპტეში აღმოჩენილ კილზე, ანუ პაპირუსებზე, არაბულ ასოებს განსარჩევადი წერტილები უკვე აქვს და ამის გამო კუფურში და ნესხის დამწერლობანი ქრონოლოგიურად ერთი და იმავე, ხანისანი არიან, მაგრამ, რაკი უძველეს სემურსა და არამეულში ისევე როგორც არაბულის წინამორბედ ნაბატეურში ასოებისათვის ასეთი წერტილების ხმარება მიღებული არ იყო, ამიტომ ასოთა უგანსარჩევად-წერტილო დაწერილობა კუფურში, საფიქრებელია, ნესხისაზე არაბული დამწერლობის უფრო ძველი ტრადიციის დამცველი უნდა იყოს. თუ იმ გარემოებასაც გაითვალისწინებთ, რომ დაწერტილების სისტემა, როგორც თანხმოვანთა განსარჩევად ორ ზემოაღნიშნულ შემთხვევაში (დ და რ-სთვის) და შემდეგ ხმოვნების გამოსახატავად ასურულს ჰქონდა პირველად წესად შემოღებული, ამიტომ, შესაძლებელია, განსარჩევადი წერტილების ხმარებაც არაბულ ნესხის დამწერლობაში ასურთა შავალითით იყოს შთაგონებული.

სპარსელებმა რომ გამაჰმადიანების შემდგომ არაბული ანბანი შეითვისეს, მათ თავიანთი ოთხი თანხმოვნისათვის ფ, ჩ, ყ და გ-სთვის, რომელთათვის არაბულ ანბანში ნიშნები არ მოიპოვებოდა, კიდევ 4 ასო დაუმატეს. ამ ბგერებისათვის ნიშნების შედგენის დროს იმავე პრინციპით იხელმძღვანელეს, როგორც თავის დროზე არაბებს უხელმძღვანელებით, სახელდობრ ამ თანხმოვნებისათვის ასოები განსარჩევადი წერტილების დართვით შეუდგენიათ. ამაზე მუშაობის დროს მათ მონათესავე თანხმოვნის ნიშანი გამოუყენებიათ, მაგ. ბ ბ—ასოსთვის ქვემოდან ერთის მაგიერ სამი წერტილი დაუსვამთ და ფ ბგერისათვის ასო პ შეუქმნიათ, ჩ-ს გამოსახატავად ჯ-ს ნიშნისათვისაც სამი წერტილი მოუწერიათ, ყ თანხმოვანის ასოდ ზ-ს კ ზემოდან სამი წერტილით შემკული ნიშანი კ გამოუყენებიათ. დასასრულ, გ ბგერის ნიშნის საფუძვლად არაბული ქ-ს ნიშანი კ აულიათ, მაგრამ, წერტილის დამატების მაგიერ, ამ ასოს ზემო კიდურისათვის პარალელური ხაზი დაურთავეთ კ. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ სპარსული დანართი ასოების შესაქმნელად ნიშნების შერჩევა ბგერით ნათესაობაზე, ე. ი. ერთგვარ ენათამცოდნეობის პრინ-

ციაზე ყოფილა დამყარებული. არაბული რიცხვ-ნიშნების ანბანის ნწერტი სპარსელებსაც ჰქონდათ შეთვისებული. ცნობილია, რომ არაბული დამწერლობა და ანბანი მაჰმადიანობის გავრცელებასთან ერთად ბევრ სხვადასხვა მოდემის ერთა შორის დაკანონდა, მათ შორის თურქებსა და თვით ჩვენ ჩრდილო მეზობლებს ჩერქეზებს, ყაზარდოელებს, ჩაჩებს, ლუნძებსა და ლეკებს, ისევე როგორც დაღესტნის სხვა ტომებს შორისაც გავრცელდა. ჩრდილოკავკასიელთა ენების ბგერითი სიუხვე და თავისებურება, რა თქმა უნდა, მარტო არაბული ანბანით ვერას გზით ვერ გამოიხატებოდა. მაგრამ აქაც ასეთი თანხმონებისათვის დამატებითი ნიშნები იყო შექმნილი: ამჟამად თურქებსაცა, კავშირშიცა და ოსმალეთშიც, და ჩრდილოკავკასიელ ერებსა და ტომებსაც დამატებითი ნიშნებით შევსებული ლათინური ანბანი აქვთ მიღებული.

ესლა, რომ ევროპისა და ნაწილობრივ კულტურულად მისგან დამოკიდებულ ჩრდილოეთ აფრიკის ერთა ანბანების განხილვას შევედგეთ, ფინიკიური 22 თანხმონიანი ნიშნის მქონებული ანბანი არც ბერძნული ბგერითი შედგენილობისათვის გამოდგა საკმარისი: მას ბერძნული ფ, ქ და ფს თანხმონებისათვის ასოები არ გააჩნდა. უძველეს ხანაში ბერძნები ამ თანხმონების გამოსახატავად ორ-ორ ასოს პჰ-ს, კჰ-ს და პს-ს—ხმარობდნენ და მხოლოდ შემდეგში თითოეული მათგანისათვის ცალ-ცალკე ასო შეიქმნა ისევე, როგორც მოკლე და გრძელი ო ხმონისათვისაც. ბერძნულისაგან წარმომდგარ ანბანებს ამის წყალობით ზემოდასახელებული თანხმონებისათვის თუ მათაც ასეთი ბგერები გააჩნდათ, გამოყენება შეეძლოთ. მაგრამ არა ერთს იმ ენათაგანს, რომელთაც ბერძნული დამწერლობა შეითვისეს და გამოიყენეს, ბერძნულზე გაცილებით უფრო მეტი ან და არსებითად განსხვავებული თანხმონები ჰქონდათ და ამ ბგერებისათვის ასოების შექმნა მოუხდათ. კობტურსაც ბერძნულიდან გადმოღებული 23 ასოს გარდა, დანარჩენი 7 ნამდვილი კობტური ბგერის გამოსახატავად ნიშნების აღება ამ დროისათვის მიტოვებული ძველი ეგვიპტური ანბანიდან დასჭირდათ. ამის წყალობით მთლიანად და რიცხვნიშნებიანად კობტური ანბანი სულ 32 ასოს შეიცავს.

ბერძნული და ლათინური ენების ნათესაობის წყალობით, ლათინურს თავისი ბგერების გამოსახატავად ბერძნული ანბანი კარგად გამოადგა და მხოლოდ სამიოდე ბგერისათვის მას განსაკუთრებული ასოს შემოღება დასჭირდა. ამას გარდა, რაკი ბერძნულის თ, ფ და ქ-ს მსგავსი ასპირატები და ძ-ეტა ლათინურს არ გააჩნდა, ამიტომ მათი ხმარება არ ესაჭიროებოდათ. ამის გამო მათთვის ლათინურს ასოები არც მოეპოვება, ხოლო ოოდესაც ასეთ ბერძნულ ბგერიანი ნასესხები სიტყვების, ან და საკუთარი სახელების წერა უხდებოდათ, მაშინ ამ თანხმონების აღსანიშნავად ორ-ორ ასოს წერდნენ ხოლმე: th, ph და ch. ამნაირად, ლათინური ანბანიდან თ, ფ, ქ და ძ ასოები თავისდათავად უნდა გამჟრალიყო და დამწერლობითს ანბანში არც მოიპოვებოდა. რომაელებმა ეს ასოები, მხოლოდ რიცხვ-ნიშნების ანბანში შეინარჩუნეს, მაგრამ გრაფიკულად გადააკეთეს.

ლათინური ანბანისა და დამწერლობის თავისებურებას f და v ასოების ადგილმონაცვლება და c და g ასოების რიგობითი მდებარეობა წარმოადგენს. ბერძნებს ანბანში სემურის მსგავსად მესამე ადგილი g—ასოს ეკავა. უძვე-

ლეს ხანაში ც ასო ლათინურ დამწერლობაშიც გ-საც და კ-საც გამოხატავდა, მაგრამ შემდეგში, ქ. წ. 298 წ. უწინარეს, ც ასოს ქვევიდან, პატარა განმასხვავებელი ხაზი დაერთო და ამნაირად ც ახალ, უკვე მხოლოდ გ-ს აღმნიშვნელ ასოდ იქცა, ხოლო ც-ს კბერის მნიშვნელობა დაეკისრა. მაგრამ პერმე, ა და ი-ს შემდგომ, იგი ც ბგერადაც გამოითქმოდა. რაკი ე-ს კ ბგერის მნიშვნელობა მიენიჭა, ამიტომ სემურ-ბერძნული ანბანის k კ-ს გამომხატველი მე-11 ასო ზედმეტი აღმოჩნდა და ლათინური ანბანიდან გაქრა კიდევაც. C კ ასოს ანბანში სემურ-ბერძნული ანბანის g ასოს ადგილი შერჩა და მესამე ასოდ იქნა დატოვებული, ხოლო g გ ასოს ძ-ეტასა და თ-ეტა ასოების ლათინური ანბანიდან გამოვარდნით განთავისუფლებული ადგილი მიეკუთვნა. ჰ ბგერის გამოსახატავად უძველეს ხანაში ლათინურ დამწერლობაში ბერძნული ანბანის დიგამმის F გ ასო იყო გამოყენებული, მხოლოდ ჰ ასოს დართვით გჰ. F II. შემდეგში ჰ ასო ჩამოსცილდა და ჰ-სათვის მარტო პირველი, დიგამმისაგან წარმომდგარი, ნიშანი P, f-ღა დარჩა. ამ ასოს ლათინურ ანბანში დიგამმის, ვ ასოს ადგილი შერჩა, v—ვ ასო კი ანბანის ბოლოში, t—ტ-ს შემდგომ, იქნა შრთავსებული. ამნაირად ჩამოინაკეთა ლათინური ანბანი და მისი მწკრივი, რომელიც შემდეგ დას. ევროპის თითქმის ყველა ერთა დამწერლობის ანბანების მწკრივად იქცა.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ბერძნულისაგან წარმომდგარ რუნულ ანბანს 15 — 20 ასომდე ბერძნულიდან, ხოლო 5—9 ასომდე ლათინურიდან ჰქონდა შეთვისებული. მხოლოდ ანგლო-საქსური რუნების 28 ნიშნიან ანბანშია კიდევ ზედმეტი 8 ასო. საგულისხმოა, რომ რუნულ ერთგვარ დაწერლობასაც ახალ ასოთა შესაქმნელად მონათესავე ბგერის ასო აქვს აღებული, რომელსაც განსასხვავებლად ერთი, ან ორი წერტილი, მაგრამ ხაზს ზევით, ანდა ქვევით კი არა, არამედ შიგ ასოს წიაღში აქვს მიმატებული. ასეთ რუნულ დამწერლობას წერტილიანი რუნები ეწოდება.

ბერძნულისაგან წარმომდგარი ძველი ბულგარული ანუ სლავური ანბანისათვისაც ბერძნული ასოები სრულებით საკმარისი არ იყო, რადგან მას 17 თავისებური ბგერა, მაგ.: ѡ, ѣ, ѥ, я და სხვა მოეპოვებოდა, რომლის მსგავსი არც ბერძნულსა და არც სხვა ენებს არ ჰქონდათ. ამიტომ გლაგოლიცას დამწერლობას 17 ზედმეტი ასო დასჭირდა.

ეს, სლავური ბგერების გამოსახატავად დანართი ასოები, რამდენივე ერთად ნახმარი, ბერძნული ასოს თხზული დაწერილობისაგან არის წარმომდგარი, მაგ. я = $\text{ж} + \text{а}$ ნიშნისაგან ю = $\text{ж} + \text{у}$ ნიშნისაგან, ѡ, ѣ ორი სს ნიშნისაგან, ѥ, ѥ — $\text{т} + \text{ѥ}$, ე. ი. ორი სს ნიშნისაგან და სხვაც ამნაირადვე.

სხვადასხვა დამწერლობაში მეტი ბგერებისათვის საგანგებო ასოების შექმნა-გაჩენის ზემომოყვანილი მიმოხილვა ადამიანს დაარწმუნებს, რომ კაცობრიობას ამ მიზნის მისაღწევად სულ ოთხი სისტემა შეუქმნია:

1. ზოგიერთ ერთა ანბანში (მაგ. ბერძენთა, რომაელთა, სლავთა და სხვა) ასეთი თანხმოვნების აღნიშვნა ორი, ან სამი ასოს ერთად დაწერით უცდიათ და მათი გრაფიკულად ერთ ნიშნად ქცევით ახალი ასოები გაჩენილა.

2. ზოგიერთ ერებს ასეთი ბეგრების გამოსახატავად ასოები მეზობელ-ერთა ანდა ძველი ისეთი დამწერლობიდან გადმოუღიათ, სადაც ამის შესატყვისის ასოები უკვე არსებობდა (მაგ. რუნულში, კირილლურსა, კობტურში და სხვა).

3. ზოგიერთ დანწერლობაში არსებული ასოების მოხაზულობის ნაწილობრივი შეცვლით შექმნეს ახალი ასოები და ასეთ შემთხვევებში განმასხვავებლად ხაზი იყო ნახმარი.

4. დასასრულ, ამავე მიზნით ზოგ ანბანში (მაგ. არაბულს, სპარსულს, ასურულსა და რუნულში) წერტილები იყო გამოყენებული. დაწერტილების სისტემა ან ხაზს ზევით ან ხაზს ქვეითს, ან ხაზს ზევითაცა და ხაზს ქვეითაც, ანდა შეწიაღებული, წერტილების დართვას რჩებოდა. ამასთანავე განსარჩევადი წერტილები ზოგ ერს, მაგ. არაბებს, სხვადასხვა ბუნების, მაგრამ გრაფიკულად ერთმანეთზე დამსგავსებულ ასოებზე დაუსხამთ, ზოგს კი, მაგ. სპარსელებს, და წერტილიან რუნულ ანბანში, ახალი ასოების შექმნის დროს დასაწერტილებელ ასოდ მონათესავე ბგერის ნიშანი აურჩევიათ. ზოგ დამწერლობაში ორი ზემოდასახელებული სისტემათაგანი ყოფილა გამოყენებულნი.

§ 4. ხმოვნებისათვის ასოების გაჩენა და მათ აღსანიშნავად განკუთვნილი სხვადასხვა სისჯამები, უხმოვნო ანბანის ხმოვნიან, სკუდ ანბანად ქცევა

სემურ დამწერლობას, როგორც ცნობილია, სიტყვის დაწერის დროს ხმოვნის აღნიშვნა საჭიროდ არ მიაჩნდა, და იქ ყოველი სიტყვის მხოლოდ თანხმოვნები იწერებოდა ხოლმე. წამკითხველი თვით უნდა მიმხვდარიყო, თუ ყოველ თანხმოვანს რომელი ხმოვანი ახლავდა, დაწერილის კითხვის დროს აღუნიშვნელი ხმოვანი უნდა აღედგინა და სიტყვა მთლიანად გამოეთქვა. მაგრამ, სემიანთაც კი, რომელნიც თავიანთი დამწერლობის ამ თვისებას ისე იყვნენ მიჩვეულნი, რომ თანხმოვნებით დაწერილ ტექსტს დაუბრკოლებლივ კითხულობდნენ, ანბანში ხმოვნების უქონლობის გამო ზოგჯერ დანაწერის აზრის ზედმიწევნით გაგება უძნელდებოდათ ხოლმე, რადგან ამა თუ იმ ხმოვნის დართვა წანაკითხის აზრს არსებითად სცვლიდა ხოლმე. მაგრამ მინც ეს პრობლემა მათ არ მოუგვარებიათ. თუ სემიანთათვის უხმოვნო წერა ძველად ბუნებრივი ჩანდა და შემდეგშიც ამ ერთა დამწერლობამ, ზოგიერთ ზემოაღნიშნულ გამონაკლისს გარდა, უხმოვნო დაწერის პრინციპი შეინარჩუნა, არა-სემიანთა მოდგმის ერებისათვის ანბანის უხმოვნობა დანაწერის აზრის გასაგებად დამაბრკოლებელი შეიქნა.

სემური დამწერლობის ეს დაბრკოლება ყველაზე უწინარეს ბერძნებმა გადალახეს. ხმოვნების აღსანიშნავად მათ იმ თანხმოვნების ასოები გამოიყენეს, რომელთა შესატყვისის თავიანთ ენაში არ გააჩნდათ. ამ გზით ძალეფის ნიშანი—ა ხმოვნის ასოდ იქცა, ჰეს ნიშანი—ეს გამომხატველად, ძაან-ი ო-სთვის, გოდ-ი ი ხმოვნისათვის დაწესდა. ამ სემურ-ასოთა ბგერითი მნიშვნელობის ასეთი შეცვლა და

თანხმონობის მაგიერ ხმოვნებად ქცევა ბუნებრივად მოხდა. რადგან ამ ასოთა სემური სახელების პირველ აკროფონიული თანხმონის გამოთქმა, ბერძნულში ანაირი თანხმონების უქონლობის გამო, არ შეეძლოთ და ამის წყალობით. მათ აკროფონიულ ბგერად პირველი თანხმონის მომდევნო ხმოვნები ა, ვ, ი და ო იქცნენ. ნაწილობრივ, როგორც დაერწმუნდით, თვით სემური ენების დამწერლობაშიც ალფი და სხვ. გრძელი ა ხმოვნისა და სხვათა მიმთითებელ ნიშნებად იყვნენ გამოყენებული. მაგრამ ბერძნულში ამ ასოებს, თუმცა თანხმონის თანაბარი, მხოლოდ მარტო ხმოვნების აღმნიშვნელობა მიენიჭა. ანაირად, თანხმონების სემური ანბანის მაგიერ ბერძნულ დამწერლობაში უკვე გაჩნდა სრული ბგერითი ანბანი, რომელიც ადამიანს თავისი ენის უკლებლივ ყველა ბგერების აღბეჭდვის საშუალებას აძლევდა.

ეს უკვე დამწერლობის მიზნის უაღრეს მიღწეულობას წარმოადგენდა, რომელზე უკეთესიც ზოგადი ხმარებისა და გაგებისათვის მას შემდგომაც კაცობრიობას აღარათფერი შეუქმნია, რადგან ფონეტიკური ანბანი მხოლოდ ენათმეცნიერთათვის არის საჭირო და ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის გამოსადეგი არ არის.

ბერძნულ ანბანსა და დამწერლობაში ხმოვნებისათვის ასოების შემოღებამ სიტყვათა სრულად თანხმონ-ხმოვნიანად დაწერის წესი გაავრცელა და დააკანონა ყველგან, სადაც კი ანბანი ძველადვე ბერძნულისაგან იყო წარმომდგარი. მაგრამ შემდეგში ხმოვნების აღნიშვნის დიდი ღირსება თვით იმ ერთაც შეიგნეს, რომელთა ანბანიც ბერძნულისაგან კი არ იყო წარმოშობილი, არამედ ერთ-ერთი სემური დამწერლობიდან. მაგრამ ასეთ შემთხვევებში ხმოვნების აღნიშვნის პრობლემის მოსაგვარებლად ყველგან ერთნაირი სისტემა არ იყო მიღებული, ყველგან ამ მიზნით ცალკეული ასოები არ შეუქმნიათ. ამ მხრივ საყურადღებოა **ეთიოპური დამწერლობა და ანბანი**, რომელიც, თუმცა უძველეს ხანაში, 50—350 წწ. ქ. შ., უხმოვნო იყო და ამდროინდელ წარწერათა დიდი წილი მარტო თანხმონებით არის დაწერილი, მაგრამ ზოგიერთში აშინაც ხმოვნებიც არის აღნიშნული. შემდეგ ხანაში ხომ ხმოვნების წერა დაკანონდა, მაგრამ იმ თავისებური სისტემით, რომ ა, ვ, ი, ო, უ და სხვა ხმოვნების ნიშნები სათანადო თანხმონის ასოს ერთოდა. ამის წყალობით ყოველი თანხმონის იმდენი განსხვავებული ასო გაჩნდა, რამდენ თანხმონთანაც მისი კომბინაცია იყო შესაძლებელი. დაწერის ამ თავისებურებამ ეთიოპური ანბანი არსებითად მარცვლოვან დამწერლობად აქცია, მაგრამ ამისდა მიუხედავად სემური ანბანისაგან წარმომდგარ ეთიოპურ ანბანს სხვა სემიანთა დამწერლობასთან შედარებით ის უპირატესობა ჰქონდა, რომ სიტყვის ყოველივე ბგერის აღნიშვნას ახერხებდა.

საგულისხმო გარემოებაა, რომ ხმოვნების გამოსახატავად ზემოაღნიშნულის მსგავსი სისტემა გამოყენებულია ინდურ დამწერლობაშიც. ჩრდილო-სემურ ანბანიდან წარმომდგარს 48 ასოს შემცველ ინდურ ანბანს ხმოვნებისათვის 34 ნიშანი აქვს განკუთვნილი, 14 კი მარცვლად დახმოვნებული ხმოვ-

ნებისა და წყვილ ბგერათა, ანუ დიფთონგების გამოსახატავად. მაგრამ ინდუ-
რი დამწერლობა და ანბანი თავისი წინაპარი სემური დამწერლობა-ანბანი-
სავეან მარტო მწკრივის ნიშნების სიუხვით კი არ განსხვავდება, არამედ ბგე-
რათა აღნიშვნის თვით სისტემითაც. სახელდობრ ინდურში გრძელი და მოკ-
ლე ა, ე, ი, ო, უ ხმოვნებისათვის განკუთვნილ ასოებს გარდა, თანხმოვანის
უჭუალოდ მომდევნო ხმოვნისათვისაც განსაკუთრებული ნიშანი არსებობს.
იგულისხმება, რომ ყოველ თანხმოვანს მოკლე ა თან სდევს და ამიტომ ყოველი
თანხმოვნის ნიშანი იმავე დროს თანხმოვნის ან ხმოვნის გამომხატველია.
ხოლო როდესაც ამავე თანხმოვანს სხვა, მაგ. ა, გრძელი ა, ან ი, ან უ, აუ უ,
გინდა ე, ან და ო ხმოვანი მისდევს, მაშინ ამ თანხმოვნის აღმნიშვნელი ასო
სათანადოდ იცვლება. იმ შემთხვევაში კი, როდესაც სიტყვაში უხმოვნო თან-
ხმოვნებია, მაშინ ამ თანხმოვნების ერთმანეთზე გადაწვნა მიღებული ისე, რომ
მათთვის თხზული ასოებია (იხ. დამწერლობა¹) გაჩენილი. ზემონათქვამიდან
ცხადი ვახდება, რომ ინდური ანბანიც მარცვლოვან დამწერლობად არის
გადაქცეული.

ხმოვნების აღნიშვნის მესამე, თანაც სრულებით განსხვავებული სისტემა
სემიანთა მოდემის ზოგიერთი ერების დამწერლობაში გაჩნდა. თუმცა სემიანთა
დამწერლობა, როგორც ვიცით, იმთავითვე უხმოვნო წერის წესს მისდევდა,
მაგრამ უკვე უძველეს სეპურს, მეშას წარწერაში და მერპინდელ ძეგლებშიც
გრძელი ხმოვნის გამოსახატავად მსგავსი თანხმოვანია გამოყენებული, მაგ., პ,
მეტადრე კი ფა-ის ნიშანი რ-სა და უ-თვის, ჯოდ-ის ნიშანი ნ-სა და ე-თვის,
ხოლო ალფი—ას აღსანიშნაეად. მაგრამ უძველეს ხანაში სემური დამწერ-
ლობა ამაზე შორს არ წასულა და ხმოვნებისათვის ასოების, ან რაიმე ნიშნე-
ბის შემოღებაზე არავის უფიქრია. მხოლოდ VI—VII სს-ში ქ. შ. ასურებს
დაებადათ აზრი, რომ საღმრთო წერილის წიგნების წანაკითხის სისწორე
რითმე უზრუნველყოთ. ჯერ ბერძნულის, ხოლო VII ს-იდან მონათესავე
არაბული ენის რღიერმა გავლენამ ძველი ასურულის ცოდნა შეასუსტა. ენო-
ბრივი გადავჯარებას პროცესი თანდათანობით სულ უფრო და უფრო საგრძ-
ნობი ვახდა. ამ გარემოების გამო ასურთა განთქმულ სკოლებში, მაგ. ედესის
ე. წ. „სპარსულ სკოლა“-ში, რომელიც ნესტორიანობისადმი მიდრეკილებისა-
თვის 489 წ. განადგურებულ იქნა, სელევიკის მახლობლად მდებარე ნიზიბი-
ნის სკოლაში და სხვაგანაც მოძღვრები საღმრთო წერილის ძნელად გასაგები
აღგილების წაქითხვა-განპარტებას ასწავლიდნენ. მათვე ისეთი კრებულების
შედგენაც დაიწყეს, რომლებშიც ხმოვნების სისწორით გამოსათქმელად გან-
საკუთრებული ნიშნები იყო დასმული. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ასეთი ნიშნები
ზოგადი მიზნით კი არა, არამედ მხოლოდ ზოგიერთ ძნელად გასაგები აღგი-
ლების განსამარტავად იხმარებოდა. მარტო განთქმულმა იაკობ ედეს-
სელმა (640 წ. ახ. ხ.—708 წ.) თავისი გრამატიკის კანონების განპარტე-
ბისათვის გრძელი და მოკლე ხმოვნების აღსანიშნავად 9 ასო გამოიგონა. ამ
დროიდან მოყოლებული ასურელებმა თანდათანობით ხმოვნების აღსანიშნა-

¹ ენციკლოპედირი ლექსიკონის სტატიაზე მიათითებს ავტორი (რედ.)

უად ორნაირი სისტემა შექმნეს. ერთი ხისტემა, რომელსაც იაკობიანნი, ანუ იაკობიტნი მისდევდნენ, ხმოვნებისათვის ნიშნებად სათანადო თანხმოვანთა სტრიქონს ზემოთ, ან ქვევით, ხმოვნებისათვის განკუთვნილ წვრილად დაწერილი ბერძნული ა, ე, ი, ო და უ ასოების ხმარებაზე იყო დამყარებული. მეორე, ნესტორიანთა სისტემას კი ხმოვნების გამოსახატავად სათანადო ასოებს სტრიქონს ზევით, თუ ქვევით, წერტილოვანი ნიშნები ჰქონდა შემოღებული. IX საუკ. დამდევს ხმოვნების ნიშნების იაკობიანთა სისტემა უკვე ჩამოყალიბებული ჩანს და ამავე საუკუნის დამლევისათვის ნესტორიანთა წერტილების ზმარებაზე დამყარებული სისტემა დამთავრებული ყოფილა. აქნაირად, იაკობიტური სისტემით > ნიშნავს ა-ს, <—ო-ს, >—ე-ს " —ი-ს და >—უ-ს; ხოლო ნესტორიანთა სისტემით სტრიქ. ზევით < ნიშნავს ა-ს; <—ა-ს; სტრიქონს ქვევით: < ნიშნავს ე-ს, ან ი-ს, <—ი-ს.

ასურულ დამწერლობაში ბერძნული დამწერლობის მსგავსად ცადეს ხმოვნების წერა ორ ხაზს შუა მდებარე თანხმოვნების გვერდითვე, მაგრამ ამ წესს მიმბაძველი არავინ გამოსჩენია და ცუდა უნაყოფო გამოდგა. ხმოვნების აღნიშვნის იაკობიანთა და ნესტორიანთა სისტემაც იშვიათად თუ ყოფილა მთლიანი ტექსტის დასაწერად, არამედ სასწავლო გრამატიკულ წიგნებში და საღმრთო წერილისათვის, ანდა უფრო ჩვეულებრივ ძნელად გასაგები და წასაკითხი ადგილებისათვის.

ძველი ძეგლების წაკითხვის სისწორის საკითხი ასურებზე გაცილებით უფრო მტკივანი ებრაელებისათვის იყო, რადგან ბაბილონის ტყვეობაში ყოფნამ იმათ ებრაული დაავაწყა და არამეული ასურული იმდენად შეათვისებინა, რომ მათ ერთად-ერთ სასაუბრო ენად იქცა. II საუკ. ქ. წ. ებრაელთა საღმრთო წერილის წიგნებიც კი უკვე ებრაულად კი არა, არამედ ასურულად იწერებოდა. ამ ხანაზე უწინარეს დაწერილი ძველი წიგნების წაკითხვა ამის გამო ებრაელებს უნდა გადმოცემით შეესწავლათ. მაგრამ რაც უფრო დრო გადიოდა, ზეპირ-გადმოცემული შესწავლით შეძენილი წანაკითხის სისწორეზე დამყარება სულ უფრო და უფრო ძნელი ხდებოდა. ებრაელთა განბნეულობის (დიასფორას) ხანიდან მოყოლებული ხომ, როდესაც ბერძნულმა და შემდეგ სხვა ენებმაც არამეულის ცოდნასაც სძლიეს, დაბადების წიგნების სისწორით კითხვის შესწავლის გაადვილება აუცილებელ, პირველხარისხოვან საკითხად იქცა. ვითარცა არამეულ-ასურულად მოსაუბრეთ, ხმოვნებისათვის ნიშნების შემოღების პრობლემაშიც, ებრაელებს ასურთა მაგალითისათვის მიუბაძავთ და მათაც წერტილების დასმისათვის, ანუ ე. წ. პუნქტუაციისათვის მიუყვიათ ხელი. ებრაული პალეოგრაფიის მკვლევარნი ფიქრობენ, რომ პუნქტუაციის ანუ დაწვრილების სისტემა ებრაულ ხელნაწერებში პირველად VI—VII სს-ში ქ. შ. უნდა იყოს შემოღებული, თუმცა ამ საკითხის დანამდვილებით გამოსარკვევად დასაყრდნობი ცნობები არ არსებობს. ებრაულ სჯულის მეცნიერთა შორის შუღლისა და ორი—ტიბერიული და ბაბილონური მიმართულების, ანუ სკოლის, არსებობის გამო, ებრაული ტექსტების დახმოვანების ორი სისტემა არსებობს: ტიბერიული და ბაბილონური. ტიბერიული დახმოვანების სისტემა წერტილებს სტრიქონს ზევითაცა და სტრი-

ქონს ქვევითაცა სხაედა, ბაბილონურ სისტემაში კი მხოლოდ **სტრიქონსზევით** დაწერილობა იყო მიღებული, ამიტომ ამ უკანასკნელ სისტემას ლათინურიდან ნაწარმოები სახელი **სუპრალინეარი სისტემა** ეწოდება. დახმოვნების ბაბილონური სისტემა ქ. შ. IX საუკ. ხელნაწერებში უკვე ჩამოყალიბებული ჩანს.

დასასრულ, ხმოვნებისათვის ნიშნები თავიანთი დამწერლობისათვის არაბებმაც შექმნეს. მაჰმადიანთა საღმრთო წერილის, ყურანის, ენის სისწორით კითხვა დროთა განმავლობაში, მეტადრე არა-არაბ გამაჰმადიანებულ ერთათვის ძნელი შეიქნა, ამიტომ არაბებიც იძულებული შეიქნენ ხმოვნებისათვის ნიშნები შემოეღოთ. ამ შემთხვევაში არაბებმა პრობლემის გამარტივება ამჯობინეს და ნიშნები მხოლოდ სამი ა, ი და უ ხმოვნისათვის შემოიღეს, რომელნიც არაბთა გრამატიკოსებს ძირითად ხმოვნებად ჰქონდათ მიჩნეული ე, ა, ო და ო ხმოვნებს ისინი თანხმრევანთა გავლენით გამოწვეულ ამ ძირითად ხმოვანთა შერბილებულ სახეობად თვლიდნენ და ამის გამო მათთვის განსაკუთრებული ნიშნები არ შემოუღიათ. ა ხმოვნის აღსანიშნავად არაბებმა თანხმოვნის ზევით ოდნავ მარცხნივ ირიბად დაწერილი მოკლე ხაზი დააწესეს, ხოლო ასეთივე ირიბი ხაზი ასოს ქვევით უკვე ი ხმოვნის გამოსახატავად. დასასრულ, ვ ასოს, ო პატარა, თანხმოვნის ზევით დასმული ნიშანი უ ხმოვნის ნიშნად შემოიღეს. ა-ს ნიშანს **ჰატჰა**, ი-სას **ჰესრა** და უ-სას **ლამა** უწოდეს. გრძელი ხმოვნებისათვის არაბულშიც, ო და ო ალფე, ვე და ჯოე თანხმოვნების ასოები იყო გამოყენებული მოკლე ხმოვნების დართვით. ამას გარდა, რაკი ხმოვანი თანხმოვანს ყოველთვის არ ახლავს და ზოგჯერ უხმოვნოა ხოლმე, ამიტომ თანხმოვნის უხმოვნობის ცხად-საყოფელადაც არაბებმა ასოს ზევით დასმული პატარა წრე შემოიღეს, რომელსაც **სუჰუნ** (ე. ი. დასვენება) ანუ **ჟეჰმა** უწოდეს. უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ ხმოვნებისა და უხმოვნობის შემომოყვანილ ნიშნებს ჩვეულებრივ ტექსტებში მარტო ზოგიერთი სიტყვის, უმეტესად უცხო საკუთარი თუ გეოგრაფიული სახელებისათვის ხმარობდნენ. ამ ნიშნებიანი მთლიანი ტექსტი კი მხოლოდ ყურანისათვის იყო დაკანონებული, რომ ყოველ მორწმუნეს საშუალება ჰქონოდა მაჰმადიანთა ეს საღმრთო წერილს დაუმახინჯებლივ, სისწორით წაეკითხა.

ხმოვნების ხმარების თვალსაზრისით ანბანური დამწერლობა, როგორც ზემომოყვანილი ნიმოხილვიდან ჩანს, ორ მთავარ, უხმოვნო და ხმოვიან, ჯგუფად იყოფა. დამწერლობის პირველი წესი მეორეზე უფრო ძველია, მაგრამ უფრო ნაკლებდევანი არის. სხვადასხვა დამწერლობის ანბანთა გაჩენის ხიერიება ამასთანავე ცხად-ყოფს, რომ ყოველი უხმოვნო ანბანი ხმოვიანზე უძველესი არ არის, არამედ ბევრი მათგანი გაცილებით უფრო გვიან არის გაჩენილი, მათ მხოლოდ ძველი წესის მიმდევარ, უხმოვნო სემური ანბანის შეთვისების შემდგომ, უხმოვნობის პრინციპი შეუნარჩუნებიათ. ზემომოყვანილი ცნობები ადამიანს დაარწმუნებდნენ, რომ ხმოვნების აღსანიშნავად საუკუნეთა განმავლობაში არსებითად მხოლოდ სამი სისტემა იქნა შეცარჩენილი: ერთს, რომლის უძველეს წარმომადგენლად ბერძნული ანბანია, ხმოვნებისათვის მსგავსად ცალკე ასოები აქვს შექმნილი, რომელნიც ყოველი სიტყვის სათანადოდ აღგილას თანხმოვან ასოთა გვერდით იწერება. მეორე სისტემა ხმოვნების

ვამოსახატავად ასოების მაგიერ წერტილოვან, თუ ხაზოვან ნიშნებს ხმარობდა, რომელთა აღნიშვნაც, ან სტრიქონს ზეით, ან სტრიქონს ქვეითაც იყო წესად მიღებული. იაკობიანთა სისტემა ამავე მიზნით, როგორც დაერწმუნდით, მომცრო ტანის სტრიქონს ზეით და ქვეით დართულ ბერძნულ ხმოვან ასოებს ხმარობდა. შემომოყვანილი მიმოხილვიდან ჩანს, რომ მეორე სისტემა პირველის ვავლენითა და წაბაძულობით არის გაჩენილი, ამასთანავე მეორე სისტემა სმოვნების სტრიქონს ზეითი და ქვეითი ნიშნების საშუალებით წერასაც ჩვეულებრივ წესად კი არა, არამედ მხოლოდ განსაკუთრებული ძეგლებისა და შემთხვევებისათვის ხმარობდა. ხმოვნების აღნიშვნის მესამე სისტემა ხმოვნების, თუმცა პირველის მსგავსად, თვით სტრიქონებს შუა მოთავსებას რჩობს, მაგრამ ცალკე ასოებს გარდა, თანხმოვანთა გამომხატველი ასოებისათვის ამა თუ იმ ხმოვნის მაუწყებელ ხაზებს უერთავს ისე, რომ ხმოვნის ცალკეულ ასოს გარდა, თანხმოვნისა და ხმოვნის ერთად გამომხატველი ასოებიც მოეპოვება. ეს გარემოება ამ სისტემას იმდენად ხმოვნების გამომხატველად არა, რამდენადაც დამწერლობის მარცვლოვან სისტემადაც ხდის. ამის გამო ეს მესამე სისტემა მარცვლოვანი დამწერლობის ერთგვარი რეციდივის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

§ 5. ანბანის ასოთა სახელები და მნაკივის კიბობითი დებადებულობის პინსიპები სხვადასხვა ერთადამწერლობაში

ანბანური დამწერლობა, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ხატოვანი დამწერლობისაგან წარმოდგა. ხატოვანი დამწერლობის უძველეს ხანაში კი თითოეული სიტყვისათვის ცალკეული ხატოვანი ნიშანი იყო და თითოეულ ამ უკანასკნელთაგანს იმ საგნისა, თუ არსების სახელი ჰქონდა, რომელსაც დამწერლობის წარმატებამ ხატოვანი ნიშანი ჯერ მარცვლის, ხოლო აკროფონიის წყალობით მერმე მარტო ერთი, მისი სახელის დასაწყისი ბგერის გამომხატველადაც აქცია; ასეთი ნიშნების გამარტივებული მოხაზულობისაგან წარმომდგარ ასოებსაც ძველი, მთელი სიტყვისაგან შემდგარი, სახელები შერჩა. ამიტომაც არის, რომ სემური ანბანის პირველი ხსოს სახელი ალფი ხარს, მეორის ბეტ—სახლს და დანარჩენებისაც, როგორც ვიცით, ასევე საგნებს, ან სხვადასხვა არსებას ნიშნავს. ანბანის ასოთა სახელები დამწერლობის წინა საფეხურებისაგანაც. რომ არ ყოფილიყო შერჩენილი, მაშინაც ბგერათა ნიშნებისათვის ცალკეული სახელების დარქმევა მათი დასწავლისა და ვარჩევის მიზნით აუცილებლად საჭირო იყო და, უეჭველია, ამ გარემოებამაც ასოთა წინანდელ სახელების შერჩენას ხელი შეუწყო. იმის წყალობით, რომ ბევრი ანბანი ერთი და იმავე დედა-ანბანიდან ან და ერთიმეორისაგან არის წარმოშობილი, მათ ასოთა სახელებიც ერთი და იგივე ან მსგავსი გააჩნია, მაგრამ ზოგიერთ ერთადამწერლობაში ასოთა სახელები შეცვლილია, ანდა მრულებით ახალი სახელებია დარქმეული. ანბანის ისტორიაში ამის გამო ასოთა სახელების სხვადასხვა სისტემადაც უნდა იქნეს განხილული.

რაკი წერა-კითხვის შესასწავლად ასოთა მოხაზულობის დახსომება იყო საჭირო, ამიტომ დახსომების გასაადვილებლად ასოების მწკრივიც შეუდგენიათ. ამავე მიზნით ყოველ ანბანურ დამწერლობას თავისი მწკრივი აქვს. ისევე, როგორც წარმოშობილობით, ასოთა დალაგებულობის მხრივაც სხვადასხვა ერის ანბანები ერთმანეთისაგან არის დამოკიდებული; ან ერთი და იგივე ან მსგავსი მწკრივი აქვს, ანდა სრულებით განსხვავებულ პრინციპზე დამყარებული მწკრივი ნოებოვება.

უძველეს სემურში არყოფი ასოების შექმნამ ხმოვანთა და თანხმოვანთა აღსანიშნავად. სხვადასხვა ენების ანბანების მწკრივი რიცხობრივი შედგენილობითაც და რიგობითი დალაგებულებითაც ერთმანეთისაგან განსხვავა. მაგრამ ესეც ყველა ერებს ერთნაირად არ მოუგვარებიათ, ამიტომ ანბანისა და კულტურის ისტორიის მხრივ საყურადღებოა ეს თავისებურებაც, რომელიც ზოგიერთი ენების ანბანების მწკრივს ემჩნევა.

ასოთა მწკრივის ებრაულსა და დანარჩენ სემურ ენებში მიღებული რიგი ებრაელთა აკროსტიხული მწერლობის ძეგლთა (ფსალმუნები, იერემიას ვოდება, იგავნი და სხვა) საშუალებით ირკვევა, ხოლო ბერძნულ ასოთა მწკრივის რიგის ანბანურად დალაგებულმა რამდენიმე ძველმა ნიმუშმა ჩვენამდისაც კი მოაღწია. ასოთა ბერძნული და სირიულ-სემური სახელებისა და დალაგებულობის შედარება ცხად-ყოფს, რომ ბერძნებს თავიანთი ანბანის ასოთა სახელები სემიანთაგან, ფინიკიელებისაგან ჰქონდათ შეთვისებული. ამას უფრო მეტად ის ფაქტიც ამტკიცებს, რომ ასოთა სახელებს ბერძნულად არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, სემურად კი ბევრი მათგანი, ან ცხოველის სახელია, ანდა სხეულის ნაწილებსაც ნიშნავს: მაგ., ბერძ. ალფა მხოლოდ პირველი ასოს სახელია, სემურ ენებში კი ალფი-ი ხარსა ნიშნავს, ბერძნული ბეტა = სემ. ბეტ-ს, სადაც სახლ-ის სახელიც არის, ბერძ. გ-გამმა = სემ. გომელ-ს და იქ აქლემს ნიშნავს ეს, ბერ. დ — დელტა = სემ. დალეტ-ს, ე. ი. კარს და სხვ. ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ ბერძნებს სემიანთაგან მარტო ასოთა მოხაზულობა კი არ უსესხებიათ, არამედ ანბანის მთელი მწკრივიც, რომელიც თავიდან მოყოლებული 22 ასოს მანძილზე სემიანთა ანბანის მწკრივს სრულიად უდგება.

სემური ანბანის მწკრივი არსებულ რიგზე, რასაკვირველია, შემთხვევით არ არის დალაგებული, მაგრამ ეხლა დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, თუ რა მოსაზრებით, ან გარემოებით ხელმძღვანელობდნენ ამ მწკრივის შემდგენენი. ცხადი ზღბა მხოლოდ, რომ სემიანთა ანბანის ეს 22 ნიშნის შემცველი მწკრივი ორ მთავარ ჯგუფად იგულისხმებოდა. ერთ ჯგუფს 1—11, მეორე ჯგუფს 12—22 ასოები შეადგენდნენ. პირველ ჯგუფს ჯერ ხარის სახელის აკროფონი, ალფი, მიუძღვის, ხოლო შემდეგ Mediae-ბით იწყება (ბეთ, გიმელ-დალეთ), მეორე ჯგუფი კი Liquidae-ბით იწყება, ხოლო ბოლოში დასასრულის მაუწყებელი ჯვარის ნიშანი +, ტაუ, არის მოქცეული. ამ უკანასკნელის მსგავსად ანბანის მთლიანი მწკრივის თავში ხარის აღმნიშვნელი ალფის მოქცევაც შესაძლებელია სარწმუნოებრივი მოსაზრებით იყოს ნაკარნახევი რადგან ხარი ზოგიერთ ერებს, მათ შორის სემიანებსაც, წმინდა ცხოველად

მიჩნდათ. ალფე-ით დაწყება ამნაირად საქმის დასაწყისის წინ ვედრების გამოხატველი იქნებოდა ისევე, როგორც ქრისტიან ერთა დამწერლობაში ძველად ყოველი ნაწერი აუცილებლად ჯვარის ნიშნით იწყებოდა.

რაკი ეხლა სემური დამწერლობის წინამორბედის, სერაბიტის დამწერლობის, ეგვიპტური დამწერლობიდან წარმომდინარეობა გამოირკვა, ხარის აღმნიშვნელი ალფის ანბანის თავში მოქცევის ზემოდასახელებული სარწმუნოებრივი დანიშნულების აზრი ბუნებრივად იბადება, რადგან ეგვიპტელებიც, ცნობილია, აბისსა სცემდნენ თავყანს. სემური ანბანის მწკრივის ორ მთავარ ჯგუფად დაყოფილობა ეთიოპური ანბანითაც მტკიცდება, რომელშიც ასოთა მწკრივი თუმცა ძველ სემურს მიაგავს მაგრამ იმ არსებითი განსხვავებით, რომ 11 ასოსაგან შემდგარი ნიშნების ორი ჯგუფი წინაუქმოა დალაგებული და ალფ-ით დაწყებული ჯგუფი პირველი ადგილის მაგიერ მეორე ადგილას აქვს მოთავსებული. აზაშურს, ანუ ეთიოპურს თავისი 26 ასოიანი ანბანის ასოების სახელები ძველი სემურივე აქვს შენარჩუნებული, უფრო ხშირად ოდნავ, ზოგჯერ კი საკმაოდ შეცვლილი. ორ შემთხვევაში (რ—რუბ-ისა, რომელიც თავს და მ—მემ-ის, რომელიც წყალს ნიშნავს) მათი ეთიოპური თარგმანია ნახშიარი (რეგეს და მწი), ღოდ-ის სახელი (ხელს ნიშნავს) ეთიოპური მარჯვენა ხელის ეთიოპურ სახელად ღამან-ად შეუცვლიათ, ხოლო ნ—ნუნ-ის (თევზის) სახელის მაგიერ გველის ეთიოპური სახელი ნაჰან-ი დაურქმევიათ. სემიტოლოგები ფიქრობენ, რომ ამ შემთხვევაში ეთიოპურს ამ ასოს თავდაპირველი სახელი ზოგად სემურზე უკეთესად უნდა ჰქონდეს დაცული.

არამეულსა და მის მემკვიდრე ასურულ დამწერლობის ანბანს ასოთა სახელებიცა და მწკრივის რიგიც ძველი სემური აქვს დაცული, მაგრამ სემურისა და არამეულისაგან წარმომდგარს ყველა ანბანს არა აქვს ასოთა ძველი სახელები და მწკრივის თავდაპირველი რიგი დაცული. ასეთ ანბანთა ჯგუფს აღმოსავლეთში არაბული და ინდური ანბანები ეკუთვნიან. საყურადღებოა, რომ არაბულ დამწერლობას მხოლოდ ზოგიერთ ასოთა სახელები აქვს ძველი სემური დაცული (მაგ. გალფე, კაფ, მიმ და ნუნ), დარჩენილი უმრავლესი ნიშნების სახელები კი თვალსაჩინოდ შეცვლილ-გამარტივებულია (მაგ. აბ, დალ, ღა, ლამ და სხვ.). ანაზე უფრო საგულისხმო ის გარემოებაა, რომ არაბულს არც ანბანის მწკრივის ძველი სემური რიგი აქვს დაცული. პირიქით არაბული მწკრივი სრულებით სხვა არსებითად განსხვავებულ პრინციპზეა დამყარებული. მართალია, პირველი ორი ადგილი იქაც ა და ბ-ს უკავია, მაგრამ შემდეგ უკვე თავისებურება იწყება. ასოები იქ სახელდობრ ასეა დალაგებული:

ب ت ث ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ غ ف ك م ن و
ე. ი. ქართული ასოებით რომ გამოვხატოთ გა, ბ, თ, თსჰ, ჯ, ხ, ჳ, დ, მ, რ, ზ, ს, შ, სს, დდ, ტ, ზ, გ, ლ, ზ, კ, ქ, ლ, მ, ნ, ჰ, ვ, ე.

არაბული ანბანის ზემომოყვანილი მწკრივის თვალის ერთი გადავლებაც აღამიანს ადვილად დაარწმუნებს რამდენად მართალი არიან არაბული პალეოგრაფიის ის მკვლევარნი, რომელნიც ფიქრობენ, რომ ასოთა რიგი ნიშნების მოხაზულობის მსგავსების პრინციპის მიხედვით არის დალაგებული. მართლაც ასოები,

რომელიც ერთმანეთისაგან მხოლოდ განსარჩევადი წერტილებით განსხვავდებიან, ერთიმეორის შემდგომ არიან მოთავსებული. აქა-იქ, სახელდობრ ე, ვ და ჯ ც ერთად დასმა შესაძლებელია გრამატიკული მოსაზრებითაც იყოს ნაკარნახევი, ანდა ზოგჯერ (მაგ. ح خ და ا და آ) ბგერათა ნათესაობითაც, მაგრამ ძირითად პრინციპად მაინც გოაფიკულ-მნემონიკური, ე. ი. წერითი და მეხსიერებითი თვალსაზრისი ყოფილა მიჩნეული. სრული უფლება გვაქვს მხოლოდ ვიფიქროთ, რომ არაბული ანბანის ზემომოყვანილი რიგობითი მწკრივი არაბ გრამატიკოს-კალიგრაფების შედარებით მერმინდელი შენადგენი უნდა იყოს.

ამ დებულების სისწორის დასამტკიცებლად შესაძლებელია არაბული რიცხვ-ნიშნების ანბანის მწკრივი დაიმოწმოს ადამიანმა. იქ სულ სხვა რიგზეა ასოები დალაგებული და ისეთი დანართი ასოები, როგორც غ ظ ذ ح ت ث ش მწკრივის ბოლოშია მოქცეული და მათი რიცხვითი მნიშვნელობაც ამისდა მიხედვით 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 და 1000 უდრის. რაკი უფრო ბუნებრივია, რომ ახლად შედგენილი დანართი ასოები უტებო დამწერლობიდან მთლიანად შეთვისებული ანბანის მწკრივს ბოლოში დაურთოს და სხვა ერთა დამწერლობის ისტორიაც სწორედ ამ მოსაზრებას ადასტურებს, ამიტომ არაბული ანბანის მწკრივის უპირველესი რიგი უეჭველად რიცხვ-ნიშნების ანბანს უნდა ჰქონდეს დაცული.

ინდური ანბანის მწკრივი კი ყველა სხვა ენების ანბანების მწკრივისაგან არსებითად განსხვავდება. ძველი სემური მწკრივის მაგიერ ინდურ მწკრივს პირველად ხმოვნებისა და ინდურში ხმოვნებად მიჩნეული ბგერების გამოხატველი ასოები მიუძღვიან და მხოლოდ შემდეგ თანხმოვანთა ნიშნები მისდევენ. ამასთანავე 34 თანხმოვნის ასოებიც, ბგერათა წარმოშობისდა მიხედვით 5—5 კოსაგან შექმდგარ 7 ჯგუფად არიან დანაწილებული: ჯერ 5 ხორხისმიერი ნიშანია, შემდეგ 5 სასისძიერი, მერმე 5 ცერებრალი, 5 კბილისმიერი, 5 ბაგისმიერი, 5 ნახევარხმოვანი, 3 სისინა სიბილანტი და სულ ბოლოს 1 მშვინავრ თანხმოვნის ასოა. ცხადია, რომ ანბანის ასოების ბგერათა ბუნების მიხედვით მწკრივად ასე დალაგება თავდაპირველი მოვლენა არ შეიძლება იყოს, არამედ მერმინდელი გრამატიკოსების შეგნებული მუშაობის ნაყოფია, რადგან ფონეტიკური პრინციპის ცოდნა და მით ხელმძღვანელობის უნარი დამწერლობის განვითარების უძველეს ხანაში შეუძლებელია რომელსამე ერს ჰქონოდა. ამ გარემოებასვე ამ ასოების სახელებიც ამჟღავნებს, რომელთაგანი არც ერთი ძველი სემურისაგან მომდინარეობის გამოამყვანებელი არა ჩანს.

ფინიკიურისაგან წარმომდგარ ბერძნული დამწერლობის ანბანს, როგორც აღნიშნული იყო, ასოთა სახელებთან ერთად ასოთა მწკრივიც თავიდან მოყოლებული ტაუ-მდე ძველი სემურივე აქვს დატოვებული, ხოლო დანართი, წმინდა ბერძნული ბგერების გამოხატველი ასოები ფ, ქ, მს და მ გრძელი, ე. წ. ომევა, ანუ დიდი ონი, მწკრივის ბოლოშია დართული. ბერძნული ანბანისაგან წარმომდგარ დამწერლობათა უმრავლესობას დედა-ანბანის მწკრივი აქვს დაცული, მაგრამ რამდენსამე დამწერლობას განსხვავებული და სრულეობით თავისებური მწკრივიც გააჩნია ისევე, როგორც ასოთა სახელებიც შეცვლილი აქვს.

კოპტურმა დამწერლობამ ბერძნული ანბანის 25 ნიშნის შეთვისებასთან ერთად ასოთა ოდნავ შეცვლილი ბერძნული სახელებიც (მაგ. ალფა, ვიდა, ვამპა, რალდა, ეა და სხვა) და თვით ასოთა რიგობითი მწკრივიც თითქმის უცვლელად შეინარჩუნა. მაგრამ 7 დამატებით, ძველი ეგვიპტურიდან აღებული ასოთა სახელები ნამდვილი ეგვიპტურია: შ—შეა, ჭ—ჭეა, ხ—ხეა, ჰ—ჰორი, ჯ—ჯანჯა, ჩ—ჩიმა და ტი—დი.

იზიხდა მიუხედავად, რომ ლათინური ანბანი ბერძნულისაგან არის წარმომდგარი, ასოების ლათინური სახელები მაინც ბერძნული არ არის, არამედ ყოველივე მათგანის სახელი, თუ ხმოვნია, მხოლოდ ამ ხმოვნისაგან შედგება, ხოლო თუ თანხმოვანია, მის ბგერისა და წინამავალ, ან მომდევნო ხმოვნისაგან არის ნაწარმოები, მაგ. ა, ხე, ხე, დე, ე, ეფ, იუ და სხვა. ლათინურ ანბანს ბერძნულიდან შეთვისებული მხოლოდ სამი სახელი ზეტ, იოდ და უპსიონ აქვს თითქმის უცვლელად დატოვებული. ასოთა შემომოყვანილი სახელები (ა, ხე, ხე, დე და სხვა.) თავდაპირველად არ უნდა იყოს და მერძინდელ გრამატიკოსთა ბგერათათვის შეგნებული სახელების ნაყოფს უნდა წარმოადგენდეს. ბერძნული სახელების ამგვარად შეცვლისათვის იმ გარემოებასაც უნდა შეეწყო ხელი, რომ ლათინურს ზოგიერთი ბერძნული ბგერების შესატყვისობა გააჩნდა, სამაგიეროდ კი ორი ისეთი ბგერა ჰქონდა რომლისათვისაც ბერძნულ ანბანში შესაფერისი ნიშნები არ იყო და ამიტომ ლათინური ანბანი რამოდენიმე ბერძნულისაგან განსხვავებული ნიშნით უნდა ყოფილიყო შევსებული. დას. ევროპის სხვადასხვა ერთად დამწერლობას, რომელიც კი ლათინურისაგან არის წარმომდგარი, ლათინური ანბანის ასოთა სახელებიცა და მწკრივიც დაცული აქვს.

ეთრუსკებს თავიანთი ანბანის მწკრივის წერა ჰყვარებიათ და თიხის კურკლებზე დაფხაჭნილი ეთრუსკული ანბანი ბლომდაა ნაპოვნი. იქიდან ირკვევა, რომ ეთრუსკული ანბანის მწკრივი ბერძნული და ლათინური ანბანების მწკრივისაგან განსხვავებული ყოფილა.

ვ უ ლ ფ ი ლ ა ს ა გ ა ნ შედგენილი გუთური ანბანის რიგობითი მწკრივი IX საუკ. ხელნაწერებში მოიპოვება და იქიდან ირკვევა, რომ იგი ბერძნულისა და ლათინური ანბანების მწკრივების რიგისაგან განსხვავდება. გუთური ანბანის მწკრივი სახელდობრ ასე ყოფილა დალაგებული: ა, ს, მ, ფ, ე, ი, ჯ, ხ, ჭ, ი, კ, ს, მ; ი, ჯ, უ, პ, რ, ს, ტ, ვ, ი, ხ, ი, უ, მ.

რუნული ანბანი 24 ნიშანს შეიცავს, რომელთა სახელები სრულად დაცული არ არის. მისი რიგობითი მწკრივიც ბერძნულ-ლათინური მწკრივის რიგისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება ისე, რომ ანბანი ასე იწყება: ი, ა, პ, ა, რ, კ და სხვ. ამიტომ რუნულ ანბანს Fupark—ჭუპარკ-საც უწოდებენ.

დასასრულ **გლაგოლიცის ანბანი** 40 ასოს, ხოლო **კარილლური ანბანი** 43 ასოს შეიცავს, რომელთაგან პირველს 21, ხოლო მეორეს კი 24 ნიშანი ბერძნული ანბანიდან აქვს ნასესხები. ამისდა მიუხედავად ასოთა სახელები ძველი სლავური ანბანისათვის ბერძნულიდან კი არ არის შეთვისებული, არამედ თითოეული ასოს სახელად ნამდვილი სლავური სიტყვაა მოძებნილი, მაგ. ა—აზ, ბ—ბუკი, ვ—ვედი, გ—გლაგოლ, დ—დობრო და სხვაც ამის მსგავსად.

ძველი სლავური ენის ბგერითი შედგენილობის თავისებურება და სიუხვე ასოთა ბერძნულზე გაცილებით მეტ რიცხვს თხოვლობდა. ამ ნამდვილი სლავური ბგერებისათვის განსაკუთრებული ნიშნების შედგენა იყო საჭირო. ანიდან (ახიდან) მოყოლებული ტარამდის (ტერადლო-მდის) ძველი სლავური ანბანის ნწყკრივი, მცირეოდენი გამონაკლისის გარდა, ბერძნული ანბანის ნწყკრივს იმეორებდა, შემდეგ კი უკვე 17 სპეციფიკური სლავური ბგერების ნიშნები და მათი სახელებია მოთავსებული, მაგ. ჰერა, ო, შა, შჩა, ცი, ჩერე, ეერ, ეერი და სხვა.

ანბანთა ასოების სახელებისა და ნწყკრივების ზემომოყვანილი მიმოხილვიდან ცხადი ხდება, რომ ყველა ძველ დამწერლობას თავისი დედა ანბანის ნწყკრივი დაკარგული აქვს და ნხოლოდ შედარებით მერმინდელ დამწერლობათა ანბანებშია, ან ძველი დამწერლობის მერმინდელ ხანაშია ნწყკრივის წინანდელი რიგი, ამა თუ იმ თვალსაზრისით, შეგნებულად შეცვლილი. ასოთა სახელების შეგნებული შეცვლა მერმინდელი ყოფილა.

ქართული და სომხური ანბანები. ქართული ანბანი, XI საუკ. ქართველი ისტორიკოსის, ლეონტი მროველის ცნობით თითქოს ფარნავაზ მეფისაგან, ე. ი. რამდენიმე საუკუნით ქრისტეს უწინარეს იყოს შემოღებული.

სომეხთა ისტორიკოსის ფსევდო-კორჯნის ცნობით კი სომხური ქართული და ალბანური ანბანები თითქოს ნესრობს ანუ მაშთოცს გამოეგონოს. თუ პირველი ავტორის ცნობა, ვითარცა ზღაპრულად ქცეულ პიროვნებასთან დაკავშირებული, მეცნიერებისათვის რეალურად დასაყრდნობს არაფერს შეიცავს, მეორე ავტორის ცნობაც სწორი არ არის, რადგან მერმინდელ ტენდენციურ ჩანართს წარმოადგენს. კორჯნის სახელით დაწერილ მაშთოცმესრობის ცხოვრების თავდაპირველ რედაქციაში მესრობ—მაშთოცი მხოლოდ სომხური ანბანის გამოგონებლად არის გამოყვანილი და არც ქართული და არც ალბანური ანბანების მისგან გამოგონებაზე იქ არაფერი წერებულა.

მაშთოცისაგან სომხურის გარდა ქართული ანბანის გამოგონების შესახებ ცნობა პირველად VII საუკ. დამდეგის ძეგლში გვხვდება და საფიქრებელია, რომ პირველად VI საუკ. დამდეგს არის შეთხზული იმავე ტენდენციური მიზნით, რომლითაც ვრიგოლ განმანათლებელი სომეხთა და ქართველთა და ალბანელთა განმანათლებლად აქციეს. რაკი წინათ კორჯნის ნაშრომი თანამედროვის მიერ დაწერილ ძეგლად იყო მიჩნეული და ყველანი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ეს ნაწარმოები პირვანდელი სახით და უცვლელად არის დაცული, ამიტომ ზოგიერთნი მკვლევარნი ფიქრობდნენ, რომ ქართული ანბანი პართლაც მესრობის შედგენილი იყო, ისინიც კი, რომელთაც ქართული ანბანის, სომხურთან შედარებით, უფრო ძველი თვისებები არ გამოჰპარვიათ (მაგ. ფრ. მკლერი). ვისაც ქართ. და სომხ. ასოების მოხაზულობის განსხვავება შეუწინეგია, ისინი ქართული ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობილობის აზრს იცავდნენ. რაკი ისტორიული თხზულებების დახმარებით ქართ. და სომხ. ანბანების წარმოშობის სადატორობისა და ხნიერების გამორკვევა შეუძლებელია, ამიტომ ამ საკითხის გადასაწყვეტად ასოთა მოხაზულობისა, სახელებისა და ნწყკრივის ანალიზით მოპოვებული შედეგები უნდა იყოს გამოყენებული.

ჯერჯერობით ქართული დამწერლობის უძველესი ძეგლი, რომლის დათარიღებაც შეიძლება, VI საუკ. დამდგვის ახლო ხანისაა. სომხ. დამწერლობის ასეთივე ძეგლები VI ს-იდანვე იწყება. მაგრამ ამ წარწერების ქართული და სომხური ასოების მრგვლოვანი მოხაზულობა სრულებით ჩაჰონაკეთილია და ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ ქართ. და სომხ. ანბანები საუკუნეებით იმაზე უწინარეს უნდა იყოს გაჩენილი, ვიდრე ფსევდო-კორჯნის ნაშრომშია აღნიშნული. ამავე ძეგლების ქართ. და სომხ. შესატყვისი ასოების მოხაზულობა, ორიოდგზვარდა, ერთმანეთისაგან იმდენად თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან, რომ ამ ორი ანბანის ერთი და იმავე პირისაგან შედგენილობის ცნობას სრულებით დაუფერებლად ხდის. ამასთანავე ქართული ასოების მოხაზულობას სემური ასოების სახე სომხურზე გაცილებით ძველი აქვს დაცული. ამის გამო ქართ. და სომხ. ანბანები ერთმანეთისაგან ქრონოლოგიურადაც უნდა სხვადასხვა ხანას ეკუთვნოდნენ. სომხ. და ქართ. ანბანების ასოთა რიგობითი წყკრივიც ერთმანეთისაგან არსებითად განსხვავდება. ქართულ ანბანს თავიდან მოყოლებული 23 ასომდე ასოთა იგივე თანმიმდევრობა აქვს დაცული, რომელიც უძველეს სემურსა და ბერძნულ ანბანთა მწყკრივეში იყო, ხოლო შემდეგ ქართული ენისათვის დამახასიათებელი ბგერების ვამონხატველი ასოებია მიმატებული. ეს დანართი ასოები შესაძლებელია ერთად და ერთ დროს არ იყოს მწყკრივეში შეყვანილი, არამედ რამდენიმე წყებად: ჯერ ღ და ყ, შემდეგ სისინა და შიშინა წინა ენისმიერ ბგერათა ნ ასოსაგან შემდგარი ჯგუფი შ, ზ, ც, ძ, წ და ქ, რომელიც საგულისხმო ენათმეცნიერული დაკვირვებით არის შედგენილი. როგორც ანბანის მწყკრივის ისტორიის ზოგადნა მიმოხილვამ დაგვიჩვენა ძველ დამწერლობათა ანბანებში ყველგან მწყკრივის ასეთი წესია დაცული და დედანბანის მწყკრივის ბოლოში დანართი ასოები აქვს მიმატებული.

სომხური ანბანის მწყკრივეში კი სომხურისათვის დამახასიათებელი ბგერების ასოები მთელი მწყკრივის სხვადასხვა ადგილას არის ჩასმული. ასეთი მოვლენა, ძველი მწყკრივის რიგობითი დალაგების წესის შეკვლა, მერმინდელ მოვლენაა და, როგორც დავრწმუნდით, არაბულში მწყკრივის დალაგების დროს ასოთა მოხაზულობის მსგავსება იყო საუფძვლად მიღებული, ინდურში კი ფონეტიკური პრინციპით უხელმძღვანელიათ. არც ერთი ამ პრინციპთან სომხური ანბანის მწყკრივეში არა ჩანს და დანართი ასოები სრულებით უსისტემოდ ჩართულის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაინც და მაინც ჯერ-ჯერობით სრულებით გაუგებარია, თუ რა მოსაზრებით უხელმძღვანელებით სომხური ანბანის მწყკრივის შემდგენელთ, როდესაც სომხურისათვის დამახასიათებელი ასოები ამა თუ იმ ადგილას ჩაურთავეთ. მაგრამ, რა მოსაზრებითაც არ უნდა ეხელმძღვანელათ, მაინც ცხადია, რომ სომხური ანბანის მწყკრივი მერმინდელ შემდგენილი უნდა იყოს. ქართული და სომხური ანბანები რომ ერთი და იმავე პირის შედგენილი ყოფილიყო, უეკველია, ასოთა მწყკრივიც ერთნაირი იქნებოდა. დასასრულ, ქართული და სომხური ანბანი რომ შეუძლებელია არამცთუ ერთი და იმავე პირის, არამედ ერთი და იმავე წარმოშობილობისა იყვეს, ასოთა სახელებითაც მტკიცდება. ასოთა სახელების წემომოყვანილი ზოგადი მიმოხილვიდან ჩანს, რომ ახალ დამწერლობასა და ანბანს თავისი დედა-ანბან-

ინის სახელები უმეტესად დაცული ჰქონია და აქვს საუკუნეთა განმავლობაში. იშვიათი შემთხვევაა რომ სახელები შეცვლილი იყოს და ასეთი შემთხვევებიც მერმინდელი მოვლენაა და გრამატიკოს-მწიგნობართა შეგნებული შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენს. ქართული და სომხური ანბანები რომ ერთი და იმავე წყაროდან და ერთსა და იმავე დროს იყოს შედგენილი, მით უმეტეს ერთი და იმავე პირის, მესრობ-მაშტოცის შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენდეს, სომხური და ქართული ანბანების ასოების სახელები შექვევლია ერთი და იგივე, ანდა ოდნავ განსხვავებული იქნებოდა. ნამდვილად კი ასოთა სახელების შესადარებლად რომ ყოველ ქართულ სახელს გვერდით სომხური სახელი მოვუსვათ, ამ მხრივ ასეთ ვითარება წარმოგვიდგება: ქართ.: ან-ს უდრის სომხ. აბბ, ბან-ს = ბენ, გან-ს = გიმ, დონ-ს = და, ენ-ს = ეჩ, ვინ-ს = ვევ, ზენ-ს = ზა, ტე-ს = ე, თან-ს = გთ, ინ-ს = ინ, კან-ს = კენ, ლას-ს = ლჯნ, მან-ს = მენ, ნარ-ს = ნუ, გე-ს = გი, ონ-ს = უო, პარ-ს = პე, ჟან-ს = ჟე, რაე-ს = რე, სან-ს = სე, ტარ-ს = ტჯნ, ვე-ს = ვნ, ფარ-ს = ფჯრ, ქან-ს = ქე, ლან-ს = ლატ (ძველად), ლატ (მერმინდელი და თანაშედროვე გამოთქმით), ყარ-ი სომხურს არა აქვს, შინ-ს = შა, ზინს-ს = ზა, ცან-ს = ცო, ძილ-ს = ძა, წილ-ს = წა, ქარ-ს = ქა, ხან-ს = ხე, ჯარ-ი სომხურს არა აქვს, ჯან-ს = ჯე და ჰაე-ს = ჰო.

ქართული ანბანის 36 ასოს და სომხური ანბანის 34 ასოს სახელებიდან მხოლოდ ინ-ის ასოს სახელია ქართულში და სომხურში ერთი და იგივე. ერთი ასოს ჟე-ს სომხური სახელი მხოლოდ ბოლოკიდური ე-ს უქონლობათ განსხვავდება, სამი ასოს, ბან-ისა, კან-ისა და მან-ის სახელები სომხურში ქართულისაგან მხოლოდ თავის ე ხმოვნით განსხვავდებიან და იქ ბენ, კენ და მენ-ი ეწოდებათ. დასასრულ, ერთი ასოს ფარ-ის სახელსაც სხვა, სახელდობრ, ჯ ხმოვანი აქვს და ფჯრ-ი ჰქვია. ამნაირად, ქართული და სომხური ასოების ერთი და იგივე და მსგავსი სახელების საერთო რიცხვი 6-ზე მეტი არ არის, დანარჩენი 30 ასოს სახელი ქართულსა და სომხურს განსხვავებული აქვს. ქართული და სომხური ანბანების შემდგენელი რომ მართლაც ერთი და იგივე პირი, მესრობ-მაშტოცი ყოფილიყო, ასოების ყველა სახელები, შექვევლია, ერთი და იგივე, ან მსგავსი იქნებოდა.

ანბანის ასოების ქართული და სხვა ერთა სახელებს ერთმანეთთან შედარება შემდეგ გარემოებას ამჟღავნებს. ძველ სემურ ანბანებში მხოლოდ 4 ასოს (ზაან, ნუნ, გაან და შინ) სახელი ბოლოვდება ნ ბგერით. ბერძნულს არც ერთი ამ სახელთაგანისათვის ეს ბოლოკიდური თანხმოვანი არ შეუენარჩუნებია, საერთოდ ასოს არც ერთი სახელი არ გააჩნია, რომელიც ნ ბგერით თავდებოდეს. დაცულია მხოლოდ ერთი ცნობა, რომ მარტო დორიელნი უძველეს ხანაში ხ (სიგმა) ასოს სან-ს უწოდებდნენ. ბერძნულში ეს ერთადერთი ასო იყო ძველად, რომელიც ნ ბგერით თავდებოდა. ამას გარდა სემურსა და ბერძნულ ანბანებს არც ერთი ასო არ მოეპოვებათ, რომლის სახელიც რ ბგერით ბოლოვდებოდეს. სომხურში 7 ასოს (ბენ, ინ, კენ, ლჯნ, მენ, ტჯნ და ვნ) სახელს ბოლოში ნ ბგერა ახლავს და 7 ასოს სახელი (ე, პე, ჟე, რე, ქე და სე) ე ხმოვნით თავდება. სულ სხვა ვითარებაა ქართულ ანბანში: 36 ასოდან 21 ასოს სახელი ნ თანხმოვნით ბოლოვდება. დანარჩენი

15 ასოდან შეიღეს (ნარ, პარ, ტარ, ფარ, ყარ, კარ და ჯარ) სახელი რ ბგე-
რით თავედება, 4 ასოს ბოლოში ე ხმოვანი აქვს (აიე, რაე, ჯე და ჰაე). ორბ
ასოს სახელი (ძილ და წილ) ბოლოში ლ თანხმოვნის მქონებელია. თუ სემური
ანბანის 4 ასოს სახელს ბოლოში ნ ბგერა აქვს, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ამ
ასოების აღმნიშვნელი აკროფონიული სიტყვები სწორედ ამ თანხმოვნით თავდე-
ბოდა. ქართულ ანბანში ამ 4 ასოს სახელიდან ბოლოკიდური ნ მარტო ორს და
(ზენ-სა და შინ-ს) შერჩა, ნუნ-ს კი ნარ-ი ეწოდა. სამაგიეროდ ქართული ანბან-
ის 19 სხვა ასოს სახელს ბოლოში ნ ბგერა ახლავს. რაკი არც ერთი ამ სა-
ხელთაგანი ქართული სიტყვა არ არის ამიტომ სრულებით ცხადია, რომ ამ
19 სახელის ბოლოკიდური ნ და ჯ ასოს რ ხელოვნურად უნდა იყოს გაჩენი-
ლი. მაგრამ ამ ბგერათა გაჩენასაც თავისი მიზეზი უნდა ჰქონოდა, თუ ეს
პროცესი შეუგნებლად, სტიქიურად გაჩნდა, ანდა გარკვეული მიზანი ყოფი-
ლიყო დასახული, თუ ეს მოვლენა შეგნებული დამსგავსების ნაყოფი იყო.

შესაძლებელია, ასოთა ბოლოკიდური ბგერების ზემოაღნიშნული დამსგავ-
სება, რომელიც, რა თქმა უნდა, შედარებით მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს,
მწკრივის ხშირი ხპარების შედეგს წარმოადგენდეს. ამის ანალოგიური მოვლენა
ბერძნულში გვაქვს, სადაც ასოთა სახელებში ა და ბ დაბოლოვება ხელოვნურად
გაჩენილი ჩანს, მაგრამ 21 ასოსათვის ნ-ბოლოკიდურიანი და ჯ ასოსთვის
რ-ბოლოკიდურიანი, 4 ასოსთვის ე-ბოლოკიდურიანი და 2 ასოსთვის
ლ-ბოლოკიდურიანი სახელების შექმნის მიზეზი ეგების მწკრივის ხპარების
მარტო ხანგრძლივობა კი არ იყოს, არამედ ანბანის მწკრივის სახელების
გართიმულობისადმი მიდრეკილების, ანდა შეგნებული განზრახვის გამოამატელა-
ნებელიც იყოს. უკანასკნელ შემთხვევაში მიზნად სახელების დახსოვების გაად-
ვილება უნდა ვიგულისხმოთ. მაგრამ უმიზეზოდ მაინც ნ-ბოლოკიდურიანი სა-
ხელების ასეთი არაჩვეულებრივი, სიმრავლე ძნელი წარმოსადგენელია, რადგან
გაუგებარია, თუ რატომ არის, რომ ასოთა სხვადასხვა ბოლოკიდურიანი სა-
ხელები სხვა ბგერას კი არა, არამედ სწორედ ნ თანხმოვანს დამსგავსენ?
საეჭვოა, რომ ასოების ქართული სახელების ბოლოკიდურ ბგერად ნ-ს ქცევა
სემური ანბანის იმ ოთხი ასოს (ზაან, ნუნ, ჯან და შინ-ის) ზეგავლენის
შედეგი იყოს, რადგან მათგან, ქართ. მწკრივში მხოლოდ ორია შეთვისებული,
ნუნ კი ნარ-ად არის შეცვლილი და ამას გარდა ზენს მწკრივში მე-7, შინ-ს კი
27-ე ადგილი უკავია, ნ-ბოლოკიდურიანი სახელები კი ქართულში პირვე-
ლი ასოდანვე (ან) იწყება. ამიტომ უფრო საფიქრებელია, რომ ეს პროექტი
პირველი ასოს სახელადანვე უნდა მომდინარეობდეს. უძველეს სემურში ამ
ასოს ნ ლ დ ე კ ე - ს გამოკვლევისდა თანახმად, სახელად უნდა ალფ ჰქონოდა
და აბაშურში ამ ასოს სწორედ ალფ-ი ეწოდება. ქართულში ლ-ს ნ-დ ხშირი
შენაცვლების ძალით ალფ-ი ანფ-ად იქცეოდა და ბოლოკიდური ფ-ს დროთა
განმავლობაში ჩამოცილების შემდგომ პირველი ასოს სახელად ან-ი გახდებოდა.

ამავე პროცესის წყალობით სემურ დალუტ, ანუ, როგორც ნ ლ დ ე კ ე
ფიქრობდა, დელუ შესაძლებელია ჯერ დანტ-ად, ხოლო ტ-ს დაკარგვის
შემდგომ და ა-ს ო-დ შენაცვლებათ იყოს ქართ. დონ-იც გაჩენილი. საგუ

ლისხმობა, რომ აბაშურ-ეთიოპურ ანბანშიც სემური დაღეფ-ი დაღ-ად არის ქცეული, ე. ი. აქაც ლ ბგერა ნ-დ არის შენაცვლებული.

ასეთივე მ-სა და ლ-ს ნ-დ ჩვეულებრივი შენაცვლების გზით უნდა იყოს სემური გამილ-ისაგან ქართული გან-ი გაჩენილი. მე-7 ასოს, როგორც ცნობილია, სემურშიც ნ-ბოლოკიდურიანი სახელი ჰქონდა და ზაან-ის ეწოდებოდა. საგულისხმოა, რომ ასურულ ანბანს ამ ასოს სახელად ზაან-ის გარდა, ზუნ-იც აქვს, ე. ი. სწორედ ისევე, როგორც ქართულში ვხვდებით. დანარჩენ ასოთა სახელების ბოლოკიდური ბგერები შესაძლებელია ზოგის პროგრესიული, ზოგის რეგრესიული ასიმილაციის წყალობით იყოს შეცვლილი.

სონხური ასოების ა-ს სახელს ააბ-ს, გ-ს—გიმ-ს, დ-ს—და-ს, ვ-ს—ვევ-ს, ზ-ს—ზა-ს და რ-ს—რე-ს ამ თანხმონების ძველი სემური სახელების პირვანდელი სახე, ერთ შემთხვევაში (ვევ) მთლიანად აქვს შერჩენილი, უმეტესად კი ან მისი პირველი ნაწილის შენარჩუნებით, ანდა ბოლოკიდური ბგერის, თუ მარცვლის ჩამოცილებით შედარებით კარგად აქვს დაცული (ააბ—ალფ-ისაგან, გიმ—გიმ-ელისაგან, და—დაღეფ-ისაგან, ვევ—ვევი-ისაგან, ზა—ზაან-ისაგან და რე—რეშ-ისაგან არის წარმომდგარი). საგულისხმოა, რომ ასოთა ეს სახელები ბერძნული სახელებისაგან კი არა, არამედ სემურისაგან არის წარმომდგარი. რ ასოს სომხური სახელები (ბუნ, ინ, კენ, მენ, ჰი და ფჯრ) ქართული სახელების მსგავსია, ხოლო ისეთი სომხური ბგერების ასოების სახელები, როგორცაა შა, ჩა, ცო, ძა, წა და ჰა, სახელების მარცვლოვან პრინციპზეა დამყარებული და თანხმონებისა და სმოვნის კომბინაციას წარმოადგენს, ა შემთხვევაში ა და მხოლოდ ერთში თ ხმოვანია ნახმარი.

სანამ სერაბიტის წარწერათა თარიღი და მნიშვნელობა გამოირკვეოდა, ზოგიერთი ქართული ასოს მოხაზულობის ნიშანდობლივი თვისების სათანადო შეფასება და ანბანის ხნიერების გამოსარკვევად ჯეროვანად გამოყენება არ შეიძლებოდა. ეხლა მდგომარეობა ამ მხრივაც გაუმჯობესდა. წინათ ასოთა მოხაზულობის მხრით ყველაზე საყურადღებოდ უძველესი ხანის ასომთავრული ბანი იყო მისახნევი, რომელსაც VII ს-მდე თავი შეკრული ჰქონდა, ეხლა კი ირკვევა, რომ ზოგიერთ ასოს ბანზე უფრო ძველი მოხაზულობა აქვს დაცული. მაგ., საფიქრებელი იყო, რომ ასომთავრული ანი უძველესი სემურ-მოაბური (მეშას) წარწერის ალფის მსგავსი მოხაზულობისაგან უნდა ყოფილიყო წარმომდგარი, ეხლა კი ცხადი შეიქნა რომ ქართულ ამ ასოს ამაზე საუკუნეებით უწინარესი დამწერლობის ასოს მოხაზულობა ჰქონია დაცული. სერაბატის წარწერათა ანბანის ალფის თავისი დედა-დამწერლობის ეგვიპტურის შესატყვისი ასოს რქიანი ხარის თავის მოხაზულობა ჰქონია, რაც სრულებით ბუნებრივად არის, რადგან სირიულად ალფეი ხარისა ნიშნავს. ქართული ანის მრგვალი მოხაზულობა და კიდურებ-აწეული ზევითი განივი ხაზი უსწორედ ხარის რქიანი თავის მოხაზულობას წარმოადგენს და ამ ასოს თავდაპირველი ნაკვთი მას მოაბურ-ფინიკიური ალფის მოხაზულობაზე გაცილებით უკეთ აქვს დაცული. ამნაირადვე, თუ წინათ ასომთავრული დონის მოხაზულობის შესადარებლად სემურსა და ბერძნულ დამწერლობაში დაცული

სამკუთხედის მავკარა ასოს მქუა არ გვქონდა-რა და ამ სამკუთხედიანი ასოს თხემი ან არსებული გასწვრივი ხაზი საბაური დამწერლობის დაღეტ-ს გარდა არსად ჩანდა და ამის გამო ამ ასოს მხარ-მარცხნივი მდებარეობისდა მიხედ-ვით საფიქრებელი იყო, რომ მასთან შედარებით ქართული ასო ასწვრივ იქნა ამართული, სერაბიტის ანბანმა ცხად-ყო, რომ პირიქით ქართულ ასომთავ-რულ კუთხოვან დონს თავისი ასწვრივი მდებარეობით, მოყვანილობით, უყე-ლობითა და ზეეთი განივი ხაზით ამ ასოს უძველესი, ეგვიპტური და სერაბიტის დამწერლობით დადასტურებული, სახე სემურ-ბერძნულზე უკეთე-სად ჰქონია შენახული. იგივე უნდა ითქვას ასომთავრული თან-ის შესახებაც, რომლის პირვანდელი მოხაზულობა ამ ასოს სემურ და ბერძნულ მოხაზუ-ლობასთან კი არ უნდა იყოს შედარებული, არამედ სერაბიტის ანბანის თე-თან. ასეთი შედარება ცხად-ყოფს, რომ ქართული თან-ის სწორედ სერაბი-ტის ოდნავ შეცვლილ მოხაზულობას იცავს, ნხოლოდ მთელი ასოს ტანი მხარ-მარცხნივი მდებარეობის მაგიერ მხარ-მარჯვნივ არის მობრუნებული. პირიქით ასომთავრული თავშეკრული ზანი სერაბიტის დამწერლობის, ისევე როგორც ბერძნულის შესატყვისი ასოების მოხაზულობისაგან განსხვავდება და ნხოლოდ სემური დამწერლობის უძველესი ხანის ასოს მიემსგავსება. ფრიად საყურადღებო გარემოებაა აგრეთვე, რომ ქართული ანბანის მწკრივს იმავე მეექვსე ადგილას, სადაც სემურში და უძველეს ბერძნულში, ნხოლოდ VI ს-ში ქ. წ., იყო მოთავსებული, ვინ-ი აქვს დატული.

ზემოაღნიშნული ყველა ფაქტები ცხად-ყოფენ, რომ შეუძლებელია ქართ. ანბანი ბერძნულისაგანაც ყოფილიყო წარმოშობილი, არამედ, რომ ის სემური დამწერლობის უძველეს ხანასთან უნდა იყოს დაკავშირებული და ბევრ ასოებს ძველის-ძველი მოხაზულობა საუკუნეთა განმავლობაში საკმაო კარგად დაუცავს. ქართ. ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობის აზრს ბერძნული და ქართ. ასოებას ზოგადი მდებარეობაც ელობება წინ. ქართულ ასოთა უმეტესობა უძველესი სემურის მსგავსად მხარ-მარცხნივ არის მიბრუნებული, იმავე ბერძ. ასოებს კი მხარ-მარჯვნივი მდებარეობა აქვთ. ცნობილია, რომ ხმოვნებისათვის ასოების შემოღება ბერძნულის ღვაწლად და წვლილად ითვლება დამწერლობაში, თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი ამ აზრს არ იზიარებს. ხმოვნების ანბანის მწკრივის რიგობითი დალაგებულობის იგი-ვეობა აფიქრებინებს ადამიანს, რომ ქართ. ანბანსაც ამ ასოების ხმოვნების აღსანიშნავად გამოყენების აზრი შესაძლებელია ბერძნული ანბანის მიბადვით ჰქონდეს შეგნებული. ეგების ეს ასეც ყოფილყო კიდევაც, მაგრამ ქართ. და ბერძნ. ა, ვ და ჯ ასოების მოხაზულობა ერთმანეთისაგან იმდენად განსხვავ-დება, რომ ამ ქართ. ნიშნების მოხაზულობა ბერძნულთან არ შეიძლება იყოს დაკავშირებული. მაშასადამე, შესაძლებელია აქ ნხოლოდ ხმოვნებისათვის ამ ასოების გამოყენების დედააზრი იყოს ბერძნული ანბანიდან შეთვისებული. ყველა გარემოებათა და დაკვირვებათა მიხედვით, უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ, თუმცა ქ. შ. V—VI სს-ზე უწინარესი ქართული დამწერლობის ძეგლები ჯერ ცნობილი არ არის, მაგრამ ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს, რო-მელიც ალბათ საქართველოში აქამომდე სისტემური არქეოლოგიური კვლე-

ვაძიებისა და გათხრილობის უქონლობით უნდა აიხსნებოდეს. თავისდა-
თავად კი ქართული დამწერლობა და ანბანი, ზემოაღნიშნულ მოსაზრებათა და
ფაქტების ძალით, ძველი, წარმართობის დროინდელი ჩანს და მომავალში
აწ ცნობილზე გაცილებით უფრო უწინარესი ხანის ძეგლების აღმოჩენაა მო-
სალოდნელი. სომხურ ანბანის ასოთა მოხაზულობასა და მეტადრე მწკრივის
ისეთი ნიშანდობლივი თვისება არა აქვს, რომ ამისდა მიხედვით მისი გაჩენის
ხანის გამოკვლევა შეიძლებოდეს, მაგრამ ზოგადად შესაძლებელია ითქვას,
რომ სომხური ანბანიც გაცილებით უფრო ხნიერია, ვიდრე ფსევდო-კორუნს
აქვს აღნიშნული.

ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა

- Sethe. Der Ursprung des Alphabets. *Nachricht. d. Gött. Ges. d. Wissensch.*,
1916 წ., 2. Heft.
A. Gardiner, Der ägyptische Ursprung des semitischen Alphabets. *ZDMG.*,
N. F. II, 1923 წ.
Lehman Haupt, Zur Herkunft des Alphabets. *ZDMG.*, 73., 1919 წ.
Bühler, Indische Palaeographie (Grundriss der indo-arischen Philologie u.
Altetumskunde I, 1896.
ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური ხასიტორია მწერლობა, წიგნი I, თბ., 1935 წ..
Nöldeke, Beiträge z. Semit. Sprachwissensch. 1904.
Hans Jensen, Geschichte der Schrift.
Moritz, Arch. Schrift., *Encyclop. des Islam* I.

ბ. ა ს მ

ასო ეწოდება დამწერლობის მქონებელი ენის მეტყველების ცალკეული
ბგერის გამომხატველ ნიშანს: ამისდა მიხედვით ყოველ ენას იმდენი ასო
აქვს, რამდენი ბგერაც გააჩნია. ბგერის გამომხატველი ნიშნის აღბეჭდვას
გამოსახვა ჰქვია. თითოეულ ამ ნიშანთაგანს თავისი მოხაზულობა აქვს,
რომლითაც სხვებისაგან განსხვავდება. ასოს ასეთ მოხაზულობას მთლიანად
ასოს ტანი ეწოდება. ასოთა შორის განსხვავება უმთავრესად თითოეული-
მათგანის მოყვანილობაზეა დამყარებული, მაგრამ სიგრძესა და სივრცესაც
აქვს მნიშვნელობა. თუმცა ყოველი ასო ჩვეულებრივ ერთ მთლიან ნიშანს
წარმოადგენს, მაგრამ, რაკი თითოეული ნიშანი დანარჩენებისაგან უნდა უეჭვე-
ლად განსხვავებული იყოს, ამიტომ ასოთა მოხაზულობის ნაწილებს არჩევენ,
რომელთაც ასოთა ნაწილები ეწოდება. მაგრამ მოხაზულობის მხრით ასოთა
შორის თვალსაჩინო განსხვავების გარდა, მსგავსებაც არსებობს, ანუ უფრო
ზედმიწევნით რომ ითქვას, ასობს, ისეთ ნაწილებს გარდა, რომლებითაც და-
ნარჩენ ასოთაგან განირჩევიან, მსგავსი ნაწილებიც აქვთ. ასოთა იმ ნაწი-
ლებს, რომელნიც სხვებისაგან სხვაობენ დამახასიათებელი, მთავარი, არსე-
ბითი, ანდა ნიშანდობლივი ნაწილები ეწოდება, დანარჩენ ნაწილებს კი
არა-არსებობსა და უმნიშვნელოს ეძახიან.

ასოები მოხაზულობით ერთმანეთისაგან ტოლმეტობითაც განირჩევიან: ასოთა სიმალლისა და ტოლმეტობის გასარჩევად და საზომად დამწერლობათამცოდნეობაში (იხ. ¹) ანუ პალეოგრაფიაში წერის ორ-ხაზოვან და ოთხ-ხაზოვან ბადეს ხმარობენ. ზოგი ასოები, როგორც მაგ. ა, თ, ი, ო ერთი ზომისა და ორ ხაზს შუა თავსდება. ზოგი ასოების ტანი კი ორ ხაზში ვერ თავსდება, არამედ ზოგს, როგორც მაგ. ბ, ზ, მ, ნ-ს და სხვ. ზედა ნაწილიც აქვს, ზოგს—ქვედა ნაწილიც, როგორც მაგ.: გ, დ, ე, ვ და სხვ. დასასრულ, რამდენსამე ასოს ქვედაცა და ზედა ნაწილიც გააჩნია, მაგ.: ქ, წ, და კ-ს. ამისდა მიხედვით, ასოს ტანს სამი ნაწილი აქვს. ზედა ტანი, შუა ტანი და ქვედა ტანი. ამას გარდა ასოს თავი და ბოლოც და კიდურებიც მოეპოვება. აგებულების თვალსაზრისით განხილული ასოთა ნაკვეთი, ან ასწვრივი ხაზისაგან შედგება, როგორც მაგ.: ქ, ჳ, ს; რომელსაც ან ერთი, ან ორივე მხრიდან, ან ზევით, ან შუაში, ან ქვევით, ან განივი ხაზი, ან პირშეკრული, თუ პირგახსნილი წრე, ან ნახევარწრე ერთვის ხოლმე, მაგ.: ბ, ე, ზ, მ, ნ, მ, ი-ს და სხვა. ასწვრივ ხაზს ასოს ბუნი ანუ ზრო ეწოდება. ასოს ქვედა ტანის პირშეკრულ წრეს მუცელს ეძახიან. (ასოს დაწერილობასთან დაკავშირებულ სხვა საკითხებზე დამწერლობის ქვეშე¹).

---

¹ ენციკლოპედიური ლექსიკონის ცალკე სტატიაზე მიათითებს ავტორი (რედ.).

დამატება მეორე

ახლანდელმოქმედი უკვე აღსანიშნავი ქართული ხელნაწილები და მათი მნიშვნელობა მესწავლელისათვის

(წინასწარი მოხსენება¹ ნიმუშების დართვით)

I.

ქარვა ხანია, რაც გამოცდილებამ დამარწმუნა, რომ ქართული ისტორიული და ფილოლოგიური მეცნიერებისათვის მტკიცე საფუძვლის შესაქმნელად ეგრეთ წოდებულ დამხმარე სამეცნიერო დარგების, ქართული ებიოგრაფიკა-პალეოგრაფიისა, დიპლომატიკისა, ქრონოლოგიისა, და ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის შესწავლა და შექმნა იყო აუცილებელი. ამიტომ უკანასკნელი წლების განმავლობაში, მეტადრე კი მას შემდგომ, რაც ჩვენი უნივერსიტეტი დაარსდა, ამ ქართული სამეცნიერო დარგების სისტემატურს შესწავლას ვანდომებდი დროს.

ეს შესწავლა საუნივერსიტეტო კურსების სახით ჩამოყალიბდა, რომელსაც ამ რამდენიმე წლის განმავლობაში ვუკითხავდი ჩვენ სტუდენტ-ისტორიკოსებს. ებიოგრაფიკა-პალეოგრაფიისა, დიპლომატიკისა და ნუმისმატიკის შესახებ გამოკვლევა უკვე იმდენადაა დამთავრებული, რომ დასაბეჭდადაც შუადაა.

ამ დამხმარე სამეცნიერო დარგების შესწავლის დროს ბევრი საყურადღებო საკითხები წამოიჭრა და ზოგიერთი გადაწყდა კიდეც. ზოგი საკითხის გაღრმავებულმა დაკვირვებამ ისეთი შესაძლებლობა წარმოშვა, რომლის შესახებ წინათ ქართველს მეცნიერს მხოლოდ ოცნება შეეძლო. დღევანდელი ჩემი მოხსენება ეხება სწორედ ერთ ისეთს აღმოჩენას, რომელიც ქართული პალეოგრაფიის მეთოდური შესწავლის შედეგი გახლავთ.

ქართული პალეოგრაფიის შესწავლის დროს, როდესაც ერთი მხრით ქართული დამწერლობის ისტორიულმა განვითარებამ, მეორე მხრით სხვა ერთა დამწერლობასთან შედარებითმა ანალიზმა მაფიქრებინა, რომ ქართული ასომთავრული ბანი თავშეკრული უნდა ყოფილიყო, მე პროფ. ალ. დიდებულ იძებს ვთხოვე ბოლნისის სიონის წარწერის ნეგატივი გაეძლიერებინა, რომ მქრთალად გამოსული ადგილები და ასოების მოხაზულობა და-

¹ მოხსენებული იყო საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებაზე 1923 წ. 10 თებერვალს და ოდნავ შევსებული იბეჭდება.

ბეჭდვის დროს მკაფიოდ გამოსულიყო. ჩემს ხელში მყოფ წარწერის დანა-
ბეჭდში ის ადგილი, სადაც ასო ბანი გვხვდება, ისე გარკვევით არ ჩანდა,
რომ ამ პალეოგრაფიული თვალსაზრისით დიდმნიშვნელოვანი საკითხის უეჭ-
ველი გადაწყვეტა შესაძლებელი ყოფილიყო.

რადგან მცხეთის ჯვარის ეკლესიის VII საუკ. წარწერის ბანს თავი
ოდნაუ აქვს ვახსნილი, ამიტომ სავულისხმო იყო, თუ როგორი მოხაზულობა
ჰქონდა ამ ასოს ბოლნისის სიონის წარწერაში. რომელიც მცხეთის ჯვარის
წარწერაზე უფრო ძველი ძეგლის შთაბეჭდილებას ახდენდა.

პროფ. ალ. დიდებულისძემ თავისი განსაკუთრებული ღონეობით ამ
წარწერის ნეგატივი მართლაც ისე გააძლიერა, რომ დანაბეჭდზე ის
ადგილიც, სადაც ასო ბანი იყო, სრული სიმკაფიოთ გამოჩნდა¹, და ბანი
მართლაც, როგორც მისი მოხაზულობის ისტორიული განვითარებისა და სხვა
ერთა უძველეს პალეოგრაფიულ ძეგლებთან შედარებით მოსალოდნელი იყო,
თავშეკრული აღმოჩნდა.

ამ გარემოებამ ბოლნისის სიონის საკუთრების საარქმლის შემოთი
წარწერის პირველსაზრისხოვანი მნიშვნელობა პალეოგრაფიული თვალსაზრი-
სითა და მისი ქრონოლოგიური სიძველე სრული უეჭველობით ცხად-ყო.

მაგრამ რომ ახლად გამორკვეული პალეოგრაფიული დაკვირვება უცი-
ლობელ დებულებად შექმნილიყო, ყველა ცნობილს თარიღიანსა, თუ ქრონო-
ლოგიურად განსაზღვრულ წარწერებსა და ხელნაწერებს გადაშინჯვა დაუ-
წყე- გამოიკვება, რომ თავშეკრული ბანი მართლაც მეშვიდე საუკუნიდან მო-
ყოლებული აქეთ უკვე აღარ გვხვდება. მაშასადამე: ცხადი ხდებოდა, რომ
ბოლნისის სიონის წარწერა თავისი შემოაღნიშნული პალეოგრაფიული თვი-
სებით ყოველ ეჭვს გარეშე VII საუკუნეზე უწინარესი უნდა ყოფილიყო. მე
შაინც ვშიშობდი; შეცდომა არ მომსვლოდა და ისეთ ძეგლებს ვეძებდი კიდევ
ვადასაშინჯავად, რომელიც X საუკუნეზე ადრინდელი უნდა ყოფილიყო.

II.

ამ ეჭვში და ძიებაში მყოფს ერთი ქართულ-ებრაული პალიმფსესტის
ორი ფურცელი მომაგონდა, რომლის ფოტოტიპური სურათი ჩემ სტუდენტ-
ობის დროს მქონდა ნანახი. ამ ნაწყვეტების დამწერლობის დიადი გარე-
განი სახე იმ დროიდან მოყოლებული გულსა და მებსიერებაში მქონდა ჩარ-
წინილი და ესლა, როდესაც ყოველს უძველესს, X საუკუნეზე უწინარესს,
ქველს ჩემთვის მნიშვნელობა ჰქონდა, გადაწყვეტიტ გამეშინჯა და მენახა, თუ
თა იყო იქ დაწერილი და განსაკუთებით, როგორ იწერებოდა იქ ის ასო
ბანი, რომლის მოხაზულობის ესოდენ დიდი მნიშვნელობა ქართული პალი-
გრაფიისათვის ცხადი გახდა.

ეს ის პალიმფსესტი იყო, რომლის ფოტოგრაფიული სურათი 1897 წ.
მათხულში მაშინ პრიც-დოცენტად მყოფს და აწ პროფ. და აკად. ნ. შარის
მოუვიდა ფოსტით.

¹ პროფ. ალფ. დიდებულისძეს ამისთვის დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ამ ოქსფორდის ბოდლეიანის ბიბლიოთეკიდან დრო ა. ნეფბაუერი ხა მიერ გამოგზავნილი ეტრატის ცალ-ცალკე ფურცლის — პალიმფსესტის ფოტოგრაფიულ სურათში ტექსტი წერილი ასოებით ებრაულად, ხოლო გარდ-გარდმო მიმართულებით მსხვილი ასომთავრული ანბანით ქართულად ნაწერი აღმოჩნდა. უეჭველია, ეს ორი ფურცელი ნ. მარს ინგლისიდან ქართული ტექსტის წასაკითხავად ჰქონდა გამოგზავნილი. მაგრამ ამ ორ ნაწყვეტს მან, როგორც ეტყობა, ყურადღება არ მიაქცია, ან იქნებ იმიტომ, რომ პრივ-დოცენტის (აწ აკადემიკოსის) პ. კ. კოკოვცოვის პირველი აზრის მსგავსად ძირითად ნაწერად ებრაული მიიჩნია, ქართული კე მერმინდელად და უმნიშვნელოდ ცნო, ან იქნებ პალიმფსესტის წაკითხვის სიძნელის გამო. ასე იყო თუ ისე, ამ ორი ნაჭერი ეტრატის ფოტოგრაფიული სურათი ნ. მარსა გადასცა ებრაული ტექსტის წასაკითხავად პ. კოკოვცოვს. პრივ-დოც. კოკოვცოვმა ჯერ ამ პალიმფსესტის თავდაპირველ ტექსტად ფოტოტიპიური სურათების მიხედვით ებრაული სცნო („еврейского текста, как кажется, насколько можно судить по фототипиям, первоначально в рукописи“).

მიღებული ნაწერების შესწავლამ ცნობილი რუსი ჰებრაისტი დაარწმუნა, რომ ხელთ იერუსალემის თაღმუდის ნაწყვეტები ჰქონდა, რომელიც თხზულებისაც მანამდის მხოლოდ უვარგისი ხელნაწერები არსებობდა. პ. კოკოვცოვმა პალეოგრაფიული ნიშნებით ფრაგმენტები XI საუკ. დამლევის ნაწერად და ამის გამო თაღმუდურ ხელნაწერთა შორის უძველესს ძეგლად ცნო.

ამგვარი დასკვნის შემდგომ ის შეუდგა მიღებული პალიმფსესტების ნაწერის წაკითხვას და 1899 წ. ტექსტი გამოკვლევითურთ გამოაქვეყნა კიდეც¹. მაგრამ შემდეგ, როდესაც თავისი გამოკვლევა უკვე დაბეჭდილი ჰქონდა, მან პალიმფსესტის მდგომარეობით გამოწვეულ ტექნიკურ მოსაზრებათა გამოთავდაპირველი აზრი შეიცვალა და საგანგებოდ დართულ დამატებაში ქართული სამართლიანად ებრაულზე უძველესად და პირვანდელად აღიარა².

ეს თხზულება თვით პ. კოკოვცოვისაგან, რომელთანაც მე უნივერსიტეტში ასურულსა ვსწავლობდი, ცალკე ამონაბეჭდად მივიღე. თუმცა ჩემს უნივერსიტეტში სწავლის დროს ქართული ენის კათედრის წარმომადგენელი პროფესორი იყო, მაგრამ ლექციები თითქმის სრულებით არ იკითხებოდა და 1899 წ., როდესაც მე უკვე უკანასკნელ კურსზე ვიყავი, ასომთავრული დამწერლობიანი ძეგლების წაკითხვას მიჩვეული არ ვიყავი. ეხლაც კარგად მაგონდება, რამდენად ძნელი იყო ჩემთვის მაშინ ამ პალიმფსესტის გარჩევა. თითო-ოროლა ასოს გარდა, როგორც მახსოვს, რამდენიმე წინადადების, ან სიტყვის ერთად ამოკითხვა გადაუღახავი დაბრკოლება აღმოჩნდა. პრივ-დოც. კოკოვცოვს თავის დანართში ქართული ტექსტის დროის შესახებ ვითარება არა სპეციალისტს, რასაკვირველია, მხოლოდ იმის თქმა შეეძლო, რომ იგი

¹ Еще один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда: *Записки Востока* Отд. Русск. Арх. Общ., XI, 83. 195—205.

² Дополнение к статье „Еще один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда“, *ibid.*, 83. 413.

ებრაულზე აღრინდელი უნდა ყოფილიყო¹, ე. ი. XI ს-ზე უწინარესი. მაგრამ სახელდობრ რა დროისა იყო იგი, ეს გაუგებარი იყო ჩემთვისაც. ის გარემოება, რომ პრიგ.-დოც. ნ. მარმა არავითარი ყურადღება არ მიაქცია, მატიქრებინებდა, რომ ეს ორი ნაწყვეტი ქართული მწერლობისათვის ალბათ უმნიშვნელო უნდა ყოფილიყო, და შემდეგშიც მათი წაკითხვა აღარ მიცდია. მაგრამ ამ პალიმფსესტის ასოთა დიადი მოხაზულობა მაინც გონებაში მქონდა ჩარჩენილი.

ეხლა, როდესაც ქართული დამწერლობის ყოველს უძველეს ძეგლს ჩემთვის მნიშვნელობა ჰქონდა, მისი გასინჯვა და წაკითხვა გადავწყვიტე. თუმცა პროფ. პ. კოკოვცოვის მიერ მოცემული ცალკე გადმონაბეჭდი მთელ ჩემ წიგნთსაცავთან ერთად 1917 წლის დამლევს დაიღუპა, მაგრამ ჩვენი უნივერსიტეტის წიგნთსაცავს საბედნიეროდ პეტერბურგის საარქეოლოგიო საზოგადოების გამოცემის მთელი სერია აქვს და ამის იმედი მქონდა, რომ ჩემთვის საჭირო ფოტოტიპიებს ვიპოვიდი.

მართლაც წარსული 1922 წლის დეკემბრის დამლევს პროფ. პ. კოკოვცოვის წერილს მივაგენი. საკმარისი იყო შინ ამ ორი ფოტოტიპური ფურცლის გაშინჯვას შევდგომოდი, რომ პირველივე დაკვირვებიდან ამ ძეგლის უალრესი მნიშვნელობა ცხადი გამსდარიყო: ასოები „უ“ და „ზ“ თავშეკრული იყო ყველგან. ქართული პალეოგრაფიის შესწავლის დროს კი უკვე გამორკვეული მქონდა წარწერებისა და ხელნაწერების მიხედვით, რომ ამგვარი მოხაზულობის „უ“ და „ზ“ მხოლოდ VII — VIII სს. იხმარებოდა. ამის გამო ცხადი შეიქმნა ჩემთვის, რომ ოქსფორდის ეტრატის ნაწყვეტები VII — VIII საუკუნისა მაინც უნდა ყოფილიყვნენ. ამ ჩემთვის სრულებით მოულოდნელო ვარემოების გამორკვევის შემდგომ ძვირფასი პალიმფსესტის კითხვას გულდასმით შევუდეგი და ეხლა უკვე განსაკუთრებით ბანს ვეძებდი. პირველსავე ფურცელზე, მარჯვნიით სვეტის მე-9 და 10 სტრიქონებში ორჯერვე „ბ“ სრულებით გარკვევით თავშეკრული იყო, ენაც გასაოცარი სიძველის მომასწავებელი გამოდგა. ამ აღმოჩენისაგან გამოწვეული სიხარულისა და მღელვარებისაგან მუშაობა აღარ შემეძლო.

ცხადი გახდა ჩემთვის, რომ თვალწინ ქართული დამწერლობისა და ენის უძველესი ძეგლი მედგა. აქამომდე LX საუკუნეზე უწინარესა არც ერთი ქართული ხელნაწერი არ იყო ცნობილი და ეხლა ერთბაშად სამი საუკუნით უფრო აღრინდელი ძეგლის ნაწყვეტები გამოჩნდა! მღელვარებისაგან ცოტა ხნით შეწყვეტილი მუშაობის განახლების დროს ვცდილობდი დავრწმუნებულიყავ, რომ თვალი არ მატყუებდა და შეცდომა და მოჩვენება არ იყო ის, რასაც ვკითხულობდი.

სრული სიფრთხილით წარმოებულმა პალიმფსესტის გულდასმით წაშლილი ქართული ტექსტის ამოკითხვამ და დაწერილის ენის საგულისხმო თუმცა განმაცვიფრებელმა, მაგრამ შორეულ წარსულში მოსალოდნელმა თვისებებმა დამარწმუნეს, რომ პირველი დაკვირვება მცდარი არ იყო და ამ ნაწყვეტების

¹ იხ. Дополнение к статье „Еще один рукописный фрагмент Персалимского Талмуда“. ЗВРАО, XI, 83- 413.

როგორც დამწერლობის პალეოგრაფიული, ისევე თვით ნაწარმოების ენისნიშნები მათ სიძველეს ცხად-ყოფდნენ სრული უეჭველობით. რამდენჯერაც კი არ გადავიკითხავდი ამ ორი ეტრატის ნაჭრის ფოტოტიპიას, ეს რწმენა უფრო და უფრო მიძლიერდებოდა. ჩემი სიხარული გაორკეცებული იყო, როდესაც გამოვარკვიე, რომ ამ ნაწყვეტებში შენახული გეჰონდა დაბადების ტექსტი, სახელდობრ იერემიას XVII, 26—XVIII, 8.

უკვე უეჭველი იყო, რომ ბოდლეიანის წიგნთსაცავში ქართული დამწერლობისა და ენის ჯერ-ჯერობით მაინც უძველესად მისაჩნევი ძეგლის ორი ნაწყვეტი ინახებოდა. კერძოდ პეტერბურგში წინათაც მოსულა ამბავი, რომ ინგლისში, იქნებ იმავე ოქსფორდშივე, ქართული პალიმფსესტების ნაწყვეტები უნდა ყოფილიყო, რადგან მათ შორისაც შესაძლებელია ზოგიერთი ამავე დროისა და მნიშვნელობის გამომდგარყო, ამიტომ უკვე გადაწყვეტილი მჭონდა ოქსფორდის წიგნთსაცავისათვის მიმელოცა, რომ ის უძველესი ქართული ხელნაწერის ორი ნაწყვეტის მფლობელი იყო, და თანაც შეთხოვა ამავე ხასიათის ქართული ასომთავრულით ნაწერი პალიმფსესტების ფოტოგრაფიული სურათები გამოეგზავნათ. მაგრამ შემდეგ გადაწყვიტე, რომ ჯერ აქ, საქართველოს დედაქალაქში, დაცული პალიმფსესტები გადამეშინჯა და გამოემერკვია, თუ აქ რალა დროის ძეგლები იყო შენახული.

III.

ჩვენი უნივერსიტეტის მუზეუმში რომ ბ. მოსე ჯანაშვილმა ვადმო-მილაგა პალიმფსესტები, პირველი ორი ხელნაწერი ნუსხა ხუცურითა აღმოჩნ-და და ჩემთვის ამჟამად საყურადღებო არ იყო. მაგრამ საკმარისი იყო მე-სამე ხელნაწერი გადამეშალა, რომ მშვენიერ ასომთავრულად ნაწერ გადარ-ჩენილს ტექსტში ოქსფორდის პალიმფსესტივით საყურადღებო ძეგლის მო-ლოდინი აღმძვროდა. მისი სწრაფი გადაფურცვლის დროს იმავე უკვე კარგად გამორკვეულს პალეოგრაფიულსა და ლინგვისტურს თვისებებს ვეძებდი: თავ-შეკრულ ბანსა, ყარსა და ჯიეს და მეორე პირის სუბიექტურსა და მესამე პირის ობიექტურს თავსართებს. ხელნაწერის გადაშინჯვის დროს ყველა ეს ნიშნები უძველესს, შემდეგ გადარეცხილს, ტექსტში აღმოჩნდა და ამგვარად ცხადი შეიქმნა, რომ ეს ხელნაწერიც ქართული დამწერლობისა და მწერლობის უძველეს ძეგლად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული. მეოთხე და მეხუთე ხელნა-წერი-პალიმფსესტებიც იმგვარივე თვისებებისანი აღმოჩნდნენ და დაახლოვებით იმავე დროისა უნდა ყოფილიყვნენ, როდესაც ოქსფორდის პალიმფსესტი უნდა იყოს დაწერილი. ამ გზით ცხადი შეიქმნა, რომ ჩვენ ამ მხრივ ოქსფორდზე გაცილებით უფრო ბედნიერი და მდიდრები ვართ და უკვე 2000 გვერდამდე უძველესი ქართული ძეგლების პალიმფსესტები გვაქვს. ქართული პალიმფსეს-ტების ამგვარი მნიშვნელობის გამორკვევის შედეგომ საქართველოს საისტო-რიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის კატალოგში პალიმფსესტებად მოხსენებული ხელნაწერების გაშინჯვაც აუცილებელი გახდა. ქართველთა შო-რის წ. კ. გ. საზოგადოების წიგნთსაცავის კატალოგი მოკლე ცნობებს შეი-ცავს და იქ თვით ყველა ეტრატის ხელნაწერების დათვალიერება იყო საჭირო,

რისთვისაც განსაკუთრებული მუშაობა უნდა მოწყობილიყო. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების 30-მდე გადაშინჯულ ხელნაწერ-პალიმფსესტთა შორის თუმცა ბევრი საყურადღებო აღმოჩნდა, ზოგი ენის მხრით და ზოგი ჭიდეუ პალეოგრაფიულად, მაგრამ ისეთი, რა დროისა და თვისებებისასაც ვეძებდი, არ ჩანდა. უკვე გადაწყვეტილი მქონდა, რომ ამ საზოგადოების ხელნაწერთა შორის ძებნა უნაყოფო უნდა ყოფილიყო. რომ მუხეუმის გამგის თანაშემწემ ირ. სონღულაშვილმა შემატყობინა სასიხარულო ამბავი ჩემთვის საყურადღებო ხელნაწერ-პალიმფსესტის აღმოჩენის შესახებ. ამ ხელნაწერის გადაშინჯვამ მისი ცნობის სრული სიმართლე დაადასტურა¹. ამგვარად, ჩემ ხელში უკვე ოთხი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის ხელნაწერი იყო. ამ უხვმა და მშვენიერმა სამკალმა ახლად აღმოჩენილი პალიმფსესტების უფრო ზედმიწევნითი დათარიღება და ყოველმხრივი შესწავლა აუცილებელი გახდა.

ჩემ მიერ დამხადებული ქართული პალეოგრაფია რომ გამოქვეყნებული იყოს², ან იმედი მქონდეს, რომ მისი ახლო მომავალში გამოცემა მოხერხდებოდეს, მე შემეძლო სიტყვა მოკლედ მომეჭრა. მაგრამ ესლანდელ პირობებში ამგვარი იმედი ვგონებ ამაო უნდა იყოს და ამის გამო იძულებული ვარ ჯერ VI.—VII სს. უთარილო ძეგლების დათარიღების მეთოდოლოგიას შევებო, ხოლო შემდეგ ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერების ქრონოლოგიურს განსაზღვრას შევუდგე.

იმ ფრიად დიდი მნიშვნელობის გამო, რომელიც უთარილო წერილობათი ნაშთების ქრონოლოგიური განსაზღვრისათვის მათს პალეოგრაფიულს თვისებებსა აქვს, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიქცეული ყოფილიყო პალეოგრაფიული ნიშნების თვალსაზრისით ძირითადად მისაჩნევი ძეგლებისათვის. ამგვარ ძეგლებად უძველესთა შორის უეჭველია ბოლნისის სიონის კონქის სარკმლის თავზე ასომთავრული ამობორცვილი დამწერლობით გამოყვანილი წარწერა და მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ქანდაკებათა ჩაჭრილი წარწერები უნდა ჩაითვალოს³. მაგრამ არც ერთი ამ ძირითადად მისაჩნევი წარწერათაგანი დათარიღებული არ არის, ან, უკეთ რომ ვთქვათ, ამჟამად მაინც არც ერთს თარიღები არ უჩანს. ამის გამო თუ ჩვენ ვესურს, რომ პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით დათარიღების მეთოდი შექმნისამებრ შეუმცდარი გამოდგეს, სწორედ ბოლნისისა და მცხეთის ჯვარის წარწერები უნდა გვქონდეს საკმაო ზედმიწევნილობით დათარიღებული.

IV.

ბოლნისის სიონის სარკმლის თავზე გამოკვეთილ წარწერაში ნათქვამია: ქქ დ თ ეპ[ის]კოპო[ს]ი კრებულითურთ... შეიწყალენ და მ[შ]რომელთა ამას

¹ უნივერსიტეტისა და საისტორიო საზოგადოების მუხეუმების სათავეში მდგომთ, პატივეცემულთ მ. ჯანაშვილსა, ს. გორგაძესა და ირ. სონღულაშვილს დახმარებისათვის გულითადად მადლობას მოვახსენებ.

² ამ წარწერების შესახებ იხ. პროფ. აკ. შანიძის „ნაშთები მესამე პირის ობიექტ. პროფ. კმარებისა კმოვნების წინ ქართულ ხმნებში“, „უნივერსიტ. მოამბის“ ამავე [II] №-ში, გვ. 276—279, სადაც ამ წარწერების შესახები მწერლობაა დასახელებული.

* ივ. ჯავახიშვილის წინამდებარე გამოკვლევა დაიბეჭდა 1923 წელს, ხოლო შიხი „ქართული პალეოგრაფია“ — 1926 წელს. რ ე დ.

ეკლესიასა შინა შეხეწიე-ო. ვინ არის ეს დავით ეპისკოპოსი, აქ ნათქვამი არ არის, მაგრამ უეჭველია იგი ბოლნელი ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო.

ის შესთხოვს ქრისტეს, რომ მშრომელთა ამ ეკლესიაში, ალბათ მომუშავეთ, შეეწიოს. თითონ დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი კრებულთურთ, როგორც ეტყობა. მათ ჯგუფს არ ეკუთვნის, არც ისა ჩანს, რომ აღმაშენებელი იყოს. წარწერის შინაარსი თითქოს უფრო უკვე არსებულს საყდარში მუშაობას (ეკლესიასა შინა) გულისხმობს, ეგების გასამშვენებლად ნაწარმოებს. მაინცდამაინც ქართლის მოქცევის მატრიანეს გარკვევით აქვს ნათქვამი, თუ ვინ იყო ბოლნისის ეკლესიის აღმაშენებელი. მას სახელდობრ უწერია: «მეფობდა ბაკურ ძე თრდატიანი და მთავარ-ეპისკოპოსი იყო ელია: და ამან აღაშენა ეკლესია ბოლნისისა¹. მაშასადამე, ბოლნისის ეკლესიის აღმაშენებლად IX საუკ. შემატრიანეს ელია მთავარ-ეპისკოპოსი ჰყავდა მიჩნეული და არა დავით ეპისკოპოსი. მართალია, ქართველ ისტორიკოსთა შორის ამის შესახებ, როგორც ეტყობა, თანხმობა არ ყოფილა და XI საუკ. ისტორიკოსი ლეონტი მროველი ელიას მხოლოდ რუსთავისა და ნეკრესის ეკლესიების აღმშენებლად თვლის, ხოლო მისი სიტყვით «აღაშენა ეკლესია ბოლნისისა» ფარსმან მეფემ ელიას მოადგილის სუიზონის მთავარეპისკოპოსობის დროს², ქრონოლოგიურად ამ ორი ისტორიკოსის განსხვავებულ ცნობათა შორის მაინც მცირე მანძილია. თუმცა ამ ხანის ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური საკითხები ჯერ კიდევ ნაკლებად არის შესწავლილი, მაგრამ რადგან ფარსმანი V საუკ. დამდეგს მეფობდა³, ამიტომ ბოლნისის ეკლესიის თავდაპირველი აგების თარიღი, ისე როგორც ქართველ ისტორიკოსებს საქმის ვითარება წარმოდგენილი ჰქონიათ, დაახლოებით მაინც ირკვევა: სახელდობრ V საუკ. დასაწყისი უნდა ეიკულისხმოდ. ამგვარად, თითქმის ცხადი უნდა იყოს, რომ დავით ეპისკოპოსისმეორე ბოლნისის სიონის წარწერა ამ საყდრის თავდაპირველი აგების ამბვის მომთხრობელი ძეგლი არ უნდა იყოს. მაგრამ ამისდა მიუხედავად იგი მაინც ძალიან ძველია. სხვასაც რომ თავი დავანებოთ, მარტო ყ, ჯ და პეტადრე ბ ასოთა მოხაზულობა, იმგვარადვე როგორც თვით წარწერის ენა, უნებლიეთ გვაფიქრებინებს, რომ ბოლნისის ეს წარწერა ქართული მწერლობის ერთი უძველეს ძეგლიაგანი უნდა იყოს.

მაგრამ, რასაკვირველია, მარტო ეს საკმარისი არ არის და ქართული პალეოგრაფიის დებულებათა სიმტკიცისა და ეჭვმიუტანლობისათვის ამ წარწერის უფრო ზედმიწევნითი დათარიღება საჭირო. რაკი წარწერის ავტორი დავითი ბოლნისის ეპისკოპოსი ყოფილა, ეს ვარაუდობა საშუალებას გვაძლევს მისი მოღვაწეობის ხანა გამოვარკვიოთ.

იმ საეკლესიო კრების ძეგლისწერას, რომელიც კავად სპარსთა მეფის დროს ბაბგენ სომეხთა კათალიკოზისა და გაბრიელ ქართლისა კათალიკოზის მეთაურობითა და ორივე ეკლესიის წარმომადგენელთა თანადასწრებით მოხდა

¹ Ю. Такайшвили, Описание рукописей... II, 721.

² ცა მეფეთა *292, გვ. 115—116.

³ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 184.

ქალკიდონის კრების აღსარების უარსაყოფელად, ქართველ ეპისკოპოსთაგან სხვათა შორის ხელს აწერდა «დავით ეპისკოპოსი ბოლნისისა»¹. უნებლიეთ იბადება აზრი, რომ შესაძლებელია ეს სწორედ ის დავით ბოლნისის ეპისკოპოსი იყოს, რომელმაც ზემოაღნიშნული წარწერა ამოაპრევირა. რასაკვირველია, ბოლნელ ეპისკოპოსთა შორის დავითი შეიძლება სხვაც ყოფილიყო, და სრული უეჭველობით ბოლნისის წარწერის დავით ეპისკოპოსისა და სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე დავით ბოლნელის იგივეობის დამტკიცება ჯერჯერობით შეუძლებელია. მაგრამ თითქმის საუკუნე ნახევრის განმავლობაში მყოფ ცურტავის 11 ეპისკოპოსთა შორის მხოლოდ ორსა ჰქონია ერთი და იგივე სახელი და ისიც ერთიმეორისაგან ცოტად მაინც განსხვავებული, დოჰან და დოჰანე და მათ შორის არც ერთს დავითი არა ჰქმევია². სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე ქართველ ეპისკოპოსთაგანაც მარტო ორი ყოფილა სენნა და ორსავე იოსები ჰქმევიათ, თუ რომ აქ გადამწერის შეცდომა არ არის³.

ამგვარადვე ოთხი საუკუნის განმავლობაში მყოფ ქართველთა ეკლესიის მწყემსმთავართაგან, მრავალ მთავარ-ეპისკოპოს-კათალიკოზთა შორის, როგორც ქართლის მოქცევის მატეანის ცნობებიდან ჩანს, მხოლოდ სამოველის სახელი გვხვდება ხშირად, სახელდობრ—9-ჯერ, პეტრე და იოჰანე—3-ჯერ, იოველ, მიქაელ, არსენი, თავფაჩაგ, გიორგი და გრიგოლ—2-ჯერ, დანარჩენი სახელები, მათ შორის დავითიც, მარტო ერთხელ არის. ეს გარემოება გვიჩვენებს, რომ მწყემსმთავართა შორის მაშინდელ საქართველოში ერთგვარი სახელი ხშირი არ უნდა ყოფილიყო და კერძოდ დავითის სახელი უძველეს ხანაში ისე გავრცელებული არ ყოფილა, როგორც შემდეგში, როდესაც ბავრათიონთა დავით წინასწარმეტყველისა და მეფისაგან ჩამომავლობის რწმენა განმტკიცდა. ამის გაშო დავით ეპისკოპოსი შეიძლება მართლაც სომეხ-ქართველთა კრების დამსწრე დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი იყოს. თვით იმ კრების თარიღი, რომელზედაც სომეხთა და ქართველთა ეკლესიის წარმომადგენლებმა ქალკიდონის მოძღვრება უარყვეს, აბრაამ სომეხთა კათალიკოზის ეპისტოლეში დასახელებული არ არის⁴. მაგრამ რადგან 506 წ. დვინში მომხდარი კრების დროს სპარსეთის ქრისტიანების მიმართ დაწერილ წერილში ბაბგენ სომეხთა კათალიკოზი ქართველთა, სომეხთა, ალბანთა და ბერძნების სარწმუნოებრივ თანსიმობაზე ლაპარაკობს⁵, ამიტომ ალბანელ-ქართველ-სომეხთა შეერთებული საეკლესიო კრება ან 506 წ. ცოტა უწინარეს უნდა მომხდარიყო, ან, როგორც ერვანდ ტერ-მინასიანცი ამტკიცებს, იქნება თვით იმავე დვინის კრების დროსვე⁶.

¹ «*ზარქტ ნაქსიკიკო ნაქსიკო ზქრე ქეჭსიე*, გვ. 183, 2.

² *ზქრე ქეჭსიე*, 178.

³ იქვე, 182—183.

⁴ იქვე, 182—183.

⁵ იქვე, 43, 45 და 46¹.

⁶ იხ. *ზაკიე ხეცხეცაე მარაგრაქტინხეცე*, ეჩმიაძინი, 1908 წ., გვ. 65—70.

რაკი დავით ეპისკოპოსი სხვა ქართველებთან ერთად, ვითარცა ბოლნელი მღვდელმთავარი, ამ 505—508 წ. საეკლესიო კრების მონაწილე ყოფილა, ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ბოლნისის სიონის საკურთხევლის კონქის წარწერა უნდა ან V საუკ. დამლევეს, ან VI ს-ის დამდეგს ეკუთვნოდეს, მაინცდამაინც VI საუკუნის პირველ მეოთხედზე უგვიანესი არ უნდა იყოს¹.

V.

ბოლნისის სიონის წარწერის შემდგომ ქალი პალეოგრაფიის კანონების შესაქმნელად განსაკუთრებული მნიშვნელობა, როგორც აღნიშნული იყო, მცხეთის ჯვარის ქანდაკებათა წარწერებსა აქვთ, მეტადრე დემეტრისა, ადრნერისა და ქობულისას. მაგრამ არც ერთი ამათვანი დათარიღებული არ არის, უამისოდ კი მტკიცე დებულებების შექმნა შეუძლებელია.

ქართული საისტორიო წყაროები („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ჯუანშერი და სუმბატ დავითის ძე) ჯვარის ორივე ეკლესიის აგებას გვარამსა, სტეფანოსსა, დემეტრესსა, ადრნერსესა და სტეფანოს ადრნერსეს ძეს მიაწერენ². თუმცა არც ისტორიკოსთა მოთხრობაშია ქრონოლოგიური ცნობები, მაგრამ საქმის მიმდინარეობის მიხედვით მთელი ეს ამბავი VI საუკუნის დასასრულიდან მოყოლებული VII საუკუნის პირველ ნახევრამდეა ნაგულისხმევი.

ჩემ „ქალი ერის ისტორია“-ში უკვე აღნიშნული მქონდა, რომ ადრნერსე, ანუ ადარნასე მართლაც VII საუკუნის დამდეგის პოლიტიკურ მოღვაწეთა შორის გვხვდება: იგი იხსენიება იმ მიწერ-მოწერაში, რომელიც ქართველთა და სომეხთა შორის ყოფილა სარწმუნოებრივი უთანხმოებისა და კამათის გამო³. მოსე ცურტაველი ეპისკოპოსი სომხეთის კათალიკოზის მოადგილის ერთანესისადმი მიმართულს წერილში იხოულობდა, რომ ამ უკანასკნელს აღმოსავლეთ საქართველოს გავლენიან პირებთან მიეწერა ადრნერსესა, ვაჰანისა და ბუზრმიპრისათვის⁴. სომეხთა კათალიკოზის მოადგილე სწორედ ასეც მოქცეულა და კირიონ ქართლის კათალიკოზისადმი გაგზავნილი ეპისტოლე ამ სამი მთავრისადმისაც მიუმართია⁵. სუმბატ გურგანის მარზპანის ქართლის კათალიკოზისადმი გამოგზავნილი წერილიც კირიონის შემდგომ იხსენიებს „მთავართა ქვეყნისა თქვენისათა ადრნერსესა და ყოველთა

¹ პროფ. გ. ჩუბინაშვილი, ბოლნისის სიონის აგების თარიღად დაანღნებთ 503—523 წ. თვლის, მაგრამ აღნიშნული არა აქვს, თუ რა მოსაზრებით (Untersuchung zur Geschichte der georgischen Baukunst I. Erstes Heft, Kleine Kirche des Heiligen Kreuzes von Mzchetha, Tiflis 1921, გვ. 24). იმავე შრომაში, რომელიც დაბეჭდილია ქართულად „მოამბის“ ამავე ნომერში, ბოლნისის სიონი დასახელებულია უძველეს ტაძრად, მაგრამ მისი აღწერების თარიღი, ნაჩვენები არ არის: „მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი“, გვ. 45.

² E. Такашвили, Описание, II, 724—726; ჯუანშერი *410, 411, 414, 415, გვ. 193—197; სუმბატ, ცა ბაგრ. *572, გვ. 341—2.

³ I, 215.

⁴ იხილეთ *საქართველოს ისტორია და მისი მემკვიდრეობა* (ქვემოთ, 1933, 7-8).

⁵ იქვე, 138, 2.

შემუშავებული ქრონოლოგია შეესწორებინათ. მაგრამ თუ სტეფანოსისთვის ასე თუ ისე ნუმისმატიკური ცნობების გაპოყენება შეიძლებოდა და გამოყენებული იყო კიდეც, ადრნერსესთვის ამგვარი დასაყრდნობი საფუძველი, ზემოაღნიშნულის გარდა, რომელიც მისი მოღვაწეობის დასაწყისის დათარიღებას გვწველის, არ მოიპოვებოდა. უკვე ამ თარიღს უნდა ცხად-ეყო, რომ ვახუშტის ქრონოლოგია ურყევი არ იყო. პროფ. ვ. ჩუბინაშვილმა ვახუშტისაგან მიღებული ადრნერსეს ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტიონის შესწორებაც სცადა და ფიქრობდა, რომ სტეფანოს II გაერისმთავრებისათვის ვახუშტის დადებული თარიღი 639 წ. ოცი წლით უწინარეს, ანუ 620 წ. უნდა ვივლისხმნოთ. ამის საბუთად მას ქართლის მემატიანის ერთი ცნობა მოჰყავს, რომლის მიხედვითაც ჰერაკლე კეისრის საქართველოში შემოსვლის დროს ადრნერსეს მავიერ სტეფანოსია¹. მართლაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ სწორედ ასე გვისურათებს მაშინდელი საქმეების ვითარებას². მაგრამ მარტო ის გარემოება, რომ ამ მემატიანეს ჰერაკლე კეისრის თანამედროვედ სტეფანოს დიდი, ე. ი. I, მიაჩნია და არა მეორე, როგორც პროფ. ვ. ჩუბინაშვილი ფიქრობს³, ამ ცნობას საიქვოდ ხდის, მით უმეტეს, რომ უტყუარი საბუთის თანახმად 605—607 წწ. აღმოს. საქართველოს ერისმთავრად ადრნერსეა და არა სტეფანოსი. ცხადია, არც ქართლის მოქცევის შემდგენელს ჰქონია ნამდვილი ცნობები ამ პირთა მთავრობის დროის შესახებ და თავის თხზულებაში დაასლოებითი, იქნებ იმავე თანამედროვეობის მეთოდის საშუალებით, ხანის განსაზღვრის დროს შეცდომა მოსვლია. მისი ცნობა სანდო უნდა იყოს, როგორც ეტყობა, მხოლოდ მთავართა ურთიერთშორისი ნათესაობითი დამოკიდებულებისა და ჯვარის ეკლესიის აგების შესახებ.

ადრნერსე განთქმული მთავარი ყოფილა და მის მოღვაწეობაზე სხვაგანაც გვხვდება ცნობა, რომელიც მისი ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტიონის განსაზღვრას უფრო მტკიცე საფუძველით შეგვაძლებინებს. სომეხთა ისტორიკოს მოსე კალანკატუელს სახელდობრ აღნიშნული აქვს (რასაკვირველია, თავისი ერთ-ერთი უფრო ძველი წყაროს მიხედვით), რომ ალბანთა მთავარი ჯუანშირი სპარსელებთან ბრძოლის დროს დაჭრილი პირველი გამარჯვების შემდგომ ქართველთა საზღვრებში იმყოფებოდაო. იქ მასთან მოვიდა კაცი დიდად პატიოსანი, ამ ქვეყნის მმართველი ადრნერსე წთავარი, რომელსაც რომაელთა მეფობისაგან სამმაგი პატივი ჰქონდა. დაჭრილისადმი მოვლამზრუნველობის გარდა მან დაურღვეველი საზავო ურთიერთშორისი ხელშეკ-

¹ მცხეთის ჯვარას მცირე ტაძარი („თბილისის უნივერსიტეტის მთაბანე“ № 2), გვ. 58—61; Die Kleine Kirche des Heiligen Kreuzes von Mzchetha (Untersuchungen zur Gesch. d. georg. Baukunst. Erster Band. Erstes Heft. Tiflis 1921), გვ. 43—44, 46.

² იხ. Описание, II, 724 და 726.

³ უნდა აღვნიშნო, რომ იგი ადრნერსეს და სტეფანოს I თარიღებით ისე არ იყო დაინტერესებული, რამდენადაც გუარამისით (იხ. მისი ზემოდასახ. თხზულება, 44).

ანის შემდგომ ცხადი უნდა იყოს, რომ მოსე კალანკატუელის წყა-
რის ცნობა აღრნერსე ქართველთა მთავრის ბიზანტიის სამეფოდან სამმაგი
პატივით დაჯილდოვებულების შესახებ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ რადგან
ზპატოსობა მესამე საფეხური იყო ქვემოდან, ამიტომ აღრნერსეს ზპატოსობის
გარდა პროტოსპათარობა და სპათაროკანდიდატობაც უნდა ჰქონოდა, ე. ი.
მართლაც ერთბაშად სამი პატივის მქონებული ყოფილა.

ასეა თუ ისე მაინც, რაკი სომხურ წყაროში მოხსენებული აღრნერსე ქარ-
თველთა მთავარი ბიზანტიის სახელმწიფოს პატივით ყოფილა შემკული და
მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერებშიც იგი ზპატოსად, ე. ი. ბერძნული სა-
კარისკაცო პატივით შემკულად არის მოხსენებული, ამიტომ ქართული ეპიგ-
რაფიკული და სომხური საისტორიო წყაროს ცნობები ერთიმეორეს კარგად
უდგება.

რადგან აღრნერსე ერისმთავრის მოღვაწეობის დასაწყისის თარიღი და-
ახლოებით მაინც გამორკვეული გვაქვს, საჭიროა შემომოყვანილი ცნობის
ქრონოლოგიური განსაზღვრაც. თუმცა მოსე კალანკატუელს თარიღი ამ აღვი-
ლას დასახელებული არა აქვს, მაგრამ მოთხრობის მიმდინარეობის მიხედვით
ამ ამბის ქრონოლოგიურად გამორკვევა მაინც შეიძლება და თვით ავტორსაც
ნაგულისხმევი უნდა ჰქონდეს.

აღბანთა ისტორიაში სახელდობრ ნათქვამია, რომ იეზდიგერდ სპარსთა
შეფის ბატონობის მეექვსე თვეს ჯუანშირი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა¹.

აქ იეზდიგერდ III ივულისხმება; რომელიც 628—632 წ. განმავლობაში
სპარსეთში გამეფებული ანარქიის შემდგომ, როდესაც 12 შაჰი ავიდა და
ჩამოგდებულ-მოკლული იყო სპარსეთში, 632 წ. ერანის ბატონად იქნა არ-
ჩეული.

მაშასადამე, 632 წ. აღბანთა მთავარი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა
და არაბთა პირველ შემოსევის დროს ბრძოლაშიაც კი მონაწილეობას იღებ-
და². ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ 633 წ. ჯუანშირი სპარსეთში უნდა გვე-
გულებოდეს. მოსე კალანკატუელის ცნობებს თუ დაფუჯერებთ, ჯუანშირს
ვითომც 7 წელიწადი (*ყამს ხოქსი*) სპარსეთში არაბებთან ბრძოლაში უნდა
გაეტარებინოს³, ე. ი. თითქოს 642 წ.-მდე ირანში ყოფილიყოს. მაგრამ ეს
ძნელი დასაჯერებელია; რადგან 642 წ. იეზდიგერდ III არაბთაგან საბო-
ლოდ დამარცხდა და ასეთ პოლიტიკურ მდგომარეობაში, როდესაც სპარ-
სეთი უკვე განადგურებული იყო, ძნელი წარმოსადგენელია, რომ სპარსელებს
აღბანეთში ჯუანშირთან ბრძოლის უნარი და ხალისი ჰქონოდათ. ამიტომ
საფიქრებელია, რომ ამ აღვილას სომხურ ტექსტში თავდაპირველად 7 თვე
(*ყამს ხოქსი*) ეწერებოდა და გადამწერთაგან შემდეგ შეცდომით 7 წლად
(*ყამს ხოქსი*) იქცა.

თუ ჩვენი შესწორება სწორია, მაშინ აღბანთა მთავარი ჯუანშირი
633—4 წწ. უკვე თავის სამშობლოში უნდა ვიგულისხმოთ, სადაც იგი სპარ-

¹ *ყამს ხოქსი*, 201.

² 83, 201.

³ იქვე, 202.

სეთის დასუსტებითა და დაცემით გამხნეებულნი, უკვე თავის ბატონობის განსამტკიცებლად იბრძვის¹. რამდენადაც სომხური წყაროს სიტყვებიდანა ჩანს, სწორედ ამ ხანში, ე. ი. დაახლოებით 634—5 წწ. უნდა მომხდარიყო აღრნერსეს და ჯუჟანშირის ზემოხსენებული დაზავება და მოკავშირეობა. ამგვარად, უნდა დავასკვნათ, რომ 634 წ. აღრნერსე ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა.

მაშასადამე, მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ქანდაკება აღრნერსეს გამოსატყულების მქონებელი და მისი წარწერით შემკული 604-5 წ. — 634 წ. შუა უნდა ყოფილიყო გაკეთებული. მაგრამ ამ წარწერაში ამომჭრელი-მოქანდაკე აღრნერსეს ჰპატოსად იხსენიებს, ამისდა მიხედვით შეიძლებოდა ამ წარწერის ქრონოლოგიური განსაზღვრა უფრო ზედმიწევნითაც; აღრნერსეს გაპატოსების თარიღი რომ გვეცოდნოდა. ამ თვალსაზრისით იქნებ უმნიშვნელო არ იყოს ის გარემოება, რომ აღრნერსე 604—607 წწ. სომეხ-ქართველთა შორის ატეხილ საპაექრო მიწერ-მოწერაში ჰპატოსად არსად იხსენიება. აქედან შესაძლებელია ისეთ დასკვნას დასდგომოდა ადამიანი, რომ 607 წ. აღრნერსე ერისთავს ჰპატოსობის პატივი ბიზანტიის კეისრისაგან ჯერ მიღებული არ ჰქონდა, და ამის გამო მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერა 607 წ. უწინარესი არ უნდა ყოფილიყო და 608—634 წწ. შუა უნდა ეფიგულისხმობთ ამოჭრილად. მაგრამ რადგან მიწერ-მოწერაში აღრნერსე შეიძლება შემთხვევით არ იყოს ჰპატოსად აღნიშნული, ან იმიტომ რომ ჰპატოსობის მოხსენებას სავალდებულოდ არ სთვლიდნენ და მისი ერისმთავრობა უფრო საპატიო წოდებულებად მიაჩნდათ, ამიტომ, მეცნიერული სიფრთხილის გამო, თითქოს ემჯობინებოდა, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ იმით დავეკმაყოფილდეთ, რომ აღრნერსეს წარწერა VII საუკ. პირველ ნახევრისად მიგვეჩნია, ერთი გარემოება რომ გასათვალისწინებელი არ იყოს.

სომეხ-ქართველ კათალიკოზთა მიწერ-მოწერიდან ვიცით, რომ ამ დროს 605—7 წწ. აღმოსავლეთი საქართველო ისევ სპარსეთს ეკუთვნოდა. ამის შემდგომ, რასაკვირველია, აღრნერსე ერისმთავარს ბიზანტიის საპატიო წოდებულება არც შეიძლება რომ ჰქონოდა და სწორედ ამიტომაც არის, რომ მიწერ-მოწერაში მისი ჰპატოსობის ხსენებაც არ მოიპოვება. ეს გარემოება, მაშასადამე, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ 605—7 წწ. საბუთებში აღრნერსეს მარტო მთავრად მოხსენება და მისი ჰპატოსობის აღუნიშვნელობა შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს, არამედ მაშინდელ საქმეთა ეითარების ნამდვილ გამოსატყულებას უნდა წარმოადგენდეს.

თუ ეს მართალია, მაშინ ისიც ადვილი გამოსაცნობი გვექნება, თუ როდის შეიძლება, რომ აღრნერსე ერისმთავარს ჰპატოსობა მიეღო. ცხადია, ჰპატოსობა აღრნერსესთვის ჰერაკლე კეისარს უნდა მიეცა მაშინ, როდესაც მან აღმოსავლეთი საქართველო და თბილისი სპარსელებს გამოჰკლიჯა ხელიდან, ე. ი. 626 წ. ახლო ხანებში.

¹ იხ. *წიგნი სკიპანოვი*, გვ. 203—205.

მაშასადამე, ჯვარის ეკლესიის აღრნერსეს წარწერა დაახლოებით 626—634 წწ. უნდა ეკუთვნოდეს.

ეხლა მცხეთის ჯვარის ეკლესიის დანარჩენი წარწერებია ქრონოლოგიურად განსასაზღვრავი. ჯვარის ეკლესიის ნამდვილი აღმაშენებელი სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი და დემეტრე ჯპატოსი ძმები ყოფილან¹. მართალია, ეს საქმე გუარამ ერისთავს დაუწყია, მაგრამ მემატიანის სიტყვით მან მხოლოდ «დადვა საფუძველი პატიოსნისა ჯ^ა»², თვით შენობის აგებას კი სტეფანოს პატრიკიოსი შესდგომია. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი თავის ზემოხსენებულს თხზულებაში გვარამს პატარა ეკლესიის აღმაშენებლად სთვლის.

სტეფანოსის სახელით შემკული ვერცხლის ფულები, ერთი მხრით, ჰორმუზდ IV-ის (579—590) მეფობის უკანასკნელი წლის, 590 წ., ფულის მიმბაძველობას წარმოადგენს, მეორე მხრით—ხოსრო II-ის (590—628) ფულს მიაგავსო. ქართული ფულების უკანასკნელი მკვლევარი ე. პახომოვი ფულების ამ ორ ჯგუფს ორ სხვადასხვა მთავრის სტეფანოს I და მე-II-ის ფულებად სთვლის³. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი პახომოვის საბუთიანობას არღვევს და ფულების ორსავე ჯგუფს, ერთისა და იმავე მთავრის, სტეფანოს I-ისად ცნობს⁴. ასეა თუ ისე, სტეფანოს I, ფულების პირველი ჯგუფის ნიხედვით, 590—591 წ. ქართლის მთავრად შეიძლება ვიგულისხმოთ. ხოლო როგორც ზემოთაც აღნიშნული იყო, დაახლოებით 604—5 წ., მაინც და მაინც უკვე 606 წლამდე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთავართა სათავეში სტეფანოსი აღარა ჩანს და აღრნერსე იხსენიება. მაშასადამე, სტეფანოს I-ის ერისმთავრობა სულ ცოტა 591 წლიდან უნდა ვიანგარიშოთ 604—5 წლამდე.

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტეფანოსის წარწერის ქრონოლოგიურად განსაზღვრისათვის, რასაკვირველია, მისი წოდებულების გამოყენებაც შეიძლება: აქ იგი ქართლის პატრიკიოსად იხსენიება. ცხადია, რომ ამ წოდებულების მიღება მას მხოლოდ ბიზანტიის კეისრისაგან შეეძლო იმ დროს, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო ბიზანტიის მეფის მფარველობის ქვეშ მოექცა, ე. ი. 591—604 წწ. შუა⁵. უფრო საფიქრებელია, რომ კეისარ მავრიკიოსს სტეფანოსისათვის იბერიის დაპატრონების პირველ ხანებშივე მიეცა პატრიკიოსის წოდებულება მისი გულის მოსაგებად. ამის გამო სტეფანოსის წარწერა დაახლოებით 591—600 წწ. უნდა იყოს მოკრილი.

საფიქრებელია, რომ ბიზანტიის კეისარს იმავე დროს, როდესაც სტეფანოსისათვის პატრიკიოსობა მიუცია, მისი ძმის დემეტრესთვის ჯპატოსობა ეწყალობებინოს. ჯპატოსობა პატრიკიოსობაზე ერთი საფეხურით უფრო და-

¹ მჭცა ქ^ა: Описание, II, 724.

² იქვე.

³ Е. Пахомов, Монеты Грузии, I (отд. отт. из IV вып. I тома Записок Нумизм. Отд. Русск. Арх: Общ.), СПб., 1910., გვ. 28—29 და 30—36.

⁴ მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი (თბ. უნივ. მოამბე, II), 59—60; Die kleine Kirche des Heiligen Kreuzes von Mzchetha (Untersuchungen zur Gesch. d. georg. Baukunst. Erster Band, Erstes Heft), Tiflis, 1921, 42.

⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქლი ერის ისტორია, I, 214—215.

ბლა იღვა. მაშასადამე, დემეტრეს წარწერაც დაახლოებით იმავე ხანას, VI ს. უკანასკნელ ათეულს უნდა ეკუთვნოდეს.

გამოსარკვევი გვაქვს ეხლა მხოლოდ ქობულ-სტეფანეს წარწერის თარიღი. მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ეს წარწერა, უეჭველია, ყველაზე უფრო მერმინდელია. გამოქანდაკებულ პირს ორი სახელი ჰქონია, ერთი (ქობულ) ამ პირის ჩვეულებრივი წარმართული სახელი უნდა იყოს, ხოლო მეორე ქრისტიანული (სტეფანე) მისი ნათლობის სახელი იქნება. ზემოაღნიშნულ ქართველ ისტორიკოსთა ცნობითაც მცხეთის ჯვარის აგებაში ორ სტეფანოსს მიუღია ზონაწილეობა, რომელთაგან მეორე ადრნერსეს შვილად არის აღნიშნული. საყურადღებოა, რომ ისტორიკოსი ჯუანშერის სიტყვით სტეფანოს ადრნერსეს ძეს, როცა ჯვარის ეკლესია დაუმთავრებია, დღესასწაულებიც დაუწესებია. იმ სადღესასწაულო კრებათა შორის, რომელსაც წინაშე პატიოსნისა ჯუარისა იხდიდნენ, ერთი თურმე ყოველთა სამშაბათთა ყოფილა, როდესაც დაუწესებიათ ესენება პირველ მოწამისა სტეფანესი და სხვა მოწამეთა¹. აღსანიშნავია, რომ ჯვარის ეკლესიის ქანდაკებაზე ქობულ-სტეფანეს სწორედ პირველ მოწამე სტეფანეს წინაშე მვედრებულად არის გამოყვანილი. ეს ვარემოება ქობულ-სტეფანესა და ისტორიკოსთა სტეფანოსის ერთისა და იგივეობის დამამტკიცებელი უნდა იყოს.

საგულისხმოა, რომ ქობულ-სტეფანეს არც წარწერაში აქვს რაიმე ბიზანტიური პატივი და არც ქანდაკებით არის სხვებივით წამოსასხმით გამოხატული. უეჭველია, ეს იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ სტეფანე მართლაც არაფილარული ბიზანტიური პატივით დაჯილდოვებული არ უნდა ყოფილიყო. რადგან ადრნერსე ჰპატოსის წარწერა, როგორც დავრწმუნდით 626—634 წწ. შუა უნდა იყოს ამოჭრილი, ქობულ-სტეფანეს წარწერა უფრო მერმინდელად არის საფიქრებელი. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“² და დანარჩენი ქართული წყაროები ამ სტეფანოსს არაბთა სპარსეთსა და საქართველოში შემოსევის თანამედროვედა თვლიან და, ვგონებ, მართალიც უნდა იყოს. შესაძლებელია, ამითვე აიხსნებოდეს ის ვარემოება, რომ ქობულ-სტეფანეს არაფილარული ბიზანტიური პატივი აღარ ამჟღავნებდა: ბიზანტიის მფარველობა აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე მოსპობილი იყო. ყველა ზეომთქმულის შემდგომ, ვგონებ, შესაძლებელი უნდა იყოს დავასკვნათ, რომ ქობულ-სტეფანეს წარწერა დაახლოებით VI—VII საუკუნის შუა წლებს ეკუთვნოდეს.

ბოლნისისა და მცხეთის ჯვარის წარწერების დათარიღება საშუალებას გვაძლევს ქართული პალეოგრაფიისათვის და ენათმეცნიერებისათვის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი საკითხი გადავწყვიტოთ. უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მრგვლოვანი ასომთავრულით ნაწერი უთარილო ძეგლების დასათარიღებლად გადამწყვეტი მნიშვნელობა სამი ასოს მოხაზულობასა აქვს, სახელდობრ ბანისას, ჯეისას და ყარისას. ამათგან ბანი, როგორც ეხლა გამოიკვეა, უძველეს ხანაში თავშეკრული იწერებოდა, შემდეგ კი მას თავი გაეხსნა ჯერ

¹ ცა ვახტანგ გურგასლისაჲ, *415, გვ 197.

² ე. თაყაიშვილი, Описание, II, 726.

ოდნავ, შემდეგ თანდათანობით სრულებითაც. რაც უფრო მერმინდელია ძეგლი, ზანს საზოგადოდ მით უფრო მეტად აქვს გახსნილი თავი. გამოსარკვევი იყო, თუ სახელდობრ როდის გაეხსნა ამ ასოს თავი, რომ ამ ნიშნის მიხედვით უძველესი უთარილო ძეგლების დათარიღება შესაძლებელი გამხდარიყო.

ბოლნისის სიონის დავით ეპისკოპოსის წარწერაში, როგორც დაერწმუნდით, ზანი ჯერ კიდევ სრულებით იავეშეკრულია, ე. ი. V საუკ. დასასრულსა და VI საუკ. დამდეგს ამ ასოს ძველი მოხაზულობა წინანდებურად დაცული აქვს. ხოლო ქობულ-სტეფანეს მცხეთის ჯვარის წარწერაში ზ უკვე ოდნავ თავგახსნილია. ეს წარწერა, როგორც გამოირკვა, VII საუკ. შუა წლებს ეკუთვნის.

მაგრამ რადგან ჩვენ არავითარი საბუთი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ზანს თავი პირველად სწორედ ამ წარწერის ამოკვეთის დროს გაეხსნა და თანაც ვიცით, რომ ამგვარი პროცესი დამწერლობაში თანდათანობით ხდება და მისი დასაწყისი უფრო ხელნაწერებშია საქმბნელი, ვიდრე ეპიგრაფიკაში, ამიტომ უფრო სწორი იქნებოდა დავვესკვნა, რომ ზანს თავი უნდა VI საუკ. უკანასკნელ მეოთხედსა და VII საუკ. პირველ ნახევარს შორის ხანაში გახსნოდა. რადგან ქობულ-სტეფანეს წარწერის ზანს თავი თუმც ოდნავ, მაგრამ უკვე მკაფიოდ თავგახსნილი უჩანს ამიტომ პროცესის დასაწყისი დაახლოებით VI საუკ. დამლევსა და VII ს. დამდეგს არის უფრო მოსალოდნელი.

ქართული ენათმეცნიერების, სახელდობრ ქართული სამწერლობო ენის განვითარების ისტორიისათვისაც ბოლნის-მცხეთის ჯვარის წარწერები ძეგლების დასათარიღებლად საყურადღებო ქრონოლოგიური საფუძვლის შექმნის საშუალებას გვაწვდიან: პროფ. აკ. შანიძემ პირველმა მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ბოლნისის სიონის ორსავე წარწერაში, რომელთაგანაც ერთი დავით ეპისკოპოსს, მეორე კი აზარუხტს ეკუთვნის, და მცხეთის ჯვარის დემეტრე ჰაბტოსის წარწერაში მესამე პირის ობიექტურ თავსართად ჰაეს მაგიერ ხანია ნახმარი¹. დავით ბოლნელი ეპისკოპოსის წარწერა, როგორც გამორკვეული გვქონდა, ან V საუკ. დამლევის, ან VI საუკ. დამდეგისა უნდა იყოს, 506 წ. ახლო ხანისა. აზარუხტის წარწერის დათარიღებასათვის სამწუხაროდ არავითარი დასაყრდნობი ცნობა არ მოგვეპოვება, მაგრამ ვგონებ ან ცოტა მერმინდელია, ან დაახლოებით იმავე ხანასვე უნდა ეკუთვნოდეს. მაინცდამაინც იგიც VI საუკუნის ძეგლია. მცხეთის ჯვარის დემეტრე ჰაბტოსის წარწერაც ქრონოლოგიურად დაახლოებით განსაზღვრული გვაქვს და 591—600 წწ. შუა უნდა იყოს ამოჭრილი. ქართული ენის ისტორიისათვის ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, რომ ადრნერსე ჰაბტოსის წარწერაში დემეტრეს წარწერის მსგავსად მეოხ ხეყავ კი არ არის, არამედ მეოხ ეყავ, ე. ი. მესამე პირის ობიექტური თავსართი ხანი აღარ მოიპოვება.

¹ იხ. მისი 1922 წ. 23 მაისს საქართველოს საისტორიო საზოგადოების სხდომაზე „ქართული ეპიგრაფიკის უძველესი ნიმუშების“ სათაურით წაკითხული მოხსენება, რომლის ერთი ნაწილიც თბილისის უნივერსიტეტის მოამბის ამავე (№ 2) წიგნშია დაბეჭდილი ამ სათაურით: „ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის კმარებისა კმოვნების წინ ქართულ ზნებში“, გვ. 262—281.

როგორც ქვემოთ გამორკვეული იქნება და ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერებიც ამას უცილობლად ადასტურებენ, ხან თავსართის ჯერ ჰაედ ქვევა და შემდეგ ხმოვნების წინ სრული გაქრობა ქართული სამწერლობო ენის ისტორიის საერთო მოვლენა ყოფილა. გამოსარკვევია მხოლოდ ამ მოვლენის დასაწყისის ხანა და თარიღი. ადრნერსე ჰაატოსის წარწერა სწორედ იმ მხრივ არის ძვირფასი, რომ შემოადნიშნული მოვლენის დათარიღების საშუალებას გვაძლევს. რაკი იგი, როგორც დავრწმუნდით, 626—634 წწ. უნდა იყოს ამოქრილი და ამ წარწერაში ხანი უკვე აღარ მოიპოვება, დემეტრე ჰაატოსისაში კი ხანი წინანდებურად იხმარება, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ხანის გაქრობის პროცესი VII საუკ. პირველ მეოთხედში დაწყებულა. რასაკვირველია, ამგვარი მოვლენა ერთბაშად არ ხდება და თანდათანობით ვრცელდება ხოლმე, ამის გამო მისი ზედმიწევნითი დათარაღებაც შეუძლებელია. საფიქრებელია, რომ ხანი საქართველოს რომელსამე კუთხეში უფრო ადრეც, უკვე VI საუკ. დამლევსაც ჰაედ გადაქცევის პროცესს დასდგომოდეს იმ დროს, როდესაც განათლებული წრეების უწრაფელესობა ძველს გამოთქმასა და მართლწერას მისდევდა, იმგვარადვე როგორც VII საუკ. მეორე მეოთხედშიც, როდესაც უკვე ხანის გადაგვარების პროცესი ადრნერსე ჰაატოსის წარწერით არის დამოწმებული, და შესაძლებელია სხვებსა და უეჭველია საქართველოს ზოგს კუთხეებში მერმეც კარგა ხანს ხანის ხმარებისათვის თავი არ მიენებებინათ. ცხადია მხოლოდ, რომ ხან თავსართის გარდანივთების პროცესი VII საუკ. პირველი ნახევრის დამლევისათვის უკვე სრულებით მკაფიოდ ყოფილა გამოხატული.

VI.

სანამ ამ ხუთი ხელნაწერისა და ტექსტის დათარიღების საკითხის განხილვას განვავარძობდეთ, უნდა მათ შესახებ მოკლე აღწერილობითი ხასიათის ცნობები მოვახსენოთ.

ოქსფორდის პალიმფსესტის ორიგინალის ნამდვილი ზომა პ. კოკოვ-ცოვის არ სცოდნია, ფოტოგრაფიული სურათი კი in 12° ტანისა ყოფილა¹. ფოტოტიპიური დანაბეჭდის მიხედვით პირვანდელი ქართული ტექსტი ორ სვეტად ყოფილა ნაწერი. თითო სვეტში ოცი სტრიქონია, გარშემო ეტრატს ფართო კიდეები ჰქონია, როგორც ეს შენახული ქვედა კიდიტ მტკიცდება. ტექსტი მსხვილი ლამაზი მრგლოვანი ასომთავრული დამწერლობით არის გამოყვანილი და ფართოდ არის დაწერილი. გადარეცხვისა და ზემოდან გარდ-გარდმო დაწერილი ებრაული ტექსტის გამო თუმცა პირვანდელი ნაწერის სველგან გარჩევა შეუძლებელია, მაგრამ, რაკი რამდენსამე ადგოლას მკაფიოდ ჩანს, მაინც უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ განკვეთილობის ნიშნები ერთა და ორი წერტილის სახით ნახმარი ყოფილა. მთავარი ასოებიც ნახმარია, მაგრამ ტექსტი არც თავებად და არც მუხლებად დაყოფილი არ ჩანს.

¹ Записки Вост. Отд., XI, 195.

თბილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერის № 737 შესახებ თ. ჟორდანიას აღწერილობაში ნათქვამი აქვს, რომ 338 გვერდიანი 15 × 14 სანტიმ. ეტრატის ხელნაწერია და დაზიანებული ყდა აქვს, რომ იგი პალიმფესტია, რომლის უძველესი ტექსტი VI—VII ს. ასომთავრულით არის ნაწერი და წასაკითხავადაც ადგილ-ადგილ დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენსო. მერმინდელი ნაწილი კი მას XIV საუკ-ად ზიანია¹. თ. ჟორდანიას არავითარი მოსაზრება აღნიშნული არა აქვს, თუ რატომ ფიქრობდა, რომ თავდაპირველი ნაწერი მართლაც VI—VII ს. იყო, არც ისა აქვს ნათქვამი, თუ რა ამოიკითხა ამ ადგილებში, სადაც ტექსტის წაკითხვა შესაძლებელია. ეს გარემოება მით უფროა გასაოცარი, რომ ხელნაწერი თვით თ. ჟორდანიას საკუთრება ყოფილა და 213 გვერდზე თავისივე ხელით ქვედა კიდეზე მელნით დაუწერია: „ეს ძვირფასი ხელნაწერი შემიწირავს თბილისის საეკლესიო მუზეუმისათვის. თ. ჟორდანია“, ხოლო უკანასკნელი გვერდის მარცხენა კიდეზე აღუბეჭდია: „წავიკითხე, თ. ჟორდანია. 1885 წ.“ ის გარემოება, რომ 1885 წლიდან მოყოლებული, როდესაც მას ეს ხელნაწერი წაუკითხავს, 1908 წლამდე, როდესაც ამ ხელნაწერის აღწერილობა სხვებთან ერთად დაბეჭდა, არაფერი გამოუქვეყნებია ამ მართლაც ძვირფასი ხელნაწერის შესახებ, გვაფიქრებინებს, რომ აქ თ. ჟორდანია უფრო ალღოთი და პრაქტიკული გამოცდილებით გრძნობდა, რომ ძველ ნაწერთანაა აქონდა საქმე, ვიდრე რაიმე გარკვეული კრიტერიუმით ხელმძღვანელობდა თავისი მსჯელობის დროს ხელნაწერის თარიღის შესახებ. ტექსტიც იმდენად ალბათ ვერსად ამოუკითხავს, რომ მისი შინაარსის გაგება და მნიშვნელობის დაფასება შესძლებოდა, თორემ ვინც მას წაკითხავდა და წაკითხავს, იგი ამ ხელნაწერს თავს ვეღარ დაანებებს. იქნება აგრეთვე ამ ხელნაწერს ძვირფასად თ. ჟორდანია იქ მოთავსებული ეფთვზე მთაწმიდელის მართლაც საყუბაღლებო ეპისტოლის გამო თვლიდა, რომლის ტექსტიც მან თავისი ქრონიკების მეორე წიგნში დაბეჭდა.

ეს ხელნაწერი მთლად პალიმფესტია თავიდან ბოლომდის, ბევრგან ჩაშავებულ-დაკრუნჩხულა, მაგრამ ძველი ქართული ტექსტი სხვადასხვა დროის დამწერლობით არის ნაწერი. ასომთავრულის გარდა ნუსხა-ხუცურიც ნაწერიც გვხვდება, და უეჭველია სხვადასხვა ხელნაწერებიდან უნდა იყოს შედგენილი. ბევრგან ტექსტი ისეა გადარეცხილ-გადაფხეკილი, რომ უკვე აღარაფრის გარჩევა არ შეიძლება, თუ პირვანდელი ტექსტი, რასაკვირველია, ქიზიურმა დამუშავებამ არ გამოაჩინა. ზოგან იმის გარჩევა მაინც ხერხდება, რომ ტექსტი მრგვლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი. ამგვარ ფურცლებზეც ყველგან ერთნაირი დამწერლობა არ ეტყობა, არამედ სულ ცოტა სამი სხვადასხვანაირი დამწერლობის ძეგლებთანა გვაქვს საქმე. სხვებზე უფრო მნიშვნელოვანია გვერდები 235—246, 260—266 და 323—338, სადაც ტექსტი მშვენიერი მსხვილი მრგვლოვანი ასომთავრულით არის ნაწერი ფართოდ და განკვეთილობის ნიშნებითურთ.

¹ Описание рукописей, Тбл. Церковного Музея, II, 193—199.

ბანი აქ თავშეკრულია და ენაც უძველესი.

რადგან ძველი ხელნაწერი დაუბატარავებიათ პალიმფსესტად ქცევის დროს და კიდევები ჩამოუჭრიათ, თავდაპირველი ტექსტი რამდენ სტრიქონიანი იყო, ესლა ძნელი სათქმელია. მაგრამ ზოგ ფურცელზე 12 სტრიქონია შერჩენილი და ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ თუ ამაზე მეტი არა, თითო ჯვერდზე სულ ცოტა 12 სტრიქონი მაინც უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ ხელნაწერის დაშლის შემდგომ შესაძლებელი იქნებოდა იმის გამოჩვენება, ორ თუ ერთ სვეტად უნდა ყოფილიყო ნაწერი თავდაპირველი ტექსტი. შემოადნიშნულ ფურცლებზე შენახული ძველი ტექსტი ზოგან ჩვეულებრივ აღუქურველი თვალთაც იკითხება, ხოლო ბევრგან გამადიდებელი შუშის დახმარებით ხერხდება გადარეცხილი ნაწერის აღდგენა-ამოკითხვა და აპოკრიფული საქმენი მოციქულთანი გამოდგა.

თბილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ეკრატის ხელნაწერის № 89 შესახებ თ. ჟორდანიას კატალოგში აღნიშნული აქვს, რომ იგი 904 გვერდიანი 28×16 სანტიმ. ტანის ხელნაწერი პალიმფსესტია, რომლის უძველესი ტექსტი ძველი მსხვილი VI—VII სს. ასომთავრულით არის ორ სვეტად ნაწერი და ალაგ-ალაგ იკითხებაო. მერმინდელი ტექსტი მას IX—XI სს-ში ნაწერად მიაჩნია და იოანე ოქროპირის მათეს თავის სახარების თარგმანებას შეიცავს¹. თუ რატომ მიაჩნდა თ. ჟორდანიას თავდაპირველი ნაწერი VI—VII სს. ნაწერად და რა იკითხებოდა ალაგ-ალაგ, ამაზე მას არც ამ შემთხვევაში აქვს რაიმე ნათქვამი, ალბათ იმიტომ, რომ არც რაიმე დამაჯერებელი საბუთები მოეპოვებოდა და ტექსტის ამოკითხვაც იმდენად ვერ შეძლო, რომ მისი შინაარსი გაეგო და დაეთასებინა. ბ. ნ. მ. ჯანაშვილს იგივე ხელნაწერი VII—VIII საუკუნისად აქვს მიჩნეული². ეს ხელნაწერი დიდი ტანის წიგნია. მშვენიერი თეთრი მოყვითანო საუცხოოდ დამუშავებული ეტრავტი³ გადარეცხვა-გადაფხვკასაც ისე ვერ დაუზიანებია, რომ მისი პირვანდელი მომხიბლავი თვისებების გათვალისწინება შეუძლებელი იყოს. გაშინჯვის დროს ცხადი შეიქმნა, რომ მერმინდელი ტექსტი თავდაპირველის ვარდივარდმო დაუწერიათ და თითოეული ორად დაუკვციათ. ხელნაწერის დაშლის შემდეგ გამოირკვა, რომ თავდაპირველად თითოეული ფურცლის ზომა 32×28 სანტიმეტრზე ცოტა მოზრდილი უნდა ყოფილიყო, რადგან ახალი ტექსტის დაწერისა და წიგნად შეკვრის დროს კიდევები ოდნავ მაინც ჩამოჭრილი უნდა იყოს. ტექსტი მსხვილი მრგვლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი ორ სვეტად, თითოეულ სვეტში 18 სტრიქონია. განკვეთილობის ნიშნები ნახმარია და მუხლი მუხლისაგან განკვეთილობის ნიშნით არის გამოყოფილი, მაგრამ სათვალავები არა აქვს, ყოველი ახალი მუხლი მთავარი ასოთი იწყება. ტექსტი ფართოდ არის ნაწერი მშვენიერი მხატვრული ხე-

¹ Описание рукописей, I, 90—91.

² იქვე, III, გვ. V.

³ მხოლოდ ხელნაწერის თავში ქალღვრა ნახმარი რამდენიმე ფურცელისათვის; შეკვეთილია, ჭაღალდი მერმინდელ შეკეთებისასა დაწარით.

ლოვნებით აღსავსე დაწერლობით. ამ ხელნაწერის დიადი გარეგანი ღირსება ყოველგვარი მერმინდელი ფხეკა-რეცხვის შემდგომაც ეხლაც კარგადაა ჩანს. სამწუხაროდ, თავდაპირველი ტექსტი ისე გულმოდგინედ არის წაშლილი, რომ უმეტეს შემთხვევაში მხოლოდ მისი ნაალაგვეი-ლა მოჩანს და თითო-ორიოლა გვერდებიაა მარტო, გადარეცხილი ძველი ნაწერის წაკითხვა რომ შეიძლებოდეს. ქიმიური დამუშავება საკმაო საშუალებას გვაძლევს თავდაპირველი ტექსტის აღსადგენად. ხელნაწერი, როგორც ეტყობა, ერთი ნაწარმოებიდან არის გამოყენებული და ოთხთავი სახარება ყოფილა. თავშეკრული ბანი და ხანის თავსართად ხმარება მის უაღრეს სიძველეს ამჟღავნებს.

თბაღისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერი № 344, რომელიც აგრეთვე ქართული პალიმფსესტია ქართულივე თავდაპირველი მრგლოვანი ასომთავრულით ნაწერი ტექსტითურთ, იმდენად არის გადარეცხილი, რომ მისი თვალთ ამოკითხვა თითქმის დაუძლეველ სიძნელეს წარმოადგენს. ვამადიდებელი შუშით ძველი ნაწერის გულდასმითმა შესწავლამ დამარწმუნა, რომ ეს ხელნაწერი უმეტესად ორ სვეტად ნაწერი ტექსტითურთ უძველეს ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. ამას ცხად-ყოფს სხვა ასოებთან ერთად ბანის თავშეკრული მოხაზულობა ერთი მარით (იხ. მაგ. ფურცელი 49) მეორე მხრით კი—ხანის ხმარება მეორე პირის მაჩვენებლად ზმნაში (იხ. მაგ. „ხიხილო“, ფურც. სვ. 1, სტრ. 5). თითოეულ სვეტში 18 სტრიქონია მოთავსებული. განკვეთილობის ნიშნები, იმგვარადვე როგორც მუხლებად დაყოფა, აქაც ჩვეულებრივი მოვლენაა. ყოველი მუხლი მთავარი ასოთი იწყება. მ. ჯანაშვილს ამ ხელნაწერის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ იგი ეტრატისაა, 255 ფურცელს შეიცავს და 22×16 სანტიმ. ზომისაა და XI—XII სს. მიაჩნია, რომ ზოგი ფურცლები (ფ. 213, 234, 236 და სხვ.) პალიმფსესტიაა. მაგრამ, რა დროის ნაწერად თვლიდა მ. ჯანაშვილი ამ პალიმფსესტს, მას აღნიშნული არა აქვს. მისი სამართლიანი სიტყვით ხელნაწერი მეტად გაჭუჭყიანებული და გატალახიანებულია¹.

გულდასმითმა გადაშინჯვამ დამარწმუნა, რომ ამ ხელნაწერში მხოლოდ რამდენიმე ფურცელი კი არ არის პალიმფსესტი, არამედ თითქმის მთლად პალიმფსესტია და ორიოდვე რვეულის გარდა, რომელიც სხვა ხელითა და იმავე მიმართულებით არის ნაწერი, რომლითაც მერმინდელი ტექსტია, ერთი მთლიანი ხელნაწერი უნდა იყოს პალიმფსესტად გაკეთებული. მერმინდელი ნაწერი თავდაპირველის გარდი-გარდმოა მოთავსებული. ფურცლები, როგორც ეს ხელნაწერის დაშლისა და ქიმიურად დამუშავების შემდგომ გამოიკვია, მსხვილი მრგვლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი. ხელი ლამაზია. განკვეთილობის ნიშნები და მუხლებად გამოყოფა აქაც მიღებულია. ყოველი მუხლი მთავარი ასოთი იწყება. ტექსტი ორ სვეტად ყოფილა ნაწერი და თითოეულ სვეტში აქაც 18 სტრიქონია მოთავსებული. თავდაპირველად თითოეული ფურცელი 32×22 სანტიმ.-ზე უფრო დიდი უნდა ყოფილიყო, რადგან ეხლა მას ხან ერთი, ხან მეორე კიდე საგრძნობლად და პირვანდელი

¹ Описание рукописей, III, 57.

ტექსტის დაზიანებით ჩამოკრილი აქვს, უეჭველია, პალიმფსესტად ქცევის დროს. ძველი ტექსტი ფართოდ და ადვილისა და მასალის დაუზოგავად ყოფილა ნაწერი. მერმინდელი ტექსტის დასაწერად თითოეული ფურცელი ორად დაუჰკციათ და ისე შეუკრავთ რვეულებად. მაშინვე, რასაკვირველია, ყოველი ოთხი გვერდის შემცველი ფურცელი ორად იქნებოდა გაკრილი.

პირვანდელი ტექსტი ქიმიური დამუშავების შემდგომ ოთხთავ სახარებად აღმოჩნდა. სამწუხაროდ, იმგვარადვე როგორც № 89, ამ ხელნაწერშიც პალიმფსესტად შემზადების დროს თავდაპირველი ნაწერი ისე გადაურეცხიათ და გადაუფხეკიათ, რომ თუ ერთ გვერდზე ქიმიური დამუშავების შემდგომ ტექსტის წაკითხვა შესაძლებელი ხდება, მეორე გვერდზე ნაწერის მთლიანად აღდგენას ვერც ეს ძლიერი საშუალება შევლის.

საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის ხელნაწერი № 999 დაზიანებული ყდიანი პატარა ტანის (15×11¹/₂, სანტიმ.) წიგნია და ეტრატზეა ნაწერი. ყდის ზევითი ცალი ფიცარი აკლია. ხელნაწერში ამჟამად სულ 162 ფურცელია, რომელთაგან ბევრი დაზიანებულია და ჩაშავებულ-დაკრუნჩხული. თავიდან ბოლომდის მთელი ხელნაწერი სხვადასხვა დროის დამწერლობის ძეგლთაგან შედგენილი პალიმფსესტია: ზოგი ფურცლების თავდაპირველი ტექსტი ასომთავრულით არის ნაწერი, ზოგისა ნუსხა-ხუცურით. მარტო ასომთავრული პალიმფსესტებიც რომ ავიღოთ, აქაც სხვადასხვა დამწერლობასა და სხვადასხვა დროის ნაწყვეტებთანა გვაქვს საქმე. ამათვან ფურცლების ორი ჯგუფი მესამე ჯგუფის ფურცლების ნაწერებისაგან თავისი შედარებით უფრო მოზრდილი ტანის ასოებით განირჩევა. ეს ორი ჯგუფიც ურთიერთ შორის ასოთა ტანითა, მოყვანილობითა და, რამდენადაც ეხლა შეტყობა შეიძლება, მელნითაც განსხვავდება.

ერთი სულ ათიოდე გვერდის შემცველი ჯგუფი უფრო მსხვალი და მრავალი ასომთავრულით არის ნაწერი და დაბადების ქართული თარგმანის ძნელად წასაკითხს ნაწყვეტებს შეიცავს. მეორე უფრო მრავალრიცხოვანი ფურცლების ჯგუფი პირველი ჯგუფისაგან თავისი ოდნავ მომცრო და ვიწროდ ჩამონაკეთილი ასოებით ხასიათდება, რომელთა გარეგანი სახე № 737-ის ნაწერისას მიაგავს. მისი მელანიც გადარეცხის შემდგომ ყვითელი ფერისად მოჩანს. პირვანდელი, რამდენადაც შენახული ნაწყვეტებიდან ირკვევა, სულ ცოტა 12 სტრიქონიანი ტექსტი, აქ ბევრგან შედარებით კარგად და ადვილად იკითხება და სახარების ნაწყვეტებს შეიცავს. თავდაპირველ ნაწერზე ხან წაღმა, ხან უკუღმა, ხოლო პირველი ჯგუფის ფურცლებზე გარდი-გარდმოც მერმინდელი დავითის ფსალმუნთა შემცველი ტექსტია დაწერილი. განკვეთილობის ნიშნები და მთავარი ასოები ორთავე ჯგუფის ფურცლებშია ნახპარი.

VII.

ამ ხელნაწერთა შესახები მოკლე ცნობებისა და ზემონათქვამის შემდგომ, რაკი ქართული პალეოგრაფიისა და ენათმეცნიერების დებულებანი უკვე გათვალისწინებული გვაქვს, ახლად აღმოჩენილი ძეგლების დათარიღებაც შეიძლება. ყველა ამ ხელნაწერ-პალიმფსესტების დამახასიათებელ თვისებას და-

მწერლობის თვალსაზრისით თავშეკრული ბანი შეადგენს. რასაკვირველია, უნდა მუდამ გვახსოვდეს, რომ ეს ხუთივე ხელნაწერი პალიმფსესტია, ე. ი. ისეთი ძეგლი, რომელსაც ძველი ნაწერი შემდეგში გულმოდგინედ ჯერ გადარეცხილი, ხოლო შემდეგ გადაფხევილი აქვს ისე, რომ ხშირად ეტრათი ფხეკისაგან სრულებით გამჟვინვალე ვამხდარა, ზოგან კი ვახეულია. ცხადია, ამგვარი რეცხვა-ფხეკისაგან ყველაზე მეტად ასოთა წვრილი ხაზები უნდა დაზიანებულიყო და მართლაც დაზიანებულია კიდევ. ამის გამო ასოთა პირვანდელი, დაწერის დროის, მოხაზულობის სრული და უტყუარი სურათის წარმოდგენა ამ ხელნაწერთა მხოლოდ გულდასმითი შესწავლის შემდგომ შეიძლება. ერთსა და იმავე ასოს სხვადასხვა ადგილას გაშინჯვითა და კარგად შენახულ მოხაზულობასთან შედარების წყალობით დარწმუნდებით, რომ ამ ასოთა პირვანდელი სახე გადარეცხვა-გადაფხეკის დროს უმეტეს შემთხვევაში დაზიანებულია. ეს გარემოება უნდა უეჭველად ვათვალისწინებული გვექონდეს ამ ჩვენი პალიმფსესტების პალეოგრაფიულად დაფასების დროს.

ბანს თავის ზევითი ხაზი ხელნაწერებში კალმის სუბუქი მოხაზვით და ამის გამო წვრილად, ბეწვის მსგავსად ჰქონდა ხოლმე გამოყვანილი და სხვებზე მეტად და უფრო ხშირად, რასაკვირველია, ამ ასოს სწორედ ეს ნაწილია გადარეცხვა-გადაფხეკის დროს დაზიანებული. ამიტომ ადამიანმა რომ ამ გარემოების გაუთვალისწინებელი ჩვენი პალიმფსესტების გადაშინჯვა დაიწყოს, ერთის შეხედვით ბანი თავდახსნილი ეჩვენება. მაგრამ საკმარისია იგი ხელნაწერებს კარგა დააკვირდეს და ამ ასოს მოხაზულობა სხვადასხვა ადგილას ერთიმორგეს შეადაროს, რომ ერთსა და იმავე გვერდზე, ან ფურცელზე, და ხელნაწერში გადარეცხვა-გადაფხეკის გამო მრავალ თავდახსნილად ქცეულთა შორის ეს ასო მკაფიოდ თავშეკრულიც ნახოს. ეს გარემოება კი უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ამ ხელნაწერებში თავდაპირველად მის პალიმფსესტად ქცეამდე ბანი ყველგან თავშეკრული მოხაზულობისა უნდა ყოფილყო. ეს პალეოგრაფიული ნიშანი, ჯივსა და ყარის მოხაზულობა, მეტადრე კი ბანის თავშეკრულობა, როგორც ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლამ დაგვარწმუნა, შეიძლება უთარილო ძეგლების დასათარიღებლად იყოს გამოყენებული. რადგან ბანი მხოლოდ VI საუკ. დამლევამდე იწერებოდა თავშეკრული, მაინც-დამაინც VII საუკ. პირველი ნახევრის მიწურულში უკვე ცხადად თავი გახსნილი ჰქონდა, ამიტომ ხუთივე ზემოდასახელებული ქართული პალიმფსესტი VII საუკ.ის დამდეგზე უკვიანესი არ უნდა იყოს და VI საუკ. უნდა მიეკუთვნოს.

ამ ხელნაწერების პალეოგრაფიული შესწავლა გვაფიქრებინებს, რომ ისინი ასოთა მოხაზულობის ზოგიერთი თვისებების გამო ყველა ერთი დროისანი არ უნდა იყვნენ, არამედ ზოგი უფრო ძველი ჩანს, ზოგი შედარებით უფრო მერმინდელი. მომავალში ამის მკაფიოდ განსაზღვრაც შესაძლებელი იქნება, მაგრამ წინასწარ მოხსენებაში ამაზე საუბარი შორს წაგვიყვანდა.

ენის თვისებების მხრივაც, მესამე პირის ობიექტურ თავსართად ჰაეს ნაგვირ ხანის ხმარებაც, როგორც დაერწმუნდით, ქრონოლოგიურად განსაზღვრისათვის გამოსადეგი ნიშანია. მცხეთის ჯვარის წარწერებიდან ცხადი

შეიქმნა ჩვენთვის, რომ უკვე VII საუკ. პირველი მეოთხედისათვის ხანი აღარ იხმარებოდა. ხოლო ჩვენს ხუთსავე ხელნაწერ პალიმფსესტში არამც თუ ამ მხრივ რაიმე რყევა არ ემჩნევა, პირიქით ხანი გაბატონებულია მტკიცედ ობიექტურ პრეფიქსად ყველგან და მეორე პირის სუბიექტური თავსართისათვისაც ჰაეს მაგიერ ხანივეა ყველგან. ამიტომ ყოველ ექვს გარეშეა, რომ ენის ამ თვისებებით ეს ძეგლები, თუ ყველა არა, სახარების ტექსტი მაინც, VI საუკუნეზე უწინარესი უნდა იყოს და შეიძლება V საუკუნეს მიეკუთვნოს.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ პალეოგრაფიულისა და ენის ნიშნების ძალით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ხუთივე პალიმფსესტი, ვითარცა ქართული მწერლობისა და დამწერლობის ძეგლები, V -- VI საუკუნეებისად უნდა იყოს მიჩნეული¹.

როდესაც ყველაფერი, რის წაკითხვაც ჩვენს პალიმფსესტებში აღქურვილი თუ აღუქურველი თვალთ შესაძლებელი იყო, უკვე გადმოწერილი მქონდა, რადგან ხხ. № 89 და № 844 იმდენად გადარეცხილ-გადაფხეკილია, რომ თავდაპირველი ნაწერის ამოკითხვა უიმედო საქმედ ჩანდა, ამიტომ, ან ამ პირველხარისხოვანი ძეგლების უუფიდეგო ნაწილის წაკითხვაზე საშუალოდ ხელი უნდა აგველო, ან ქიმიური დამუშავების საშუალებით მისი ძველი ტექსტის გაცხოველება და წაკითხვა გვეცადნა. სათანადო დასტურის შემდგომ, მეორე გზა ვარჩიე და ამისთვის პროფ. იოველ ქუთათელაძეს ვახოვე, რომ განიერკვია, შესაძლებელი იქნებოდა თუ არა ამ პალიმფსესტების პირვანდელი ნაწერის გაცხოველება. იგი დიდი ხალისით შეუდგა ამ საკითხის შესწავლას და სრული სიფრთხილით წარმოებული ცდების წყალობით გამოარკვია, რომ საქართველოში უძველეს ხანაში და შემდეგში X — XII სს-შიაც ლითონის, რკინისაგან შემზადებული, მელანი უხმარიათ. ამ გარემოებამ მას საშუალება მისცა ხელნაწერები ქიმიურად ისე დაემუშავებინა, რომ ძველი ტექსტის აღდგენის დროს მერმინდელი არ დაზიანებულიყო. მრავალგზისი ცდას წყალობით პროფ. ქუთათელაძემ ისიც მოახერხა, რომ ეტრატს დამუშავების შემდგომაც ფერი სავარძობლად არ შესცვლოდა, თავდაპირველი ტექსტი კი, სადაც წინათ სრულებით გადაფხეკილი არ აღმოჩნდა, იმდენად ვამთავრავდა, რომ მისი წაკითხვა იქაც, სადაც წინათ ასოთა ნაალაგების მეტი არაფერი ეტყობოდა, შესაძლებელი გახდა².

VIII.

ებლა ამ ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერების მნიშვნელობაზე დაგვიჩანებოდა სათქმელი. ვითარცა საქრისტიანო მწერლობის უძველეს ძეგლებს,

¹ ჩემი მოხსენება უკვე აწყობილი იყო, როცა ს. გორგაძემ შემატებინა, რომ წერაკითხვის გამაგროვ. საზოგადოების მუზეუმის ეტრატის 3992 ნომერ ხელნაწერში, რომელიც მთლად პალიმფსესტია, სხვადასხვა დროის ტექსტებს შორის VI საუკუნის ხანმეტი ნაწერებიც აღმოჩნდა 40 გვერდამდე, რისთვისაც დიდად ვაძლობ. მართლაც, ბანი თავშეკრულია (გვ. 36, სვ. 2, სტრიქ. 4) და გვხვდება; „ხანიქოს“ (ფ. 13), „მბიზუგებდა“ (17), „ბუბატიოსნეს“ (45).

² ყველა ამისათვის სასიამოვნო მოვალეობად მიმანია პროფ. ი. ქუთათელაძეს ჩემი უღრმესი გულითადი მადლობა მოვასხეო.

მათ მნიშვნელობა აქვთ, რასაკვირველია, საერთოდ მეცნიერებისათვისაც — სახარებისა, დაბადებისა და აპოკრიფულ ნაწარმოებთა ტექსტის ისტორიისა და კრიტიკისათვის, მაგრამ მეტადრე ქართული ფილოლოგიური მეცნიერებისათვისაა ძვირფასი ეს ძეგლები, მისთვის უნდა შეიქმნეს ქვაკუთხედად.

როგორც ქართული დამწერლობისა და მწერლობის ძეგლები, ეს ხელნაწერები არა ერთი ქართული ენათმეცნიერებისა, მწერლობისა და კულტურის ისტორიის პირველხარისხოვანი სადავო საკითხების გადაჭრის საშუალებასაც გვაძლევენ.

წინასწარ მოხსენებაში, მეტადრე როდესაც ყველა ტექსტები ჯერ წაკითხული არა მაქვს, რასაკვირველია, მხოლოდ საზოგადო შთაბეჭდილების გამოთქმა შეიძლება. ამიტომ ამჟამად მხოლოდ მოკლედ და ისიც მარტო უმთავრეს საკითხებს შევეხები იმ იმედით, რომ შემდეგში, როდესაც ახლად აღმოჩენილი ტექსტები გამოიცემა, ყველა საგულისხმო საკითხები უფრო ვრცლად და სრული დასაბუთებით იქნება განხილული.

რამდენადაც წაკითხული ტექსტებიდან ირკვევა, ამ V—VI სს. ძეგლებში ჩვენ დაბადებისა (1 მოსესი, ივანე სოლომონისნი და იერემიასი), სახარებისა და აპოკრიფული საქმე მოციქულთას ქართული თარგმანი გვაქვს შენახული. ამ უკანასკნელ ნაწარმოებში პავლე, ანდრია და პეტრე მოციქულის მოღვაწეობაა აღწერილი. ამასთანავე რამდენადაც გადარჩენილი ნაწყვეტებიდან დასკვნა შესაძლებელია, განსაკუთრებული ყურადღება მოთხორობაში პავლესა აქვს მიქცეული. საქართველოში ჯერ კიდევ X საუკ. დასასრულსა და XI ს. დამდეგს აპოკრიფული თხზულებებით ყოფილან დაინტერესებულნი. ამას გიორგი ბერის ეფთვზე მთაწმიდელისადმი მიმართული შეკითხვაც მოწმობს. ამ გიორგი ბერის შეკითხვაზე ეკლესიისაგან შეუწყნარებელ და დავესლილ წიგნთა შესახებ ეფთვზე მთაწმიდელი თავის პასუხში ამგვარ წიგნთა შორის ახალი აღთქმის რამდენსამე აპოკრიფსაც ასახელებს: „სხუაჲ არს წიგნი ასიყრმე უფლისაჲ და არცა მას შეიწყნარებს და მოციქულთა ცხოვრებანი ზოგნი განრყუნილნი არიან მწველებელთაგან. წმიდისა მათე მახარებლისაჲ სხუაჲ რაჲმე არს და წმიდისა ანდრიაჲსი იგმაგი“¹. პავლე მოციქულის „ცხოვრება“ ეფთვზე მთაწმიდელს მოხსენებული არა აქვს. ახლად აღმოჩენილის მსგავსი შინაარსის ნაწარმოები ალბათ ამ დროს უკვე აღარ არსებობდა. სხვა ქრისტიან ერთა მწერლობაშიაც მხოლოდ პატარა ნაწყვეტებია შერჩენილი. მართალია ჯერ-ჯერობით არც ქართულადა გვაქვს მთლიანად ეს ძეგლი, მაგრამ მისი მნიშვნელობა ძლიერდება იმის გამოც, რომ ასეთს ძველს ხელნაწერშია იგი შენახული. უფრო ვრცლად ამ თხზულებაზე საუბარი შემდეგში გვაქნება როდესაც თვით ტექსტიც დაიბეჭდება.

განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენ ხელნაწერებს სახარებისა და ქართული დაბადების თარგმანის ისტორიისათვის. ჩვეულებრივ მიღებული იყო რომ საღმრთო წერილის ქართული თარგმანი V საუკ. ეკუთვნის; პროფ. ნ. მარმა 1899 წ. საღმრთო წერილის ქართული ტექსტი სომხურიდან უძვე-

¹ ქრონიკები, II, 83.

ლეს დროს ნათარგმნად გამოაცხადა¹, მაგრამ შემდეგში თავის 1913 წ. და 1914 წ. დაბეჭდილს ორს შრომაში ამ შეხედულებაში თვალსაჩინო შესწორება შეიტანა². იგი ფიქრობდა, რომ ქართული ტექსტი სომხურიდან უნდა იყოს ნათარგმნი იქნებ ისეთ დროსაც, როდესაც ქართულსა და სომხურს ეკლესიათა შორის უკვე განხეთქილება იყო მომხდარი, ე. ი. VII—VIII საუკუნეებშიაც³. ავტორს სამწუხაროდ თავისი აზრი მკაფიოდ არ აქვს გამოთქმული და ის საზოგადოდ საღმრთო წერილზე ლაპარაკობს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში დაბადების თარგმანს უნდა გულისხმობდეს, რადგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ სახარება და ახალი აღთქმის სხვა წიგნები VII—VIII ს-მდე გადმოუთარგმნელი ჰგონებოდა. თავის 1914 წ. შედგენილს სომხურ-ქართული საღმრთო წერილის თარგმანთა შთამომავლობითს შტოშიც ნ. მარს პირველი თარგმანი V—VII საუკუნისად აქვს აღნიშნული⁴. მაშასადამე, V ს-ში რაჟმე უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი, უფრო საფიქრებელია, რასაკვირველია, სახარება. ამგვარად, თუ სახარება არა, დაბადება მაინც ნ. მარს ქართულად VII—VIII სს-ში მიაჩნია ნათარგმნი. ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერები ამ აზრის სრულ უსაფუძვლობას ცხად-ყოფს. ის გარემოებაც, რომ მოსეს პირველი წიგნი, ივანე სოლომონისნი, და იერემია წინასწარმეტყველი VI საუკ. ხელნაწერში გვხვდება, ვგონებ უფლებას უნდა გვაძლევდეს დავასკვნათ, რომ მთელი დაბადება ამ დროს უკვე სრულად უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი. მაშასადამე, თუ V საუკუნეში არა, VI საუკ.ში მაინც უნდა იყოს დაბადება ქართულად გადმოთარგმნილი. რასაკვირველია, მით უმეტეს V ს-ში, თუ ამაზე უწინარეს არა, სახარება ქართულად ნათარგმნად უნდა ვიჯულისხმოთ.

IX.

ამ VI საუკ. ხელნაწერებს და V—VI სს. ძეგლთა ქიმიურ დამუშავებაზე და დამუშავების შემდგომ წაკითხვამ ქართული V—VI სს. სამწერლობებისა და საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის რედაქციების შესწავლის

¹ Из послѣдн. на Афон: *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1899, № 3, 12—15.

² До сих пор обычный текст армянского перевода, так называемый вульгата, считается подлинником V-го века, и тем же временем готовы датировать грузинский папальный грузинский перевод, хотя бы в древнейших до нас дошедших списках. Все это на самом деле не так“ (Заметки по текстам ср. писания: *Христианский Восток*. II вып., 163). უნდა აღვნიშნო რომ პროფ. ნ. მარს ამ საკითხის შესახებ თავის მრავალ პატარ-პატარა ნაწერებში ერთიმეორის საწინააღმდეგო და შეუთანხმებელი აზრი აქვს გამოთქმული და არა ჩანს, თუ რომელი მისი აზრია საბოლოო.

³ „Перед нами стоит большой очередной вопрос, именно когда переведен грузинский текст?... не восходит ли грузинский текст к А, (Армянской версии I), и не к А (Армян. вульг.), т. е. не давалось ли культурно-литературное общение грузин и армян и после традиционно освящаемого разрыва христианской церкви в Армении и Грузии? (Джмндзпнск. фрагмент древнегрузинской версии Ветхого Завета: *Христ. Восток*, II, 383, აგრეთვე II, 163)

⁴ *Христианский Восток*, II, 387.

საშუალებაც მოგვცა. გამოიჩვენა, რომ ქართულს ზმნას მეორე პირის სუბიექტურ თავსართად ამ დროს ყოველთვის ხანი ჰქონია და არა ჰაე. ამგვარადვე მესამე პირის ობიექტურ თავსართად ხანივე ყოფილა და არა ჰაე. ეს ცხადად იტკიცდება ქვემოთყვანილი ორიოდ მაგალითით და უფრო ამ მოხსენებასთან დაერთული V—VI სს. ტექსტების ნიმუშებით. მაგ. მეორე პირის-სუბიექტურ თავსართი: «ხგონებ, ვითარმედ შევიდა» (ხ. № 737, გვ. 337), «რა გულისხმა ჰყოთ, რ' აღდგა მკოვდრეთით» (იქვე, გვ. 323), «ოკოვეთოვ ხავასხებდით მათ რომელთაგან ხესავთ კოვალად მოღებასა» (ხ. № 86), «მხილე შჯოვლი» (ხ. 737, გვ. 335). მესამე პირის ობიექტური თავსართის მაგალითები, ე. ი. როდესაც ზმნას დამატება მიცემითს ბრუნვაში ახლავს, ან იგულისხმება, თუ სუბიექტი 1 პირია: «აღსასროვლსა ხტყოდი ნათესავთა მიმართ ანოვ მეოვფებათა აღღებდა» (ოქსფორდის ბოდლ. პალიმფს.), «მხოვცე კორცი ჩემი და სისხლი ჩემი მათოვს» (ხ. № 737, გვ. 244), «რა მიხოვმსგავსნეთ ჩოვენ პატიოსანსა მას ნოძლოვარსა» (ხ. № 737, გვ. 329),—თუ სუბიექტი 3 პირია: «ხრქოვა მას ოვფალმინ» (ხ. № 737, გვ. 239, 242, 245, 323 და ბევრგან სხვაგანაც), «ხრქოვა მათ პეტრე» (იქვე, გვ. 327), «კოდვილნიცა კოდვილთა ხავასხებელ, რ' ნოილონ სწორია» (ხ. № 86), «შეხეარცხოს მას კოდვაჲ» (ხ. № 737 გვ. 245), «რომელი ხირვედეს ვანხელოს» (ხ. № 844 გვ. 87v და 82r), «ხეციცხევედეს მას დიდითა ბასრობითა» (ოქსფორდის ბოდლ. პალიმფს.) და სხვა. შედარებითი ხარისხის თავსართიც მაშინ „ხუ“ ყოფილა; მაგ. «ხოვმჯობეს არს ერისა, რ' არა ხოლო მარტოჲ» (ხ. № 737, გვ. 240), «რაოდენად ხოვფროს მამამან თქუენმან ზეცათამან მოგვეს» (№ 999, ფ. 135 ხ). უკუთქმითი ნაწილაკის თავსართადაც მაშინ ხუ უხმარიათ; მაგ. „ხოვრჯოვლოჲ“ (ხ. № 737 გვ. 325). მაშასადამე, საღმრთო წერილის უძველეს ქართულ თარგმანს ახასიათებს ხანების სმარება პრეფიქსებად.

პროფ. აკაკი შანიძემ ქართულ საენათმეცნიერო საზოგადოების ამა 1923 წ. 1 აპრილის სხდომაზე წაკითხულს მოხსენებაში ამისდა მიხედვით მშვენიერი განმარტება მოუძებნა ერთს ტერმინს, რომელიც გიორგი მთაწმიდელის ცნობილს ანდერძშია ნახმარი, რომლის გასაგებად არაერთი თეორია იყო წინათ შექმნილი. მან აზრი გამოთქვა, რომ როდესაც გიორგი მთაწმიდელი ამბობდა ჩუენნი ყოველნი სახარებანი პირველითგან წმიდად თარგმნილ არიან და კეთილად, ხანმეტნიცა და საბაწმიდურნიცა-ო¹, „ხანმეტ“ სახარებად სწორედ ამგვარს ხანებით დახასიათებული სახარების ქართულ უძველეს თარგმანს გულისხმობდა². პროფ. აკ. შანიძის „ხანმეტის“ მნიშვნელობის ამგვარი ახსნა, უეჭველია, სრული ქვეყნარტება უნდა იყოს და ამის გამო შემდეგში საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის ახლად აღმოჩენილ უძველეს რედაქციას ხანმეტს ვუწოდებთ ხოლმე.

¹ თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, 207.

² ა. შანიძე, ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთერთმეტე საუკუნის მწერლობაში („ნოამბის“ ამავე ნომერში, ქვემოთ).

X.

ბოლო დრომდის უძველესად X საუკ. თარიღიანი სახარების ხელნაწერები ითვლებოდა. შემდეგ, როდესაც ადიშის, ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, შატბერდის სახარება აღმოჩნდა, მისი პირველი თარიღის 897 წლისა და მიხედვით, უძველესად უკვე ეს IX საუკუნის დამლევის ტექსტი უნდა ყოფილიყო მიჩნეული. მაგრამ ამ ძეგლს მეორე, ქრისტესით აღნიშნული, თარიღიც მოეპოვებოდა და აქ იგი 1001 წ., ე. ი. XI საუკ. დამლეგს დაწერილად იყო გამოცხადებული. ამის გამო ერთი ამ თარიღთაგანი მცდარი უნდა ყოფილიყო. და აღ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი და ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ქ ა რ თ უ ლ ი ქ რ ო ნ ი კ ო ნ ი თ მოყვანილ თარიღსა სთვლიდენ ქეშმარიტად, ნ. მარსკი მეორე თარიღი მიაჩნდა უფრო სწორად. იმ სახით, რა სახითაც ამ ხელნაწერმა ჩვენამდის მოაღწია, ამზობს იგი, ადიშის სახარების ტექსტი უფრო 1001 წლისაა, ვიდრე 897 წლისა¹. შემდეგ ადიშის სახარების დროის შესახებ ნ. მარს უფრო გადაჭრითაც აქვს თავისი აზრი გამოთქმული და ამ შემთხვევაში თავისი მსჯელობა მას ამ ხელნაწერის ტექსტის ენაზე ჰქონდა დამყარებული: ყოვლად შეუძლებელია ეს ტექსტი IX საუკუნისად მივიჩნიოთ².

ზოგიერთი იქ ნახმარი სიტყვები და ფორმები მას ახალ ქართულისად ჰქონდა გამოცხადებული, რომლის მსგავსი IX საუკ. ხელნაწერში ნ. მარსის აზრით არ შეიძლებოდა რომ ყოფილიყო. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა ჯ ე რ შ ა ტ ბ ე რ დ ა დ ი შ ი ს სა ხ ა რ ე ბ ი ს ა ნ დ ე რ ძ შ ი მოხსენებული ისტორიული პირების მოღვაწეობის დროის გათვალისწინებით დაამტკიცა უცილობლად, რომ ამ ხელნაწერში ქართული ქრონიკონით აღნიშნული თარიღი იყო სწორი და ამის გამო იგი უეჭველია IX ს-ში დაწერილი ძეგლია. შემდეგ იგივე საკითხი ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა ე ნ ის თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ის ი თ ა ც განიხილა.

თუ რამდენად შემცდარი იყო ნ. მარსი თავის მსჯელობის დროს ქართული ენის ძველი და ახალი ფორმების დახასიათებას რომ ცდილობდა, ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა ი მ ა ვ ე შ ა ტ ბ ე რ დ ის (ა დ ი შ ი ს) სა ხ ა რ ე ბ ი ს ფ ო ტ ო ტ ი პ ი უ რ ი ვ ა მ ო ც ე მ ის წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ე ა ო ბ ა შ ი ვ ა მ ო ა რ კ ვ ი ა.

მან ნ. მარსისაგან ახალ ქართულ ფორმებად და სიტყვებად ცნობილი ფორმა-სიტყვები X საუკ. ხელნაწერში ამოკითხული მაგალითებით ძველ ქართულში არსებულად ცხად-ყო. მაგრამ რადგან თვით ადიშის სახარებაც ნ. მარს XI საუკუნის დამლეგისად მიაჩნდა, ამგვარი საბუთი მას, რასაკვირველია, არ დაეკმაყოფილებდა. მაინც სრულებით სამართლიანად ამბობდა ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, ჩვენ ისე ნაკლებად ვეაქვს ძველი, IX საუკ. ძეგლების ენა შესწავლილი, რომ რა არის ძველი და რაა ახალი, ჯერ ძნელი სათქმელია³.

¹ „В дошедшем до нас виде текст скорее 1001 г.“ (Из поездки в Сваншюж Христ. Восток, II, вып. I, 26).

² *Адишская рукопись грузинского Евангелия считается древнейшею по одной из двух дат: состояние текста показывает, что согласиться с такою древнею датой, как IX век, нет никакой возможности* (Заметки по текстам св. Писания Христ. Восток, II, вып. II, 172).

³ Материалы по Археологии Кавказа, XIV, 18—19, Москва, 1914.

ხელა, როდესაც IX საუკ. ხელნაწერთა მაგიერ ხელთა გვაქვს VI საუკ. ოთხი ხელნაწერი თავდაპირველი ხანმეტი ტექსტებითურთ, სრულებით ცხადი ხდება ნ. მარის ამ კატეგორიული განცხადებებისა და მსჯელობის უსაფუძვლობა. ეზმიადინის ფრაგმენტის ქალი დაბადების ტექსტის განსილვის დროს, მაგ., მან დაბადების ბაქარიულ გამოცემაში ნახმარი „ებრ“ ძველად ვამოაცხადა, ომკ-ათონის დაბადებაში ნახმარი „მსგავსად“ კი მდაბიურ ახალ ქართულად ცნო¹. ეს ვითომცდა ახალი ქართული სიტყვა სწორედ უძველეს, VI საუკ., ხელნაწერებშიც იხმარება.

ამგვარადვე შატბერდ-ადიშის სახარებისა და ხანმეტი სახარების ტექსტების შედარებამ დამარწმუნა, რომ ადიშის სახარება მართლაც ძველი IX საუკ. ძველია და უმეტეს შემთხვევაში ხანმეტი სახარების ტექსტის რედაქციას მისდევს. მაგრამ შედარებითი შესწავლა, ჯერ-ჯერობით მაინც, ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ ხანმეტის რედაქციასა და შატბერდ-ადიშის სახარებას შორის ისეთი განსხვავებაა, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ ხანმეტი რედაქციის შემდგომ და შატბერდის სახარების გადაწერამდე, ე. ი. მაინცდამაინც IX ს-მდე, კიდევ რაღაც რედაქცია უნდა ყოფილიყო. ეს იმათა მტკიცდება, რომ ზოგან ხანმეტსა და შატბერდის ხელნაწერთა ტექსტებს შორის თვალსაჩინო განსხვავებაა და ზოგჯერ ასეთ შემთხვევებში მერმინდელი, X საუკ. სახარების ტექსტები, მაგ. ტბეთისა, ხანმეტს მისდევს, შატბერდ-ადიშისა კი არა. რადგან გიორგი მთაწმიდელს სახარების პირვანდელ და უძველეს რედაქციათა შორის ხანმეტის შემდგომ საბაწმიდური აქვს დასახელებული, ამიტომ შესაძლებელია ეს ხანმეტისა და შატბერდის ხელნაწერის შუა მომხდარი რედაქცია, რომლითაც უკანასკნელის ტექსტი ზოგიერთ შემთხვევებში პირველისაგან განსხვავდება, სწორედ საბაწმიდური რედაქცია იყოს.

ასეთი განსხვავებული ადგილები ხანმეტსა და შატბერდ-ადიშის სახარებათა ტექსტებს შორის, რომდენადაც ჯერ-ჯერობით დასკვნა შეიძლება, შედარებით მაინც ხშირი არ არის და უკანასკნელი ჩვეულებრივ ხანმეტ რედაქციას მისდევს მხოლოდ უხანებოდ. ამ უკანასკნელი გარემოების გამო საფიქრებელია, რომ შატბერდის ხელნაწერის გადამწერს ხელთ ხანმეტი სახარების ტექსტი ჰქონდეს. შატბერდ-ადიშის სახარებას რომ დედნად მართლაც ხანმეტი სახარება უნდა ჰქონოდა, ამის კვალი, თუ ფოტოტიპიური გამოცემა ნამდვილ ვითარებას არ ამოხინჯებს. თითქოს თვით ადიშის ხელნაწერშიაც კია შენახული. მაგ. იოანეს თავის სახარების XXI, 14 სწერია: „ესე სამგზის განხეცხადა ივ მოწაფეთა მთ“². ზმნა „განხეცხადა“-ში ხანი გადამწერს წაუშლია, მაგრამ მისი ნალაგევი გარკვევით მოჩანს. ეტყობა დედანში გადამწერს ამოუკითხავს „განხეცხადა“ და ამ შემთხვევაში დავიწყებია, რომ გადამწერის დროს ხანი უნდა ვამოეტოებინა, და ისევე დაუწერია, როგორც მეხსიერებაში ჩარჩენია.

¹ „Вульгарное ново-гр. „მსგავსად“: Эпиграфический фрагмент... Христ. Восток, II, 337.

² იხ. ფოტოტიპიური გამოცემა (Материалы по Археологии Кавказа, XIV, მოსკოვი, 1914).

მაგრამ შემდეგ, ალბათ გადანაწერის გადაკითხვის დროს, თავისი გულ-ნაღვიწყოების შეცდომა შეუმჩნევია და ხანი წაუშლია. მართლაც „ხანმეტს“ სახარებაში ეს ადგილი ასევე იკითხება: „ესე სამგზის გამოხეცხადა“ და სხვა. გასაკვირველიც არაფერია, რომ IX საუკ. ხანმეტი სახარების ტექსტი ყოფილიყო, რადგან ვიორგი მთაწმიდელის ნათქვამიდან ცხადი ხდება, რომ ამგვარი ხელნაწერები მის დროსაც, XI ს-შიც ყველგან ყოფილა.

რადგან ჩვეულებრივ ხანმეტი რედაქციის მიმდევარი შატბერდის სახარების ტექსტი, ზოგჯერ მაინც, განსხვავდება და ასეთ შემთხვევაში იქნება იგი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, საბაწმიდური რედაქციის ტექსტს იმეორებდეს, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ შატბერდ-ადიშის სახარების ტექსტი ორი რედაქციის შერეულ შენაერთებ ტექსტს უნდა წარმოადგენდეს. ამგვარი აზრი თავისდათავად რომ არაფერს შეუძლებელსა და დაუჯერებელს არ შეიცავს და მაშინდელ საქართველოში ამნაირი მუშაობა იშვიათი არ ყოფილა, ამას თვით ვიორგი მთაწმიდელის, მის დროინდელ და მერმინდელ ქართულ გადამწერთადმი, მიმართული ვედრებაც ამტკიცებს:

ვინცა ვინ სწერდეთ, ვითა აქა პპოთ, ეგრე დაწერეთ და... ღთისათჳს სიტყუათა ნუ სცვალებთ, არამედ ვითა აქა სწერია, ეგრე დაწერეთ—ო. ხოლო თუ რომელიმე ადგილი არ მოგეწონოთ, „ჩუენნი ყოველნი სახარებანი პირველთაგან წმიდად თარგმნილნია და კეთილად, „ხანმეტნიცა და საბაწმიდურნიცა, მუნით დაწერეთ და ღთისათჳს ერთმანეთსა ნუ გაჰრევთ—ო¹. თუ ვიორგი მთაწმიდელი იძულებული იყო თავისი დროინდელი გადამწერლებისათვის ეთხოვა ღვთის გულისათვის სახარების ტექსტის გადაწერის დროს ხანმეტისა, საბაწმიდურისა და ჩემ შეწამებულ სახარებათა ტექსტი ერთიერთმანეთში არ აურიოთ, არამედ ერთ-ერთი მათგანი აირჩიეთ და ის გადაიწერეთო, ცხადია, ეს მაშინ, ჩვეულებრივი თუ არა, ხშირი მოვლენა მაინც უნდა ყოფილიყო. მით უმეტეს ამგვარ სხვადასხვა რედაქციათა ტექსტის ერთმანეთში გარევა IX საუკუნეშია მოსალოდნელი და ჩვეულებრივ მიღებული იქნებოდა.

მაშასადამე, ვიორგი მთაწმიდელის ზემომოყვანილი ანდერძის მოწმობით ცხადი ხდება, რომ ჯერ კიდევ XI საუკ. მეორე ნახევარშიაც კი ხანმეტი სახარებანი არამცთუ დაცული ყოფილა, არამედ სარგებლობდნენ კიდევ და თვით ქართული სახარების ტექსტის ასეთს მკაცრს შემწამებელს, როგორც ვიორგი მთაწმიდელი იყო, შესაძლებლად მიაჩნდა, რომ მაშინდელ ქართველებს სახარების ტექსტისათვის დედნად ხანმეტი რედაქციის ხელნაწერები აეღოთ. მაგრამ როგორ? ამ დროს და, რასაკვირველია, 4 საუკუნით ამაზე უწინარესაც იქ, სადაც ხანმეტს რედაქციაში ზმნაში, აგრეთვე შედარებითი ხარისხისა და უკუთქმითი ნაწილაკის თავსართებად ხანი ისმოდა და იწერებოდა, ეს ბგერა აღარ ისმოდა. მაშ როგორ შეიძლებოდა, რომ ხანმეტი სა-

¹ თ. ყო ღ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, 207

ხარების ნაწერი XI საუკ. დედნად ყოფილიყო გამოყენებული? ცხადია ისე, რომ ვადაწერის დროს ამ ხანებს, სადაც ისინი უკვე აღარ იხმარებოდნენ, ვადაწერს ზეპირად თითონვე უნდა გამოეტოვებინა. სხვა გზა წარმოუდგენელია და შატბერდ-ადიშის სახარების შემომოყვანილი მაგალითიც ამავე გარემოების დამამტკიცებელია. ან რა საკვირველია, რომ ხანმეტ სახარებათა ტექსტები XI საუკუნემდე შენახული ყოფილიყო, როდესაც ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერების მერმინდელი ტექსტი XII—XIV საუკუნეებისად არის მიჩნეული, როდესაც, მაშასადამე, ძველი თავდაპირველი ხანმეტი ნაწერის ვადარეცხვა-ვადაფხეკა და ეტრატის პალიმფსესტად შემზადება უნდა ვიგულისხმოთ.

ამგვარად, ირკვევა, რომ ჯერ კიდევ XI—XIV სს-მდე ხანმეტი ხელნაწერები დაცული ყოფილა საქართველოში. ქართული პალეოგრაფიის დასაბეჭდად დამზადებულ სახელმძღვანელოში სათანადო წერილობითი წყაროსა და მიხედვით გამორკვეული მაქვს, რომ XII საუკუნეში ჩვენში, თვით საეკლესიო წრეებშიც მრგვლოვან ასომთავრულ დანწერლობას იმდენად ვადაჩვეული ყოფილან, რომ ამ დამწერლობით ნაწერი ჩვეულებრივი ტექსტების წავითხვაც კი თურმე უძნელდებოდათ, ამის გამო იძულებული ყოფილან მრგვლოვანი ასომთავრულით ნაწერი ძეგლები უკვე ნუსხა-ხუცურით ვადაეწერინებინათ. ამ დროიდან მოყოლებული ასომთავრულიანი ხელნაწერები მონასტრების წიგნთსაცავებში, ცხადია, უკვე უქმად უნდა დებულყო და სხვათა შორის ხანმეტი ხელნაწერების პალიმფსესტად გამოყენებისა და საზოგადოდ მათი დაღუპვისათვის, რასაკვირველია, ამ გარემოებასაც უნდა შეეწყო ხელი.

XI

ხანმეტი ხელნაწერები საშუალებას მოგვცემენ ზედმიწევნით და საბოლოოდ გამოვარკვიოთ ქართული საღმრთო წერილის თარგმანის სადაურობა და ვადამოთარგმნის დროს დედნად აღებული ტექსტის ენაც. თავდაპირველად ქართულ მწერლობაში გავრცელებული იყო აზრი, რომ საღმრთო წერილი ბერძნულიდან ვადმოითარგმნა. პროფ. ნ. მარმა ქართულ სახარებაში მყოფი სომხური სიტყვების საბუთიანობით ჩვეულებრივი შეხედულებამცდარად ვამოაცხადა და ქართული საღმრთო წერილი სომხურიდან ნათარგმნად ცნო¹ შემდეგში მან თავისი შეხედულება საგრძნობლად შეცვალა. 1913 წ. თავის სვანეთში მოგზაურობათა შესახებს ანგარიშში ნ. მარმა ვამოსთქვა აზრი იმის შესახებ, რომ საღმრთო წერილი თავდაპირველად სომხურიდან ქართულად კი არა, არამედ, სვანურად, ანუ სომეხურად იყონათარგმნი და მხოლოდ შემდეგში უკვე სვანურიდან ქართულად ვადმოი-

¹ Из поездки на Афон: ЖМНПР, 1899, журт. 83. 12—15.

თარგმნა¹. 1914 წელსაც ნ. მარი იმავე აზრს დასტრიალებდა, რომ ქართული საღმრთო წერილი თავდაპირველად ან სვანურად, ან ისეთ კილოზე უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი, რომელიც სვანური გავლენით ყოფილა თურმე გაქვინთილი, და რომ მხოლოდ შემდეგში იგი გადმოუქართულდებიათ².

ერთი წლის შემდეგ, 1915 წ. ნ. მარი თავის სვანურობის თეორიას ისე აფართოებს, რომ მკითხველს მთელ სურათს უხატავს, თუ სად, როდის და როგორ უნდა გაჩენილიყო პირველად ქართული დამწერლობაცა და მწერლობაც, ან საიდან და ვისგან უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი ქართული საღმრთო წერილი. აი სახელდობრ რას ამბობს ამ საგანზე აკად. ნ. მარი ერთს თავის თხზულებაში „Ифетические названия деревьев и растений“, რომლის სათაური ადამიანს ვერც კი მოაფიქრებს, რომ იქ ამგვარ დიდმნიშვნელოვან საკითხებზე რაიმე შეიძლება ნათქვამი ყოფილიყო: „V — VI სს-ში ქ. შ. სომხეთში ჯერ კიდევ სვანები ცხოვრობდნენ. ყველა ცნობების მიხედვით, იაფეტურ ენაზე (sic) საქრისტიანო მწერლობა პირველად აქ გაჩნდა. თავიანთი ეროვნული მწერლობის პირველი ძეგლები ქართველებმა აქიდან დაიწყვიდრეს, უპირველესად ყოვლისა საღმრთო წერილის თარგმანი, რომელიც რაც უფრო ძველია ტექსტი, მით უფრო მეტს სვანურობას იჩენსო. ჩვენ წინაშე ისეთი საკითხიც კი წამოიჭრა, თავდაპირველად საღმრთო წერილი სვანურ ენაზე ხომ არ იყო გადმოთარგმნილი, ყოველ შემთხვევაში ეს სალიტერატურო ენა მხოლოდ თანდათანობითი გარდაქმნის პროცესის წყალობით უახლოვდებოდა ქართველთა დედაენას და მაინც ძველმა ქართულმა სა-

¹ „... вопрос о переводе св. писания на грузинский язык может получить совершенно новое освещение. Восхождение древне-грузинского текста св. писания к армянской версии остается в силе; и то, что, переводили на „сомехское“ наречие, как это излагается мною в университетском курсе истории грузинской литературы, но весьма существенно поправкою явится то, что, или эту сомехскую речь даже V в. придется признать целиком наречием сванского языка или, если она к тому времени была грузинизована, в ней во всяком случае, придется признать существование большого количества переживаний того наречия сванского языка, которое некогда было коренным в Сомехии (Из поездки в Сванию: *Христианский Восток* II, 25).

² „перед нами стоит большой очередной вопрос, именно когда переведен грузинский текст, независимо от его предполагаемого прохождения через сванскую или намыщенную сванизмами версию?“ (Эпиграфический фрагмент: *Христ. Восток*, II).

³ „В V и VI веках по Р. Хр. в Сомехии жила еще свань. Здесь возникала судя по всем данным, в первые на ифетическом языке христианская письменность, откуда унаследовали грузины первые памятники своей национальной литературы прежде всего перевод св. писания, проявляющийся тем большее количество „сванизмов“, тем древнее текст. Перед нами встал даже вопрос, не было-ли первоначально св. Писание переведено на „сванский язык“. Во всяком случае лишь постепенно этот литературный язык перерабатывался, сближался с родною речью грузин, и все-таки грузинский древне-литературный язык сохранил много иррациональных с точки зрения картского языка явлений тяготеющих к „сванскому“ (*Известия Рос. Академии Наук*, 1915 წ., გვ. 945).

ლიტერატურო ენამ ქართული ენის თვალთსაზრისით ბევრი ირაციონალური მოვლენა შეგვჩინა, რომელნიც «სვანურს ემხრობა»-ო. ამგვარი ისტორიულ-სალიტერატურო თეორიის პირველი ჩანასახი ნ. მარს უკვე სვანეთში მოგზაურობათა შესახებ ანგარიშშიც მოეპოვება¹.

რა ცნობებია მერმე „ყველა ის ცნობები“, რომელთაც აკად. ნ. მარს ამგვარი თეორია შეათხზვევინეს?

მთელი მისი საბუთიანობა ქლი საღმრთო წერილის „სვანურად“ ნათარგმნიანობისა და „სვანურობის“ დასამტკიცებლად სულ სამი-ოთხი სიტყვისაგან შედგება: „ერგას“-ისა, რომელიც 50 ნიშნავს², „მსგეპს“-ისა, რომელიც შვიდეულის მაგიერ იხმარებოდა³, და „სტეე“-ისაგან⁴.

ეს სამი-ოთხი სიტყვა ნ. მარს ნამდვილ სვანურ სიტყვებად მიაჩნია, მაგრამ დამახასიათებელია, რომ თვით ნ. მარისავე სიტყვით არც ერთი ამათგანი სვანურში არ გვხვდება. სვანურმა დაკარგა, მაგრამ უნდა ყოფილიყო და სხვა ენებშია ნასესხებად შენახული. უკვე ეს გარემოება, რასაკვირველია, მისი მსჯელობის დამაჯერებლობას საგრძნობლად ასუსტებს. მაგრამ, სწორედ ასეც რომ იყოს და ყველა ეს სამი-ოთხი, გინდ 5—8 სიტყვა მართლაც სვანურად რომ ვცნოთ, ამგვარი ლოგიკური მსჯელობის საშუალებით ერთი და იმავე ნაწარმოების შესახებ რამდენიმე და რომელი ენისაგანაც გნებავთ ვითომცდა ნათარგმნიანობის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა შეიძლება, რადგან, იმგვარადვე როგორც სხვა ენებში, ქართულშიც, თუ მეტი არა, სამი-ოთხი მაინცდამაინც სხვა ენებიდან ნასესხები სიტყვა ყოველთვის მოიძებნება.

ისტორიული თვალსაზრისითაც აკად. ნ. მარის მთელი თეორია სრულებით შეუწყნარებელია. ბერძნული საისტორიო წყაროებიდან კარგად ვიცით, თუ სად ცხოვრობდნენ I—VI საუკუნეებში სვანები. არსად და არავის არა აქვს ნათქვამი, რომ სვანებს ოდესმე სომხეთში, თუ სომხეთში ეცხოვროთ. სტრაბონიდან მოყოლებული მაინცდამაინც დანამდვილებით ვიცით რომ სვანები, თუ ამაზე უწინარეს არა, პირველ საუკუნეში მაინც ქ. წ. უკვე იმავე ადგილას ბინადრობდნენ, სადაც ესლაც ცხოვრობენ. მათი მოსახლეობის სამხრეთის საზღვარი მაშინ მხოლოდ ეხლანდელზე უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო ჩამოწეული. მერმინდელი ბერძენი და რომაელი მწერლებისაგანაც, მეტადრე კი პროკოპი კესარიელისაგან ვიცით, რომ სვანები შემდეგშია, V—VI საუკუნეებში იქვე ბინადრობდნენ წინანდებურად. ბერძნებსაც რომ თავი დავანებოთ, სომეხთა V—VII სს. ისტორიკოსებს ხომ უნდა სცოდნოდათ, სვანებს რომ V—VI სს-ში მართლაც სომხეთსა, თუ სომხეთში ეცხოვრათ: თუ ბერძნები დაშორებულობის გამო შეიძლება საქართველო-სომხეთის ამბებას ზედმიწევნით მცოდნეებად ვერ ჩაითვალონ და ნ. მარმა ამით

¹ Христ. Восток, II, 22—23.

² იქვე, II, 21—22 და 383.

³ იქვე, II, 19—20, 21.

⁴ იქვე, II, 25—26.

ახსნას მათი მღუმარება, სომხები ხომ აქაურები და მეზობლები იყვნენ. იმისი
ოდნავ მაინც მსგავსი რამე, რასაც აკად. ნ. მარი მოგვითხრობს, როგორც
წამდვილ ისტორიულს ამბავს, სომხურ საისტორიო წყაროებშიც ხომ არსად
იხსენიება?! ნუ თუ ამ გარემოებას მაინც არ უნდა დაეფიქრებინა აკად.
ნ. მარი, როდესაც ის თავის თეორიასა თხზავდა და თავის მკითხველს ის-
ტორიულ სინამდვილედ უსახავდა?

მაგრამ იქნებ აკად. ნ. მარი ფიქრობდეს, რომ მისთვის ისტორიულ
ცნობებს მნიშვნელობა არა აქვს და ისტორიკოს-გეოგრაფების მღუმარებასაც
ყურადღებას არ აქცევს, რადგან მისთვის, ვითარცა ენათმეცნიერისათვის,
მარტო ერთი ტერმინი—„სომეხია“ უმფრო მეტის მეტყველია, ვიდრე ყველა
ქვეყნის ისტორიკოსთა მოწმობა, თუ მღუმარება? ამიტომ უნებლიეთ ამ სა-
კითხსაც უნდა შევეხოთ.

„სომეხია“ თვით ნ. მარის შეთხზული ტერმინი არის და არსად, არც
ქართულსა და არც სომხურს წყაროებში არ გვხვდება და არც როდისმე ყო-
ფილა. იგი სრულებით ახლად არის შეთხზული სომეხთა ქართული სახელის
„სომეხ“-ისა და რუსული ქვეყნების აღმნიშვნელი „ია“ საკვეციის შეერთებით.
სამწუხაროდ ნ. მარს თავისი აზრი იმდენად გარკვევით არა აქვს გამოთქმული,
რომ დანამდვილებით თქმა შეიძლებოდეს, თუ რას გულისხმობს, როდესაც ამ
თავისაგან შედგენილს ტერმინს „სომეხია“-ს ხმარობს ხოლმე, საკუთრივ სომ-
ხეთს, თუ საქართველოს ცნობილს თემს, რომელსაც გარკვეული ხანიდან
სომხითს უწოდებენ.

რადგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ აკად. მარი იმდენად შორს წასუ-
ლიყო, რომ ეფიქრა და დაეწერა, ვითომც V საუკ. სომხეთში გაარიღებული
სომხები კი არ ცხოვრობდნენ, არამედ სვანები—ეს გაუგონარი და დაუჯერე-
ბელი რამე და ყველა ისტორიულ-არქეოლოგიური ცნობების საწინააღმდეგო
დებულება იქნებოდა, — ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ „სომეხია“-დ მას სა-
ქართველოს თემი „სომხითი“ მოუნათლავს. ნ. მარს სიტყვა „სომეხი“ ეხლა
უკვე თავისი ახალი თეორიის საბუთიანობის გასაძლიერებლად წინანდებურად
„სომეხს“-ისაგან ნაწარმოებად კი აღარ მიაჩნია, როგორც ამას წინათ მაშინ-
დელი თავისი თეორიის დასასაბუთებლად ამტკიცებდა, არამედ „სონ-მესხ“-ისა,
ანუ სვან-მესხისაგან. მას თითქოს ერთგვარ ანალოგიურ წარმოებად ბტოლე-
მეოსისაგან აღნიშნული ტომობრივი სახელი „სუანოკოლხოჯ“, სომხური
„გერსუანქ“ და პლინიუსის „არმენოხალზეს“-ი მიაჩნია¹. ამ ორსავე შემთხ-
ვევაში ორნაწილად ტომობრივი ტერმინი მართლაც რეალური მოვლენის,
ისტორიულად ცნობილ ამ ტომთა შერევის შედეგის, გამომხატველია². მაგ-
რამ სრულებით გაუგებარი და აუხსნელი იქნებოდა, თუ სვან-მესხთა შერევის
გამომხატველი ტერმინი ქართველებს მაინც სხვა ერის, გაარიღებული სომხების
აღმნიშვნელ სახელად როგორ უნდა ექციათ?

¹ Из поездок в Сванию, *Христ. Восп.*, II, 23.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქლ ერის ისტორია, I.

ქართული და სომხური წყაროებით მტკიცდება, რომ „სომხითი“ ვითარცა აღმოს. საქართველოს სამხრეთით მდებარე თემის სახელი, უძველეს დროს უცნობი იყო და არ იხმარებოდა. ამ თემს მაშინ გუგარეთი ეწოდებოდა და მხოლოდ შემდეგში ამის სამაგიეროდ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ტერმინად „სომხითი“ შემოდის, ვითარცა იმ დროის ტერმინოლოგიის ნაშთი, როდესაც სომეხთა სამეფოს ეს კუთხე დაპყრობილი ჰქონდა¹.

სომეხები კი ამ თემს, ძველ გუგარეთს, „ვრაც დაშტს“ უწოდებდნენ. ამგვარად, ისტორიული სინამდვილე ცხად-ყოფს, რომ „სომეხი“ და სომხეთი ქართულად ჯერ ნამდვილს გაარიელებულს „არმენებს“ და მათ მიწა-წყალს ნიშნავდა, ხოლო მერმე და შემდეგში იმ თემის აღსანიშნავადაც იყო გამოყენებული, რომელშიაც დროთა განმავლობაში ქართველთა და სომეხთა შერეული მოსახლეობა გაჩნდა.

თავისი ახალი, „სვანურობის“ თეორიით გატაცებულს, აკად. ნ. მარს სრულებით ავიწყდება, რომ „სომეხია“ ტერმინის სონ-მესხისა, ანუ სვან-მესხისაგან წარმოშობილობა მხოლოდ და მხოლოდ ერთი მისი მრავალრიცხოვანი ჰიპოთეზაგანია და არა სინამდვილე და რომ ამგვარი ჰიპოთეზი არც ერთს მეცნიერს უფლებას არ აძლევს უტყუარი ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნობები უარყოს და კავკასიონის მთავარ უღელტეხილზე არხენად მობინადრე ტომი სვანები თავისავე შეთხზული თეორიის დასამტკიცებლად სომხეთში გადმოსახლოს და V—VI სს-ში იქ მცხოვრებად გამოაცხადოს. თუნდაც; რომ ისტორიის წინახანაში სვანებისა და მესხების ტომთა შერევა მომხდარიყოს, ამას ისტორიული ხანისათვის და V—VI სს. სომხეთის მოსახლეობისა და ენისათვის არსებითად პირდაპირი კავშირი არ შეიძლება ჰქონდეს.

ყველამ ამ მოსაზრებათა შემდგომ, ვგონებ, ცხადი უნდა იყოს, რომ V—VI სს. სომხეთში არავითარ სვანებს არ უცხოვრიათ და აქაურ მკვიდრთაც სვანურად არ ულაპარაკნიათ. ამის გამო საღმრთო წერილი არც შეიძლება რომ ჯერ სვანურად ყოფილიყო ნათარგმნი და მხოლოდ შემდეგში გადმოქართულდებინათ. ქართული საღმრთო წერილის სომხურიდან ნათარგმნიანობის შესახებ ამ ახალი აღმოჩენილი ძეგლების ენის მიხედვით მე ჯერ არაფრის თქმა არ შემიძლია, რადგან ამას მთელი ტექსტის გულდასმითი შესწავლა სჭირდება. ნ. მარის „სვანურობის“ თეორიის სრული უსაფუძვლობა კი ისტორიული თვალსაზრისით წინათაც ცხადი იყო, ხოლო ეხლათვის V—VI სს. ტექსტების ენითაც ისევე მტკიცდება. აკად. ნ. მარის იმედები და მტკიცება, ვითომც რაც უფრო ძველი არის და იქნება საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის ტექსტი, მით უფრო მეტი ლექსიკური „სვანურობისა“ და სადაურობის გამომამულავენებელი არის და გამოდგება, V—VI სს. ძეგლების ენით არ მართლდება.

საკითხის განხილვა რომ დამთავრებულად ჩავთვალოთ, უნდა კიდევ ერთგარემოებას მიექცეს ყურადღება. უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ V—VI სს.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს სახეობები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განაღწილი.

ხანმეტი ნაწერების დამახასიათებელ თვისებას მეორე პირის სუბიექტური თავსართებისათვის ჰაეს მაგიერ ხანის ხმარება შეადგენს იმგვარადვე, როგორც შედარებითი ხარისხისა და უკუთქმითი მნიშვნელობის ნაწილებად „ხუ“ იხმარებოდა. ქართული კილოკავების ყოველმა ცოტაოდნად მაინც მცოდნე იცის, რომ ამავე თვისებების მქონეებელი ამჟამად ქართულ კილოკავთა შორის მეტადრე სვანურია, რომელიც ხანს თავსართად მარტო მეორე პირის პრეფიქსად კი არ ხმარობს, არამედ პირველისა და მესამე პირისათვისაც, როგორც ეხლა ირკვევა ობიექტურ თავსართად. შესაძლებელია აკად. ნ. მარმაეს გარემოება თავის „სვანურობის“ თეორიის დამამტკიცებელ საბუთად გამოიყენოს¹. ეგების ეს მართალიც იყოს? სწორედ ეს საკითხი გვაქვს ეხლა განსახილველი.

---

¹ ეს სწორედ ასეც მომხდარა. ამა წლის მარტის დამლევს პეტერბურგიდან დაბრუნებული პროფ. ავ. შანშიძემ გადმოცა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის 1922 წ. 29 მარტის ისტორიულ-ფილოლოგიური განყოფილების სხდომის ოქმის ამონაწერი, რისთვის დიდად ვმადლობ, და რომლიდანაც ირკვევა, რომ ნ. მარს თავის „სვანურობის“ თეორია ეხლა უკვე ბრწყინვალედ დამტკიცებულად მიაჩნია ენის გრამატიკული მხრითაც. ამ სხდომაზე მას წაუკითხავს; „В помещенной в XV за 1914 г. таблице гезезиса и филиации различных списков редакции кавказской (sic) версии Ветхого Завета свод всего того, что было сделано по исследованию этого вопроса, дал нам основание внести между еврейским и ермийским текстами таргумную версию, а между армянским и грузинским переводами сванскую версию. В первом из двух случаев я опираюсь прежде всего на вновь тогда открытый древнейший текст армянского перевода книги „Паралипоменона“, во втором т. е. в отношении сванского, я располагал лишь доводами сравнительной филологии в области литературных данных на соответственных языках и сравнительного языкознания на почве яфетической теории. Указание сванской версии мною сопровождалось, как и таргумной, вопрошающим знаком лишь потому, что никакой сванской версии мы не располагали фактически, хотя фактическое ее существование, как мне казалось доказано было неопровержимо и бесповоротно. 23 марта я получил от византистско-грузиноведа д-ра R. Blake'a следующее по-русски написанное сообщение: „обнаружил в Англии подлиннее с отрывками древнейшей грузинской версии Иеремии на подсуванском говоре!!! Ваши предсказания (sic) оправдались вполне. Показатели 2-го лица везде и перед гласным: ალხაროთ, ალხი[ო]ლოთ и в 3-м л. м.п. числа с.в.м. ნუ იყო“ (вм. ნუ იყოფი [следовало бы написать ново-г. ნუ იყონ]). Рукопись безусловно VIII в., инициальным письмом (ასო მთავრული)“. К сожалению прибавлю лишь один вопрос: если еще в VIII веке текст был составлен на грузинском подсуванском говоре, на каком языке должен был быть писан он в V—VI веках? Попрошу принять к сведению“. ფრიად დამახასიათებელი საბუთია!! როგორც ეტყობა, ბ-ნ რ. ბლეჯკს ბოდლეიანის პალიმფსესტის ერთი იმ ნაწყვეთი უნდა ჰქონოდა ხელთ, რომელიც ვერ გამოქვეყნებული არ ყოფილა და რომლის დანარჩენი ორი ფურცლის ფოტოგრაფიული სურათი ნ. მარს მოუვიდა 1897 წ., რაზედაც ჩვენ უკვე საუბარი გვქონდა (იხ. „მომამბე“, გვ. 315—318). თუმცა წაკითხვის სიძნელე რ. ბლეჯკს მთლად ვერ დაუძლეია და შეცდომა მოსვლია („ნუ იყო“ და თარიღი შეცდომის ნაყოფია), მაგრამ მის სასახლოდ უნდა ვთქვა, რომ მას მაინც წაუკითხავს ასე თუ ისე. დანარჩენი მისი მცდარი დასკვნა ნ. მარის თეორიების უკრიტიკოდ და ბრმად მიმდევრობით აიხსნება. რადგან არსებითად საკითხი ამ ძეგლთა ენის შესახებ ჩემს მოხსენებაში ისედაც იჩნევა, აქ ამაზე საუბარი ზედმეტად მიმჩნია.

XII-

პროფ. აკ. შანიძემ ჯერ კიდევ 1912 წ. სტუდენტობის დროს აღნიშნა, რომ მეორე პირის სუბიექტური თავსართი ზმნებში ქართულ კილოებშია დაცული. ამის შემდგომ ამავე გარემოებას ძველ ქართულში პროფ. იოს. ყიფშიძემაც მიაქცია ყურადღება. მესამე პირის ობიექტური თავსართის ბუნების გაგებაც აკ. შანიძის ღვაწლს შეადგენს, რომელმაც ამ ორსაკითხს ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებისა და თანამედროვე ცოცხალი კილოების მეთოდურ შესწავლაზე დამყარებული მშვენიერი მონოგრაფიული გამოკვლევა უძღვნა¹. ეს თხზულება პირველი, მრავალი ძეგლების შესწავლაზე დამყარებული, შრომაა ქართული ზმნის ბუნებისა და აგებულების გამოსარკვევად გამოქვეყნებული. პროფ. აკ. შანიძის ამ ნაშრომში კვლევა-ძიების ისტორიული გზა არჩეული, იგი ქართული სიტყვიერების ძეგლთა ენის შესწავლაზეა დამყარებული.

ამნაირმა მონოგრაფიულმა გამოკვლევამ პროფ. აკ. შანიძე შემდეგ ძირითად დებულებამდის მიიყვანა:

„ძველ ქართულში მეორე პირის სუბიექტური ნაწილაკი არის პრეფიქსი ჰაე“, რომელიც „ვმოენის წინ ქართულში ადვილად იკარგება“, ხოლო ენისწვერისმიერ ბგერათა ან აფრიკატების წინ ხანად და შინად იქცევა ხოლმე მხოლოდ ბრძანებით კილოს... მეორე პირში არავითარი თავსართი არ სჭირდება, არამედ იგია წმინდა თემა ნამყო სრულისა თუ ნამყო უსრულისაგან აღებული“². ერთგვარ გამონაკლისს მხოლოდ ორი ზმნა შეადგენს: «ვარ» და «ვვალ», რომელთაც მეორე პირში ხანი აქვთ (ხარ და ხვალ), იმის მაგიერ, რომ პირველს დაჰკარგოდა ჰაე, ხოლო მეორეს შეჰრჩენოდა იგი³. ამ უკანასკნელი გარემოების შესახებ პროფ. აკ. შანიძე ამბობს: ცხადია..., რომ ხანი, როგორც სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა (ხარ, ხუალ) ძირითადი კილოსკუთვნილება არ არის, იგი ნასესხები. უნდა იყოს რომელიღაც სხვა კილოსაგან, რომელსაც ხანის პრეფიქსად ვმარება ახასიათებდა ალბათ არა მარტო ორ ზმნაში, არამედ სხვა ზმნების უღვლილებაშიაც საზოგადოდ⁴. თანამედროვე ქლი ცოცხალი კილოების შესწავლამაც პროფ. აკ. შანიძე დაარწმუნა, რომ მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსი ბევრ კილოში, მეტადრე აღმოსავლეთ საქართველოში, ეხლაც შენახულია. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებო აღმოჩნდა თუშური, მოხევეური და ხევსურული კილოები, რომელთაც⁵ ამგვარ პრეფიქსად ხ და ღ აქვთ, მაგ. მოვქსოვე, მოხქსოვე, —დავფარე, დახფარე, —დავბარე, დაღბარე, —ვნახე, ღნახე, —ვაეადობ, ღაეადობ და სხვა⁶.

1 სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, თბილისი, 1920 წ., თბილისის უნივერსიტეტის გამოცემა.

² იქვე, 3 — 5.

³ იქვე, 17 — 20.

⁴ იქვე, 130.

⁵ იქვე, გვ. 158—171.

მეცნიერული სიფრთხილის გამო აკ. შანიძეს ამ გარემოებამაც ვერ შეაცვლევინა თავისი ძირითადი დებულება, რომ მეორე პირის სუბიექტურ პრეფიქსად ხანი უცხო კილოს კუთვნილება უნდა ყოფილიყო და არა ძირითადისა. პროფ. აკ. შანიძემვე ძველი ძეგლების ენის მეთოდური შესწავლისა და დაკვირვების შემდგომ გამოარკვია, რომ როდესაც დამატება მიცემითს ბრუნვაში ახლავს ზმნას თუ იგულისხმება, მაშინ ამ მესამე პირის ობიექტურ პრეფიქსად იგივე პგერა ჰაე ემატება, რომელიც ყველა ზემოაღნიშნულ ფონეტიკურ წესებს ემორჩილება, მაგ. „ჰკითხა მას, ჰკითხა დედასა თვსსა, ვჰკითხე მას“ და სხვა¹.

ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროიდან, როდესაც მე სვანურის აგებულების შესწავლას პეტერბურგში ჩემ ამხანაგ სვან ივ. თ. ნიჟარაძის დახმარებით ვცდილობდი, აზრი დამებადა, რომ თავდაპირველად ქართულ სამწერლობო ენაშიც სვანურის მსგავსად მეორე პირის სუბიექტურ თავსართად ხანი უნდა ყოფილიყო. ვფიქრობდი, რომ თვით პირველი პირის სვანური თავსართი ხვ, რომლის ნამდვილი ბუნება და მნიშვნელობა მაშინ ჩემთვის გაუგებარი იყო და მხოლოდ ესლა ხანმეტი ნაწერების აღმოჩენის შემდგომ გამოირკვა, საერთო ქართულსაც ოდესღაც უნდა ჰქონოდა. მაგრამ ეს სვანურის აგებულების ზეგავლენით წარმოშობილი უბრალო მოსაზრება იყო, რომლის დამტკიცება არ შემეძლო და ამიტომ არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა ჩემთვისაც. მხოლოდ როდესაც პროფ. აკ. შანიძემ გამოარკვია, რომ აღმოსავლ. საქართველოს ზოგიერთ თანამედროვე კილოებსაც მეორე პირის სუბიექტურ თავსართად ხ და ლ აქვთ შენახული, ამის შემდგომ უკვე შესაძლებლად მიმაჩნდა, რომ ხ ქართული ენის საერთო მოვლენად ჩავვეთვალა. როდესაც საქართველოს ორ-სამ ასეთ ერთიმეორისაგან დაშორებულს თემში ერთგვარი მოვლენა გვაქვს შენახული², რომლის კვალიც ძველ ქართულშიც ემჩნევა, მაშინ ჩვენ უფლება გვაქვს ასეთ მოვლენებში საერთო ქართული მოვლენა ვეძიოთ. ამ მეთოდით ვხელმძღვანელობდი საერთო ქართული უძველესი წარმართობის შესწავლის დროს და ვფიქრობ, რომ მის სიფრთხილითა და წინდახედულობით გამოყენებას შეიძლება ნაყოფიერი შედეგი მოჰყვეს ხოლმე. ამიტომ პროფ. აკ. შანიძის ზემოაღნიშნული თხზულების შესახებ საჯარო პაექრობის დროს გამოვთქვი კიდევ ჩემი აზრი, რომ სვანური და აღმოსავლ. საქართველოს ზოგიერთი კილოებისა და „ხარ — ხვალ“-ის ნაშთი ძველ სამწერლობო ქართულში, უფლებას გვაძლევს ხანი მეორე პირის სუბიექტურ პრეფიქსად ქართული ენის თავდაპირველ საერთო მოვლენად ვიგულისხმოთ. მაგრამ ამის დამამტკიცებელი მოვლენის ხილვა მაშინ მე მხოლოდ შორეულს წარსულში მიმაჩნდა შესაძლებლად ისე, რომ როდესაც პროფ. აკ. შანიძემ

¹ ა. შანიძე, სუბიექტურა პრეფიქსი მეორე პირისა., გვ. 41—45.

² ესლა ირკვევა, რომ ხანის ხმარება ქართულ თანამედროვე კილოშიც კი ყოფილა შენახული. ამ მხრივ საყურადღებოა ხალხური მწერლის იაგორ ტეტუნაშვილის ენა რომელიც თავის დაბეჭდილ თხზულებებში ასე წერს: „ხყვანდეს“, „შემსვლელს ქალს თვალს მოხკრანდა“ და სხვ. (იხილეთ მისი „ცხოვრების გზაზე“, თბილისი, 1922 წ. I, გვ. 86 და 90). ამ გარემოებაზე და თხზულებაზე ჩემი ყურადღება ბ-მა იოს. ტეიშვილმა მიაქცია, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასწინებ.

1922 წელს კერძო საუბარში მოხსენების წაკითხვამდე ყურადღება მცხეპის ჯვარის დემეტრე ჯაბოსის წარწერაზე მიმაქცევინა, რომ იქ „მეოხ ხეყავ“-ია ამოჭრილი, ეს მოვლენა ისტორიულად ცნობილს ხანაში ჩემთვის იმდენად მოულოდნელი იყო, რომ ეჭვიც კი დამებოდა, აქ ხომ მრჩობლწერთი ანუ დიტოგრაფიული შეცდომა არ იყო. მაგრამ ამგვარი ეჭვის უსაფუძვლობას ბოლნისის ორი წარწერა ამტკიცებდა, სადაც ამგვარივე ფორმებია ნახმარი.

პროფ. აკ. შანიძემ ამ წარწერებში ნახმარი ხანიც ქართულის ერთი დიალექტური წრისა, თუ კილოს კუთვნილებად ჩასთვალა¹. პირადად მე ჩემი ძველი ჰიპოთეზი უფრო სამართლიანად მიმაჩნდა, მაგრამ მასალა იმდენად მცირე იყო, რომ მასზე დამყარებას შეუძლებლად ვთვლიდი და ამ აზრის გამართლების მოლოდინი ისევ მხოლოდ შორეულ წარსულში მქონდა. ახლად აღმოჩენილმა V—VI სს. ხანმეტმა ძეგლებმა ცხად-ყვეს, რომ ასე შორს წასვლა საჭირო არ იყო და რომ ხანი მართლაც ქართული საზოგადო სამწერლობო ენის კუთვნილება ყოფილა.

შესაძლებელია, აქ კიდევ ერთი საკითხი წამოიჭრას, თუ როგორ მოხდა, რომ ხანი შემდეგში გავრა და ზოგს, მათ შორის უპირველესად აკად. ნ. მარს, აზრი დაებადოს კიდევ, ვითომც ამ მოვლენაში მაინც „სვანურობი“-დან გადმოქართულების პროცესთან გეკონდეს საქმე? ამ საკითხის განხილვის დასამთავრებლად ამჟამად ეს-ლა გვაქვს მარტო ვასარჩევი.

XIII.

VI საუკ. და VIII—IX საუკუნეების ხელნაწერთა ენის განხილვა მართლაც ცხად-ყოფს, რომ VII საუკ-ში ქლ სამწერლობო ენას ცვლილება დასტუობია: მე-2 პირის სუბიექტური და მე-3 პირის ობიექტური თავსართები ხ, ორი შემთხვევის გარდა, ჰაედ შეცვლილა². რასაკვირველია ეს ერთბაშად არ მოხდებოდა და შესაძლებელია ამგვარი პროცესი სასაუბრო ენაში უკვე VI ს-ში დაწყებულიყო, იმგვარადვე როგორც, ცხადია, აქა-იქ შესაძლებელია ხ VII საუკუნის დამლევსა და VIII საუკუნის დამდეგსაც, ხოლო კილიებში უფრო ხანგრძლივად ყოფილიყო წინანდებურად ნახმარი.

გამოსარკვევია მაინც, თუ რა მოხდა მაშინ, ენის წიაღში წარმოშობილი ერთგვარი რევოლუცია იყო, თუ ბუნებრივი განვითარების პროცესთანა და ევოლუციასთანა გვაქვს აქ საქმე?

ენის სფეროში რევოლუცია შესაძლებელია ჯერ ერთი შინაგანი მიზეზებით ყოფილიყო გამოწვეული საკუთარ კილოკავთა ურთიერთშორისი დამოკიდებულებისა და განწყობილების შეცვლით, როდესაც ამავე ერის რომელიმე ახალი, წინათ საერთო ეროვნული ცხოვრებისათვის უმნიშვნელო და საერთო შემოქმედებას მოშორებული, ტომი უპირატესობას მოიპოვებდა და თანაც

¹ ნაშთები მესამე პირის ობიექტ. პრეფიქსის კმარებისა კმოვნების წინ ქართულ ხმნებში (უწივეოსიტეტის მოამბის ამავე №-ში[2], გვ. 280—281).

² საისტორიო საზოგადოების წიგნთსაცავში ერთი პალიმფსესტია, რომელსაც ჰავს ხმარება ანასიათეს, პროფ. აკ. შანიძე ამზადებს მისი ტექსტის გამოცემას.

თავისი ტომის კილოკაეის ვაბატონებით სავროთო ენასაც საგრძნობ კვალს დააჩვენა. მეორე მხრით ენის რევოლუციური გარდაქმნა შესაძლებელია სრულებით გარეშე და უცხო ძალისა და ენის შემოჭრისა და გავლენის შედეგი ყოფილიყო, როდესაც დაპყრობილი ერი იძულებული ხდებოდა ვაბატონებული ერის უცხო ენა შეეთვისებინა მისი სრულებით განსხვავებული აგებულებითა და ენოვანი ფსიქიკითურთ. ასეთ შემთხვევაში იმის გარდა, რომ დამონებული ერი უნებლიეთ დამპყრობელის სიტყვებს მრავლად ითვლიდა, თავისი ენის სინტაქსურ წყობილებასაც და თვით სიტყვათა აგებულებასაც ხშირად უცხოურის ზეგავლენითა და მსგავსადა ცვლიდა ხოლმე. რაც უფრო ხანგრძლივი და მკაცრი იყო დამპყრობელი ერის ბატონობა, მით უფრო ძლიერი იყო ხოლმე ენის რევოლუციური ცვლილების პროცესი, რომელიც შეუღლება-შერევის წყალობით შეიძლებოდა ნაწილობრივი ან სრული გარდანივებით და თვით გადაშენებითაც დამთავრებულიყო. უცხო ენის ბატონობით წარმოშობილი გარდაქმნა გაცილებით უფრო ძლიერი იყო ხოლმე, ვიდრე შინაგანი, ტომობრივ ძალთა განწყობილების ცვლილებისაგან წარმოდგარი.

სიძლიერის ინტენსივობის მხრივ ზეგავლენისა და ვარდაქმნის პროცესი შეიძლება სამ საფეხურად დაიყოს. პირველი ყველაზე სუსტი ზეგავლენისა და ნაწილობრივი გარდანივების მომასწავებელი საფეხური უცხო ენის სიტყვების უხვალ-შეთვისებით გამოიხატება და განისაზღვრება ხოლმე. მეორე, უფრო თვალსაჩინო გავლენის ნომასწავებელი, საფეხური უკვე ენის ფსიქიკის საგრძნობი შეცვლით გამოიხატებოდა, როდესაც სიტყვათა სინტაქსური წყობილება და ურთიერთშორისი დამოკიდებულება ვაბატონებული უცხო ენის ფსიქიკისა და სინტაქსისდა მიხედვით იცვლებოდა. ამგვარი ცვლილება მხოლოდ მაშინ არის შესაძლებელი, როდესაც დამონავებულ, თუ დაპყრობილ ერს დამპყრობელი ერის ენა იმდენად შეთვისებული აქვს, რომ მასაც სასაუბროდ ხმარობს. მესამე, უკვე ენის გარდანივება-გადაგვარების მომასწავებელი, საფეხური თვით ენის მორფოლოგიური აგებულების ცვლილებასაც შეიცავს ხოლმე.

რომელი ამ სამი პროცესთაგანი გვაქვს ქართულ სამწერლობო ენაში, როგორც იგი ეხლა გვეხატება V—VI სს. და VIII—IX სს. ძეგლებში? ლექსიკურად, შეიძლება ითქვას, მათ შორის თითქმის არავითარი განსხვავება არ არის. იშვიათი შემთხვევა, რომ VIII—IX სს. სახარებისა და სხვა წიგნების ხელნაწერებში სრულებით ახალი სიტყვა იყოს შეტანილი. სინტაქსურადაც V—VI სს. და VIII—IX სს. ხელნაწერთა და ძეგლთა ენაში არ ემჩნევა, რომ რაიმე თვალსაჩინო განსხვავება მოიპოვებოდეს. აგებულების მხრივაც ქართულ სამწერლობო ენას ამ საუკუნეთა განმავლობაში არავითარი არც გარდანივებისა და არც გარდაშენების პროცესი არ ემჩნევა და, მაშასადამე, არც ერთი ამ საფეხურთაგანის მსგავსი მოვლენა იმ ცვლილებაში, რომელიც V—VI სს. და VIII—IX სს. ქალ სამწერლობო ენას ახასიათებს, არ მოიპოვება. პირიქით, არც მორფოლოგიურად და სინტაქსურად, არც თვით ლექსიკურად არავითარი განსხვავება არ ჩანს. ჩვენ თვალწინ მხოლოდ

ფონეტიკური ცვლილებაა, ისიც სრულებით კანონიერი და მარტო მეორე პირის სუბიექტური და მესამე პირის ობიექტურ თავსართებსა, შედარებითს და უარყოფით ნაწილაკებში.

ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ VII—VIII სს. ქლ ენას რევოლუციით გამოწვეული გარდანივთება და გარდაქმნა კი არ გამოუვლია, არამედ მხოლოდ ნაწილობრივი ევოლუცია, ფონეტიკური ცვლილება.

ამგვარად, ყოველსავე ექვს გარეშეა, რომ V—VI სს. სახარებისა, დაბადებისა და სხვა ძეგლების ტექსტი სვანურად კი არ არის დაწერილი, როგორც ამას „წინასწარმეტყველება“ და უცილობელ ქეშმარიტებად აცხადებდა პროფ. ნ. მარი, არც სანახევროდ სვანურ კილოკავება ნათარგმნი, როგორც ეს პროფ. რ. ბლეკს, ნ. მარის ზეგავლენით სჩვენებია, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ ქართულად. ახლად აღმოჩენილი ხანმეტი ტექსტები იმდენადვე სვანური არ არის, რამდენადაც არავის ფიქრად არ მოუვა V და VI სს. მარტიროლოგიური ძეგლები, — იაკობ ხუცესის თხზულება „წამება შუშანიკისი“ და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობა, — სვანურად გამოაცხადოს. ეხლა, როდესაც ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, რა ენით და როგორც უწერიათ ქართველებს V—VI სს.-ში, თითქმის შეუმცდარად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ, მემრინდელ ვადამწერთაგან ჩადენილ შეცდომებს გარდა, იაკობ ხუცესის ნაწარმოებიცა და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობაც სწორედ იმგვარად უნდა ყოფილიყო დაწერილი, რა ენითაც მათ ჩვენამდის მოაღწიეს, მხოლოდ ხანებაანად, და ამ მხრივ მათი ნაწერის პირვანდელი სახის აღდგენა უკვე ამიერიდან დაუძლეველ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

XIV.

ხანმეტი ძეგლთა აღმოჩენამ ცხად-ყო, რომ ქლი ენის ისტორიული განვითარების საფეხურების შესახებ მიღებული შეხედულება უნდა შეიცვალოს. თუ წინათ გვევონა, რომ ქლ სამწერლობო ენას ორი მთავარი საფეხური ჰქონდა, — ერთი უძველესი კლასიკური, V—XII ს-მდე, მეორე ამ დროიდან მოყოლებული ვარდამავალი, რომელიც XIX საუკ-ში ახალ ქართულით დამთავრდა, ეხლა ირკვევა, რომ ქლი უძველესი კლასიკური სამწერლობო ენის დასაწყისი საუკუნეთა წყვილიადში გვეკარგება, ხოლო მისი ბატონობა VII ს-დამდეგამდის აღწევს, დაახლოებით VII—VIII სს-იდან იწყება უკვე ქლ სამწერლობო ენის განვითარების მეორე საფეხური, რომლის დამახასიათებელ თვისებას ხ თავსართების, სუბიექტურის მეორე პირისა და ობიექტურის მესამე პირისა, ჰაედ შეცვლა და სხვა ფონეტიკური ცვლილებები შეადგენს. როდემდის გრძელდებოდა ეს ხანა, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

კულტურული თვალსაზრისითაც ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერები ფრიად საყურადღებო არის და საგულისხმო დასკვნის გამოყვანის საშუალებას გვაძლევენ. ხელნაწერები, როგორც ეს ვადარეცხის მიუხედავად და შემდგომაც კარგად ეტყობა, ლამაზი, მშვენიერად ჩამონაკეთილი მრგვლოვანი ასომთავრულნი დამწერლობით არიან გამოყვანილი. ამჟამად, რომ ამ დანაწერლობას მჩაველსაუკუნოვანი მუშაობა უძლოდა წინ. მარტო იპიტომ კო

არა, რომ ასოები გასაოცარი ერთგვარობითა და მოხდენილობით არიან განწყობილი, არამედ იმიტომ, რომ ამ V—VI სს-თა ძეგლებში უკვე მრგვლოვანი დამწერლობის საუცხოოდ ჩამონაკეთილი ნიმუში გვაქვს. მაშასადამე, მრგვლოვანი დამწერლობის პირველი დასაწყისი რამოდენიმე საუკუნით უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ. ხოლო რადგან მრგვლოვანი დამწერლობის წინამორბედად და წარმომშობელად ჩვეულებრივ კუთხოვანი დამწერლობა იყო და ქართული უძველესი კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურიც თავისი არსებობითაცა და თავისებებითაც ნათლად ამტკიცებს, რომ საქართველოშიც კუთხოვანი ხუცური ასომთავრული უეჭველად უნდა ყოფილიყო, ცხადი ხდება, რომ ამ კუთხოვანი ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული ჩამონაკეთილობისა და მითუმეტეს დასაწყისი ხანა მრავალ საუკუნეთა სიღრმეში უნდა ვეძიოთ. აქამდის, სანამ V—VI სს-ის დამწერლობის ძეგლები თითო-ოროლა ასოს სახით გვქონდა შენახული ფულებზე და მხოლოდ ერთი მ-სტრიქონიანი წარწერა მოგვეპოვებოდა, ამგვარი აზრი შეიძლება სათუოდ ყოფილიყო მიჩნეული, ეხლა კი VI საუკ. ხელნაწერთა მთელი რიგის აღმოჩენისა და მათი მშენებელი მრგვლოვანი ასომთავრული დამწერლობის შემდგომ ქართული წერითი ხელოვნების დასაწყისის საპატიო ხნიერება უკვე უეჭველ ვარემოებადა ხდება.

ისიცაა აღსანიშნავი, რომ VI საუკ. ხელნაწერები ასეთ მშენებელ ეტრატზეა ნაწერი, რაც გადარეცხისდა მიუხედავად მაინც ცხადად ემჩნევა, რომლის დიდ ფურცლებზე ორ ან ერთ სვეტად, მდიდრულად, ფართო და გაშლილი წერით, ადგილის დაუზოგველად ტექსტია გამოყვანილი. ეტყობა, მაშინ საქართველოს კარგი ღირსების საწერი მასალა, ეტრატი და მელანი უზვად ჰქონია. ესეც ასე თუ ისე მაშინდელი განათლებული ქართველი წრეების ქონებრივი სიმდიდრის მაჩვენებელია.

შემდეგ ეფერემ მცირისგან ვიცოდით და აქამდის დარწმუნებულიც ვიყავით, თითქოს განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნები ქალ მწერლობაში პირველად სწორედ ეფერემ მცირეს შემოეღოს. VI საუკ. ახლად აღმოჩენილი ძეგლები ცხად-ყოფენ ამ აზრის უსაფუძვლობას, რადგან განკვეთილობისათუ სასვენი ნიშნები იქაც უკვე იხმარება. სამი სხვადასხვა აზრის მქონებელი ნიშანი მაინც მოიპოვება. ეს ვარემოება იმ მხრივაც არის საგულისხმო, რომ იგი თავისდათავად მაშინდელ საქართველოში ერთგვარი გრამატიკულ-სამწიგნობრო მოძღვრებისა და სკოლის არსებობის მომასწავებელია.

XV.

კიდევ ბევრის მხრით შეიძლება დახასიათდეს ახლად აღმოჩენილი ძეგლების მნიშვნელობა, მაგრამ ჩემი ისედაც გრძელი მოხსენებით ისე მოგქანცით და მეც იმდენად დავიღალე, რომ საუბარი უნდა შევეწყვიტო.

ჩვენ წინ დიდი რთული სამუშაოა: ამ ტექსტების წაკითხვა და ღირსეული გამოცემა და, იმედი მაქვს, რომ ჩვენ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მეცნიერნი, ამ ჩვენი ვალდებულების პირნათლად ასრულებას ვეცდებით. სახარება-დაბადებისა და საზოგადოდ საღმრთო წერილის ძეგლების შესწავლა ისტორიკოსის საქმე არ არის, არამედ ენათმეცნიერთა და მწერ-

ლობის ისტორიკოსებისა და ჩვენი სპეციალისტები სათანადოდ გამოიყენებენ ამ ფასდაუდებელს განძს. იქნებ ბედმა გაგვილიმოს და ამ პალიმფსესტთა შორის ისტორიული ძეგლებიც აღმოჩნდეს. მაინც და მაინც ჩვენ უკვე აღარ შეგვიძლია ამ მიღწეულობით დავკმაყოფილდეთ, არამედ უნდა გაორკეცებული ხალისითა და ენერგიით განვაგრძოთ ძიება. გზა, სადაც უნდა ვეძიოთ უძველესი ქართული მწერლობისა და დამწერლობის ძეგლები, უკვე გამოკვეულია: პალიმფსესტები და დედამიწის სიღრმეში ჩამარხული წარწერები ბევრს ახალსა და საინტერესოს გვიქადიან. თუ ეხლაც, როდესაც ჩვენ ხელნაწერთა სისტემატურ აღწერილობას მხოლოდ ვიწყებთ და არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას ჩვენში იშვიათად თუ შეუწყუხებია დროთა განმავლობაში მიწაში ჩაფლული ნაშთები, ასეთი უხვი სამკალი გვაქვს, მე დარწმუნებული ვარ, მომავალი კვლევა-ძიება ქართულ მეცნიერებას ბრწყინვალე აღმოჩენათა შესაძლებლობას უქადის, რომელიც ჩვენი ისტორიის უძველესი ხანის საუკუნეთა სიღრმის წყვედიადის გაფანტვას შეაძლებინებს.

ამ მოხსენებას დართული აქვს ხანმეტი ტექსტების ნიმუშები¹ და ძელნაწერთა ცინკოგრაფიული სურათები.

¹ ნიმუშები მოკვანილია მხედრული ასოებით.

ხელნაწერებში მუხლების ბოლოს ზოგჯერ ისეთი ნიშნები ნიშნობა, რომელთა შესაფერისიც სტამბაში არ იშოვება და ამიტომ არ არის გადმოცემული.

ცარიელი ადგილები იმის მომასწავებელია, რომ ტექსტი ან სურულებით არის გადაფხევილი, ან ჩამოჭრილია.

[ ] ფრჩხილებში ჩასმული ასოები და სიტყვები ხელნაწერში არ იკითხება სიმქრალისა ან დაზიანების გამო.

[1] ნახევარი ფრჩხილები აღნიშნავს, რომ ასოს არ უჩანს ზემო ან ქვემო ნაწილი. ხელნაწერები მხოლოდ ნომრებით არის აღნიშნული;

№ 89, 737, 844 თბილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმისაა.

№ 999 საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმისაა.

შექმნათად

№ 999	(IX, 11—12; 14—15; 17—19)	
ფ. 86 v-	1 მშოკ	11
	2 ერისა: და ცხო	
	3 სა,ჲ, რლ არს ქ[ოვე]	
	4 ყანასა ზა	
	5 და ხრქა ონ ღნ	12
	6 ესე არს ნიში ალთქოვ]	
	7 მისად რლ დავ	
	8 შოერის ჩემსა დ	
	9 ერის ყლსა	
ფ. 86 r-	1 'ხ'იყო რქ	14
	2 დეჲ თა	
	3 ექ და	
	4 მო მშვლდი	
	5 როვბელთა შათ	
	6 ნა და მოვიღ	15
	7 მე ალთქოვმასა	
	8 ემი რი დავდეე შოვ	
ფ. 87 r-	1 ხა რლ არს, ქყანა	17
	2 და ხიყოვნეს ძენ	18
	3 ნოედსნი რლნი გა	
	4 ვიდეს კიღობნისა მ	
	5 და ჯამ ხიყო მა	
	6 ჭანანისა: ეს	19

შექმნათად IX (A 51-ით): (11) და არღარა იყო მერმე რღუნა წყლისა განსრწნად ყოვლისა ქუეყანისა. (12) და თქუა უფალმან ღმერთმან ნოეს [და] ძეთა [მისთა]: ესე სასწაული ალთქუმისა ჩემისად, რომელსა მე მოვსცემ შორის ჩემსა და შორის თქუენსა და შორის ყოვლისა სულისა [ცხოველისა], რომელი არს თქუენ თანა ნათესავად საუკუნოდ. (14) და იყო, რაჟამს მოვაგლინო ღრუბელი შორის ქუეყანასა, გამოჩნდეს მშვლდი იგი ღრუბელთა შინა. (15) და მოვიკსენო ალთქუმად ჩემი, რომელ არს შორის ჩემსა და თქუენსა... (17)... რომელ არს ქუეყანასა ზედა. (18) ხოლო იყვნეს 'ძენი ნოესნი გამოსრულ კიღობნისაგან სემ, ჯამ და იაფეთ. ხოლო ჯამ იყო მამა ჭანანისა. (19) ესე საშნი...

(XVIII 2—3)

ფ. 85 v.

- 1 'ნა იგინი აღდგა შემ[თ] 2
- 2 ხოვეად მათა კა
- 3 კარვისა მისისა
- 4 და თაყოკა
- 5 ნის ხცა მათ ქოვე
- 6 ყანასა ზა
- 7 ხრქოვა ოო ოკოვე 3
- 8 თოვ ვპოვე მადლი წე

იგავნი სოლომონისნი

(IX 1—4)

№ 999

ფ. 141 r.

- 1 სიბრძნემან იწინა 1
- 2 თავისა თვისისა სახლ
- 3 და ქოვეშე შეხოვდგნა მ
- 4 შვდნი სოვეტნი დაკ 2
- 5 ლა საკლველი და
- 6 განზავა ტაკოკ
- 7 თა თვსთა ღვწოვ და

ფ. 144 v.

- 1 თვისი წარავლინ 3
- 2 ნა მონანი თვისნი მ[ო]
- 3 წოდებად მადლითა
- 4 ქადაგებითა განმ
- 5 ზადებოვლსა მას ზა
- 6 და თქა რი არს ოვ 4
- 7 გოვწოვრთავან

შეკმნათა XVIII (ოწყ-ათონის ხელნაწერთ): (2) იხილნა იგინი და აღდგა, მირ-
ბიოდა შემთხუქეად მათა კარითგან კარვისა მისისათ და თაყოანის-სცა მათ ქუეყანასა ზედა
(3) და ჰრქუა მათ: უფალნო, უკუეთუ ვპოე მადლი წინაშე...

იგავნი სოლომონისნი XI (A 51-ით): (1) სიბრძნემან იგინა თავისა თვისისა სახ-
ლი, და ქუეშე შეუდგნა მას შვდნი სუეტნი. (2) და დაკლა თვისი იგი საკლველი, და განზავა
ტაკოკთა თვისი იგი ღვწოვ. და განზავა თავისა თვისისა ტაბლაჲ. (3) და წარავლინა თვისნი
მონანი მოწოდებად მადლითა ქადაგებითა ტაკოკთა ზედა. (4) და ჰრქუა: რომელი არს უკუ-
ნურთავანი მოაქციენ.

წინასწარმეტყველება იერემიასი

[ოქსფორდის პალიმფსესტი]

(პირველი ფურცელი, ტაბულა II)

სვ. 1.

სვ. 2.

(XVII 26—27)

26	1	ლები და საკოვ	და შეკამნეს	
	2	მეველი და შესა	ზლოვრბლნი ი[შ]მი	
	3	წირაეი და გოვ	სანი და არა.	
	4	ნდროვკი და მო	დაშრტეს	
	5	ხაქოვდეს ქე		
	6	ბად სკახელსა		(XVIII 2—8)
	7	ოწლისასა		
27	8	ღ'ა ოვკოვეთოვ	აღდეგ და შთა	2
	9	არა ხისმინოთ	ვედ შენ სახიდ	
	10	ჩემი წმიდა ყო	მეკეცისა და	
	11	ფად დღე იგი შა	მოვნ გესმენ	
	12	ბათთაჲ და რა	სიტყუანი ჩემნი:	
	13	არა აღხილოთ	და შთავედ. სა	3
	14	ტვრთი და შეხვ.	ხიდ მეკეცისა	
	15	დლოდით ბქეთა	მის და აჰა	
	16	იწმინსათა დღე	მოდა სა[ქ]	
	17	ხა შაბათთა	მესა თვსსა	
	18	სა აღხოვავზ	ხა ზა და ა	4
	19	ნე ცეცხლი ბქე	ერა კოვრქე	
	20	თა იწმინსათა	იგი რწლსა	

წინასწარმეტყველება იერემიასი XVII (A 51: ნაბეჭდი): (26)... მსხუერალთა, და საკმეველთა და მანანასა, და გუნდრუკსა, და მოძღუებლნი საქებულად სახლისა მიმართ ზუფლისა. (27) და იყოს, არა თუ ისმინოთ ჩემი წმიდა ყოფალ დღე შაბათთაჲ, არა აღლებად ტვრთნი და შესღვად ბქეთა იერუსალმისათა დღესა შინა შაბათთასა, და აღვაგზნა ცეცხლი ბქეთა მისთა შორის, და შეკამნეს მრჩობლ გზებნი იერუსალმისანი და არა დაშრტეს.

XVIII. (2) აღდეგ და შთავედ სახიდ მეკეცისა, და მუენ გესმენ სიტყუანი ჩემნი. (3) და შთავედ სახიდ მეკეცისა, და აჰა იგი იქმოდა საქმესა ქვათა ზედა. (4) დაეარდა ჭურჭელი, რომელსა...

(მეორე ფურცელი, ტაბულა I)

სვ. 1	სვ. 2
1 ჭელითა თვსითა	შინა მეკეცისასა
2 [ლ]ოდსა მას ზა	ეგრეცა თქნ ხა
3 და შეხიმოვსრა	რთ ველსა ჩემ
4 და კოვლად შექ	სა სახლო იწლი
5 მნა იგი კოვრქ	საო აღსასროვლ
6 [რ]ად სხოვად ვა	სა ხვტყოლი ნა
7 სათნო ხოვჩნდა	თესაფთა მიმა
8 წინაშე მისსა	რთ ანოვ მეოვ
9 საქმედ	ფემათა აღლე
5 10 და ხიყო სიტყოვ ^{აჲ}	ბად მათა და
11 ოჲ ჩემდა და	დარღოვევად
6 12 მრქოვა მე: ოვ	და წარწყმედად
13 კოვეთოვ ვა მ[ე]	და მოხაქციოს
14 კეცესა ამას	ნათესავმან
15 [ე]ერ ძალმიც	მან ოკვეთოვრე
16 თქნდა სახლო	პისაგან მათი
17 იწლისაო ხიტ	სა რლსა ხვტყო
18 ყვს ონი	დე ყოფად მათ
19 [ა]ჰა ესე რა ვა	ზა და შევიანა
20 [თ]იჯაჲ ველსა	ნო ბოროტთა

წინასწარმეტყველება იერემიასი XVIII (A 51: ნაბეჭდი): (4) იგი იქნოდა თი-
კისაგან კელთა შინა მისთა, და კულად შექმნა იგი კერუტლად და სხუად. ვითარცა სინდა წი-
ნაშე მისსა კმნად. (5) და იქმნა სიტყუა უფლისა ჩემდამო მეტყუელი: არქე მათ. (6) უკუეთუ
ვითარცა მევეცესა ამას ვერ ძალ-მიც კმნად თქუენდა, სახლო ისრაჲლისაო, აჰა ვითარცა
თიჯაჲ კელსა შინა მეკეცისასა, ეგრეთ თქუენ ხართ კელთა შინა ჩემთა, სახლო ისრაჲლისაო.
(7) აღსასრული ვთქუა ნათესავსა ზედა. ანუ მეფობისა მოსპოლვად მათდა და წარწყმედად.
(8) და მოაქციოს ნათესავჰან უკეთურებათაგან მათთა, და შევიანნო ბოროტთათვს, რომელთა
ვსიტყუედ ყოფად მათდა.

სახარება მათვის

№ 89.

გვ. 108 და 98.

სვ. 1

სვ. 2

(V 32 — 39)

32	1. რ ^ნ დახოტეოს ცოლი	1. ქი არს დიდისა მის	
	2. თვისი თვნიერად სიტ	2. გეოჴფისაჲ ნოჴ	36
	3. ყჴსა სიძვისა ამროჴ	3. ცა თავსა შენსა	
	4. შოს იგი: და რ ^ნ დატე	4. ზჴოჴცაჲ რ ^ნ ვერ შექმ	
	5. ვებოჴლი ცოლ იყოს იმ	5. ძღებელ ხარ ერთისა	
	6. როჴშებდეს: >	6. თმისა განთეთრებად	
33	7. გასმიეს რ ^ნ	7. ანოჴ დაშავეებად:	
	8. თქოჴმოჴლ არს პირ	8. ა ^ნ დ ხ ^ნ იყავნ სიტყოჴჲა	37
	9. ველთა არა ცილი ხ	9. თ ^ქ ნი ჰჴ ჰე და არაჲ	
	10. ოჴცო. ა ^ნ დ მიხცე ო ^ნ ა	10. არა: ხ ^ნ ხოჴმეტჴსი	
34	11. ფიცი შენი რ ^ნ მე გეტყჴ	11. ამათსა ეშმაკისა	
	12. თ ^ქ ნ ნოჴ ზჴოჴცაჲთ	12. განი არს: > ...	
	13. ყ ^ნ ლდ ნოჴცა ცასა რ ^ნ	13. ზასმიეს რ ^ნ თქოჴმოჴლ	38
35	14. საყდარი არს ო ^ნ დ ნოჴ	14. არს თოჴალი თოჴა	
	15. ცა ქოჴეჴანასა რ ^ნ	15. ღისა წილ	
	16. კოჴ	16. ღისა	39
	17. ფერჴთა მიქსთაჲ	17. თ ^ქ ნ ნოჴ ხოჴჴღებით	
	18. ნ ა რ ^ნ ქალა	18. ბოროტსა	

მათე V (DE-თი): (32) რომელმან დაუტევოს ცოლი თვისი თვნიერად სიტყჴსა სიძჴსა, მან ამრუშა იგი (ამრუშოს იგი C) და რომელმან განტევებული (დატევებული C) შეირთოს, იმრუშა (იმრუშებდეს C). (33) კულად გასმიეს, რამეთუ ითქუა (თქუმულ არს C) პირველთა მათ მიმართ (მათ მიმართ) — C; არა ცილი ჰჴუცო, არამედ მიეც (მისცე C) უჴალსა ფიცისა შენისათჴს (ფიცი შენი C). (34) ხოლო მე გეტყჴ თქუენ: ნუ ჰჴუცავთ ყოვლითურთ (ყოლად C) ნუცა ცასა, რამეთუ საყდარი არს ღმრთისაჲ; (35) ნუცა ქჴეჴანასა, რამეთუ კუარცხლბერკი არს ფერჴთა მისთაჲ; ნუცა იერუსალჴმსა, რამეთუ ქალაქი არს მეუღისა დიდისაჲ (დიდისა მეუღისა C) (36) ნუცა თავსა შენსა ჰჴუცავ, რამეთუ ვერ ძალ-გიც (შემძღებელ ხარ — C) ერთისა თმისა განსპეტაკებად (განთეთრებად C) გინა (ანუ C) დაშავეებად. (37) არამედ იყავნ სიტყუად თქუენი: ჰე, ჰე და არა, არა. ხოლო უმეტჴსი ამათსა უკეთურის-გან (ეშმაკისაგანი C) არს. (38) გასმიეს, რამეთუ თქუმულ არს: თუალი თუალისა წილ, და კბილი კბილისა წილ. (39) ხოლო მე გეტყჴ თქუენ არა წინაღმდგომად ბოროტსა (ნუ უკდებთ ბოროტსა C)..

№ 89

33. 80 და 97.

(V 39—45)

	სვ. 1	სვ. 2	
39	1. პრ გცეს	მასმიეს რ თქოკმოვლ	43
	2. შენ მარჯოვენესა	არს შეხიყოვარო	
	3. ლაწოვსა შენსა	მოყოვასი შენი და	
	4. ხოპყარ ერთიკა	მიხიძოვლო მტერი	
40	5. და რლსა ხოვნდეს	შენი: > ..	
	6. საშჯელად და მილე	ზ მე გეტყვ ხყოვარობ	44
	7. ბად კოვართისა შე	დით მცემთა თქნ	
	8. ნისა მიხოვტევე მას	თა და ხაკოვრთხევ	
	9. ფიჩკა შენი: > ..	დით მწყევართა თქნ	
41	10. და ოოვ ვინმე: წარ	თა და ხლოცევედით	
	11. გიძლოვნებდეს (?) შენ	რლნი მიგხოვებდენ	
	12. მილიონ ერთ მივევ	თქნ და	
42	13. შენ ორცა რლი გო	თქნ რ ხიყენეთ შ	45
	14. ხოკდეს შენ მისხეც	ვილ მამისა თქნისა	
	15. და რლსა ხოვნდეს	რლ არს ცათა შინა:	
	16. ვასხეზად შენგან	რ მზშ მისი აღმოავგ	
	17. ნოვ გო ე	ლ ბოროტთა ზა	
	18. პირსა შენსა	და კეთილთა ზა	

ნათე V (DE-თი): (39) არამედ გცეს თუ ვინმე მარჯოვენესა ყურბაღსა (ლაწუსა შენსა C). მიუპყარ მას ერთკვრძოვცა (შენი ერთიკა C). (40) და რომელსა უნდეს საშჯელად შენდა და მიღებად კუართი შენი (კუართისა შენისა მიღებად C), მიუტევე მას სამოსელიკა (ფიჩკა C) შენი. (41) და რომელი (და თუ ვინმე C) წარგიტევედეს (წარგიძლუნებდეს C) შენ მილიონ ერთ. მიელე (მივედ შენ C) მის თანა ორიკა (ორცა C). (42) და (და)—C) რომელი გთხოვდეს შენ, მივე; და რომელსა უნდეს სესხების (ვასხებად C) შენგან, ნუ გარე-მიიქცევე პირსა შენსა მისგან (შენსა მისგან) — C) (43) გასმიეს, რამეთუ თქუმულ არს: შეიყუარო მოყოვასი შენი და მოიძლო მტერი შენი. (44) ხოლო მე გეტყვ თქუნ: გიყუარდედ მტერი თქუნნი (პყოვარობ-დით მტერთა თქუნთა C) და (და)—C) აკუროხევედით მწყევართა თქუნთა და კეთილსა უყო-ფდით მოქლეთა თქუნთა და ილოცევედით მათთვის, რომელნი გამძღავრობდენ და გდევნიდენ თქუნ (და კეთილსა . . . . . გდევნიდენ თქუნ) და ულოცევედით, რომელნი გხუებდენ თქუნ. (45) რათა იყენეთ თქუნ (თქუნ) — C) შვილ მამისა თქუნისა ზეცათაასა (ზეცათაასა) რომელ არს ცათა შინა C), რამეთუ მზშ მისი აღმოავლინის ბოროტთა ზედა და კეთილთა.

№ 89

მს. 97

(VI 1—2)

	სვ. 1	სვ. 2	
		რბ	
1.		ეკრძალენით ქველის	1
2.		საქმესა თქნსა	
3.			
4.			
5.			
6.			
7.			
8.			
9.		რუს ხიქმოდი ქველის	2
10.		ნოვ ხქაღია	
11.		გებ წუშე შენსა ვა იგი	
12.		ორგოვლთა	
13.		შოვრის შესაკრებელ	
14.		თა და შოვრის	
15.			
16.			
17.			
18.			

მათე VI (DE-თი): (1) ეკრძალენით (ბ' ეკრძალენით C) ქველის საქმესა თქენსა...
 (2) ხოლო (ხოლო) — C) რაქანს იქოდი ქველის საქმესა შენსა, ნუ ჰქადაგებ წინაშე შენსა,
 ვითარცა-იგი ორგულთა ყვიან (+ შორის C) შესაკრებელთა მათთა (მათთა) — ( ) და (+ შო-
 რის C) უბანთა ზედა (უბანთა ხ.და) შორის უბნებსა C).

№ 89

გვ. 92v. და 81 v.

(VI 3—6)

სვ. 1

სვ. 2

3 1. ხ^რ შენ რ^{ეს} ქველს ხიქმო მამ რ^ა მ^{სა} (?) ახნის (?)

2. დი ნოჲ ხაკობნბნ (?)

3. მარცხენე შენი

4. ხ. მარჯოვე

4 5. ხ შენ რ^{ეს}ს

6. ქველის საქმე იგი შენი

7. ფაროვლად და მა

8. მამ შენი რ^{ლი} ხხედავს

9. და დაფაროვლსა მო

10. გაგოს შენ ცხადად

5 11. და რ^{ეს}ს თავყანის

12. ხცხემდეუ ნოჲ ხიყო

13. ფით 'ე^ა ორგოვლნი

14. რ^ს ხოვ^ცქ^სუარნ მათ

15. შოვრის შესაკრებელ

16. თა შოვრის რა

17. ოვრაკაბარაკთა

18. ზ^ა თავყოვანის ცე

მათე VI (DE-თი): (3) ხოლო შენ რაჟამს ჰყოფდე ქველის საქმესა შენსა (ჰყოფდე ... შენსა) ქველს იქმოდი C) ნუ სცნობნ (ავობნობნ C) მარცხენე შენი, რასა იქმოდის მარჯვენე შენი. (4) რამთა იყოს ქველის საქმე იგი შენი ფარულად; და მამამ შენი რომელი ჰხედავს დაფარულთა, მოვაგოს შენ ცხადად. (5) და რაჟაჲს ილოცვიდე (თავყანის-სცემდეთ C), არა იყო ვგრე (არა იყო ვგრე) ხუ იყოფით C) ვითარცა-იგი (ვითარცა C) ორგოვლნი, რამეთუ უყუარან (უყუარან მათ C) შესაკრებელთა შორის (შორის შესაკრებელთა C) და უბანთა ხედა დგომად და ლოცვად (და უბანთა... ლოცვად) და ურაკაბარაკთა თავყანის-ცემად C); რამთა ურუენონ (რამთაშვა აუცნეს C) კაცთა. (6) ხოლო შენ რაჟამს...

№ 89

შვ. 42 და 81

(VI 7—14)

	სვ.		სვ. 2	
7	1 გოვლნი რ ხგონებენ	წასა ზა: პოვრი ჩნი		11
	2 ვდ მრავლისა მეტყოვე	სამარადისოა მო		
	3 ლებითა მით მათითა	შეც ჩნ დღეს და მო		12
4	სასმენელ ხიოს:	მიტევენ ჩნ თანანა		
8	5 ნოვ ხემსგავსებით	დებნი ჩნნი ვა ჩნ მი		
	6 მათ რ ოვწყის მა	ხოვტევებთ თანანა		
	7 მამან თქნმან რად	დებთა მათ ჩნთა		
	8 გივმს თქნ ვე თხო	და ნოვ შემიყვანებ		13
	9 ვადმდე თქნდა	ჩნ განსაცდელსა ორო		
9	10 მისგან — ესრეთ ხი	ად მივსნენ ჩნ ბორო		
	11 ლოცვედით: > . .	ტისაგან. რ შენი არს		
	12 მამაო ჩნო რლი	ხოვფევაა ძალი და		
	13 ხარ ცათა შინა წმი	დიდებაა ოვკოვნი		
	14 და ხიყან სახელი	სამდე ამინ: > . .		
10	15 შენი. მოვედინ სოვფე	ოვკოვეთოვ მიხოვტევე		14
	16 ვად შენი. ხიყან	ნეთ კაცთა შეცოღე		
	17 ნებად შენი ვა ცათა	ბანი მათნი მოგი		
	18 შინა ვგრეცა ქოვყეა	ტევენეს თქნცა მამა		

მათე VI (DE-თი): (7) წარმართთაგანნი (ორგულნი C), რამეთუ ჰგონებედ, ვითარმედ მრავლის მეტყუელებითა (+ მით C) მათითა ისმინოს მათი ღმერთმან (სასმენელ იოს C), (8) ხოლო თქუნ (ხოლო თქუნ — C) ნუ ვმსგავსებით მათ, რამეთუ იცის (უწყის C) მამამან თქუნმან ზეცათამან (ზეცათამან — C), რად გივმს თქუნ, ვიდრე (ვიდრე — C) თხოვადმდე თქუნდა მისგან. (9) ხოლო თქუნ (ხოლო თქუნ — C) ესრეთ ილოცვედით (+ თქუნ C): მამაო ჩუნო, რომელი ხარ ცათა შინა, წმიდა იყავნ სახელი შენი, (10) მოვედინ სუფევაა შენი, იყავნ ნებად შენი, ვითარცა ცათა შინა, ვგრეცა ქუყვანასა ზედა. (11) პური ესე (ესე — C) ჩუენი არსობისაა (სამარადისოა C) მომეც ჩუნ დღეს (12) და მომიტევენ (მოვტევენ C) ჩუნ თანა-ნადებნი ჩუნნი, ვითარცა ჩუნ მიუტევებთ (რადთა ჩუნცა მიუტეოთ C) თანა-მდებთა ჩუნთა, (13) და ნუ შემიყვანებ (შეგყვანებ C) ჩუნ განსაცდელსა (+ უფალო C), არამედ მივსნენ ჩუნ ბოროტი-საგან; რამეთუ შენი არს სუფევაა, ძალი და დიდებაა საუკუნეთა მიმართ (უკუნისამდე C), ამენ. (14) უკუნეთუ მიუტევენთ თქუნ (თქუნ — C) კაცთა შეცოდებანი მათნი, მოგიტევენს თქუნცა მამამან

№ 89

გვ. 96 და 109

(VI 14—19)

	სვ. 1	სვ. 2	
14	1 მან თქნმან ზეცა	ხიცხე თავსა შენსა	
	ა ^რ 2 თამან: > - -	და იბანე პირი შენი	
15	3 მკკოვეთოვ არა	რა არა ხოჩნდღე კაც	1E
	4 მიხოვტევენეთ კაც	თა მარხველად ა ^რ დ	
	5 თა შეცოდებანი მათ	მამასა. შენსა რ ^ა ლი (?)	
	6 ნი: არცა მამამან	არს დაფაროვლსა	
	7 თქნმან მოგიტევენეს	შინა და მამაჲ	
	8 შეცოდებანი თქნნი	შენი რ ^ა ლი ხხედავს	
16	9 და რ ^ა ეს ხიმახვიდეთ (!)	დაფაროვლთა მო	
	10 ნოვ ხიყოფით. ვ ^ა იგი	გაგოს შენ: > - -	
	11 ორგოვლნი მწოვხა	ნოვ დახიდებთ საფა	1F
	12 რე: რ ^ა [გ]ანიყოვნია	სეთა თქნთა ქოვე	
	13 პირნი მათნი რ ^ა მ	ყანასა ზ ^ა სადა.	
	14 ცა ხოვჩნდეს ივინი	მლილმან და მჭა	
	15 კაცთა მარხველ	მელმან განრყოვნეს	
	16 ამინ გეტყვ თქნ რ ^ა იგი	და [სადა] მპარავ:	
	17 არს სასყიდელი მათი	თა დათხარის და	
17	18 ხ ^ა შენ რ ^ა ეს ხინარხვიდე	გან რიან.	

მათე VI (DE-თი): (14) მამამან თქუენმან ზეცათამან (ზეცათამან] რომელ არს ცათა შინა C). (15) უკუეთუ არა მიუტევენეთ თქუენ (თქუენ]— C) კაცთა შეცოდებანი მათნი, არცა მამამან თქუენმან მოგიტევენეს შეცოდებანი თქუენნი. (16) და რაჲამს იმარხვიდეთ, ნუ იყოფით, ვითარცა-იგი (ვითარცა C) ორგოვლნი მწუხარე, რამეთუ ვანიყოვნიახ (ვანიყოვნიახ C) პირნი მათნი რამთა ექუენენ (რამათმცა უჩნდეს ივინი C) კაცთა მმარხველად (მარხველად C). ანენ. (მართლიად C) გეტყვ თქუენ: მიუღებთ (რამეთუ იგი არს C) სასყიდელი მათი. (17) ზოლო შენ (შენ]— C) რაჲამს იმარხვიდე, იცხე თავსა შენსა და დაიბანე პირი შენი (და პირი შენი დაიბანე C). (18) რაჲათა არა ექუენო (უჩნდე C) კაცთა მმარხველად (მმარხველ C), არამედ მამასა შენსა ფარულად, და მამაჲ შენი რომელი ჰხედავს დაფარულთა (ფარულად.... დაფარულთა] რომელ არს დაფარულსა შინა, მან C) მოგაგოს შენ ცხადად. (19) ნუ იუნჯებთ თქუენ (ნუ დაიდებთ C) საფასეთა თქუენთა ქუეყანასა ზედა, სადა-იგი (სადა C) მლილმან და მჭამელმან განრყუნეს (განრყუნის C) და სადა მპარავთა დათხარონ (დათხარის C) და განიპარონ იგი (და განიპარიან C).

№ 999

(VI 31—34)

ფ. 122 v.

- 1 ნენო: ნოჲ ოჲკოჲე ხზ 31
- 2 როზნავთ და ხიტყუთ
- 3 რად ვჲამოთ: ანოჲ
- 4 რად ესოჲათ: ანოჲ
- 5 რად შევიმოსოთ. რ 32
- 6 ამას ყოველსა წარ
- 7 მართნი ხეძიებედ: რ
- 8 [ო]ჲწყის მამამან თჲ
- 9 ოჲენმან ზეტათამან
- 10 რ გიჲმს თჲოჲენ ესე
- 11 ყოველი: ად ხითხ 33
- 12 . . . . .

ფ. 138 r.

- 1 თჲსი :. 34

(VII 1—15)

- 2 ნოჲ დახშჲით: რა ა 1
- 3 რა დახისაჲნეთ: რ 2
- 4 რლითა ხშჲით ჲითცა
- 5 ხისაჲნეთ: და რითა
- 6 საწყაოჲლითა მიხოჲ
- 7 წყვიდეთ მოგეწყო[ხ]
- 8 თჲოჲენ:—
- 9 რადსა ხხედავ წოჲ 3
- 10 ელსა ძმისა შენისა
- 11 თოჲალსა: და თოჲ

მეთე VI (DE-თი): (31) ნუ (+ უჲუე C) ჰზრუნავთ და ჲიტყუთ: რად ვჲამოთ, ანუ რად ესუათ, ანუ რად შევიმოსოთ? (32) რამეთუ ამას ყოველსა წარმართნი ეძიებენ (ეძიებედ C), რამეთუ იცის (უწყის C) მამამან თჲენმან (+ ზეტათამან C). რომელი (რამეთუ C) გიჲმს ამათ ყოველთაგან (გიჲმს თჲენ ესე ყოველი C). (33) ხოლო თჲენ ეძიებდით (არამედ ითხოვდით C) პირველად სასუფეველსა ღმრთისასა... (34) ნუ ჰზრუნავთ ზვალისა (ზვალისათჲს C)...

მათე VII (DE-თი): (1) ნუ შჲით (დასჯით C), რადთა არა დაისაჲნეთ. (2) რამეთუ (და C) რომლითა საშჲელითა შჲიდეთ, მითცა დაისაჲნეთ (ისაჲნეთ C), და რომლითა საწყაულითა მიუწყით (+ მითცა C) მოგეწყოს თჲენ. (3) ანუ (ანუ) — C) რადსა ჰხედავ წუელსა თუალსა შინა (შიდა C) ძმისა შენისასა და დირესა თუალსა შინა შენსა არა განიცდი? (და დირესა... განიცდი) და თუალსა შიდა შენსა დვრესა არა იხედავ C)?

ფ. 139 v.

- 1 რესა არა ხხედავ
  - 2 ანოვ ვრ ხეტყვ ძმა 4
  - 3 სა შენსა· მაკადე
  - 4 და აღმოგილო წოვე
  - 5 ლი იგი თვალით შენით
  - 6 და აჰა ეგე რა დირ[შ]
  - 7 ეგე თოვალსა შინა
  - 8 შენსა გიც· ორგოვ 5
  - 9 ლო აღმოილე და [პირ]
- ბ
ტა

ფ. 127 r.

- 1 ველად დირშ თო
- 2 ჯალისაგან[ნ] შენისა
- 3 და მაშინ ხიხილო აღ
- 4 მოღებად წოველი თო
- 5 [ჯ]ალისაგან ძმისა შე
- 6 ნისა:—
- 7 [ნ]ოვ მიხცემთ სიწმიდე 6
- 8 სა ძაღლთა ნოვცა
- 9 დახოვდებთ მარგა
- 10 ლიტსა თქოვენსა წი
- 11 ნაშე ღორთა· რა არა
- 12 [დათ], ორგოვნონ იგი ფერ,

მათე VII (DE-თი): (3) და დირესა თუალსა შინა შენსა არა განიცდი (და დირესა... განიცდი) და თუალსა შინა შენსა დვრესა არა იხედავ C)? (4) ანუ ვითარ ჰრქუა (ეტყუ C) ძმასა შენსა: მაკადე (+ და C) აღმოგილო წუელი (+ ეგე C) თუალისაგან შენისა (თუალით შენით C), და აჰა (+ ეგერა C) დირშ თუალსა შინა შენსა (დირე გიც თუალსა შენსა C). (5) ორგულო, აღმოილე (აღმო-ლა-ილე C) პირველად დირშ (+ იგი C) თუალისაგან შენისა, და მაშინ იხილო აღმოღებად წუელი თუალისაგან ძმისა შენისა. (6) ნუ მისცემთ სიწმიდესა ჩემსა (ჩემსა) — C) ძაღლთა, ნუცა დაუგებთ მარგალიტსა თქვენსა წინაშე ღორთა, ნუ უკუე (რამთა არა C) დათრგუნონ იგი ფერკითა

- ფ. 135 რ. 1 კითა მათითა· და მო
2 გექცენ და განგხეთქ
3 დენ თქოვენ
4 'ხ'ითხოვდით· და მოგე 7
5 ცეს თქოვენ· ხეძი
6 ებდით და ხპოთ [ხი]
7 რეკდით და განგელო'ს' [თ]
8 ქოვენ· რ' ყოველი 3
9 რ'ი ხითხოვენ მოილინ
    ჯლ
    ოკე
- ფ. 135 ვ. 1 მიცემაჲ წელთა თქო 11
2 ჯენთა რაოღენაუ
3 ხოჯფროს მამამან
4 თქოვენმან ზეცათა
5 მან მოგცეს კეთილი
6 რ'ლი ხთხოვდეს მას
7 ელივე რაჲცა გნ 12
8 ებავს რაჲცა ვი
9 ყოჯნ თქოვენ კაცთა
- ფ. 138 ვ. 1 ეგრეცა თქოვენ ხყოფ
2 დით მათა მიმართ რ'
3 ეგრე [არს შჯ]ოვლი და წი
4 [ნ][წარმ]ეტყოველნი

მაოე VII (DE-თი): (6) ფერკითა მათითა და მოგექცენ და განგხეთქნენ (განგხეთქდენ C) თქუნ. (7) ითხოვდით (ხ'ითხოვდით C), და მოგცეს თქუნ; ეძიებდით, და ჰპოვოთ; ირეკდით, და განგელოს თქუნ. (8) რამეთუ ყოველი რომელი ითხოვდეს (იხსოვენ C), მოილოს (მოილის C), და რომელი ეძიებდეს (ეძიებენ C) პოვოს (პოის C), და რომელი ირეკდეს (ირეკენ C) განგელოს მას (განგელოს). (11)... მიცემაჲ (მიცემაჲ C) შვილთა თქუნთა, რაოდენ (+ არა C)) უფროს მამამან თქუნმან ზეცათამან მოსცეს (+ მათ C) კეთილი, რომელნი სთხოვდენ მას! (12) ყოველი რომელი გინდეს თქუნ ყოველივე; რაჲცა გნებავს C) რაჲთა გიყონ (რაჲ-თამცა გიყვეს C) თქუნ კაცთა, ეგრეცა თქუნ ჰყოფდით მათა ძიხართ, რამეთუ ესრეთ (ეგრე C) არს შჯული და წინაწარმეტყოველნი.

- წ შეხ[ჯ]დოდეთ იწროს[ა] 13
- 6 მას ბჰესა
- 7 ვრ
- 8 ცელ არს გზად რწ მი
- 9 იყოჯანის წარსაწყ
- 10 მედელაუ და მრა
- 11 ვალ არიან რწნი წე
- 12 [ვ].ლეწან,...

ფ. 139 რ.

- 1 არს ბჰმ და წოჯლილ 14
- 2 გზად რწ მიიყოჯანის
- 3 ცხოვრებად და მცი
- 4 რედ არიან რწლთა პო
- 5 ვიან იგი:
- 6 ხეკრძალენით ცროჯ 15
- 7 წინაწარმეტყოველ
- 8 თაგან. რწნი მოვი
- 9 დოდიან თქოვენდა
- ნე

მათე VII (DE-თი): (13) შევედით (შევიდოდეთ C) იწროსაჯან ბჰისა (იწროსა მას ბჰესა C) რამეთუ ვრცელ (ფართო C) არს ბჰმ და ფართო (ვრცელ C) არს გზად, რომელსა მიჰყავს (რამელმან მიიყვანის C) წარსაწყმედელად; და (და).—C) მრავალნი (მრავალ C) არიან, რომელნი შეველენან მას (ელენან მიერ C). (14)... არს ბჰმ და საქარველ (წულილ C) გზად, რომელი მიიყვანებს (რომელმან მიიყვანის C) ცხოვრებასა (ცხოვრებად C), და მცირედნი (მცირედ C) არიან, რომელნი ჰპოებენ მას (რომელთა პოიან იგი C). (15) ეკრძალენით (ხეკრძალენით C) ცრუ წინაწარმეტყოველთაგან (წინაწარმეტყოველთა მათგან C), რომელნი მოვიდოდინან თქვენდა...

№ 844

(VII 4—16)

recto

სვ. I

სვ. 2

4	1	[თ]ოჯალსა შიდა გიც:	რ ყლი რლი ხითხოვს	8
5	2	[ო]რგოჯლო აღმოიღე	მიიღის და რლი ხეძი	
	3	[პ]ირველად დირშ იგი	ებს პოვის და რლი	
	4	[თ]ოჯალისაგან შენისა	ხირეკს. განხელის:	
	5	[დ]ა მაშინ ხიხილო აღ	ხიყოს მე ვინ თქნგანი	9
	6	[მ]ოღებად წოველი თ	კაცი რლი ხთხოვდეს	
	7	[ო]ჯალისაგან ძმისა შე	ძმ მისი პოჯრსა	
	8	ნისა:	ქვად ნოჯ მიხცესა	
6	9	[ნ]ოჯ მიხცემთ სიწმიდღე	მას: ანოჯ თოჯ სა (sic)	10
10		სა ძალთა ნოჯცა	თევზსა ხთხოვდეს	
	11	[დ]ახოჯებთ მარგა	გოველი ნოჯ მიხცესა[:]	
	12	[ლ]იტსა თქნსა წუშე ღორ	ოჯკოვეთოჯ თქნ ოჯ	11
	13	[თ]ა და მოგეკცეს და	კეთოჯრთა ხიცით	
	14	[განგ]ხეთქდეს თქნ	ნიჭისა კეთილისა ში	
7	15	[ხ]ითხოვდით და მოგე	ცემაჲ შვილთა მათ	
	16	[ც]ეს თქნ ხეძიებდით	თქნთაჲ რაოდენ	
	17	[დ]ა ხპოვოთ ხირეკ	არა ხოჯფროას მა	
	18	[დით] და განგელოს თქნ	მამან თქნმან	

მათე VII (DE-თი); (4). თუალსა შინა შენსა (გიც თუალსა შენსა). (5) ორგულო, აღმოიღე (აღმო-ლა-იღე C) პირველად დირშ (+ იგი C) თუალისაგან შენისა და მაშინ იხილო აღმოღებად წუთელი თუალისაგან ძმისა შენისა. (6) ნუ მისცემთ სიწმიდესა ჩემსა (ჩემსა) — C) ძალთა, ნუჯა დაუგებთ (დაუდებთ C) მარგალიტსა თქუნსა წინაშე ღოჯრთა, ნუ ჯუჟე (რაჲთა არა C) დათოჯუნონ იგი ფერკითა მათითა და მოგეკცენ და განგხეთქნენ (განგხეთქდენ C) თქუნ. (7) ითხოვდით (ხითხოვდით C), და მოგეცეს თქუნ; ეძიებდით, და პოვოთ; ირეკდით, და განგელოს თქუნ. (8) რამეთუ ყოველი რომელი ითხოვდეს (ითხოვს C), პოილოს (მოიღის C), და რომელი ეძიებდეს (ეძიებს C) — პოვოს (პოის C), და რომელი ირეკდეს (ირეკს C) — განგელოს (განგელოს C) მას. (9) ანუ ვინ არს (ხიყოს-მე ვინ C) თქუნგანი კაცი, რომელსა სთხოვდეს ძმ თვის პურსა, ქვად ნუ მისცეს მას? (10) გინა (ანუ თუ C) თევზსა სთხოვდეს, გუელი ნუ მისცეს (მისცესა C) მას? (11) უკეთუ თქუნ უკეთურთა იცით მისაცემელი კეთილი მიცემა (მისაცემელი კეთილი მიცემა) ნიჭისა კეთილისა მიცემაჲ C) შვილთა თქუნთა, რაოდენ (+ არა C) უფროას მამამან თქუნმან...

verso	სვ. 1	სვ. 2
	1 ზეცათამან მოხცეს	ბჰჷ და წოვლილ გზ[აჲ]
	2 კეთილი რ'ლნი ხთხოვ	რ'ნ მიხიყვანის ც[ხოვე]
	3 დენ მას:	რებად და მცირე[დ ა]
12	4 ყ'ლივე რაჲცა გნება	რიან რ'ლთა პოო[ნ]
	5 ეს რაჲცა გიყონ	იგი:
	6 თქ'ნ კაცთა ეგრეცა	ზეკრძალენით ცრ[ოვ]
	7 თქ'ნ ხყოფდით მათა	წინაწარმეტყოც[ელ]
	8 მიმართ რ' ეგრე არს	თა მათგან რ'ლნი [მო]
	9 შჯოვლი და წინაწარ	ვილოდიან თქ'ნდა
	10 მეტყოველი:	სამოსლითა ცხოვ[არ]
13	11 შევიდოდით იწროსა	თაჲთა ხ' შინაგან
	12 მას ბჰესა რ' ფარ	არიან მგელნი მტ[ა]
	13 თო არს ბჰჷ და ვრ	ცებელნი ხ' ნაყოფ[ისა]
	14 ცელ [ა]რს გზაჲ	მათისაგან ხიცნე[თ]
	15 მიგიყოვანის წარსა	ივინი:
	16 წყმედელად და მ	
	17 რავალ	ეკოლთაგან ყუ[რ]
14	18 რ' იწრო არს	[ძენი] ანოვ კოვრ[ო]

მათ VII (DE-თი): (11) ზეცათამან მოხცეს (+ მათ C) კეთილი, რომელნი სთხოვედნ მას! (12) ყოველი (ყოველივე C) რომელი გინდეს თქუენ (რ'ი გინდეს თქ'ნ რაჲცა გნებაჲს C), რაჲთა (რაჲმცა C) გიყონ (გიყვეს C) თქუენ კაცთა, ეგრეცა თქუენ ჰყოფდით მათა მიმართ, რამეთუ ესრეთ (ეგრე C) არს შჯოვლი და წინაწარმეტყუელნი. (13) შევედით (შევიდოდით C) იწროსაგან (იწროსა მას C) ბჰესა (ბჰესა C), რამეთუ ვრცელ (ფართო C) არს ბჰჷ და ფართო (ვრცელ C) არს გზაჲ, რომელსა მიჰყავს (რომელმან მიიყვანის C) წარსაწყმედელად: და (და) — C) მრავალნი (მრავალ C) არიან, რომელნი შევლენან (ვლენან C) მას (მივრ C). (14) ვითარ-იგი (რამეთუ C) იწრო არს ბჰჷ და საკირველ (წულილ C) გზაჲ, რომელი მიიყვანებს ცხოვებასა (რომელმან მიიყვანის ცხოვებად C), და მცირედნი (მცირედ C) არიან, რომელნი ჰყოებენ მას (რომელთა შიან იგი C). (15) ეკრძალენით (ზეკრძალენით C) ცრუ წინაწარმეტყუელთაგან (წინაწარმეტყუელთა მათგან C), რომელნი მოვიდოდინ თქუენდა სამოსლითა ცხოვართაჲთა, ხოლო შინაგან იყვენ (არიან C) მგელ მტაცებელ (მგელნი მტაცებელნი C). (16) ნაყოფთა მათთაგან (ნაყოფისა მათისაგან C) იცნნეთ ივინი, ნუ უკუე შეკრიბიან (მონუ-მსთუღიან C) ეკალთაგან კურტენ: ანუ კუროსთაჲთაგან ლედვ?

№ 89

გვ. 43 და 46

(VII 23—29)

სვ. I

სვ. 2

23	1 მაშინ ზრქა მათ ვდ	და ყლსა რლსა ხესმენ (?)	26
	2 არა სადა გიკოდენ	სიტყუანი ესე ჩემნი	
	3 თქნ: განმეშორენით	და არა ყენეს ივინი	
	4 ჩემგან ყლნი მოქმედ	ხემსგავსოს იგი კაც	
	5 ნი ოზუჯოვლოებისანი	სა ცოფსა რნ აღანშ	
24	6 ყნ რლნ ისმინნეს სიტყუა	ნა სახლ თვისი მქვშა	
	7 ნი ნი და ყოვ	სა ზა და გარდამოქ	27
	8 ნეს ივინი ხემსგავსოს	და წვამა და აღდგეს	
	9 იგი კაცსა მას ბრძენ	მდინარენი და ქრო	
	10	დეს ქარნი დაე	
25	11: კლდ და	ამას დად	
	12 გარდამოვდა წვამა	ცა ხიყო დაცე	
	13 და წარმოხეცნეს მდო	მამ იგი მისი დიდ ფრდ	
	14 ნარენი და ქროდეს	და ხიყო რეს წარხას	28
	15 ქარნი და ხეცნენ სახლ	როვლნა ივ სიტყუა	
	16 სა მას და ვერ დახე	ნი ესე ხოვკრდა ერ	
	17 ცა რ დამყარებოვლ	სა მას სწავლა იგი	
	18 ხიყო იგი კლდესა ზა.	მისი რ ხიყო იგი	29

მათე VII (DE-თი): (23) და მას ეამსა შინა (მაშინ C) ეპრქუა მათ, ვითარმედ: არა (არასადა C) გივინი (გივინოდე თქუენ C) თქუენ, განმეშორენით ჩემგან ყოველნი მოქმედნი ოზუჯოვლოებისანი (ოზუჯოვლოებისანი C). (24) ყოველმან რომელმან ისმინნეს სიტყუანი ესე (+ ჩემნი C) და ყენეს ივინი, ემსგავსოს იგი კაცსა მას (მას] — C) გონიერსა (ბრძენსა C) რომელმან აღაშენა სახლი თვისი კლდესა ზედა. (25) და გარდამოვდეს წვამანი (გარდამოვდა წვამა C) და აღდგეს (წარმოხეცნეს C) მდინარენი და ქროდეს (ანქრევედეს C) ქარნი, და ეკუთენეს (ეცნეს C) სახლსა მას, და არა (ვერ C) დაეცა იგი (იგი] — C), რამეთუ დაფუძნებულ (დამყარებულ C) იყო იგი კლდესა (+ მას C) ზედა. (26) და ყოველმან რომელმან ისმინნეს (და ყოველსა რომელსა ესმინნეს C) სიტყუანი ესე (+ ჩემნი C) და არა ყენეს ივინი, მსგავს არს (ემსგავსოს C) იგი კაცსა ცოფსა, რომელმან აღაშენა სახლი თვისი ქვშასა (მქვშასა C) ზედა. (27) და გარდამოვდა წვამა და მოვიდეს (აღდგეს C) მდინარენი, და ქროდეს (ქროდეს C) ქარნი და ეკუთენეს (ეცნეს C) სახლსა მას და დაეცა. და იყო დაცემამ იგი მისი დიდ ფრიად. (28) და იყო რაჟამს დაასრულნა (წარასრულნა C) იესუ სიტყუანი ესე, განუკრდენოდა (უკვრდა C) ერსა მას მოძღურებამ (სწავლამ C) იგი მისი. (29) რამეთუ იყო სწავლამ იგი მისი მათა მიმართ (სწავლად მათა C)..

№ 89

გვ. 116 და 121

(VII 29 — VIII 6)

სვ. 1

სვ. 2

29	1 სწავლად. მათა კელ	და ხრქა მას ივ ხეკრ	4
	2 მწიფე და არა ვრ	ძალე ნოზ ხოვთხ	
	3 მწიგნობარნი მათნი	რობ ად მივედ და ხოვ	
	(VIII 1—6)		
1	4 და რეს გარდამოვი	ჩოვენე თავი შენი	
	5 დოდა ივი მიერ მითი		
	6		
2	7		
	8		
	9 ბოკლებ[ოვ]ლი თავეა	და რეს შევიდა კაფერ	5
	10 ნის ხეცნდა. მას და	ნაოვმდ. მოხოვჯდა	
	11 ხიტყოდა ოვ გინდეს.	მას ასისთავი ხევედ	
	12 თოვ შემძლებელ ხარ	რებოდა მას და ხეტ	6
	13 განწმედად ჩემდა	ყოდა ოვ ყრმა	
3	14 და კელი შეხახო	ჩემი სახლსა შინა	
	15	ჩემსა დაჯსნილი და	
	16	ძვრძვრად ტანჯოული	
	17		
	18		

მათე VII (DE-თი): (29) სწავლად იგი მისი მათა ნიძართ, ვითარცა-იგი ვის აქუნ კელმწიფება (სწავლად..... კელმწიფება) სწავლად მათა კელმწიფე C), და არა ვითარ-იგი (ვითა C) მწიგნობარნი მათნი და ფარისეველნი (და ფარისეველნი) — C).

მათე VIII (DE-თი): (1) და რაჟამს გარდამოვდა (დამოვიდა C) იგი მიერ მითი, მოსდევდა (მისდევდა C) მას ერი მრავალი. (2) და აჰა ესერა (ესერა) — C) კეთროვანი ვინმე მოუვდა (წარდგა მის წინაშე განბოკლებული და C), თაყუანის-სცემდა მას და ეტყოდა: უფალო, უკუეთუ გინდეს (გინდეს თუ C), ძალ-გიც განწმედა ჩემი (შემძლებელ ხარ განწმედად ჩემდა C). (3) და მაჟო კელი მისი იესუ (მისი იესუ) — C), შეახო (+ მას იესუ C) და ჰრქუა: მნეჭავს, განწმიდნი (განწმიდენ C), და მეყსეულად განწმიდნა იგი კეთროვნებისა მისგან. (4) და (და) — C) ჰრქუა მას იესუ: იხილე (ეკრძალე C), ხუ ვის უთხრობ, არამედ წარვედ (მივედ C) და უჩუენე თავი შენი მდდელთა (მდდელსა C) და შეწირე შესაწირავი (მსხუებლი C) შენი, რომელი ბრძანა მოსე საწამებელად მათა. (5) და შე-რა-ვიდა (რაჟამს შევიდა C) იგი კაჟარნაუძდ (კაჟერნათმ C), მოუვდა მას ასისთავი ერთი (ერთი) — C), ევედრებოდა მას (6) და იტყოდა: უფალო, მონა (ყრმა C) ჩემი დაცემულ-არს (ძეს C) სახლსა შინა ჩემსა გან-არღუეული (დაკსნილი C), და ძნიად იგუემების იგი (ძვრ-ძვრად ტანჯული C).

№ 87			
გვ. 44 და 44		(X 3—10)	
	სვ. 1		სვ. 2
3	1 და ბართლომე თომა	იქლისათა: — რქს მიხჳ	7
	2 და მათეოზ მეზოჯერე	ნოდით(!) ქადაგებდით	
	3 იაკობ ალფესი და ზე	და ხიტყოდით ვდ მო	
	4 ბედე (?) რლსა ხერქოჯა	ახლებოჯ არს სასოჯ	
4	5 თადდეოზ სიმონ კა	ფვეელი ცათაჲ	
	6 ნანელი და იოჯა კა	სნეჯოჯთა განხკოჯრ	8
	7 რიოტელი რნცა მიხცა	ნებდით განბ (?) ოჯ	
	8 იგი:	ბოჯლთა განხწმედ	
5	9 ესე ათორმეტნი წარაჯ	დით ეშმაკთა განხ	
	10 ლინნა იჯ ხამკნებდა	ჯდიდით ოჯსყიდ	
	11 'მ' ათ და ხეტყოდა გზა	ლოდ მოგიღებდიეს ოჯ	
	12 სა წარმართთასა ნოჯ	სასყიდლოდმცა მიხ	
	13 მიხოჯალთ და ქალაქ	ცემდით: —	
	14 სა სამარიტელთასა	ნოჯ მოხიღებთ ოქრო	9
	15 ნოჯ შეხოჯალთ: > .	სა ნოჯცა ვეცხლსა	
6	16 ად ნივედათ ხოჯფრომს	ნოჯცა სწიღენძისა	
	17 ცხოვართა ნათ წარ	სარტყელთა თქნთა	
	18 წემჯლოჯლთა სახლისა	ნოჯცა გზასა	10

მათე X (DE-თი): (3)... და ბართლომე, თომა და მათეოზ მეზოჯერე, იაკობ ალფესი და ლებეოზ, რომელსა ეწოდა თადეოზ. (4) სიმონ კანანელი და იუდა ისკარიოტელი (სკარიოტელი C), რომელმანცა განსცა იგი. (5) ესე ათორმეტნი წარაჯ ლინნა იესუ, ამცნებდა (ამცნო C) მათ და ჰრქუა: გზასა წარმართთასა ნუ მიხუალთ (ხუალთ C) და ქადაქსა სამარიტელთასა ნუ შეხუალთ. (6) არამედ (ად] — C) მივედით უფროეს ხოლო ცხოვართა მათ (მათ] — C) წარწყმედულთა სახლისა ისრაქლისათა. (7) და მი-რამ-ხჯდეთ, ქადაგებდით და ეჯყოდეთ (იტყოდეთ C), ვითარმედ: მოახლებულ არს სასუფეველი ცათაჲ. (8) სნეჯოჯთა (ჯძლოჯთა C) განჯკურნებდით, კეთროვანთა განსწმედდით, ეშმაკთა განახსნემდით; უსასყიდლოდ მიგიჯღებდით, უსასყიდლოდმცა მისცემდით. (9) ნუ მიიღებთ (მოიგებთ C) ოქროსა, ნუცა ვეცხლსა, ნუცა რეალსა (პიღენძსა C) სარტყელთა თქვენთა, (10) ნუცა ვაშკარანსა (გუდაჲ C) გზასა...

№ 89

გვ. 100—102

(X 22—27)

	სვ. 1	სვ. 2	
22	1 ჳოკლ ყლთა გან სა	რისა თვისისა არცა	
	2 ხელისა ჩემისა თვს	მონაჲ ხოკფროჲ[ს]	
	3 ხ რნ დაითმინოს იგი	ოკლისა თვისისა: —...	
	4 სროკლიად ცხოვნიდეს	კმა არს მოწაფისა	25
23	5 ხ რეს გდევნიდენ თქნ	ხიყოს თოვ ვა ნოდ	
	6 ქალაქსა ამას ში	ლოკარი თვისი და მო	
	7 ოდათ ს	ნაჲ იგი ვა ოი თვისი	
	8 ხოკად	სადა მამასახლისსა	
	9 თოვ მიერცა [გდევ]	ჳელძებოკლით (!) ხხა	
	10 ნიდენვე თქნ წარხი	დოდეს რაოდენ ხოკფ	
	11 ელტოდით მერმეცა	როს სახლეოკლითა მის	
	12 ამინ გეტყვ თქნ ვერ	თა ნოვ გეშინინ მათგან	26
	13 დახასროკლოთ ქა	რ არა არს დაფაროკლი	
	14 ლაქები იშლისაჲ მო	რლი არა გამოცხადნეს	
	15 [ს]ლვადმდე ძისა კა	არცა საიდოკმლოჲ	
	16 ცისა	რლი არა გამოჩნეს (!)	
24	17 არა არს მოწაფშ	რლსა გეტყვ თქნ ბნელ	27
	18 ხოკფროჲს მოძლოვ	სა თქოვთ ნათელსა	

მათე X (DE-თი): (22)... მოძულეებულ ყოველთაგან სახელისა ჩემისათვის. ხოლო რომელმან დაითმინოს (+ სრულიად C), იგი სრულიად (სრ| — C) ცხოვნიდეს. (23) რაჲამს (ხოლო რაჲამს C) გდევნიდენ თქვენ ამიერ ქალაქით (ქალაქსა ამას შინა C), მიიელტოდეთ სხუად. და მიერლა თუ (უკუეთუ მიერცა C) გდევნიდენ თქვენ, ივლტოდეთ სხუად კერძო (წარივლტოდეთ მიერ მერმესა C). ამენ (მართლიად C) გეტყვ თქვენ: ვერ დაასრულოთ ქალაქები ისრაჲლისაჲ გიდრემდის ძშ კაცისაჲ მოვიდეს (მოსლვამდე ძისა კაცისაჲსა C). (24) არა არს მოწაფშ უფროჲს მოძღურისა თვისისა, არცა (არცა-ლა C) მონაჲ უფროჲს უფლისა თვისისა. (25) კმა არს მოწაფისა მის (მის| — C) უკუეთუ იყოს (იყოს თუ C), ვითარცა მოძღუარი თვისი, და მონაჲ იგი, ვითარცა უფალი თვისი. უკუეთუ სახლისა უფალსა (სადა მამასახლისსა C) ბერზებულით ჰხადოდეს, რაოდენ უფროჲს სახლეულითა (+ მათ C) მისთა? (26) ნუჲუკუე (ნუ C) გეშინინ მათა (მათგან C), რამეთუ არა არს დაფარული, რომელი არა გამოჩნდეს (განცხადნეს C) და (და| — C) არცა საიდუმლოჲ, რომელი არა გამოცხადნეს (გამოჩნდეს C). (27) რომელი რაჲ ვრქჲან (რომელსა გეტყვ C) თქვენ ბნელსა შინა, თქვენ (თქვენ| — C) თქუთ ნათელსა.

№ 89

გვ. 84 და 89

X 27 — 33

	სვ. 1		სვ. 2	
27	1 და რლ ყოვრთა გესმეს	ქოვეყანასა ზა თვ		
	2 ქადაგებდით ერდო	ნიერ მამისა თქნისა		
	3 ებსა ზა: >..	ხ თქნი თავისა თმა		30
28	4 და ნოვ გემინინ მათგან	ნი ყლნი განრაცხილ		
	5 რლთა მოწყვდნენ ვო	არიან ნოვ ოვკოვე		31
	6 რცნი თქნნი: ხ სოვლ	გემინინ რ მრავალ		
	7 თა თქნთა ვერ შემ	თა სირთა ხოვმ		
	8 ძლებელ ხიყენენ მოწ	ჯობეს ხართ თქნ		
	9 ყოვდალ: > ..	შნ რნ აღმიაროს მე.		32
	10 ად გემინოდენ. ხოვფ	წშე კაცთა. აღვი		
	11 როას რლსა კელ ხე	არო. იგი მეცა წი		
	12 წიფების სოვლთაჲ ვორ	ნაშე მამისა ჩემბ		
	13 ცითოვრთ წარწყმე	სა რლ არს ცათა		
	14 დად გეჰენიასა შიდა	ყზ შინა: — ..		
29	15 არა ორი სირი ერთის	ხ რნ ოვვარ მყოს		33
	16 დანგის განხიყიდის	მე წშე კაცთა ოვ		
	17 და ერთიცა მათგა	ვარ ვყოფ მეცა		
	18 ნი არა დავარდის	წშე მამისა ჩემისა		

მათე X (DE-თი): (27)... და რომელი (რაცამს C) ყურთა გესმეს თქუნ (თქნ — C) ქადაგეთ (ქადაგებდით მას C) ერდოთა (ერდოებსა C) ზედა. (28) და ნუ გემინინ მათგან, რომელთა მოწყვდნენ კორცნი თქუნენი (რომელნი-იგი მოწყუედდენ კორცთა თქუნთა C), ხოლო სულსა (სულთა C) ვერ კელ-ეწიფების მოკლვად (ვერ შემძლებელ იყენენ მოწყუედად: არამედ გემინოდენ მისა უფროას რომელი შემძლებელ არს სულისა და კორცთა (რომელსა კელ-ეწიფების სულთა კორციუთურთ C) წარწყმედად გეჰენიასა შინა (შიდა C). (29) ანუ (ანუ — C) არა ორი სირი ერთის დანგის განხიყიდების (განხიყიდის C)? და ერთიცა (ერთი C) მათგანი არა დავარდების (დავარდის C) ქუეყანასა ზედა თვნიერ მამისა თქუნისა. (30) ხოლო თქუნენი (თქუნენი C) თავისა თმანიცა ყოველნი განრაცხილ (აღრაცხილი C) არიან. (31) ნუ (ნუუყუე C) გემინინ, რამეთუ მრავალთა სირთა უმჯობეს ხართ თქუნ. (32) ყოველმან რომელმან აღიაროს ჩემდამო (ამიაროს მე C) წინაშე კაცთა, მეცა აღვიარო იგი (აღვიარო იგი მეცა C) წინაშე მამისა ჩემისა ზეცათაჲსა (რომელ არს ცათა შინა C). და (ხოლო C) რომელმან უფარ-მყოს მე წინაშე კაცთა, უფარ-ვყო იგი მეცა წინაშე მამისა ჩემისა ზეცათაჲსა (რომელ არს ცათა შინა C).

№ 89

მკ. მდ და 41

(XVII 5.—11)

	სვ. 1	სვ. 2	
5	1 და ოდეს აპა ესე რა	არავინ იხილეს გარნა	
	2 ღროვბელი ნათლისაჲ	ი'ზ ხ': და გარდა მო	9
	3 ხუარკიდა მათ და	რად ვიდოდეს ივინი	
	4 ვმად ხიყო ღროვბ	'მთისა მისგან ხამ	
	5 ლით გამო და თქ'ა	ცნო მათ და ხრქოვა	
	6 ესე არს ძმ ჩემი საყ	ნოვ ვის ხოვთხრობთ	
	7 ოვარელი რ'ლი მე სათ	ხილვასა ამას ე'ე	
	8 ნო ვიყავ მაგისა ის	მდე ძმ კაცისაჲ	
6	9 მანეთ ხესმა რად	მკოვდრეთით აღდგეს	
	10 ესე მოწაფეთა და	და ხკითხვიდეს. მას	10
	11 ვარდეს პირსა ზ'ა		
	12 მათა და შეხეწინა	დეს რასა. იგი მწიგ	
7	13 ფ'დ და მოვიდა ი'ზ	ნობარნი ხიტყვან	
	14 და შეხახო მათ კელი	ვ'დ ელიადსი ჯერ არს	
	15 და ხრქ'ა	პირველად მოსლვად	
	16 დეგით და ნოვ გეწინის	ხ' ი'ზ მიხოვკო და ხრქ'ა	11
8	17 და აღიხილნეს თოვ	მათ ელია მოვიდეს	
	18 აღნი მათნი და	და კოვალად ხავოს	

მათე XVII (DE-თი): (5)... იტყოდა ოდენ (იტყოდა-და C) აპა ესერა (ესერა) — C) ღროვბელი ნათლისაჲ აგრილობდა (ღროვბელმან ნათლისამან დააგრილა C) მათ, და (+ მუნქუ-ესე C) ვმად იყო ღროვბლით გამო და თქუა: ესე არს ძმ ჩემი საყუარელი, რომელი მე სათხო-ვიყავ (რომელი მთნავს მე C), მაგისი ისმინეთ (ა ისმინეთ მაგისი C). (6) ესმა რად ესე (და ვითარ ესმა C) მოწაფეთა, დავარდეს პირსა ზედა მათსა და შეეწინა ფრიად. (7) მოუკდა (და მოუკდა C) მათ იესუ, შეახო კელი (კელი შეახო C) და ჰრქუა: აღდეგით, ნუ გეწინინ. (8) და (+ ვითარ C) აღიხილნეს თუალნი მათნი და (და) — C) არავინ იხილეს, გარნა თავადი (თავადი) — C) იესუ ზოლო (+ მარტოჲ C). (9) და გარდამო-რად-ვიდოდეს (და ვითარ გარდამო-ვიდოდეს C) ივინი მიერ მითთ, ამცნებდა (ამცნო C) მათ იესუ და ჰრქუა: ნუ ვის უთხრობთ ხილვასა ამას (მას C), ვიდრემდის ძმ კაცისაჲ მკუდრეთით აღდგეს. (10) და ჰკითხვიდეს მას მოწაფენი თვისნი (თვისნი) — C) და ეტყოდეს (ჰრქუეს C): ვითარ იტყვან მწიგნობარნი იგი (რად-მე უკუე მწიგნობართა თქვან C), ვითარმედ: ელიადსი ჯერ-არს პირველად მოსლვად (ელია-და პირველად მოსლვად არს C)? (11) ხოლო იესუ (მან C) მიუგო და ჰრქუა მათ (მათ) — C): ელია მოვიდეს (მოსლვად არს C) და კუალად ავოს (კუალად ავოს) ადგილ-ავოს C) ყოველი.

№ 89

გვ. 112 და 125

(XVIII 17—23)

	სვ. 1	სვ. 2	
17	1 ლისაჲცა არა ისმი	ხოონ ხეყოს ზათ	
	2 ნოს ხიყენ იგი შენ	მამისა ჩემისაგან	
	3 და ვა ჩქ	ზეცათაჲსა	
	4 დელი და მეზოჯერჲ	რ სადაცა ხიყენენ	20
18	5 ამინ გეტყვ თქნ რლი	ორნი გინა სანნი სა	
	6 შეხკრათ ქოჯეყა	ხელისა ჩემისა თჳს	
	7 ნასა ზა ხიყოს იგი	შეკრებოჯ მოჯენ ვარ	
	8 კროჯლ ცათა შინა	ოჯრის მათსა	
	9 და რლი განხჳსნეთ	მაშინ მოხოჯუნდა	21
	10 ქოჯეყანასა ზა ხი	პეტრე და ხრქა ორ	
	11 ყოს იგი ჳსნილ ცათა	რაოდენ გზის შემც'ლო	
	12 შინა: > ..	დოს მე ძმამან ჩემ	
19	13 მერმე ამინ გეტყვ	მან და მიხოჯტეო მას	
	14 თქნ ოჯკ ორ	შჯდ გზისა ხრქა მას	22
	15 ნი თქნგანი შეხითქ	იჯ არა გეტყვ შენ ვჯე	
	16 ოჯნენ ქოჯეყანასა	შჯდ გზის ად ვჯე სამე	
	17 [ზა] ყლისავე თჳს საქ	ოცდაათ შჯდ გზის	
	18 მისა რლი რაჲცა ით	ამისთჳს ხემსგაგესა სა	23

მათე XVIII (DE-თი): (17) უყოფთუ კრებულისაჲცა არავე (არა C) ისმინოს, იყავნ იგი იგი — C) შენდა, ვითარცა ხარკის მომკდელი (წარმართთაგანი C) და მეხუერჲ. (18) ამენ (მართლიაჲ C) გეტყვ თქუნ: რომელი (რადენი C) შეჳკრათ ქუეყანასა ზედა, კრულ იყოს იგი ცათა შინა; და რომელი (რადენი C) განჳსნეთ (განჳსნეთ C) ქუეყანასა ზედა, ჳსნილ იყოს იგი ცათა შინა. (19) მერმე (+ მართლიად C) გეტყვ თქუნ: უყოფეთუ ორნი (ორნი თჳ C) თქუნგანნი შეითქუნენ ქუეყანასა ზედა ყოვლისავეთჳს საქმისა (საქმისა ამის ყოველისათჳს C), რაჲცა ითხოვონ, ეყოს მათ მამისა ჩემისაგან ზეცათაჲსა (რომელ არს ცათა შინა C). (20) რამეთუ სადაცა (სადა C) იყენენ (არაან C) ორნი გინა (ანუ C) სამნი შეკრებულ სახელისა ჩემისათჳს, მუნ ვარ მე (მე მუნ ვარ C) მათ შორის (შორის მათსა C). (21) მაშინ მოუქდა იესუს (მას C) პეტრე და ჰრქუა: უფალო, რაოდენ გზის შემცოდოს მე ძმამან ჩემმან, და მიუტეო მას? ვიდრე (ვიდრე) — C) შჯდ გზისამდე (გზის C)? (22) ჰრქუა მას იესუ: არა გეტყვ შენ ვიდრე შჯდ გზისადმდე, არამედ ვიდრე (ვიდრე) — C) სამეოც და ათჯერ შჯდ გზის. (23) ამისთჳს ხემსგაგესა სასუჳეველი...

№ 89

33. 124 და 113

(XIX 10—16)

	სვ. 1	სვ. 2	
10	1 ქორწინებად	ტენად დახიტევდეს	
11	2 ^ა ხრქა მათ ი ^ა არა ყ ^ა ლ	მაშინ მოხგოვარეს	13
	3 თა დაიტეონ სიტყო	მას ყრმები რ ^ა ქელი	
	4 ჯად ეგე ა ^ა დ რ ^ა ლთა	დახდვას მათ და	
12	5 მიცემოვლ არს რ ^ა	ხლოცოს. ხ ^ა მოწა	
	6 არიან საკოვრისნი	ფენი ხრისხვიდეს მათ	
	7 რ ^ა ლნი [მ]ოვკლითგან	ხ [ი ^ა ვ] ხრქა მათ ხაცა	14
	8	ღეთ ყრმებსა მაგას	
	9	მო ლვად ჩემდა და	
	10 არიან საკოვრისნი	ნოვ ხაყენებთ მაკათ	
	11 'რ ^ა ლ'ნი გამოხისაკოვ	რ ^ა ეგევ ^ა რთად არს სა	
	12 რისნეს კაცთაგან	სოვფეველი ცათად	
	13 და არიან საკოვრის	და დახდვა ქელი მისი	15
	14 ნი რ ^ა ლთა გამოისა	მათ ზ ^ა : — ..	
	15 კოვრისნეს თავნი	და წარვიდეს მიერ და	16
	16 თჳსნი სასოვფეველი	ღოვნი მიხოვჯდა ერთი	
	17 სა თჳს ცათადასა რ ^ა ლი	და ხრქა მას მოძ	
	18 შემძლებელ არს და	ლოვარო სახიერო რად	

მათე XIX (DE-თი); (10)... არა შეჰგავს ქორწინებად (არა სუმაჲ ცოლისაჲ C). (11) ჰრქუა მათ იესუ (ხოლო მან ჰრქუა მათ C): არა ყოველთა დაიტეონ (დაიტეიან C) სიტყუად ეგე (ესე C), არამედ რომელთადა (რომელთა C) მიცემულ არს. (12) რამეთუ არიან საკოვრისნი, რომელნი (+ დედის C) მუკლითგან დედისა თჳსისაჲთ საკურისნი (დედისა თჳსისაჲთ საკურისნი—C) იშვნეს (+ ვგრეთ C), და არიან საკურისნი (საკურის C), რომელნი კაცთაგან გამოისაკურისნეს, და არიან საკურისნი (საკურის C), რომელთა გამოისაკურისნეს (საკურის იქმნეს C) თავნი თჳსნი სასოვფეველისათჳს ცათადასა, რომელი შემძლებელ არს დატენად, დაიტეონ (დაიტევდენ C). (13) მაშინ მოხგოვარეს (მოართუეს C) მას ყრმები, რათამცა კელი დასდვა მათ და აკურთხნა იგინი, ხოლო (და C) მოწაფენი (მოწაფეთა C) ჰრისხვიდეს მათ (შეპრისხნეს C). (14) ხოლო იესუ ჰრქუა მათ: აცადეთ ყრმებსა მაგას (ყრმები ეგე და ნუ აყენებთ C) მოსლვად ჩემდა და ნუ აყენებთ მაგათ (და.. ნაგათ)—C, რამეთუ ეგევითართად არს სასოვფეველი ცათად (15) და დასდვა მათ ზედა (ზედა)—C) კელი თჳსი (თჳსი)—C. დავითარცა (ვ^ა—C) წარვიდა მიერ. (16) აჰა მო-ვინმე-უკდა მას კაცი ერთი (და აჰა ერთი ვინმე მოუკდა მას C) და ჰრქუა: მოძღუარო სახიერო (მოძღუარ ქველის მოქმედ C) რამეჲ (რად C)..

№ 89

გვ. 64 და 71

(XIX 28—XX 4)

	სვ. 1	სვ. 2	
28	1 მეტთა ნათესავთა	რ'ლი განვიდა თანაჲ	
ახყი			
29	2 და ყ'ღმან რ'ნ დაჲ	განთიად სასყიდ	
	3 ტეოს სახლი გინა ძ	ლით დადგინებად მიჲ	
	4 მანი გინა დანი	შაკთა ვენაჲსა თჲს	
	5 გინა მამა დედანი	სა და აღხოჲთქო	2
	6 გინა ცოლი გინა შვილ	ჲა მოჲ აკთა მათ	
	7 ნი გინა ქოჲყენაჲ	თჲთოეოჲლად დრაჲ	
	8 სახელისა ჩემისათჲს	კანი დღესა და წა	
	9 ასი წილი მიიღოს	რავლინნა იგინი ვე	
	10 ცხოვრებაჲ საოჲ	ნაჲსა თჲსა: — ..	
	11 კოჲნოდ დ'ა იმ' კვდ	დ'ა განვიდა უ[ამსა]	3
ახყი 12	როს: — ..	მესამე'ა. და იხილნა	
30	13 ხ' მრავალნი ხიყენენ	სხოჲნი, მდგომა	
	14 პირველნი ოჲქ[ოჲენა	რენი ოჲბა[ნთ'ა ჲა ხ (?)	
	15 და ოჲკოჲენანი წინა	ოჲქმად და ხ'რქა	4
	(XX 1—4)		
1	16 რ' მსგავს არს სას ოჲ	მათ წარყედით თქ'ნ	
	17 ფეველი ცათაჲ კაც	ცა ვენაჲდ ჩემდა	
	18 სა სახლისა ო'ლსა	და რაჲ იგი ხიყოს	

მათე XIX (DE-თი): (28) განშჯად (განსჯიდეთ C) ათორმეტთა ნათესავთა ისრაელი-სათა. (29) და ყოველმან, რომელმან დაუტევოს (და ყოველსა რომელსა დაეტვოს C) სახლი გინა (ანუ C) ძმანი ანუ დანი ანუ მამა ანუ დედა ანუ ცოლი ანუ შვილნი ანუ ქუეყანაჲ (აგარაკები C) სახელისა ჩემისათჲს (ჩემისა სახელისათჲს C), ასი წილი მიიღოს (მიიღოს მან C) და ცხოვრებაჲ საუკუნოდ დაიმკდროს. (30) ხოლო მრავალნი იყენენ პირველნი (წინანი C) უქუანა, და უქუანანი წინა.

მათე XX (DE-თი): (1) რამეთუ მსგავს არს სასუფეველი ცათაჲ კაცსა სახლისა უფალ-სა (მამასახლისსა C). რომელი განვიდა (გაჲოვიდა C) განთიად (განთიადიოგან C) დადგინებად მუშაკთა (მოქმედთა C) ვენაჲსა (საყურძენსა C) თჲსსა. (2) და აღუთქუა (აღუთქუა-ყო C) მათ (მათ) მოქმედთა მათ მიმართ C) თითოეულად დრაჲკანი დღესა შინა (თითოჲ სატირი დღისა C) და წარავლინნა (მიავლინნა C) იგინი ვენაჲსა (საყურძენსა C) თჲსსა, (3) და გამოვიდა (მოვიდა C) მესამესა ვ მსა (სამ ჟამს ოდენ C) და იხილნა სხოჲნი, მდგომარენი უბანთა (სავაჲროსა C) ზედა უქმად (ცალიერად C). (4) და ჰრქუა მათ: მივედით თქუენცა ვენაჲსა (საყურძენსა მას C) ჩემსა, და რაჲ იგი იყოს სამართალი (იყოს სამართალი) ღირდეს C), მიგცე თქუენ.

№ 89

გვ. 60

XXIII 29—34

სვ. 1

სვ. 2.

29	1	რ ხაშმუნებთ საფლაე	სეთ საწყაოვლი მა	
	2	სა წინაწარმეტყოველ	მათა თქნთა გოველ	33
	3	თასა და შეხამყო	ნო და ნაშობნო იქედ	
	4	ბთ მოსაკსენებელ	ნეთანო ვრმე გან	
	5	სა მართალთასა:	ხერნეთ საშჯელსა	
30	6	და ხთქვთ ოვკოვე	გეჰენიადასასა.	
	7	თოვმცა ვიყვენით	ამის თვს აჰა ესერა	34
	8	დღეთა მამათა	მე მოვავლინნე თქნ	
	9	ჩნთასა არამცა	და წინაწარმეტყო	
	10	ხუყვენით მათ თანა	ველნი. ბრძენნი და	
	11	ზიარ სისხლსა მას	მწიგნობარნი: და	
	12	წინაწარმეტყოველ	მათგანნი მოხწყვდ	
31	13	თასა ვდ ამით	ნეთ და ჯოვარს ხაცვ	
	14	ხწამებთ თავით თვ	ნეთ და მათგანნი	
	15	სით რ ნაშობნი ხართ	ხსაჯნეთ შესაკრე	
	16	მკლელთა წინაწარ	ბელთა შოვრის თქნ	
	17	მეტყოველთასა	თა და ხდევნიდეთ	
32	18	და აწ თქნცა აღხავ	ქალაქითი ქალაქად	

მათე XXIII (DE-თი): (29)... რამეთუ აღაშენებთ (აშენებთ თქვენ C) საფლაეთა (საფლაეებსა მას C) წინაწარმეტყოველთასა და შეამკობთ მოსაკსენებელსა (და განაშენებთ სამარებსა მას C) მართალთასა. (30) და სთქვთ: უკეთუთმცა ვიყვენით (ვიყვენით თუმცა ჩვენ C) დღეთა მათ თანა ზიარ (ზიარ) — C) სისხლსა მას წინაწარმეტყოველთასა. (31) ვითარმედ ამით სწამებთ თავით თვსით (აწ თქვენვე ეწამებით თავთა თქვენთა C), რამეთუ ნაშობნი ხართ მკლელთა წინაწარმეტყოველთანი (ხართ, რომელთა მოწყვდნეს წინაწარმეტყოველნი C). (32) და აწ თქვენცა აღავსეთ სარწყული (საწყაული C) მამათა თქვენთაჲ. (33) გველნო და (და) — C) ნაშობნო იქედნეთანო, ვითარ-მე განერნეთ სატანჯველსა (სასჯელსა C) გეჰენიადასას? (34) ამისთვს აჰა ესერა მე (მე) — C) მოვავლინნე (მივავლინნე C) თქვენდა წინაწარმეტყოველნი (+ და C) ბრძენნი და (და) — C) მწიგნობარნი. და (და) — C) მათგანნი მოხწყვდნეთ და ჯუარს-აცუნეთ, და მათგანნი სტანჯნეთ (ჰტუმნეთ C) შესაკრებელთა (+ შინა C) თქვენთა შორის (შორის) — C) და სდევნიდეთ (სდევნეთ C) ქალაქითი ქალაქად.

№ 89

გვ. 65 და 55

(XXIV 6—13)

	სვ. 1		სვ. 2	
6	1 წოჲნდებით რ ჯერ	მართთასა	სახელისა	
	2 არს ესე ყოფად ად	ჩემისა თჳს		
	3 არღა არს აღსას	და მაშინ დაბრკოლ		10
	4 როჲლ — ..	დებოდინ მრავალ		
7	5 აღდგეს ნათესავი ნა	ნი და ოჲრთიერთას		
	6 თესავსა ზა: და	შინა განსცემდენ		
	7 მეოჲფებაჲ მეოჲ	და გიძოჲლებდენ		
	8 ფებასა ზა და ხიყ	ოჲრთიერთას		
	9 ნენ სიყმილნი ტ სრვანი ტ ძრ	და მრავალნი ცროჲვ (!)		11
	10 ვანი აღგიდ აღგიდ	წინაწარმეტყოჲვლ		
8	11 რ ესე ყლი დასაბამი	ნი აღდგენ: და ხაც		
	12 საღმობათაჲ არს: —	თოჲნებდენ მრავალ		
9	13 მაშინ მიგცნენ თქნ	თა და განმრავ		12
	14 ჳირსა და მოგწყყ (?)	ლებითა ხოჲჲოჲლოე		
	15 ჲდნენ თქნ და ხიყ	ბისა განგმეს		
	16 ვნეთ თქნ	სიყოჲაროჲლი მრა		
	17	ვალთა ხ რლმან		13
	18 ბოჲლ ყლთა და წარ	დაითმინოს სროჲ		

მათე XXIV (DE-თი): (6)... ნუ შესძრწუნდებით, რამეთუ ჯერ-არს (ყოფად-არს C) ესე ყოფად (ყოფად|ყოველი C), არამედ (ხოლო C) არღარა არს აღსასრული (აღსასრული არღა იყოს C). (7) აღდგეს (რამეთუ აღდგეს C) ნათესავი ნათესავსა ზედა, და მეფეებაჲ მეფეებასა ზედა, და იყვენ სიყმილნი და სრვანი (სრვანი|წყუედანი C) და ძრვანი აღგილ-აღგიდ. (8) რამეთუ (ხოლო C) ესე ყოველი (+ იყოს C) დასაბამი საღმობათაჲ არს (არს|— C). (9) მაშინ მიგცნენ თქუნ ჳირსა და მოგწყყდნენ თქუნ, და იყვენთ თქუნ (თქუნ|— C) მოძულეებულ ყოველთაგან წარმართთა (ნათესავთა L) სახელისა ჩემისათჳს C). (10) და მაშინ დაბრკოლდებოდინ (ცთენ C) მრავალნი და ურთიერთას შინა განსცემდენ (არდაბაგებდენ C) და იძულობდენ (იძულებდენ C) ურთიერთას. (11) და მრავალნი ცრუ წინაწარმეტყუელნი აღდგენ და აცთუნებდენ (აცთუნენ C) მრავალთა (მრავალნი C). (12) და განმრავლებითა (განმრავლებით-სათჳს C) უშჯულოებისათა (უშჯულოებისათჳს C) განგმეს სიყოჲარული მრავალთაჲ. (13) ხოლო რომელმან დაითმინოს სრულიად...

№ 89

გვ. 52 და 59

XXIV 43—49)

სვ. 1

სვ. 2

სვლ				
43	1	ხ ^რ ესემცა ხიცით ოჲ	მიცემად საზრდელი	
	2	კოჲეთოჲმცა ოჲწ	მათ ჟამსა თჲსსა	
	3	ყოლა სახლისა ო ^რ	ნეტარ ხიყოს მო	46
	4	რ ^ლ სა ჟამსა მჲა	ნაჲ მის რ ^ლ ისაჲ მო	
	5	რავი მოსლვად არს	ვიდეს და	
	6	ილჲებდამცა და	პოოს მო	
	7	არა ხოჲტევა დათხ	ქმელი ამინ გეტჲჲ	47
	8	რად სახლისა თჲსისა	თჲ ^რ ნ ვ ^რ დ ყ ^რ ლთა ზ ^რ ა მო	
44	9	ანისთჲს თჲ ^რ ნცა ხიყ	ნათა და	
	10	ვენით კანმზადე,	ადგინოს იგი: — ..	
	11	ოჲლ რ ^რ რ ^ლ სა ჟამ	ოჲკოჲეთოჲ თჲ ^რ ას	48
	12	სა არა ხგონებდით	ბოროტმან მან მო	
	13	ძ ^შ კაცისაჲ მოვიდეს	ნამან გოჲლსა თჲს	
45	14	ვინმე არს სარწმოჲ	სა ყოენოს ო ^რ ნ ჩ ^ნ (!)	
	15	ნოჲ [ი]გი მონაჲ და	მე მოსლვაჲ და	49
	16	ზრძენი რ ^ლ ლ დაად	იწყოს ცემად მო	
	17	გინა ო ^რ ნ თჲსმან მსა	ნათა მათ	
	18	ხოჲრთა თჲსთ[ა] ზ ^რ ა	და კანდეს	
	19		სოჲმიდეს	

მათე XXIV (DE-თი): (43) ხოლო ესემცა იცით (იგი უწყოდეთ C) უკუეთუმცა (რამეთუ C) უწყოდა (უწყოდა თუმცა C) სახლისა უფალმან (მამასახლისმან C), რომელსა ჟამსა მპარავი მოსლვად არს (მოვიდოდა C) ილჲებდამცა და არა უტევა (ილჲებდამცა... უტევა) არამცა უფლო C) დათხრად გუერდი (გუერდი) — C) სახლისა თჲსისაჲ. (44) ამისთჲს თჲ^რენცა იყვენით განმზადებულ (მზა იყვენით C). რამეთუ რომელსა ჟამსა (ჟამსა) — C) არა ჰგონებდეთ (+ ჟამსა C), ძ^შ კაცისაჲ მოვიდეს. (45) ვინმე (+ უკუეთუ C) არს სარწმუნოჲ იგი მონაჲ და ბრძენი (გონიერი C). რომელი დაადგინა უფალმან თჲსმან მსახურთა თჲსთა (თჲსმან მსახურთა თჲსთა) ეზოსა თჲსსა C) ზედა მიცემად საზრდელი მათი (საზრდელი მათი) როჲიკი მათა C) ჟამსა თჲსსა (თჲსსა) — C). (46) ნეტარ არს (იყოს C) მონისაჲ მის (მონაჲ იგი C), რომლისაჲ მოვიდეს უფალი თჲსი (თჲსი) მისი C) და პოოს იგი ესრეთ მოქმედი. (47) ამენ (მარაღიად C) გეტჲჲ თჲ^რენ, რამეთუ ყოველსა ზედა მონაგებსა თჲსსა (მონაგებსა თჲსსა) — C) დაადგინოს იგი. (48) უკუეთუ თჲ^რას ბოროტმან (უკეთურმან C) მან მონამან გულსა (+ შიდა C) თჲსსა: ყოენის (ყოენოს C) უფალი ჩემი მოსლვად (უფალმან ჩემმან მოსლვაჲ C). (49) და იწყოს გუემად მისთანათა (მონა-მოყუასთა C) მათ მონათა (თჲსთა C), კანდეს და სემიდეს მომთრავლეთა თანა.

სახარება მარკოზისი

№ 89

89, 79 და 69

(II 15—18)

	სვ. 1	სვ. 2	
15	1 წაფეთა მისთა თა	ხოვკმს ცოცხალთა	
	2 ნა რ ხიყენეს მ	მკოვრნალი ად სნე	
	3 ოვნი მრავალნი და	ოვლთა არა მოვედ	
	4 მიხდედეს მას .	წოდებად მართალ	
16	5 და მწიგნობართა	თა ად ცოდვილთა	
	6 მათ და ფარისე	სინანოვლად: — ..	
	7 ველთა ეა იხილეს	და ხიყენეს მოწაფე	18
	8 იგი რ მეზოვერეთა	ნი იოჰანძსნი და	
	9 და ცოდვილთა თა	ფარისეველნი მარხ	
	10 ნა კამს ხრქეს	ვასა შინა: და მო	
	11 მოწაფეთა მისთა	ვიდეს მისა და ხრქეს	
	12 რად მეზოვერე	მას: — .	
	13 თა და ცოდვილთა	რადსა თვს მოწაფე	
	14 თანა	ნი იოჰანძსნი და	
	15	ფარი[სევე]ლნი ხიმარ	
17	16	ხვიან	მოწაფე
	17	ნი შენნი არა ხი	
	18 და ხრქა მათ		

მარკოზ II (DE-თი): (15)... მოწაფეთა მისთა თანა, რამეთუ იყვნეს მუნ მრავალნი (მრავალ C) და მიჰსდედეს მას. (16) და ვითარცა იხილეს მწიგნობართა მათ და ფარისეველთა (მწიგნობარნი იგი და ფარისეველნი, იხილეს რად იგი C), რამეთუ მეზოვერეთა თანა და ცოდვილთა კამს (რამეთუ კამდა მეზოვერეთა თანა და ცოდვილთა C), ჰრქუეს (ეცოდეს C) მოწაფეთა მისთა: რადსათვს მეზოვერეთა (+ თანა C) და ცოდვილთა თანა (თანა] — C) ჰშკამთ და ჰსუამთ? (17) და ვითარცა (ვითარ C) ესმა ესე (ესე] — C) იესუს, ჰრქუა მათ: არა უკმს ცოცხალთა მკოვრნალი, არამედ სნეულთა. არა მოვედ (მოსრულ ვარ C) წოდებად (ჩინებად C) მართალთა, არამედ ცოდვილთა სინანულად (სინანულად] — C). (18) და იყვნეს (და იმარხვიდეს C) მოწაფენი იოვანესნი და ფარისეველთანი მარხვასა შინა (მარხვასა შინა] — C) და მოვიდეს მისა (და მოვიდეს მისა] — C) და ჰრქუეს მას: რადსათვს მოწაფენი იოვანესნი და ფარისეველთანი იმარხვენ, და (ხოლო C) მოწაფენი შენნი არა იმარხვენ?

№ 844.

(IX 43—50)

სვ. 1

სვ. 2

ფ. 42 V.

43	1	[ც]ოგრებასა შესლ	ნებდეს. აღმოიღე	47
	2	[ვ]აჲ ვე ორთავე	იგი. ხოჯოგობს	
	3	[ველთ]ა სხმასა და შე	არს შენდა ერთი	
	4	[სლ]გად გეჴენიასა	თა თოჯალითა შესლ	
	5	[ც]ეცხლსა მას ოჯშ	ვად სასოჯეველსა	
	6	[რ]ეტსა :	ღთისასა ვე ორითა	
45	7	[ღ]ა ოჯოჯეთოჯ ფ	თოჯალითა და შთაგ	
	8	[ე]რჯი შენი გაბრკო	დებად გეჴენიასა	
	9	ლებდეს შენ მოიკო	სადა იგი მატლი მა	48
	10	[ვ]ეთე იგი, და განა[ვ]	თი არა დახესროჯ	
	11	დე შენგან ხოჯ	ლების და ცეცხლი ა	
	12	[მ]ჯობეს არს შენდა	რა დახეშრტების	
	13	[მ]კელობელის შესლვ	რ ყლი ცეცხლითა და	49
	14	ად	ხიმარილოს	
	15		ქეთილ არს მარილი	50
	16		რხ ოჯოჯეთოჯ მარ	
	17		ილი წბილ ხიყოს რაჲ	
	12		დაამარილოს	

წაკითხვა შეუძლებელია კიბოური გაცხობის შედეგად

მარკოზ IX (DE-თი): (43) შესლვად ცხორებასა (ცხორებასა შესლვად C), ვიდრე (ვიდრე-ღა არა C) ორთა კელთა სხმასა (დგმასა C) და შესლვად (მისლვად C) გეჴენიასა (გეჴენიასა) — C) ცეცხლსა მას უშრეტსა (დაუშრეტელსა C). (45) და უჴეთუ (თუ C) ფერჯი შენი დაგაბრკოლებდეს (გაცთუნებდეს C) შენ, მოიკეთე იგი და განაგდე შენგან (და განაგდე შენგან) — C): უჯობეს (უკეთეს C) არს შენდა მკელობლისა შესლვად ცხორებასა (ცხორებასა შესლვად მკელობლისაჲ C), ვიდრე (ვიდრე-ღა არა C) ორითა ფერჯითა შესლვად (ორთა ფერჯთა დგმასა და მისლვად C) გეჴენიასა. (47)... გაცთუნებდეს შენ, აღმოიღე (აღმოიკადე C) იგი: უჯობეს არს შენდა ერთითა თუალითა (ერთ-თუალისა C) შესლვად (შესლვად C) სასუფეველსა ღმრთისასა, ვიდრე (ვიდრე-ღა არა C) ორთა თუალთა სხმასა და შთაგდებად (მისლვად C) გეჴენიასა. (48) სადა-იგი მატლი მათი (სადა მატლი იგი მათი C) არა დახესროლების (აღესროლების C), და ცეცხლი არა დაშრტების. (49) რამეთუ ყოველივე (ყოველი C) ცეცხლითა დაიმარილოს. (50) კეთილ არს მარილი; უჴეთუ მარილი იგი (იგი) — C) წბილ იყოს (განწბილდეს C), რაჲთა დაიმარილოს (რაჲ-მე შეიმარილოს C)?...

სახარება ლუკასი

№ 844

(II 18—24)

verso

სვ. 1

სვ. 2

18	1	და რ'ლთა. ხესმოდა	და ხოვწოდეს სახელი	
	2	ხოვკვრდა სიტყოჲაჲ	მისი ი'ვ: რ'ლი იგი ხეწ[ოდა]	
	3	იგი მწყემსთაჲ მათ	ანგელოსისა მისგა[ნ]	
	4	[მ]ათა მიმართ:	ყოფადმდე მისა	
19	5	ხ' მარიამს დახემარხ	მოვცელსა. დედისასა[ი]	
	6	ნეს სიტყოჲანი ესე და	და რ'ეს აღხესროვლ[ნეს]	22
	7	დახედვა გოვლსა თვს	დღენი განწმედისა [მა]	
	8	სა:	თისანი შჯოვლისა მ	
20	9	და მიხიქცენ და წარვი	ებრ მოსტისა აღმ[ო]	
	10	დეს. მწყემსნი იგი ხა	იყოჲანეს. ყრმაჲ იგი	
	11	დიდებდეს და ხაკოვრ	ი'შმდ წარდგინებად	
	12	თხებდეს ლ' ამას ყ'ლი	წინაშე ო'ისა. ვ'ა წე[რილ]	23
	13	სა ზ'ა რ'ლი ხესმა. და	არს შჯოვლსა ო'ლისასა]	
	14	იხილეს ვ'ა იგი ხითქოვ	რ' ყ'ლმან წოვლმან რ'[ლმან]	
	15	ნეს მათა მიმართ:	განხალოს საშოჲ წ[მი]	
21	16	და ვ'ა აღხესროვლნეს	და ო'ლისა ხეწოდოს	
	17	დღენი იგი რვანი წინა	მოხცეს შესაწირავ[ი]	24
	18	დოცოვეთისა მისისანი	ვ'ა თქოვმოვლ არს	

ლუკა II (DE-თი): (18) და (+ყოველთა C) რომელთა ესმოდა, უკვრდა სიტყუჲა იგი მწყემსთაჲ მათ მათა მიმართ (დაუკვრდებოდა სიტყუთაჲ მათ, რომელთა ეტყოდეს მათ მწყემსნი იგი C). (19) ხოლო მარიამს დაეხნეს ყოველნი ესე სიტყუანი და დაედვა (ხოლო მარიამი ყოველსა მას სიტყუსა დაჰმარხვიდა და გულისგმა-ჰყოფდა C) გულსა თვსსა. (20) და მიიქცეს და წარვიდეს (და წარვიდეს) — C) მწყემსნი იგი და (და) — C) ადიდებდეს და აკურთხებდეს (აქებდეს C) ღმერთსა ამას ყოველსა ზედა (ყოველსა ამას ზედა C), რომელი ესმა და იხილეს, ვითარცა-იგი (ვითარცა, C) ითქუნეს მათა მიმართ (მიეთხრა მათ C). (21) და ვითარცა აღხესროვლნეს (აღივსნეს C) დღენი რვანი წინადაცუეთისა მისისანი და უწოდეს (პრქუეს მას C) სახელი მისი (მისი) — C) იესუ, რომელ-იგი ეწოდა (რომელ წოდებულ იყო C) ანგელოზისა მისგან ვიდრე ყოფადმდე მისა (ვიდრე არღა შთავრდომილ იყო იგი C) მუცელსა დედისასა (დედისასა) — C). (22) და რაჟამს (ვითარცა C) აღხესროვლნეს დღენი იგი (იგი) — C) განწმედისა მათისანი შჯოვლისა მისებრ (მსგავსად შჯოვლისა მის C) მოსესისა, აღმოიყვანეს (აღიყვანეს C) ყრმაჲ (ყრმაჲ) — C) იგი იერუსალმდ წარდგინებად წინაშე უფლისა. (23) ვითარცა წერილ არს შჯულსა უფლისასა, რამეთუ (ვითარმედ C): ყოველმან წულმან რომელმან განალოს პირველად (პირველად) — C) საშოჲ, წმიდა უფლისა ეწოდოს. (24) და მიიტემად შესაწირავი (მსხუერპლისა C) ვითარცა თქუმულ არს (მსგავსად ვითარცა ბრძანებულ არს C)...

№ 89

გვ. 746 და 729

(IV' 40—44)

	სვ. 1	სვ. 2	
40	1 ხ ^რ კაცად კაცადსა	და მოვიდეს მისა	
	2 მათსა დასდვა ჳე	დ[ა] ხიყენებდეს მას	
	3 ლი და განკოზრნა	რ ^ა მცა არა წარვა	
	4 იგინი >.	და მათ გან: >	
41	5 და განვიდოდეს ეშ	ხ ^რ თავადმან ხრჭოვ	43
	6 მაკნი მრავალთა	მათ ვ ^ა სხოვათა	
	7 გან ლაღადებდეს	ცა ქალაქთა ჯერ	
	8 და ხიტყოდეს ვ ^რ დ შენ	არს ჩემდა ხარებად	
	9 ხარ ქ ^შ ძ ^შ ლ	სასოფევეელი ლ ^ა რ ^ა ა	
	10 და შეხრისხნა მათ	მისთვის მო	
	11	და ქადაგებდა	44
	12 და სიტყოვად რ ^ა ი	თა შესაკრებელთა	
	13 ცოდეს] ვ ^რ დ ეგ.ე არს ქ ^შ		
42	14 და განთენა გამო		
	15 ვიღა მ ^რ და წარ		
	16 ვიღა ხვდაბნოსა		
	17 ადგილსა და [ე]რი		
	18 იგი ხეძიე[ბ]და მას		

ლუკა IV' (DE-თი): (40) ხოლო თავადმან კაცად-კაცადსა მათსა დასდვა კელი და განკოზრნა იგინი. (41) და განვიდოდეს (გამოვიდოდეს C) ეშმაკნი მრავალთაგან, ლაღადებდეს და იტყოდეს, ვითარჲედ: შენ ხარ ქრისტე, ძ^შ ღმრთისაჲ (+ ცხოველისაჲ C), და შეჭრისხნა მათ და არა უტევებდა სიტყვად, რამეთუ იცოდეს, ვითარჲედ ესე არს ქრისტე. (42) და ვითარცა განთენა, გამოვიდა მიერ და წარვიდა უდაბნოსა ადგილსა, და ერი იგი (იგი) — C) ეძიებდა მას, და მოვიდეს მისა და იყენებდეს მას, რაჲთაჲცა არა წარვიდა მათგან. (43) ხოლო თავადმან ჰრჭოვა მათ, ვითარჲედ: სხუთათა ქალაქთა ჯერ-არს ჩემდა ხარებად სასოფევეელი ღმრთისაჲ, რამეთუ ამისთვის მოვიკლინე. (44) და ქადაგებდა ყოველთა შესაკრებელთა.

№ 89

გვ. 745 და 730

(V 1—7)

სვ. 1

სვ. 2

1	1	თანა ტბისა მის გენე	ყოჯად ხრქა სიმონს	
2	2	სარეთისასა და იხილ		
	3	ნა [ო]რნი ნაენი ნ[დ]		
	4	გომარენი კიდესა მის		
	5	ტბისასა — .		
	6	ხ [მ]ესათხვეულნი იგი გა		
	7	მოვიდეს ნავისა მის		
	8	[ვ]ან და გხ ცხილეს		
3	9			
	10			
	11			
	12		ყენეს თევზისა	6
	13	დგი	და გან	
	14	ნება მც და	ხოქდე დეს [ბ]ადენი	
	15	დაჯდა და ხას'წავებ	მათნი	7
	16	და ნავით გამო ერ		
	17	სა მას — .		
4	18	და კრა, და'ხ'ცხრა სიტ	ნავსა	

ლუკა V (DE-თი): (1)... დგა კიდესა თანა ტბისა მის (ტბისასა C) გენესარეთისასა. (2) და იხილნა ორნი ნაენი, მდგომარენი კიდესა მის ტბისასა; ხოლო მესათხვეულნი იგი გამოვიდეს ნავისა მისგან და განპრცხილეს ბადეთა. (3) და შევიდა ერთსა მას (+ ნავსა C), რომელი იყო სიმონისი, და უბრძანა მათ (მათ) — C) კუყუყანიოთ (abs. C) შე-რე-დგინებად (შე-რე-დგინებაჲ C) მცირედ და დაჯდა და ასწავებდა (+ ნავით გამო C) ერსა მას. (4) და ვითარცა დაჰსცხრა სიტყუად, და (და) — C) ჰრქუა სიმონს... (6) და ესე ყვეს და შეაყენეს თევზთა (თევზისა C) სიპრავლჳ დიდი, და განპრცხილეს ბადენი მათნი. (7) და წამს-წყოფდეს, რომელნი იყვნეს ერთსა მას ნავსა...

№ 89

(VI 31 — 32, 34)

გვ. 790

სვ. 1

სვ. 2

31	1	და ვა იგი თქნ გნე	და ოკოვეთოვ ხავა[ს]	34
	2	ბავნ რა გიყონ თქნ	ხებლით მათ რლთა	
	3	კაცთა თქნცა	გან ხესავთ კოვალად	
	4	ეგრევე მსგავსად	მოღებასა რლი მად	
	5	ხოყოფდეთ მათ	ლი არს თქნდა რ	
32	6	და ოკოვეთოვ გი	ცოდვილიცა ცოდვილ	
	7	ყოვარდენ თქნ	თა ხავასხებედ რ	
	8	მოყოვარენი თქნნი	მოიღონ სწორი	

№ 844

(XI 42 — 44)

გვ. 88

სვ. 2

	1	პდ ვამ თქნდა ფარი	42
	2	სეველნო რ ათეოვლსა	
	3	აღხილებთ პიტნაისა	
	4	ზა და ტევანისა ზა	
	5	დწ ყლისა მხლისა ზა	
	6	და თანა წარხოვალთ	
	7	სამართალსა და სი	
	8	ყოვაროვლსა ღთისა	
	9	სა ესე ჯერ ხიყო ყო	
	10	ფად და იგი არა და	
	11	ტევებად	
	12	ვამ თქნდა ფარისე	43

ლუკა VI (DE-თი): (31) დავითარცა-იგი თქვენ გნებაჲს, რაჲთა გიყონ თქვენ (თქვენ) — C) კაცთა, და თქვენცა ეგრევე მსგავსად უყოფდით მათ (ყოფდით C). (32) და უკეთეს გიყუარდენ თქვენ მოყუარენი თქვენნი, რაჲს არს მადლი თქვენდა? რამეთუ ცოდვილიცა ჰყუარობენ მოყუარეთა მათთა (მოყუარეთა მათთა ჰყუარობენ C). (34) და უკეთეს ავასხებდეთ მათ, რომელთაგან ესავთ კულად მოღებასა, რომელი მადლი არს (არს) — C) თქვენდა? რამეთუ ცოდვილიცა ცოდვილთა ავასხებენ, რაჲთა მიიღონ (მიიღონ C) სწორი.

ლუკა XI (DE-თი): (42) არამედ ვამ თქვენდა, ფარისეველნო, რამეთუ ათეულსა აღიღებთ პიტნაისასა და ტევანისასა და ყოვლისა მხლისასა და თანა-წარხოვალთ სამართალსა და სი უარულსა ღმრთისასა. ესე ჯერ-იყო ყოფად და იგი არა დატევაჲ. (43) ვამ თქვენდა ფარისეველნო (+ ორგულნო C).

- 13 ველნო რ გიყოზარს
- 14 თქნ ზემოჯდომაჲ
- 15 შესაკრებელთა შოვ
- 16 რის და
- 17 ოზბანთა ზა:
- 18 შაჲ თქნ რ 44

№ 89

გვ. 761 და 773 (XIII 5—9)

სვ. 1

სვ. 2

5	1	შეხინანოთ ყლნივე	ცა დახოჳპყრიე ოვქ	
	2		მად	
6	3		გო და ხრქა	8
	4		ხოჳტე	
	5		ამას ა წელსა ვე	
	6		მდე	
	7			
	8			ყოს 9
7	9	არა პოვა: და ხრქა	ხ თოჳ ნაყოფი ოჳ	
	10.	...		

მათე XI (DE-თი): (43) რამეთუ გიყუარს თქუენ ზემოჯდომაჲ შესაკრებელთა შორის და მოკითხვაჲ უბანთა ზედა. (44) ვაჲ თქუენდა, რამეთუ..

ლუკა XXI (DE-თი): (5)... უკუეთუ არა შეინანოთ, ყოფილნივე ეგრეთ წარსწყმდეთ. (6)... ეძიებდა ნაყოფსა მისგან და არა პოვა. (7) და ჰრქუა ვენაკის მოჭმელსა... რაჲსათჳს ქუეყანაჲცა (ქუეყანაჲ C) დაუპყრიეს უქმად? (8) ხოლო მან მიუგო და ჰრქუა მას: უფალო, უტევე ჟგე ამასცა წელსა ვიდრემდე მოუთოცნო... (9) და ყოს ხოლო თუ ნაყოფი; უკუეთუ არა...

№ 89

პგ. 769 და 774

(XIII 11—14)

სვ. 1

სვ. 2

11	1	ათრვამეტ წლითგან	შაბათსა განკოვრ	14
	2	და ხიყო მოვნი		
	3			
	4			
12	5			
	6	მოხვო		
	7	წოდა და ხრქა მა		
	8	ტივე		
	9	ბოვლ ხარ შენი		
	10			
13	11	დახასხნა კელნი		

ლუკა XIII (DE-თი): (11)... იყო სული უძღურებისაჲ ათრვამეტით (ათორმეტ C) წლითგან; და იყო იგი დაღონებულ და ვერ ეძლო (+ მას C) ზე ახილვად ყოვლითურთ (ყოვლითურთ ზე ახილვად C). (12)... მოუწოდა და ჰრქუა მას: დედაკაცო, განტევებულ ხარ უძღურებისაგან შენისა. (13) და დაასხნა კელნი (+ მისნი C) მას ზედა... (14) რამეთუ შაბათსა განკურნა...

22	1	მას და შე.	კმაჲ სიხაროჲლისაჲ.	
	2	ხაცოჲთ ბეჲედი კელ	და განცხრომისაჲ.	
	3	სა მისსა და კამლი	და მოხოჲწოდა ერთ	26
23	4	ფერჲთა მისთა და	სა მონათაგანსა	
	5	მოიბთ ზოჲარაკი იგი	და ხკითხვიდა ვ ^რ დ	
	6	მსოჲქანი და და	რაჲ არ[ს]	
	7	კალთ და ვჲამოთ	ხრჲა მას ო ^რ [ქ]მაჲ	27
24	8	და ვიხარებდეთ. ო ^რ	შენი მოსროჲლ არს	
	9	ვ ^რ ე ძმ ჩემი მკოჲდარ	და დაკლა მამამან	
	10	ხიყო და განცოცხლ	შენმან ზოჲარაკი იგი	
	11	და წარწყმედოჲლ	ჲამებოჲლი ო ^რ ცოცხ	
	12	ხიყო და ხიპოვა და	ლებით მოხიყვა იგი	
	13	განცხრომაჲ	ხ ^რ იგი განრ[ისხ]	28
25	14	და იყო ძმ იგი მისი	და არა ხოჲნდოდა შინა	
	15	ოჲხოჲცესი ველსა	შეს[ლ]ვად ხ ^რ მა	
	16	და ვ ^რ ა მოვიდო	მაჲ ^რ მისი გამოვიდა	
	17	და და მოხეახლა	და ხლოცვიდა	
	18	სახლსა მას ხესმოდა	და მან მიხოჲგო და	29

ლუკა XV (DE-თი): (22)... შეჲმოსეთ მას (შთააცუთ მაგას C) და შეაცუთ (მიეცით C) ბეჲედი კელსა მისსა (მაგისსა C) და კამლი ფერჲთა მისთა (მაგისთა C). (23) და მოიბთ ზუარაკი (კარი C) იგი მსუჲქანი (უსხი C) და დაკალთ და ვჲამოთ და ვიხარებდეთ (ვიშუებდეთ C). (24) რამეთუ ძმ ესე (ესე ძმ C) ჩემი მომჲედარ იყო და განცოცხლდა (ცხომდა C), წარწყმედილ (წაოწყმედულ C) იყო და იპოვა. და იწყეს განცხრომაჲ (შუებად C). (25) და იყო ძმ იგი მისი უხუცესი (უხუცესი ძმ მისი C) ველსა გარე (აგარაკსა C). და ვითარცა (ვითარ C) მოვიდოდა და მიეახლა (მოეახლა C) სახლსა მას, ესმოდა (ესმა C) კმაჲ სიხარულისაჲ (სახიობისაჲ C) და განცხრომისაჲ (პარით მემღერთაჲ C). (26) და მოუწოდა ერთსა მონათაგანსა (მონათა მისთაგანსა C) და ჲკითხვიდა (ჲრჲეჲა C), ვითარმედ (ვ^რდ — C): რაჲ არს ესე? (27) ხოლო (და C) მან ჲრჲეჲა მას, რამეთუ: ძმაჲ შენი მოსროჲლ არს და მამამან შენმან დაკლა ზუარაკი იგი ჲამებული (და დაკლა კარი იგი უსხი მამამან შენმან C), რამეთუ ცოცხლებით მოიყვანა იგი (ო^რ ცოცხალ იყო და იპოვა C). (28) ხოლო იგი (ხ^რ იგი — C) განრისხნა და არა უნდა შინა შესლვად (შესლვის C), ხოლო (და C) მამაჲ მისი (იგი C) გამოვიდა და (და — C) ჲლოცვიდა (ვეედრებოდა C) მას. (29) და მან (და მან — C) მიუგო და ჲრჲეჲა...

№ 999

(XIX 1 — 8)

ფ. 128 v.	7 და შევიდა	1
	8 ი'ზ და ხიქცეოდა	
ფ. 130 v.	1 [იე]რიქოს. და აჰა	2
	2 კაცი ერთი რ'ლსა სა.	
	3 ხელი ხერქოჳა ზაქ'ე	
	4 და ხიყო მეზოვე	
	5 რეთ მოძლოჳარ	
	6 და თავადი. მდიდარ..	
	7 და ხედიებდა ხილვად	3
	8 ი'ზს: ვ'დ ვინმე არს.	
	9 და ვერ იხილის სიმ	
	10 რავლისა მისგან	
	11 რ' მცირე ხიყო ჰასა	
	12 [ქ]ითა. და წარბიო	4
ფ. 131 r.	1 და ლელოჳ ოჳბ	
	2 ზ'ა რ'ამცა იხილა	
	3 იგი. რ' მიერ წარსლ	
	4 ვად ხიყო:	
	5 ვ'ა მოხიწია ადგილ	5
	6 სა მას. აღხედა ი'ზ	
	7 და ხერქოჳა მას ზა	
	8 [ქ]ე იწრაფე (sic) [ღ]ა	

ლუკა XIX (DE-თი): (1) და შევიდა და განვიდოდა (განვიდა C) იერიქოთ. (2) და აჰა ესერა კაცი ვინმე, და სახელი მისი ზაქე, და იყო იგი მთავარი მეზუერეთაჲ და ესე იყო (იყო იგი C) მდიდარ ფრიად. (3) და უნდა ხილვად იესუსი (+ ვითარ C), ვინ-ძი არს, და ვერ უძლო ხილვად ერისა მისგან, რამეთუ ჰასაკით (ჰასაკითა C) იყო იგი (იგი] — C) მცირე. (4) და წარბიოდა (წარბიოდა C) წინა და ადკდა ლელუსულელსა, რათა იხილოს იგი რამეთუ მიერ წარმოსლვად იყო (რათა იხილოს... წარმოსლვად იყო]—C). (5) და (+ ვითარცა C) მოვიდა ადგილსა მას, მიჰხედა იესუ და ჰრქუა მას: ზაქე, იწრაფე და

ფ. 130 r.	1 დამოკედ მაგ[იერ]	
	2 რ ^რ სახლ	
	3 სა შენსა ჩემი	
	4 ყოფაჲ	
	5	6
	6 და შეიწყნარა იგი	
	7 სიხაროჲ[ლით]	
	8 ვა იხილეს იგი ყო	7
	9 ველთა	
	10 დეს და ხიტყოდეს	

ფ. 131 v.	1 ა ზაქე და ხრ	8
	2 ქოჯა ორა ორო აჰ[ა]	
	3 ზოგი თასისა ჩემი	
	4 საჲ მიხოვეც გლა	
	5 ხაკთა და რ,ო[მ]ელი	
	6 მე მომეხოვე	
	7 მიხოვაგო ოთხ წი	
	8 ლად:	

გარდამოკედ, რამეთუ დღეს სახლსა, შინა შენსა ჯერ-არს ჩემი ყოფაჲ. (6) და (და) — C) იწრა-
ფა და გარდამოკდა და შეიყვანა იგი სიხარულით. (7) და (ვითარცა C) იხილეს რაჲ (რაჲ) — C)
ყოველთა, დრტკნვიდეს და იტყოდეს, ჳითარმედ: ცოდვილისა კაცისა თანა შევიდა დადგრომად-
(8) აღდგა ზაქე და ჰრქუა უფალსა: აჰა, უფალო, ზოგი ნაყოფთა ჩემთაჲ მიესცე გლახაკთა;
და უკუეთუ ვისმე ცილი დაგჰსდევ, მივაგო ორი (ოთხი C) წილი.

№ 844		(XIX 43 — 47, XX 1)		სვ. 2
verso	სვ. 1			
43	1	ლაშქარი და გარე	სალოცველ ხ [თქნ ხ]	
	2	მოგადგენ შენ და შეგ	ყავთ იგი ქოჯ[აბ ავა]	
	3	ქ[რი]ბენ შენ ყლით	ზაკთა:	
		კერძო	სლო	
44	4	და დაგარღვონ შენ	და ხიყო მოჯ[ნ და ხას]	47
	5	და შვილნი შენნი შოვრ	წავებდა დღ[ითი დღედ]	
	6	ის შენსა დახეცნენ:	ტაძარსა მას შინა:]	
	7	სლხ და არა დაშეთს ქვაჲ	ხ მო	
	8	ქ[ვ]ასა ზა შენ შოვრის	ნი იგი და მწ[იგნობარ]	
	9	ამისთვის რ არა გოჯ	ნი და მთავ[არნი]	
	10	ღის ხმა ხყავ: ყამი	ერისანი ხედი[ებდეს]	
	11	მოხედვისა შენისაჲ:	მას წარწყმე[დად]	
45	12	სლხ და ვა შევიდა ტა	და ვერა რასა ხ[პოვებ]	48
	13	ძარსა მას იწყო	დეს რაჲ ხოჯ[ყონ]	
	14	გამოსხმად რლნი	რ ყლი ერი დამ[ორჩი]	
	15	ხყიდდეს ტრედებ	ლებოჯლ ხიყო [სმე]	
46	16	სა და ხრქა მათ	ნად მისგან:	
	17	წერილ არს ხიყოს	და ხიყო მათ დ[ღეთა]	XX 1
	18	სახლი ჩემი სახლ.	ოდენ ხასწა[ვებდა]	

ლუკა XIX (DE-თი): (43)... მოგადგან შენ მტერთა შენთა ლაშქარი და გარე მოგადგენ და შეგკრიბონ შენ ყოვლით კერძო. (44) და დაგარღვონ (განგაძონ C) შენ, და შვილნი შენნი შორის (შენნი შორის) გარემოჲს C) შენსა დაეცნენ და არა დაშეთს ქვაჲ ქვასა ზედა შენ შორის ამისთვის, რამეთუ არა გულისკმა-ჰყავ ყამი მოხედვისა შენისაჲ. (45) და ვითარცა შევიდა ტაძარსა მას, იწყო გამოსხმად, რომელნი ჰყიდდეს ტრედებსა, (46) და ჰრქუა მათ: წერილ არს: იყოს სახლი ჩემი სახლ სალოცველ, ხოლო თქუენ ჰყავთ იგი ქუაბად (ქუაბ C) ავაზაკთა. (47) და იყო მუნ და ასწავებდა დღითი-დღედ ტაძარსა მას შინა. ხოლო მღდელთ მოძღუარნი იგი და მწიგნობარნი და მთავარნი ერისანი ეძიებდეს მას (მას) — C) წარწყმედად- (48) და ვერარას (ვერას C) ჰპოებდეს, რაჲ უყონ მას (მას) — C), რამეთუ ყოველი ერი და- მორჩილებულ იყო სმენად მისგან.

ლუკა XX (DE-თი): (1) და იყო მათ დღეთა ოდენ ასწავებდა ერსა მას...

სახარება იოანესი

№ 844

(XXI 7—17)

	recto	სვ. 1		სვ. 2	
7	1	თაჲ	ხრქა	დესა მას	თევზითა
	2	მოწაფემან მან		სავსესა:	
	3	პეტრეს რლი ხოყ		და ვა გამოვდეს	ქოვ[ე]
	4	ოჯარდა იჯს ოლი		ყანად	იხილეს ნა
	5		არს:		მღებარ[ე]
	6	ხ სიმონ პეტრეს ვა		და თევზი მას ზა	
	7	ხესმა რ ოლი არს		და პოჯრი:	
	8	შესამოსელი მოირტ		ხრქა მას იჯ მოიღეთ	10
	9	ყა რ შიშოველ ხიყო		თევზთა მაგათვა	
	10	და შთაიგლო თავი		ნი რლი ხიპყართ აწ	
8	11	[თ]ჯსი ზლოჯად ხ სხ	სკა	გამოვიდა	სიმონ
	12	ოჯანი მოწაფენი		პეტრე	და გამოხით
	13	[ნ]ავითა მო ხ ვიღო		რევედა	ბადესა მას
	14	[დ]ეს რ არა შოეს (sic)		ქოვეყანად	[სავსე]
	15	[ხ]იყენეს ქოვეყანა		სა დიდდიდითა	თე[ე]
	16	[ს]ა ად ორას წყრ		ზითა რლ ხიყო	ას
	17	[თ]ა ოდენ და გა		ერგასისა	და სამ და
	18	[მ]ოხითორევედეს ბა		ე[ს]ოდენ ხიყო	და

იოანე XXI (DE-თი): (7) ჰრქუა პეტრეს (პეტრეს] — C) მოწაფემან მან, რომელი უყუარდა იესუს, ვითარმედ (პეტრეს): უფალი არს. ხოლო (ხ] — C) სიმონ-პეტრეს ვითარცა ესმა, რამეთუ (ვითარმედ C) უფალი არს, შესამოსელი მოირტყა (მოირტყა საბრადნელი C), რამეთუ შიშულე იყო, და შთარგლო თავი თჯსი (შთაიგლო თავი თჯსი] შთავარდა C) ზლუად (ზლუასა C). (8) ხოლო (და C) სხუანი (+ იგი C) მოწაფენი ნავითა მოვიდოდეს (მოვიდოდეს ნავითა C), რამეთუ არა შორს იყენეს ქუეყანასა (კმელად C), არამედ (+ ვითარ C) ორას წყრთა ოდენ, და გამოითრევედეს ბადესა მას თევზითა სავსესა (მოეთრია ბადე იგი თევზე-ბითურთ C). (9) და ვითარცა გამოვდეს ქუეყანად (გამოვიდეს კმელად C), იხილეს ნაკურცხალი მღებარც (ახედვენ: ნაკურცხალი იდეა C) და თევზი (+ ერთი C) მას (მის C) ზედა და პური. (10) ჰრქუა მათ იესუ: მოიღეთ (მომართუთ C) თევზთა მათგანი (მაგათგან C) რომელ (+ თქვენ C) იპყრათ აწ. (11) გამოვიდა (შევიდა C) სიმონ-პეტრე და გამოითრევედა (გამოხიდივდა C) ბადესა (სათრომელსა C) მას ქუეყანად (კმელად C), სავსესა დიდ-დიდითა თევზითა (თევზებითა C), რომელი იყო (რწი იყო] — C) ას ერგასის და სამ (სამითა C) და ესოდენ (ესთენითა C) იყო (სავსე იყო C) და არა განსქდა

	verso	სვ. 1	სვ. 2
	1	არა განხტქდა (sic) ბა	ხრქა ს[იმ]ო[ნ] პეტრე[ს] ი ⁷ .
	2	ღმ: იგი :	სიმონ იონაასო გი
12	3	სკგ ხრქა მათ ი ⁷ მოვედით	ყოზარ მება ხოვფრო[ს]
	4	და ვისადილნეთ:	ამათსა. ხრქა მა[ს]:
	5	და არავენ იკადრა	ჰე ო ⁷ შენ ხიცვი რ ⁷ მი
	6	მოწაფეთაგან მათგ ⁷	ყოზარ შენ- ხრქა ი ⁷
	7	კითხვად მისგან ვ ⁷ დ შენ	მას დააძოვენ კ ⁷
	8	ვინ ხარ ხ ⁷ იცოდეს რ ⁷ ო ⁷	ავნი ჩემნი:
	9	არს: სკვ ხრქა მას მერ(?)მედ ი[⁷ სი]	16
13	10	მოვიდა ი ⁷ . და მოილო	მონ. იონაასო. გი[ყოვ]
	11	პოვრი იგი და მიხცა	არ მება: ხრქა
	12	მათ და თევზი იგი ეგ	ჰე ო ⁷ შენ ხიცვი რ ⁷ მ[ი].
	13	რევე:	ყოზარ შენ: ხრქა მ[ას]
14	14	სკვ მსე სამგზის განმოხე	ი ⁷ დამწყსენ ცხო
	15	ცხადა ი ⁷ მოწაფე	ვარნი ჩემნი იგი-
	16	თა თვსთა აღრაჲ	ხრქა. მას- ი ⁷ . მესამ[ედ]
	17	დგა მკოვლრეთით:	სიმონ იონაასო გ[ი].
15	18	და ე ⁷ ა ხისადილნეს	ყოზარ მება:

(განსტქდა C) ბადმ იგი. (12). ჰრქუა (+ მათ C) იესუ: მოვედით და ისადილენით (ვისადილნეთ C). და არლარავინ (ვერვინ C) იკადრა მოწაფეთაგანმან (მოწაფეთაგანი იკადრებდა C) კითხვად მისა, ვითარმედ: შენ ვინ ხარ? იცოდეს (უწყოდეს C) რამეთუ უფალი თვთ იგი (თვთ იგი) — C) არს. (13) მოვიდა იესუ და (მოვიდა იესუ და) — C) მოილო პური იგი და მისცა (მისცემდა C) მათ. და თევზი იგი ვარევე (ვგრევა თევზსა მას C). (14). ესე სამ გზის გამოლცხადა (ვანეცხადა C) იესუ თავი თვისი (თავი თვისი) — C) მოწაფეთა თვსთა (მათ C), აღ-რაჲ-დგა (გინაჲთგან აღდგა C) მკვლრეთით. (15) და ოდეს (ვითარ C) ისადილნეს, ჰრქუა სიმონ-პეტრეს იესუ: სიმონ იონაასო, გიყუარ მება (მე C) უფროს (უმეტეს C) ამათსა? ჰრქუა მას პეტრე (პეტრე) — C): ჰე, უფალო, შენ უწყი, რამეთუ მიყუარ შენ. ჰრქუა მას იესუ (იესუ) — C): და-აძოვენ (დამწყსენ C) კრავნი ჩემნი. (16) მერმე ჰრქუა მას იესუ მეორედ (იესუ მეორედ) — C): სიმონ იონაასო, გიყუარა (გიყუარ C) მე? ჰრქუა მას პეტრე (პეტრე) — C): ჰე, უფალო, შენ უწყი, რამეთუ მიყუარ შენ. ჰრქუა მას იესუ (იესუ) — C): დამწყსენ ცხოვარნი (საცხოვარნი C) ჩემნი. (17) ჰრქუა მას იესუ (იესუ) — C) მესამედ (სამ გზის C): სიმონ. იონაასო, გიყუარ მება (მე C)?...

მიმოდასლვად მოციქულთად

№ 737

გვ. 235

(უკულმა)

გვ. 238

H 341
გვ. 277,27

1 | ჰეშმაკი უკუნა¹

მან ჰეშმაკმან *

2 შეხოვდგა და სხ¹ეტ¹

სხოვა'ნი ჰეშმაკნი

3 ყოდა ერსა მას ხცემ

შუდნი რ¹⁰ლ¹⁰ ნ[ეტროვლ]

4 დით² პირსა მაგისსა

სა მას განხესხა¹¹ გა

5 რა³ არა სხ¹იტყოდეს⁴

რემო სოფლებისა გან

H 341
გვ. 278,1

6 | ვ⁵რ მირქოვ და⁵

[შევიდეს] საპრობილე

7 კოვლად [მერმე]⁶ შე

სა მას და დადგეს

8 ხოვკრნეს კელნი⁷ ოვ

წინაშე [მარეამი

9 კოვმართ⁸ ანდრიას⁹

სა]¹² და ხეკიცხევედეს

10 და შეავდეს იგი სა[პ]ყ

მას დიდითა 'ბ'ასრო

11 რობილესა მას და'მ' [არ]

. . . . .

12 ხოვად ხვალის

. . . . .

გვ. 236

(უკრლმა)

H 341
გვ. 279,3

1 | მისი და იხილეს ბეკე

| ენ ვერ შეხუძლეთ

H 341

2 დი

მას [მო]კლვად¹³

გვ. 279,10

3 . . . . .

დიდი

4 . . . . .

¹ უკუნა H 341. ² ხცემდით H 341. ³ რა — H 361. ⁴ იტყოდის H 341. ⁵ მირქო
და — H 341. ⁶ მერმე შემწუხრდა H 841. ⁷ კელნი ფერკნი და კელნი H 341. ⁸ უკუ-
მართ — H 341. ⁹ ანდრეას H 341. ¹⁰ ნ¹⁰ლ¹⁰ რომელნი H 341. ¹¹ განხესხა განხესხეს H 341.
¹² [მარეამისა] ანდრეასა H 341. ¹³ მოკლვად H 341,

გვ. 260

Н 341 (თავდაღმა)

- გვ. 301,8
- 1 | ბაჲ მათი გონებად
  - 2 კაცთა: მიხოვო
  - 3 ანდრეა და ხრქო
  - 4 ჳა მას¹ | ალ|ღეგით
  - 5 და შ²
  - 6.. . . . .

გვ. 262

Н 341 (თავდაღმა)

- გვ. 302,1
- 1 | 'რ' 'მა'ს 'ე'ამს³ შთახედო
  - 2 დით თქუენ არა
  - 3 . . . . .

გვ. 265

- 1 ო ანდრია და ხრქ
- 2 ოჳა
- 3 . . . . .

---

¹ მას] — Н 341. ² შთავიდოდეთ Н 341. ³ 'რ' 'მა'ს 'ე'ამს] ['რ]ეს Н 341.

საქმენი მოციქულთანი

(ა პ ო კ რ ი ფ ი)

№ 737

გვ. 245

- 1 სიტყოჲაჲ. ოკოჲეთუ
- 2 ვინმე ოჲდაბნოსა ხი
- 3 ყოს და [შოვ]რს ხიყოს
- 4 მისგან საწირავი
- 5 და შერადმიხებთხჲ
- 6 ოს მას საქმშ და
- 7 არა მოვიდეს ეკლესიად
- 8 შეხერ'რ'აცხოსა მას
- 9 ცოდვაჲ ხრქოჲა
- 10 მას ოწ დიდად ხსე
- 11 ძშ ლჲ ცხოველისაჲ გა'რ'

გვ. 244

(თავდაღმა)

- 1 ხაქოჲნდეს. და მლდე
- 2 ლი ი'გ'ი მა'რ'ტო მცოდ
- 3 ვე'ლი' იყოს [მ]რმე [,]ი
- 4 ყოს ოჲპატიოჲ
- 5 ხიყოსა [შ]ესაწირავი
- 6 იგი კეთილისა მის ერი
- 7 სამ მლდელთა მათ
- 8 გან ბოროტთა.
- 9 ხრქოჲა ოწ პაელეს
- 10 ისმინე საყოჲარელო
- 11 ჩემო რ'ი გრქოჲა
- 12 შ[ენ] ოკოჲეთოჲ

გვ. 240

(თავდაღმა)

- 1 რქოჲა პაელე ოწ
- 2 ოკოჲეთუ ვინმე მ'ლ'დე
- 3 'ლი' ხიყოს
- 4 და წარ
- 5 ვიდეს ადგილსა ოჲდაბ
- 6 ნოსა: წეს არს მის მარ
- 7 ტოჲსა შესაწირავისა
- 8 შეწირვად ანოჲ არა
- 9 ხრქუა მას ოწ ად
- 10 ხოჲმჯობეს არს ერისა
- 11 რ არა ხ' მარტოდ ხოჲ
- 12 თვად ოჲშ

გვ. 239

(თავდაღმა)

- 1 ვიდეს ოჲდაბნოდ მის
- 2 თჲს რამცა არა იხილა
- 3 მრავალ'ფ'ერი ხატი
- 4 დასა
- 5 ბამითგან ვ'რ რაჲ
- 6 ჯერ არს მისა რა ყოს
- 7 ხრქოჲა მას ოწ წმი
- 8 დაჲ კაცი 'ხოჲჲმს 'მ'ას
- 9 რა ხმსახოჲრებდეს
- 10 ხრქოჲა პაელე ოწ
- 11 ოკოჲეთოჲ შოვრს
- 12 ხიყოს

გვ. 241

- 1 ჯოჯოხებისა ად სიმ
- 2 რაჲ მ. ანგელოზთაჲ
- 3 გარემოხადგნ მათ
- 4 სიხაროვლით და გა
- 5 ლობით შესაწირავ
- 6 სა მას მისსა ვემდის
- 7 არა შრეხიწიწის ხრქ
- 8 ოჯა პავლე ორა ოჯკოვე
- 9 თოჯ ვინმე მოიძოჯ
- 10 ლოს სოფელი ესე და
- 11 დახუტევის და წა

გვ. 246

(თავდაღმა)

- 1 იგი მისი. აღდეგინ და გან
- 2 იპყრ[ენ] ჳელ,
- 3 და ხილ
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10 ლაჲ იგი
- 11 სა მისისაჲ. ანგელოზი

გვ. 242

- 1 იგი ადგილი დ
- 2 ნეოჯღდეს მსახოჯ
- 3 რი იგი. და იძ
- 4 ლოს მორთოჯმი დ
- 5 შესაწირავისა მე[ხ](?)
- 6 რას დღესა [ვრ]ძი
- 7 ყოს ხრქოჯა მას
- 8 ორნ ოდეს მოჯღდეს
- 9 ჳამი ოჯპოჯარები
- 10 საჲ და არა მოვი
- 11 [დ]ეს [მგ(?)]ა მსახოჯრ

გვ. 325

- 1 ლი იგი არა დადგეს
- 2 ანგელოზი ჳელსა მის
- 3 სა ად ქეროჯბინსა
- 4 საკოჯროთხეველისასა
- 5 ლი რ[ი]ც' ახ მიხ,ცეს ხ
- 6 კოჯჯრ'ჯოჯლოჲ არა ხე
- 7 როს მას არცა
- 8 და საკოჯროთ[ხ]ეველ
- 9 სა გევედრები შ[ენ]
- 10 ორა რა გკით[ხ]

გვ. 326

- 1 მან მაშინ ხრქოვა
- 2 მას პავლე ორო მიბრ
- 3 ძანე მე რა გკითხო
- 4 შენ სიტყოვად ხრქოვა
- 5 მას ორნ ხიტყოდი პავ
- 6 ლე რჩეოვლო ჩემო
- 7 მაშინ მიხოვგო პავ
- 8 ლე და ხრქოვა, ავა
- 9 ა მე ორო აწ შემო
- 10 ბასა ამას

გვ. 337

- 1 და ხგონებ ვდ შევიდა
- 2 სამარხე
- 3 სა მას არაწმიდათა
- 4 სა არა შევიდა გ[ი]
- 5 თბრობ შენ რჩეოვ
- 6 ლო ჩემო პავლე. ად
- 7 მივიდეს ანგელოზი და
- 8 წეს იგოვს სამარ შესა
- 9 წირაესა. და მ
- 10 ყოველსა ერსა [ოვ]
- 11 კოვეთოვ მივიდეს თხ

გვ. 335

- 1 [კე] თოვ შევიდეს პირ
- 2 სა ცოდვილთასა. და
- 3 ა[დ?] გა[პრ?]თასა: —
- 4 რქოვა ორნ პავლეს
- 5 ისმინე და გითხრა
- 6 შენ ეხოდის მოძ
- 7 ლ[ო]ვართ და მზრ
- 8 ოვნეღლად მიხი
- 9 ლე შჯოვლი ნოვ შეს
- 10 წ[ე]ვ ნ ია ბალმ]

გვ. 244

- 1 და 'ა'თოთხმეტი სამ
- 2 ყაროფთ და მიხო
- 3 ჯეც ჯორცი ჩი და
- 4 სისხლი ჩემი მათოვს
- 5 და აწ არამე ჯერ არს
- 6 ამოსელად დალა
- 7 თოვ ხეყოს ვინმე ო[რ]
- 8 [ნ] ა [ვ] ანით ჯერ არს
- 9 [ოვნებლი]ად მოკლვად
- 10 და მიოვგოს
- 11 ისა ჩემისად

შვ. 329
(თავდაღმა)

- 1 გრწმენა გოვლსა თქოვ
- 2 ენსა 'რ'ა(?) ველითა ჩემი
- 3 თა ხქმენტ ძალი ხრ
- 4 ქოვეს მას ჰ[ე] ო'ო რ' შენ
- 5 ხარ. ცხოვრებაჲ ჩოვე
- 6 ნი და ძალი ჩოვენი ყო
- 7 ველივე. რაცა ხიქმნე
- 8 ბის სამართალად
- 9 გან შენტა მაშინ ხრ
- 10 ქოვა მათ ო'ნ წარვე
- 11 დით და მოხაქცევ
- 12 დით ყოველთა ნა

შვ. 331
(თავდაღმა)

- 1 ღ'ისანო. და მოყოვა
- 2 რ[ე]ნო სარწმოვნოე
- 3 ბისანო ხოვჩოვე
- 4 ნენ მაგათ გვრგვზ
- 5 ნი რ' გვრგვზნი მა
- 6 გათნი ჯოჯოხეთს
- 7 შიდა არიან ცეცხლი
- 8 სანი გვრგვზნად მა
- 9 გათა ხიყოს მატლი
- 10 დაოვცხრომელი
- 11 გვრგვზნად მაგათა

შვ. 338

- 1 იგი აღდგომად მყო
- 2 ვდრეთით:
- 3 აწ რ'ა გოვლისხმა ხყო[თ?]
- 4 რ' აღდგა მყოვდრე
- 5 თით და ყოველნი.
- 6 რ'ლნი მოწყდეს აღდ
- 7 გეს მის თანა ძალითა
- 8 მისითა ვ'რ ესე თქ
- 9 რ'ოვა ხრქოვა მათვს
- 10 აღდევ და ქმენ შენ
- 11 სასწაოვლი აღდგა

შვ. 332
(თავდაღმა)

- 1 მათე და მოილო ტყა
- 2 ვიები(!) თვისი და აღ[ხ]ტ
- 3 ყორცა ზე აერთა
- 4 და თქოვა. სახელი
- 5 თა კო'რისა ჩოვენისა ი'ვ
- 6 ქ'შსითა. აღხოვტყორ
- 7 ცებ ტყავსა ამას ზე
- 8 აერთა. წარვედინ
- 9 და შევედინ ეკლესიასა
- 10 არხიას ქალაქისა
- 11 სა. სოფელსა მას ჰა

გვ. 330

- 1 ტიროდეს და ხიტყო
- 2 დეს ვამ ჩოვენდა რ
- 3 ოვნებლიად ნე,ბ,ი[ს]ა
- 4 მათისა მოგ'ჯ'ყო
- 5 ჯანნეს ჩოვე'ნ' აქა
- 6 ი,ხ,ილეთ ძლით ესე სი
- 7 კოვდილი. 'ვ'რ 'ესე' შე
- 8 გოჯამ,თხო,ვევენ 'ჩ'ო
- 9 ვენ: გევედრებით თქო
- 10 ვენ გუჩოვენე ჩ,ოვენ
- 11 ვ,ხამ რა ხვეტოდეთ (sic)

გვ. 334

- 1 გათ ლ'ისა დიდებოჯ
- 2 ლისაჲ: ღა ვ'რ ხეს
- 3 მა ესე მღდელთ მოძ
- 4 ლოჯართა მათ, ხე
- 5 ძიებდეს ადგილსა
- 6 სივტოლად. და ვერ
- 7 ხოჯდეს. რ შეძრ
- 8 წოვენბოვლ ხიყოჯ
- 9 'ფ'რიად ხიხედვი
- 10 ოჯრთიერთას

გვ. 243

- 1
- 2
- 3
- 4 ი[ხ]ილა სიწლფოებაჲ [სოჯ]
- 5 ლისა მისისაჲ. ხრქოჯა
- 6 მას პავლე აჰა ესე
- 7 შევედით ქალაქად
- 8 და მოხოჯმზად,ე[თ]
- 9 შესაწირავი
- 10 ხოჯცეს 'ე'რსა და
- 11 მოვიდეს ცოდვილ

გვ. 327

- 1 'შ'ის თქოვენისაჲ
- 2 ოდეს ხიყო თქოვენ
- 3 თანა ესოდენი ბო
- 4 როტი მან არა ქმ
- 5 ნა: ჩ,რქოჯა მათ
- 6 პ'ეტ'რე ვერ შემძლე
- 7 ბელ არს კაცი სილტო
- 8 ლად სადილი[ს]იავან
- 9 ვ'ე დაგებადმდე პა
- 10 ტიოსნისა საქმლ'ი'სა
- 11 ჩოვენდა წეს არს ესე

გვ. 329

(თავდაღმა)

- 1 რა მიხოვემსგავსნით
- 2 ჩოვენ პატიოსანსა
- 3 მას მოძღვარსა
- 4 ჩოვენსა ძესა ღრისასა
- 5 რლისათჳს თქოვენ
- 6 აღხდევით და საკრ
- 7 ველითა შეხკართ იგი
- 8 და მოხკალთ და
- 9 ხთქოვთ ოვგოვნოვ
- 10 რეზითა თქოვენიითა
- 11 ვლ ამიერითგან ვერ
- 12

გვ. 338

(უკუღმა)

- 1 და წარვალ ქადაგე
- 2 ბად
- 3
- 4
- 5 [და შ ი] გორცი რ
- 6 მრავალთა ხოვალ
- 7 დ აღ მოქცეოვლ
- 8
- 9 [ნე ხიქმ]
- 10
- 11 ჩესა ვრმე ხიყოს
ახირ

გვ. 333

- 1 ბარძიმი იგი ვეცხლი
- 2 საე საესლ ღვნითა.
- 3 ქეშმარიტისა მის ვე
- 4 ნაგისაჲ და დახიდ
- 5 ენ ტაბლასა ამას
- 6 ზედა. რა მოვილოთ
- 7 მისგან კოვრთხევაჲ.
- 8 დიდებოვლისაჲ ა
- 9 ესე თქოვა. მეყ ა
- 10 შინა ოვჩინო ქმნ
- 11 . . . . .

გვ. 336

- 1 ზი მიილის ხ ცოდვილ
- 2 მას თუ მიილის სას
- 3 ჯელად თავისა
- 4 . . . . .

ს ა ძ ი ე ბ რ ე ბ ი¹

I. ტერმინების საძიებელი

ეგოდღებული (ასო) ნ. ასო.

ადამანტი: ფრჩხილი ადამანტისაჲ ნ. ფ რ ჩ ხ ი -
ლ ი.

ავად მწერალი || ჰავად მწერალი ნ. წ ე რ ა.

ავთარტი ნ. ე ტ რ ა ტ ი.

ამოგლეჯა: რვეულის ამოგლეჯა ნ. რ ვ ე უ -
ლ ი.

ამოკუთვა: ფურცლის ამოკუთვაჲ ნ. ფ უ რ -
ც ე ლ ი.

ამონაწობი 43.

ამოჭრილი: ამოჭრილი ასო ნ. ასო; ამოჭ-
რილი წარწერა ნ. წ ა რ წ ე რ ა.

ამოხევა: ფურცლის ამოხევა ნ. ფ უ რ ც ე ლ ი.

ანბანი 102; ანჯანის ანბანი 133, 134; სამალა-
ვადი ანბანი 134, 135.

ანდერძი 74, 81.

ანჯანი: ანჯანის ანბანი ნ. ა ნ ბ ა ნ ი; ანჯა-
ნური დამწერლობა ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

არშაა || აშია 64; არშიაზე ბლარჯვა 69, 82.

ასნაფი (თაბუნი) 56.

ასო || ასოჲ 272, 273; ასოთა დანაკუთა (|| დანა-
კვეთა) 103, 117; ასოთა დასხმა 54, 103; ასოთა იწროდ ჩასხმა, გაწყობით დასხმა, უკანონავად (sic) ჩასხმა 54; ასოთა ნაწი-
ლები 105, 272; ტანი 103, 272; ტანისა სისბო 103, 104; ხედა ტანი, შუა ტანი და ქვედა ტანი 107, 273; ასოთა სიგარძე და სივრცე 103, 105, 275; ასოთა ნაკვეთი 105; ასოთა კიდურები 107, 273; ასოთა დაქ-
სეღვა 127; ასოს გამოსახვა 103, 272; ასო გამოსახული 103; ასო მრუდი და ნაკლუ-
ლი 73; აღზევებული 128; ბუნშეზრდილი 129; შეწიაღებული 128, 129; გამოქანდა-
კებული 40, 41; აგოდღებული 128; ამოჭ-
რილი 40; შთაწერილი 40; ლამაზი 53;

ასონი მთავარი 117; ასოს მოყვანილობა

272; ბოლო 107, 273; მუცელი 106, 273;

კული 107; თავი 107, 270; გვამი 103; ბუ-

ნი ანუ ზრო 106, 273; ასოს გაწყობა 54.

ასომთავრული ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ასწვრივი დამწერლობა ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ატრატი ნ. ე ტ რ ა ტ ი.

აღზევებული (ასო) ნ. ასო.

აღსაწერელნი წიგნისანი ნ. წ ი გ ნ ი.

აშია ნ. ა რ შ ი ა.

აშლით წერაჲ ნ. წ ე რ ა.

ახლად დასაწყებელი სიტყვისა (ნიშანი) ნ.
ნი შ ა ნ ი.

ახლადმოსწავლე ნ. წ ე რ ა,

გაბ (არაბული) 30.

ბეწვებრივი ხაზი ნ. ხ ა ზ ი.

ბნელი: დედაჲ წურილი და ბნელი ნ. დ ე დ ა ა.

ბოლო: ბოლო ასოსი ნ. ასო; ბოლო წიგ-
ნისა ნ. წ ი გ ნ ი.

ბოლოშეკვეცილობა ნ. ქ ა რ ა გ მ ა.

ბოლოწვეტიანი (დამწერლობა) ნ. დ ა მ -
წ ე რ ლ ო ბ ა.

ბომბიცინი || ბომბიცინის ქალაღი 36, 94.

ბრჯგუჲ || ბრჯგუჲ 137.

ბუბლოს (ბერძნული) ნ. ვ ი ვ ი ლ ო ს ი.

ბუნი: ბუნშეზრდილი ასო, ბუნი ანუ ზრო
ასოსი ნ. ასო.

ბლარჯვა: არშიაზე ბლარჯვა ნ. ა რ შ ი ა.

გაახლება || განახლება წიგნისა ნ. წ ი გ ნ ი.

გადახრილი დამწერლობა ნ. დ ა მ წ ე რ -
ლ ო ბ ა.

გაკრული (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ -
ლ ო ბ ა.

გაკრული ხელი ნ. ხ ე ლ ი.

გამოახვა: ასოს გამოსახვა, ასო გამოსახული
ნ. ასო.

¹ საძიებლები შეადგინა გივი მიქაძემ.

გამოქანდაკებული: გამოქანდაკებული ასო
 ნ. ასო; გამოქანდაკებული (წარწერა)
 ნ. წარწერა.
 განკუთვნილობისა და სასვენი ნიშნები ნ. ნი-
 შანი.
 განმართვა: წიგნის განმართვა ნ. წიგნი.
 განსაკუთვნილი სიტყვისა (ნიშანი) ნ. ნი-
 შანი.
 განსარჩევადი წერტილები ნ. წერტილი.
 განყოფა: წიგნის განყოფა ნ. წიგნი.
 განცხობველება: ნაწერის განცხობველება ნ.
 წერა.
 გარდამწერელი ნ. წერა.
 გარდანაწერი, გარდანაწერის უცთომელობა
 ნ. წერა.
 გარდანაწერად ნ. წერა.
 გარდაწერა: უნაკლო და მართალი გარდ-
 მოწერა; გარდმოწერა დაკლებული ან
 შემატებული ნ. წერა.
 გარეშე (წიგნი) ნ. წიგნი.
 გარყუნილი (დედანი) ნ. დედა.
 გაწყობა: ასოს გაწყობა ნ. ასო.
 გვამი (ასოსი) ნ. ასო.
 გვერდი 63, 64.
 გრაგნილი 61; გრაგნილი ქარტისა 61.
 გულპოდგინება 71.
 ღაკახმა ნ. წიგნი.
 დაკლებული ან შემატებული გარდმოწერა
 ნ. წერა.
 დამწერელი ნ. წერა და წარწერა.
 დამწერლობა 1, 4; ასწერივი და გადახრილი
 107; ძველური ანუ ეპიგრაფიკული 108;
 წიგნური 109; ლითონური 109; მდივან-
 მწიგნობრული 109; საზოგადო 111, 115;
 საპირადო 111; ნოტი 112, 115; ნუსხუ-
 რი 112, 113; ნუსხა 112, 113; გაკრული 113;
 საიდუმლო ანუ ანჯანური 131; ხუცური
 114, 115; მხედრული 114, 115; ნუსხა-
 მხედრული 124; მგრგლოვანი, გრგლო-
 ვანი, მრგვლოვანი 114, 115, 118; კუთ-
 ხოვანი 120, 122; ასომთავრული 115,
 117; მხედრული ასომთავრული 118; ნუს-
 ხა-ხუცური 112, 122; ნუსხა-ხუცური
 კუთხოვანი 122; ნუსხა-ხუცური მრგვლო-
 ვანი 123; ნუსხა-ხუცური მდივან-მწიგ-
 ნობრული 123; თხზული 115, 127; დაქ-
 სელილი 127; ყუავისფრხილოვანი 114,
 115, 123, 124; შერეული 122; სახენაო
 115, 117, 121; კიდურყვავილოვანი 124;
 კიდურწერტილოვანი 125; ცყუბწვეტი-

ანი 125; კიდურწვეტიანი ან ბოლოწვე-
 ტიანი 125.
 დამწერლობათამცოდნეობა 1, 2, 4.
 დამჯდარი წერა ნ. წერა.
 დანაკუთა: ასოთა დანაკუთა II დანაკუთა
 ნ. ასო.
 დანაკირები 108.
 დანუსხვა ნ. ნუსხა.
 დანუსხვილი ნ. ნუსხა.
 დანსმა: ასოთა დანსმა, ასოთა გაწყობათ
 დანსმა ნ. ასო.
 დაფა: ცვილოანი დაფა ნ. ცვილოანი.
 დაფანულად წერა ნ. წერა.
 დაქარაგმება შუაშეკვეცილობითი დაქარაგ-
 მება, ბოლოშეკვეცილობითი დაქარაგმება,
 უზმოვნო დაქარაგმება, მხოლოასოიანი
 დაქარაგმება ნ. ქარაგმა.
 დაქსელვა: ასოთა დაქსელვა ნ. ასო.
 დაქსელილი (დამწერლობა) ნ. დამწერ-
 ლობა.
 დაშვება: ნაწერის დაშვება, დაშვებულ-
 ნაწერი ნ. წერა.
 დაშლილობა: ნაწერის დაშლილობა, დაშლი-
 ლი ნაწერი ნ. წერა; დაშლილი წიგნი
 ნ. წიგნი.
 დაჩოქილითა წერანი ნ. წერა.
 დაჩხრეკა ნ. ჩხრეკა.
 დაწერა: ჰაგებულად დაწერა, კაიხელად დაწე-
 რა ნ. წერა.
 დაწერილი ნ. წარწერა.
 დაწერტილების სისტემა, სტრიქონსებითი
 დაწერტილება ნ. წერტილი.
 დაწყობით წერა ნ. წერა.
 დედა II დედანი 54, 69—72; დედა წურილი
 და ბნელი 71, 72; ძნელად აღმოსაცნო-
 ბელი დედანი 72; გარყუნილი 70, 73;
 დედა მართალი 70, 73
 დიაკრიტული წერტილები ნ. წერტილი.
 დადად სასუენი (ნიშანი) ნ. ნიშანი.
 დიდი აღმწერალი (II აღმწერელი) ნ. წერა.
 დიპლომატიკა 1, 2.
 ეპიგრაფიკა 2, 3.
 ეპიფანია 148.
 ერთწერტილი ნ. წერტილი.
 ეტრატი II ავთრათი, ავთარტი, ატრატა, ატრა-
 ტაი 33, 55; შგქმნა ეტრატისა 34, 115
 ექუსწერტილი ნ. წერტილი.
 ქარაკ II ვარაკ (არაბულად) 36.
 ვარია 146.
 ველენ (ფრანგული) 33,

ვივილოს || ბვბლოს (ბერძნული) 30, 36.

ზანდუკი 74, 81.

ზედაწერილი ნ. წ ა რ წ ე რ ა და წ ე რ ა.

ზომად წერაბ ნ. წ ე რ ა.

ზრო: ასოს ბუნი ანუ ზრო ნ. ასო.

ზურგი (ფერცლისა) ნ. ფ უ რ ც ე ლ ი.

წაბუნნი 56.

თავი: ასოს თავი ნ. ასო; წიგნის თავი ნ. წ ი გ ნ ი.

თხზული ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ქოტა || იოტა 103, 104.

კაბადონი 63, 64.

კაიხვლად დაწერა, კაიხვლად დაწერილი ნ. წ ე რ ა.

კალამი 42, 43; კალამნი ფოლადისანი 43, 104;

ფრთის კალამი 43; ლუმბანი კალმისანი

104; კალმის პერობა 104; სწრაფადობა

კალამთა 53, 57; საწერ-კალამი 42.

კალემდაძე ნ. ყ ა ლ ა მ დ ა ნ.

კამარა 75—77; კამარათა მწერალი 76.

კანონ (ბერძ.) 46.

კარგი მწერალი ნ. წ ე რ ა.

კარი 30; კარედი, ორკარედი, სამკარედი, მრავალკარედი 29.

კასშათი 53, 69.

კეთილად მწერალი ნ. წ ე რ ა.

კეფი 63.

კიდე 64; კიდეა სტრიქონისა 64; კიდეთა წარწერილი 64.

კიდურები: ასოთა კიდურები ნ. ასო.

კიდურყვავილოვანი (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

კიდურწვეტიანი (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

კილოა 152.

კირტას, კირტას მისრი (არაბ.) ნ. ქ ა რ ტ ა.

კონტრაქციონ 142.

კრიპტოგრაფია 132—135.

კრიპტოგრაფია 132—134; სათვალავითი კრიპტოგრაფია 132; წერის კრიპტოგრაფია 132.

კუბო (ხატის ბუდე) 80.

კუდი (ასოსი) ნ. ასო.

კუთხოვანი (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ლაზიხი (ასო) ნ. ასო.

ლითონური (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ლუმბა, ლუმბანი კალმისანი 104.

მაღე მწერალი, მაღე მწერლობა ნ. წ ე რ ა.

მართალი: მართალი დედა ნ. დ ე დ ა ა; მართალი გარდმოწერა ნ. წ ე რ ა.

მდივან-მწიგნობრული (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

მაგალათი || მაგალათი (სომხ.), მეგალთთა 34. მელანდოქიონ || მელანდოქე, მელანდოქეონ (ბერძ.) 46.

მელანი 44, 45.

მელანიონ კოკინონ (ბერძ.) 46.

მეტაფრასტი 67.

მკაზმავი || მკაზმელი ნ. წ ი გ ნ ი.

მმოსველი || შემმოსველი ნ. წ ი გ ნ ი.

მნიშვნელი ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

მნუსხველი ნ. ნ უ ს ხ ა.

მომგებელი წიგნისა ნ. წ ი გ ნ ი.

მოფხველი ტრიქონები ნ. ს ტ რ ი ქ ო ნ ი.

მოყვანილობა: ასოს მოყვანილობა ნ. ასო.

მრავალკარედი ნ. კ ა რ ი.

მრგულოვანი ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

მრუდი: ასო მრუდი და ნაკლული ნ. ასო.

მსხვილი ხახი ნ. ხ ა ხ ი.

მუშაკობა 65, 79.

მუცელი (ასოსი) ნ. ასო.

მუკლთა ზედა წერა ნ. წ ე რ ა.

მყარი 148.

მჩხაბავი 51.

მჩხრეკელი || მჩხრეკალი ნ. ჩ ხ რ ე კ ა დ.

მცირედ სასუენი (ნიშანი) ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

მძიმე 146.

მწერალი || მწერალნი, დიდი აღმწერალი (|| აღმწერელი), უტბად მწერალი, მწერალი ნაცრიანი, კარგი მწერალი, მწერალი უმართლესი ან სიმართლითა აღსავსე, კეთილად მწერალი, მაღე მწერალი, ავად (|| ჰავად) მწერალი, დამწერელი ნ. წ ე რ ა; კამარათა მწერალი ნ. კ ა მ ა რ ა; სიმიათა მწერალი ნ. ს ი მ ი ა დ.

მწერლობა: სიმიათ მწერლობა ნ. ს ი მ ი ა დ. მწიგნობარი ნ. წ ი გ ნ ი.

მწიგნობრობა ნ. წ ი გ ნ ი.

მზატვარი 77; მზატვრობა 115; საკადრისად დახატვა 76.

მხედრული: მხედრული დამწერლობა, მხედრული ასომთავრული დამწერლობა ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა; მხედრული ხელი ნ. ხ ე ლ ი.

მხოლასოიანი დაქარაგმება ნ. ქ ა რ ა გ მ ა. ნაკეთი: ასოთა ნაკეთი ნ. ასო.

ნაკლული: ასო მრუდი და ნაკლული ნ. ასო.

ნამცთარი ნ. თ ც ო მ ი ლ ი.

ნაცრიანი: მწერალი ნაცრიანი ნ. წ ე რ ა.

ნაწერი: ოქროს ვარაყითა წერილი, წური-
ლად ნაწერი, ნაწერის განცხობელებად,
ნაწერის დაშვება, დაშვებული ნაწერი,
ნაწერის დაშლილობა, დაშლილი ნაწერი
ნ. წ ე რ ა.

ნიშანი 136, 152; განკუთვითლობისა და სასვენნი
ნიშნები 136, 144; საგალობელი ნიშნები
136; საბრჯგვსო ნიშანი 137; ნიშანი: მცი-
რედ სასუენი, დიდად სასუენი, სრულიად
დასაბოლოებელი და ახლად დასაწყებელი
სიტყვისა, განსაკუთვთელი სიტყვისა, ხმისა
საქცევი 143—144; მნიშვნელი 153.

ნოტრი ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ნუსხა || ნუსხად 65, 66, 74, 85, 112; პირველ
ნუსხად 66; ნუსხვად 67; მნუსხველი 66;
დანუსხვად 67; დანუსხველი 68; ნუსხა
კრელი 76; ნუსხა-მხედრული, ნუსხა-ხუ-
ცური, ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი, ნუსხა-
ხუცური მრგოლოვანი, ნუსხა-ხუცური
მდივან-მწიგნობრული ნ. დ ა მ წ ე რ -
ლ ო ბ ა.

ნუსხვად ნ. ნ უ ს ხ ა.

ნუსხური ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ოქორა 76.

ორკარედი ნ. კ ა რ ი.

ორწერტილი ნ. წ ე რ ტ ი ლ ი.

ოქროს ვარაყითა წერილი ნ. წ ე რ ა.

ჰალეოგრაფია 1—4.

პაკვროს (ბერძ.) 31.

პატივი 136—138.

პერგამენონ (ბერძ.) 32, 33.

პირველ ნუსხად ნ. ნ უ ს ხ ა.

პუნქტუცია 259 ნ. წ ე რ ტ ი ლ ი.

რაკკ (არაბ.) 34.

რე (ეგვიპტ.) 30.

რვეული || რვეულნი 53, 55, 57, 58, 62, 63,
82; რვეულის ამოღვეჯა 78, 82.

რქა || რქად 103, 104.

საბრჯგვსო ნიშანი ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

საგალობელი ნიშნები ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

საერო (წიგნი) ნ. წ ი გ ნ ი.

სავადაი ნ. ს ე ვ ა დ ა ი.

სახენაო (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

სახოვადო (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო -
ბ ა.

სათანაონი (წიგნი) ნ. წ ი გ ნ ი.

სათვალავითი კრიპტოგრაფია ნ. კ რ ი პ ტ ო -
გ რ ა ფ ი ა.

საიდუმლო დამწერლობა ნ. დამწერლობა.

საკადრისად დახატვა ნ. მ ხ ა ტ ვ ა რ ი.

საკადრისი ხელი ნ. ხ ე ლ ი.

საკითხავი წიგნი ნ. წ ი გ ნ ი.

სამალავალი ანბანი ნ. ა ნ ბ ა ნ ი.

სამეცნიერო წიგნი ნ. წ ი გ ნ ი.

სამკარედი ნ. კ ა რ ი.

სამწერტილი ნ. წ ე რ ტ ი ლ ი.

საპირადო (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო -
ბ ა.

სასვენი: განკუთვითლობისა. და სასვენი ნიშნე-
ბი, მცირედ სასუენი და დიდად სასუენი
ნიშნები ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

სალმართო წიგნი ნ. წ ი გ ნ ი.

საყოვლადო (ქარავმა) ნ. ქ ა რ ა ვ მ ა.

საშინაონი (წიგნი) ნ. წ ი გ ნ ი.

საჩინო 148; საჩინო კელი ნ. ხ ე ლ ი.

საწერელი, საწერლის გაწყობილობა ნ. წ ე -
რ ა.

საწერ-კალამი ნ. კ ა ლ ა მ ი.

საწიგნე, საწიგნენი ნ. წ ი გ ნ ი.

სახახავი ნ. ხ ა ზ ი.

სევადაი || სავადაი 68, 69.

სიავე ხელისა ნ. ხ ე ლ ი.

სიველთამცოდნეობა 1, 2.

სივრძე: ასოთა სივრძე და სივრცე ნ. ა ს ო.

სივრცე: ასოთა სივრძე და სივრცე ნ. ა ს ო.

სიქეთე ხელისა ნ. ხ ე ლ ი.

სიმართლე: წიგნისა სიმართლე ნ. წ ი გ ნ ი;

სიმართლითა აღსავსე მწერალი ნ. წ ე -
რ ა.

სიმიად 130; სიმიათა მწერალი, სიმიათა მწერ-
ლობა 130, 131.

სინგური || სინგორი 45, 46.

სიტყვა: ახლად დასაწყებელი სიტყვისა, გან-
საკუთვთელი სიტყვისა ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

სრულიად დასაბოლოებელი (ნიშანი) ნ. ნ ი -
შ ა ნ ი.

სტერეო 148.

სტილმა, 146, 148.

სტრიქონი || სტიქონი, ტრიქონი, სტრიბონი
64, 65, 75; მოღვეცილი ტრიქონები 74;
კიდე სტიქონისად 64; სტრიქონსზეითი
დაწერტილება ნ. წ ე რ ტ ი ლ ი.

სუსპენზიონი 139.

სქიზა (ბერძ.) 31.

სწრაფადობა კალამითა ნ. კ ა ლ ა მ ი.

ჯანი: ასოს ტანი, ასოს ტანისა სისხლ, ასოს
ზედა ტანი, შუა ტანი და ქვედა ტანი
ნ. ა ს ო.

ტრიქონი ნ. ს ტ რ ი ქ ო ნ ი.

ტრფიალი წიგნთა ნ. წიგნი.
 ტყუბწყვიტიანი (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.
 უღარესობითი (ქარაგმა) ნ. ქარაგმა.
 უმართლესი: მწერალი უმართლესი ან სიმართლითა აღსაესენ ნ. წერა.
 უნაკლო გარდმოწერა ნ. წერა.
 უნდოდ ჩხრეკად ნ. ჩხრეკად.
 უცბად: უცბად მწერალი, უცბად წერად ნ. წერა; უცბად ჩხრეკად ნ. ჩხრეკად.
 უცთომელობა: გარდანაწერის უცთომელობად ნ. წერა.
 უხმოვნო დაქარაგმება ნ. ქარაგმა.
 უარჩხად წერად ნ. წერა.
 ფარჩხატი ნ. წერა.
 ფიცარნი ქვისანი, ფიცარნი ცვილთანი 28.
 ფოლადი: კალამნი ფოლადისანი ნ. კალამი.
 ფრთის კალამი ნ. კალამი.
 ფრჩხილი ადამანტისად 41.
 ფურცელი 62, 63, 78, 82; ფურცლის ამოკუთხთა 78, 82; ფურცლის ამოხვევა 82; ფურცელი წიგნისა 62; ხურგი ფურცლისა 63.
 ქანწილი 147 ნ. წილქანი.
 ქარაგმა || ქარაგმი 136—138; ქარაგმა უღარესობითი და საყოვლადო 138; დაქარაგმება 138; ბოლოშეკვეცილობითი და ქარაგმება ან ბოლოშეკვეცილობა 139; შუაშეკვეცილობითი დაქარაგმება ან შუაშეკვეცილობა 139; უხმოვნო დაქარაგმება 142; მხოლოსათიანი დაქარაგმება 143.
 ქარტა || ქარტად 48, 60, 61; ქარტერია, ქარტეს 31, 39, 61; გრაგნილი ქარტისა 61; კირტას, კირტას მისრი 30, 31.
 ქალადლი 35, 39, 40.
 ქვა: ფიცარნი ქვისანი ნ. ფიცარნი.
 ღრამი 148.
 ჭალამდან || კალემდან 42.
 ყალამთარში 42.
 ყუავისფრჩხილოვანი (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.
 შეკაზმა (წიგნისა) ნ. წიგნი.
 შეკვრად წიგნისად ნ. წიგნი.
 შემატებული ან დაკლებული გარდმოწერა ნ. წერა.
 შეშხადება: წიგნისა შეშხადება ნ. წიგნი.
 შემკობა: წიგნის შემკობა შესაფერისი ნ. წიგნი.
 შემმოსველი || მმოსველი ნ. წიგნი.
 შემოსვა (წიგნისა) ნ. წიგნი.

შემოწმება (წიგნისა) ნ. წიგნი.
 შერეული (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.
 შექმნა: ეტრატისად ნ. ეტრატნი.
 შეწამება: წიგნის შეწამება ნ. წიგნი.
 შეწიადებული (ასო) ნ. ასო.
 შთაწერა ნ. წერა.
 შთაწერილი: შთაწერილი ასო ნ. ასო; შთაწერილი წარწერა ნ. წარწერა.
 შიგნითი დანაწერი ნ. წერა.
 შუაშეკვეცილობა ნ. ქარაგმა.
 შუახაზები ნ. ხაზნი.
 ჩამატება: წიგნის ჩამატება ნ. წიგნი.
 ჩასხმა: ასოთა იწორად ჩასხმა, ასოთა უკანონავად (sic) ჩასხმა ნ. ასო.
 ჩიტის თული 147.
 ჩიოკად, დანხრეკად 49, 50; ჰავად ჩხრეკად 50, 51, 54; უცბად ჩხრეკად. უნდოდ ჩხრეკად 50; მხხრეკელი, მხხრეკალი 50.
 ცვილთანი: ცვილთანი დაფა 28; ცვილთანი ხატი 28; ფიცარნი ცვილთანი ნ. ფიცარნი.
 ცთომილი 71, 72; ცთომილებად 72; ნამცთარი 72.
 ძეგლური ანუ ეპიგრაფიკული დამწერლობა ნ. დამწერლობა.
 ძნელად აღმოსაცნობელი დედანი ნ. დედა.
 წარხიდული 148.
 წარმწერელი ნ. წარწერა.
 წარწერა || წარწერილი 27; კიდეთა წარწერილი 64; დაწერილი 27; შთაწერილი, ამოკრილი, გამოქანდაკებული 40; წარმწერელი, დამწერელი 48; წარწერათმცოდნეობა 2, 3; ხედაწერილი, ხედწერილი 27.
 წარწერათმცოდნეობა ნ. წარწერა.
 წერა || წერად 47, 49; ხომად წერად, უცბად წერად, ფარჩხად წერად 49, 50; აშლით წერად დაფანქულად წერად, დაწყობით წერად 69; დამჯდარი წერად 47; წერად მოკლთა ხედა 47, 53; დაჩოქილითა წერანი 47; საწერელი 41, 42; საწერლის გაწყობილობა 43; ოქროს ვარაყითა წერილი 76; ნაწერი 69; წურილად ნაწერი 71, 72, 105; ნაწერის განცხველებად 79; ნაწერის დაშავება 78; დაშავებული ნაწერი 78, 79; ნაწერის დაშლილობა, დაშლილი ნაწერი 79; შიგნითი დანაწერი 64; ხედაწერილი 27; შთაწერა 41; გარდაწერად, გარდანაწერი, გარდამწერელი 70;

გარდმოწერა დაკლებული ან შემატებული 70,72; გარდანაწერის უტოომელობა 70, 71; უნაკლო და მართალი გარდმოწერა 70; მწერალი, მწერალნი 48, 56, 88; დიდი აღმწერალი (|| აღმწერელი) 48; უტბად მწერალი 49,50; მწერალი ნაცრიანი 51; კარგი მწერალი 53, 54, 70, 73; მწერალი უმართლესი ან სიმართლითა აღსავესე 54; კეთილად მწერალი 65, 114; მალე მწერლობა 130; მალე მწერალი 130; ავად (|| ჰავად) მწერალი 51; ჰავხელად დაწერა 68; კახხელად დაწერა 67, 68; კახხელად დაწერილი 67; დამწერელი 48; ფარხხატი 50; ახლადმოსწავლე 53.

წერის კრიპტოგრაფია ნ. კ რ ი პ ტ ო გ რ ა ფ ი ა .

წერტილი 145, 146, 148; ერთწერტილი, ორწერტილი, სამწერტილი, ექუსწერტილი 146; დიაკრიტული (|| განსარჩევადი) წერტილები 253; დაწერტილების სისტემა 259; სტრიქონსხეითი დაწერტილება 260.

წიგნი 60—62, 65, 71, 73, 84; წიგნისა შემზადება 65; წიგნის თავი და ბოლო 65; წიგნისა სიმართლე 70; ტრფიალი წიგნთა 81; წიგნი საღმრთოთ, სამეცნიერო, საკითხავი 81; საერო ანუ გარეშე 81, 87; საშინაონი და სათაზაონი 83; საწიგნე, საწიგნენი 83; წიგნის საცავი 83—85; წიგნის განმართვა 72, 73; წიგნის შემოსევა, შემოსეველი ან მმოსეველი 75; წიგნის შეწამება 72, 73; შემოწმება 72; წიგნის დაკაზმა 75 ან შეკაზმა 97; მკაზმავი, მკაზმელი 75; წიგნის გაახლება, განახლება 79; წიგნის განყოფა 62; მომგებელი წიგნისა 55; აღსაწერელნი წიგნისანი 41; წიგნის ჩამატება 79; შეკვრა წიგნი-

სა 115; წიგნის შემკობა შესაფერისი 76; წიგნისა ფურცელი 62; დაშლილი წიგნი 79; მწიგნობარი 47, 48; მწიგნობრობა 26; წიგნური დამწერლობა 109.

წიგნის საცავი ნ. წ ი გ ნ ი .

წიგნური (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა .

წითელი 44—46.

წილქანი 147 ნ. ქ ა ნ წ ი ლ ი .

წურილი: დედა წურილი და ბნელი ნ. დ ე და ა ; წურილად ნაწერი ნ. წ ე რ ა .

ჭვირნიშანი 36, 37.

ჭილი || ტილოები 30, 31.

ჭრელი: ნუსხა ჭრელი ნ. ნ უ ს ხ ა .

ხაზი ბეწვებრივი და მსხვილი 105; ხაზონობის სისტემა, ორხაზონი 107 და ოთხხაზონი 107; შუახაზები 106; სახაზავი 46, 53, 69.

ხაზონობის სისტემა ნ. ხ ა ზ ი .

ხატი (სურათი) 75, 77; ცკლოანი ხატი 28.

ხელთნაწერთამცოდნეობა 2.

ხელი || კელი 49; საკადრისი ხელი, ხელის სიკეთე და სიადე, კარგი და ჰავი ხელი 49; კაი კელი 53; საჩინო კელი 53; ვაკრული ხელი 113; ხელოვანი 53; მხედრული ხელი 193.

ხელოვანი ნ. ხ ე ლ ი .

ხმისა საქცევა ნ. ნ ი შ ა ნ ი .

ხუცური ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა .

ჯახული || ჯახვალის (სპარსული) 76, 82.

ჯვარი 147.

ჯილდ (არაბ.) 34.

ჰავად მწერალი || ავად მწერალი ნ. წ ე რ ა .

ჰავად ჩხრეკა ნ. ჩ ხ რ ე კ ა დ .

ჰავხელად დაწერა ნ. წ ე რ ა .

ჰულჯან (არაბ.) 34.

II. საკუთარ სახელთა საძიებელი

ა

- აბაზი ნ. შაჰაბაზი.
აბამელიქ-ლაზარევი 12.
აბო თბილელი, ჰაბო ტფილელი (ბაღდადელი არაბი, საქართველოში მიიღო ქრისტიანობა) რისთვისაც 786 წ. თავი მოჰკვეთეს) 26, 174, 175.
აბრაამი (ამისი ძეა «ნაცრიანი მწერალი... გლახაკი დიმიტრი») 51.
აბრაამი (სომეხთა კათალიკოზი) 156, 165, 166, 281, 283.
აბულახანი (ერისთავთა-ერისთავი და მეჭურჭლეთა-უხუცესი) 129.
აბულაძე იუხტ. 39, 43, 47.
აბხაზეთი ნ. აფხაზეთი.
აგარიანნი 88.
ადარნახე, ადარნეხე ნ. ადრნერსე.
ადარნესე (ქართველთა მეფე, დავით კურაპალატის ძე, ბაგრატი I კურაპალატის შვილი-შვილი, 888—923) 169.
ადიაბენი (გეოგრ.) 13.
ადიში, ჰადიში 171, 176, 206, 207, 209, 210, 212, 213, 301—304.
ადონცი ნ. პროფ. 237, 233.
ადრნერსე, ადარნესე, ადარნახე (ქართველთა მთავარი, იხსენიება მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერაში) 155—163, 286—298, 291.
ადრნერსე (სტეფანოსის მამა) 282, 289.
ადრნერსეს ძე სტეფანოსი ნ. სტეფანოს II.
ადვაროზ ბანდაისძე 34, 52, 53, 59, 60, 115.
ადვტრია 2.
აზარუხტი (იხსენიება პოლნისის სიონის წარწერაში) 290.
აზია 32, 86, 236.
აზინიუს პოლიო (რომაელი მხედართმავარი, ორატორი, კრიტიკოსი, ისტორიკოსი დი პოეტის; რომში დააარსა პირველი საჯარო ბიბლიოთეკა, დაიბ. 75 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, გარდ. 4 წ. ჩვენი წელთაღრიცხვით) 91.
ათანასე (სვინაქსარის გადამწერი) 71.
ათანასე ბერი (ოპიზის მონასტრის 1093 წ. ეტრატის პარაკლიტონის დამნუსხველი) 67.
ათანასე ცოდელი, ახლადმოსწავლე (ერთ-ერთი ხელნაწერის გადამწერი) 52.
ათენეოზი 232.
ათენი (ათინა, ქალ. საბერძნეთში) 91, 149.
ათონი ნ. ათონის ქართველთა მონასტერი.
ათონის მთა, ათონას მთა 65, 85, 86, 169 ნ. ათონის ქართველთა მონასტერი.
ათონის ქართველთა მონასტერი, ათონი, მთა-წმიდა (საბერძნეთშია) 20, 21, 48, 50, 52, 55, 56, 67, 69, 75, 84—86, 152, 169, 176, 177, 302.
აკვილა მტბევარი 177.
აკურა (გეოგრ.) 14.
ალბანეთი 159.
ალბანნი 157, 159, 165, 266, 281, 284—286.
ალექსანდრე (ალექსანდრე I, დიდი, კონსტანტინე I-ის ძე, საქართველოს მეფე, 1412—1443) 183.
ალექსანდრე (ალექსანდრე II, ლეონის ძე, კახთა მეფე, 1574—1605) 181.
ალექსანდრე აფროდიზიელი 101.
ალექსანდრე მაკედონელი 250.
ალექსანდრია (ქალაქი ეგვიპტეში) 91.
ალექსი (ანჩისხატის დეკანოზი) 71, 72.
ალექსი კომნინოსი 177.
ალიშანილი (სომეხი მკვლევარი) 17.
ალპარსლან ხულტანი 179.
ალ-ხაქავი (გარდ. 1496 წ.) 37.
ალ-ხვარაზმელი ნ. მოჰამმედ იბნ მუსამ ალ-სეარაზმელი.
ამალფია (გეოგრ.) 157, 265.
ამარტოლი არსენი ნ. არსენი ამარტოლი.
ამარტოლი გიორგი ნ. გიორგი ამარტოლი.

- ამენხოტეპ IV (ეგვიპტის მეფე. XIV საუკუნე) 90.
ამერიკა 4, 245, 252.
ამილახორი ნ. ჟან ჰიასდე ამილახორი.
ამონა (მხრეკალი, სინას მთის მონასტრის „მრავალთავის“ ერთ-ერთი დამწერი) 175.
ანა (იოანე დოღენჯისშვილის ქალი) 82.
ანა (ქსნის ერისთავის ასული, 1692—1703) 41.
ანა დედოფალი (კახთა მეფის ალექსანდრე I-ის ცოლი, ამისი ბრძანებითაა გადაწერილი ე. წ. „ნანსეული ქართლის ცხოვრება“) 137, 146, 183.
ანასტასი 71.
ანდრია (ბიბლ.) 298, 359, 360.
ანისი ანი (ქალაქი სომხეთში) 19, 119, 125, 140, 150, 207.
ანტიოქია 95, 138, 179.
ანტონი (ერისკაცობაში ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავი) ნ. ლიპარიტი (ლიპარიტის ძე).
ანტონ კათალიკოზი 84, 103, 105, 111, 112, 115—119, 123, 124, 127, 137, 138, 146.
ანუკა ბატონიშვილი 76, 82.
ანისხატი (გეოგრ.) 71, 72.
არაბები, არაბნი 12, 15, 16, 26, 29, 30, 34—37, 95, 101, 144, 149, 159, 162, 247, 252, 253, 256, 260, 286, 289.
არაბეთი 10, 12, 14—16, 90, 150.
არამეველნი. არამეველი 10, 12, 234, 236, 247.
არდშირი (სასანიანთა მეფე) 248.
არიელნი 247.
არისტოტელე (უდიდესი ფილოსოფოსი და მეცნიერი ძე. საბერძნეთში, პლატონის მოწაფე, ალექსანდრე მაკედონელის მასწავლებელი, 384—322 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 90, 101.
არმაზი (ციხე) 129.
Arnold 24.
არნო ფრანსუა (François Arnaud, ფრანგი მოგზაური) 15.
არხენი 164, 281.
არხენი (ათონის ქართველთა მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერის ერთ-ერთი დამწერი) 49, 56, 75.
არხენი ამართალი 66, 239.
არხენი ეპისკოპოსი (შეიძლება იგივე არხენონინოწმიდელი იყოს) 65 ნ. არხენი ნინოწმიდელი.
არხენი კათალიკოზი 61.
არხენი ნინოწმიდელი (ეპისკ., ათონის ივერთა მონასტრის წარმომადგენელი) 48 ნ. არხენი ეპისკოპოსი.
არსლანი ნ. ყუთლუ-არსლანი.
არშაკუნიანი 248.
არჩაღ მეფე (V საუკ.) 196.
არჩაღ მეფე (ვახტანგ V შაჰნავაზის ძე, 1647—1713) 66, 88, 89, 114—116, 118, 123.
არხია (გეოგრ.) 364.
ასურბანიპალი (ასურეთის მეფე, 669—525 ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 90.
ასურეთი (გეოგრ.) 36, 90.
ასურელები, ასურები, ასურნი 5, 10, 13, 90, 95, 196, 253, 258, 259.
ატალ I (პერგამონის მეფე, 241—197 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91.
ატენელი ნ. ვეჟან ატენელი.
ატენი (გეოგრ.) 110, 122, 140, 150, 166—168, 173—175.
ატენის ხეობა 166.
ატხალი ნ. ვეჟან ატენელი.
ატალიოტი მიხეილ ნ. მიხეილ ატალიოტი.
ატტიკა (გეოგრ.) 222.
აუგუსტუსი (რომის იმპერატორი, 63—14 წწ. ჩვენს წელთაღრიცხვით) 91.
აფოცი, აფუტ (წმ. შუშანიკის თანამედროვე ეპისკოპოსი) 166.
აფრიკა 5, 36, 86, 247, 249, 254.
აფრიკეთი 10.
აფროდიზიელი ალექსანდრე 101.
აფუტ, აფოცი ნ. აფოცი.
აფხაზეთი, აბხაზეთი 19, 80, 88.
აფხაზნი 179.
აღმოსავლეთ საქართველო, ამიერი სიქართველო ნ. საქართველო.

ბ

- ბალატ-გებალი (ღვთაება) 9.
ბალ-ღებინი (ღვთაება) 9.
ბაბეგ (სომეხთა კათალიკოზი) 164, 165, 280, 281.
ბაბილონელი 5, 90.
ბაბილონი 259.
ბაგრატი, ბაგრატ (ქართველთა მეფე) 141.

- ბაგრატ (აფხაზთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი) 177.
- ბაგრატ (ბაგრატ II, ქართველთა მეფე, ე. წ. «რეგუენი», გარდ. 994 წ.) 169.
- ბაგრატ IV (ძე გიორგი I-ისა, 1027—1072) 19, 23, 178, 179, 190, 191, 193.
- ბაგრატიონნი 281.
- ბაგრატის ტაძარი (ქუთაისში) 149.
- ბაგრატიონიანი 164.
- ბაგრატიონიანი, ბგრატიონიანი 183.
- ბაგრატიონიანი გიორგი ნ. გიორგი ბაგრატიონიანი.
- ბაკური (მეფე, ძე თრდატისი) 163, 280.
- ბანდაისძე ავგაროზ ნ. ავგაროზ ბანდაისძე.
- ბარდა სკლიაროსი 170.
- ბართოლომე (ბიბლ.) 335.
- ბართოლომე 156, 283.
- ბარლამ-წმიდა (მონასტერი) 80.
- ბარნაბა (მოსხენებულთა ჯგერის მონასტრის ხელნაწერის 1570 წ. მინაწერში: მარხვანი შეიკაზმა ხელითა «ცოდვილისა ტფილელ მთავარ-ეპისკოპოსისა ბარნაბასითა») 79.
- ბარსკი ვ. 86.
- ბარტელმი (l'abbé Barthélemy) 11.
- ბარტოლდი ვ. პროფ. 96.
- ბარუქი (ბიბლ.) 48.
- ბასილ ზარზმელი 41, 171, 172.
- ბასილი დიდი (ავტ. «ექუსთა დღეთა», ბიზანტიელი საეკლესიო მწერალი, 329—379) 67.
- ბასკები 247.
- ბასრა (ქალაქი) 101.
- ბატონიშვილი ნ. ვახუშტი ბატონიშვილი. ანუ ბატონიშვილი, იოანე ბატონიშვილი.
- ბაქარ (ძე ვახტანგ VI-ისა, ქართლის მეფე, 1717—1719): დაბადების ბაქარისეული გამოცემა 39, 302.
- ბაქარძე დ. (ქართველი ისტორიკოსი, 1827—1890) 18—22, 56, 58, 76, 129, 156, 171, 176, 178, 190, 191, 283.
- ბალასკოი (გეოგრ.) 90.
- ბალდადი (ქალაქი მცირე-აზიაში) 36, 38, 90, 96, 101.
- ბგრატიონიანი ნ. ბაგრატიონიანი.
- ბეზლოსის ტაძარი 9.
- ბეერ 12.
- Безън N. 126.
- Безобразов М. П. 158.
- ბეჟან («შაჰ-ნამეს» გმირი) 168.
- ბერაჲ იოანე ნ. იოანე ბერაჲ.
- ბერბუკი (გეოგრ.) 99.
- Berger M. Ph. 4, 9, 23.
- Berlin 14.
- ბერჟე ფ. 6, 9—12, 14—16, 236.
- ბერძნები, ბერძენნი 4, 5, 7, 8, 30, 31, 44, 46, 91, 145, 148, 165, 197, 201, 219, 220, 223, 224, 226, 244, 247, 249, 251, 254—256, 262, 281, 285.
- ბეჟა ოპიზარი (თამარ მეფის დროინდელი ოქრომქანდაკებელი) 77.
- ბეჟენ, ერისთავთ-ერისთავი (მოსხენებულია კორიდეთის სახარების მინაწერში) 63, 79.
- ბიეთის ეკლესია 129.
- ბიზანტია 44, 46, 48, 90, 94, 95, 121, 125, 129, 131, 157, 158, 160—162, 170, 179, 196, 235, 285—288.
- ბიზანტიელები 149.
- ბირტი თეოდორე (Ph. Birt) 30, 31, 44, 48—63, 100.
- ბიჟენტა, ბიჟენთა 76, 88, Blauchet A. (ფრანგი მეცნიერი) 37.
- ბლეკი რ. პროფ. (Blake R.) 309, 314, 245.
- ბობიოს წიგნთსაცავი 93.
- ბოდბელი; ნ. დავით ბოდბელი, იოანე ბოდბელი.
- ბოდბეიანის ბიბლიოთეკა (ოქსფორდშია 276, 278.
- Boeckhius A. 23.
- ბოდნელი ნ. დავით (ბოდნელი ეპისკოპოსი). ბოდნისი 110, 141, 155, 163, 164, 166, 184, 185, 204, 207, 208, 274, 275, 279—282, 289, 290, 312.
- Bond E. A. 24.
- de Boor 27, 114, 130.
- ბორენა დედოფალი (ბაგრატ IV-ის მეუღლე, «ოვსთ მეფის ასული, და დორდოფელისა») 54.
- ბოსრა (ქალაქი) 12.
- Boü F. 25.
- ბოტანიოტი ნიკიფორე 177.
- Brandt 113.
- ბრეთი (გეოგრ.) 73.
- ბრეტჰოლდი ბ. (Brettholz B.) 24, 93, 126, 131, 139, 149.
- ბრიკე (C. M. Briguet, შვეიცარიელი მკვლევარი) 38.
- ბრიტანეთი, ბრიტანია 13, 250, 251 ნ. ინგლისი.

ბროკაუზი 24, 237.
 ბროზე შარი, აკად. (Brosset, 1802—1880) 21,
 22, 76, 132, 150, 169, 196.
 ბულა-პეხტი 29.
 ბუზმიში ვეჟან ნ. ვეჟან ბუზმიში.
 ბუზმიში 155, 282.

Burckhardt 12.
 Butin R. 245.
 ბუქარეშტი (ქალ.) 250.
 ხულა თურქი («თურქი მონა», გამოილაშქრა
 საქართველოზე 853 წელს) 110, 168.
 ბუხარა (გეორგ.) 96.

ბ

გაბრიელ («ამისა მხაბავსა გაბრიელსა
 შეუღდვენ ღმერთმან»-ო, XIII საუკ. ხელ-
 ნაწ.) 51.
 გაბრიელ (ქართლის კათალიკოზი) 164, 280.
 გაბრიელ კათალიკოზი (გიორგი II-ის დროი-
 სსა) 179.
 გაბუური ბეს. 33.
 გამრეკელი თორელი (თამარ მეფემ «უბოძა
 ამირახურობა გამრეკელსა თორელსა»
 რომელი ამირ-სპასალარიცა იქმნა შეჰ-
 დგომად სარგის მკარგრელისა) 181.
 Ganneau G. Clermont-Ganneau Ch.
 გარდინერი (Gardiner) 244, 245.
 გარდტაუზენი ვ. (Gardthausen, V.) 5, 6, 8,
 24, 107, 112, 113, 120—122, 125, 126,
 130—132, 140, 148, 201, 203, 232, 235,
 237, 249.
 გარეჯის უღაბნო ნ. დავით-გარეჯის უღაბნო,
 გეზნიუსი (გერმანელი მეცნიერი) 15.
 ველათი (მონასტერი) 54, 59, 70, 73, 74, 79,
 81, 86, 88, 135.
 ვენესარეთის ტბა 349.
 გენკო ა. პროფ. 176, 239.
 გერმანელები 36, 126.
 ვერმანია 2, 29, 33, 36, 37, 126, 250.
 გვარამ, გუარამ, გვარამ ერისთავი (იხსენი-
 ება მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწე-
 რაში) 155, 157, 160, 282, 284, 288.
 გვისკარი რობერტ ნ. რობერტ გვისკარი.
 გ^წი (ჯვრის მონასტრის № 77 ხელნაწერშია
 მოხსენებული) 62.
 გიორგი 164, 281.
 გიორგი ნ. გიორგი XI.
 გიორგი ნ. გიორგი მთაწმიდელი.
 გიორგი ნ. ლაშა-გიორგი.
 გიორგი (ერთ-ერთი დამწერი ოშკის 978
 წლის ბიბლიისა, რომელიც ინახება ათონის
 ქართველთა მონასტერში) 48, 56.
 გიორგი (ამას ეკუთვნის მინაწერი იერუსალიმის
 ჯვრის მონასტრის ხელნაწერზე)
 78, 87.

გიორგი (იმერთა მეფე, მისი თანამეცხედრეა
 დედოფალთა - დედოფალი დიასამიძის
 ასული თამარ, იგივე ქრისტინე) 81.
 გიორგი (XI საუკ., ამან შესწირა სახარება
 ხანძთის უღაბნოს) 98.
 გიორგი (მოხსენებულია XII—XIII ს. ხელ-
 ნაწერის მინაწერში) 98
 გიორგი (ქართლის კათალიკოზი, ბაგრატ
 IV-ის თანამედროვე) 193.
 გიორგი I (ბაგრატ III-ის ძე, აფხაზთა და
 ქართველთა მეფე, 1002—1027) 171, 172.
 გიორგი II, გიორგი კურაპალატი (ბაგრატ
 IV-ის ძე, აფხაზთა და ქართველთა მეფე,
 1072—1089) 178, 179, 183.
 გიორგი III (სრულიად საქართველოს მეფე,
 დემეტრე I-ის უმცროსი ძე, თამარ მე-
 ფის მამა, 1156—1184) 180, 183.
 გიორგი XI, გიორგი, გიორგი მეფე (ძე ვახ-
 ტანგ V შაჰნავაზისა, ქართლში მეფობდა
 სხვადასხვა დროს, 1676—1709) 68, 77,
 81.
 გიორგი ამარტოლი (გიორგი მონაზონი) 27,
 40, 48, 114, 130.
 გიორგი ბაგრატიონი (გიორგი მეფე, ამას
 ეკუთვნის შიომღვიმის მონასტრისადმი
 ბოძებული სიგელი) 182.
 გიორგი ბერი 298.
 გიორგი ბროლა, კათალიკოს-ყოფილი 54.
 გიორგი გრძელი (მაკარი ლეთეთელის მამა)
 175.
 გიორგი კურაპალატი ნ. გიორგი II.
 გიორგი მერჩული (ხანძთის მოღვაწე, 951 წ.
 დაწერა «ცხოვრება გრიგოლ ხანძთე-
 ლისაჲ») 26, 80.
 გიორგი მთაწმიდელი, გიორგი (იგივე გიორგი
 ათონელი, ათონის ივერიის მონასტრის
 მოღვაწე, დაწერა «ცხოვრება იოვანესი
 და ეფთჳმესი», 1009—1065. მისი
 ცხოვრება აღწერა გიორგი სუცესმონა-
 ზონმა) 28, 47, 53, 56, 57, 59, 66—68,

- 70—73, 80, 81, 85, 86, 98, 105, 145, 177, 300, 302, 303.
- გიორგი მონაზონი ნ. გიორგი ამარტოლი.
- გიორგი რუსი (თამარ მეფის პირველი ქმარი, რუსეთის მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის შვილი) 180.
- წა გიორგის მონასტერი (გელათში) 88
- გიორგი ხუცესმონაზონი (გიორგი მთაწმიდელის მოწაფე, 1066—1068 წლებში დაწერა «ცხოვრება გიორგი ათონელისა») 45, 74, 81, 177.
- Girolamo Vitelli 24.
- გლაზერი (Glaser) 15.
- გორჯაძე ს. 166, 279, 297.
- გორგიჯანსძე ფარსადან (ისტორიკოსი, 1626—1696) 133, 150, 151.
- გოტფრედ ერნესტ 12.
- Graham Kyril 14.
- გრიგოლ დიდი (რომის პაპი) 92.
- გრიგოლი 51, 164, 281.
- გრიგოლი (გრიგოლ პართელი, სომეხთა განმანათლებელი) 266.
- გრიგოლი (ამისი ცხოვრება თარგმნა ექვთიმე მთაწმიდელმა) 65.

- გრიგოლ ხანძთელი (759—861) 26, 80.
- გრიგოლ ხუცესი, გლაზკი (1066 წ. ხელნაწერის გადამწერელი) 99.
- Grimme 245.
- Grutenden 15.
- გრძელიძე იოვანე (იოანე გრძელისძე, ათონის ივერთა მონასტრის წარმომადგენელი) 48
- გუარამ, გვარამ ნ. გვარამ.
- გუგარეთი 308.
- გუთები 116, 126, 196, 250.
- გურამიშვილი დ 42.
- გურგანი (გეოგრა.) 155, 282.
- გურგენ (VI საუკ.) 129.
- გურგენ (კახთბატონის კონსტანტინეს, მამად ყული-ხანის, მდივანი) 42.
- გურგენ (ივერიის მეფე, პერანგ ერისთავის მამა) 185.
- გურია 88.
- გურიელი მათაქია (ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აბხაზეთის კათოლიკოსი) 80.
- გურიელი მამია ნ. მამია გურიელი.

ღ

- დავით აღმაშენებელი (სრულიად საქართველოს მეფე, დავით IV, გიორგი II-ის ძე, 1089—1125) 84, 87, 147, 181.
- დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი (ავტ. «ცხოვრება მეფეთა-მეფისა დავითისი») 61, 84, 146.
- დავით ბოდბელი 99.
- დავით-გარეჯის მონასტერი 65, 86.
- დავით-გარეჯის უდაბნო, გარეჯის უდაბნო 88, 89, 118.
- დავით დიდი კურაპალატი (მეფეთამეფე და კურაპალატი, ძე ადარნასე III კურაპალატისა, ტაოს მფლობელი, 1001 წ.) 80.
- დავით 164.
- დავით (დავით გარეჯელი?) 65.
- დავით (წინასწარმეტყველი, «ბურიათა მეფე») 43, 164, 281.
- დავით (კანთა მეფე, დავით II (იმამყული-ხანი), ერეკლე I-ის ძე. 1703—1722) 68.
- დავით (რუსუდანის ძე) ნ. დავით ნარინი.
- დავით (ეპისკოპოსი ბოლნისისა, სომეხქართველთა საეკლესიო კრების მონაწი-

- ლე, შესაძლებელია იგივე დავით ბოდბელი იყოს) 164, 165, 281.
- დავით, დავით ბოდბელი, დ'თ ეპ[ისკოპოს]ი (ბოდბელი ეპისკოპოსი) 141, 163—165, 279, 280, 290.
- დავით, ქსნის ერისთავი 42.
- დავითბ ძე სუმბატი ნ. სუმბატ დავითის-ძე დავით კურაპალატი, დავით] კ[ო]ვ[რაპა]ლატი 143.
- დავით მაგისტროსი 169.
- დავით ნარინი, დავით (სრულიად საქართველოს მეფე, რუსუდანის ძე, დავით VI, 1245—1293) 183.
- Dawkins 11.
- დამასკო (ქალ.) 12, 36.
- დანია 250.
- დარმესტეტი 11.
- დასავლეთი ევროპა ნ. ევროპა.
- დასავლეთ საქართველო ნ. საქართველო.
- დალაღისონელი მიქელ 50.
- დაღესტანი 254.
- დაჩი 43.
- დეეკე 5, 244.

დე ვოგვი ჩარკოვ (de Vogüé) 11, 12, 14, 23.
დეირ-ელ-ბაჰრის სამლოცველო. 14.
დე ლავალ ლოტენ 12.
Delitzsch Frigr. (შეკლევარი) 23.
დელფი (გეოგ.) 91.
დემეტრე ნ. დიმიტრი.
დემეტრე. დემეტრე ვპატოსი (იხყნება მცხეთის ჯგერის მონასტრის წაოწერაში) 155, 160, 161, 163, 166, 288, 289, 291, 312.
დენა (XII საუკ.) 180.
დერენბურგები იოსებ და ჰარტივი (Joseph et Hartwig Derembourg, ფრანგი მეცნიერები) 15
დე-სასი ხილვესტრ 11.
დენი (ქალ.) 165, 166, 281.
ღო გლაზაკი (ტბეთის 995 წლის სახარების ერთ-ერთი დამწერი) 56.
ღო ეპისკოპოსი ნ. დავით (ბოლნელი ეპისკოპოსი).
დიასამიძის ასული თამარ (იგივე ქრისტინე) ნ თამარ, ყოფილი ქრისტინე.
დიდეულისე ალ. პროფ. 207, 274, 275.

დილი შარლ (Ch. Diel) 94, 95.
დიმიტრი ნ. დემეტრე.
დიმიტრი (მნაცრინი მწერალი, ძე აბრაამისა, გლაზაკი დიმიტრია) 51.
დიმიტრი I (დემეტრე I, ქართველთა მეფე, დავით აღმაშენებლის შვილი, გიორგი III-ის მამა, 1125—1156) 122.
დიუბუა 22.
Добнаш-Рождественская О. А. 24.
დოდოს მონასტერი (დავით-გარეჯის უდაბნოში) 89.
დოდუნჯისშვილი იოანე (ამისი ქალია ანა) 82.
დომენტი (კათალიკოზ-პატრიარქი, XVII ს.) 80.
დონდუა კ პროფ. 239.
დორიელნი 232, 268.
დორიული კუნძულები 249.
დოროთეოს კათალიკოზი (XVI საუკ.) 81.
Doughthy 12.
დრუენი ე. (Drouin F.) 11..
დუშეთი 42, 47, 49, 53.

ე

ებრაელები, ებრაელები 7, 10, 14, 95, 102, 140, 205, 224, 247, 259, 262.
ეგეოსის ზღვა 206.
ეგვიპტე 14, 31, 36, 37, 44, 89, 90, 96, 248, 250, 253.
ეგვიპტელები; ეგვიპტელები, მეგვიპტელები 4, 5, 7, 9, 28, 30, 90, 196, 244, 246, 250, 263.
ედესა (გეოგ.) 13, 258.
ედესელი: იაკობ ედესელი 258.
ევალდი (გერმანელი მეცნიერი) 15.
ევანსი (S. Evans) 5, 244.
ევროპა, დასავლეთი ევროპა 36, 37, 43, 86, 90, 92, 93, 97, 100, 116, 121, 126, 131, 133, 138, 149, 150, 249—251, 254, 255, 265.
ევროპელები 224.
ევხატაე მცხეთელი 314.
ეთიოპელები 196.
ეთრუხეები 251, 265.
ელასიპე 130.
ელენე (ადიაბენის დედოფალი) 13.
ელენე (მოხსენებული არის 1715 წ. ფსალმუნის ხელნაწერის მინაწერში) 59.

ელენე (ქსნის ერისთვის დავითის ასული) 42, 82.
ელენე (დედოფალი, ბაგრატ IV-ის მეუღლე, ბერძენთა მეფის ასული) 179.
ელია (ბიბლ.) 338.
ელია (მთავარეპისკოპოსი) 163, 280.
ეპიფანე ნ. ეტკუნანე.
ეპიფანე კვბრელი 102, 103.
ერანელი 248.
ერანი, ირანი 159, 285.
ერაყი (გეოგ.) 101.
ერეკლე მეფე 42, 49.
ერისთავი რ. 104.
ერმაკოვი: ერმაკოვისეული ფოტოგრ. სურათი 129.
ესაია, ესაია (ბიბლ.) 30, 48, 62.
ესმუნაზარი 9.
ესპანეთი 36, 126, 247, 251.
ეტკუნანე (ქართლის კათალიკოზი) 150.
ეუმენესი (ატალ I-ის ძე, პერგამონის მეფე, 197—158 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91.
Euting 12.
ევოპე («დიდისა აბხაზეთისა და ყოვლისა საქართველოჲსა» კათალიკოზი) 88.

ევოვზე მთაწმიდელი, ეფთვიმე მთაწმიდელი, ევოვზე (ექვთიმე ათონელი, იოანე ათონელის შვილი, 955—1028) 46—49, 52, 56, 57, 59, 65, 66, 73—75, 80, 84, 86, 98, 103, 292, 298.

ევრემ მცირე 64, 65, 70, 72, 83, 95, 102—104, 138, 144—146, 315.
ეურონი 24, 237.
ექვთიმე ნ. ევოვზე.
ერმოაჰინი (გეოვრ.) 332.

3

Waddington 11, 12, 14.
de Waiffys 2.
Walther J. L. 138.
ვანი (გეოვრ.) 85, 193.
ვარდანძე მარუშანი 125.
ვართანესი, ვრთანესი (სომხეთის კათალიკოზის მოადგილე) 155, 156, 282, 283.
Васильевский В. 158.
ვატენბახი (Wattenbach W.) 24, 93, 100, 120.
Wattenbach G. 24.
ვალარშაპატი (გეოვრ.) 17.
ვაჩე ყანჩაელი ნ. ყანჩაელი ვაჩე.
ვახტანგ («ვახტანგ მოძარღვოვლისა ძისაჲთა» და მის ამხანაგთა მიერ დაიწერა სინას მთის მონასტრის „მრავალთაჲნი“) 175.
ვახტანგი (ვახტანგ II. სრულიად საქართველოს მეფე, დავით ნარინის ძე, 1289—1292) 183.
ვახტანგ VI (ლევანის ძე, ქართლის მეფე, 1703—1724) 42, 99, 129.
ვახუშტი ბატონიშვილი (ვახტანგ VI-ის ძე) 18, 27, 33, 60, 71, 156, 283, 284.
ვაჰანი (პიროვნ.) 155, 282.
Weise O. პროფ. 25, 116.
Welfsted (ინგლისელი მეზღვაური) 15.

ვენა (ქალ.) 35, 237.
ვენეტიო (ქალაქი) 17, 37.
ვეჟან ატენელი, ვეჟან ატნლი 140, 142, 167, 168, 174, 184, 185, 207.
ვეჟან ბუზმიჭირი (მოხს. „ვესტატე მცხეთელის-მარტილობაში“) 168.
ვერეს ეკლესია (მდებარეობს ატენის მახლობლად) 150.
ვეტცშტაინი (Wetzstein Dr.) 12, 14, 15.
ვივარიუმის ბენედიქტელთა მონასტერი 92.
ვიზნერი ი. (J. Wiesner) 35, 36.
ვილამოვიცი 91.
ვილკენი 125, 126.
ვინკლერი ჰუგო 50.
ვლახი (მოხსენებულია ჯვრის მონასტრის ხელნაწერის 1570 წ. მინაწერში: «შეიკახმა წა ესე... ძარზვანი კელითა ჟრბნელისა მთავარეპისკოპოზისა ვლასისათა») 79.
ვოგვე (მკვლევარი) ნ. დე ვოგვე მარკიზ.
ვოლინა (გეოვრ.) 250.
Wood 11.
ვრთანესი (სომხეთის კათალიკოზის მოადგილე) ნ. ვართანესი.
Wright William 14, 24.
ვულფილა (ვუთების ეპისკოპოსი, 318—383) 250, 265.

ზ

ზარბაზდიანი (სომეხთა მეცნიერი) 16.
ზარზმა (გეოვრ.) 41, 129, 171, 172.
ზარშემელი: ნ. ბასილ ზარშემელი, სერაპიონ ზარშემელი.
ზაქარია ბერი 87.
ზაქარია მკარგრძელი (ამირსპასალარი თამარ ქეფის დროს) 181.
ზაქე (ბიბლ.) 354, 355.
ზახაუ (პროფესორი) 12—14.
ზებედე (?) ნ. თადეოზ (ბიბლ.).

ზებედე (ხელნაწ. გადამწერი) 71.
ზედაზნელი 61.
ზედაზნის მონასტერი 61.
ზენობია (დედოფალი) 12.
ზენჯირლო: ზენჯირლის წარწერა 10.
ზვიადი, ზქვადი (ზუიადი ერისთავთა-ერისთავთა, X—XI საუკ.) 171, 172.
ზოსიმე ნ. იოანე-ზოსიმე.
ზქვადი ერისთავი ნ. ზვიადი.

თ

- თაღოზ, თადღოზ, ხებედუ (?), ლებეოზ (ბიბლ.) 335.
- თაფაჩაჯ 164, 281.
- თამაზ, შაჰთაშაზ (ისმაელის ძე) 88.
- თამარ მეფე, თამარი (დიდი, მეფეთა-მეფე, გიორგი III-ის ასული, 1184—1213) 85, 129, 180—182.
- თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსი (ავტ. «ისტორიანი დე ახმანი შარავანდედთანას») 180, 181.
- თამარ, ყოფილი ქრისტიანე (დედოფალთა-დედოფალი, დიასამიძის ასული, გიორგი იმერთა მეფის თანამეცხედრე) 81.
- თაუაშვილი ე. 21—23, 40, 49, 51, 52, 54, 57, 58, 60, 62, 64, 66, 69, 71, 74, 76, 77, 81, 82, 85, 103, 104, 114, 115, 118, 119, 122, 127—129, 143, 147, 155, 162, 163, 163—173, 176, 178, 180, 183, 190, 280, 282, 331.
- თბილელი: ნ. აბო თბილელი, ნიკოლოზ თბილელი, ხუდადად თბილელი.
- თბილისი 18, 20, 47, 53, 87, 88, 99, 160, 165, 167, 287, 291—294, 315.
- თე (მეაზნავი, მოხსენებული არის ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერის ანდერძში: «მე ცოდვილმან თე შევიკახმე») 75.
- თებე (ქალაქი) 90.
- თევდორე ეკლესია (სოფ. ხოვლშია) 207.
- თევდორე-წმიდა (სოფ. ხოვლის დასავლეთით მდებარე ნასოფლარი) 119.
- თელაველი სპარაი 87.
- თუშისტია («მკველი ქრისტესი», მ-ხსენებულია მცხეთის ჯვრის ეკლესიის წარწერაში) 141, 155, 162, 163, 185, 207.

- თემურ-ლენგი 87.
- თეოდორე («კელითა გლახაკისა და ცოდვილისა ეფთჳმესითა... ითარგმნა წამებაჲ წრისა თეოდორესი») 65.
- თეოდორე («კამარათა მწერალი». მოხსენებულია ჯრუჳქის სახარების 940 წ. შინაწერში) 76.
- თეოდორე პატრიარქი 95.
- თეოდორის მეფე 92.
- თეოფანე ხუცესი 53, 56, 57, 59, 84, 98.
- თეოფილე ხუცეს-მონაზონი 67, 177.
- თობალი, ტუბალები 234, 236.
- თომა (ბიბლ.) 335.
- თომასი ედ. 11.
- თორელი გამრეკელი (თამარ მეფემ აუბოძა ამირახურობა გამრეკელსა თორელსა, რომელი ამირ-სპასალარიცა იქმნა შემდგომად სარგის მკარგრძელისა) 181.
- თორნიკე პატრიკი, თორნიკე, იოანე პატრიკ-ყოფილი (თორნიკე, ბერობაში იოანე; ცნობილი თორნიკე ერისთავი, რომელმაც 979 წ. 24 მარტს დაამარცხა ვარდასკლიაროსი. ამ თორნიკის შეკვეთით არის დაწერილი ოშკის 978 წლის ბიბლია, რომელიც ამჟამად ათონის ივერიის მონასტერში ინახება) 48, 74, 81, 85.
- თრაკიელნი 196.
- თრდატ (ბაკურ მეფის მამა) 163, 280.
- თურქები, თურქნი, 89, 254.
- თურქისტანი 35, 248.
- თურქ-მონღოლნი 247.
- თფილაისძე იოანე (ათონის მონასტრის აღაპების გადამწერელი) 69.

ი

- იაკობ ნ. იაკობ.
- Jacob Alf. 24.
- იაკობ აღფეხი (ბიბლ.) 335.
- იაკობ ედესელი 258.
- იაკობ მღვდელი (ამის დეკანოზობისას დაუწერია მიქელ დაღალისონელს ათონის 1074 წ. კრებულის) 55.
- იაკობ ხუცესი (იაკობ ცურტაველი. ავტ. «მარტვილობაჲ შუშანიკისა») 166, 314.
- იაკუბი (არაბი ისტორიკოსი) ნ. იაკუბი.

- იაკუტი, იაკუტი (არაბი გეოგრაფი) 96, 97, 101.
- იაპონელები 44, 252.
- იაფუ (ბიბლ.) 317.
- Javal 113.
- იბერია 161, 288.
- იბერნი (ბასკების მონათესავე ტომი) 247.
- იე («ქე შე ფდ ცოდვილმ ამისა მწერალი იე ან») 134.
- იეზდიგერდ III (სპარსთა მეფე) 159, 286.
- იეზეკიელი 234.

Jensen Hans 239.

იერემია (ბიბლ.) 48, 60, 63, 262, 278—300, 319, 320.

იერიქო (გეოგრ.) 354.

იერუსალიმი, იერუსალემი, იერუსალემი, ირემი 13, 16, 48, 80, 84, 87, 105, 175, 178, 276, 319, 320, 335, 347.

იერუსალიმის ჯვარის მონასტერი ნ. ჯვარის მონასტერი.

იესე ოსეშილი 42, 49, 100, 115, 119.

იესო ქრისტე, იესო, ივ, ქრისტე, ქე. ქმ 27, 32, 41, 48, 55, 83, 134, 162, 163, 167, 172, 176, 194, 266, 279, 280, 302, 333—335, 338—340, 347, 348, 354, 357, 358, 364.

ივლი ნ. ისრაელი.

ივლი ნ. იერუსალიმი.

ილარიონი («იერუსალემით მოსრული», უბ ის მონასტრის წინამძღვარი) 80.

ილარიონი (ამისი შვილია ვანე ყანაელი) 125. იმერეთი 178.

იმერეთი-ოდიში 88.

ინგლისი 12, 92, 126, 250, 278, 309 ნ. ბრიტანეთი.

ინგროვუა კ. 133, 185.

ინდოეთი 19, 247, 248.

ინდოელი, ინდონი 149, 196.

ინოცენცი III (რომის პაპი, 1198 წ.) 92.

ივანე ნ. იოანე, იოვანე.

იოანე ნ. დოქანე

იოანე, იოვანე, იოჰანე (ბიბლ.) 302, 345, 357.

იოანე (ქართლისა კათალიკოზი, XVII საუკ.) 80.

იოანე III (ამალფიის ჰერცოგი) 158, 285.

იოანე ბატონიშვილი 135.

იოანე ბერაჲ (პარზლის 973 წ. სახარების დამწერი) 169, 177.

იოანე ბოლბეგი 99.

იოანე დიკონი («უმართლესი მწერალი», ბორენა დედოფლის გაზრდილი) 54.

იოანე თფილასიძე (ათონის მონასტრის აღაპების გადამწერი) 69.

იოანე ლიპარიტის ძე (ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავის ძე, ბაგრატ IV-ის თანამედროვე) 190, 191.

იოანე მთაწმიდელი, იოვანე. იოანე (იოანე ათონელი, იგივე იოანე მთაწმიდელი, ეკვთიმე ათონელის მამა) 49, 69, 86.

იოანე ნათლისმცემელი (ბიბლ.) 124.

იოანე ოქროპირი (გამოჩენილი ბერძენი საეკლესიო მწერალი, 347—407) 56, 75, 81, 99, 196—198, 293.

იოანე პატრიკ-ყოფილი ნ. თორნიკე პატრიკი.

იოანე, რუხ ყოფილი 85.

იოანე საბანისძე 26, 174.

იოანე ღვთისმეტყველი 196.

იოვანე ნ. იოანე (ბიბლ.).

იოვანე 164, 281.

იოვანე (ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერის ერთ-ერთი გადამწერი) 49, 56, 75.

იოვანე (თამარ დედოფლის მლოცველი) 85.

იოვანე გრძელისძე, იოვანე გრძელძე (ათონის ივერთა მონასტრის წარმომადგენელი) 48, 65.

იოვანე-ზოსიმე, იოანე (მხრეკალი, მკანზავი, მწერალი და შემოსეველი) 50, 55, 62, 74, 147, 177, 190.

იოვანე რუსთველი 49.

იოვანე უცბა (sic) მწერალი (სინას მთის მონასტრის ქართული ხელნაწერის (ივ. ჯავახიშვილის აღწერილობით № 1) დამწერი) 50.

იოვანე ცოდვილი (მწერალი) 85.

იოველ 164, 281.

იოსებ (ჯვარის მონასტრის არქიმენდრიტი) 75.

იოსებ (ქართველი ეპისკოპოსი, სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე) 164, 281.

იოსებ შავი (მხრეკალი) 50.

იოჰანე ნ. იოვანე (ბიბლ.)

იპოლიტე 232.

იბსამულის დიდი ტაძარი 9.

ირანი, ერანი 159, 286.

ირლანდია 251.

ისაკ გლახაკი (მხრეკალი, მოხსენებელი 1630 წ. ხელნაწერში) 50.

ისკარიოტელი ნ. იუდა ისკარიოტელი.

ისრაელი, ირემი 336.

იტალია 33, 36—38, 93, 126, 251.

იტალიელნი 93.

იტრია (გეოგრ.) 81.

ივ ნ. იესო ქრისტე.

იუდა ისკარიოტელი, სკარიოტელი, იოვანე-კარიოტელი 335.

იულიუს კეისარი, ცეზარი (გაიუს იულიუს, რომის სახელგანთქმული სარდალი, 102—44 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91, 132.

Jung J. H. 128.

იუსტინიანე კეისარი 140.

Justi Ferd. 168.

კ

კაღმობ ფინიკიელი 5.
 კავად (სპარსთა მეფე) 164, 280.
 კავკასიელი, ჩრდილო კავკასიელი 254.
 კავკასიონის უღელტეხილი 308.
 კაკაბაძე ს. 53, 55, 62, 71, 77, 168, 180, 182, 183.
 კალანკატუელი მოხე ნ. მოხე კალანკატუელი.
 Kalinka E. 23.
 კალიპოსი (გეოგრ.) 179.
 კანანელი ნ. სიმონ კანანელი.
 კარიოტეზი (ისკარიოტელი) ნ. იუდა ისკარიოტელი.
 კაპადოკიელები 249.
 კარაბაჩევი იოხ. (J. Karabacek) 24, 30, 35, 36.
 კარბელაშვილი პ. 178.
 კართაგენელი 234.
 კართაგენი (ქალაქი) 9.
 კარიელები 249.
 კარლოს დიდი 138.
 კახიოდორი (თეოდორორ მეფის მწიგნობართ-
 უხუცესი) 92.
 კაჟარნაუ, კაფერნაო (გეოგრ.) 334.
 Kaffelli J. (იტალიელი პალეოგრაფი) 139.
 კაცხის მონასტერი 179.
 კახეთი 80, 88.
 კახი პიმენ ნ. პიმენ კახი.
 კაყელიძე კ. აკად. 57, 135, 171, 174, 176, 195—198.
 Kenyon Fr. G. 24.
 კენტერბურის საუდარი (Canterbury, ინგლის-
 ში) 92.
 Kern Otto 24.
 კვიპრელები 148.
 კვიპროსი (კუნძული) 5, 9.
 კილნი (ქალაქია გერმანიაში) 37.
 კირიონი (ქართლის კათალიკოზი) 155, 165, 166, 282.
 Kirchhoff Adolf 23.

Kirchhoff H. 100.
 Clermont-Lanneau Ch. 23.
 კლჯიელი პეტრე (1122—1150) 36.
 კოკოვიცივი პ. კ. აკად. 12, 276, 277, 291.
 კომნიანოსი ალექსი 177.
 კონდაკოვი ნ. 171.
 კონსტანტინე (მეფე; მოხსენებულია მეექვსე
 მსოფლიო კრების ძეგლის წერის ეფთხვე
 შთაწმიდელის ქართულ თარგმანში) 46.
 კონსტანტინე მონომახი 179.
 კონსტანტინეპოლი, კონსტანტინეპოლი, კოს-
 ტანტიპოვლე 67, 177, 196.
 კოპტები 250.
 კორეიშიტები (ტომია) 16.
 კორიდეთი: კორიდეთის საზარება 63, 68, 78, 79.
 კორინთი (გეოგრ.) 91.
 კორზნი (*Корзин*, სომეხთა ისტორიკოსი) 16, 18, 194, 195, 197—199, 203, 236—238, 266, 267, 272.
 კოსტანიანი კ. (*К. Костанянц*) 17.
 კოსტანტინე ნ. კონსტანტინე.
 კოსტანტინე (მეფე, მოხსენებული არის
 1715 წ. ფსალმუნის სელნაწერის მინა-
 წერში) 59.
 კოსტანტინე VIII, კეისარი 129.
 კოსტანტინეპოლი ნ. კონსტანტინეპოლი.
 კოსტანტიპოვლე ნ. კონსტანტინეპოლი.
 კრასნოდარი (ქალ.) 180, 182, 183.
 von Kremer Alfred 96, 97, 101.
 კრიტოხელი 148.
 კრიტოსი 5, 205, 244.
 Krumbacher K. 95.
 კვირიე (სლავთა გამაქრისტიანებელი) 250, 251.
 კულალისი (გეოგრ.) 179.
 კუმურჯო (გეოგრ.) 110, 140.
 Chassants L. A. 2, 138.
 Chwolson D. 23.
 Curtius E. 23.

ლ

ლავალ ლოტენ ნ. დე ლავალ ლოტენ.
 ლათინი 118.
 Lake 245.
 ლაპცივი 100, 139.
 ლარაძე პეტრე 71.

ლარფელდი ვ. (Larfeld Wilhelm) 5—8, 16, 23, 149, 154, 201, 203, 208, 224—226, 235, 249.
 Latyshev B. 23.
 ლაშა-გიორგი (სრულიად საქართველოს მე-

ფე. გიორგი IV, თამარ მეფის ძე, 1213—1222) 183.
ლეგეოზ (ბიბლ.) 6. თადეოზ.
ლევი 12.
ლეთეთელი მაკარი ნ. მაკარი ლეთეთელი.
ლეკები, ლეკნი 89, 254.
ლემნოსი (კუნძული) 251.
ლენინი (კახთა ბატონის ავ-გიორგის ძე, კახთა მეფე, 1520—1574) 183.
ლენონტი მროველი (XI საუკ. ქართველი ისტორიკოსი, ავტ. «ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა»-სი) 18, 163, 194, 195, 266, 280.
ლესბიუს 12.
ლუჯა (გეოგრ.) 16.
ლიბიელნი (ჩრდილოეთ აფრიკაში მობინადრენი) 247.
ლივიუსი 100.
ლიპარიტი (ლიპარიტის ძე, ერისთავთა-ერისთავი, თრიალეთის მფლობელი, ბერად შედგომის შემდგომ ანტონი) 80, 81, 190, 191.

მაბილონი (Mabillon) 1.
მაგნო (არქიეპისკოპოსი) 138.
მაკრიკიოსი (კეისარი) 161, 288.
მათე მახარობელი, მათე (ბიბლ.) 66, 74, 75, 79, 99, 293, 298, 321, 323—344, 351.
მათეოზ მეზურე (ბიბლ.) 335.
Mai A. 94.
მაინცი (ქალაქი გერმანიაში) 37.
მაკარი ლეთეთელი («ძმ გრი გრძელისაჲ», სინას მთის მონასტრის „მრავალთავის“ ერთ-ერთი დამწერი) 175.
მაკედონელი ალექსანდრე ნ. ალექსანდრე მაკედონელი.
მალაქია გურიელი (ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აზხაზეთის კათალიკოსი) 80.
მამბიჯი (ქალაქი ასურეთში, ძველი ჰიერაპოლისი) 36.
მამია გურიელი (მონხენებულია 1749 წ. გულანში) 76.
მამუნი (ალ-მამუნი, ხალიფა, 813—833) 96.
მანი (მანიქეელობის დამაარსებელი) 249.
მანჯურნი 249.
მაჯერი ედ. (Meyer E.) 5, 23, 244.
Mardtmann 12.
მართა (დედოფალი საბერძნეთისა) 177.

ლიპარიტის ძე იოანე ნ. იოანე ლიპარიტის ძე.
ლიძბარსკი (Lidzbarski M.) 6, 23.
ლიხაური: ლიხაურის ხატი 125.
ლიხაჩოვი (H. II. Лихачев) 38.
ლიხეთის მთა 80.
ლომაური თ. 240.
ლონგპერიე 11.
ლონდონი (London) 24.
ლორე (გეოგრ.) 119.
ლორმი (გეოგრ.) 93.
Lohmeyer ნ. Paoli-Lohmeyer.
ლვდიელები 249.
ლვკიელები 249.
ლუარსაბ მეფე (ლუარსაბ I, ლუარსაბ დიდი, დავით X-ის ძე, ქართლის მეფე, 1534—1558) 87, 88.
ლუარსაბ მეფე (ლუარსაბ II, ლუარსაბ „პატარა“, ძე მეფე გიორგი X-ისა, ქართლის მეფე, 1606—1615) 68.
ლუკა (ბიბლ.) 347—354, 356.
ლუკანი (პოეტი) 5.

მ

მარი ნ. (აკადემიკოსი, 1864—1935) 21—23, 43, 63, 64, 68, 78, 79, 84, 103, 123, 130, 135, 150, 153, 175—177, 190, 195, 201, 239, 275—277, 298, 299, 301, 302, 304—309, 312, 314.
მარიამ (ბიბლ.) 51, 347, 359.
მარიამ (კახთა მეფის დავით II-ის, იმამყულიხანის, და) 63.
მარიამ დედოფალი: მარიამ დედოფლისეული „ქართლის ცხოვრება“ 137, 140.
მარიამ მეგვიპტელი, მარიამ მეგვიპტელი 55.
მარინა (წმ.) 71, 82.
მარკ ანკონა (Mark Ancona, გეოგრ.) 36.
მარკოზ (ბიბლ.) 345, 346.
მარკოზაშვილი დემეტრე 183.
Мармашев (გეოგრ.) 17.
მარუშიანი ვარდანძე 125.
მასული (არაბი მეცნიერი) 149.
მაქსიმე აღმსარებელი 43, 46, 73, 103.
მასტოცი, მასთოცი ნ. მესრობი.
მაჭულაძე ონოფრე (დავით-გარეჯის უდაბნოს წინამძღვარი, XVII საუკ.) 65, 88, 89, 118.
მეგვიპტელნი ნ. ეგვიპტელნი.

მეგვპტელი მარიამ ნ. მარიამ მეგვპტელი.
Meyer E. ნ. მაერი ედ.
მელახსიპე 130.
მელახი (გეოგრა.) 205, 206, 220.
მელქიწედეკ კათალიკოზი (ქართლის პატრი-
არქი, XI საუკ.) 77, 83, 84.
მემატიანე (ავტ. ამოკვევამ ქართლისაჲსა)
288.
მერვი (ქალაქი) 96.
მერჩული გიორგი ნ. გიორგი მერჩული.
მესა: მესას წარწეოა 6, 9, 210, 222.
მესროპი, მამტოცი, მამთოცი (სომხური ან-
ბანის გამომგონებელი) 18, 194, 195—
198, 202, 203, 237, 238, 266, 268.
მესხები 308.
მესხეთი 171.
მეშა: მეშას წარწერა 246, 258, 270.
მთაწმიდა ნ. ათონის მთა.
მთაწმიდელი გიორგი (იგივე გიორგი ათონე-
ლი) ნ. გიორგი მთაწმიდელი.
მთაწმიდელი ეფთჳმე (იგივე ეფთიმე ათონე-
ლი) ნ. ეფთჳმე მთაწმიდელი.
მთაწმიდელი იოანე ნ. იოანე მთაწმიდელი.
მთაწმიდელი ათონის ქართველთა მონასტ-
რის მოღვაწენი) 85.
მთიულეთი 180.
Migne 94, 102.
მილანი (ქალაქი) 37.
მილეთი (ქალაქი) 8, 149, 201, 224, 226.
მიქაელ 164, 281.
მიქაელ, მქლ (გლახაკი მიქაელ (მქლ) მწე-
რალია, მოხსენებული არის ოშკის
978 წლის ბიბლიის მინაწერში) 48, 56.
მიქაელ (ზედაზნის მონასტრის წინამძღვარი
არსენი კათალიკოზის დროს) 61.
მიქაელ მოდრეკილი 124, 133, 152, 162.
მიქელ (მღვდელი, დეკანოზი საბაწმიდისა,
წიგნის მოამგებელი; აზას მისწერა წერი-
ლი 984 წ. იოანე-ზოსიმეჲ) 55.
მიქელ მახრეკალი (მოხსენებულია სინას მთის
994 წ. ხელნაწერში) 50.
მიქელ დაღალისონელი 50, 52, 55.
მიხაელ, მიხაილ (ბუცეს-დეკანოზი, ვახუშტი

ბატონიშვილის 1785 წ. ხელნაწერის ვა-
დაწერი) 60, 71.
მიხილ ატალიოტი, მიხაელ ატალიოტი
(XI საუკ.) 94, 157, 285.
მიხილ VII დუკა (კეისარი) 158, 285.
მიხილ ფხელისი (ბიზანტიელი ისტორიკო-
სი) 125, 129.
მოაბელი (ტომია) 247.
მოაბი (გეოგრა.) 222.
მომწენი თ. (Mommisen) 223.
de Montpereux Dubois 21.
Montfaucon 2.
მონღოლები, მონღოლნი 87, 96, 184, 247,
249.
მორდტმანი (გერმანელი მეცნიერი) 11, 15.
Moritz B. 24.
მოხე (ბიბლ.) 28, 299, 334, 347.
მოხე (ეურტაველი ეპისკოპოსი) 155, 282.
მოხე კალანკატუელი (სომეხთა ისტორიკოსი
157—159, 284, 286.
მოხე ხორენელი (H. Murtsian) 18, 199.
მოხკოვი (Mokhov) 22, 38, 39, 176.
მოსხები 234, 236.
მოჰამმედ იბნ მუსა ალ-ხვარაზმელი 149.
მროველი ლეონტი (ქართველი ისტორიკოსი
ნ. ლეონტი მროველი.
მტბეგარი (ტბეთის ეპისკოპოსი): აკვილა
მტბეგარი 177; პავლე მტბეგარი 113-
115.
მკლერი დ. (გერმანელი მეცნიერი) 15.
მკლერი ფრ. (Fr. Müller) 236, 237, 266.
მურავი (კორიღეთის სახარების მინაწერის
ავტორი) 78.
მქლ, მიქაელ (გლახაკი მიქაელ (მქლ) მწე-
რალია) ნ. მიქაელ.
მღვიმევის დედათა მონასტერი 124.
მციხე აზია 222, 234, 249.
მცხეთა 79, 84, 86, 88, 140, 141, 155, 158—
164, 166—168, 174, 184, 185, 204, 207,
275, 279, 282, 285—290, 296, 312.
მცხეთელი: ევსტათე მცხეთელი 314.
მკარგძელი ზაქარია (ამირსპასალარი თამარ
მეფის დროს) 181.
მკარგძელი სარგის (ამირსპასალარი თამარ
მეფის დროს) 181, 182.

6

ნაკაშიძე ბეჟან 56.
ნაკაშიძე ილია პეტრეს-ძე 183.

ნეტროშვილი ან. (Нетров) 80, 87.
 ნაქსოსი (გეოგრ.) 205.
 ნეკრესი 163, 280.
 ნემაუერი ა. 276.
 ნერსე (ქართლის ერისთავი, «ძუ ადარნერსე კურაპალატისა და ერის მთავრისა») 26.
 ნესევი (ჯალალედინის კარის ისტორიკოსი) 87.
 ნესტანდარეჯანი («ვეფხისტყაოსანი») 39, 43.
 ნიზიბინი: ნიზიბინის სკოლა 258.
 ნიკიფორე პოტანიოტი 177.
 ნიკოლა ხუცესი (ვიორგი მთაწმიდელის თარგმნილი სახარების ერთ-ერთი გადამწერი) 71.
 ნიკოლოზ (დავით-გარეჯის მონასტრის მღვდელ-მონაზონი) 88.
 ნიკოლოზ V (რომის პაპი, 1447—1455 წწ.) 92.
 ნიკოლოზ თბილელი, ნიკოლოზ ტფილელი, ნიკოლოზ (სულხან-საბა ორბელიანის

ძმა, თბილელი მიტროპოლიტი) 103, 117—119, 127—129.
 ნიკოლოზ კათალიკოზი (XVII საუკ.) 76, 79.
 ნიკოლოზ ოსეს-ძე (სიონის ტაძრის დეკანოზი) 99.
 ნიკოლოზ ტფილელი ნ. ნიკოლოზ თბილელი ნიკოლოზ (თბილელი მიტროპოლიტი) ნ. ნიკოლოზ თბილელი.
 ნიკორწმიდა (გეოგრ.) 97.
 ნინეცია (გეოგრ.) 10, 90.
 ნინო (წმ.) 41.
 ნინოწმიდელი არსენი (ეპისკ., ათონის ივერთა მონასტრის წარმომადგენელი) 48.
 ნიოლდეკე თ. პროფ. 6, 12, 269.
 ნიპური (ქალაქი) 90.
 ნიჟარაძე ივ. თ. 311.
 ნიოლდეკე ნ. ნიოლდეკე.
 ნოე (ბიბლ.) 317.
 ნორვეგია 250.
 ნუბია (გეოგრ.) 30.

ღ

დაკობ ნ. იაკობ.
 დაკობ (კურტავის ეპისკოპოსი) 166.
 დაკუბი (არაბი ისტორიკოსი) 101.
 დაკუტი, იაკუტი (არაბი გეოგრაფი) 96, 97, 101.

დახტ-ატონი (ქალაქი ეგვიპტეში, დააარსა ეგვიპტის მეფემ ამენხოტეპ IV-მ) 90.
 დეშაუმელქი (მეფე) 9.
 დოჰან (ეპისკოპოსი) 164, 281.
 დოჰანე (ეპისკოპოსი) 164, 281.

ო

ოდეინათი (დედოფალ ზენობიას მეუღლე) 12.
 ოდიში 88 ნ. იმერეთ-ოდიში.
 ოვსეფიანი გარეგინ 17.
 ოლჰაუზენი 11.
 ომიროს (პომპროსი, „ილიადას“ და „ოდისეას“ ავტორი, ტზოვრობდა დაახლოვ. IX საუკ. ძვ. წ. აღრ.) 103.
 Oumont Henri 24.
 ონანა მდივანი (ქობულაშვილი) 39, 40, 43, 49, 51, 53, 54, 57, 58, 60, 62.
 ონოფრე მაჭუტაძე ნ. მაჭუტაძე ონოფრე.
 ორტინგი 12.
 ოპიზა 178, 179, 190.
 ოპიზარი: ბეჰა ოპიზარი (თამარ მეფის დღეინდელი ოქრომქანდაკებელი) 77.
 ოპიზის მონასტერი (მდებარეობს კლარჯეთში) 67, 71 ნ. ოპიზა.
 ორბელიანი სულხან-საბა, ორბელისძე სულ-

ხან-საბა, საბა 30, 33, 41, 45, 47, 50, 51, 58, 61, 63, 64, 66—70, 76, 83, 104, 112, 113, 119, 128, 130, 133, 137, 145, 146, 148, 151.
 ორბელი იოს. პროფ. 17.
 ორბელისძე სულხან-საბა ნ. ორბელიანი სულხან-საბა.
 ორზონი: ორზონის წარწერა 248.
 ოსესშვილი იესე ნ. იესე ოსესშვილი.
 ოსესძე ნიკოლოზ (სიონის ტაძრის დეკანოზი) 99.
 ოსიანდერი (Osiander, გერმანელი მეცნიერი) 15.
 ოსირი ცორცი ნ. ცორცი ოსირი.
 ოსმალეები 171.
 ოსმალეთი 88, 254.
 ოქრომჭედლიშვილი ილ. 18.

ოქროპირი (გლახაკი ოქროპირი, ტბეთის 995 წლის სახარების ერთ-ერთი დამწერი) 56.
 ოქროპირი (ექვთიმე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი თხზულების ერთ-ერთი გადამწერი, მოხსენებელი არის ათონის ივერ-

თა მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერში) 48, 49, 56, 75.
 ოქსფორდი (ქალ.) 11, 276—278, 291, 300, 319.
 ოშკი 55, 169—171, 175—177, 187, 302.

პ

პავლე (დავითაგარეჯის მონასტრის მღვდელმონაზონი) 88.
 პავლე, პავლე ლუცესი, პლ^მ (ზარზმის მამასახლისი) 171, 172.
 პავლე მოციქული 196, 298, 361—363, 365.
 პავლე მტბევაოი 113, 115.
 პალესტინა 12, 30, 31, 207, 212.
 პალმირელები 12.
 პალმირი (ვეოვრ.) 12.
 პანოფი აღექსანდრიელი 48.
 პაოლი (იტალიელი მეცნიერი) 139.
 Paoli-Lohmeyer 100.
 Paoli Cesare 24.
 პარიზი (Paris) 21, 24, 29, 37, 38, 92.
 პარხალი: პარხლის სახარება 169, 177.
 პატმონის მონასტერი 94, 95.
 პახომოვი ე. (Е. Пахомов) 129, 156, 160, 283, 288.
 პელოპონეზოსი 206.
 პერანე (პერანე ერისთავი, ივერიის მეფის გურგენის შვილი) 185 ნ. ავრ. ფრანე ერისთავი.
 პერგამონი, პერგამენონი (ქალაქი მცირე აზიაში) 32, 91.
 პერიკლე (ევისარი საბერძნეთისა) 149.
 პერსიუსი (მგოსანი) 44.
 პეტერბურგი 12, 17, 21, 38, 178, 277, 278, 309, 311 ნ. პეტროვგრადი.
 პეტრა (ქალაქი არაბეთში) 12.
 პეტრე 164, 281.

პეტრე ნ. სიმონ-პეტრე (ბიბლ.).
 პეტრე (მოციქული) 298, 339, 365.
 პეტრე (ანტიოქიის პატრიარქი) 179.
 პეტრე კლვნიელი (1122—1150) 36.
 პეტრე ლარაძე ნ. ლარაძე პეტრე.
 პეტრე ლუცესი (ამან ანუქა ათონის ქართველთა მონასტერს რვა წიგნი) 85.
 Petrie Flinders (ინგლისელი მკვლევარი) 244.
 პეტროვგრადი 96 ნ. პეტერბურგი.
 პიმენ კახი (სინას მთის მონასტრის „მრავალთავის“ ერთ-ერთი დამწერი) 175.
 პლატონ (ბერძენი ფილოსოფოსი, 427—347 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 91.
 პლ^მ ნ. პავლე (ზარზმის მამასახლისი).
 პლინიუს 307.
 პლინიუს უმცროსი 31.
 პოლიო აზინიუსი ნ. აზინიუს პოლიო.
 პომპეი 28.
 პრეტორიუს ფ. (Praetorius Frau) 8, 14, 23, 226.
 პროკოპი კეხარიელი (ბერძენი ისტორიკოსი, VI საუკ.) 306.
 პროუსი 12.
 პტოლემეაოს ლავი (323—284 წწ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91.
 პტოლემეაოს ფილადელფოს (284—247 წწ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91.
 პტოლემეოსი 307.
 პუნელნი 234.

ჟ

ჟან კაახძე ამილახორი (სპასალარი, იხსენიება კორიდეთის სახარების მინაწერში) 68.
 ჟენევა (ქალაქი).
 ჟინვანი (ქალ.) 180, 181.

ჟორდანია თ. 38, 45, 46, 51—53, 59', 64, 65, 67—69, 71—73, 84, 89, 98, 99, 115, 118, 176, 178—180, 182, 190, 292, 293, 300, 303.

რ

რადტი (მკვლევარი) 14.
 რაახენაუ 93.
 რატი (რაჰის ერისთავი) 124.
 რ^ბ ერისთავი (რაბი? ზვიად ერისთავის მამა)
 171.
 Reisl 245.
 რენანი ერ. 12, 14.
 Riehna 208.
 რიკვიე 93.
 რობერტ გვისკარი 158, 285.
 Roehlius H. 23.
 როიდიგერი (გერმანელი მეცნიერი) 15.
 რომაელები 9, 12, 44, 46, 91, 132, 138, 140,
 149, 157, 197, 201, 251, 254, 255, 284.
 Romain 245
 რომანია (გეოგრ.) 85.

რომი 28, 47, 90—92, 100, 118, 129, 251,
 285.
 Рождественская Б. Добраш-Рождествен-
 ская (). А.
 როსტოვეცი მ. პროფ. 197.
 როსტომაშვილი თვ. 21, 22, 179.
 de Rougé Ed. 23.
 რუსები 46, 68.
 რუსეთი 31, 49, 135, 178, 309.
 რუსთაველი შოთა ნ. შოთა რუსთაველი.
 რუხთავი 163, 280.
 რუსთველი იოვანე 49.
 რუსუდან, რუსუდან დედოფალი (სრულიად
 საქართველოს მეფე, თამარ მეფის ასუ-
 ლი, დავით ნარინის დედა, 1245—1293)
 141, 183.
 რუს ყოფილი იოანე ნ. იოანე, რუს ყოფილი.

ს

საბა ნ. ორბელიანი სულხან-საბა.
 საბა (აგლახაკი საბა... უცბად მწერალია,
 ათონის ივერთა მონასტრის წარმომად-
 გენელი) 48.
 საბა (გეოგრ.) 14.
 საბა, საბაელნი 14, 208.
 საბა, საბა მღვდელი (ციხის გულანის XVII—
 XVIII სს. პირველი ნახევრის გადაშწე-
 რელი) 56, 58—60.
 საბანისძე იოანე ნ. იოანე საბანისძე.
 საბა-სულხანი ნ. ორბელიანი საბა.
 საბა-წმიდა, საბა-წმიდის ლავრა (პალესტი-
 ნაშია) 20, 31, 147, 175.
 საბერძნეთი 8, 28, 33, 47, 77, 90, 91, 100,
 129, 131, 149, 150, 177, 226, 235, 244.
 საერომატნი, საერომატები 196, 197.
 სათახი კ. ნ. (*K. N. Z'ia*) 94.
 Sayce 244.
 სალომე უჯარმელი (წმ. ნინოს თანამედროვე) 41.
 სალქატ ჰაურანის მთები 12.
 Salhas 129.
 სამართეტლები, სამართეტენი 10, 335.
 სამთავისი (გეოგრ.) 125.
 სამოელ (სამოელ აგლახაკი, ეპისკოპოზი,
 მოხსენებული არის ტბეთის 995 წ. სა-
 ხარებაში) 77.
 სამოველ 164, 281.
 სამცხე 20.

სარგისიანი ნ. 17.
 სარგის მკარგრძელი (ამირსპასალარი თამარ
 მეფის დროს) 181, 182.
 სარდინია (გეოგრ.) 9.
 სარკინოზნი (არაბები, მაჰმადიანები) 26.
 სარო (სოფ.) 122.
 სასანიანნი 248.
 de Sacy 24.
 Sauley 13.
 საფრანგეთი 2, 15, 29, 33, 36, 37, 126, 251.
 საქართველო, საქართველო 18, 27, 31, 34,
 38—40, 42, 43, 45, 51, 54, 56, 58, 60, 75,
 78—81, 84, 86, 88, 97, 99, 100, 110, 114,
 115, 117, 119, 121, 122, 127, 128, 132,
 137, 141, 143, 144, 149, 150, 155—157,
 160—162, 164, 180, 184, 185, 194, 224,
 234, 272, 274, 278, 281—284, 287—289,
 291, 295, 297, 303, 304, 306, 308, 310,
 311, 315.
 საჰმადინი: საჰმადინის კედლის წარწერა 119,
 140, 207.
 სეთე (Sethe) 245.
 სელევიკა (გეოგრ.) 258.
 სემ (ბიბლ.) 317.
 სემიანნი 224, 226, 245—247, 252, 256, 258, 262.
 სერაბითი: სერაბითის წარწერა 244—247.
 სერაპიონ ზარზმელი 171.
 სერაპიონ (წმოსველი, მოხსენებული არის

- ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერის ანდერძში) 75.
- სერწინტი-ელ-ხნღიმ (მდებარეობს სინას ნახევარ კუნძულზე) 244.
- სვანები 305—308.
- სვანეთი 210, 304, 305.
- ხვეტიცხოველი (მცხეთაში) 80, 87.
- ხვიმონ მეფე ნ. სუიმონ მეფე.
- Swinton 11.
- სიღონელები 234.
- სიღონი (გეოგრ.) 9.
- სივნიელი პეროჟავრი (წმ. ნინოს თანამედროვე) 41.
- Silvestre, J. B. 2, 24.
- სილოა: სილოას წარწერა 10, 210, 221.
- სიმონ კანანელი (ბიბლ.) 335, 348.
- სიმონ-პეტრე (ბიბლ.) 357, 358.
- სინას მთა ნ. სინას მთის ქართველთა მონასტერი.
- სინას მთის ქართველთა მონასტერი, სინას მთა (წმ. ეკატერინეს სახელობის მონასტერი სინას მთაზე) 12, 20, 31, 33, 45, 50, 55, 62, 74, 83, 84, 136, 147, 171, 175—177, 212, 220.
- სინას ნახევარ კუნძული 244.
- სი-ნჯან-ფუ (გეოგრ.) 14.
- სიონის ტაძარი (თბილისში) 99.
- სიპარა (მდებარეობს ქ. ბაღდადის სამხრეთ დასავლეთით) 90.
- სიქტუს IV (რომის პაპი) 92.
- სიცილია 37.
- Сиданавиош М. Н. 46, 129, 158.
- სიკანდინავია 250.
- სიკარიოტელი (ისკარიოტელი) ნ. იუდა ისკარიოტელი.
- სიკიონი, სიკიონები 196, 197.
- სიკლიარონი ნ. ბარდა სიკლიარონი.
- სილანი 250, 255.
- სობოლევსკი აკად. (Соболевский) 24.
- სოლომონი (ბიბლ.) 299, 300, 317.
- სომეხები, სომეხნი 34, 35, 138, 155, 164, 165, 196, 198.
- სომხეთი, სომხითი 19, 155, 266, 280—282, 305—308.
- სომხითი (აღმოს. საქართველოს სამხრეთით მდებარე თემი) 307, 308.
- სონდულაშვილი ირ. 279.
- სორბონის წიგნთსაცავი (პარიზშია) 92.
- Soukry Arsène 168.
- სოუქ-სუ (აფხაზეთშია) 19.
- სოფრონი (შატბერდის სახარების გადამწერი) 176.
- სპარსეთი 10, 11, 88, 90, 133, 160, 162, 165, 211, 217, 219, 221, 248, 249, 280, 281, 286, 287, 289.
- სპარსელები, სპარსნი, სპარსელნი, სპარსი 5, 10, 16, 47, 69, 87, 89, 95, 157, 160, 196, 248, 234, 253, 254, 256, 284, 286, 282.
- სპევსიპე 130.
- სტამბოლი 99.
- სტეფანე ნ. ქობული.
- სტეფანე (პირველმოწამე) 289.
- სტეფანე (ერთ-ერთი დამწერი ოშკის 978 წლის ბიბლიისა, რომელიც ინახება ათონის ივერიის მონასტერში) 48, 56.
- სტეფანე (წიგნის დამწერელი, მოხსენებულია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის XI საუკ. ხელნაწერის მინაწერში) 48.
- სტეფანე (შატბერდელე ხუცესი) 85.
- სტეფანე დეკანოზი (მიქაელ მოღრეკილის დისწული) 169.
- სტეფანე-ქობული ნ. ქობული.
- სტეფანოს I, სტეფანოსი (ქართლის პატრიკიოზი, იხსენიება მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერაში) 155—157, 160, 161, 163, 283, 284, 288.
- სტეფანოს II, სტეფანოს ადრენესეს ძე 155—157, 160, 161, 282—284, 288, 289.
- სტრაბონი (ბერძენთა გეოგრაფოსი, დაიბადა 54 წ. ძვ. წ. აღრ.) 306.
- Studemund W. 94.
- სუმონ-წმიდა, სუმონ-წმიდა (მონასტერი შავ მთაზე) 84, 95, 138.
- სუმონ ხერკელი (ამან აჩუქა ათონის ქართველთა მონასტერს ხუთი წიგნი) 85.
- სუიმონ (მთავარ-ეპისკოპოსი) 163, 280.
- სუიმონ მეფე, სვიმონ მეფე (სუიმონ I, ლუარსაბ I-ის ძე, ქართლის მეფე, 1558—1600) 98.
- სულა (რომის მხედარმთავარი, შემდეგ რომის დიქტატორი, 138—78 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91.
- სუმბატ (გურჯანის მარზპანი) 155, 282.
- სუმბატ (ერისთავთა-ერისთავი) 169.
- სუმბატ დავითის ძე (ბაგრატიონიანთა მემბრტანე, ავტ. «ცა და უწყება») 155, 170, 282.
- სუჯუნის ეკლესია 22.

ტ

ტანა (მდინარე) 166.
 ტაო 170.
 ტაციტი 5.
 ტბეთი (მდებარეობს შავშეთში) 56, 77, 86, 113, 115, 118, 119, 302.
 ტელ-ელ-ამარნა (გეოგრ.) 6, 90, 246.
 ტერ-შინასიანცი ერვანდ 165, 281.
 ტეტუნაშვილი იაგოზ 311.
 ტვიროსი (ქალაქია ფინიკიაში) 234.
 ტიბერიუსი (რომის იმპერატორი, დაიბადა 42 წ. წ. წელთაღრიცხვამდე, გარდ. 37 წ. წ. წელთაღრიცხვით) 91.

ტიბო (Abbè J. Thibaut) 153.
 Tisserant Eugenius 24.
 ტრაუბე ლუდვიგ (Ludwig Traube) 24, 32, 90, 93, 109, 139, 140, 143.
 ტრიანდაფილიუს მონასტერი (კოსტანტინე-პოლშია) 177.
 ტუბალეზი, თობალი 234, 236.
 ტუნლუზნი 249.
 ტფილელი ნ. თბილელი.
 ტყვირის ეკლესია 22.
 Thompson E. M. 24.

უ

უბისი (გეოგრ.) 141.
 უბის მონასტერი (მდებარეობს დასავლეთ საქართველოში) 80.
 უვაროვისა პ. 173, 176.
 უილურნი, უილურები 110, 248, 249.
 ულბია: ულბიას წიგნთსაცავი (ტიბერიუსის მიერ გახსნილი) 91.

უჟარშელი ნ. სალომე უჟარშელი.
 ურარტელები 5.
 ურბნისი 88, 110.
 ურიასტანი 196.
 ურუმნი 98.
 უსენეკი პორფირი 31.

ფ

ფარაჰიდა (ავტ. „ქითაბ ალ-გაინ“-ისა) 101.
 ფარნავაზ (ფარაბაზ, ქართლის „პირველი მეფე“) 18, 26, 194, 266.
 ფარბელი ლ. 198.
 ფარსმან მეფე (V საუკ.) 163, 280.
 ფაფაზიანი მ. 17.
 ფილო ბიბლოსელი 5.
 ფილონ ჰერენიოს 91.
 ფილოპონუს 125.
 ფინიკია (გეოგრ.) 234.
 ფინიკიელები, ფინიკიელნი 5, 6, 8, 10, 200, 201, 205, 206, 208—211, 214—221, 226, 234, 236, 244, 247, 262. •
 ფინიკიელი: კადმოს ფინიკიელი 5.
 ფირდოუსი („შაჰნამეს“ ავტ.) 168.
 Fleischer 24.

ფლორენცია (ქალაქი) 29.
 ფოტიოსი (ავტ. „მერიობიბლონ“-ისა) 95.
 ფრანგები 36.
 ფრანე ერისთავი (პერანე ერისთავი?) 185 ნ. ავრ. პერანე.
 ფრეზნელი (Fresnel Furgence, ფრანგი მკვლევარი) 15.
 ფრიგიელები 249.
 ფრიდრიხ II (კეისარი) 37.
 ფსევდო-კორუნი (სომეხთა ისტორიკოსი) ნ. კორუნი.
 ფსელოსი მიხეილ (ბიზანტიელი ისტორიკოსი) 125, 129.
 ფურცელაძე დ. 178.
 ფხოელნი 181.

ქ

ქაირო (გეოგრ.) 36, 96.
 ქაიხოსრო ბეგი (მოხსენებულისა ლუარსაბ მეფის 1615 წ. წყალობის წიგნის მიხაწერ-ში) 69.
 ქალდეველნი 5.

ქალკიდონი (ქალ.) 164, 165, 281.
 ქამ (ბიბლ.) 317.
 ქანანი 317.
 ქართველი, ქართული 54, 87, 98, 116, 119, 127, 138, 152, 155, 157, 164, 165, 171

173, 179, 195, 196, 198, 232, 234, 236, 266, 281, 282, 284, 285, 286, 305, 307, 308, 314 ნ. ქართველობა.
ქართველი ერი ნ. ქართველები.
ქართველობა 14ბ.
ქართველი უამთაღმწერელი (მონღოლთა-დროინდელი) 67, 110.
ქართლი 26, 77, 80, 88, 150, 155, 161, 166, 172, 260, 282, 284, 288.
ქართლის მოქცევის შემდგენელი (ავტ. «მოქცევა ქართლისაჲ-სა») 284.

ქართულნი ნ. ქართველი.
ქე ნ. იესო ქრისტე.
ქობაირი 141.
ქობულ, ქობულ-სტეფანე (იხსენიება მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერაში) 155 161—163, 185, 282, 289, 290.
ქრისტე ნ. იესო ქრისტე.
ქრისტინე (იგივე თამარი. დიასამიძის ასული) ნ. თამარ, ყოფილი ქრისტინე.
ქუთათელაძე იოველ პროფ. 45, 297.
ქუთაისი 149.

ლ

ღვთაება, ღმთაება (სოფ.) 58, 103, 104.
ლუკასიანი 157, 285.

ღუნძები (ტომია) 254.

ყ

ყაბარდოელები 254.
ყალაბონი, ყალა-ბონა (გეოგრ.) 122, 143, 173.
ყანჩელი ვაჩე (ილარიონის ძე) 125.
ყაუზნიშვილი სიმ. პროფ. 27, 114, 130, 237, 240.
ყველი, ყუელი (ციხე) 137.

ყიფშიძე იოს. პროფ. (გარდ. 1919 წ.) 50, 310.
ყუბასარი (ყიფნაყი, მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალარი თამარ მეფის დროს) 161, 182.
ყუელი, ყველი (ციხე) 137.
ყუთლუ-არსლანი (მეჭურჭლეთუხუცესი თამარ მეფის დროს) 161, 182.

შ

შაბური (სასანიანთა მეფე) 248.
შავი ზღვა 19.
შავი მთა 95.
შანიძე აკ. აკად. 23, 33, 39, 134, 135, 169, 180, 187, 223, 279, 290, 300, 309—312.
შაორი (გეოგრ.) 177.
შასანი ლ. 139.
შატბერდელი ხუცესი სტეფანე 85.
შატბერდი (მდებარეობს კლარჯეთში) 21, 130, 171, 176, 301—304.
შაჰაბაზი (შაჰაბაზ I, ყანი, ძე შასფისა, 1557—1628) 80, 88.
შაჰატუნიათი ჰიფჰ. 17.
შაჰთაბაზი (ისმაილის ძე) 88.
შაჰნაზარა (სოფ.) 119.
შემა ნ. საბა (ტოპი).

შემოქმედი (მდებარეობს ბათუმთან) 58, 171.
შიომღვიმე (მონასტერი) 23, 73, 86, 178—180, 182, 190.
შირაზი (გეოგრ.) 96.
Schottman K. 208
შნაიდერი (H. Schneider) 244.
შოთა რუსთაველი 39, 43, 47.
Specht Fritz 25.
შუამდინაოტი 248.
Schubart W. პროფ. 24, 44, 239.
Schultze V. 32.
შუშანიკ (ასული ვარდანისა, ვარსკენ პიტიაზშის ცოლი, გარდ. წამებით 470—476 წ. შორის. მისი ცხოვრება აღწერა იაკობ ხუცესმა) 166.
შჩეპკინი ვ. პროფ. (В. Н. Шчепкин) 24.

ჩ

ჩაჩანიძე გაბრ. 166, 168.
 ჩაჩიკაშვილი ნიკოლოზ 64, 69, 82.
 ჩაჩინები 254.
 ჩერქეზები 254.
 ჩინგიზ-ხანი (მონღოლთა ყენი) 249.
 ჩინეთი 14, 35, 39.

ჩინელები 4, 35, 44, 252.
 ჩრდილოეთი აფრიკა ნ. აფრიკა.
 ჩრდილო კავკასიელნი ნ. კავკასიელნი.
 ჩუბინაშვილი გ. აკად. 156, 157, 160, 162,
 165, 282—284, 288.

ც

ცაკარელი ალ. პროფ. (1844—1929) 19, 20,
 31, 39, 48, 50, 56, 62, 64, 67, 75, 77,
 79, 83, 84, 86, 99, 103, 105, 123, 169,
 170, 174, 175, 177, 179.
 ცეზარი ნ. იულიუს კეისარი.

ციცერონი 32, 100.
 ციხე: ციხის გულანი 58.
 ცორცი ოსირი (გალიკის დამწერლობად სა-
 ხელდებული ანბანის შენდგენელი) 249.
 ცურტავი (გეოგრ.) 155, 164, 166, 281.

წ

წაი-ლუნი (ჩინელი, ქალაქის გამომგონებელი) 35.

ჭ

ჭეიშვილი იოს. 311.
 ჭიებერთ ეკლესია (ააშენა დავით აღმაშენე-
 ბელმა) 181.
 ჭიაბუი (მანდატურთუხუცესი თამარ მეფის
 დროს) 180—182.

ჭიასძე ფანი ნ. ფან ჭიასძე.
 ჭიჭავორისძე 141.
 ჭიჭინაძე ფ. (1854—1933) 42.

ხ

ხაზარნი 87.
 ხათუთა (სამძივართა ასული) 125.
 ხანძთა (მღებარეობს კლარჯეთში) 26.
 ხანძთელი: გრიგოლ ხანძთელი (759—861)
 26, 80.
 ხანძთის უღაბნო 98.
 ხაზანაშვილი ალ. პროფ. 46, 76, 173, 176, 301.
 ხეთა 90.
 ხეთები, ხეთელნი 4, 5, 90, 244.

ხერკელი სვმონ (ამან აჩუქა ათონის ქართ-
 ველთა მონასტერს ხუთი წიგნი) 85.
 ხვარაზმელნი, ხურაზმელნი 62, 78, 87.
 ხვარასანი (გეოგრ.) 101.
 ხმელთაშუა ზღვა 251.
 ხოვლი (სოფ.) 119, 207.
 ხორენელი მოსე ნ. მოსე ხორენელი.
 ხოსრო II (590—628 წწ.) 160, 288.
 ხურაზმელნი, ხვარაზმელნი 62, 78, 87.
 ხუდადად ობილელი 98.
 ხუნამისი (სოფ.) 168.

ჯ

ჯავახიშვილი ივ. (აკადემიკოსი, 1876—1940)
 74, 161, 163, 172, 173, 179, 181, 272,
 280, 288, 307, 308.
 ჯალალედინი 78, 87.

ჯალალიანი სარგ. 17.
 ჯანაშვილი მ. პროფ. 21, 34, 51, 59, 71, 72,
 98, 102, 129, 133, 147, 150, 171, 224,
 278, 279, 293, 294.

ჯანაშია ს. აკად. 240.
ჯალი 195—197.
ჯვარის მონასტერი (იერუსალიმში) 48, 62,
75, 78, 79, 84, 87, 178.
ჯვარის მონასტერი (მცხეთაში) 140, 141,
155, 157—164, 166—168, 174, 184, 185,
204, 207, 208, 275, 279, 282, 285—290,
296, 312.

ჯრუჭი: ჯრუჭის სახარება 76, 177.
ჯუანშერი (ქართველი ისტორიკოსი, მას-
მიეწერება «ცხოვრება და მოქალაქობა
ვახტანგ გორგასლისა») 155, 161, 282,
289.
ჯუანშირი (ალბანთა მთავარი) 157, 159, 284,
286, 287.
ჯუმაოი: ჯუმათის გულანი 56, 58.

ჟ

ჰაბო ტფილელი ნ. აბო თბილელი.
ჰადიში ნ. ადიში.
ჰადრიანე (კეისარი რომისა) 91.
ჰაზარუხტი, ჰახარაუხტი 141.
ჰათორ (ეგვიპტელთა ქალ-ღმერთი) 254.
ჰალევი იოზეფ (Joseph Halèvy, ფრანგი მეც-
ნიერი) 14, 15.
ჰალიკარნასი (გეოგრ.) 91.
Halifax William 11.
ჰარანი: ჰარანის წარწერა 16.
ჰარვარდი (ქ.ლაქია ამერიკაში) 245.
ჰებრან (გეოგრ.) 12.
ჰერაკლე (კეისარი) 156, 157, 160, 284, 287.
ჰერენიოს ფილონი 91.

ჰერკულანეუმი (გეოგრ.) 31.
ჰეროდოტე 5, 32, 232.
ჰერაპოლისი (ქ. მამბიჯი, ასურეთშია) 36.
ჰირამი (სიდონის მეფე) 9.
Hirth F. 35.
ჰიქსოსები (ტომია) 245.
ჰომეროსი ნ. ომიროს.
ჰომმელი 5, 244.
ჰორმუზ IV (579—590 წწ.) 160, 288.
ჰვბნერი 109.
Huart C. 24.
Huber Charles 12.
Hübshmann H. 34.
ჰუნები 87.

V

Velsen Ad. 24.

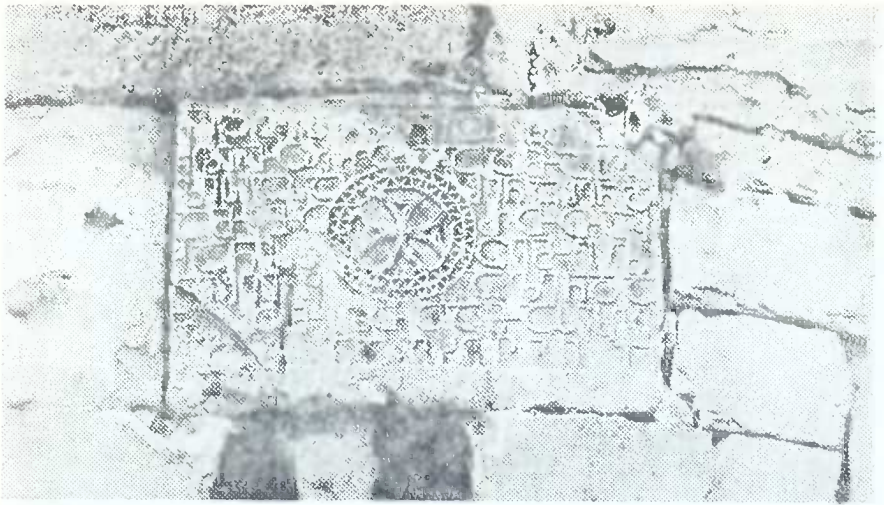
Ullman 245.

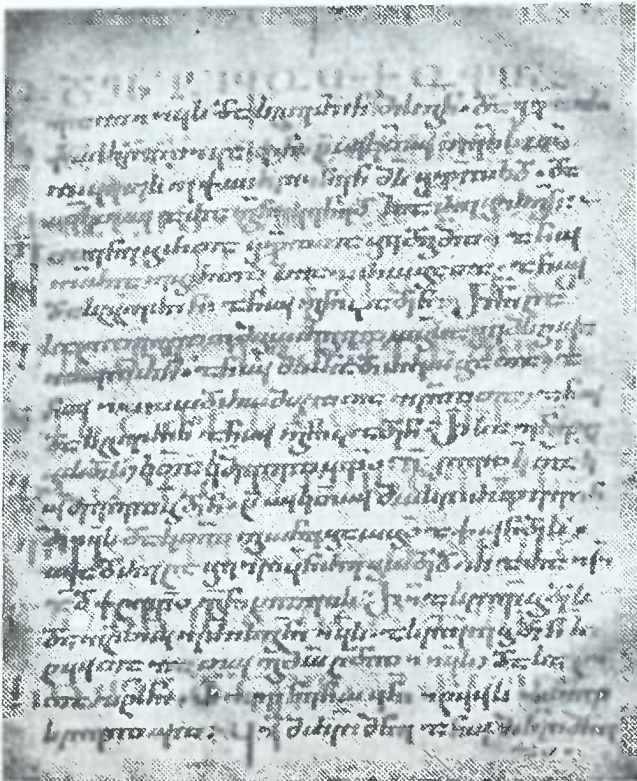

სანმედიო ტექსტების
ნომუშები

(მომ-პოპო)

ბოლნისის სიონის სარკმლის თავზე ამოკვეთილი დავით ეპ სკობოსის
506 წ. ახლო დროის წარწერა

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის A 737-ის ეტრატის პალიმფესტი, გვ. 327

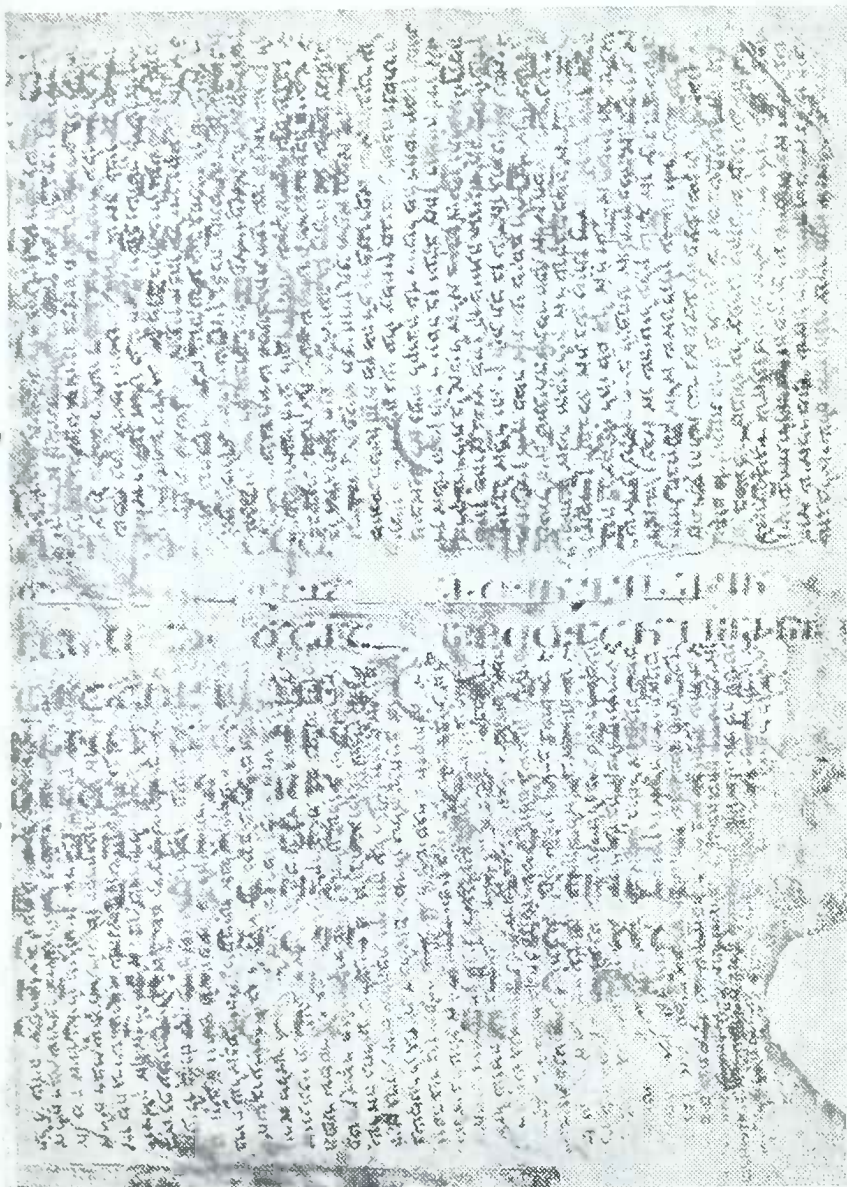

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის აღრნერსე ჰპატოსის წარწერა 626—631 წ.

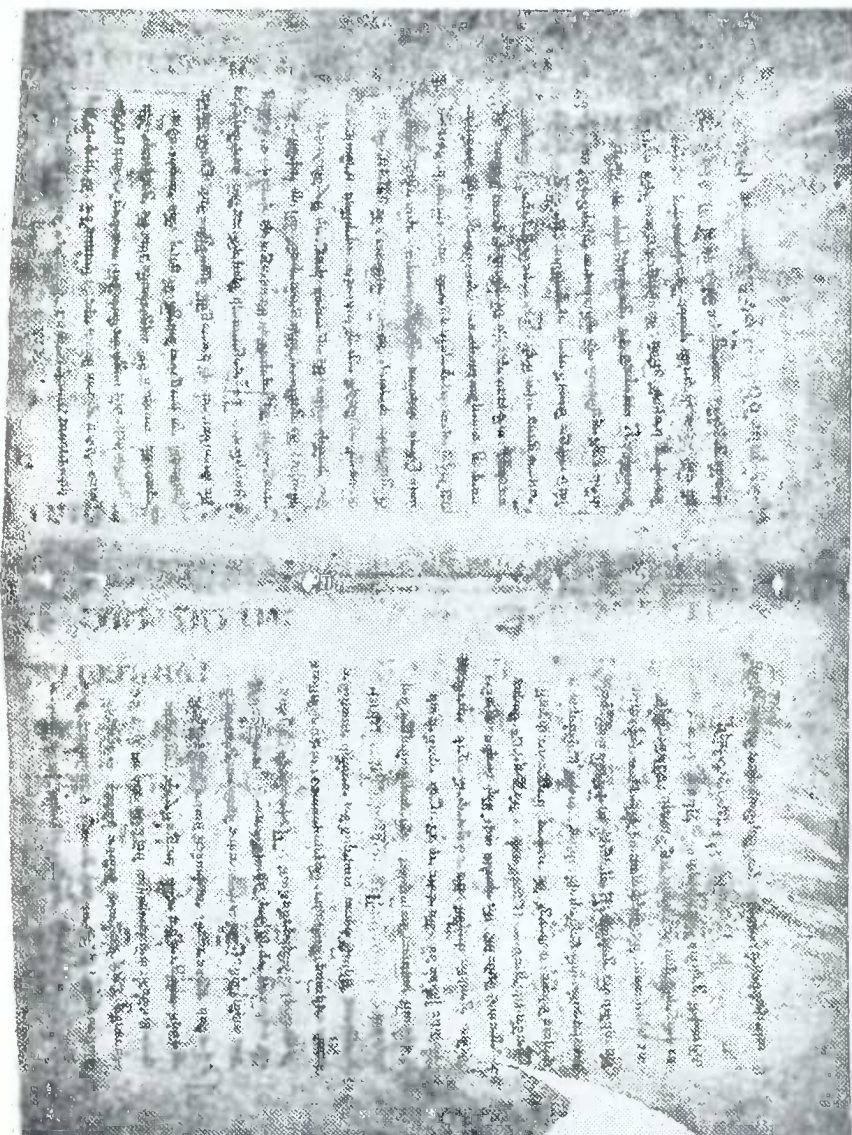

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტენაზე-ქ ბულის წარწერა VII ს. შუა წლებშია

ოქსუორდის პ.ლინფესტი (ბოდლეიანა) VI ს. ხანვტი ტექსტიოთუთ

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის A 89-ის ეტრატის პალიმესტის ერთი ფურცელი ხანშეტი სახარების ტექსტით

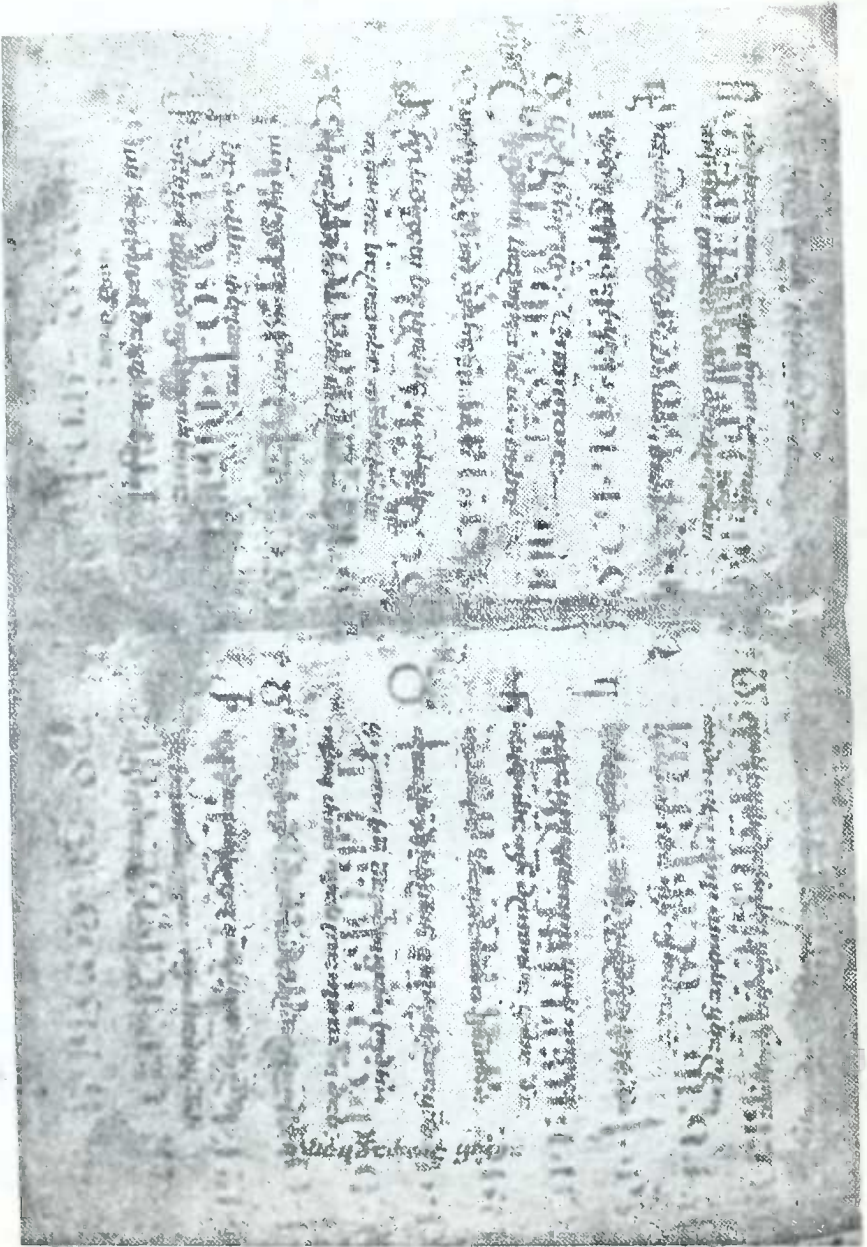
Handwritten text in Georgian script, likely a manuscript page. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines. The script is dense and characteristic of medieval Georgian manuscripts. There are some large initial letters, possibly 'C' or 'S', at the beginning of certain lines. The paper shows signs of age, including some staining and wear.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის A 89-ის მტრატის პალეოგრაფიკული ნაწილი (პ. 768 და 773)
იხ. ფურცლებიდან 48-ე, რომელიც სხვათაგანს ეძღვნება

Handwritten text in Georgian script, appearing to be a historical document or manuscript. The text is arranged in two columns, with some lines starting with a large initial letter. The script is dense and characteristic of 18th-century Georgian manuscripts.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის A 844-ის ეტრატის პალიმესტის ერთი გვერდი

საქართველოს საბელმწიფო მუზეუმის H 999-ის ეტიკეტის პალიმესესტი სახარების ხანმეტი ტექსტით

ტაბულა I-ის განმარტება

- I. ბოლნისის სიონის 506 წ. ახ. ხ. წარწერის ანბანს წარმოადგენს.
- II. მცხეთის ჯვრის ეკლესიის VI ს. წარწერას.
- III. მცხეთის ჯვრის ეკლესიის VII ს. სტეფანე-ქობულისას.
- IV. VI—VII სს. ხანმეტი პალიმპსესტებისას.
- V. ვეჟან ატენელის VIII ს. წარწერისას.
- VI. ატენის სიონის 853 წ. წარწერისას.
- VII. სინას მთის 864 წ. მრავალთავისას.
- VIII. შატბერდ-ჰადიშის 897 ჩ. სახარებისას.
- IX. კილ-ეტრატის IX ს. ხატიკისას.
- X. ოშკის 958—966 წ. წარწერისას.
- XI. ათონის მონასტრის 977 წ. ხელთნაწერისას.
- XII. ატენის სიონის 1060—5 წ. წარწერისას.
- XIII. კილ-ეტრატის IX ს. ფსალმუნისას.
- XIV. სინას მთის მონასტრის № 6 იოანე-ზოსიმეს 981—2 წ. ხელთნაწერისას.
- XV. ათონის მონასტ. (№ 53) 1002 წ. ხელთნაწერისას.
- XVI. ათონის მონასტ. (№ 29) 1081 წ. ხელთნაწერისას.
- XVII. ბაგრატ IV შიომღ. მონასტრისადმი 1058 წ. ბოძებული სიგლისას.
- XVIII. ბაგრატ IV შიომღ. მონასტრისადმი 1058 წ. ბოძებული სიგლის გიორგი კათალიკოზის დამტკიცებისას.
- XIX. ბაგრატ IV შიომღ. მონ—ისადმი 1055 წ. ბოძებული სიგლის იოანე ლიპარიტის ძის ხელრთვისას.
- XX. ოპიზის 1060—5 წ. სიგლისას.
- XXI. გიორგი II შიომღ. მონ—ისადმი 1072 წ. ბოძებული სიგლისას.
- XXII. გიორგი II შიომღ. მონ—ისადმი 1072 წ. ბოძებული სიგლის გაბრიელ კათალიკოზის კრულობითი მოწმობისას.
- XXIII. გიორგი II შიომღ. მონ—ისადმი 1072 წ. ბოძებული სიგლის მეფის ხელრთვისას.
- XXIV. გიორგი III 1170 წ. შიომღ. მონასტრისადმი ბოძებული სიგლისას.
- XXV. გიორგი მეფის შიომღ. მონასტრისადმი ბოძებული სიგლისას.
- XXVI. მანდატურთუხუცესის კიაბერის 1184 წ. შიომღვიმის მონასტრისადმი მიცემული დაწერილისას.
- XXVII. თამარ მეფის 1202 წ. შიომღ. მონასტრისადმი ბოძებული სიგლისას.
- XXVIII. დავით ნარინის 1292 წ. სიგლისას.
- XXIX. ალექსანდრე I 1419 წ. დემეტრე მარკოზაშვილისაგან დაწერილი სიგლისას.
- XXX. ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრებისას.
- XXXI. ლეონ კახთა მეფის 1566 წ. სიგლისას.

ბეჭდული

ხაზული

სიბნული

A
B
Г
Δ
E
F
Z,ϕ
H,η
Θ
I
K
Λ
M
N
Ξ
O
Π
ρ
P
Σ
T
V

Ξ ϕ, η, ბღ, ϕ
Φ ρ, ხ, ბღ, X
X ρ, ხ, ბღ, Ψ
Ω

Ⴀ
Ⴁ
Ⴂ
Ⴃ
Ⴄ
Ⴅ
Ⴆ
Ⴇ
Ⴈ
Ⴉ
Ⴊ
Ⴋ
Ⴌ
Ⴍ
Ⴎ
Ⴏ
Ⴐ
Ⴑ
Ⴒ
Ⴓ
Ⴔ
Ⴕ
Ⴖ
Ⴗ
Ⴘ
Ⴙ
Ⴚ
Ⴛ
Ⴜ
Ⴝ
Ⴞ
Ⴟ
Ⴀ
Ⴁ
Ⴂ
Ⴃ
Ⴄ
Ⴅ
Ⴆ
Ⴇ
Ⴈ
Ⴉ
Ⴊ
Ⴋ
Ⴌ
Ⴍ
Ⴎ
Ⴏ
Ⴐ
Ⴑ
Ⴒ
Ⴓ
Ⴔ
Ⴕ
Ⴖ
Ⴗ
Ⴘ
Ⴙ
Ⴚ
Ⴛ
Ⴜ
Ⴝ
Ⴞ
Ⴟ

Ⴀ
Ⴁ
Ⴂ
Ⴃ
Ⴄ
Ⴅ
Ⴆ
Ⴇ
Ⴈ
Ⴉ
Ⴊ
Ⴋ
Ⴌ
Ⴍ
Ⴎ
Ⴏ
Ⴐ
Ⴑ
Ⴒ
Ⴓ
Ⴔ
Ⴕ
Ⴖ
Ⴗ
Ⴘ
Ⴙ
Ⴚ
Ⴛ
Ⴜ
Ⴝ
Ⴞ
Ⴟ

20-02

განც 24 გან.
ყდა 1 "

---

25 გან.

საქმი ფსნი
გან 17-50

917